

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

LAKÓ GYÖRGY

LXVII. kötet 1. szám

Budapest, 1965

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
KÁROLY SÁNDOR
LAKÓ GYÖRGY
MAGDICS KLÁRA
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

LAKÓ GYÖRGY

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST, V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

A kiadvány előfizethető
vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL,
Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111-010.

MNB egyszámlaszám: 46.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185-612.

a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODA
1. számú Hírlapboltjában,
Budapest V., Bajcsy Zsilinszky út 76.

és bármely postahivatalban,

Csekk számlaszám: egyéni 61.257.,
közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizetési díj egy évre 28,- Ft.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlá-
tozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest, V., Alkotmány utca 21.).

Nyelvtudományi Közlemények

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

HATVANHETEDIK KÖTET

BUDAPEST
1965

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
KÁROLY SÁNDOR
LAKÓ GYÖRGY
MAGDICS KLÁRA
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

LAKÓ GYÖRGY

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST, V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

A kiadvány előfizethető
vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL,
Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111-010.

MNB egyszámlaszám: 46.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46,
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185-612.

a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODA
1. számú Hírlapboltjában,
Budapest V., Bajcsy Zsilinszky út 76.

és bármely postahivatalban,

Csekk számlaszám: egyéni 61.257.,
közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 28,- Ft.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlá-
tozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest, V., Alkotmány utca 21.).

Húsz év a hazai finnugor nyelvtudomány történetében 1945-1965

Hazánk 1945-ben bekövetkezett felszabadítása elavult állami és társadalmi rendnek vetett véget. De a letűnt rendszer nemcsak politikai, társadalmi és sok egyéb szempontból volt elavult: elavult volt a tudományhoz való viszonyában is. Korszerűtlensége több tekintetben megnyilvánult: egyrészt teljesen elhanyagolta a tudományművelés anyagi feltételeinek biztosítását, másrészt lenézte és megvetette magukat a tudomány művelőit is, ha csak nem szereztek maguknak érdemeket a rendszer politikai céljainak propagálásában és megvalósításában is. Ez a tudományellenes beállítottság súlyosan érezte hatását a magyar finnugrisztikában, azaz egy olyan tudományszakban is, amelynek hazánkban legfontosabb tudományos orgánuma a Nyelvtudományi Közlemények.

Tudományszakunknak az elmúlt rendszerben megállapítható pangása mennyiségi és minőségi tekintetben egyformán megmutatkozott. Az előbbi szempontból jellemző, hogy az első és a második világháború közötti időszakban a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában mindössze két önálló, nagyobb terjedelmű finnugor tárgyú kiadvány látott napvilágot, tudományszakunk folyóiratának, a Nyelvtudományi Közleményeknek pedig 1920-tól 1945-ig mindössze hat teljes kötete jelent meg. Hogy a jelzett körülmények között a minőség sem lehetett kielégítő, a fent elmondottakból magától következik. Tudományszakunk egy-két idősebb képviselőjét a politikai üldöztetés bénította meg. A fiatalabb érdeklődők — ki hosszabb, ki rövidebb ideig — előbb állástalanul tengették életüket, majd pedig tudománytól idegenkedő munkahelyeken szinte titkolni voltak kénytelenek tudományszeretetüket. A külföldi tudomány eredményeinek állandó követéséről, a tudományos látókör szélesítéséről, elmélyedő kutató munkáról még csak álmodni sem lehetett, s akik tudományos törekvéseikről annak ellenére sem mondtak le, azok általában kénytelenek voltak tevékenységüket egy-két cikk megismertetés megírására korlátozni.

Ilyen előzmények után érte tudományunkat 1945-ben hazánk felszabadulása. Tönkretett országunk akkori viszonyai között valami nagyszabású program azonnali kidolgozására persze nem kerülhetett sor, a beállt társadalmi változás azonban egy tekintetben az első hónapoktól kezdve érezte hatását: a tudomány művelői nem élettől idegen, fölösleges különcöknek számítottak többé, hanem kezdettől fogva érezhették országunk felelős tényezőinek érdeklődését és jóindulatát.

Nagyobb mértékű fellendülés 1949-től következett be. Ekkor születik meg a nyelvtudomány tervszerű művelésének első nagyszabású programja: a nyelvtudomány öt éves terve, mely számos fontos finnugor nyelvészeti

munka megvalósítását is kezdeményezte. 1949-re esik egy másik fontos tudománytörténeti dátum, a Nyelvtudományi Intézet alapítása is. A mi tudományszakunk szempontjából az Intézet megszervezése egyebek közt azért volt jelentős esemény, mert a Nyelvtudományi Intézetben finnugor osztály is létesült, és így 1949-től kezdve volt egy olyan szerv, amely a finnugor nyelvészeti törekvések jelentős részét összefogta vagy legalábbis figyelemmel kísérte. 1950-től szabályos időközönként jelenik meg folyóiratunk, a Nyelvtudományi Közlemények is. Ennek folytán egyfelől kutatásaink eredményeinek a rendszeres publikálása vált lehetővé, másfelől pedig — az „Ismertetések — Szemle” rovaton keresztül — újra bekapcsolódhattunk a nemzetközi finnugrisztika vérkeringésébe.

Azok az eredmények, amelyeket tudományszakunk művelői a továbbiak során elértek, nem oly régiak, hogy ezen ünnepi megemlékezés keretében külön-külön felsorolást kívánnának. Elég, ha csak utalunk arra, hogy végre befejezés előtt áll nagyérdemű rokonép-kutatónk, Reguly Antal hagyatékának a közzététele, — kiadásra került egy kötet zürjén népköltészeti termék, valamint az eddig legterjedelmesebb, tudományos szempontból kimagasló értékű zürjén nyelvjárási szótár, — három kötetben napvilágot láttak egyik nagyérdemű kutatónk cseremiszi szövegei, melyek korábban ismeretlen vagy alig ismert cseremiszi nyelvjárásoknak kutatásaink körébe való bevonását teszik lehetővé számunkra, s immár a Vogul Népköltési Gyűjtemény III. és IV. kötetéhez is rendelkezésünkre állnak Munkácsi Bernát értékes nyelvi és tárgyi magyarázatai, szakszerűen feldolgozva és korszerű kiegészítésekkel kibővítve. Rámutathatunk a finnugor nyelvek köréből néhány alapos részlet-tanulmányra, de ugyanakkor arra is, hogy kutatásaink köre is tárgult: néhány kutatónk behatóan foglalkozott tudniillik a szamojéd nyelvek problematikájával, valamint a magyar nép etnogenezisének a kérdéseivel is. A tudományos eredmények összefoglalását, a nagyközönség tudományos érdeklődésének a kielégítését sem hanyagoltuk el. A finnugor népek és nyelvek iránt érdeklődő olvasók és egyetemi hallgatók friss adatokon nyugvó, korszerű tájékoztatást kaphatnak nyelvrokonaink történetéről, művelődési viszonyairól és nyelvéről a „Finnugor népek és nyelvek” című műből, s megjelent egy olyan munka is, amely — noha szerény keretek közt, de mégis — ideiglenesen talán ki tudja elégíteni a finnugor hangtani kutatások magyar vonatkozású eredményeinek összefoglalását kívánó, régóta hangoztatott s jogos igényt. Folyamatban van továbbá a magyar szókészlet finnugor elemeinek a kimutatását célzó etimológiai kutatások eredményeinek az összefoglalása is, s ez — remélhetőleg — szintén számos évtizede érzett hiányt fog majd tudni pótolni.

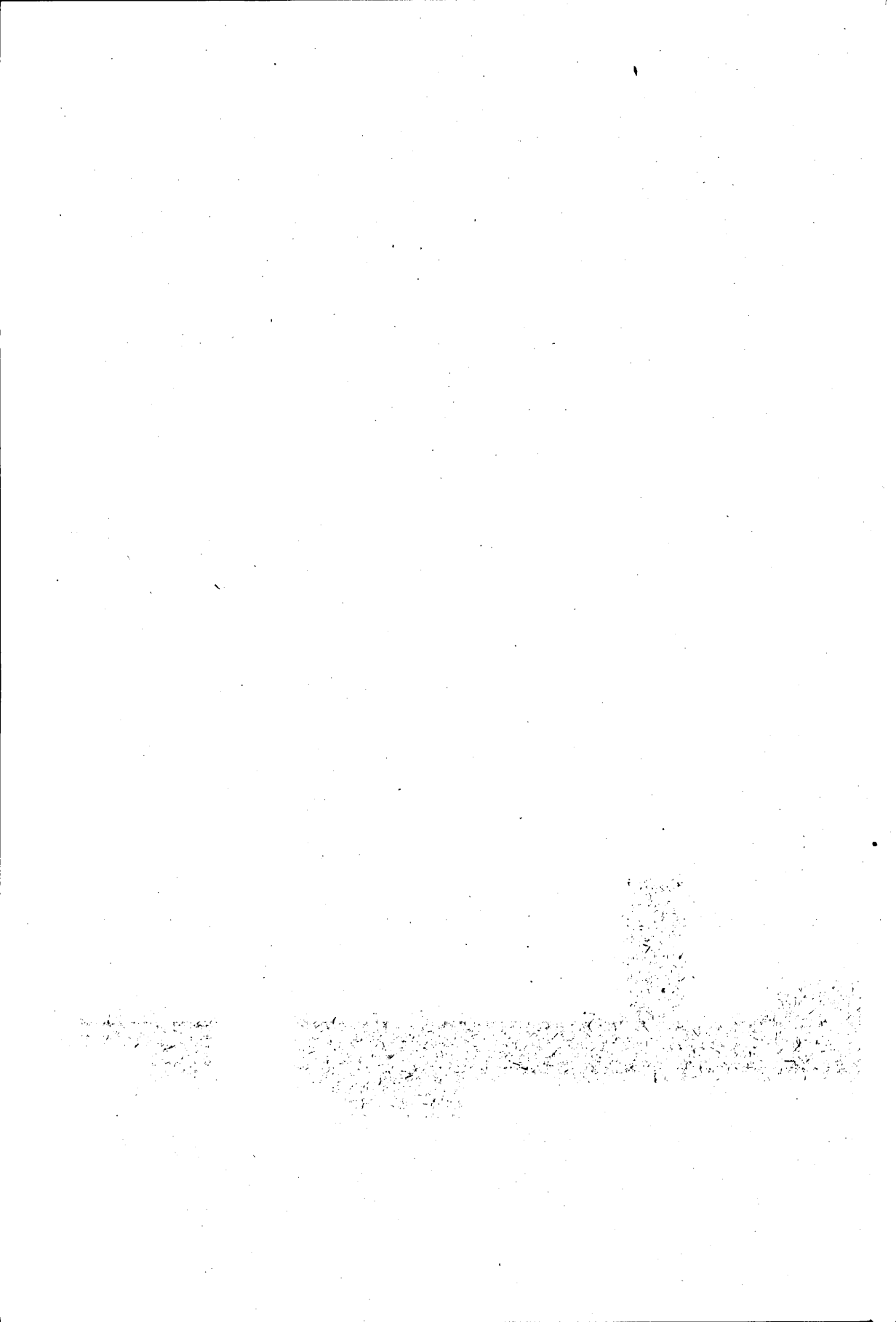
Amíg eddig vázolt tudományos tevékenységünkkel a finnugor és a szamojéd nyelvek tudományos megismerését kívántuk elősegíteni, ugyanakkor törekedtünk a finnugor és a szamojéd népek kultúrájának széles körben való bemutatására is. E célt szolgálta nagyszámú tudománynépszerűsítő előadás, amely a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatban, a rádióban és a televízióban hangzott el. Felismertük azt a tényt is, hogy a rokon finnugor népek életének és kultúrájának a megismertetését nemcsak ismeretterjesztő kiadványok kiadása és ilyen előadások tartása révén mozdíthatjuk elő, hanem irodalmuk hozzáférhetővé tétele: népköltészeti termékeik és szépirodalmi alkotásaik magyarra fordítása útján is. Ilyen megfontolástól vezérelve adták ki kutatóink a „Népek meséi” sorozatban, valamint a „Finnugor népek meséi” című kötetben osztják, vogul, cseremiszi, zürjén meg egyéb rokon népi mesék

magyar fordításait, s ez a törekvés hatotta át őket akkor, amikor egy-egy finn és észti regény művészi átültetésére vállalkoztak, illetőleg a rokon népek líráját szólaltatták meg magyar nyelven.

Végezetül szólunk kell még néhány szót a finnugor nyelvek meg a finnugor népek megismerését és megismertetését célzó kutatásaink jövőjéről is. Nem csupán a finnugor tudományokról, hanem minden tudományról elmondhatjuk: helyzete kielégítőnek csak akkor mondható, ha a kérdéses tudományág jövője is biztosítva van. A jövő biztosítása elsősorban az egyetemi tudományos utánpótlás képzésének a lehetőségeitől függ. E téren jelentős haladásként könyvelhetjük el, hogy a debreceni egyetemen a finnugor összehasonlító nyelvtudománynak 1954 óta külön tanszéke van. Megindult az egyetemi oktatás céljait szolgáló rokon nyelvi chrestomathiák kiadása is. Ki kell emelnünk továbbá, hogy 1963-ban „finnugor szak” néven a finnugrisztika is bevonult egyetemünk az úgynevezett tudományos szakok közé, s ezzel egyrészt a jövőbeni finnugor nyelvész kutatók előképzésével kapcsolatos problémák megoldása terelődött kedvező mederbe, másrészt a finnugor népek történelmének, néprajzának és irodalmának az oktatása is az eddiginél határozottabb formát öltött. Az új szak jelentősége nyilvánvaló: amíg a múltban a tehetséges egyetemi hallgatók jó részét elijesztette a finnugor tanulmányokba való elmélyedéstől a finnugrisztika helyzetének egyetemünkön való rendezetlensége, ma viszont fiatal érdeklődők lelkes csoportja sorakozik fel a célból, hogy a finnugor szak hallgatójaként ismereteket szerezzen magának e tudományterületről, s majdan beálljon e tudomány művelőinek a sorába. Erre nagy szükség is van, mert sok feladat elvégzésével vagyunk még adósai a hazai tudományosságnak meg a nemzetközi finnugrisztikának. Feladataink részben a múlt mulasztásaiból adódnak: meg kell szerkesztenünk és ki kell adnunk elhunyt kutatóink hagyatékából az osztják, a vogul és a cseremiszi szótárt meg a bővített votják szótárt, hogy végre e nyelvek szókészletét is kellő mértékben bevonhassuk a tudományos kutatások körébe, mielőbb hozzá kell fogunk továbbá a magyar kutatóktól gyűjtött nagymennyiségű népköltészeti és egyéb szöveganyagunk mind nyelvészeti, mind pedig egyéb szempontú feldolgozásához, tudományos értékesítéséhez. Bőven vannak persze új jellegű feladataink is: el kell kezdenünk a nyelvi anyagnak új szempontú elemzését és a belőle adódó új összefüggések feltárását is, mert hiszen az új szempontok érvényesítése és az új módszerek alkalmazása korábban nem is sejtett új eredmények elérésével kecsegtet.

Tudományunk fejlődése az elmúlt húsz év alatt nem volt zavartalan, s nem volt egyenletes ütemű. Visszanézve a megtett útra, önmagunkkal sem lehetünk minden tekintetben megelégedve. Látjuk azt is: a továbbfejlődés útjából nem egy akadályt kell majd elhárítanunk. Az azonban bizonyos: tudományunk helyzete a múltéhoz képest összehasonlíthatatlanul megjavult, s a továbblépés lehetősége nyitva áll előttünk. A közönet ezért húsz évvel ezelőtt megvalósult demokratikus rendszerünket, a magyar nép államát illeti — nem csupán a hazai finnugor nyelvtudomány munkásai, hanem a magyar nyelvtudomány valamennyi művelője s köztük a Nyelvtudományi Közlemények munkatársai részéről is.

LAKÓ GYÖRGY

Adatok egy zürjén nyelvjárás múltjáról és jelenéről (Az izsmai nyelvjáróterület egykor és ma)

Az utóbbi egy-másfél évtized örvendetes módon és jelentős mértékben gyarapította ismereteinket a zürjén nyelvjárásokról. Mint ahogy egykoron CASTRÉN, ROGOV, G. SZ. LITKIN, WIEDEMANN és mások munkássága után WICHMANN és FOKOS kutatóútjai és jelentős terjedelmű, rendkívül becses értékű anyagközlései mérföldekkel vitték előre a zürjén nyelvi kutatásokat, úgy most is többet és mélyebben ismerhettünk meg északi rokonaink nyelvéből. 1951-ben jelent meg FOKOS Dávid újabb szöveggyűjteménye,¹ majd 1959-ben felbecsülhetetlen értékű szótára, a Syrjänisches Wörterbuch két testes kötete. Egyidejűleg V. I. LITKIN publikációjának egész sora látott napvilágot az 1950-es évektől máig. Közülük most csak a legfontosabb dialektológiai munkákat emeljük ki, a zürjén nyelvjárás chrestomathiát² és a jazvai dialektus monográfiáját.³ Megjelent az új zürjén nyelvésznevezdek igen becses nyelvjárás szótára,⁴ azonkívül két olyan nyelvtani összefoglalás, amely figyelmet szentel nyelvjárás kérdéseknek is.⁵ A sziktivkari zürjén akadémiai kutatóintézet filológiai közlönyében⁶ is egyre-másra olvashatunk dialektológiai dolgozatokat. A haladás tehát szemmel látható, annak ellenére, hogy jócskán maradt még törlesztésre váró adósság is, különösen a permjak nyelvjárások terén. Az utóbbi években a magyar finnugrisztika iparkodott ebből is, abból is valamennyit törleszteni, újabb helyszíni anyaggyűjtés formájában.⁷

Ma tehát nagyobb anyag áll rendelkezésünkre, s ezért árnyaltabban láthatunk legalább egyes zürjén nyelvjárásokat, mint néhány évtizeddel korábban. Ennek okán szeretnénk szólni az alábbiakban az egyik olyan nyelvjárásról, amelyet korábban igen csekély mértékben ismertünk, amelyről viszonylag kevés feljegyzésünk, szöveg- és szóanyagunk volt: az izsmairól.

¹ Volksdichtung der Komi (Syrjänen). Gesammelt und herausgegeben von D. R. FOKOS-ФУНС. Budapest, 1951.

² Дialeктологическая хрестоматия по пермским языкам. Москва, 1955. Rövidítése: DialChrest.

³ Коми-язвинский диалект. Москва, 1961.

⁴ Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961. Rövidítése: SzrSzKomi.

⁵ Современный коми язык. Сыктывкар, 1955; Коми-пермяцкий язык. Кудымкар, 1962.

⁶ Историко-филологический сборник Коми филиала АН СССР. Rövidítése a továbbiakban: Iszt.-filSzb.

⁷ Rédei Károly 1964-ben, Vászolyi Erik 1959–60-ban végzett a Zürjénföldön nyelvjárás gyűjtést.

I. Az izsmai nyelvjárás eddigi kutatása

A rendelkezésemre álló szakirodalom alapján, tudomásom szerint nyelvészeti céllal CASTRÉN gyűjtött elsőnek izsmai zürjén nyelvtani, szó- és szöveganyagot. A nagy finn tudós 1843-ban szamojéd kutatóútja során a Pecsora középső vagy alsó folyása mentén találkozott zürjénekkal, s nem mulasztotta el az adatgyűjtés kínálkozó lehetőségét. Az anyag egy részét 1844-ben közzétette.⁸ Anélkül, hogy a műből közelebbieket tudnánk meg a nyelvmesterekről, vagy hogy CASTRÉN nyelvöldrajzilag rögzítette volna a nyelvjárást, a feljegyzésekre jellemző hang- és alaktani sajátosságok minden kétséget kizáróan izsmai vonásokat tükröznek. CASTRÉN hangjelölésében ma is pompásan eligazodunk, csupán az *e* hangok minőségét illetően vagyunk olykor tanács-talanok. Az *ö* betű kétségtelenül veláris *e* értékű (és jelen esetben csak első szótagban fordul elő). A palatális *e* (és esetleges variánsai) jelölésére CASTRÉN két betűt használ: *ä* és *e*. Nem-első szótagban csak ezek szerepelnek (i. m. 2), kvalitásukat azonban nem ismerjük közelebről (mai ismereteink alapján lehet *e*, *ɛ* vagy *ɛ̃*). Nem tudjuk, van-e minőségi különbség az *ä* és *e* között; a prosecutivus ragja *-äd* (o: *-ed* vagy *-ed*, vö. sziktivkari stb. *-ed*), a terminativusé viszont *-edzj* (o: *-edz* vagy *-edz*, vö. sziktivkari stb. *-edz*; lásd i. m. 22–23).

CASTRÉN izsmai szövegeiből később AMINOFF tett közzé mennyegzői siratóénekeket.⁹ A nem-első szótagbeli *e* hangok minősége itt is problematikus, mint erre AMINOFF is rámutat előszavában.

1894-ben WICHMANN gyűjtött izsmai anyagot Helsinkiben, egy a cári hadseregben szolgáló zürjén nemzetiségű katonától. A közlő Krasznoborszk falu szülőtte volt (az Izma folyó alsó folyása mentén, néhány kilométerrel a folyó torkolatától). A viszonylag csekély terjedelmű szöveganyagot (négy népmese és huszonöt találós kérdés) WICHMANN 1916-ban, zürjén népköltészeti gyűjteményében¹⁰ tette közzé (1–11. és 146–148.). A kötetben WICHMANN alsó-izsmainak jelzi az anyagot (később szótárában¹¹ az izsmai adatokat csak I, tehát *i z s m a i* jelöléssel találjuk).

1901–1902-i zürjénföldi kutatóútja során WICHMANN ismét találkozott, ha futólag is, izsmai zürjénekkal. Erről ő maga így nyilatkozott: „Weiter sei erwähnt, dass ich zur zeit des wintermarkts in Ustysolsk an ein paar abenden mit zwei Ižma-syrjänen sprechen konnte, die vom mittleren lauf der Ižma (syrj. *iz-va*) im gouvernement Archangel stammten. Ich beobachtete, dass ihr dialekt mit der mundart übereinstimmte, den ich 1895 in Helsingfors mit hilfe eines syrjänischen soldaten von der untern Ižma studierte” (JSFOu. XXI/3, 16; vö. WUot. VI). Ennek a megállapításnak különös érdekessége és fontossága az, hogy WICHMANN az alsó-izsmai és a közép-izsmai tájnyelv között legalábbis lényegesebb különbséget nem vett észre.

UOTILA szöveggyűjteménye¹² 1938-ban szintén közölt valamelyes izsmai anyagot, amely azonban WICHMANNHOZ képest nem jelent lényeges lépést előre.

⁸ M. A. CASTRÉN: Elementa grammatices Syrjaenae. Helsingforsiae, 1844.

⁹ Syrjänläisiä hääläuluja. Acta Soc. Scient. Fenn XI, 203–231.

¹⁰ Syrjänische Volksdichtung. MSFOu. XXXVIII. Rövidítése a továbbiakban: WichmVolskd.

¹¹ WICHMANN—UOTILA, Syrjänischer Wortschatz. Helsinki, 1942. Rövidítése a továbbiakban: WUot.

¹² T. E. UOTILA, Syrjänische Chrestomathie, Helsinki, 1938.

Az 1930-as évektől kezdve a szovjet-zürjén nyelvészek is kezdték anyanyelvük többi nyelvjárása között az izsmait is tanulmányozni, és szűkebb vagy tágabb méretekben tisztázták a dialektus számos hang-, alak- és mondat-tani jellemzőjét, valamint főbb szókészleteti sajátosságait.¹³ A nyelvjárás leg-tömörebb vázlatát a DialChrest.-ban találjuk (34, 67–70). V. I. LITKIN e-fontos művében a zürjén nyelvjárások rendszerének összefüggésében határozza meg az izsmi dialektus nyelvföldrajzi elterjedtségét és legfontosabb hangtani, valamint alaktani jellemzőit. Három rövidke szövegmutatványt is találunk a DialChrest.-ban (i. m. 67–70) az alábbi falvakból: Izma község (közép-izsmi nyelvjárás), Krasznoborszk (alsó-izsmi nyelvjárás; a szöveg a WichmVolskd.-ból származik) és Uszty-Uhta (felső-izsmi nyelvjárás).

Magam 1959–60-ban iparkodtam többek között éppen izsmi szöveg-és szóanyagot gyűjteni. A jó szerencse révén sikerült az izsmi tájnyelvet négy különböző, egymástól ugyancsak távoli részéről származó nyelv-mesterrel megismerkednem, s jóvoltukból ma — egyelőre kézirat formában — rendelkezésünkre áll újabb anyag a Kanyin-félszigetről, a Felső-Izma mentéről, az Alsó-Ob egyik nagyközségéből (Mizji) és Narjan-Mar vidékéről.

Az izsmi nyelvjárás máig is hagyományos elnevezését onnan kapta, hogy eredetileg az Izma folyó medencéjében megtelepedett zürjénség körében alakult ki. Később az izsmi zürjének igen jelentős mértékben széthúzódtak erről a területről. Ma az izsmi nyelvjárás képviselőit az Izma folyó medencéjén kívül megtaláljuk a Kola- és a Kanyin-félszigeten (vö. NyK. LXVI, 19), a Nagyföldi és Kiszöldi Tundrán, a Pecsora alsó és középső folyása, valamint az Usza és Kolva folyó mentén, sőt az Urálon túl, az Ob alsó szakaszának egyes részein (nagyjából Berjozov és Szalehard között). Az Izma mellékéről kirajzott csoportok nyelvjárásai között ma már kisebb eltérések figyelhetők meg. Ezért a nyelvföldrajzi és dialektológiai tények alapján szinkron szempontból a hagyományos izsmi nyelvjárás elnevezés nem feltétlenül pontos, szabatosabb lenne izsmi nyelvjárás-területről vagy izsmi típusú nyelvjárásokról beszélni. Mivel azonban egyrészt diakron szempontok a hagyományos elnevezés mellett szólnak, másrészt az egyes izsmi al-nyelvjárások között jelentkező különbségek ma még jórészt csekélyek, nem látom célra-vezetőnek a kialakult terminológia megbolygatását. Magam izsmi nyelvjárásról szólván, ezt a megjelölést tágabb értelemben használom. Ezen a nyelvjárás-területen belül elkülöníték alsó-, közép- és felső-izsmi,¹⁴ kolai, kanyini, tundrai, uszai és alsó-obi dialektust, amelyek viszont mind a szóban forgó nyelvjárás-terület részei.

II. Az izsmi zürjénség etnogenezise

Az izsmi nyelvjárás jelenét és múltját kutatva természetszerűleg áll eléln a kérdés: mikor, hogyan és miért kerültek zürjének az Izma folyó vidékére, hogyan és mikor alakult ki ennek a sajátos tájszólást beszélő, anyagi és szellemi kultúrájában a zürjénség zömétől elütő népcsoportnak a jellegzetes etnikai arculata?

¹³ DialChrest. 35,91; A. C. Сидоров, Некоторые особенности синтаксического строя северного (ижемского) диалекта коми языка. Лингв. сборник Коми филиала, вып. 2; Сыктывкар, 1952. — Néhány további, újabb tanulmányról az alábbiakban még lesz szó.

¹⁴ Itt az Izma folyó alsó, középső, illetve felső szakasza értendő!

A zürjenség történetét tárgyaló munkák tekintetében nem vagyunk éppen elkényeztetve: e témakörrel alapos, igényes összefoglaló mű tudomásom szerint a mai napig nem jelent meg. A részletkérdések sorával foglalkozik vagy érinti azokat számos szovjet történettudományi mű, melyeknek zöme számunkra nehezen érhető el, a levéltári és egyéb forrásanyag pedig csaknem hozzáférhetetlen. Az adott kérdést illetően két szakmunkát forgathatunk haszonnal. Az egyik a mai zürjén autonóm köztársaság történelmének vázlatára,¹⁵ a másik pedig L. P. LASUK kiváló, korszerű és igényes monográfiája a Pecsora medencéjének történelméről.¹⁶

Megkíséreljük összegezni azt, amit forrásaink alapján az izsmai zürjenség kialakulásáról és sorsáról ma tudunk.

Az oroszok — pontosabban a novgorodiak — már a XII. századtól kezdve, ha ugyan nem korábban, ismerték a zürjenség szállásterületeit. A kezdetben kereskedelmi jellegű érdeklődés a XIII. századtól fokozatosan hódító törekvéssé válik, először Novgorod, majd a XIV. század második felétől kezdődően a moszkvai fejedelemség részéről. Ennek útját egyengeti 1379-től a Dmitrij Donszkoj moszkvai fejedelem sugalmazására meginduló keresztény hittérítés is (KomiIszt. 58). Az ekkori és későbbi orosz történeti kútfők, Epifanij Premudrij krónikájától¹⁷ kezdve az oklevelek során át a korábbinál is pontosabban feltérképezik a zürjén nemzetségek és törzsek szállásterületeit. Pontosan, mert erre a hol békés, hol kevésbé békés eszközökkel élő terjeszkedésnek, hódításnak szüksége van (KomiIszt. 46; LASUK 96). Az egyik jelentős zürjének lakta vidék a Káma felső folyásának íve; ezt jelölik az orosz források *Perm Velikaja* néven. A többi zürjén szállásterület egy ettől északnyugatra hajló karéjban helyezkedik el: a Sziszola folyó vonalán egészen a Vicsegdáig s onnét nyugatabbra, a Vicsegda alsó folyása, s északabbra, a Vim folyó mentén, valamint a Vaska és Mezeny folyók felföldjein (a Vicsegda—Vim—Vaska—Mezeny vidékét nevezik az orosz kútfők *Perm Vicsegodszkajának*). Ettől északabbra és keletre az egész XV. század folyamán nem találunk zürjéneket — így az Izma folyó mellékén sem. A zürjének mindössze ismerkednek ezekkel a térségekkel, de nem a betelepítés szándékával: ott látjuk őket a vogulok ellen vezetett orosz csapatok soraiban csakúgy, mint békésebb vállalkozásokban (például 1491-ben a Cilma folyóra indított, ezüstöt és rezet kutató expedícióban jelentős számú zürjén férfi vett részt, vö. LASUK 69). Az északi végeknek, a Pecsora alsó szakaszának úttörő telepesei a XVI. században oroszok. Két jelentős kirajzásról tudunk: az első 1500 körül Pusztozerszk erődjének megalapítása (a mai Narjan-Mar alatt), a másik Uszty-Cilma *szlobodka*¹⁸ létrejötte 1544-ben a Pecsora jobb partján, a Cilma folyó torkolatával átellenben. Az alapító oroszok mellett azonban hamarosan mind a két északi telepen feltűnnek zürjének is, akiknek beáramlása különösen az 1560—1570-es évek-től erősödik (KomiIszt. 78; LASUK 73—74). Az orosz oklevelek egészen a XVII. század legvégéig számontartják a pusztozerszki és uszty-cilmai zürjé-

¹⁵ Очерки по истории Коми АССР. Сыктывкар, 1955. Rövidítése a továbbiakban: KomiIszt.

¹⁶ Очерк этнической истории Печорского края. Сыктывкар, 1958. Rövidítése a továbbiakban: LASUK.

¹⁷ Жизнь святого Стефана епископа Пермского. С.-Петербург, 1897.

¹⁸ A *szloboda* vagy *szlobodka* különféle kedvezményeket, kiváltságokat nyert szabad parasztok települése.

neket, és nagy szerencsénkre arról a fontos körülményről is tájékoztatnak, hogy honnan verbuválódtak az északi végek kivándorlói. Ezekből a forrásokból tudjuk, hogy elsősorban udorai (Vaska—Mezeny vidéki), vimi, alsó-vicsegdai s ezekhez képest elenyésző számú sziszolai zürjén húzódtott északra. Sorsuk aligha lehetett volna más, mint ami valóban lett: az elegyedés és végül a XVIII. századra felszívódás Pusztözerszk és Uszty-Cilma orosz lakossága között. De egykori jelenlétüket többek között a pusztözerszki és uszty-cilmai orosz nyelvjárásokban hagyott nyelvi nyomok is igazolják: nem csupán jelentős zürjén eredetű jövevényszóréteg, hanem zürjén nyelvi hatások a helyi orosz dialektusok hangrendszerében, hangsúlyviszonyaiban stb. (LASUK 90).

A zürjének megjelenése a pusztözerszki és uszty-cilmai telepések között témánk szempontjából több lényeges tanulsággal jár. Rávilágít arra, hogy a XVI. században, különösen annak második felében a zürjének közül számosan kerekednek föl s hagyják oda évszázadok óta hagyományos lakó-, halász- és vadászterületüket. A vándorlás iránya egyértelműen a távoli és lakatlan északi végek felé mutat, s ez összefügg a népáramlás okaival (IV. Iván cár uralkodása a széleskörű reformok s a háborúskodások sorát hozza, melyeknek következtében hallatlanul megnövekednek a parasztságot sújtó feudális terhek). Igen lényeges körülmény, hogy az elvándorló zürjének zöme az Udora, Vim és az Alsó-Vicsegda mellékéről indul útnak. A népesség jelentős hányadának felkerekedése ezen vidékekről a jelzett időtől kezdve évtizedről évtizedre megismétlődően, újabb és újabb hullámokban folytatódik végig a XVII. század folyamán is (akkor már gyakran Szibéria lesz a cél, mint erre alább még visszatérünk).

Mindez azért igen lényeges számunkra, mert ugyanezen tényezők munkálják az izsmai zürjénség kialakulását is.

Az Izsma folyót és medencéjét a gyakran távoli vidékekre elbarangoló zürjén vadászok és halászok, az Urálon inneni és túli vogulokhoz el-ellátogató zürjén segédcapatok, hadi népek régóta ismerhették. A folyó mentén semmiféle népesség nem telepedett meg, legfeljebb olykor-olykor húzódhattak erre-féle nomád tundrai jurák-szamojédok. Ezt a vidéket érintetlenül hagyta a XVI. századi orosz kolonizáció is: az uszty-cilmai *szlobodka* határterülete nagyjából éppen az Izsma folyó torkolatát érintve húzódtott a Pecsora mentén. Kívül esett ez a táj a zürjén végeken is, egészen addig, amíg meg nem indult a főntebb vázolt elvándorlás. Az Udora, Vim és Alsó-Vicsegda elköltözői a XVI. század első felében s részben később is Pusztözerszkbe és Uszty-Cilmába tartanak, ahol oroszokkal vegyesen telepednek meg. A század második felében azonban, amikor a népmozgás még nagyobb hullámokat vet, megjelennek és otthont alapítanak az első zürjének az Izsma partján is. Lábukat a folyó alsó szakaszán, jól kiválasztott helyen vetik meg, tisztes távolságra az uszty-cilmai határtól. Ekként születik meg Izsma falva a hasonló névű folyó partján. Az alapítás évét egyes források 1567-re, mások 1572-re teszik, L. P. LASUK pedig az 1575—1585 közötti évtizedre.¹⁹ Uszty-Cilmához hasonlóan Izsma falva is *szlobodka* lett, tehát különféle kedvezményekkel, kiváltsá-

¹⁹ Vö. KomiIszt. 77; LASUK 97—99. — Ebben és hasonló kérdések megítélésében egy szovjet történész előnyösebb helyzetben van, mint egy magyar nyelvész. L. P. LASUK érvelése Izsma megalapítását illetően igen meggyőző. Egy rendelkezésemre álló újabb adat azonban mégis elgondolkodtat. A vimi—vicsegdai krónika, amely a XIV. század végétől a XVII. század elejéig sok fontos adatot közöl a zürjénségről, 1575-ben már tud

gokkal felruházott szabad paraszti település. Többek között ez is magyarázza lakosságának viszonylag gyors gyarapodását. Az úttörő telepesek legfeljebb néhány tucat portát népesíthettek be, ezeknek száma azonban a XVII. század során fokozatosan gyarapodott, és az izsmai *szloboda* jogait 1627-ben és 1649-ben cári oklevelek erősítik meg. Pedig két tényező is hatott a lélekszám növekedése ellenében. Az egyik a fokozatos széttelepülés Izma falvából s újabb tanyák, apróbb-nagyobb falucskák alapítása, kezdetben a folyón lefelé, északnak, egészen a Pecsoráig, majd a folyó mentén fölfelé, déli irányban, az Izma középső és felső folyásának vidékeire. Másodszor pedig a XVII. század elejétől már Szibériába tart a kitelepülők, menekülők áramlása: tovább folyik a Vim és Udora vidékéről, bekapcsolódik Pusztoserszk és Uszty-Cilma orosz-zürjén keverék-lakosságának népfölöslege, 1638-ban pedig már Izma falvából is jeleznek Szibériába vándorlókat az oklevelek.

Mi úzótt el hosszú évtizedeken át száz meg száz magánost és családot a szülőföldjéről? Hiszen Szibéria akkor korántsem a földi paradicsom: zordon klímája mellett a hősi kétségbeeséssel küzdő vogulok, osztyjákok, szamojédok, tatárok egyre-másra ismétlődő fölkelései közvetlen életveszedelmet jelentettek orosz és zürjén jövevénynek egyaránt.

Pusztoserszk, Uszty-Cilma és Izma kivándorlói elsősorban a kenyérhiány miatt fogtak vándorbotot (a gyenge talajviszonyok és éghajlati adottságok miatt földművelésük kezdetleges szinten rekedt meg és kevés gabonát adott, a délebről importált szem pedig rendkívül drága volt), bár itt is tudunk a kozákok túlkapasáiról s egyéb, erőszakos okokról. Am a *szlobodkák* lakosait mégis csak a cári menlevelek védték meg sok mindentől abban az időben, a Vim és Vicsegda zürjénjeit azonban nem. Hogy pedig mi úzi-kergeti el az utóbbi vidék népét, arra vonatkozólag lássunk néhány szűkszavú adatot a főntebb említett vicsegdai—vimi krónikából (Iszt.-filSzb. i. h.). 1587: Fjodor nagyherceg ötven vicsegdai és vimi férfit parancsol el kozáknak Tobolszkba, családostul [a teljesítendő határórszolgálat akkor és ott állandó és közvetlen életveszedelemmel fenyegetett!]. A falujukbéliek viszont tartoztak a szerencsétlen ágyúölteléseket felszerelni és ellátni [ez az otthonmaradóknak jelentett nehezen elviselhető teherfölletet]. 1593: Fjodor nagyherceg vicsegdai és vimi zürjénekét parancsol Pelimbe és Berjuszovba közmunkára. [Az életveszedelemről szóltunk már. Az otthoniak viszont nehezen nélkülözhatték a férfi munkaerőt, amelynek amúgy sem voltak bővében.] Ugyanakkor újabbhatvan katonát kell kiállítani és felszerelve Szibériába indítani. 1601: orosz és vimi zürjén férfiakat hurcolnak Mangazéjába „*osztrogi sztroityi i goroda krepityi*” — tehát erődépítésre, sáncmunkálatokra. A felkelt szamojédok Mangazéjában ezeket az utolsó emberig lemészárolták. Ugyanakkor három évig (1601—1603) irtóztató éhínség és éhhálál tizedeli meg Oroszország és a Zürjénföld lakosságát. Számos zürjének azon éhségben szertebújdosának — szól a krónika. 1606-tól 1611-ig, amikor lángokban állt egész Oroszország, a

az izsmai *szlobodka* létezéséről, sőt beszámol Izma jogi státusának rendezéséről is. Ha ez az adat hitelt érdemlő, akkor a falut mégis csak 1575 előtt vagy legkésőbb azon évben alapították. Kérdés, hogyan értékelhető a krónika jelen közlése. Ezt eldönteni egyéb hiteles történeti kútfők hiánya miatt mi nem tudjuk. Szerencsére a problematikus időpont pontosabb megállapítása végtére is nem túlságosan jelentős részletkérdés: a források évszámközlései eltérnek ugyan, de abban megegyeznek, hogy a falu valamikor 1567 és 1585 között keletkezett. Vö. még Iszt.-filSzb. IV, 257—271.

krónika minden évben újabb és újabb zürjén csapatok állításáról és Moszkvába indításáról számol be. Az éhínség éveit után ezzel újjól megfizették a Vicsesda, Udora, Vim, Sziszola és Felső-Káma népét.

Íme, mindössze néhány adat egy szűkszavú krónikából. A hétköznapok valósága pedig százszorta kíméletlenebb lehetett. Ezek a tények magyarázzák egyrészt az izsmi *szlobodka* és környéke lakosságának gyors növekedését (a szabad paraszti települések kiváltságai számos csapástól óvták a lakosokat), másrészt a szibériai kirajzásokat: sokan inkább vállaltak kockázatot, veszélyt, hogy az orosz birodalom akkori periferiájára húzódva, a szibériai tajga rengetegében meglapulva legalább egy ideig és viszonylag nyugodtabban élhessenek. (Ugyanebben az időben menekül és rejtőzik el az Urál európai oldalának áthatolhatatlan erdősegeiben, a Jazva folyó völgyében a felső-kámai zürjének egy csoportja is, a mai keleti-permják, jazvai diaszpóra elődei).

Két fontos történésnek is vagyunk tehát a tanúi. Az egyik az izsmi zürjenség kialakulása: a XVI. század utolsó harmadában megjelenő és falvat alapító telepések száma egyre nő, s apránként falvaik szertehúzódnak az Izma folyó medencéjében. A másik fontos tény az, hogy a zürjenség — és ezen belül most már az izsmi zürjenség is — a XVII. század elejétől kezdve szüntelen adott telepéseket Nyugat-Szibériának, Berjuszov—Obdorszk vonalától egészen a Jeniszej torkolatáig, Mangazéjáiig. És ha ezek jelentős része föl is szivódott az oroszok vagy más népesség sűrűjében, nagyjából eddig az időhatárig vihetjük vissza a nyugat-szibériai zürjén falvak, etnikai szigetcskéik kialakulásának kezdetét.

Az Izma menti telepések kezdetben is, később is elsősorban a Vim, a Felső-Mezeny és Felső-Vaska mellékéről érkező zürjének. Számukat később nem túlságosan jelentős mennyiségű orosz bevándorló gyarapítja (ezeknek java lassanként elzürjénesegett), majd még később, a XVIII. századtól kezdve valamelyes jurák-szamojéd elem (LASUK 106—107). Ezt az etnogenetikai képet támogatják a történeti kútfők csakúgy, mint a régészet, a néprajz és az antropológia vallomásai (a nyelvi tanulságokról alább részletesen szólunk).

A XVIII. századtól kezdve az izsmi zürjenség benépesíti a Pecsora középső szakaszát, az Usza és Kolva folyók mentét, majd elsajátítva a jurákoktól a rénszarvastartást, kilép a Nagyföldi Tundrára is, eljut nyugat felé a Kola-félszigetig, északon Narjan-Marig, keleten pedig a Jamal-félszigetig és az Obig.

III. Az izsmi nyelvjárás kialakulása

Izsmi nyelvjárásról nyilván azt követően beszélhetünk, miután az izsmi zürjén etnikum kialakult, földrajzilag és apránként nyelviileg is eltávolodva a többi zürjén népesoporttól. A főntebb vázolt etnogenetikai képet a nyelvi anyag is támogatja; a nyelvjárás adatok diakron vizsgálatának tanulságai egybehanganak a történeti és egyéb eredményekkel.

Az izsmi tájnyelv a XVI. század végétől kezdve formálódik ki egyrészt (és nagyobbrészt) a vimi nyelvjárás, illetve nyelvjárások, másrészt az udorai (felső-mezenyi és felső-vaskai) és alsó-vicsesdai dialektusok alapján. Ezeknek a nyelvjárásoknak egyes jellemzői megmaradtak és tovább éltek, formálódtak és kiegyenlítődték az izmaiban. Hozzájuk járultak később az immár kiala-

kuló vagy kialakult izsmai tájnyelvet érő orosz és jurák-szamojéd nyelvi, nyelvjárási hatások (az Ob mentén csekélyebb, főleg a lexikára szorítókozó ob-ugor, közelebből osztják kapcsolatokkal is számolnunk kell).²⁰

Vizsgáljunk meg — a teljesség igénye nélkül — néhány e tekintetben bizonyító értékű, fontos hangtani és szótani jelenséget.²¹

1. A zürjén nyelvjárások megítélésének egyik közismert és igen fontos kritériuma mind leíró, mind történeti szempontból az ózürjén nem-szótagkezdő *l* fonéma viselkedése. Az izsmaiban az *l* ebben a fonetikai helyzetben a következő képet nyújtja:

a) veláris magánhangzó után az *l* eltűnt, az előtte álló magánhangzó megnyúlt: *vē* 'Pferd' < *vel* (de: *velen* 'mit Pferd').²² Az *-al-* hangkapcsolat fejleménye *-ō-*: *sulōni* 'stehen' < *sulalni*.

b) Palatális magánhangzó után *l* > *i* változás következett be, általában a megelőző vokális nyúlása nélkül: *zei* 'sehr' < *zel*; *pii* 'Wolke' < *pil* (vö. Drevn. 141).

c) A *maitni* 'schmieren, salben' ige és származékai kivételesen szintén *-al-* > *-ai-* fejlődést mutatnak.

d) az *l* a kérdéses helyzetben megmarad az *-oll-*, *-il-*, *-ill-* igeképzőkben, az *-il-* (*-ill-*) hangkapcsolat esetén más morfémákban is: *pirollini* 'hineingehen', *vetlillini* 'gehen', *puktlini* 'stellen, legen, setzen'; *illa:n* 'draussen', *illae* 'nach draussen'.

e) Egyes esetekben — különösen veláris magánhangzó és szótagvégi mássalhangzó között — az *-l-* a megelőző magánhangzó megnyúlása nélkül tűnt el: *iskotni* 'hinabgleiten' < *iskoltni*.

Ugyanez a hangfejlődési tendencia játszódtott le a vimi nyelvjárásban is (SzrSzlKomi 458; FokosWb. 19), egyúttal ugyanazokat a konzervatív tendenciákat, eltéréseket figyelhetjük meg. Az *l* > \emptyset ~ *i* hangváltozás tehát a Vim vidékéről terjedt át az Izsma folyó mellékére.

Mikor?

Fokos Dávid arra a meggyőző következtetésre jutott kutatásaiban, hogy a vicsegdai, udorai és vimi—izsmai *l* > *v*, illetve *l* > \emptyset ~ *i* tendencia a XVII. században zajlott le (NyK. LV, 49). Főtebb sorakoztatott adataink, megítélésem szerint, összhangban állnak Fokos megállapításával. Az első telepések — túlnyomórészt a Vim mellékéről — 1570 körül jelennek meg az Izsma folyó völgyében és alapítják meg Izsma falvát. Számukat pontosan nem ismerjük, de minden valószínűség szerint maximálisan néhány tucat portára gondolhatunk. Magától értetődő, hogy izsmai nyelvjárás ekkor még nincs, a jövevények annak a vidéknek a tájszólását beszélik, ahonnan útnak eredtek: legtöbbjük a Vim menti tájnyelveket, kisebb részük a felső-mezenyit, a felső-vaskait és végül az alsó-vicsegdait. Az izsmai telepések száma a XVI. század

²⁰ Fokos: KSz. XVII, 229; Nyr. LIX, 82; Syrjänisches Wörterbuch I, 19 (rövidítése a továbbiakban. FokosWb.); LASUK 105; В. И. Лыткин, Древнепермский язык. Москва, 1952., 96, 121. (rövidítése a továbbiakban: Drevn.).

²¹ Jelen esetben két ok miatt szorítkozunk hangtani és szótani ismérvek áttekin-tésére. Egyrészt azért, mert témánk szempontjából ezeket tartjuk a leglényegesebbeknek. Másrészt alak- és mondattani összevetésekhez kevés anyag áll rendelkezésünkre. Egy-két morfológiai és szintaktikai részletkérdést lásd LASUK 105, SZIDOROV i. h.

²² Az adatok, ha forrásukat külön nem tüntetem föl, a SzrSzlKomi-ból valók. Az orosz betűs adatokat a nyomdai munka megkönnyítése céljából írtam át a nemzetközi finnugor hangjelölés szerint.

utolsó és a XVII. század első évtizedeiben fokozatosan gyarapodik. Legtöbbjük változatlanul a Vim folyó menti falvakból érkezik. Az évtizedek során az Izsmára került zürjén nyelvjárások — Izma falvában és környékén, földrajzilag is körülhatároltan, elszigetelten — lassanként keverednek, s kölcsönhatásukból kezd alakulni egy új tájnyelvtípus, a születő izsmai, amelyet ugyanakkor újabb és újabb vimi hatások érnek. Ez utóbbi nyelvi, nyelvjárási komponens túltengése magyarázza az $l > \emptyset \sim i$ tendencia érvényesülését Izma éppen kialakulóban levő dialektusában, szemben az udorai és alsó-vicsegdai tájnyelvtérületen ugyanakkor kialakuló és ható $l > v$ tendenciával. Megalapozottnak tartjuk tehát azt a következtetést, hogy az $l > \emptyset \sim i$ tendencia góca a Vim mentének nyelvjárása volt. A tendencia megindulása alighanem a XVI. század utolsó évtizedeire tehető, lefolyása pedig — a vimi és az újszülött izsmai dialektus területén nagyjából egyidejűleg — a XVII. századra (vö. Drevn. 121).

2. A zürjén nyelvjárások differenciálásának egy másik elfogadott kritériuma a szótagvégi *-id-*, *-it-* mássalhangzó-kapcsolat megléte vagy helyette a *-d-*, *-t-* képviselete. Az izsmaiban e tekintetben ingadozást, keveredést figyelhetünk meg: *dod* 'Schlitten', *bad* 'Weide', ellenben *kva^hit* 'sechs', *ša^hit* 'Rute, Stange'. Ugyanez a helyzet a vimiben is, az udorai és alsó-vicsegdai nyelvjárásokban pedig következetes a *-id-*, *-it-* alakok előfordulása: *do^hid*, *ba^hid*, *kva^hit*, *ša^hit*. A jelenség eredője ebben az esetben is a Vim felé mutat, ugyanakkor számolhatunk a vimi és az alsó-vicsegdai-udorai alakok keveredésével is az izsmai nyelvjárásban.

3. Az izsmai *dž* és *tš* fonéma a többi zürjén nyelvjárás ugyanezen mássalhangzóikhoz viszonyítva igen erős palatalizált, egyes izsmai nyelvjárásokban pedig *dž > d*, *tš > t* fejlődés következett be: *džo, džeg > dodeg*, *tšeri > teri*. Hasonló tendenciákat figyelhetünk meg az udorai nyelvjárás egyes területein.²³ Az adatok azonban szűkösek annak tisztázásához, hogy mikorra tehető e jelenség megindulása a jelzett nyelvjárásokban, s ennek okán nem tudjuk, van-e ebben a vonatkozásban genetikusszerű összefüggés az izsmai és udorai hangfejlődés között, vagy csupán nyelvjárási belső fejlődésről van szó.

4. Az izsmai vokalizmusra jellemző, hogy veláris *ε* csak első szótagban fordul elő, az első szótagnál hátrébb helyette *e* ($\sim \underline{e} \sim \epsilon$) szerepel.

A vimi nyelvjárásban ma ezt a jelenséget nem figyelhetjük meg, ellenben az udoraiban és az alsó-vicsegdaiban igen. V. I. LITKIN szerint az udoraiban palatális mássalhangzó előtt, az alsó-vicsegdaiban palatális mássalhangzó után következik be az $\underline{e} > e$ ($\sim \underline{e}$) fejlődés.²⁴ WICHMANN szerint az alsó-vicsegdaiban nem-első szótagban általában \underline{e} áll az *e* helyén.²⁵

Az izsmai nem-első szótagos *e* ($\sim \underline{e} \sim \epsilon$) ma mindenesetre az udorai és alsó-vicsegdai nyelvjárás hasonló magánhangzójával részben vagy egészben egyező képet mutat. Ez a jelenség már egyes ózürjén nyelvemlékekben is felbukkan.²⁶ V. I. LITKIN a szóbanforgó nem-első szótagos magánhangzókat

²³ LASUK 105, 187; SzrSzlKomi 456; DialChrest. 34; VÁSZOLYI: NyK. LXVI, 26; lásd még alább az alsó-obi és a Narjan-Mar alatti nyelvjárás konsonantizmusának jellemzését.

²⁴ DialChrest. 31, 33; SzrSzlKomi 459.

²⁵ JSFOu. XXI/3, 20; vö. FokosWb. 16; Fokos: NyK. LVII, 317. Megjegyzendőnek tartjuk, hogy a felső-vicsegdai nyelvjárásban, amely a XVII. század elejétől fogva formálódik elsősorban az alsó-vicsegdai, másrészt az udorai és vimi nyelvjárások alapján, nem-első szótagban az \underline{e} helyett szintén mindenütt \underline{e} hangot találunk.

²⁶ Drevn. 103–104, 113, 116.

egy feltett ózürjén veláris nyílt redukált magánhangzóra vezeti vissza, s ezzel magyarazza mind a vimi *e*, mind az alsó-vicegdai—udorai *e* ~ *e* és az izsmi *e* képviseletet.²⁷ Ezen túlmenően az izsmi nyelvjárás alakulása során a XVI. század végétől kezdve nyilván kiegyenlítődéssel is számolhatunk. Minden-esetre a fenti jelenség eredője is feltehetőleg az alsó-vicegdai és udorai tájnyelvterületre megy vissza.

A hangtani tanulságokon kívül figyelemre méltó az izsmi szókinés vallomása is. Találunk ugyanis benne egy olyan réteget, amely ugyancsak az izsmi tájnyelv főtebb vázolt eredetét bizonyítja.

1. Az izsmi tájszavak egy része megtalálható az alsó-vicegdai, udorai és vimi nyelvjárásban, másutt nem. Például: *pi* 'Wolke' (SzrSzlKomi:) I Vm ~ *piv* AV Ud; (FokosWb.): *pi*, *pi* Vm ~ *piv* Ud; (WUot.): *pi* I ~ *piv* Ud (~ fi. *pülvi*; vö. Drevn. 121) | *ši* 'Sturm, scharfer Wind' (SzrSzlKomi:) I Vm ~ *šiv* AV Ud (vö. Drevn. 119, 144; FokosWb. II, 954A) stb. Ide sorolhatók olyan szavak is, amelyek a jelzett nyelvjárásokon kívül előfordulnak ugyan más dialektusban, de alkalmasint ugyancsak az előbbiekből és a XVI. század után kerültek más tájnyelv szókinésébe: a felső-vicegdai az alsó-vicegdai, esetleg udorai vagy vimi nyelvjárásból örökölt ilyen szavakat, a pecsoraiba pedig már az izsmaiból kerülhettek át (vö. LASUK 111—119). Például: *doza* 'ziemlich, ganz' (SzrSzlKomi:) I Vm AV Ud FV Peč; (FokosWb.): AV Pr; (WUot.): I FV | *kjñ* 'Polarfuchs' (SzrSzlKomi:) I Vm AV Ud Peč; (FokosWb.): V Ud; (WUot.): I Ud | *vijer* 'junger Auerhahn' (SzrSzlKomi:) I AV FV ~ *vijer* Vm Ud Peč; (FokosWb.): FV Pr; (WUot.): I Ud.

2. Egyes izsmi tájszavak ugyancsak megtalálhatók az alsó-vicegdai, vimi és udorai szókészletben, ezeken kívül pedig a déli (inyvai) és a keleti (jazvai) permjék dialektusokban, tehát az előbbiektől földrajzilag távoli, időben pedig rég elszakadt peremnyelvjárásokban. Például: *pim* 'heiss, warm' (SzrSzlKomi:) I Vm AV Ud; (FokosWb.): V Ud; (WUot.): I Vm Ud P;²⁸ (Litkin-Jazv.²⁹ 168:) *pom* 'idem' | *top* 'pünktlich, ganz usw.' (SzrSzlKomi:) I Vm AV Ud; (WUot.): I Ud P (vö. Kuzn. 340).

3. Egyes izsmi szavak ugyanolyan jelentéssel, illetve hangalakban fordulnak elő a vimi, udorai és alsó-vicegdai szókészletben is; más nyelvjárásokban (pl. luzai, sziszolai stb.) szintén megtalálhatók, de szemantikai vagy fonetikai eltéréssel. Például: *karni* 'machen, tun' I Vm Ud AV ~ *kerni* 'idem' Le Sz stb. | *kudž* 'wie' I Vm Ud AV ~ *kidž* 'idem' Le Sz stb. | *mozgini* 'gefallen, passen' I ~ *mozdini* 'idem' Vm Ud ~ *mezdini* 'schmecken' Sz.

4. Megtalálhatók az izsmi szókészletben a zürjén nyelv egyes karél—vepsze jövevényszavai is (például: *agas* 'Egge'; *kožal* I Ud ~ *kožov*, *koživ* AV 'Spinrocken'; *lod* 'Teller'; *sabri* 'Heuschober'; *solanteg* usw. 'Salzfass'.) Ez a jövevényszóróréteg zömmel csak a nyugati—északnyugati ózürjén nyelvjárásokban rakódott le és maradt meg (luzai—letkai, alsó-vicegdai, udorai és vimi) és a XVI. századnál lényegesen korábban.³⁰ Az izsmaiba tehát e szavak

²⁷ Drevn. 93, 121.

²⁸ Vö. П. С. Кузнецов—А. М. Спорова, Русско—коми-пермяцкõй словарь (Жудымкар, 1946) 62. Rövidítése a továbbiakban: Kuzn.

²⁹ В. И. Литкин, Коми-язвинский диалект. Москва, 1961. Vö. még. Fokos: FUF XVI. 75.

³⁰ Vö. TOIVONEN: Vir. XXXIII, 63; LAKÓ: UngJb. XV, 318; V. I. LITKIN: UAJb. XXXI, 164; Вепско-карельские заимствования в коми-зырянских диалектах. Акад. В. В. Виноградову к LX (Москва, 1956), 179—89.

nem kerülhettek másképpen, mint az itt számbavehető alsó-vicsegdai, udorai és vimi nyelvjárás közvetítésével.

Összegezve: az izsmai nyelvjárási hangállomány és szókészlet egyes jelenségei, a számbavehető nyelvi adatok egybehangzanak más forrástudományok etnogenetikai tanulságaival, és igazolják az izsmai zürjenség és nyelvjárásának főntebb vázolt eredetét.³¹

IV. Újabb adatok az izsmai nyelvjárássterületről

A nyelvjárás kutatásáról főntebb szólván láthattuk, hogy nem túlságosan nagy mennyiségű izsmai szóanyag és még kevesebb szöveglejegyzés áll rendelkezésünkre, elsősorban a WichmVolksd.-ban, részben a DialChrest.-ban. Ez a tény, tette és teszi kívánatosná újabb anyag gyűjtését és közzétételét. 1959—1960-ban a Zürjénföldön járván sikerült az izsmai nyelvjárássterület több pontjáról is feljegyezni szövegeket, szavakat és nyelvtani adalékokat. A gyűjtés révén megismert dialektusok mind izsmai típusúak, ugyanakkor egyes nyelvi vonásaik kisebb vagy nagyobb mértékben elkülönítik őket egymástól a tájnyelvterület egészén belül.

Az etnikailag is sajátos, néprajzilag és nyelvileg egyként igen érdekes kanyini zürjenségről és izsmai eredetű tájnyelvről beszámoltunk már (NyK. LXVI, 17—34), célszerűnek látván azt a kérdést külön tárgyalni. E dolgozat keretében még három, eddig számunkra ismeretlen izsmai nyelvjárást mutatunk be.

A) A felső-izsmai nyelvjárás

1959 decemberében Sziktivkarban ismerkedtem meg az ott tanuló Jevgenij Alekszandrovics Igusev húszesztendős, másodéves főiskolai hallgatóval. A kedves, tehetséges és készséges fiatalember Pozsnya falu szülőtte (Komi ASZSZK, uhtai járás). A falucska az Izma felső folyása vidékén található, az Izma partján, Szosznogorszktól mintegy 15—20 kilométerrel délkeletre. A színzürjén település negyvenegynéhány portából áll. Lakói az izsmai nyelvjárást beszélik. Megjegyzendő, hogy Pozsnya falva az izsmai tájnyelvterület legdélibb határállomása: tőle délre *Izvail* falu az Izma forrásvidékén már a felső-vicsegdai nyelvjáráshoz tartozik. Egy-két az izsmaiktól eltérő, ám a felső-vicsegdaira jellemző vonást megfigyelhetünk J. Igusev beszédében is. Nyelvmesterem megboldogult édesapja pozsnyai volt, édesanyja ellenben a Felső-Vicsegda mentéről, Sztorozsevszk vidékéről származott föl, csakúgy, mint Pozsnya, *Edes* és más felső-izsmai falvak lakosságának egy része.

Igusev jól tudott oroszul is, de nyelvjárását jól megőrizte. Sziktivkarban csupán jó egy esztendeje tanult akkoriban, a téli és nyári szünidőt otthon töltötte falun, és akármennyire iparkodott Sziktivkarban az ottani (ha úgy tetszik, az irodalmi) zürjénnel felcserélni tájszólását, szerencsémre ez akkor még nem sikerült neki. Kitűnő, közlékeny és türelmes munkatársra leltem benne. Jelenleg már tanár, Kedva falvában, a Közép-Izma mentén.

Az általa képviselt nyelvjárást — nyelvföldrajzi tényezőök figyelembevételével — felső-izsmai inak nevezem.

³¹ Az izsmai tájnyelvet ért későbbi orosz és jurák-szamojéd hatásokkal e helyütt nem kívánok foglalkozni. E kérdéshez lásd LASUK 106—107 és RÉDEI: NyK. LXIV, 71.

A nyelvjárás rövid jellemzése

1. A hangsúly az első szótagra esik, eredeti zürjén szavakban csakúgy, mint orosz jövevényszavakban, beleértve a legújabb orosz szókölcsonzések is (*kolhoz, internat*). Szóösszetételekben, névutós szerkezetekben a harmadik szótag (az utótag első szótagja) mellékhangsúlyt kaphat (*mu'ked-di: rji*).

2. A nem-szótagkezdő *l* hang eltűnt, maga után vonva a megelőző magánhangzó megnyúlását (*kī, kīnas*). Ebben az esetben az eredeti *l* előtt álló magánhangzó veláris (*a, o, u, e, i*). Az *-il-, -ill-, -lill-* igeképzőben azonban az eredeti *l* archaikusan megmaradt (*addzīlni, volīllīni*). Sőt az *-il- (-ill-)* hangkapcsolat más szavakban, más morfémákban is megőrizte az eredeti *l* hangot: *illaē* 'ki, kifelé', *illain* 'kint'. Ezekben az esetekben azonban az *il* hangkapcsolat nem áll abszolút szóvégen (mert viszont *kī, tī < kil, til*).

A közzürjén *-al-* igeképző fejleménye: *-ō-: tīdōni, sulōni*.

Amennyiben az eredeti *l* hangot palatális magánhangzó előzte meg, *l > i* hangváltozás történt, a megelőző magánhangzó azonban nem nyúlt meg, hanem diftongust alkotott az utána következő *-i*-vel: *zei, veit*. Egy esetben veláris magánhangzó + *l* helyzetben is *l > i* fejlődés történt: ez a *maītni* ige és származékai.

Egy-két kivételes esetben a szótag végéről eltűnt eredeti *l* előtt nem megnyúlt, hosszú, hanem eredeti rövid magánhangzót találunk: *med-asī, med-asinas* (de vö. *asī* és *asīlas*!), *pos-ju* (de illativusa *pos-jule*, vö. AV *pos-jiv*, *pos-jile* FokosWb. II, 820B és vö. *pos-jū* I WUot. 213B).

Az orosz jövevényszavak egy részében — nyilvánvalóan a későbbi, újabb keletű átvételekben — a nem-szótagkezdő *l* hang megmarad (*kolhoz, kaīnikul, telk, val*).

3. A *tš* és *dž* fonéma ebben a nyelvjárásban sokkal erősebben palatalizált, mint például a vicsegdai nyelvjárásokban.

4. A felső-izsmai nyelvjárás konzonantizmusában előfordul az *f, h* és *ts* fonéma. Más, nem izsmai nyelvjárások ezen mássalhangzókat egyáltalán nem vagy alig ismerik. Az izsmai nyelvjárásokban is szinte kizárólag orosz jövevényszavakban, legalábbis orosz jövevényszavak révén és nem túlságosan régóta, főleg a fiatalabb nemzedékek nyelvében kezdenek meghonosodni ezek a hangok; korábban az izsmai nyelvjárásokban is, legalábbis a felső-izsmaiban, akár a többi zürjén nyelvjárásban, az orosz jövevényszavakban *f > p, x > k* és *ts > tš* hanghelyettesítés következett be. Ma a *h, f* és *ts*, úgylehet, kezd meggyökerezni (*kolhoz, vozduh, u tšitel'ni tsa, neft*; de *staruka, lapka, šoper < orosz старуха, лавка, о: лавка, шофер*, bár egyes orosz jövevényszavakban nyilvánvalóan még a legutóbbi évtizedekben is zürjénes hangcsere következett be (*šoper!*)).

5. Alkalmilag, kombinatorikus variánsokként megfelelő fonetikai helyzetben előfordulnak zöngétlen mediák (*moīd-kījas о: moīd—kījas, og tēd о: og tēd*).

6. A regresszív asszimiláció általánosan megfigyelhető jelenség ebben a nyelvjárásban is (*idse da ru džegse о: itse da ru džekse; dišdžik о: diždžik; oz set о: os set*). Előfordul olykor mássalhangzó-kiesés is (*bostni о: bošni; dženēdēdīšni о: dženēdēdīšni; bordtem о: bortem*).

7. A felső-izsmai nyelvjárás vokalizmusának egyik jellemzője, akárcsak más izsmai nyelvjárásokban, az *e* fonéma hiánya nem-első szótagban. Az első szótagnál hátrább helyette *ε* áll. Szóösszetételek esetében azonban az utótag

első szótagjában előfordulhat *e*: *mužik-red, baba-red* (ezzel szemben: *paškem*, ami arra mutat, hogy ez a hajdani szóösszetétel ma már elhomályosult).

8. A felső-izsmai nyelvjárás kétféle magánhangzókvanitást ismer: rövid és hosszú magánhangzót. Emfatikus nyúlás következtében egyszer-kétszer hallottam nyelvmesteremtől félhosszú magánhangzót (*tědša, něž da velān*). A hosszú magánhangzók keletkezésének egyik útja a rövid (*veláris*) magánhangzó + *l* > hosszú (*veláris*) magánhangzó (*kolni* > *kōni*). Az *o* fenémák terheltségét növeli az *al* > *o* hangfejlődés is (*tīdālni* > *tīdōni*). Hosszú magánhangzó keletkezhetik azonban magánhangzóösszeolvadás útján is, ez a jelenség nem ritka a felső-izsmai nyelvjárásban (*etlālisni* < *etlaalisni*; *velān* < *velāen*).

9. Kombinatorikus variánsként előfordulnak e nyelvjárásban redukált magánhangzók is, az utolsó szótag (szuffixális morféma) elnagyolt ejtése esetén, hangsúlytalan helyzetben (*mestaə* < *mestağ*; *etlāin* < *etlāin*). A redukció olykor az egyik oka lehet a magánhangzó-összeolvadásnak s ennek révén hosszú magánhangzók keletkezésének (*etliklāin* ~ *etliklāin* ~ *etliklān*).

10. Egyes esetekben más zürjén nyelvjárások *i* (*i*) hangjával szemben a felső-izsmaiban (és általában az izsmai nyelvjárás-területen) *u* áll (*kudž, jandžum*, vö. vicsegdai stb. *kidž, jandžim*). Általános ez a jelenség az *-um, -num* birtokos személyragban vagy névmási személyragban (más nyelvjárásokban *-im, -nim*): *menum, stavnum, mešnum*. Ezekben az esetekben nyilván számolnunk lehet és kell a ragvégi *-m* labializáló hatásával.

11. Vannak a felső-izsmai nyelvjárásnak sajátos morfológiai jellemzői is, amelyek azonban többnyire meglelhetők az egész izsmai nyelvjárás-területen. Ilyenek például a tagadó ige *ig, in, iz* alakjai a kijelentő mód múlt idejében és a felszólító módban, a határozói igenév *-ig-* képzője stb. De például az izsmai nyelvjárásokra általában jellemző a kijelentő mód többes szám harmadik személyében a *-nis* igerag használata, a felső-izsmaiban pedig e helyett *-ni* ragot találunk, akárcsak például a vicsegdai nyelvjárásokban (*rebiteni, veraleni*).

12. Bizonyos lexikai sajátosságok ugyancsak az izsmai nyelvjárás-területhez kapcsolják a felső-izsmaikat, elválasztva ezzel a zürjén nyelvjárások zömétől (*rebitni, karni, eni, ton, top, sabri, mešetš*). Egyes tájszavak leginkább a vimi és udorai, kisebb részben az alsó-vicsegdai nyelvjárások felé mutatnak. Orosz jövevényszó a felső-izsmai nyelvjárásban is jócskán van. Hiányzik azonban belőle — természetesen — a jurák-szamojéd jövevényszavaknak, a rénszarvastyenyésztés és az ezzel összefonódott életmód terminológiájának az a jelentős lexikai rétege, amely olyan jellegzetes az alsó-izsmai, kanyini, tundrai stb. izsmai nyelvjárásokra, amelyeknek képviselői elválaszthatatlanok a tundrától és a réntenyésztéstől.

Sz ö v e g m u t a t v á n y o k

velali tai . . .

1. *turun puktaninšan gortedžnum veli ilin munnī. med kuž tuise dženēdišni, me kužši juasni oľema koīd nin baba-redliš, kodked etlāin munim, kudž silen oľemis arkmis.*

— *uluk, mužikte ne radeitlin, in?*

— *oi-jo, in nin šornit, kužšem ne nin radeitlem, piuke! šed ponmiš sesdžiken kažitšilis mikulaže, a sešša kudž-ke mi-ke velali tai že a.*

— kudž ne sidž verminnid ōni? nelubež mortidked ved gažtem.
 — a miž sešša karan? loe tai kudž šure, sidž i ōni!
 — miž ne, vinen ali miž šetisni veres sajad?
 — a pešli nin vinen. ker dorin sek rebitim. olim tom jez barakin. bušte iz i gažtem vė ni. stavnum et-kojdeš velim da. et-pir rebeta eštigas loktis me doram nina, kodked etlain rebitim, da i vištale:

— voli ton ritnas mi barakanum, gažettšištam!

2. miž me, muni gorte, vežši, šojšti, da i peti ninajas dore. sen veli ku-
 tšem-ke tedtem mužik-red, pizan sajas pukale. mukedis stavis tedsaeš, mijan derevnaišeš. mene vinen ku tšisni püksedni pizan sajas tedtemis dore. me pikša, og med, a mene vinen toileni si dore. kudž-ke — vinen — püksedisni ortšen. sešša stavis puksaliski, da i ku tšisni vina juklini. me gorza: og kutš juni! no ninajas i staven tšektišeni: ne-unase juištan že ved! loi juišni. bidsen gaž-malištisni. menum tože juram muništis. sešša vinen boštisni mentšum kies da etlaaliski mužik-redis kiked. ki-kutem tai nin taja loi! — kvalittši me. kik vežō-lun mišti kōmas kelišasni. no šonid jurnam ig jona i pe tšalittši ta pom-las. keliš ke, i med keliš!

3. — mikulajen mene šueni — pelam šepkedis mužik-redis. — a kudž tenad nimid?

— kole ke zej, menam nime uluk.

— a, ula, ulana! bur, bur nim!

sija nešta na medis miž-ke vištōni, no men sešša diš loi sen pukōniše, da ku tši munnī. mikulajid i menum vištale:

— me tene kolleda.

— oz kō. mene lika pedrugae vittšise nin.

i mi tikaked munim. med-asilas aslum zej jandzum veli, miž gaža juren tedtem mortked ki-kutem loi. no miž sešša karan? ket kor da veres sajad kōmas že petni a. kik vežō-lun mišti kelišasim. a sešša kōmis ver kerkae kani. vellema ke mikulajid verasiš. etnasisti gažtem ver kerkaas ōniše, da sijen i loktema getrašnise. no i gažtem že veli ōniše velōtegid! dzik ni-kod abu, geger ver. mužike mištem. a tšum dumajta: kula ta tšem olemšis. šed ponmis naverne burdžik tais urežejiš. zabul, kižni—vini-se mikulajid zej mašter, zver—petkatē pir vaje. a sešša tšeladjas loisni. než da velagn velali. eni tai top ninem olam. ket i šornittem, no top sidž i kole. miž sešša karan? oz ke kažitšij, perais tai kole, a ōniše ved kole. abu ved bidenli bur štšasše . . .

baba-red dir kežle tšemis. tidale, ku tšis kažitšini assis olemse. mem tože iz vė okota šornitni vo dže.

Hát megszoktam . . .

1. A szénakaszálótól hazáig messzi volt menni. Hogy a hosszú utat megkurtítsam, elkezdtem kérdezgetni egy már nem fiatalforma asszonytól, akivel együtt mentünk, [hog] hogyan alakult az élete.

— Uljana, hát a férjedet szeretted[-e], nem[-e]?

— Aj-jaj, ne beszélj már, ugyan már milyen szerelem, fiacskám! A fekete kutjánál is visszataszítóbbnak látszott Mikulajom, aztán meg valahogy mégis megszoktam hát.

— Hogyan tudtatok így élni? Hisz a nem szeretett emberrel örömtelen [élni].

— Hát aztán mit teszel? Ahogy esik, úgy puffan!

— No hát, erővel vagy hogy adtak férjhez?

— Majdhogynem erővel. A fakitermelésen dolgoztunk akkor. A fiatalok barakkjában voltunk. Nem is volt éppenséggel unalmas. Mind egyformák voltunk. Egyszer a munka befejeztek odajön hozzám Nyina, akivel együtt dolgoztam, és azt mondja:

— Gyere el ma este a mi barakkunkba, szórakozunk egy kicsit!

2. Hát én hazamentem, átöltöztem, ettem egy kicsit, és oszt elmentem Nyinákhoz. Ott volt valamilyen ismeretlen férfi, az asztalnál ül. A többiek mind ismerősök, a mi falunkbéliek. Engem kezdenek erővel odaültetni az asztalhoz az ismeretlen mellé. Én ellenkezem, nem akarok, azonban erővel odatolnak ömelléje. Valahogyan — erővel — egymás mellé ültettek. Aztán mind leültek és elkezdtek pálinkázni. Én kiabálok: nem fogok inni! Nyinák azonban és mindannyian erőltetik: dehogynem iszol egy keveset! Ittam valamit. Mindannyian mulatozgattak. Nekem is a fejembe ment egy kicsit. Aztán erővel megfogták a kezem és egybetették a férfi kezével. No ez már kézfogó lett — kaptam észbe. Két hét múlva meg kell esküdni. De forró fejjel nem is igen bántódtam emiatt. Ha esküvő, hadd legyen esküvő!

3. — Engem Mikulájnak hívnak — suttogta a fülembe a férfi. — Hát mi a te neved?

— Ha nagyon kell, az én nevem Uljana.

— O, Ulja, Uljana! Szép, szép név!

Akart még valamit mondani, de nekem aztán nem volt kedvem ott ülni és fölkerelkedtem. Mikulaj meg azt mondja nekem:

— Elkísérlek.

— Nem kell. Engem vár már Lika barátnőm.

És Likával elmentünk. Másnap reggel nagyon szégyelltem magam, hogy mámoros fővel eljegyeztem magam [tkp. kézfogó lett] egy ismeretlen emberrel. De mit csinálsz aztán? Hát valamikor amúgyis férjhez kell menni. Két hét múlva megesküdtünk. Aztán meg egy vadászlakba kellett menni. Mert Mikulaj vadász volt. Egyedül lakni egy erdei házban unalmas, ezért is jött el meg-nősülni. Hát bizony szomorú is volt szokatlanul élni [ott]! Sehol egy lélek [tkp. egyáltalán senki nincs], köröskörül az erdő. A férjem csúnya. Azt gondolom: elpusztulok az ilyen élettől. A fekete kutya is jobb tán ennél a madár-ijesztőnél. Vadászni, lőni Mikuláj valóban nagy(on) mester, vadat—madarat mindig fog. Aztán meg gyerekeink lettek. Szépen lassan megszoktam. Lám most már egészen tűrhetően élnék. Bár szükségavúán, de úgy is kell. Aztán mit csinálsz? Az idő bizony múlik észrevétlen [tkp. ha nem látszik (is)], élni meg kell. Nincs mindenkinek jó szerencséje...

A nő egy időre elhallgatott. Úgy látszik, az életére kezdett visszagon-dolni. Nekem sem volt kedvem tovább beszélgetni.

Jegyzetek

1. *med kuš tujsę* o: *med kuš tujsę* | *džehđedjšni* < *džehđedjšni* | *kodked* o: *kotked* | *etlain* o: *etlain* ~ *etlän* | *kudž silen* o: *kutš silen* | *uluk* < orosz Улюк, az Ульяна női név becé-ző alakja | *in nin* o: *in nin* | *šed ponmiš sesđžiken* o: *šed ponmiš šezđžiken* | *kudž-ke* o: *kutš-ke* | *nelubež* < orosz нелюбий | *mortjđked* o: *mortjđked* | *gažtem* o: *gaštem* | *loę* o: *loš* | *kudž šure* o: *kutš šure* | *ker dorin*: zürjén szólás; szószerint 'a gerendánál' értelme szerint: a fakitermelésen (dolgozni), azaz fausztatáson vagy erdőgazdaságban | *barak* < orosz барак | *nina* < orosz Нина | *kodked* o: *kotked* | *da i* o: *da i*.

2. *vežši* o: *vešši* | *tędtem* o: *tęttem*, enfatikus nyúlással | *tędsaeš* o: *tętsaeš*, enfatikus nyúlással | *vina* < orosz ВИНО | *og kutš* o: *ok kutš* | *juišni* > *juišni* | *bidsen* o: *bjšsen* | *ętlalisni* o: *ętlalışni* | *kvatittšini* < orosz хватиться | *kik vežō-lun mišti kōmas kęlišašni*: a zürjén szokás szerint a kézfogó után egy vagy két hét múlva tartják meg az esküvőt; vö. BELITZER 304³² | *šonid juren*: itálosan, kapatosan | *med kęliš* o: *med kęliš*.

3. *kudž tenad* o: *kuš tenad* | *oz kō* o: *os kō* | *lika* < orosz Лика, a Гликерья női név becéző alakja | *pedruga* < orosz подруга | *ver kerka*: erdei ház, vadászlak | *šęd ponmšs* o: *šęd ponmšs* | *navernę* < orosz наверно | *urežęi* < orosz nyelvjárási урожай 'csúf, visszataszító ember' | *zabıl* < orosz забыль | *mašter* < orosz мастер | *zver* < orosz зверь | *ņęž da vęlaęn* o: *ņęž da vęlān* ~ *vęlān*, enfatikus nyúlás | *ningem olam*: az orosz ничего живём szerkezet calque-ja | *kęt* < orosz хоть | *štšasše* < orosz счастье | *aššis* o: *aššis* | *okota* < orosz охота.

sujevernei primetajas

1. *šondi letšsem berin gižte širni oz pož* — *ņevestaid mištem šuras*.
2. *paškemte paštalem berin kižte vilisad oz pož vurni*: *štšasšetę tšetš vuran*.
3. *tuje petem berin mi-ke ke vunęttšan, in kos ber* — *ņeštšasše loę*.
4. *kerkatę strojitem beras oz pož džudždedišni* — *kod-ke kulas*.
5. *šęd kaņ ke tuite vu džas, űeštšasše loę*; *kolę šulga peļ-pom vomenid kujimšs šęlišni*.
6. *munigad ke džęmdan šulga koknad, űeštšasše*; *a veškid koknad ke, štšasše*.
7. *tui vilin ke vottša voas baba-red* — *ņeštšasše*; *mužik-red ke* — *štšasše*.
8. *vottša voas ke kuš vedrajasa baba-red* — *ņeštšasše loę*.
9. *vottša ke ortšęn loktenę kik mort i na kosti ke petan, štšasšenisse boštan*. *a vętedan ke kik ortšša munšs mortęs da na kosti petan* — *štšasše te šętan nali*.
10. *veškid ki-pidesid ke lude, tędsaked kōmas vi džaašni*.
11. *kok-pidesid ke luddžas, kod-ke tędsa kulas*.
12. *patš lomtišigen ke egiris džo džas tšetštas, geš voas*.
13. *kodli-ke jem pisalan, kolę šetni suņisse gerddžōteg, a to kulem beranid on addžišle*.
14. *kulem mortliš ke ozirlunę boštan, štšasše oz že pet, tolko šękidžika kulan*.
15. *kod oligas sketes jona muštite, sija šękida kule*.
16. *kodor-lazdorlaņ tšužęmnas pukalemen kaņ mišše, si-ladorsaņ i geš voas*.
17. *tšai sukis ke stękanad vorse, geš voas*.
18. *vundišęminad ke ku džalan, edde burdas*.
19. *tšikišjas ke űi lebalęni, zeras*.
20. *pon libę kaņ ke turun šojeni, zeras že*.
21. *šonid arša voijasę tšardale ke, a oz gimō, bur urožai loę*.
22. *vęžlen miš-viša ker liis petkedle, ku tšęm loę gožęmis*; *juğid ke liis* — *mi tša loę povoddais*. *pemid ke* — *mištem povoddais loę*.
23. *kuliš mort addžię atlas kerka doršis bajęggjases, naje uresjasis silęn*.
24. *džidžjas ke jona tiškašeni da tširzeni, zeras*.
25. *šęktaa ke juis arnas sūte, lokaš loęni kęlišjas*; *ber jansettšalasni*.
26. *tęnas ke una limjis, gožęmnas bur loę urožai*. *tęliš ke zeį ke džid, gožęmis zeį žar*.

³² В. Н. Беллицер, Очерки этнографии народов коми. Москва, 1958.

27. *riņas šondi lettšāninīs ke sestem — med-asīlas loē šondia lun. ķimera ke — bukiš lun loē.*
 28. *kerka veit doras ke limjis i džida ešētlše, loē bur urožai.*
 29. *ju kuža pižen munigen piž beras ke kole tui (piž tui) — ņe-dīr mišti zeras.*
 30. *itškišigen ke kosaad jona ku tšisē turunšis šēdis (turun sitis) — zeras.*
 31. *ul turun te ke sabriē tšētan, tēnas vermas sotšini portūtšēmīsla.*

Babonás előjelek

1. Napnyugta után nem szabad levágni a körmödet — csúnya menyasszonyod lesz.
2. A ruha felöltése után nem szabad reá gombot varrni: egyúttal a szerencsédet is reávarrod.
3. Ha útrakelés után valamit elfelejtesz, ne fordulj vissza — szerencsétlenség lesz.
4. A házat a felépítés után nem szabad magosítani — valaki meghal.
5. Ha fekete macska halad át az útadon, szerencsétlenség lesz; háromszor által kell köpni a bal válladon.
6. Ha menetközben megbotlasz a bal lábaddal, szerencsétlenség; ha a jobb lábaddal — szerencse.
7. Ha az úton fehérnép jön szembe — szerencsétlenség; ha férfinép — szerencse.
8. Ha egy asszony jön szembe üres vödörrel — szerencsétlenség lesz.
9. Ha szembe jön [veled] két ember egymás mellett és közöttük haladsz át — elviszed a szerencséjüket. Ha meg utólérsz két egymás mellett menő embert és közöttük mész el — te viszel [tkp. adsz] nekik szerencsét.
10. Ha viszket a jobb tenyered, ismerősnek kell köszönni.
11. Ha viszketni kezd a talpad, valaki ismerős meghal.
12. Ha a kemence befűlése közben parázs pattan a padlóra, vendég érkezik.
13. Ha valakinek tűt fűzöl be, csomózatlanul kell átadni a cérnát, mert különben a halálotok után nem látod viszont.
14. Ha halott embertől elveszed a vagonát, nem köszönt be a szerencse, csak nehezebben halsz meg.
15. Aki igen gyöttri életében a jószágot, az nehezen hal meg.
16. Amilyen irányba a pofájával ülve mosakszik a macska, abból az irányból vendég érkezik.
17. Ha teaüledék játszik a poharadban, vendég érkezik.
18. Ha a vágott seb helyére reávizelsz, gyorsan begyógyul.
19. Ha a fecskék alacsonyan repülnek, esni fog.
20. Ha a kutya vagy macska füvet eszik, ugyancsak esni fog.
21. Ha meleg őszi éjszakákon villámlik, de nem dörög, jó termés lesz.
22. A vezé háta csontja megmutatja, hogy milyen lesz a nyár; ha világos a csont — szép lesz az idő. Ha sötét — csúnya idő lesz.
23. [Ha] a haldokló ember a háza mellett fogolymadarakat lát, azok az ő szellemei.
24. Ha a madarak nagyon verekednek és csiripolnak, esni fog.
25. Ha ősszel nehezen áll be a jég, rosszak lesznek a házasságok; [ilyenkor] széjjelválnak egymástól.
26. Ha télen sok a hó, nyáron jó lesz a termés. Ha a tél nagyon hideg, a nyár nagyon forró.

27. Ha este a nap lenyugvásának helye tiszta — másnap derült [tkp. napos] nap lesz. Ha felhős — borús nap lesz.
28. Ha a háztető szélén a hó magosan akad meg, jó termés lesz.
29. Ha folyón haladsz csónakkal [és] a csónak mögött a csónak nyoma megmarad — hamarosan eső lesz.
30. Ha kaszálás közben a kaszára nagyon ragad a fű nedve, esni fog.
31. Ha friss füvet raksz boglyába, téltre kiéghet, úgy, hogy tönkremegy.

Jegyzetek

4. *džudždedišni* < *džudždedištni*
5. *šelišni* < *šelištni*
22. *vez*: связь, erdei vadkacsafajta, vö. DAL' IV, 151B
23. *ures*: vö. NyK. LXII, 103—104.
29. *piž tui* (o: *piš tui*): след от лодки, светлая полоса после лодки.
31. A lekaszált fűvet ugyanis előbb ki kell szárítani és csak azután rakni boglyába a szénát, mert különben „kiég”.

B) Az alsó-obi nyelvjárás

1959 karácsonyán ismertem meg Igusev egyik kollégáját, egy szintén másodéves főiskolai hallgatót, Jurij Geraszimovics Rocsevet. Az ugyancsak izsmai tájnyelven beszélő fiatalember nem az európai Zürjénföldön, hanem Szibériában, az Ob alsó folyása mentén fekvő *Miži* (oroszul *Muzsi*) falvában született (tyumenyi terület, suriskari járás).

Muzsi nagy település, járási székhely a Kis-Ob partján, mintegy 190 kilométerrel északra Berjozovtól és körülbelül ugyanilyen távolságban délre Szalehardtól. Megközelítőleg ötezer lakosa között vannak oroszok, osztjákok, elzürjénesedett jurák-szamojédok és vagy ezernéhányszáz zürjén (1959-ben 341 portát népesítettek be).³³ Az utóbbiak csekélyke földműveléssel, főleg rénszarvas-tenyésztéssel, időszaki halászáttal, továbbá vadászattal foglalkoznak. Elődeik az Izma vidékéről az 1840-es évektől kezdve és 1930-ig bezárólag telepedtek át ebbe az eredetileg osztják faluba (vö. RÉDEI: NyK. LXIII, 21; Iszt.-filSzb. i. h.; LASUK 130—132).

J. Rocsev szülei zürjének. Édesapja az első világháború után vándorolt Muzsiba az Izma folyó menti Gam faluból (Izma falvától körülbelül tíz kilométerrel délre). Édesanyja tősgyökeres helybéli lakos; J. Rocsev úgy tudja, hogy a családi szájhagyomány szerint anyja ősei az első zürjén bevándorlók között érkeztek az Izma vidékéről Muzsiba a múlt század derekán.

Nyelvmesterem regrutakoráig szülőfalujában élt és iskolázott, majd katonaidejének letöltése után beiratkozott a sziktivkari pedagógiai főiskolára. Anyanyelvén kívül jól tudott oroszul és valamicskét osztjákul. Siheder korában sokat forgolódott halászok és vadászok között, így az erdei és vízi mesterség számos fortélyát ismerte. Szíves, értelmes közlő volt és derék ember. Azóta tudományos kutató Sziktivkarban.

Az általa beszélt, izsmai típusú nyelvjárásnak számos sajátos vonása van. Ezért célszerűnek láttam megkülönböztetni mind a felső-, közép- és alsó-izsmaitól, mind a kanyinitól, és — ideiglenesen — a l s ó - o b i zürjén nyelvjárásnak nevezem.

³³ Vö. T. I. ZSILINA—N. A. KOLEGOVA, Iszt.-filSzb. VI, 152—154.

A nyelvjárás rövid jellemzése

1. A hangsúly általában az első szótagra esik. Ettől a szabályszerűségtől rendszerint csak egyes orosz jövevényszavak esetében figyelhetünk meg eltérést (*zapret, šelotka*). Ilyen esetekben is többnyire ingadozik a nyelvhasználat, a beszélő egyszer oroszos hangsúllyal ejti ki a szót, másszor a nem első szótagra eső hangsúlyt is zürjénesen az első szótagra helyezi (*fufajka ~ fufajka, kolhoz ~ kolhoz, artel ~ artel*). Az ilyen orosz jövevényszavakat nyilván újabb átvételeknek kell tekintenünk; régebbi orosz szókölcösznésekben a hangsúlyt kivétel nélkül az első szótagon hallottam, akkor is, amikor az orosz eredeti hangsúlya nem az első szótagra esett (*staruha, berdanka*).

Szóösszetételekben, összetapadt névutós szerkezetekben a harmadik szótag (az utótag első szótagja) mellékhangsúlyt kaphat (*mu:ked-di:rji*).

2. A nem-szótagkezdő *l* hang az alsó-obi nyelvjárásban is úgy viselkedik, mint az izsmi tájnyelvtérületen általában. Veláris magánhangzó után (*a, o, u, e, i*) a nem-szótagkezdő *l* eltűnt, az előtte álló veláris magánhangzó pedig megnyúlt (*vē, vēnas, ōni*). Az *-il-, -ill-, -lill-* igeeképzőben azonban az *l* archaikusan megőrződik: *kol'ts'il, oz košm'il, oz kipett's'ilnis*. Úgy látszik, az *il* hangkapcsolat más morfémaik esetében is hajlamos megőrizni az *l* fonémát, eredeti zürjén szóban is (*illain, illag*), jövevényszóban is (*kepil*).

Egy-két adat arra mutat, hogy elvétele más hangkapcsolatokban is megőrződik az *l* eredeti zürjén szóban. A *kōni* 'kelleni' igében például az *l* szabályszerűen viselkedik: *kolē* 'kell', de *oz kō* 'nem kell'. Ellenben érdekes az ige alábbi alakpárja: *iz kō* 'nem kellett' (kijelentő mód múlt idő egyes szám harmadik személy), de: (*medum*) *iz kol* 'hogya ne kelljen' (tagadó imperatívus egyes szám harmadik személy). Ugyanakkor más igék ugyanezen fonetikai helyzetben másként viselkednek, például *iz t'ido* 'nem látszott' és (*medum*) *iz t'ido* 'hogya ne lássék'.

Egyes esetekben a veláris magánhangzó után állt *l* eltűnt ugyan, a megelőző magánhangzó azonban nem nyúlt meg: *asinas, iškotni*.

Ha a nem-szótagkezdő *l* előtt palatális magánhangzó állt (*e, i*), *l > ĩ* fejlődés következett be, a megelőző *e* vagy *i* megnyúlása nélkül (*zei, veit*). Egy esetben veláris magánhangzó + *l* esetében is *l > ĩ* hangváltozás történt: ez a *maĭtni* ige és származékai.

Az orosz és obi-ugor (elsősorban osztják) jövevényszavak zömében a nem-szótagkezdő *l* veláris magánhangzó után is megmarad (*stvel, telk, kolhoz; mašienol, nellolbi, vetolbi, nar-hul*). Ezek a jövevényszavak nyilván akkor kerültek az alsó-obi nyelvjárásba (és általában az izsmi nyelvjárásokba), amikor az *l > Ø ~ ĩ* tendencia már erejét veszítette és lejátszódott.

3. A *tš* és *dž* fonéma az izsmi nyelvjárásokban általában különbözik más (például vicsegdai, szizolai) nyelvjárások *tš* és *dž* fonémáitól. Az izsmi tájnyelvtérületen vagy legalábbis igen erősen palatalizált e két mássalhangzó, vagy éppen *tš > t', dž > d'* hangváltozás következett be. Az alsó-obi nyelvjárás, nyelvmesterem beszéde e tekintetben sajátos képet mutat. A *tš* fonéma megmaradt, csupán sokkal erősebben palatalizált, mint más, nem izsmi nyelvjárásokban (*rutš, tšelad*). A *dž* fonéma helyén azonban *d* áll: *dola, sid, dodeg, vidēdni*.³⁴

³⁴Vö. Iszt.-filSzb. VI, 156.

4. Az *f*, *ts*, *h* és *χ* fonémák a zürjén nyelvjárások zömének konszontan-tizmusában nem honosak, vagy csak igen elvétve. Az izsmai tájnyelvterület nyelvjárásaiban azonban — nyilván jövevényszavak révén — kezdenek meghonosodni. Az alsó-obi nyelvjárás is ismeri mind a négy jövevény mássalhangzót. Az *f* csak orosz jövevényszavakban fordul elő (*feder*, *ofon*, *fufajka*, *lafka*), a *ts* csakúgy (*tsarevna*, *speťsialneĭ*), a *h* és *χ* pedig az oroszon kívül jurák-szamojéd és osztják szókölcsonzésben (*staruha*, *pastuh*, *hvatitni*; *χolam*, *nar-χul*, *χort*). A *h* és *χ* hang használata tekintetében láthatóan ingadozik a nyelvérzék. Az orosz jövevényszók *x* fonémája helyett az alsó-obiban általában *h* áll, az osztják, illetve szamojéd *χ* hangok helyében *χ*, de a két mássalhangzó gyakran váltakozik egyugyanazon szóban, legyen az akár orosz, akár osztják, akár szamojéd kölcsönzés (*kolhoz* ~ *kolχoz*, *nar-χul* ~ *nar-hul*, *χolam* ~ *holam*). Megfigyelésem és az adatok mennyiségi eloszlása alapján alkalmazom a *h* hang az, amelyik már gyökeret eresztett az alsó-obi nyelvjárásban (akárcsak más imzsai nyelvjárásokban), a *χ* pedig ritkább és idegenebb, amelyet igyekszik a nyelvérzék kiküszöbölni, és ezért helyette *h*-t ejtenek.

5. Megfelelő mondatfonetikai helyzetben alkalmilag, kombinatorikus variánsokként ebben a nyelvjárásban is előfordulnak zöngétlen médiák: *ponmiĭd kę o: ponmiĭd kę; pojalig-tir o: pojalig-tir*.

6. Alkalmi fonetikai társulásként az alsó-obi nyelvjárásban is általánosan előfordul a regresszív asszimiláció (*viĭ ku o: viĭ ku; liĭse o: liĭse; biĭtšama c: biĭtšama*).

7. Megfigyelhető a nyelvjárásban a mássalhangzókieés jelensége is: *vuriĭšni* > *vuriĭni*; *boĭniĭs* > *boĭniĭs*. Ezzel ellentétesen két magánhangzó között (közelebbiről *o* vagy *a* és *i* között) inetimologikus *i* hiátustöltő hang jelentkezik egyes esetekben: *voĭi* 'ich kam' (< *voi*), *kaiĭm* 'wir stiegen auf, wir gingen auf' (< *kaim*).

8. Az alsó-obi nyelvjárás vokalizmusára is jellemző — más izsmai nyelvjárásokéval együtt — az *e* fonéma megléte az első szótagban, ellenben hiánya a nem-első szótagokban. Az első szótagnál hátrébb az *e* helyett *ę* vokálist találunk: *teĭeniĭs*, *muneĭ*, *vaenĭ*.

9. Az alsó-obi nyelvjárás is, más izsmai nyelvjárásokkal egyezően, kétféle magánhangzókvantitást ismer. Az eredeti rövid magánhangzók mellett két úton keletkezhetnek hosszú magánhangzók. Az egyik mód a rövid (*veláris*) magánhangzó + *l* > hosszú (*veláris*) magánhangzó (*vĕ*, *tĭ*, *kōni*). Másrészt hosszú magánhangzók keletkezhetnek fakultatív variánsként két rövid vokális összeolvadása révén is: *lō* < *loę*, *vōmās* < *voęmaęs*, *velān* < *velaen*, *etlāleniĭs* < *etlaalenis*. Ilyenkor vagy két egynemű magánhangzó olvad össze eggyé és nyúlik meg (mint a legutóbbi példa esetében), vagy a második magánhangzó eltűnik s ezt követi a megelőzőnek a megnyúlása.

Emfatikus nyúlás következtében olykor keletkezhetnek félhosszú magánhangzók is. Például: *jajis eĭsetriĕn iĭĕg* 'a tokhal húsa kövér' — mondotta egyszer nyelvemsterem, olyan jóleső élvezettel nyújtva meg az utolsó szó magánhangzóját, mintha a finom hal húsát ízlelné.

Az *iz* 'Stein' szót és ragozott alakjait, valamint származékait nyelvemsterem következetesen félhosszú tőmagánhangzóval ejtette: *iz*, *iztem*, *izjasis*. Ezekben az esetekben nem emfatikus nyúlásról volt szó. Sajnos, nem volt módomban ellenőrizni és meggyőződni róla, hogy a nyelvjárásra jellemző, szociális érvényű hangtani jelenségről van-e szó, vagy csupán nyelvemsterem egyéni ejtészváltozatáról, tehát parole-jelenségről. Mindenesetre

figyelemre méltó, hogy WICHMANN alsó-izsmai szövegeiben gyakori a félhosszú magánhangzó (többek között az *iz* 'Stein' szóban is), holott a félhosszúság az esetek nagy részében nyilván nem magyarázható emfatikus nyúlással (lásd WichmVolskd. 1—11, 146—148).

10. Alkalmi, kombinatorikus variánsokként előfordulnak az alsó-obi nyelvjárásban is redukált magánhangzók. A redukció oka a szótag hangsúlytalansága és az ezt kísérő elnagyolt, mormolt ejtés. Redukált magánhangzót csak szóvégi toldalékmorfémában hallottam: *kerkaə* < *kerkaę*, *kerkaĭn* < *kerkaĭn*.

Két magánhangzó találkozásakor hasonló helyzetben néha három artikulációs változat is előadódott ugyanazon szóban:

a) lassabb beszédtempó, világos, tiszta hangképzés esetén mindkét magánhangzó tökéletesen képzett: *loę*;

b) gyorsabb beszédtempóval, elnagyoltabb hangképzéssel a két magánhangzó közül a második redukálódik: *loə*, avagy

c) a két magánhangzó összeolvad, pontosabban a második eltűnik és ezzel megnyújtja az előtte állót: *lō*.

11. Ritkább hangtani jellemzője a nyelvjárásnak, hogy egyes szavakban és morfémákban más nyelvjárások *i* hangjával szemben *u* áll (vagy egészen elvétve éppen fordítva): *kudź*, *menum*, *mešum*, *mekędum*, *mi doranum*, *pulajansum*, *medum*, ezzel szemben *turĭn*. Az *-um*, *-num* hangkapcsolatban nyilván számolnunk kell az *-m* labializáló hatásával.

12. Az alsó-obi nyelvjárás néhány morfológiai sajátossága általában jellemző az izsmai tájnyelvterület más nyelvjárásaira is. Ilyenek például a többes szám harmadik személy *-nis* igeragja (a vicsegdai, sziszolai stb. nyelvjárásokban általában *-ni*), a tagadó ige *ig*, *in*, *iz* alakjai (*eg*, *en*, *ez* helyett) a kijelentő mód múlt idejében és a felszólító módban, az *-ig-* határozói igenév-képző stb.

13. Számos lexikai sajátosság teszi jellegzetessé az alsó-obi nyelvjárás szóképletét mind más zürjén tájnyelvterületekhez képest, mind pedig az izsmai nyelvjárások rendszerén belül. Hangtani és alaktani sajátosságain kívül a jellegzetes izsmai tájszavak jelentős rétege is az alsó-obi zürjének hajdani izsmai eredetére mutat (*šĭr* 'kötőszij a silécen', *vošjĭni*, *tul's*, *pomlaš*, *kutšĭni*, *karnĭ*, *medorĭni*, *leš*, *eni*, *rebeta*, *kepil* stb.). Ezeken kívül azonban jellemzőek más, sajátosan helyi tájszavak, egy érdekes halász-vadász terminológia, hogy ne mondjam, szakmai zsargon kialakulása (például: *grimvartni*, *bazedni*, *plastōni*, *šarkvartni*, *varka* stb.). Az orosz jövevényszavak rétege ebben a nyelvjárásban is igen jelentős és széles körű; ezen belül azonban külön figyelemre méltók az orosz halász-vadász terminológia elemei (például: *manšĭk*, *pistunka*, *malapulka*, *berdanka*; *zakiduška*, *beševa*, *pristań*, *kruk*, *plaškot*, *dušęubka* stb.). A nyelvjárásra jellemző osztják és részben jurák-szamojéd jövevényszóréteg is főleg a halászat, vadászat s az ezzel összefonódott életmód folyamánya (*mašęeńol*, *ńellołbi*, *vełlołbi*, *ńukivai*, *ńar-hul*, *ęolam*, *saduku*, *tebek* stb.).

Szövegmutatványok

beža kijem pomlas

beža, kud i bađik i keš, vežlale gense. gožemin sia viž kua, telin je džid. gožemin sia ni-kodli oz kō, a telin silis kuse donaa boštenis. sek siję i kijenis. med-bur kiņni siję vil lim usem berin. ohotnik mune jage kapkanjasen i korse silis kok-tuijasę. kok-tuijasis silen bura tettšenis svež lim vilin. šir kok-tuijasis ešša i džiddžikeš, no ni vile zej pohoditenis. addas niže ohotnik i mune kok-tuijas kužais. mu'ked-dj:rji kōmilas lun-bid munnī bežais beršan, ki'tsed bežais oz pīr kaitas. sen ohotnik puktalas kaiz geđeras kapkanjasę i mune medlae. asinas, kor bežais šotšas, sia petę kaitsis i šure ku'tšem-ke kapkanę. kimin-ke lun mišti ohotnik loktas settse i boštas kinmem zverse. a kerkaas sidas siję, kulas kuse i ešidas koštini kepil vile šujemen.

A hermelinvadászatról

A hermelin, miként a fogoly és a nyúl is, vedlik [tkp. változtatja a szőrét]. Nyáron sárga bundájú [tkp. bórú], télen fehér. Nyáron senkinek nem kell, de télen drágán veszik a gereznáját. Akkor vadásznak rá. A legjobb friss [tkp. új] hóhullás után vadászni. A vadász az erdőbe megy csapdáival és kutatja a hermelin nyomait. A lábnyomai jól kivehetők a friss havon. Az egér nyomainál kicsit nagyobbak, de igen hasonlítanak azokra. A vadász észreveszi ezeket és a nyomok mentén halad. Néha egész nap menni kell a hermelin után, ameddig a hermelin be nem búvik a lyukába. Ott a vadász lerakja a lyuk körül a csapdáit és megy máshová. Reggel, amikor a hermelin pihen, kijön a lyukjából és beleesik valamelyik csapdába. Néhány nap múlva a vadász arra jön és elviszi a megfagyott vadat. Otthon [tkp. a házában] kioldvasztja, lenyúzza a gereznáját és szárítófára feszítve fölakasztja száradni.

Jegyzetek

viž kua o: viš kua | oz kō o: os kō | donaa > donā | kapkan < orosz капкан | svež < orosz свеж(ий) | džiddžikeš o: džiddžikeš | pohoditni < orosz походить | oz pīr o: os pīr | medlae ~ medlā ~ medlā | kaitsis o: kaitsis | zver < orosz зверь.

urášem pomlas

I. urse mijan kijenis ker-veditšjas. nja una vellenis keren džid jag-jasęd i kijenis sek, kor vottša volilenis urjas. mižisa ohotnikjas niže oz kiņnis, sijen miž kunis nilen dontem (šat das dore) i ni beršan kole una vetloni bur ponmen. urse med-vod kazalas pon i ūtemen ziređas silan. sek ohotnik sutedas kerjasse, domas niže, a ššis lampaašas, boštas ordas piššalse i mune kiššini. urse kijenis dola kalibera piššalen. patronas puktēnis dola zarad i kik—kuim dreb tuš, medum abu ružištini urišis kuse. med-ber vojase ohotnikjas pežwitšenis undžikse melkokaliberkaen. lokdžika ke lijan, sia karas toko kik ruž. kik ružse ne-dir vurištini i kuis bur lō i genis doñ.

bur ohotni tše pon vetēdas urse i kuššas ūni. uris tšapašas pu jilas i setišan kuššas vidēdni ūtis ponmis vile. bur pon karę pīr sid, miž uris oz addi kijettšis ohotnikse. ponmis gegertas puse i sūtas sid, medum uris veli muškunas

ohotník dore, ota lampa vilas ohotník než matissas pu dine, šag das illae, i setišan špakoinēja metittšas sinmas. med-bur lijemis liddiše sek, kor pulais šuras etik sinmas, a medediš pete. sešša sijē sid žē koštenis i zdatenīs puškontoraē, kuđ i beža kuse.

2. *uris mijan abu una. nja olenis katidindžik i sijen spe tsialnej urašišjas abueš. kišenis toko muked ker-vidišjas, kodlen vijim bur pon i kod lubite urašni. ker-vidišjaslen vijim una pon, no nja ortsalenis pastuhōni; toko ne-kiminen vijimeš se tšem ponjas, kodjas veledemaēš dolāšan ūtni ur vile. ver tujed lettšigen libe kaigen ponmis vojede dađ beras i isale vozduhse. kuđ toko addas urse, sid i ziređas si vile. mu'ked-di:rji ohotník oz med sūtlini i kolas ponse — biđtsamais ved ōlile, gaške sia termašē kerkaas, gaške mede edde džik vuzōni ker-jaiše libe ker-kuse, sešša juištni (juteg ku tšem olem ker-vidišli?) — a ponmis dir na ūtas uris vile, ki tšed oz deňži. ker-vidiš nin voas, vuzasas i eštas juištni, a ponmis toko na voas pojalig-tir.*

A mókusvadászatról

1. A mókust minálunk a rénszarvaspásztorok fogják. Ők sokat járnak a rényájjal a nagy erdőkben és akkor fogják, amikor eléjük kerülnek a mókusok. A *muzsi* vadászok nem vadásznak rájuk, mivelhogy a gereznája olcsó (tíz rubel körül) és sokat kell utánuk járkálni jó kutyával. A mókust legelőbb a kutya veszi észre és ugatva veti magát a mókus felé. Akkor a vadász megállítja a rénszarvasokat, megköti őket, ő maga felköti a sítalpakat, magához veszi fegyverét és megy vadászni egyet. A mókusra kiskaliberű puskával vadásznak. A patronba kicsi töltést és két-három sörétszemet tesznek, nehogy kilyuggassák a mókusbőrt. Az utóbbi években a vadászok többnyire kiskaliberű puskát használnak. Ha rosszabbul lóssz, csak két lyukat csinál. Két lyukat bevarnni nem tart sokáig, a gerezna jó lesz és a szőrme ép.

A jó vadászkutya utóléri a mókust és elkezd ugatni. A mókus fölzalad a fa tetejére és onnan kezd bámolni az ugató kutyára. A jó kutya mindig úgy csinálja, hogy a mókus nem veszi észre az odalopakodó vadászt. A kutya megkerüli a fát és úgy áll meg, hogy a mókus háttal legyen a vadász felé. A vadász széles sítalpán lassan közelít a fához, tíz lépés távolra és onnan nyugodtan céloz a szemébe. Az [tkp. akkor] számít a legjobb lövésnek, amikor a golyó bemegy az egyik szemén, a másikon meg kijön. Aztán ugyanúgy szárítják és beadják a prémfelvásárló irodának, mint a hermelin bőrét is.

2. Minálunk nem sok a mókus, délebbre vannak azok, és ezért külön mókusvadászok nincsenek. Csak egyes rénszarvaspásztorok vadásztatják, akiknek van jó kutyájuk és aki szeret mókusra vadászni. A rénszarvaspásztoroknak sok a kutyájuk, de azok pásztorkodni segítenek; csak némelyiknek vannak olyan kutyái, amelyeket kicsiny koruktól mókusvadászatra [tkp. mókusra ugatni] tanítottak be. Az erdei úton [lefelé] jövet vagy [fölfelé] menet a kutya lohol a szán után és szaglássza a levegőt. Ahogy csak észreveszi a mókust, máris arra rohan [tkp. ráveti magát]. Néha a vadász nem akar megállni és otthagyja a kutyát — hiszen mindenfelé előfordul, esetleg igyekszik hazafelé, esetleg [minél] hamarabb el akarja adni a rénszarvashúst vagy a rénszarvasbőrt, aztán inni egyet (ivás nélkül milyen [is lenne] a rénszarvaspásztornak az élete?) — a kutya meg sokáig ugat még a mókusra, amíg meg nem unja. A rénszarvaspásztor már megérkezik, eladja [az áruját] és ideje van inni egyet, a kutya meg még csak [akkor] jön nagy lihegve.

Jegyzetek

1. *oz kiinjs* o: *os kiinjs* | *šat*: avagy *šait*; az összeg a rubel 1959-i árfolyama szerint értendő | *das dorę* o: *daz dorę* | *patron* < orosz патрон | *zarad* < orosz заряд | *dreb* < orosz дробь | *pelzuiłtsini* < orosz пользоваться | *melkokaliberka* < orosz мелкокалиберка | *tokdžika* o: *logdžika* | *ružę* o: *rušę* | *vurišni* o: *vurišni* | *ohotniłšę* < orosz охотничий | *matissas* o: *matissas* | *illaę* ~ *illaę* ~ *illa* | *spakojneja* < orosz спокойно | *liđiše*: az orosz считается szó calque-ja | *zdaitiņi* < orosz сдать | *puškontora* < orosz пушконтора, állami prémfelvásárló kirendeltség.

2. *spełtsiatneį* < orosz специальный | *abuę* o: *abuę* | *ķer-vidiš*: avagy *ķer-veditiš* | *tubitiņi* < orosz любить | *veleđemaę* ~ *veleđemāš* | *biđtsamaįs* o: *biđtsamaįs* | *juišni* o: *juišni* | *pojalig-tiņ* o: *pojalig-tiņ*.

c) A tundrai nyelvjárás

1959-ben Leningrádban ismerkedtem meg zürjén főiskolai hallgatókkal, akik a Nyenyec, illetve a Jamal-Nyenyec Nemzetiségi Körzetből érkeztek a Herzen pedagógiai főiskolára. Közöttük volt kitűnő kanyini nyelvmesterem, M. Viucsejszkaja. Rajta kívül egy alkalommal sikerült valamelyes szöveget lejegyezni a húszesztendős Ligijja Szmetanyinától, akit azonban megbeszélésünk ellenére többé nem tudtam előkeríteni.

L. Szmetanyina *ħarp* faluban született és nőtt fel, Narjan-Mar alatt mintegy negyven kilométerrel délre. A település tundrai zürjén réntenyésztők anyafalva. Nyelvjárásuk izsmai típusú. Egy-két oldalnyi szöveg alapján egy dialektusról beszélni szinte merészség. Annyi azonban kiderül még ily kevés feljegyzésből is, hogy a tájnyelv leglényegesebb vonásaiban közel áll a kanyinhoz. Ilyen sajátosságai:

1. A nem-szótagkezdő *l* viselkedése: *tebjōni* — *tebjale;* *zeį*.

2. A *dž* > *d* és *łš* > *t* változás: *videđni*, *teri*.

3. Az *e* fonéma meglelte első szótagban *s* helyette *e* vagy *ę* variáns a nemelső szótagokban: *beke*, *ole*, *veleđe*, *liđdenis*.

4. Más sajátosságai (az első szótagos hangsúly, az ige jelen idő kijelentő mód többes szám harmadik személyű *-nis* ígerag, a kétféle: rövid és hosszú magánhangzókvantitás stb.) általában jellemzők az izsmai tájnyelvtérület.

A nyelvjárástípust — megkülönböztetésül az föntebb vázoltaktól — *t u n d r a* inak nevezem.

Szövegmutatvány

me ola severin, pełšera bekin, dereunain. dereunae sulale tundra vilin. mort dereunanum una. mijan ker kolhoz. ker kolhozin una, stavis kvaiį stad. biđ stadin sulale kik—kuiim tom. tomjasin eni zeį bura olenis.

tulisin kerajas verzenis more beke.arin ber more bekiš verzenis komi asasor laz-dore. august mešaņs vilin provoditenis ker lun. si lunas olile zeį gaža. voilenis kerjasen, kod edde,džik. šibtalenis terjas, kod ile,džik. nešta šibtalenis tinžeįjas, kod edde,džik kutas ker. tinžeįjis kijema ker kuiš. pastuhis tinžeįise tebjale ki vilas i si-berin šibite kerjas vile. mime_že kute šuredis ker.

biđ stadin vele peredvižneį krasneį tom. krasneį tomjin piř ole una mort. seiten kizenis radiņa, videdenis kina, liđdenis gažetjas, žurnaltjas, knigajas. tomjas stavitenis konsertjas, vorseņis. krasneį tomjin viįim veleđiš, sia veleđe perišjas i veleđitemjas.

mijan kolhozanum vijim zve'rafe:rma. zve'rafe:rmain bidtenis una rutjas.. rutjasis kletkajasin idžid jer piškjin. naje verdenis terien, jajen, mir-pomen. nešta na kolhozanum viđenis mešjas, vējas, kijenis teri, kulasnīs biđtini kerka-utkajas.

*

Én északon lakom, a Pecsora mentén, egy faluban. A falum a tundrán áll. A falunkban sok ember van. A miénk rénszarvastenyésztő kolhoz. A kolhozban sok a rénszarvas, összesen hat nyáj. Mindegyik nyájjal van [tkp. mind-egyik nyájban áll] két-három sátor. A sátrakban most igen jól élnek.

Tavasszal a rénszarvasnyájak a tenger mellékeére vándorolnak. Ősszel a tenger mellől visszaköltöznek a Komi ASZSZK felé. Augusztus hónapban tartják meg a rénszarvas-napot. Azon a napon igen vidáman vannak. Versenyeznek a rénszarvasokkal, [hogy] ki [tud] gyorsabban [hajtani]. Fejszékét dob-
nak, [hogy] ki [tud] messzebbre. Vetnek még pányvát is, hogy ki fogja meg hamarább a rénszarvast. A pányva rénbőrből van fonva. A pásztor a pányvát gyűrűbe tekeri a markában és azután veti a rénszarvasokra. Nyomban meg is fogja a szarvánál fogva a rént.

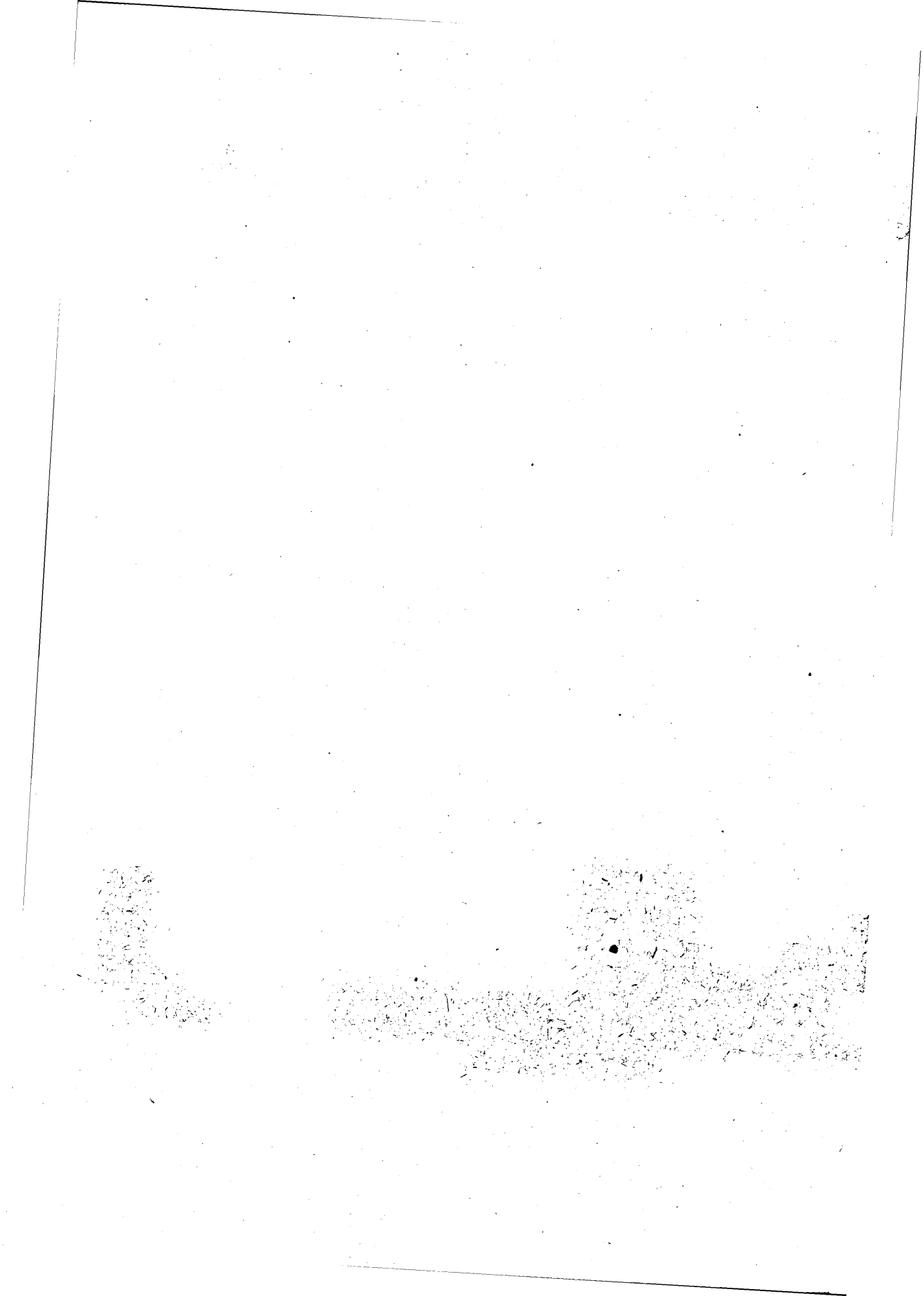
Minden nyájban van egy szállítható „vörös sátor”. A „vörös sátorban” mindig sok ember van. Rádiót hallgatnak, filmet néznek ott, újságokat, folyóiratokat, könyveket olvasnak. A sátorban hangversenyeket rendeznek, játszanak. A „vörös sátorban” van egy tanító, az oktatja az öregeket és az írástudatlanokat.

A kolhozunkban van prémesállattenyésztő farm. A farmon sok sarkirókat tenyésztenek. A rókák ketrecekben vannak egy nagy kerítésen belül. Hallal, hússal, földiszederrel etetik őket. Tenyésztenek még a kolhozunkban teheneket, lovakat, halásznak, fognak házikacsát tenyésztetni.

Jegyzetek

ker lun: több napig tartó, vásárral összekötött ünnepség. Egyik kiemelkedő eseménye a férfiak vetélkedése, afféle északi sportverseny. Ennek keretében hajtóversenyt bonyolítanak le (a löverseny vagy ügető északi megfelelője), fejszét hajítanak, a pányvadobásban vetélkednek és egymás mellé helyezett szánokon kell helyből átugrálni (olyan, mint nálunk a gátugrás vagy akadályverseny). | *komi asasar* < orosz Коми АССР | *tinžei* < jurák-szamojéd, vö. NyK. LXIV, 86 | *peredvižnej krasnej tom* < orosz передвижный красный чум, afféle mozgó kultúrház; vezetője rendszerint tanító, aki elsősorban népművelési és oktatómunkát végez, többnyire a nyájjal vándorló felnőtt körében (az iskolásgyerekek zömmel az anyafaluban folytatják tanulmányaikat a tanév során) | *veleđtitem* o: *veleđtitem* | *bidtenis, biđtini* c: *biđenis, biđtini*.

VÁSZOLYI ERIK

Újabb adalékok a hangbetoldásos rövidülések kérdéséhez

1. Szláv jövevényszavaink kvantitási anomáliáiról írott cikkemben (NyK. LXVI, 43—57) — azt hiszem — a legnagyobb határozottsággal sikerült megállapítanom, hogy bizonyos kvantitási szabálytalanságok ezekben a jövevényszavakban semmiképp sem gyökereznek a szláv nyelvek hangsajátosságai-ban, hanem ezek oka mindenképp a magyarban rejlik, mégpedig feltehetőleg a régi magyar nyelvnek a maitól eltérő hanglejtésében. Úgy látszik ti., hogy a régi magyar nyelv épp olyan mórás jellegű nyelv volt TRUBETZKOY terminusa szerint, mint amilyen a mai finn. A szabálytalanságok ugyanis, amint megállapíthattuk, csakis azokban a mássalhangzótorlódással kezdődő, eredeti *ā*, *ē* és *ū* magánhangzókat tartalmazó szláv jövevényszavakban jelentkeznek, amelyekben a magyar beszélők ejtéskönnyítő magánhangzók beiktatásával egyes vidékeken már korán igyekeztek megszüntetni a szókezdeti mássalhangzótorlódást.

Ilyen esetekben ugyanis a szláv hosszú hang helyén a magyarban rövid hangot találunk. Ellenben ha ez a hangbetoldás más vidékeken később következett be, akkor a többeli magánhangzó megrövidülése már elmaradt. Úgy látszik tehát, a beszélők a legrégebbi időkben a szó móramennyiségét a szótagszám megnövekedésekor is lehetőleg megőrizni igyekeztek. Később bekövetkezett hangbetoldásoknál azonban — úgy látszik, a Dunántúlról kiindulva — ez a törekvés már nem érvényesült; azért az idetartozó szavaknál a hangbetoldás után a többeli hosszú hang már megmaradt (például: *barát*, *király*, *kalász*, *garád*, *palást*, *parázna*, *derága* szavainkban). Sőt itt egyes esetekben késői hangbetoldás esetén hosszú hangzós változatok is kialakultak, mégpedig olyan szavaknál is, amelyeket a magyar nyelvterület középső és keleti felében általában rövid hangzós változatok képviselnek. Ilyenek: *barázda*, *barána*, *maláta*, *garábla*, *szalánna*. Előző cikkemben a fősúlyt azokra a szavakra helyeztem, amelyeknél KNEZSA kijelentése szerint (vö. NyK. LXV, 89) a jelentkező rövid hangzós változatokra vonatkozólag nem tudott szlavisztikai alapon kielégítő magyarázatot adni. Ilyenek voltak az említett, a szláv nyelvekben *ā*-tőhangzós szavakon kívül több eredeti *ē*-tőhangzós szláv jövevényszavunk is, mint *parlag*, *csorda*, *csoroszllya*, *szerda*, *terem* és *kalitka*. Ilyenek voltak még az általam felhozottak között a *malac* és székely nyelvjárási *malota* szóalakok is.

A magyarban szabálytalannak látszó megfeleléssel jelentkező legtöbb szó a szlávban a *tort-tert* típusú szavak csoportjába tartozott. Hogy azonban nem ebben a körülményben keresendő a szabálytalannak látszó hangképviselet oka, azt a nem ebbe a csoportba tartozó *garábla-gereblye* alakpár, valamint az óbajor vagy szlovén eredetűnek tekinthető *kalmár* szó is tanú-

sítja; de ez tűnt ki azokból a hasonló jellegű, szabálytalannak látszó hangmegfelelésekből is, amelyek mássalhangzótorlódással kezdődő, de a szláv nyelvekben eredeti többeli hosszú *ū*-t vagy *ǫ*-t tartalmazó jövevényszavakban is jelentkeznek, amelyekre KNEIŽSA volt szíves figyelmemet felhívni. Ezek: *szolga*, *korpa*, valamint *goromba* és *porond*.

Fejtegetéseimhez KNEIŽSA még azt a megjegyzést fűzte, hogy felfogása szerint ezt a kérdést „sokkal nagyobb anyagon kell vizsgálni”. Ebben én is szívesen egyetérténék, csak azt nem tudom, hogy ezt a „sokkal nagyobb” anyagot honnan vegyüik. Olyan jellegű óbajornak tekinthető jövevényszó, amelyben hangbetoldásos rövidülés következett volna be, talán csak a *kalmár* szavunk, ha ugyan ez is nem a pannóniai szlovének nyelvéből való átvételnek tekintendő. Amikor pedig már középfelnémet jellegű jövevényszavak kezdtek meghonosodni nyelvünkben, a magyar nyelv aligha volt már mórás jellegű nyelv, úgyhogy ezek között hangbetoldásos rövidülésre példát aligha fogunk már találni, de a vizsgálatot ezekre vonatkozólag is nagyon megnehezítené az a körülmény, hogy ezek nincsenek még megfelelően feldolgozva. Ellenben akadhatnak példák a hangbetoldásos rövidülésre szláv származású helyneveink sorában is. KNEIŽSA erre vonatkozólag a *Zalatna* és *Szolonkamen* nevekre hivatkozott is. Lehetséges, hogy sikerülni fog hasonló helyneveket még majd találni; azonban magyar hangtörténeti szempontból a szláv származású helynevek annyira tanulságosak semmi esetre sem lehetnek, mint a szláv jövevényszavak, mert a helynevek kettős alakban aligha fordulnak elő. De felhasználásuknak gátat vet az a hiányosság is, hogy sem összegyűjtve, sem a kívánatos mértékben feldolgozva nincsenek még. Ezért azt hiszem, egyelőre akkor járunk el a leghelyesebben, ha a hangbetoldással kapcsolatos szabálytalanságnak látszó jelenségek vizsgálatánál egyelőre csakis a szláv jövevényszavakra hagyatkozunk.

A következőkben néhány újabb szempontot kívánunk érvényesíteni a magánhangzóbetoldással jelentkező szláv jövevényszavaink tekintetében.

2. Először két újabb példával szaporíthatjuk meg a megfelelési kettősséggel jelentkező eredeti *ā*-tőhangzós szláv jövevényszavainkat. Ezek:

1. *garággya* és *gereggye*. KNEIŽSA csak az első változatot említette (NyK. LXVI, 93), de nyilván azonos ezzel a szóval az Ung megyében halászati műszóként említett *gereggye* is, amely szó a vízáradásokkor alkalmazott halfogó rekeszték elnevezése (vö. UJb. VII, 135 ábrával). Mivel pedig a *garággya* szláv megfelelőiben eredetileg hosszú *ā* szerepelt az összes szláv nyelvekben (vö. KNEIŽSA: NyK. LXV, 93), nyilván ugyanaz a hangviszony van a *garággya* és *gereggye* szóalakok között, mint aminőt megállapíthattunk a *garáblya* és *gereblye* szóalakokra vonatkozólag, vagyis a *gereggye* szóalak is nyilván korai hangbetoldásos rövidülés révén jött létre.

2. Ugyanaz a hangviszony van meg a dunántúli *tanórok* és a székely *tanorok* között (vö. SzJsz. I, 516),¹ mint amely megvan a köznyelvi *maláta* és a székely *malota* szóalakok között. A *tanorok* szóalak ugyanis csak hangbetoldásos rövidülés útján jöhetett létre, mert hisz szláv előzményében (*trāvnik*) a többeli magánhangzó az összes szláv nyelvekben eredetileg hosszú volt (vö. KNEIŽSA: NyK. LXV, 93).

¹ Az ugyancsak székely *tanórok* szóalakban pedig az *ó* esetleg másodlagos nyúlás (az *r* előtt) eredményeképpen a *tanorok* alakból jött létre, bár az *av* > *au* > *ou* > *ó* hangfejlődés is lehetségesnek mondható.

3. Nyilvánvaló, hogy a hangbetoldásos rövidülések esetében magyar hangtörténeti szempontból azok a példák a legtanulságosabbak, amelyeknél a szláv előzményben az összes szláv nyelvekre vonatkozólag tőszótagbeli hosszú hang teendő fel. Ahol azonban a kvantitás tekintetében már régtől fogva különbség volt a nyugati szláv és a délszláv nyelvek között, az ilyen szavaknál csak más jellegű megfontolások alapján dönthető el, hogy a mai rövid vokális hangbetoldásos rövidülésből származott-e nyelvünk azon idetartozó szavaiban, amelyek eredetileg mássalhangzótorlódással kezdődtek. Így állapítottuk meg egyrészt a szénagyűjtési terminológiánk eredetére, másrészt a dunántúli *grábla* szóalakra való tekintettel, hogy *gereblye* szavunk szlovák *gräble* szóalaktól származhatott. Más esetekben másjellegű hangsjotosságok tájékoztathatnak bennünket arra nézve, hogy egy ejtésekönnyítő magánhangzóbetoldás eredeti hosszú vagy rövid tőszótagos szláv szóalak átvétele révén következett-e be. Így például a szláv *-tj-* magyar nyelvi megfelelése alapján nem lehet kétséges, hogy *parittya* szavunk egy rövid tőhangzós délszláv, vagyis pannóniai szlovén alakból származott (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 392; NyK. LXV, 91). — Más esetekben tárgyi szempontok figyelembevételével lehet egy-egy idetartozó szó származásáról véleményt nyilvánítani. Mivel valódi szalma, tehát nem szalmatörök — mint a gabona nyomtatásánál — csakis a gabonabetakarítás közép-európaias üzemformájánál keletkezhetett, amelyet őseink dunántúli szlovénektől vettek át, nem látszik valószínűnek, hogy *szalma* szavunk őse valami ószlovák *slāma* és nem délszláv *slama* szóalak lett volna (vö. KNEZSA: NyK. LXV, 91).

Más idetartozó esetekben a jelentés tájékoztathat bennünket valamely szó származásáról. *Haraszt* szavunk például a vokálisa alapján származhatott volna délszláv *chräst* szóalaktól is, de mivel jelentése alapján csakis szlovák származású lehet (vö. Moór: MNy. LX, 98), nyilván nem tévedett KNEZSA sem, amikor ezt a szót a vokalizmusa alapján szlovák származásúnak véleményezte (vö. NyK. LXV, 92). — Tájékoztathatnak bennünket egy-egy ilyen alaki szempontból problematikus származású szó eredetéről a tárgyi kapcsolatok is. Mivel például az eredetileg '(maláta)moslék' jelentésű *maláta* szavunk szlovák származású, már eleve is valószínűnek mondható, hogy a 'csíráztatott gabona' jelentésű régi *szalad* szavunk is szlovák származású; így tehát ebben az esetben is aligha tévedett KNEZSA, amikor szavunkat szlovák *sladz* szóalaktól származtatta (vö. NyK. LXV, 92), pedig korai hangbetoldásos rövidülés esetén ez a szóalak is származhatott volna hosszú *ā*-t tartalmazó délszláv *slādz* szóalaktól is.

Az előadottakra való tekintettel tehát azt mondhatjuk, hogy olyan esetekben, amikor a mássalhangzótorlódással kezdődő délszláv és cseh-szláv szóalakok között kvantitási különbség van, csak az esetben következtethetünk teljes határozottsággal a magyar szóalakban jelentkező rövid hang alapján a tőszótagban rövid magánhangzót tartalmazó szlovák vagy délszláv nyelvi alakból való átvételre, ha ezt a származtatást másféle tárgyi vagy hangtani okokkal is indokolni tudjuk. Ha ilyenféle származási érvet felhozni nem tudunk, akkor bizony az ilyen jellegű szavaknál a kvantitás alapján való származtatás csak — eléggé laza — lehetőséget jelent. Így például *polyva* szavunk származhatik délszláv (bolgár) *pleva* vagy hangbetoldásos rövidülés révén szlovák *plēva* szóalaktól is. Ez a kettős származási lehetőség még ilyen szavainkra is vonatkozik, mint *kaloda*, *karaj*, *szarka*, *cseresznye*, *perel*, *szelemen*, *szelindek*, *szemerke* (vö. NyK. LXV, 91). Azért

persze nem lehetetlen, hogy e szavak egyikére-másikára vonatkozólag is esetleg sikerülni fog még olyan szempontokat vagy kritériumokat találni, amelyek egyik vagy másik irányban valószínűsíthetik közelebbi származtatásukat.

Ilyen szláv jövevényszavak, amelyek a kvantitás figyelembevétele alapján is bizonytalan származásúnak mondhatók, természetesen azok között is akadnak, amelyekben a tőszótagban eredeti *i* vagy *ū* hangot kell feltennünk. Például a *poroszló* szó származhatik akár délszláv *pristav*, akár szlovák *pristav* szóalaktól, ha ti. hangbetoldásos rövidülést teszünk fel. Az előbbi lehetőség számomra ugyan valószínűbbnek látszik, de annak megokolása már hosszabb fejtegetést tenne szükségessé.

Hasonló kettős lehetőségre akad még néhány példa. *Gonosz* szavunk sem szükségszerűen származik rövid tőhangzós ószlovák szóalaktól (vö. KNEZSA: NyK. LXVI, 62), mert hangbetoldási rövidülés útján származhatnék délszláv *gnūsō* szóalaktól is. — Tekintve hogy Észak-Dunántúlon, illetve a Duna mentén szlovák lakosság a magyar honfoglalás korában is lehetett, nem lehetetlen, hogy a *Dorog* helynév szlovák *drugō* szóalaktól származott (vö. KNEZSA: NyK. LXVI, 62), csak hogy persze ugyanúgy származhatott volna hangbetoldásos rövidülés révén szlovén *drūgō* szóalaktól is.

KNEZSA arra az új felismerésre való tekintettel, hogy a szláv rövid *u*-nak a magyarban *o* szokott a képviselője lenni, az Alsó-Szamos melléki *szomoga* tájszó esetében helyesnek látta e szó származására vonatkozó korábbi — szerintem teljesen helyes — magyarázatát lényegesen módosítani. Ez a csupán az Alsó-Szamos mellékén használatos 'lapályos, vizenyős, kákatermő hely' jelentésű szó szláv előzménye hasonló jelentésben csak északi szláv nyelvekben, úgymint a lengyelben és a fehéroroszbán van meg (vö. SzJsz. 509). Sőt e szóval kapcsolatban hivatkozott KNEZSA arra is, hogy a 'mocsárból kiemelkedő sziget' jelentésű, Felső-Tisza melléki *gorond* szó szláv megfelelője is csak a lengyelből és a morvából mutatható ki a magyar tájszóéhoz hasonló jelentésben. Ezek alapján joggal azt lehetett feltenni, hogy valamikor a keleti szlovák nyelvjárásban is a lengyeléhez hasonló jelentésben lehetett meg ez a két szó. Legutolsó kvantitási cikkében azonban már szükségesnek látta megjegyezni: „A kvantitás alapján véleményemet módosítanom kell, mert e szó kvantitása határozottan délszláv jellegű. Ilyen jelentésű szó azonban a délszláv nyelvekben nem mutatható ki” (NyK. LXVI, 62). Sőt ehhez még azt a megjegyzést is hozzáfűzhetjük, hogy délszlávokat a Felső-Tisza mellékén már igazán nem kereshetünk, mert hisz más vidékeken ennek a szónak nyoma sincs. KNEZSÁNAK azonban még formális szempontból sem volt szüksége korábbi véleményét e szó származására vonatkozólag lényegesen módosítania, mert hisz a korai hangbetoldásos rövidülés révén a szlovák *smūga* szóalaktól éppúgy származhatott a mai *szomoga*, *szamoga* szóalak, mint az egykor általánosan *ū*-t tartalmazó szláv *slūga*-ból a mai *szolga* szó (vö. NyK. LXVI, 55).

4. Amint már említettük, azoknak az eredetileg mássalhangzótorlódással kezdődő szláv jövevényszavaknak egy csoportjában, amelyek eredeti *ā* tőhangzós szláv szóalaktól származnak, kettős jellegű hangfejlődéssel találkozhatunk, amennyiben a rövidülés csak azokban a szóalakokban következett be, amelyeknél az ejtést a beszélők még a magyar nyelv feltehető mórás korszakában igyekeztek egy magánhangzó betoldásával megkönnyíteni, hogy ily módon a szó eredeti móraösszegét megőrizték. Ellenben olyan vidékeken, ahol az ejtéskönnyítő hangbetoldás csak a mai „szótagszámláló” hanglejtésre

való áttérés után következett be (vö. NyK. LXVI, 50), az eredeti hosszú magánhangzó változatlanul megmaradt. Ebből is nyilván valószínűnek látszik, hogy a magyarok a szláv hosszú magánhangzókat TRUBETZKOY terminusával eredetileg geminálnak mondható magánhangzókkal vették át, illetve helyettesítették, tehát például a szláv *brāzda* szót mintegy *brāāzda*, a *slūga* szót mintegy *szlūuga* alakban. Vagyis a hangbetoldásos rövidülés csak abban a korban következhetett be, amikor még *āā*-nak ejtették a későbbi és mai *á* hangot. A felteendő *āā* > *á* hangfejlődés bekövetkezte után, amelynek révén e hang ejtésének időtartama nyilván valamennyire megrövidült, már sohasem következett be a többeli hosszú *á* megrövidülése, tehát a mai *barāzda* szóalak fejlődött ki a más vidékeken már korábban hangbetoldásos rövidülés révén kialakult *borozda* alak mellett.

Erre a hang- és szóalak-fejlődési kettősségre azonban nemcsak az eredeti *ā*-t tartalmazó mássalhangzótorlódással kezdődő szláv jövevényszavaink sorában találhatunk példákat, hanem a szlávban *ū* és *ī* hangokat tartalmazó eredetileg mássalhangzótorlódással kezdődő szláv jövevényszavaink sorában is, bár ez KNIEZSA legutolsó idevonatkozó fejtegetéseiből már nem tűnik ki. Ő ugyanis az idetartozó szóalakok tárgyalásánál csak az irodalmi nyelv szóalakjaira volt tekintettel és meglehetősen mechanikusan állapította meg, hogy például a szláv *kljūčb*-nak a magyarban szabályszerűen *u*-hangzós változat, vagyis *kulcs* felel meg, vagy a szláv *glīsta* alaknak: *gilisza*. Hogy azonban a magyarban a szláv *kljūčb* szóalakkból mint fejlődött *kulcs* vagy a szláv *slīva*-ból *szilva*, arra már nem tért ki.

Először is megállapíthatjuk, hogy a korai hangbetoldásos rövidülés esetén a szláv *ū*-nak a magyarban *o*, az *ī*-nek *ē* a szabályszerű megfelelője, mert az *i* > *ē*, valamint az *u* > *o* hangváltozások általános érvényűnek mondhatók, és ezeket a feltételezhető szóalakokat az idetartozó szavakban kivétel nélkül mind megtalálhatjuk. Ezek közül talán a legmegvilágítóbbnak a szláv *glīsta* alakból származott *gilisza* szavunk (vö. NyK. LXVI, 61) alakváltozatai mondhatók. Ezt a szót a magyarok **gliisza* alakban vehették át, majd ebből hangbetoldási rövidüléssel *gilisza*, ebből pedig az *i* > *ē* hangváltozás bekövetkezte után szabályszerűen *gēlészta* fejlődött. Ez az alakváltozat már a BesztSzj.-ben is megtalálható. A mai nyelvjárásokban pedig előkerül baranyai, észak-dunántúli és székely nyelvjárásokból. — Más vidékeken az ómagyar **gliisza* szóalakkból **glīsza* fejlődött, és csak ezután jöttek létre ejtéskönynyitő hangbetoldás révén a **gilisza*, **gelisza*, **golisza* > **galisza* szóalakok, amelyek a fejleményei a régi *ī* általánosnak mondható megrövidülése után a mai *gilisza*, *gelisza*, *galisza* alakváltozatok, amelyek Dél-Dunántúl és az Alföldön vannak elterjedve; a legrégebbi adat erre az alakváltozatra a SchlSzj. *galisza* alakja. Nyilvánvaló, hogy a *gēlészta* alakváltozat régibb keletű és hogy ez felel meg a többször említett szláv *brāzda* szó magyar *borozda* változatának.

A kétféle alakváltozat felismerése és megkülönböztetése annyiban jelent az eredeti *ī*-t és *ū*-t tartalmazó és mássalhangzó-torlódással kezdődő szláv szóalakok magyar fejleményeinél némi nehézséget, mert a régi *ī* és *ū* a magyarban később lerövidült; hogy ez mikor következett be, azt már bajos pontosan megállapítani, mert az írásban a hosszú és rövid *i* és *u* hangokat többnyire nem különböztették meg egymástól. A hangváltozások figyelembevételével annyi mégis tudhatunk, hogy ez a fejlődés, vagyis az eredeti *ī* és *ū* lerövidülése csakis az *i* > *ē* és *u* > *o* hangváltozások bekövetkezte után vehette kezdetét.

Az előadottakból nyilvánvaló, hogy hangbetoldásos rövidüléssel — vagyis még a magyar nyelv mórás korszakában — csak azok az alakváltozatok jöhettek létre, amelyekben a szláv szavak *ŭ*-jának *o*, az *i*-jének *ě* felel meg.

Ezek szerint a szláv *kljŭčb* szónak legrégebb magyar alakváltozata a BesztSjz.-ben szereplő *kolcs* változat (vö. SzlJsz. I, 291), amely *kócs* alakban különösen a Felvidéken, Kelet-Magyarországon és a székelyeknél van elterjedve. Ez a változat nyilván m. **kluucsi* > **kulucsi* > **kolocsi* > *kolcs* vagy **kulucsi* < *kulcs* > *kolcs* fejlődéssel jött létre.

Hasonló módon jöhettek létre az ószlovák **gliva* szóalakból egy gombaféle nevének *gělva*, *gelyva* változatai is (Kecskemét, Palócság, Gömör), de nyilván az utóbbi szóalakból származtak az alföldi és dunántúli *gejva*, *gějva* és *géva* alakváltozatok is (vö. SzlJsz. I, 195). A felteendő hang-, illetve alakfejlődési sor: m. **gliiva* > **giliva* > **gěliva* > *gělva*. Meg kell még jegyezni, hogy ezt a szót legutóbbi egybeállításában KNEIÉZSA nem említette, hanem csak a nyilván a pannóniai szlovénből származott *golyva* szót, amely szóalaknak *gelva* változata is van. Ez utóbbi szóalak származása azért kétségtelen, mert a délszlávban rövid tőhangzós *gliva* szónak csak a kaj- és csahorvátban von 'Kropf' jelentése. Hogy pedig a 'gombaféle' jelentésű *gelyva* szóalak szlovák *gliva* szóalakból származott, azt az a körülmény tanúsítja a leghatározottabban, hogy a 'gombaféle' jelentésű *gelva* szónak *gilva* változata is van, amely már a SchlSjz.-ben is előfordul és különösen az Alföldön van elterjedve (vö. SzlJsz. I, 195). Az erre a változatra feltehető alak- és hangfejlődési sor: m. **gliiva* > **gliva* > **giliva* > **giliva* > *gilva*.

Hasonlóan fejlődhetett az ószlovák **sliva* szóalaknak *szilva*, illetve a Murmeliusnál megőrzött *szelva* változata is (vö. SzlJsz. I, 504; NyK. LXVI, 61).²

5. Az előadottakból nyilvánvaló, hogy nemcsak ugyanazok a szabálytalannak látszó hangfejlődések vannak meg azoknál az eredetileg mássalhangzótorlódással kezdődő, s a tőszótagban eredetileg *i*-t vagy *ŭ*-t tartalmazó szláv jövevényszavainknál, amelyeket a hasonló jellegű a szlávban, illetve a magyarban (*szalánna*) eredeti *a*-t és *ě*-t tartalmazó szláv jövevényszavainkban figyelhetünk meg, hanem fejtegetéseinkből az is kitűnt, hogy a magánhangzótorlódással kezdődő *ā*-s jövevényszavainkra annyira jellemző, de érthetetlennek látszó kettős fejlődések a hasonló jellegű eredeti *i*-t és *ŭ*-t tartalmazó szláv jövevényszavainknál szintén megvannak, ha kissé nehezebben ismerhetők is fel. Láttuk, hogy mindkét csoportban mind a szabálytalannak látszó, mind a kettős irányú fejlődések ugyanazon elv érvényesülésével magyarázhatók. Ez a körülmény nyilván nagymértékben valószínűvé teszi azt a feltevésünket, illetve következtetésünket, hogy az ómagyar nyelv a korai

² Nem tartozik szorosan a tárgykörünkbe, de mégis helyénvalónak látom leszögezni, hogy nem tudok osztolni KNEIÉZSÁNAK abban a felfogásában, amely szerint a régi magyarban lett volna hosszú veláris *j* hang is. Az abaújmegyei *Pamély* falu (*Pomlín* 1410; vö. CSÁNKI VI, 214) neve, amely nyilván szlovák *Pomlŷn* névalakból származott, határozottan azt tanúsítja, hogy ebben a névben a magyarok a szlovák *ŷ*-t *i*-vel helyettesítették, amely hangból itt még az általános *i* > *i* hangváltozás előtt *ě* fejlődött. Bizonyára *i*-vel helyettesítették a *vidra* szóban is a szlovák *ŷ*-t (vö. KNEIÉZSA: NyK. LXVI, 62). De helyettesíthették volna rövid *ŷ*-vel is, amely hangból labiális hasonulással *u*, illetve *u* > *o* fejlődött a régi *mulun*, illetve a mai *molnár* szóalakban, amelyekben az első *u*, illetve *o* mindenképp X. századi szláv, illetve szlovák *ŷ* visszatükröződésének tekintendő, mivel ti. a bolgárok a római-német vizimalmot egyáltalán nem ismerték. E származtatás beható kifejtését e számunk „Malom és molnár” című cikkében találhatja az olvasó (I. feljebb 131–9. 1.).

Árpád-korban még mórás jellegű nyelv volt, vagyis a hosszú magánhangzók az időtartam tekintetében hosszabbak voltak, mint manapság, amennyiben geminálnak mondható rövid magánhangzók lehettek. E geminált magánhangzókból azután még az Árpád-kor folyamán, de nem minden vidéken egyidőben egyszerű hosszú hangok, vagyis *ā*, *ē*, *ī* és *ū* fejlődtek. E hosszú hangok közül azonban az *i* és az *ū* az *i* > *ē* és az *u* > *o* hangváltozások befejezte után, vagyis körülbelül 1300 után megrövidültek. De gyaníthatólag ilyen módon fejlődött az eredeti *ūū* is, amit azonban jövevéyszavakkal már aligha igazolhatunk.

Aligha véletlen, hogy a hosszú magánhangzóknek betűkettőzéssel való írása a magyar írásbeliség legrégebb korszakának, vagyis a XI. századnak, a sajátossága.³ Ez az írási sajátosság szintén azt látszik tanúsítani, hogy a magyar nyelv eredetileg mórás nyelv volt, amelyben tehát nem a mai értelemben vett hosszú magánhangzók léteztek, hanem helyettük geminálnak mondható rövid magánhangzók. A fejlődés menete pedig az volt, hogy a geminált rövid magánhangzókból mai értelemben vett hosszú magánhangzók fejlődtek. Ez a fejlődés valószínűleg a régi diphthongusok monophthongizálódásával körülbelül egy időben következett be, amire BÁRCZI egybeállításai szerint (vö. Htört.² 96) a XII. század második felében vannak az első adatok. Az *uy* és *ūū* diphthongusok, de mondhatnánk úgyis geminált magánhangzók meglétét egyébként már BÁRCZI is felismerte. — Amint már említettem, az adatokból az látszik kitűnni, hogy ez a fejlődés Dunántúlról indult el és már előző cikkemben is kifejezést adtam annak a gyanúmnak, hogy ez a fejlődés a pannóniai szlovénség nyelvi hatása alatt vehette kezdetét. Ezen azt kell érteni, hogy itt a szlovén—magyar kétnyelvűség korában lényegesen meggyorsulhatott a magyarban a beszéd tempója. Esetleg a kulturális téren bekövetkezett, haladásnak minősíthető változások is ebben az irányban hatottak a beszélőkre.

A beszédtempó meggyorsulásának egyik nevezetes következménye a geminált vokálisok és a diphthongusok monophthongizálódása lehetett, vagyis ezek helyén a ma szokásos hosszú magánhangzók jelentek meg nyelvünkben. Majd ezt a változást követte az *i*, *ū* és *ū* hangok megrövidülése. Ez utóbbi hangfejlődések Dunántúlról kiindulva lassankint az egész magyar nyelvterületen elterjedtek. Tudjuk azonban, hogy ez a rövidülési tendencia tovább is hatott, úgyhogy Dunántúl az újabb keletű *ú*, *ű* és *í* hangok is megrövidültek, sőt a Dunántúl még az *ó* és *ö* helyén is sok esetben *u*-t és *ü*-t hallhatunk.

Esetleg a beszéd tempójának a meggyorsulásával kapcsolatosak a két nyíltszótagos hangtörvény érvényesülése révén bekövetkezett hangkiesések is, bár ezen a téren a magyar nyelvterületen egyáltalán nem tapasztalhatunk egyöntetűséget. Például az ószlovák *smūga* szó az Alsó-Szamos mellékén 1270-ben *szumuga* alakban jelentkezik, de azért még ma is *szomoga*, *szamoga* alakban használatos. Ellenben a hozzá teljesen hasonló alakú szláv *slūga* szó, amely 1222-ben *szuluga* alakban tűnik fel, ma már általánosan *szolga* alakban használatos. — Mindezekon kívül gyaníthatólag a szóvégi magánhangzók eltűnése is a beszédtempó meggyorsulásának a következménye volt.

Mind e jelenségeknek beható vizsgálata természetesen már speciális kutatásokat igényelne, amelyek azonban már jelentős mértékben túlhaladnának mostani vizsgálataink tárgykerét.

MOÓR ELEMÉR

³ Vö. KNIEZSA, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. 1952, 164.

Az afrikai nyelvek osztályozásának problémái (Módszertani tanulságok Greenberg rendszerezési kísérletéből)*

I. Az afrikanisztikai kutatások törgyköre és nehézségei

Az afrikai nyelvészet sokkal inkább eltérő, heterogén stúdiumokból tevődik össze, mint az orientalisztika, amelynek ez még a mai napig is nálunk csak egyik ága. Hogy ennek a tudományszaknak a bonyolult és sokrétű voltát érzékeltessük, legjobban a nemlétező „európanisztikához” lehetne hasonlítani, de még ez a hasonlat sem állja meg a helyét. Európában lényegesen kevesebb nyelv él, s ezek jól besorolhatók egy-két nyelvcsaládba, csupán a baszk áll elszigetelten, társtalanul. Az afrikai nyelvek bábeléhez képest az „európanista” nyelvésznek könnyű dolga volna.

Már maga a stúdium elhatárolása is nehézséget okoz. Amíg a geográfus, a történész, az etnológus számára az afrikanisztika fogalma egybeesik Afrika

* Magyarországon afrikanisztikai tárgyú nyelvtudományi munka eddig még nem jelent meg. Az úttörőnek nemcsak a tárgykör, hanem a kifejezés nehézségeivel is meg kell küzdenie. Az egyik legnagyobb gondot az afrikai nyelvek nevének magyarra való átültetése illetőleg a helyesírása jelenti. Néhány fontosabb afrikai nép illetőleg nyelv nevének írásmódja körül már van némi hagyomány, ilyen a „szuahéli” nyelv is, amely a német kiejtést és átírást követi, s nem az angolt („swahili”), amely közelebb áll e nyelv honos ejtémódjához. Néhány nyelv nevét már leírták tudományos és nem tudományos sajtótermékekben (pl. újságokban), de ezek alkalmilag fordultak elő, s így ellentmondó alakban kerültek nyomdafestékre. Ilyen a „gerze” népnév Guineában, amely a francia használatot követi (leírták már „guerzé” alakban is újságjaink, míg a nép magát „kpelle”-nek nevezi). A népnevek gyakran földrajzi nevekkel függenek össze, sajnos ebben a tekintetben is bizonytalanság van. CHOLNOKY JENŐ kétkötetes „Afrika” című ismert monográfiája pl. az illető északafrikai folyót „Sári” alakban használja, míg a SZABÓ LÁSZLÓ szerkesztette „Földrajz” című pedagógiai főiskolai tankönyv III. kötete (Budapest 1960) franciás alakban „Chari”-nak írja. Magamnak kellett tehát valamilyen irányelvet kialakítanom, ha csak ideiglenes jelleggel is. Egyelőre tehát a következőképpen jártam el:

Az említett földrajzi tankönyvben található földrajzi nevek írásmódját változtatlanul vettem át, mert ebben a vonatkozásban a csak földrajzi szakemberek illetőleg a nyelvészek és a geográfusok együtt alakíthatják ki a végleges írásmódot. A nem földrajzi nevekhez kapcsolódó népnevek vagy nyelvészeti kifejezések átírásában a Greenberg-féle, vagy a francia illetőleg német szakirodalomban használt és jobban elterjedt alakból indultam ki (eltekintve a már említett egy-két, a magyarban is honosnak tekinthető elnevezéstől). A nevetek a magyar kiejtést legjobban megközelítő helyesírással írtam le, tehát pl. a bilabiális réshangot jelző „w” jelet „v”-nek írtam át. Csupán egy esetben tettem kivételt: a mássalhangzó + y + magánhangzó írásmódon nem változtattam és az „y” jelet nem írtam át „j”-nek. Álláspontom az volt, hogy a magyar kiejtés pl. a „dj” esetében (lásd a „dyola” népnév) sokak ajkán a magyar „gy” hanghoz közelednek, ezzel szemben az eredeti ejtémód gyakran a diftongushoz közelít (tehát „diola”) inkább.

Eljárásomat nemcsak hogy nem tekintem véglegesnek, vagy követendőnek, hanem legfeljebb vitaalapnak. A nyelvészek (beleértve a nyelvhelyességgel és helyesírással foglalkozó nyelvészeket) és a geográfusok, történészek stb. együttműködése kell ahhoz, hogy a hazai afrikanisták és az Afrika iránt érdeklődő nagyközönség mielőbb kitaposott úton járjon ebben a vonatkozásban is. A nyelvi adatok írásában és átírásában az egyes szerzők írásmódját alkalmaztam; a suahéli adatokat e nyelv önálló helyesírása szerint.

világosan és egyértelműen meghatározható földrajzi határaival, addig a nyelvész, az irodalmár, sőt a régész kénytelen mesterkelt vagy ideiglenes korlátokat emelni kutatási anyagában.

A nyelvtudomány a maga részéről arra az álláspontra helyezkedett, hogy csak a „Fekete-Afrika” nyelveit tekinti az afrikanisztika tárgykörébe tartozónak, tehát kirekeszti onnan a madagaszkári maláj-polinéz nyelveket, az Afrikában is elterjedt, sőt honossá vált európai nyelveket, de még a szemito-hamita nyelveket is. A bajok főleg akkor keletkeznek, ha egyes nyelveknek hamita vagy afrikai jellegét kell megállapítani, nem beszélve arról, hogy első-sorban az arab beható ismerete nélkül az afrikai nyelvek nagy részének lexikális elemeit nem lehet érdemben elrendezni.

Ha közelebbről vizsgáljuk meg, mi marad immár a szorosabban vett afrikanisztika határain belül, látszólag egyszerűbb kép tárul elénk. A „Fekete-Afrika” kb. 1000 nyelve három csoportba osztható:

1. bantu nyelvek,
2. szudáni vagy szudán-guineai nyelvek,
3. koin vagy koisan nyelvek.

Az első és második csoportba nagyjából ugyanannyi számú nyelv vagy nyelvjárás tartozik, sőt az őket beszélő lakosság száma is hasonló (50—70 millió körül van). A legkisebb a harmadik csoport, amelybe néhány nyelv tartozik, s mindössze néhány tízezen beszélük összesen: a busmanok, a hottentották és a damák, Dél-Afrika alacsony termetű népeinek nyelvei, valamint a szandave és a kindiga vagy hadzapi Tanganyikában. Ez utóbbi nyelvek az előbbiekkal több rokon vonást mutatnak, az őket beszélő népek pedig, habár termetük magasabb, több hasonlóságot árulnak el embertani és néprajzi vonatkozásban. A nyelvcsalád elnevezését a kutatók a busmanok és hottentották saját neveinek mesterséges összegezéséből alakították ki (a hottentották saját neve *khoi* 'ember', a busmanoké *san*).

Ha azonban e felosztásnak még jobban a mélyére nézünk, akkor derül csak ki, milyen roppant bonyolult feladattal állunk szemben. Igaz, a bantu nyelvek Afrika középső és déli részén egységes nyelvcsaládot alkotnak, olyan egységet, mint az indogermán vagy a finnugor nyelvek, és ez az összetartozás genetikai és leíró szempontból egyaránt fennáll. A bantu nyelvészetben szolid, megbízható eredmények születtek a múlt század dereka óta, BLEEK munkásságával. E kutatásokra MEINHOF tette fel a koronát, aki az összehasonlító módszer útján pontosan kidolgozta a hangtörvényeket, s kikövetkeztette a bantu alapnyelv rendszerét. Ezzel szemben pontosan az ellenkező a helyzet a szudáni nyelvek kutatása terén. A szudán-guineai nyelveket a bantu nyelvcsaládtól északra beszélük, s ezek sem genetikai, sem leíró szempontból nem alkotnak egységet, sőt olyan heterogén jellegűek, hogy minden alaposabb egységbefoglaló törekvésnek mindeddig ellenálltak. Csak egy-egy csoportban sikerült nagyobb rendet teremteni és a történeti egység elméletét hitelesebben bizonyítani. Ezt tette WESTERMANN a nyugat-szudáni nyelvek egy részével, főleg az ún. nyugat-atlanti nyelvekkel. A koin nyelvek közt mind ez ideig nehéz volt hangtörvényeket felállítani, mert a hasonlóságok mellett sok egymástól különböző tulajdonságokat mutattak, s inkább csak az újabb időkben gondolnak arra, hogy egy családba tartozhatnak.

De még az olyan egységes bantu nyelvek körül sincs minden tisztázva. E nyelvek zöme könnyen elhatárolható, azonban a szudáni nyelvek közül sok akad, velük szomszédságban, amely számos rokon vonást mutat fel, s

ezért egyes kutatók már korábban szemibantu vagy bantoid nyelveknek nevezték el, s az elnevezésen kívül valahogyan a bantu nyelvekkel rokonítani is igyekeztek őket (DREXEL). A szudáni nyelvek köréből tehát számos nyelv leválik, és a bantu felé hajlik. Sok más szudán-guineai nyelvet viszont hamitának tartanak egyes kutatók, mert több, hamita nyelvekre jellemző sajátságot állapítottak meg bennük (MEINHOF), igaz, hogy más hamita nyelvekről azt próbálták bebizonyítani, hogy azok nem is hamita nyelvek, hanem szudániak. Mindazonáltal a szudáni nyelvek állománya nagymértékben csökken azzal a felfogással, amely egy részüket hamitának tartja. Ha e kétféle irányba haladó szabdalást gyökeresen keresztülvisszük, akkor az derül ki, hogy szudáni nyelvek tulajdonképpen nincsenek is. Vannak azonban olyan nézetek, amelyek az egész szudán-guineai anyagot származási szempontból egységesnek tekintik (DELAFOSSÉ, sőt még WESTERMANN is). A hamita nyelvekből való származtatás egyik iránya még tovább, a koin nyelvek felé mutat, s eszerint ezek a nyelvek hamita eredetűek (MEINHOF). Egy más hipotézis szerint a bantu és a szudáni nyelvek végső fokon egy nyelvcsaládot alkotnak (DELAFOSSÉ). Ebben az esetben tehát csak két önálló nyelvcsalád maradna, a szudáni-bantu és a koisan. De még egy végletes nézetet ismerünk, amely valamennyi afrikai nyelvet egy nyelvcsalád egységébe próbál összefoglalni (TROMBETTI, ASSIRELI.) MEINHOFnak az a felfogása, amely az afrikai nyelveket végeredményben a hamitára vezeti vissza, mégpedig úgy, hogy a koint hamita nyelvnek tartja, a nem közvetlenül hamita szudáni nyelveket pedig a bantuval rokonítja, s ezt a nyelvcsaládot ismét a hamitával vonja szorosabb egységbe, valamint HOMBURGERnek az a hipotézise, hogy végeredményben minden afrikai nyelv az óegyiptomból származik, már túlmegy a szorosan vett afrikanisztikai problémákon, s egy szintre kerül az indoeurópai-uráli, továbbá a szemito-hamita és indoeurópai rokonságról vallott nézetekkel.

Miért e sokféle hipotézis vagy inkább fikció, amelyeknek mérete, teljes átértékelésre való igényük nagysága tekintetében felülmúlják például az indogermanisztika újabb osztályozási kérdéseit, amelyek a tohari és a hetita nyelvemlékek felfedezése és a gutturális-elmélet kialakítása óta merültek fel? A magyarázatot az afrikanisztikai kutatások tárgyi körülményeiben és a belőlük adódó nehézségekben találjuk meg.

Az afrikai nyelvek, azaz néhány afrikai nyelv írásbelisége lényegében a XIX. század közepén kezdődik, ami régebbi, az nagyon kevés. Az időszámításunk előtti századokból fennmaradt meroita szövegek nyelvének hovatarozása kétséges, nem feltétlenül bizonyos, hogy hamita, közelebbről, kusita-mint ahogy MEINHOF és mások vélik. A ma is élő nuba nyelvnek vannak kopt, eredetű írással feljegyzett emlékei az i. sz.-i IV—VII. századból. Ismerünk szuahéli nyelvű népköltési feljegyzéseket arab írással a XII—XIV. századból, de későbbi másolatokban, krónikákat a XVI. századból, maradtak hosszabb-rövidebb más nyelvű glosszák, a XVII. század közepéről maradt fenn egy kongó nyelvű szótár és nyelvtan, akadnak egy-két szóból álló szójegyzékek más nyelveken, habár ezeknek a mai nyelvekkel való azonosítása nem egészen bizonyos, és ezzel ki is merítettük a nyelvemlékes kor áttekintését. Érthető tehát, hogy a klasszikus összehasonlító és történeti módszer alkalmazásának súlyos akadályai vannak, a tulajdonképpeni történeti módszerről csak néhány nyelv esetében, korlátozott mértékben lehet szó, az etimológiai eljárásban szótörténet úgyszólván nincs, csupán a módszer nyelvhasznító eljárása kerülhet általában alkalmazásra. Az amerikai indián nyelvek kutatása ugyan

hasznos, sőt még nagyobb nehézségekkel számol, mégsem azonos út jellemzi a két stúdiumot. Az amerikai nyelvek művelése jóval később kezdődött meg, és a történeti módszer alkalmazhatóságának hiánya hamar elvezette a kutatókat a leíró módszer széleskörű alkalmazásához, és ezen túlmenően a strukturalista szemlélet kialakításához. Az afrikai nyelvek kutatói viszont még a múlt század nyelvészetének, sőt az újgrammatikus iskolának a szellemében kezdték el működésüket, vagy legalább ezeket az irányelveket tekintették mindig követendő példának. Az összehasonlító módszerrel, legalább a bantu nyelvcsaládban, kitűnő eredményeket értek el, érthető tehát, hogy ugyanezzel a módszerrel kísérleteztek tovább a szudán-guineai nyelvek kutatásában. Mivel azonban egy-egy nyelv szókincsét és nyelvtani rendszerét magában foglaló monográfiák alig voltak, mert ilyen munkák elkészítése nem is volt az újgrammatikus iskola programjának központjában,¹ a nagyobb összefoglalási kísérletek sziszifuszi vállalkozások maradtak. A kutatók kompromisszumokra kényszerültek szintézisük érdekében, sokat TROMBETTI kezdeményezésének hatására a monogenézis csalóka távlatai is csábítottak, úgyhogy lassanként, anélkül, hogy maguk észrevették volna, letértek az összehasonlító módszer szigorú alapelveinek útjáról, sőt egyáltalán a tudományosnak nevezhető útról.

Az afrikanisztika kutatási eredményeinek az a fentiekből is következő másik jellemvonása, hogy nagyon kevés megbízható lexikális és nyelvtani adat áll rendelkezésre a legfontosabb néhány nyelv kivételével, ami van, annak terjedelme és hitelessége igen kevés (csekély képzettségű dilettánsok, utazók, hittérítők készítették). Ezért a meglévő leíró művek jó része meg sem közelíti az indianológusok eredményeit, habár az amerikai kutatók évtizedekkel később kezdték meg gyűjtő munkáikat, s még az ő eredményeik is messze vannak az elérhető színvonaltól és mennyiségtől. Az afrikai nyelvek nagy részét még annyira sem ismerik, hogy gyakran nevüket sem tudják azonosítani, ugyancsak nehéz azonosítani és nyelvhez kötni a különféle feljegyzések adatait.

Hogy a nyelvek elnevezései közt nehéz eligazodni, annak tárgyi okai is vannak. Sokféle rokon és idegen törzs és nép él egy-egy nagyobb területen, főleg északnyugaton egymás szomszédságában, vagy egymással elkeveredve, ezért az autochton elnevezés mellett azon a területen több más név is elterjedt, ehhez járulnak még az európaiak által adott népnevek, amelyeket persze nem mindig kutatók adtak, s ebben sok félreértés akadt, pl. a nép és a nyelv nevének más-más névszói osztályragját felcserélve használják. Azonkívül a nyelvjárási különbségek miatt többféle alakváltozatban szerepel ugyanannak a népnek a neve.²

¹ A tudományos színvonalon álló monográfiák csak a század első évtizedeiben születtek meg WESTERMANN kutatásai nyomán, aki az eve, a fulbe, a silluk, a nuer, a gola és más nyelvek adatait dolgozta fel.

² A fulbe nyelv a saját elnevezés szerint *pu'ar* (*pu'al*, *pu-hal*) a *pu* többől; a nép neve *ful-be* tulajdonképpen többesszám, az egyszámú alak *pu'o* (*pu'lo*), s a tudományos irodalomban a németek inkább ezt a többesszámú népnévi alakot használják. A francia tudományos irodalomba általában a *peul* alak került be, ez tulajdonképpen a *pu'lo* alakból származik nagyon hibás hanghelyettesítés útján. Az afrikai francia lakosság nyomán még egy, népetimológikus elnevezés használatos, a *toucouleurs*. Ez emlékeztet a nép változatos embertani alkatára, amely a testük színében is megmutatkozik, a sötétebb szürkétől, feketétől az európaiakkal majdnem azonos világosabb fehér színig. De a név

Az afrikai utazóknak és adatgyűjtőknek sokkal nehezebb dolguk volt és van, mint az amerikai indián nyelvek kutatóinak. Ez nemcsak abból adódik, hogy kivéve Dél-Amerika, főleg Brazília őserdeinek egyes területeit, a kutatóknak sokkal súlyosabb természeti és egyéb (a meglátogatott népek társadalmi szokásaiból adódó) feltételekkel kellett szembenézni, hanem az afrikai nyelvek természetéből is. Ezek a körülmények az alábbiak:

A) A genealogikus osztályozás nehézségei

1. a szókincs terén

a) a szókincs, sőt az alapszókincs számos eleme megtalálható az afrikai nyelvterület nagy részében egymástól igen különböző nyelvekben hasonló vagy azonos hangalakban;³

b) sok törzs annyira keverten él egymással, hogy a szokottnál nagyobb arányú kölcsönös nyelvi hatás, főleg szókölcsonzés fordul elő; ez az eset gyakori a szudán-guineai nyelvek között;

c) a tabu nyelvalkító szerepe igen nagy, s ezért a szókincs igen gyorsan és nagy mértékben változik;⁴

d) jelentős szerepe van a hangszimbolika nyelvalkító eszközeinek;

e) az írásbeliség hiánya vagy csekélyebb jelentősége következtében is gyorsan keletkeznek neológizmusok a szókincsben;

f) a tőszók jelentős hányada rövid hangtestű, egy-két hangból vagy egy szótagból tevődik össze, főleg a szudáni nyelvekben;

2. a nyelv tan terén aránylag kevés alaki viszonyító eszköz, de nagyobb szórendi kötöttség.

Az említett jellegzetességekből nyilvánvaló, hogy az összehasonlító módszer nem lehet a maga klasszikus teljességében alkalmazni. Ahol a szókincs gyorsan változik, nagy a kölcsönözavak száma, sok szó hangszimbolikus úton képződik, de ugyanakkor sokféle megtaláljuk az azonos vagy hasonló hangalakú szavakat, a nyelvtani viszonyító elemek száma kevés stb., ott nehéz megállapítani szótörténet hiányában, mi a kölcsönözó, mi a közös

a *tokolor* szóból származik, és a volofok hívják így a fulbékát (valószínűleg a *tekruri* 'szudániak' névből). A fulbékát a mande nép *fulani* (*fila*, *fula*) néven hívja, a kanuriak *filata* néven nevezik, a hauszák ugyancsak *fulani* vagy *fulawa* néven.

³ Meg kell jegyezni, hogy ez a jelenség semmiképp sem olyan méretű, ahogyan ezt HOMBURGER (1929) és DELAFOSSE (MEILLET—COHEN 1952: 746) állítja. Legyen erre példa HOMBURGER (1929: 48) egyik összehasonlított szóegysége: „lábszár”. Az összehasonlított szavak némely esetben „lábfejet” illetve „combót” jelentenek egyes nyelvekben. A ? egyes alakoknál a szerző művében szerepel:

bantu — *kugulu* (*kuguu*, *kuuru* stb.) vagy *ligulu*, *liwulu*; többesszám *magulu* (*mawulu*, *maulu* stb.) vagy *makugulu*,

kanuri — *óigal* (?),

dinka — *ngur*, többesszám *nguor*,

nuer — *teal* (?),

monvu — *karu*,

gbea — *gulu*, *guluku*. stb.

⁴ Lásd MEINHOF (1947: 196) és WESTERMANN (1940).

örökség, mi képződött hangutánzással vagy hangfestéssel, és hol van véletlen azonosság. Újabban a lexikostatisztika módszerét próbálják alkalmazni, hogy rendet teremtsenek ebben a bonyolult helyzetben.⁵

B) *A tipológikus osztályozás nehézségei*

1. a szókinés terén az a körülmény, hogy néhány nyelvet kivéve, csak jelentéktelen terjedelmű és nem megbízható szójegyzékeink vannak;⁶

2. a nyelvtani rendszer terén az alapos tipológiai munkák nem kezdődtek meg; a bantu nyelvek körében könnyebb feladata lenne a kutatóknak, mert az azonos típusú rendszer különbségei jobban észlelhetők, de erre a munkára eddig alig volt vállalkozó;⁷ a szudáni nyelvek terén többen próbálkoztak tipológiai összehasonlításokkal, pl. HOMBURGER és MEINHOF, sajnos főleg genetikai célkitűzéssel, így a nyelvtani rendszernek csak a főbb jellegzetességeit vették figyelembe (nyelvtani nem vagy névszói osztályok, prefixáció vagy szuffixáció stb.), s az aprómunka elmaradt; a nehézségek éppen abban állanak, hogy a néhány nagyobb jellegzetességen kívül sok egyéb vonásban is különböznek egymástól e nyelvek, s ezeket csak alapos adatgyűjtéssel és módszertani következetességgel lehetne felmérni;

3. a hangrendszer tekintetében hasonló a helyzet az előbbihez, csak néhány próbálkozást ismerünk a bantu nyelvek terén.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a következetes nyelvi kritériumokon alapuló osztályozásokban mind több helyet kapnak a nem nyelvi, külső kritériumok, s ezek segítségével igyekeznek genetikai összefüggéseket is feltárni vagy igazolni. DREXEL (1921—1924) osztályozásába etnológiai tényezőket is bevesz, DELAFOSSE (MEILLET—COHEN 1952) a szudáni nyelvek osztályozását lényegében földrajzi alapon végezte el. A bantu nyelvek klasszifikálásában szinte ez a hagyományos gyakorlat. Ilyen jellegű az újabb munkák közül DOKE-é (1945), VAN BULCKÉ (MEILLET—COHEN 1952), sőt GUTHRIE-é (1948), habár ő a maga módszerét gyakorlatinak nevezi, amely a nyelvi kritériumokat szükségszerűen módosítja, de az így kapott 16 zóna végeredményben ismét földrajzi elveket takar.

Mielőtt rátérnék annak az elméleti műnek az ismertetésére és bírálatára, amely az utóbbi években forradalmi változást hozott az afrikai nyelvek osztályozásában, néhány vonással megpróbálom jellemezni e nyelveket.

2. Az afrikai nyelvek általános jellemzése

Az anyag jórészt feldolgozatlan és szinte áttekinthetetlen volta, továbbá a nyelvek sokfélesége miatt ez a jellemzés csak nagyon általános lehet, s az egyes jellemvonások alól igen sok a kivétel.

⁵ A lexikostatisztikai vagy glottochronológiai módszer genetikai kutatásokban való felhasználhatóságára vonatkozóan lásd korábbi tanulmányomat (FODOR 1961).

⁶ Ez vonatkozik DELAFOSSE (1904) még oly szakemberi lelkiismeretességgel végzett szógyűjteményére is.

⁷ Vö. GUTHRIE (1948: 22—23) megjegyzéseit

A) *Az afrikai nyelvek általában*

1. a hangrendszer terén

- a) a mássalhangzók gazdagsága és olyan képzési és akusztikai sajátosságok megléte, amelyek az európai nyelvekben ismeretlenek, pl. nazális, veláris, laterális zárhangaffrikáták, csettintő hangok;
- b) viszonylag szegény magánhangzó- és diftongus-rendszer;
- c) a liquidák és nazálisok (*l, r, m, n*) rendkívül gyakori váltakozása (egyenrangú fakultatív és kombinatív variánsként) egymásközt és a dentálisokkal;
- d) a szótag nyíltsága és a mássalhangzókapcsolatok aránylag ritkább volta;
- e) a szóhanglejtés megléte, habár nem mindig és nem túlnyomóan fonológikus jelleggel;

2. a nyelvtani rendszer terén

- a) túlnyomórészt ragozó nyelvek, sem az elszigetelő tulajdonságok nem olyan döntő méretűek, mint a kelet-ázsiai nyelvekben (kínai stb.), sem a hajlító tulajdonságok nem olyan jellegzetesek és következetesek, mint az indogermán nyelvekben, vagy a szemito-hamita nyelvekben;⁸
- b) amint már az osztályozási nehézségek közt is említettem, a viszonyító elemek száma kicsi, a szintén ragozó török nyelvekben sokkal több rag és formaszó található;
- c) a névszói osztályok megléte teljes vagy csökevényes formában vagy pedig két, illetve három nem megkülönböztetése;⁹
- d) amint ugyancsak említettem, a szórend kötöttsége;

3. a szókincs terén

az említett sajátosságokon (a hangszimbólika, a neologizmusok nagyobb érvényesülése, a rövidebb hangtestű szavak nagyobb aránya) kívül viszonylag kevés eredeti melléknév.¹⁰

B) *Az afrikai nyelvek egyes családjai*

1. a bantu nyelvekre jellemző sajátosságok

- a) a névszói osztályok tökéletesen kifejtett formái, amelyek az egész nyelvtani szerkezetet dominálják;

⁸ Az ún. belső hajlítás a hamita nyelvekben sem olyan specifikus, mint a szemita nyelvekben.

⁹ A névszói osztály jellegéről lásd korábbi cikkemet (FODOR 1958—1959: 363—368).

¹⁰ A hiányzó szavakat többféle módon pótolják, pl. kölesönszavakkal (szuahéli *safi* 'tisztá' arab eredetű), szószervezettel (szuahéli *maji ya moto* 'meleg víz', szó szerint: 'a tűz vize'), mellékmondat értékű igenévvel (szuahéli *mwaka uliopita* 'az elmúlt év', szó szerint: 'az év, amely elmúlt'). Meg kell jegyezni, hogy számos szudán-guineai nyelvben az eredeti melléknévek a lét-igével egyértékű ige formájában fejeződnek ki, pl. avikam *dro* 'jó lenni'.

b) ragozó, sőt túlnyomórészt prefixális ragozási rendszer, a szudán-guineai nyelvekhez képest több viszonyító elemmel; a szuffixumok inkább a szóképzésben fordulnak elő; helyenként az infixum nyomai is megtalálhatók;

c) a tő és az affixumok viszonya szintetikus jellegű;

d) a viszonyító elemek szinkrétizmusa (pl. szuahéli *na* funkciói: 1. 'van valami neki, 'habere' ige, 2. -val/-vel, prepozíció, 3. 'és' kötőszó stb.); ezekben az esetekben funkciómegoszlás történt, nem pedig konvergens hangfejlődés;

e) magánhangzó- és mássalhangzó-váltakozások, amelyek illeszkedésre, illetőleg hajlításra emlékeztetnek;

f) a szóhanglejtésnek nincs mindig morfológikus szerepe, vagy egyáltalán hiányzik a tónus (szuahéli);

2. a szudán-guineai nyelvekre jellemző

a) a névszói osztályok különbségének tökéletlen, csökevényes formái vagy ezeknek hiánya esetében két nem különbsége; az előbbi a bantuid nyelvekben található, a gurma, a gola, a dagomba a lefana stb. nyelvben, az utóbbi eset klasszikus példája a hausza;

b) a ragozó típus jellegzetességei mellett előtérbe kerülnek az elszigetelő és kisebb mértékben a hajlító sajátságok; az elszigetelés megnyilvánul az egyszerű tagos tövek nagy számában, és a viszonyító elemek szegénységében, ezek a sajátságok azonban sokkal kisebb méretűek, mint a klasszikus kelet-ázsiai elszigetelő nyelveké, az egyszerű tagos tövek száma az összes tövekhez viszonyítva általában nem éri el az 50%-ot sem;¹¹ az elszigetelő típus jellemző példája az eve nyelv; a hajlítás, mint már említettem, csak csökevényes formában van meg, a leginkább a hauszában, sokkal kevésbé a nilusi nyelvekben; a prefixumok aránya általában nem nagyobb a szuffixumokhoz képest, sőt számos nyelvben (pl. a gur nyelvek) a szuffixumok vannak többségben;

c) a tónusnak fontos fonológikus szerepe van általában, az eve említendő itt meg példának, vannak nyelvek azonban, amelyekre nem jellemző a politonalitás (hausza);

3. a koin nyelvekre jellemző sajátságok

a) a csettintő hangok megléte (ezek feltehetően koisan hatásra egyes bantu nyelvekben, pl. a xhoszában is megvannak);

b) az elszigetelő jellegű szudáni nyelvekhez képest nagyobb formai gazdagság (vocativus, duális, sokféle névmás);

c) három nem különbsége (masculinum, femininum és genus commune vagy neutrum vagy MEINHOF kifejezése szerint genus indefinitum).

E felsorolás több pontja annyira általános, hogy aligha lehet jellemző. Ami a nagyolt morfológikus típusokat illeti, csak annyit tudunk megállapítani, hogy a ragozás általában jellemző, de már a szudán-guineai nyelvek közt mind az elszigetelés, mind a hajlítás kimutatható valamilyen mértékben, tehát végeredményben a fő típusok mind szerepelnek (a bekebelező vagy polyszintetikus típusról nem beszélve). A hangszimbolika és a neológizmusok nagyobb jelentősége az irodalmi nyelveket kivéve, más kontinensek nyelvei-

¹¹ Lásd WELMERS (1949) számításait.

ben szintén elég nagy lehet,¹² és feltehetően ez vonatkozik az eredeti melléknevek csekély számára, nem is beszélve a tabu által okozott állandó lexikális változásokra. A legtisztábban a bantu nyelvek határozhatók meg, hiszen említettem is, hogy nyelvtani szerkezetük mennyire kevésbé tér el egymástól. Ez persze nem feltétlenül következik a genealógikus egység tényéből, mert például az ugyancsak egy családba tartozó indoeurópai nyelvek egymástól nagyon különböznek a nyelvtani és a hangtani rendszer dolgában, hogy csak például a mai litvánt és az angolt említsem.

3. Greenberg osztályozási kísérlete

Az afrikai nyelvek egy-egy csoportját magában foglaló osztályozási javaslatokon kívül századunk eljele óta évtizedeken keresztül nem születtek gyökeres változtatást hirdető elgondolások. De 1949–1954 között forradalmi változás következett be az afrikanisztikában GREENBERG cikkeinek hatására. JOSEPH H. GREENBERG az egyébként nehezen hozzáférhető *Southwestern Journal of Anthropology* hasábjain nyolc cikkben közölte kutatásai eredményét, továbbá egyes részeredményeket az *Anthropology Today* (GREENBERG 1953) című gyűjteményes kiadványban közzétett dolgozatában. A szóban forgó cikkek nagy visszhangot keltettek világszerte, és általánossá vált az a nézet, hogy GREENBERG elmélete egészen új távlatot nyitott az afrikanisták előtt. A szerző néhány bírálat nyomán módosításokat tett tanulmányában, s kiegészítve újabb kutatásaival, ismét megjelentette az *International Journal of American Linguistics* kiadványaként 1963-ban. GREENBERG gondolatai így széles körben hozzáférhetővé váltak, s e dolgozatomban is erre a kiadványra hivatkozom.¹³

GREENBERG jól látja a korábbi osztályozási kísérletek gyengéit, és ezért kizárólag nyelvi kritériumok alapján építi fel a maga módszerét. Ennek az az alapelve, hogy a szóegyeztetéseket mind a hang, mind a jelentés együttes hasonlósága alapján veszi figyelembe, vagyis nem csak a hangalak vagy csak a jelentés megfeleléseire támaszkodik, továbbá, hogy nemcsak a szótöveket, tehát a szókéincsegyéseit, hanem a viszonyító morfémákat, azaz a nyelvtani elemek tanúságát is számonkéri, s ami a legfontosabb, nem csupán egy-egy kiragadott esetből vonja le következtetéseit, hanem minél több adatból végez tömeges összehasonlítást (1963: 1).¹⁴

¹² A hangszimbolika szerepére vonatkozóan lásd WUNDT (1900: 324–334), JESPERSEN (1925: 314–316) és VON DER GABELNTZ (1901: 150–154), a neológizmusokra vonatkozóan KAINZ (1943: 151–155) nézeteit.

¹³ GREENBERG, aki az Egyesült Államokban él, nemcsak afrikanista, hanem általános nyelvész is. Jól ismeri mind a hagyományos európai iskola, mind az újabb iskolák módszereit és eredményeit. Számos értékes gondolat található általános nyelvészeti munkájában (GREENBERG 1958).

¹⁴ GREENBERG általában joggal hibáztathatja elődeit azzal, hogy eredményeiket nem módszeres, alapos következtetésekből állították fel. Több esetben azonban túlságosan szigorúan marasztalja el őket. Így nincs igaza GREENBERGnek (1963: 50), amikor MEINHOFOT is hibáztatja azért, hogy az általa hamitáknak tartott népek hovatarozását főleg néprajzi és faji alapon döntötte el. MEINHOF (1912) csak következtetéseit alátámasztására, mellékes érveként sorakoztatja fel a nem nyelvészeti adatokat. MEINHOFNAK ez a munkája azzal sem marasztalható el, hogy a szóegységek összehasonlítását nem a hangalak és a jelentés egységére építette. Egyébként maga MEINHOF (1912: 226) csak kezdeti lépésnek tekintette vizsgálódásait, és tudta, az anyaga kevés ahhoz, hogy végérvényes megállapításokat tegyen.

GREENBERG helyes alapelveiből hiányzik egy fontos követelmény, amely — mint látni fogjuk — az egész módszer értékét lerontja, sőt semmivé teszi, s amelynek mellőzése GREENBERG sok nagynevű elődjét tévútra vezette.¹⁵ Ez a nélkülözhetetlen követelmény a hangtörvények megléte, amely próbaköve mindenféle genetikus célú összehasonlításnak. A hangtörvények segítségével bizonyította be végérvényesen MEINHOF a bantu nyelvek közös eredetét, és következtette ki a bantu alapnyelv elemeit. De már a hangtörvények teljes hiánya miatt nem sikerült a fáradozása, hogy több afrikai nyelv hamita eredetét hebizonyítsa. GREENBERGnek a saját és másoktól idézett összehasonlító adatai közül csupán a fulbe és a szerer (1963: 26—27), az efik és a bantu alapnyelvi (33—34), a kordofani (149—150) és a nilusi nyelvek (GREENBERG 1957) szembeállításából tűnnek elő hangtörvények saját szándékától függetlenül is. Minden többi esetben, amikor pedig GREENBERG a példák nagy halmazával bizonygatja a rokonságot, csupán szavak és nyelvtani elemek hasonló hangzásáról (vagy még arról sem) lehet szó.

GREENBERG az afrikai nyelveket (beleértve a szemito-hamita nyelveket), így osztályozta:

I. Kongó-Kordofani nyelvcsalád

I.A. Niger-Kongói ág

I.A.1. Nyugat-Atlanti nyelvek csoportja

I.A.2. Mande „ „

I.A.3. Gur (voltai) „ „

I.A.4. Kva „ „

I.A.5. Benue-Kongói „ „

I.A.6. Adamaua-Keleti „ „

I.B. Kordofani ág

I.B.1. Koalib nyelvek csoportja

I.B.2. Tegali „ „

I.B.3. Talodi „ „

I.B.4. Tumtum „ „

I.B.5. Katla „ „

II. Nílus-Szaharai nyelvcsalád

II.A. Szongaj ág (1)

II.B. Szaharai ág

II.C. Maba ág

II.D. Fur ág (1)

II.E. Chari-Nílushi ág

II.E.1. Kelet-Szudáni nyelvek csoportja

II.E.1.1. Nubiai alcsoport

II.E.1.2. Murle és még néhány nyelv

II.E.1.3. Barea (1)

II.E.1.4. Ingasszana (Tabi) (1)

II.E.1.5. Nyima, Afitti

II.E.1.6. Temein, Teisz-um-Danab

II.E.1.7. Merarit stb.

¹⁵ Eltekintve számos afrikanista kortársától, WESTERMANN mindig hű maradt a hangtörvények ideáljához.

- II.E.1.8. Dagu és még néhány nyelv
- II.E.1.8. Nílusi nyelvek alcsoportja
- II.E.1.9. Nyangija, Teuszó
- II.E.2. Közép-Szudáni nyelvek csoportja
 - II.E.2.1. Bongo és más nyelvek alcsoportja
 - II.E.2.2. Kredzs (1)
 - II.E.2.3. Binga, julu, kara
 - II.E.2.4. Moru és más nyelvek alcsoportja
 - II.E.2.5. Mangbetu „ „ „
 - II.E.2.6. Mangbutu „ „ „
 - II.E.2.7. Lendu (1)
- II.E.3. Berta (1)
- II.E.4. Kunama (1)
- II.F. Koma ág
- III. Afroázsiai nyelvcsalád
 - III.A. Szemita ág
 - III.B. (Ó)egyiptomi (1)
 - III.C. Berber ág
 - III.D. Kusita ág
 - III.D.1. Északi kusita nyelvek csoportja
 - III.D.2. Középső „ „ „
 - III.D.3. Keleti „ „ „
 - III.D.4. Nyugati „ „ „
 - III.D.5. Déli „ „ „
 - III.E. Csadi ág
 - III.E.1. Hausza és más nyelvek csoportja
 - III.E.2. Kotoko csoport
 - III.E.3. Bata-margi csoport
 - III.E.4. Hina és más nyelvek csoportja
 - III.E.5. Gidder (1)
 - III.E.6. Mandara, gamergu
 - III.E.7. Muszgu (1)
 - III.E.8. Bana és más nyelvek
 - III.E.9. Szomraj és más nyelvek
- IV. Koisan nyelvcsalád
 - IV.A. Dél-afrikai koisan ág
 - IV.A.1. Északi dél-afrikai koisan csoport
 - IV.A.2. Középső dél-afrikai koisan „
 - IV.A.3. Déli dél-afrikai koisan „
 - IV.B. Szandave ág (1)
 - IV.C. Hatsza ág (1)¹⁶

Ez a csoportosítás egészen más képet ad az első pillantásra, mint a korábbi osztályozások. A közelebbi vizsgálat azonban megmutatja, hogy ez az újra-felosztás mégsem annyira radikális. Ami merőben új, az inkább a nyelvágak és a nyelvi csoportok egymáshoz való viszonyában és a nem mindig érdemi természetű elnevezésekben van.

¹⁶ A (1) szám egyes egységek után azt jelenti, hogy az illető nyelv egymaga alkot egy ágot vagy csoportot. A csoportokba tartozó nyelvek felsorolását mellőzöm, GREENBERG (1963: 161— 171) teljes listát ad róluk.

A III. afro-ázsiai nyelvcsalád azonos a régi szemito-hamita nyelvcsaláddal, csak a III.E. ággal egészült ki. Ez az ún. csadi ág több, eddig sokak által szudán-guineai jellegűnek tartott nyelvekből áll. Ettől eltekintve „Fekete-Afrika” három nyelvcsaládja most is megmaradt. A IV. jelzésű koisan családra lehet a legkönnyebben ráismerni.

A II. jelzésű Nílus-szaharai nyelvcsalád nyilvánvalóan azonos a korábban szudáninak nevezett családdal, csak nem szerepel benne a már említett csadi nyelvek csoportja. Ezzel szemben itt található a nilusi nyelvek (Nilotische Sprachen) csoportja, és a korábban sokak által hamitának tartott nilusi hamita nyelvek (Nilo-Hamitische Sprachen) (a kelet-szudáni csoportban II.E.1. jelzéssel).

A legnagyobb meglepetéssel az I. Kongó-kordofani nyelvcsalád szolgál, mert hiszen ennek kellene lenni a bantu nyelvek családjának. Itt nem pusztán átkeresztelésről van szó. A bantu nyelvcsalád a maga egészében csak olyan beosztott tagja a Kongó-kordofani nyelvcsalád Niger-kongói ága Benue-kongói csoportjának, s azon belül is a D. bantuid alcsoportnak, amely közé a tiv, a bitare, a batu, a ndoro, a mambila és a bute nyelv tartozik.¹⁷

A nyelvcsalád Niger-kongói ágának többi csoportja magában foglalja a szudán-guineai nyelvek azon nyugati csoportját, amelyek WESTERMANN kutatása nyomán genetikailag összetartozónak bizonyultak, sőt a bantu nyelvekkel rokon vonásokat mutattak fel.¹⁸

A nyelvcsalád másik ágába néhány kordofani nyelv tartozik (a korábbi szudáni nyelvek közül), amelyekhez GREENBERG még nilusi nyelveket, pl. a tegalit hozzávette.

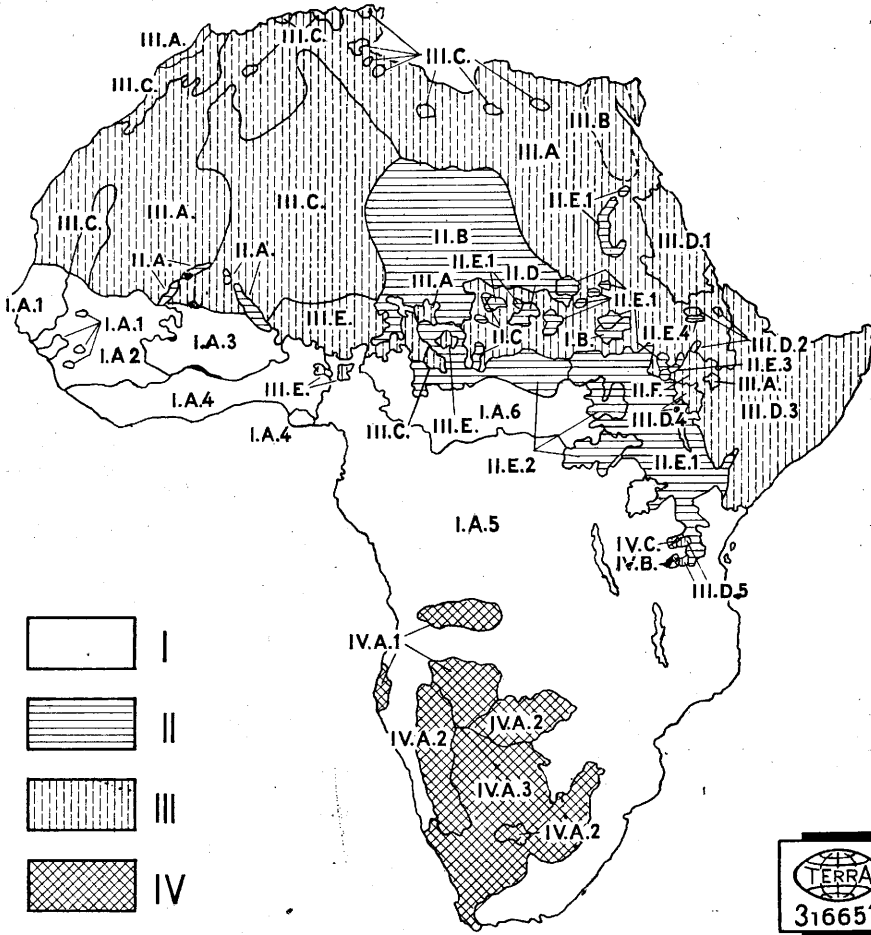
Összehasonlításként bemutatom GREENBERG rendszerét DELAFOSSE (MEILLET—COHEN 1952) és a DREXEL (1921—1924) elmélete alapján álló SHMIDT (1926: 79—113) osztályozásához viszonyítva (a koisan család kivételével). A nyugati szudán-guineai nyelveket még WESTERMANN—BRYAN (1952) osztályozásával is összevetem (a bantu nyelvek osztályozását is bemutatom VAN BULCK [MEILLET—COHEN 1952] nyomán):*

¹⁷ A bantoid elnevezés GREENBERGnél nem azonos más kutatók által szintén különféleként csoportosított ilyen nevű vagy „szemibantu” nevű nyelvekkel: szűkebb náluk.

¹⁸ GREENBERG (1963: 6) WESTERMANN-nak erre a megállapítására mint lényegesre hivatkozik, azonban WESTERMANN (1935: 4) egyben arra is rámutatott, hogy ez az összefüggés nem jelent genetikai rokonságot a nyugat-szudáni névszói osztállyal rendelkező nyelvek egy része és a bantu között. Később is hasonlóan nyilatkozott (1952: 253).

* A két szemléltető térkép elkészítését Csáti Ernő geográfus irányította és ellenőrizte, akinek ezért köszönetemet fejezem ki.

J.H.GREENBERG RENDSZERE

I. Kongó-Kordofani nyelvcsalád

I. A Niger-Kongói ág

WESTERMANN-BRYAN	GREENBERG	DELAFOSSÉ	DREXEL-SCHMIDT
I. Nyugat-Atlanti nyelvek	I.A.1. Nyugat-Atlanti csoport (az adyukru nyelv kivételével)	XIII. Elefántcsontpart—dahomeyi csoport XVI. Sénégal—guineai csoport	1. Északi bantuid csoport 2. Északi középső bantuid csoport
II. Mande nyelvek (a gan kivételével)	I.A.2. Mande csoport	XIV. Niger—sénégalai csoport	Ngo-Nke nyelvek (a szongaj kivételével)
V. Gur nyelvek	I.A.3. Voltai (gur) csoport	XII. Voltai csoport	2. Északi középső bantuid csoport 3. Déli középső bantuid csoport
IV. Kru nyelvek VI. Kva nyelvek VII. Elszigetelt nyelvek csoportja (Togói maradék nyelvek) Idoma (VIII. Elszigetelt nyelvek)	I.A.4. Kva csoport	X. Niger—kameruni csoport XI. Alsó-Niger csoport XIII. Elefántcsontpart—dahomeyi csoport XV. Elefántcsontpart—libériai csoport	Kebu nyelv (2. Északi középső bantuid csoport) 4. Déli bantuid csoport Manfu nyelvek
VII. Elszigetelt nyelvek csoportja (nigériai nyelvek) VIII. Elszigetelt (nem főnévi osztályragozó) nyelvek csoportja	I.A.5. Benue-Kongó csoport	X. Niger—kameruni csoport	—
Longuda (VII. Elszigetelt nyelvek csoportja) VIII. Elszigetelt nyelvek csoportja IX. Csadi nyelvek	I.A.6. Adamaua—Keleti csoport	VI. Ubangi csoport VIII. Chari csoport IX. Niger—csadi csoport X. Niger—kameruni csoport	Vule nyelvek Manfu nyelvek

DELAFOSSÉ

GREENBERG

DREXEL-SCHMIDT

I.B. Kordofani ág

I. Nílus—csadi csoport	I.B.1. Koalib csoport	5. Keleti bantuid csoport
Tegali (I. Nílus—csadi csoportból) IV. Kordofani csoport	I.B.2. Tegali csoport	Tegali (tegele) (a nílusi nyelvek közül) 5. Keleti bantuid csoport
IV. Kordofani csoport	I.B.3. Talodi csoport	5. Keleti bantuid csoport
I. Nílus—csadi csoport + tumtum (IV. kordofani csoport)	I.B.4. Tumtum csoport	5. Keleti bantuid csoport
I. Nílus—csadi csoport	I.B.5. Katla csoport	—

II. Nílus—Szaharai nyelvcsalád

Szongaj (a XIV. Niger— sénégalai csoportból)	II. A. Szongaj ág	Szongaj (Ngo-Nke nyelv)
Westermann—Bryan rendszerében ez a nyelv a III. csoportot alkotja		
I. Nílus—csadi csoport	II.B. Szaharai ág	Kanuri nyelvek
I. Nílus—csadi csoport	II.C. Maba ág	Kanuri nyelvek Manfu nyelvek
I. Nílus—csadi csoport	II.D. Fur ág	—

II.E. Chari—Nílusi ág

II.E.1. Kelet-Szudáni csoport

I. Nílus—csadi csoport	II.E.1.1. Núbiai alcsoport	Nílusi nyelvek
II. Nílusi-abesszíniai csoport	II.E.1.2. Murle stb. al- csoport	—
Barea (az I. Nílus—csadi csoportból)	II.E.1.3. Barea	Hamita nyelvek
II. Nílusi—abesszíniai csoport	II.E.1.4. Ingasszana	—
—	II. E. 1. 5. Nyima, Afitti	—
I. Nílus—csadi csoport	II.E.1.6. Temein stb. al- csoport	—
I. Nílus—csadi csoport	II.E.1.7. Merarit stb. al- csoport	—

DELAFOSSÉ	GREENBERG	DREXEL—SCMIDT
I. Nílus—csadi csoport	II.E.1.8. Dagu stb. alcsoport	—
II. Nílusi—abesszíniai csoport	II.E.1.9. Nílusi nyelvek alcsoportja	Nílusi nyelvek
III. Nílusi—egyenlítői csoport		
—	II.E.1.10. Nyangija, teuszó	—

II.E.2. Közép-Szudáni nyelvek csoportja

VII. Chari-Ouadai csoport	II.E.2.1. Bongo stb. alcsoport	Kanuri nyelvek (részben)
Kredzs (a VI. Ubangi csoportból)	II.E.2.2. Kredzs	Kredzs (Vule nyelv)
VIII. Chari csoport XII. Voltai csoport	II.E.2.3. Binga stb.	—
V. Nílus—kongói csoport VI. Ubangi csoport	II.E.2.4. Moru stb. alcsoport	Vule nyelvek
V. Nílus—kongói csoport	II.E.2.5. Mangbetu stb. alcsoport	—
V. Nílus—kongói csoport	II.E.2.6. Mangbutu stb. alcsoport	—
V. Nílus—kongói csoport	II.E.2.7. Lendu	Lendu (Vule nyelv)
Berta (a II. Nílusi—abesszíniai csoportból)	II.E.3. Berta	—
Kunama (az I. Nílus—csadi csoportból)	II.E.4. Kunama	—
II. Nílusi—abesszíniai csoport	II.F. Koma ág	—

III. Afroázsiai nyelvcsalád

Csak a III.E. Csadi ágat ismertetem:

	WESTERMANN—BRYAN	GREENBERG	DELAFOSSÉ	SCHMIDT—DREXEL
X. Csado-Hamita nyelvek	1. Hausza stb. csoport	IX. Niger—csadi csoport	Hausza	
X. Csado-Hamita nyelvek	2. Kotoko csoport	VIII. Chari csoport IX. Niger—csadi csoport	Kanuri nyelvek	
IX. Csadi nyelvek	3. Bata-Margi csoport	IX. Niger—csadi csoport	—	
—	4. Hina stb. csoport	IX. Niger—csadi csoport	—	
—	5. Gidder	Gidder (a IX. Niger-csadi csoportból)	—	
IX. Csadi nyelvek	6. Mandara, Gamergu	IX. Niger—csadi csoport)	—	
—	7. Muszgu	Muszgu (a IX. Niger-csadi csoportból)	Muszgu (Kanuri nyelv)	
X. Csado-Hamita nyelvek	8. Bana stb. csoport	IX. Niger—csadi csoport	—	
X. Csado-Hamita nyelvek	9. Szomraj stb. csoport	VIII. Chari csoport	—	

A 3, ill. 4 különböző osztályozási rendszert GREENBERG elképzeléséhez viszonyítva mutattam be. A többi egymásközt is más-más összefüggést ad.

A bantu nyelvek osztályozása:

- A. Délkeleti csoport:
zulu, xhosa, swazi, csvana, szuto, venda, rongga, tonga, tszva stb. nyelvek
- B. Központi déli csoport:
sona stb. nyelvek
- C. Központi keleti csoport:
nyandzsa, kinga, nkonde, konde stb. nyelvek
- D. Központi északi csoport:
bemba, lamba, jembe, luba stb. nyelvek
- E. Központi nyugati csoport:
lunda, csaze stb. nyelvek
- F. Keleti partvidéki csoport:
szuahéli stb. nyelvek
- G. Keleti csoport:
csambala, csaga, szagara, mvezi, hehe stb. nyelvek
- H. Északkeleti csoport:
kavirondo, kamba, (gi)kuju, nande, hunde, ruanda, rundi, rega stb. nyelvek
- I. Délnyugati csoport:
ambo, herero, humbe, nyengo, szubija, (csi)tonga, mbunda, mbundu stb. nyelvek
- J. Nyugati partvidéki csoport:
jaka, szongo, nzadi, kvango, (ki)kongo, stb. nyelvek

- K. Nyugati csoport:
bube, nyari, kumu, duala, szanaga, mpongve, kota stb. nyelvek
- L. Északnyugati csoport:
dinga, teke, fang, (e)vondo stb. nyelvek
- M. Cuvette (medence) csoport:
gengele, mbole, (e)konda, ngando, mongo, nkundo stb. nyelvek
- N. Északi csoport:
ngombe, rumbu, ngbele, bva stb. nyelvek

4. Greenberg bizonyítékai

I. Kongó-kordofani nyelvcsalád

GREENBERG a nyugat-atlanti csoportot teljesen WESTERMANN érvelése nyomán alakítja ki, és a nyelvág többi nyelveit szintén WESTERMANN nyugat-szudáni anyagából veszi át. Az eltérés közte és a német afrikanista közt az, hogy ő a fulbe nyelvet, amely e nép antropológiai sajátosságai folytán is mindig talányos volt a kutatók számára, szintén ebbe a nyelvcsaládba, a niger-kongói ág nyugat-atlanti csoportjába sorolja, szoros rokonságba helyezi a szererrel és a voloffal, ugyanakkor a szongaj nyelvet kizárja e családból és a nílus-szaharai nyelvcsalád külön ágának számítja.¹⁹ Végül még eltér WESTERMANNTól abban, hogy az adamaua-keleti csoport állományát is ebbe az ágba veszi be.

GREENBERG a niger-kongói anyag genetikai összefüggésére vonatkozóan számos nyelvtani egyezést említ meg főképpen a névszói osztályok ragjainak köréből. Szerinte nem változtat a lényegen, ha az egyik nyelv az osztályragot prefixumként, a másik ugyanazt szuffixumként használja, s az affixum hiánya nem jelenti feltétlenül a rokonság ellenbizonyítékát, mert az egész névszói osztályrendszer ezekben a nyelvekben leépülőben van, csupán a bantu nyelvek őrizték meg klasszikus formáit.²⁰

A nyelvtani bizonyítékok felsorolása után szóegyeztetési, azaz inkább szóhasonlósági listát találunk. A lista angol szóegységek megfelelőit adja a 6 niger-kongói csoport szerint szétbontva. Az afrikai nyelvekből válogatott szavak szemelvénytyszerűen vannak összeállítva mind ebben, mind a későbbi szóegyeztetési jegyzékekben. Az angol szóanyag elvben azonos a SWADESH-féle listával (100-as, illetőleg 200-as), amely a glottochronológiai összehasonlítás alapja, csak helyenként módosította GREENBERG az afrikai nyelveknek megfelelőbb szóegységekkel (pl. elefánt), vagy olyan egységekkel, amelyek a kisebb szójegyzékek anyagának jobban megfeleltek.

Bővebben foglalkozik a munka a fulbe rokonságának bizonyítékaival. A fulbe és a szerer közti rokonságot hangtörvényekre épülő adatok támogatják (GREENBERG 1963: 26–28). MEINHOFFAL (1912) szemben bebizonyítja GREENBERG (1963: 28–30), hogy nincs elég adatunk ahhoz, hogy a fulbét hamitának minősítsük. A nyelvtani egyezések nem meggyőzőek; kevés az elfogadható közös szóanyag, s Meinhof több szót helytelenül tart rokonnak, pl. fulbe *toro-ri* 'nagy elefánt' — somáli *tagon* 'elefánt'.

A szerző igyekszik magyarázatot adni arra, hogy miért olvasztotta be a bantu nyelveket a benue-kongói csoportba az ottani nyelvekkel egyenrangú tagként. A rokonság igazolására bantu alapnyelvi és efik szóösszehasonlítás-

¹⁹ WESTERMANN—BRYAN (1952) műve már a nyugat-atlanti csoportban sorolja fel a fulbét.

²⁰ A személyek többes számát jelző *ba* prefixum maradványa a longuda nyelvben a *-b* szuffixum (*nyi-b* 'ember').

sokat idéz (33–34), amelyek közt fonetikai megfelelések állanak fent. Az 51 szópárból álló jegyzék a következő:

efik	bantu	alapnyelv	jelentés	efik	bantu	alapnyelv	jelentés
1. -bà	-bàdè		e: mindkettő, BA: kettő	26. kít	kód-		e: hozzátesz BA: nő, erős(nek lenni)
2. -bá	-bédè		mell	27. kpá	kú-		meghal
3. bàt	bàd-		számol	28. -kpè	-gwè		leopárd
4. bí	-bé		e: rágalmaz BA: gonosz(ság)	29. -kút	-kúdu		teknősbéka
5. -bót	-bòdì		kecske	30. mà	mád-		befejez
6. -bók	-bókò		kar	31. mèn	mèd-		nyel
7. -buá	-bwá		kutya	32. mènò	b'ín-		lát
8. dàhá	dàg-		hagy	33. -nám	nyámà		állat
9. dé	dá(ad)		alszik	34. -nàη	-nà		négy
10. -démè	-démè		nyelv	35. -nèn	nèni		e: szárnya BA: madár
11. díá	dé-		eszik	36. nímé	dím-		elölt
12. dők	dòk-		szó	37. níη	-nènè		e: hosszú(nak lenni) BA: nagy
13. -dòη	-dú		térd	38. -nuà	-nwà		száj
14. dònη	dònη-		e: figyel BA: rendben van	39. sák	sèk-		nevet
15. dóm	dóm		harap	40. -sòη	-sé		föld
16. -dúη	-dì		gyökér	41. -suènè	-s'ni		szégyen
17. duòt	-dìtò		e: nehéz(nek érzik) BA: nehéz(nek lenni)	42. tá	-tátó		három
18. fát	pát-		e: átölel BA: megragad	43. -ták	-tákò		e: alja BA: fenék
19. fiá	pé-		e: tűzifa BA: éget	44. tè	tè		mond
20. fót	-púdò		e: tajték AB: hab, tajték	45. tém	tém-		e: vág BA: levág
21. -káη	-kádà		faszén	46. tiòn	táànò		öt
22. -kíkò	-kòkò		e: kakas BA: szárnyas, baromfi	47. -tó	-té		fa
23. kónη	-kódó		e: magas(nak lenni) BA: nagy	48. -tòη	tò		fül
24. kónò	-kádá		rák	49. -tòη	tún		e: vág BA: kiván
25. kòp	-kòbú		köldök	50. wòt	bòd-		megöl
				51. yèn	-jànà		gyermek

(BA = bantu alapnyelv)

A további indokolás az, hogy amíg a 3. és 4. bantu névszói osztály *mu, illetve *mi prefixuma, továbbá e két osztály névmási alakja *yu és *yi megmagyarázható a nyugati szudáni alapnyelvi *u és *i alakokból való új alkotásként, a nyugati szudáni alakok nem magyarázhatók a bantu alapnyelvi alakokból, ugyanis az előbbieket olyan korszakból valók, amikor még a prefixumok nem kezdődtek nazálissal. Más hasonló, a történeti adatok hiányában a belső rekonstrukció tényeire való hivatkozások után GREENBERG azzal érvel, hogy ez az újabb elmélet a bantu népek őshazájáról is elárul valamit. A Benue folyó középső folyásától indult el a bantu népek vándorlása északkeleti irányban, s ez az út a néprajzi adatokon kívül nyelvtudományi következtetésekkel is alátámasztható. Végül nyilvánvaló — a szerző szerint —, hogy a besorolás szempontjából teljesen közömbös, hogy a bantu nyelveket mennyien és milyen kiterjedt területen beszélik.

A kordofani nyelvek és a niger-kongói nyelvek összetartozásának igazolásaként a szólistán kívül nyelvtani egyeztetéseket találunk. Főként névmási és névszói osztályrag-egyeztetésekről van szó. Meg kell jegyezni, hogy az általában egy vagy két hangból álló elemek közt nemcsak hasonlóság, hanem gyakran szinte teljes azonosság látszik.

II. Nilus-szaharai nyelvcsalád

A nilusi és nilusi hamita nyelveknek (beleértve a núbiait) a keleti szudáni csoportba való összefoglalását bizonyítandó elsőnek MEINHOF ellenérveivel kell megküzdeni. MEINHOF (1912) ugyanis e nyelveket hamitának tartja, habár csak a maszai adataiból következteti ki ezt a nézetét. GREENBERG kimutatja, hogy MEINHOF mennyire kevés, nem egybehangzó és nem mindig helyesen értékelt nyelvtani és lexikális egyeztetésből állította fel hipotézisét. GREENBERG szerint az eddigi állításokkal szemben valótlan az, hogy a nilusi nyelvek sokkal egyszerűbb szerkezetűek a nilusi hamita nyelvekhez képest. A silluk és a nuer elszigetelő sajátságai amellet későbbi fejlődés következményei, akárcsak a kínai vagy az angol nyelvé. Igaz, hogy a nilusi hamita nyelvekben szintén megvan a genus kategóriája, két nem ellentétében, de ugyanez a helyzet a francia és az észak-amerikai csinuk nyelvben. De a nilusi hamita nyelvek genuskülönbsége alakilag egészen más, mint a tényleges hamita nyelveké (hamita masc. valamilyen mássalhangzó — femininum *-t*, a nilusi hamita nyelvekben masculinum *-l* — femininum *-n*, de a nilusi silluk nyelvben ugyanez az alaki különbség van meg: *ñá-l* 'fiú' — *ñá-n* 'lány'). A bizonyítékok sorát külön szóegyeztetési lista zárja le.

A közép-szudáni nyelvek csoportjának neve mutatja, hogy az ide tartozó nyelvek földrajzilag hol találhatóak. E csoport két kiemelt nyelvvel, a bertával és a kunamával együtt alkotja a chari-nilusi ágat, amely a saharai nyelvekkel (kanuri, teda, zagava stb.) és a szongajjal, valamint más kisebb létszámú ágakkal együtt része a nilus-szaharai nyelvcsaládnak.

GREENBERG sok tételből és két külön szóegyeztető táblázatból bizonygatja ezeknek a nyelveknek, illetőleg nyelvek csoportjának a rokonságát. A nyelvtani bizonyítékokat szintén két részre osztja, az egyik a chari-nilusi ágon belüli rokonságot, a másik a nyelvcsalád egyes ágainak egymáshoz való viszonyát hivatott igazolni. Mindkét rész nagyjából ugyanazoknak a nyelvtani elemeknek a hasonlóságát mutatja ki. A többes számú *t*, *n* és *i* ragok előfordulási eseteit példának idézem GREENBERG anyagából (1963: 114, 131):

t rag

n rag

i rag

A. chari-nilusi csoport nyelveinek rokonsága (a sorszám az alcsoportok számát jelzi)

1. dair *-du*
2. didinga *-ta*
3. barea *-ta*
9. silluk, } *-t*
- dinka, }
- nuer }
- maszai *-ta, -to*

A *-ti* többes szám a bertában is megvan

1. dair *-in*
- dilling *-eni, -iny, -ni*
2. didinga *-ni, -na, -n*
6. temeín *-n, -in*
9. nuer *-ni*
- lango *-an, -a, -ni*
- silluk *-ni*
- maszai, }
- lotuko, } *-in*
- teszo }
- nandi *-en, -in*

1. nubiai *-i*
2. didinga *-i*
6. temeín *-i*
9. silluk, } *-i*
- acsoli, }
- lango }
- maszai *-i*
- bari *-e*
- kunama *-i*
- berta *-e* stb.

B. nilus-szaharai család ágainak rokonsága

mimi *-tu, -d*
maba *-tu*

szongaj *-an*
mimi *-ni*

maba *-i*
mimi *-i*

III. Afroázsiai nyelvcsalád

GREENBERG rendszeréből két sajátsgot kell kiemelni; először a csadi nyelveknek ebbe a nyelvcsaládba külön ágként való besorolását, másodsor a többi ág egymáshoz való hierarchiáját. Ami a csadi nyelveket, vagyis a hauszát és a hauszával rokon nyelveket illeti, ezeknek hamita jellegét már sok kutató előbb felismerte, már Meinhof előtt is (LEPSIUS), és az ellenkező vélemények (DREXEL) ellenére szinte átment a köztudatba, úgyhogy COHEN (1947) már felveszi a szemito-hamita összehasonlító anyagba. GREENBERG a csadi nyelvek csoportját sokkal jobban kiszélesíti, mint amennyire a hausza közvetlen rokonsága ezt indokoltá tenné, és ide sorol más nyugati szudáni (pl. egyes kanuri) nyelveket. GREENBERG (1963 : 46) erről csak annyit mond, hogy a besorolás konzervatív jellegű. A bizonyítékok között szerepel a femininum *-t* ragja, amely a szemito-hamita nyelvekre jellemző, de megvan a csadi nyelvekben is. Ezen kívül ismét szóegyeztetések egészítik ki a bizonyítékokat.

Ami az afro-ázsiaiának nevezett szemito-hamita nyelvek új beosztását illeti, vagyis hogy a szemita nem a hamitával alkotja a nyelvcsaládot, hanem csak annak egy ága a berber, a kusita, az egyiptomi és most már a csadi nyelvek ágával együtt, abban főként COHEN (1947) felfogását teszi magáévá. Ennek a kérdésnek a taglalása nem tartozik a szorosabban vett afrikanisztika tárgykörébe.

IV. Koisan nyelvcsalád

GREENBERG főként MEINHOFFAL (1912) száll vitába, s tagadja e nyelveknek hamita eredetét. Meg kell jegyezni, hogy ez különben sem volt általánosan elfogadott tétel. A nyelvtani és főleg a szókincs egyező elemein kívül igen fontos bizonyítéka a családnak a csettintő hangok megléte, amelyek feltehetően ezekben a nyelvekben fejlődtek ki eredetileg.

5. Greenberg bizonyítékainak értékelése

Mi az értéke az amerikai kutató bizonyító anyagának? Mennyiben helytálló az érvelése? Sajnos, mindaz a hatalmas adattömeg, amely az olvasó elé tárul, egyáltalán nem bizonyít semmit, kivéve azokat az eseteket (nem mindegyik GREENBERG saját összeállítás), ahol hangtörvények állanak fenn. GREENBERG osztályozási rendszere és összehasonlításai a maguk egészében legfeljebb munkahipotézisnak fogadhatók el, s a további kutatások, összehasonlítások fogják állításait tételesen megvizsgálni, igazolni vagy elvetni. De negatív bizonyító ereje van GREENBERG összehasonlításainak

azokkal a kutatókkal (főként MEINHOFFAL) szemben, akik szintén hangtörvények nélküli hasonlóságok alapján rokonítanak afrikai nyelveket.²¹

A következőkben bemutatok néhány példát GREENBERG hangtörvényeken és hangtörvények nélküli, csak hasonlóságon alapuló egyeztetéseiből.

A 33. lapon közölt bantu alapnyelvi — efik szóhasonlításból az alábbi törvényszerűségek állapíthatók meg:

a) Szókezdő mássalhangzó-megfelelések

bantu alapnyelv	efik	kivétel (tétel sorszáma)	bantu alapnyelv	efik	kivétel (tétel sorszáma)
p	f		n	n	
b	b	32., 50.	ny	n	
t	t		s	s	
d	d	36.	j	y	
k	k				
gw	kp				

b) Nem szókezdő mássalhangzó

b	p		m	n	
t	t	42.	n	n	
d	t	1., 2., 23., 24., 30., 31.	ng	ŋ	
k	k				
g	h				

c) Első szótag magánhangzója

à	à		ò	ò	12.
á	á	24., 51.	ó	ó	26.
è	è		ò	ò	35.
é	?		ó	ó	25., 41.
é	á	37.			
í	ù	17.	ú	?	

A bantu alapnyelvi második szótagbeli magánhangzónak Ø felel meg, de számos ellenkező példa is van rá. Ilyen esetben a megfelelések közt nem lehet pontos szabályszerűséget felállítani a közölt példákból.

A példaanyag kis számából persze nem derülhet ki, hogy a valóban szabályosnak látszó megfelelések vannak-e többségben, vagy a „kivételek” közt kellene-e nagyobb rendet teremteni, ezt csak a speciális nyelvi vizsgálatok dönthetik el.

²¹ GREENBERGTŐL nem tipológikus, hanem genetikus osztályozási módszert és eredményeket kell számonkérnünk, hisz ő maga jelenti ki munkája ilyen irányú célkitűzését az első mondatban (1963: 1): „The present volume contains a complete genetic classification of the languages of Africa”.

Tanulságos a fulbe és szerer közti összehasonlítás a kezdő mássalhangzók szerint (GREENBERG 1963: 26):

bantu alap- nyelvi adatok	szerer adatok			fulbe adatok		
	zárhang	részhang	nazális	zárhang	részhang	nazális
g	k	g	ng	g	w/y	ng
k	k	x	k	k	h	k
d	t	r	nd	d	r	nd
t	t	d	t	t	t	t
l	l	l	l	l	l	l
D	d	d	d	D	D	D

GREENBERG következő oldalán (1963: 27–28) hozott példái lényegében alátámasztják ezt a megfelelést, sőt a labiális zárhangokra és egyéb mássalhangzókra vonatkozó szabályszerű megfelelések is kiolvashatók belőlük, habár a példák száma egy-egy helyzetre kevés. A fenti táblázattal szemben két ellentmondó adat van:

1. a fulbe *d* kezdő mássalhangzónak nem *t* felel meg, hanem ugyancsak *d*: *dan* 'fehér(nek lenni)' azonos hangalak található mindkét nyelvben;
2. a fulbe kezdő *g* zárhangnak nem *k* felel meg, hanem *g*: fulbe *guj-ja* 'lop' — szerer *gud*.

Ez a néhány ellentmondás a nyelvi folyamatok alapos ismeretében esetleg megmagyarázható. GREENBERG a rövid szóegyeztetésben nem különbözteti meg a szabályszerű hangmegfeleléssel azonos és a neki ellentmondó példákat. Ez nyilvánvalóan következik abból a felfogásból, hogy ő az egyeztetéseket végeredményben az adatok hasonlósága alapján végezte el, s a fenti két kivételt mutató alak is eleget tesz ennek a követelménynek.

HOHENBERGER (1956) kritikájára adott válaszában GREENBERG (1957: 368) szabályos hangmegfelelésekre hivatkozik. A „nyelv” és „repül” jelentésű egyező szavakban a bari *d* hangnak szó elején tesz, karamodzsong és maszai *j* illetve nandi, szuk és más nilusi nyelvekben *l* hang felel meg. Idézem a „repül” megfeleléseinek példáját:

- Nilusi 1. *dinka luan*, *nuer luan*, *rwom*
 2. *silluk lwango/lwan*, *dzsar aluan*, *acsoli anero*, *lango lwan*, *dzsalu luanini*, *alur muäne*

- Nilusi-hamita 1. *bari kadoŋoti/kadoŋon*, *karamodzsong (a)keju*, *teszo (e)cucut (e)cucu*, *lotuko (na)janati*, *maszai (ol)ojonani/(il)ojona*, *nandi kalian/kolion*.²²

²²Itt GREENBERG már majdnem olyan akkurátus pontossággal adja meg a hangszabályokat, mint pl. WESTERMANN. Vegyünk tőle egy példát (WESTERMANN 1928: 70): „*f* im In- und Auslaut

Bulom *yamfa*, *yanfa*, Temne *y-amfa* Betrug, Bulom *gbamfa*, Temne *gbanfa* Beutel. Auslautendes *f* ist im Bulom . . . *h* geworden und dann ausgefallen: Bulom *dji*, Temne *dif*, Bulom *yi*, Temne *yif* fragen, Bulom *tu*, Temne *tuf* spucken, Bulom *ho*, Temne *fof* sprechen.”

WESTERMANN hangtörvényei tehát annyiban pontosabbak, hogy fonetikai helyzethez kötöttek. Persze, lehet, hogy a GREENBERGTŐL idézett hangmegfelelés szó elején, végén és közepén egyaránt fennáll.

A következőkben olyan egyeztetési kísérleteket mutatok be, amelyekben az egyes hangok nyelvenkénti megfelelései nélkülözik a szabályszerűség látszatát. Először a szóösszehasonlításokból mutatok be példákat.

Mindjárt a bevezető módszertani fejezetben (GREENBERG 1963: 4) találunk néhány kiválasztott lexikális egységet, amelyeknek megfelelőit 8 afrikai nyelven adja meg. Ez a 8 nyelv két nyelvcsaládba tartozik, a níluszaharai nyelvcsalád szaharai ágába az 1. berti, a 3. teda, a 6. kanuri és a 8. zagava, a niger-kongói családba pedig a 2. kotopo, 4. aholo, 5. bantu alapnyelv és a 7. efik. A teda és a kanuri a 7 szóegységből kettőben határozott hangtörvényszerű megfelelést mutat:

	egy	kettő	három	kéz	szem	fül	száj
teda	<i>toro</i>	<i>ču</i>	<i>agozo</i>	<i>daho</i>	<i>samo</i>	<i>sumo</i>	<i>či</i>
kanuri	<i>tilo</i>	<i>ndi</i>	<i>yasko</i>	<i>kela</i>	<i>sim</i>	<i>sumo</i>	<i>či</i>

Ha több adat nem állana rendelkezésünkre, akkor a fentiek alapján meg lehetne kockáztatni azt a feltevést, hogy a szókezdő *s* hang és a szó belsejében levő *m* hang a két nyelvben megegyezik (lásd a „szem” és „fül” megfelelőit). Ezzel szemben hiába egyezik hangról hangra a „száj” két megfelelője, nincs olyan példánk, amely a *č* hang megfelelésének ellenőrzésére való volna. A „kettő” alatti *ču* és *ndi* persze éppen úgy összefügghet etimológikusan, mint az előbbi két alak (ebben az esetben épp itt lehet az ellenpélda), erről azonban semmi bizonyítékunk nincs, maga GREENBERG sem veszi azonosnak őket. Lehet, hogy az „egy” megfelelői valóban azonos eredetűek, azoknak látszanak, de sem a *t* sem a szó belsejében levő *r/l* megfelelésekről közelebbit nem tudhatunk.

A határozott ellentmondást a következő szópárban találjuk meg, ahol GREENBERG teljes etimológikus azonosságot vél felfedezni:

	egy	kettő	három	kéz	szem	fül	száj
berti	<i>sang</i>	<i>su</i>	<i>soti</i>	<i>yung</i>	<i>sing</i>	—	<i>a</i>
teda	<i>toro</i>	<i>ču</i>	<i>agozo</i>	<i>daho</i>	<i>samo</i>	<i>sumo</i>	<i>či</i>

Ha a „kettő” megfelelői szabályosak, akkor nem azok a „szem” megfelelői, mert akkor a teda alaknak *čamo*-nak kellene lenni, ha viszont a „szem” megfelelői szabályosak, akkor a „kettő” megfelelői nem azok, mert ebben az esetben a teda alaknak *su*-nak kellene lenni.

A következő példák az egyes fejezetek bizonyító anyagának szóhasonlításáiból valók. A szóegységek sorszámai azonosak a GREENBERG által adott sorszámokkal, a nyelvi csoportok ugyancsak GREENBERG szerint vannak sorszámozva. A hangtörvények szempontjából kifejezetten ellentmondó adatokat kiemelt betűtípussal jelöltem meg. Az egyszerűség kedvéért az alapnyelvi adatokhoz nem teszek *-ot.

A táblázatok címe utáni zárójelben levő szám a GREENBERG által közölt szóegyeztető lista első lapszámát jelenti. A niger-kongói nyelvek 5. csoportjának adatai közt szereplő BA jelzés a bantu alapnyelvi adatot mutatja.

I.
A niger-kongói nyelvek összehasonlított szóanyaga (13)
Szókezdő bilabiális zárhangok

Nyelvcsoportok						
Szóegységek	1.	2.	3.	4.	5.	6.
4. has	kiszi <i>puli</i> banyun <i>be:r</i> kobiana, } kasszanga } <i>abu</i>	bambara <i>furu</i> szuszu <i>furi</i> 'abdomen' kono <i>ebu</i>	mosszi <i>pu(ga)</i> dagomba <i>puri</i> tobote (<i>de</i>) <i>po(l)</i>	likpe (<i>ka</i>) <i>fo</i> idoma <i>ipu</i> igala <i>efu</i> idzso <i>furo</i>	bute <i>bur</i> dzsandzsi <i>epuru</i> BA <i>pu</i>	mumuje <i>buru</i> <i>taram fu</i> nielim <i>hul</i> nzakara <i>vuru</i> bvaka <i>bu</i> barambo <i>bulu</i>
7. fekete	temne <i>bi</i> 'feketé- nek lenni'	bozo (szoninke) <i>bibi</i> dyula <i>fi</i> kveni <i>beri</i> 'éj- szaka'	kulango <i>bi</i> kabre <i>biyo</i> 'feketének lenni' dogoszie <i>biri(ge)</i>	aholo <i>bibi</i> kukuruku <i>bi</i> 'sötétnek lenni' idoma <i>obi</i> 'sötét- ség'	rese <i>ubiru</i> boritszu <i>ebr</i> efik <i>obubit</i>	dzsen <i>bi</i> daka <i>vir(ki)</i> mumuje <i>viri</i> zande <i>bi</i> nzakara <i>bibiri</i> gbanziri <i>bi</i> ndogo <i>bvibvi</i> szango <i>bi</i> 'éjszaka' banda <i>bi</i> 'éjjel'
9. mell	biafada (<i>a</i>) <i>bili</i> mandyak <i>pil</i> konyagi (<i>i</i>) <i>bal</i>		tobote (<i>de</i>) <i>bil</i> dagari <i>bere</i> gurma (<i>li</i>) <i>be(li)</i>	likpe (<i>le</i>) <i>mi</i> akposzo (<i>ε</i>) <i>vi</i> nupe (<i>e</i>) <i>be</i>	kentu (<i>a</i>) <i>me</i> akunakuna <i>ebi</i> BA (<i>de</i>)- <i>bede</i>	fali <i>bet(ku)</i> jaszing <i>bi</i> dzsen <i>mi</i> mumuje <i>mi</i>
10. gyermek	fulbe <i>b'i</i> szerer <i>szin bi</i> balante (<i>m</i>) <i>bi</i>		mosszi <i>bi(ga)</i> sziti <i>bi</i> bariba <i>bii</i>	adele <i>ebi</i> eve <i>vi</i> gbari (<i>e</i>) <i>bi</i>	koro <i>ebiya</i> kamuku <i>boo</i> BA <i>biad-</i> 'szül'	mangbei <i>bi(ga)</i> jaszing <i>bie</i> koke <i>ba</i> gbaja <i>be</i> ndogo <i>bvi</i>
49. fehér	dyola <i>fur</i> limba <i>fufu</i> gola <i>fua</i>	mende <i>puru</i> szja <i>foro</i> boko <i>pura</i>	avuna <i>pōa</i> sziszala <i>pula</i> mosszi <i>pel(γa)</i>	adele <i>fu</i> eve <i>fu</i> tvi <i>fufu</i>	efik <i>fua, fia</i> bute <i>eburi</i> tiv <i>pupu</i>	mumuje <i>puru</i> mbum <i>fu</i> vere <i>bule</i> ngbandi <i>vulu</i>

II.

A niger-kongói nyelvek összehasonlított szóanyaga (13)

Szókezdő dentális zárhangok

Nyelvcsoportok						
Szóegységek	1.	2.	3.	4.	5.	6.
12. vág		kpelle <i>te</i> vai <i>tie</i> mende <i>tewe</i>	bwamu <i>ta</i>	nyangbo <i>te</i> basza <i>te</i> guang <i>te</i>		mbum <i>te</i> ngbandi <i>de</i> zande <i>de</i>
20. (le)esik		mano <i>to</i> kpelle <i>to</i>	kaszena <i>to</i> avuna <i>tua</i> kabre <i>tolu</i>	tvi <i>to</i> likpe <i>tsue</i> igala <i>ata</i>		mbum <i>to</i> nzakara, } <i>ti</i> zande } bvaka <i>te</i> gbanziri <i>ti</i> mba <i>te</i> banda <i>te</i>
37. köpés, nyál	limba <i>tutu</i> 'köp' serbro <i>θu</i> 'köp' fulbe <i>tuta</i> 'köp'			avatime (<i>si</i>) <i>ta</i> eve <i>ta</i> joruba <i>ito</i>	BA - <i>ta</i>	mbum <i>sa(m)</i> vere <i>ta(tu)</i> csamba <i>so(ra)</i> gbaja <i>sa</i> ndogo <i>tso</i>
38. só	balante <i>tom</i> bidjogo <i>nto</i>		legba <i>to(m)</i> kabre <i>ɖo(m)</i>			mbum <i>to(m)</i> mumuje <i>tā</i> gbaja <i>tō, ton</i>
39. mond			avuna <i>ta</i> dagari <i>tohe</i> csala <i>tage</i>	adele <i>ta</i> eve <i>ta</i> bini <i>ta</i>	bute <i>ta</i> BA <i>ti</i> efik <i>te</i> 'beszél'	gbaja <i>to</i> banda <i>to</i>

III.

A niger—kongói nyelvek összehasonlított szóanyaga (13)

Szókezdő dentális mássalhangzók

Nyelvcsoportok						
Szóegységek	1.	2.	3.	4.	5.	6.
3. van	temne <i>re</i>	mende <i>le</i>	keszele <i>de</i>	eve <i>le</i> ibo <i>di, ri</i> szantrokofi <i>le</i>	efik <i>di</i> BA <i>de</i>	gbaja <i>de</i> indri <i>le</i> feroge <i>li</i>
6. harap	mandyak <i>rume</i> balante <i>doma</i>	bambara <i>dumu</i> 'eszik' szuszu <i>don</i> 'eszik'	mosszi <i>dumi</i> csala <i>don</i> kabre <i>ɖum</i>	kebu <i>dom</i> adele <i>don</i> guang <i>duŋ</i>	bute <i>nom</i> efik <i>dom</i> BA <i>dom</i>	daka <i>lom</i> vere <i>rom</i> mbum <i>lon</i> mba <i>nomo</i> amadi <i>romgo</i>
13. nap (égitest és időszak, hol mindkét jelentésben, hol csak az egyik vagy csak a másik jelentésben)		dyula <i>la</i> mano, } <i>de</i> dan }	dagari <i>da</i> mosszi <i>da(re)</i> minianka <i>tyā(ga)</i>	gan <i>la</i> 'tűz' abe, } <i>ɔla</i> 'tűz' idoma }	boritsu <i>ula</i> 'tűz'	vere <i>ula</i> 'időszak' mumuje <i>la</i> 'égi- test' mbum <i>lo</i> 'időszak szango <i>la</i> 'égi- test' majogo <i>ela</i> 'égi- test' darambo <i>ora</i> 'idő- szak'
31. hosszú(nak lenni)			ljele <i>dwal</i> bariba <i>dēya</i> avuna <i>lo</i> 'mély- (nek lenni)'	eve <i>didi</i> nyangbo <i>dada</i> 'hosszú, magas- (nak lenni)' akje <i>du</i> dzso (alapnyelv) <i>ala</i> 'messze'	bute <i>le</i> 'mély' varvar (mambila) <i>da</i> 'hosszú, ma- gas(nak lenni)' BA <i>de</i>	mbum <i>di</i> hosz- szú, mély' banda <i>de</i> 'hosz- szú, mély(nek lenni)' gbaja <i>du</i>

IV.

A niger—kongói nyelvek összehasonlított szóanyaga (13)
Szókezdő nazálisok

Nyelvsoportok						
Szóegységek	1.	2.	3.	4.	5.	6.
16. iszik			mosszi <i>nyu</i> csala <i>nyɔ̄</i> sziszala <i>nyɔ̄a</i>	lefana <i>ni</i> eve <i>no</i> bini <i>nwo</i>	efik <i>ɲwoŋ</i> BA <i>mu(a)</i> szuahéli <i>nywa</i> duala <i>nyo</i> pedi <i>nwa</i>	nielim <i>nyi</i> longuda <i>nyo</i> szango <i>nio</i>
19. szem	mampa (bulom) <i>nyeny</i> ankarasz (bidyogo) <i>ne</i>	malinke <i>nya</i> dan <i>nya</i> szuszu <i>nia</i>	nafana <i>nye(ne)</i> sziszala <i>ni</i> mosszi <i>ni(fu)</i>	aholo (<i>e</i>) <i>nu</i> ibo <i>anya</i> abure <i>enyi</i>	efik <i>enyin</i>	jungur <i>nu</i> longuda <i>nyu(la)</i> kam <i>anu</i> dzsen <i>niŋ</i> kumba <i>no(r)</i> nielim <i>nyi</i>

V.

A niger-kongói nyelvek összehasonlított szóanyaga (13)
Szókezdő mediopalatalis mássalhangzók

Nyelvsoportok						
Szóegységek	1.	2.	3.	4.	5.	6.
14. meghal		numu, } ligbi, } <i>kpā</i> 'megöl' huela }	minianka <i>ku</i> tobote <i>kpi</i> bariba <i>gbi</i>	likpe <i>kpi</i> eve <i>ku</i> joruba <i>ku</i>	bute <i>ku</i> efik <i>kpa</i> BA <i>ku</i>	szango <i>kui</i> zande <i>kpi</i> gbanziri <i>kpwi</i>
35. nyak		kpelle <i>kəŋ</i> vai <i>kaŋ</i> bambara <i>kā</i>		tvi <i>ekəŋ</i> gan <i>kwe</i> likpe <i>okwe</i>	olulomo (<i>de</i>) <i>kolo</i> bute <i>kor</i> BA <i>kodo</i>	namsi <i>kol(ko)</i> szango <i>golo, goro</i> zande <i>goro</i> majogo <i>guru</i> gbanziri, } <i>golo</i> barambo }

VI.

A keleti szudáni nyelvek összehasonlított szóanyaga (95)

Szókezdő labiális mássalhangzók

Nyelvcsoportok					
Szóegységek	1.	2.	4.	7.	9.
85. önt	kenuzi, } <i>bog</i> dongola }				dinka <i>byok</i> nuer <i>bok</i> 'dob' bari <i>buk</i> nandi <i>apuk</i> maszai <i>ibuko</i> 'kiönt'
87. gazdag	kenuzi, } <i>ber</i> dongola }				lotuko <i>bara</i> teszo <i>pwar</i> 'sok(nak lenni)' lango <i>pol</i> 'sok(nak lenni)' acsoli <i>po:l</i> 'sok'
96. füst		didinga <i>buret</i>			lotuko <i>afuro</i> karamodzsong <i>apuru</i> nandi <i>puret</i> bari <i>kəpuret</i>
112. tíz	kordofani nubiai <i>bure</i>			merarit <i>mer</i>	bari <i>mere</i>
122. víz.			ingasszana <i>fik, feko</i>	temein <i>boŋ</i>	nuer, } acsoli, } <i>pi</i> lango, } silluk, } luo } teszo (<i>aki</i>) <i>pi</i> nandi <i>peik</i>

VII.

A keleti szudáni nyelvek összehasonlított szóanyaga (95)
Szókezdő dentális zárhangok

Szóegységek

Nyelv- csoportok	1. minden, egész	13. has	32. tehén	76. hold
1.	midob <i>tuma</i> dair <i>tuən</i>	nílusi nubiai <i>tu:</i> ónubiai <i>tu</i>	kenuzi <i>tí</i> mahasz <i>tí</i>	
2.	mekan <i>udamu</i>		didinga <i>taŋa, tena</i>	
3.		barea <i>taua</i>		
4.			ingasszana <i>tom, tok</i>	ingasszana <i>туру</i>
5.			temein <i>nŋeŋ, kItuk</i>	
6.				
7.		szungor <i>ut</i>	merarit <i>te:</i> tama <i>te:</i>	
8.			dagu (darfuri) <i>teinyei, tukkei</i> szila <i>teinyi</i>	dagu <i>tuluŋei</i>
9.	lotuko <i>ddan</i> turkana <i>da:da:n</i> karamodzsong <i>da:dan</i>	turkana <i>etau</i> 'szív' lango <i>etau</i> 'állat szíve'	silluk <i>deŋ, dok</i> bari <i>kiteŋ</i> lotuko (<i>ne</i>) <i>teŋ</i> teszo <i>akiteŋ</i> maszai (<i>en</i>) <i>kIteŋ,</i> <i>(in)kišu</i> nandi <i>teny, tic</i>	bari <i>tyer(ja)</i> 'fénylik'
10.			nyangija <i>dhio</i>	

VIII.

A nílus-szaharai nyelvek összehasonlított szóanyaga (133)

Szókezdő dentális zárhangok

Nyelvcsoportok

Szóegységek	szongaj	chari—nílusi	koma	szaharai
8. megjön	dzserma <i>dira</i>	kunama <i>do:la</i> dilling <i>tar</i> didinga <i>dolan</i> barea <i>til, túl</i> bari <i>d'ur</i> turkana <i>dol</i>	gumuz <i>tona</i>	
51. föld	gao <i>dau</i> timbuktu <i>dow</i> 'por'	kordofani núbiai <i>twə</i> 'alatt' dagu (darfuri) <i>wadei</i> teszo <i>adayi</i> 'por'	gule <i>du</i>	zagava <i>iddi</i>
58. (le)esik	gao <i>do</i> 'lefelé megy <i>a</i> folyó felé'	kunama <i>du</i> mangbetu <i>ode</i> madi <i>d'e</i> kredzs <i>ade, ode</i> 'le- száll' teszo <i>ado</i>		kanuri <i>du(rus- kin)</i> zagava <i>te(ge), toi(ge)</i>
148. mi(csoda)?	dzserma <i>de</i>	bagirmi <i>di</i> madi <i>ad'u</i> kredzs <i>adde</i> 'hol?' kordofani núbiai <i>de</i> 'hol?' dzsur <i>di</i> silluk <i>adi</i> bari <i>ada, da</i> 'hogyan' nuer <i>IdI, dI</i> 'hogyan'	uduk <i>dadi</i>	daza <i>ndi</i> kanuri <i>ndu</i> 'hol?'

IX.

Az afroázsiai nyelvek összehasonlított szó anyaga (51)

Szókezdő bilabiális zöngétlen mássalhangzók

Nyelvcsoportok

Szóegységek	csadi nyelvek (alcsoportok számozva)	kusita nyelvek (alcsoportok kezdőbetűikkel)	berber nyelvek	egyiptomi	szemita nyelvek
31. virág	1. hausza <i>fure</i> 2. buduma <i>phorio</i>	É. bedzsa <i>far</i> <i>szaho fire</i> Ny. dzsandszero <i>fura</i> Kö. kamir, } bogo, } <i>fir</i> 'gyü- demba, } mölcs' kvara }		<i>pr(t)</i> 'gyümölcs' <i>pry</i> 'gyümölcsöt hoz'	héber <i>pəri</i> 'gyümölcs' geez <i>färyä</i> , <i>färyä</i> 'virágzik' ugarita <i>pr</i> 'gyümölcs'
32. repül	1. ankva <i>p'aar</i> 'ugrik' angasz <i>piar</i> 'ugrik' 2. buduma <i>fär</i> 'repül, ugrik'	É. bedzsa <i>fa:r</i> 'ugrik' Kö. bojo <i>fir y</i> 'el- menekül'	silluk <i>firri</i>	<i>p'</i> 'repül, elmenekül'	arab <i>farra</i> 'elmenekül' arám <i>far</i> 'elmenekül'

X.

Az afroázsiai nyelvek összehasonlított szóanyaga (51)

Szókezdő bilabiális zöngés mássalhangzók

Nyelvcsoportok

Szóegységek	csadi nyelvek (alcsoporthoz számozva)	kusita nyelvek (alcsoporthoz kezdőbetűkkel)	berber nyelvek	egyiptomi	szemita nyelvek
20. jön	1. dera <i>ba</i> 'elmegy' 3. hona <i>bai</i> gabin <i>bei</i> tera <i>ba</i> 8. kulung <i>ba</i> 9. szokoro <i>ba</i> 'megy'	É. bedzsa <i>ba:y</i> 'megy' Ke. afar, } galla } <i>ba:</i> 'megy' szidamo <i>ba</i> 'megy'			héber <i>ba</i> arab <i>ba:</i> 'vissza- tér' geez <i>bo?</i>
40. ház	1. boleva <i>bin</i> dera <i>mina</i> 2. logone <i>ven</i> 3. kobocsi <i>vine</i> 4. gisziga <i>vin</i> szokoro <i>be:ni</i> 'épít'	Ke. szidamo <i>min</i> 'épít' <i>mine</i> 'ház' Kö. kamir <i>min</i>			arab <i>bana</i> 'épít' héber <i>bono</i> 'épít'

XI.

Az afróázsiai nyelvek összehasonlított szóanyaga (51)

Szókezdő dentális réshangok

Nyelvcsoportok

Szóegységek	csadi nyelvek (alesoportok számozva)	kusita nyelvek (alesoportok kezdőbetűivel)	berber nyelvek	egyiptomi	szemita nyelvek
60. gyökér	1. hausza <i>saywa</i> boleva <i>šorin</i> angasz <i>si:n</i> 6. mandara <i>šallwa:</i> 7. muszgu <i>salawoŋ</i>	É. bedzsa <i>sar</i> 'ütőér' Kö. kamir, } <i>zir</i> bogo } Ny. baszketo <i>zir</i>	tuareg <i>azar, asur</i> 'ideg' beni sznosu <i>azwar</i> 'in, véna, gyökér'		héber <i>šereš</i> akkád <i>šuršu</i> arab <i>širs</i> 'gyökér, véna'
66. hat (számnév)	1. hausza <i>šidda</i> 5. gidder <i>serre</i> 7. muszgu <i>sa:ra</i> 9. <i>modgel side:</i>			<i>sys, srs</i>	arab <i>sitt</i> héber <i>šeš</i>
67. ég(bolt)	1. hausza <i>sama</i> 'fent' 2. logone <i>sama</i> 'eső' 3. gudo <i>zim</i> 6. mandara <i>samava</i>				arab <i>sama:ʔ</i> akkád <i>šame</i> héber <i>som</i> (<i>ayyim</i>)
72. nyelv (test- rész)	1. hausza <i>harše,</i> <i>halše</i> angasz <i>lis</i> 7. muszgu <i>alesi</i> 9. mubi <i>lisi</i>		<i>ils</i>	óegyiptomi <i>ns</i> kopt (szahid) <i>las</i>	arab <i>liša:n</i> héber <i>lišon</i>

XII.

A koiszan nyelvek összehasonlított szóanyaga (75)
Szókezdő dentális mássalhangzók

Nyelvek							
Szóegységek	hatsza	auen	nogau kung	naron	nama— hottentotta	szandave	hicsvare
3. hamu	<i>ts'oko</i> 'fa- (anyag), hamu'	<i>too</i>	<i>do to</i>	<i>tau, tou(ša)</i>	<i>tsao</i>		<i>joaa</i>
17. fívér	<i>tsia</i>	<i>tsĩ, ci</i>	<i>siŋ</i>	<i>asi</i> 'nőtestvér'			
20. visz	<i>tene</i>	<i>tana, tani, tere</i>	<i>tanni, tenne</i>	<i>tane, tani, tene</i>	<i>tani</i>	<i>tue</i>	<i>due</i> 'sötét(nek) lenni'
38. zsír	<i>hits'ape</i>		<i>jaŋ, dzaŋ</i>			<i>tsaŋ</i>	
55. tud, ismer	<i>tsa</i>	<i>ts'a</i> 'hall'	<i>sa, sa:</i> 'érez, ért, hall'				
66. éjszaka		<i>šu, du</i> 'lefekszik'	<i>šu</i> 'lefekszik'				
91. áll (ige)		<i>tso</i>	<i>tsau</i>	<i>te</i>		<i>le</i>	<i>t'e</i>
98. farok	<i>tsqho</i>			<i>cau</i>	<i>tsoa</i> 'ülep'	<i>tsowa</i>	<i>tsau</i> 'kéz, ujj, kar, farok'
105. ért	<i>tsaha, tsaieta</i>		<i>saa</i>				<i>tsomhe</i>
113. nő, asszony			<i>dama</i>			<i>tamesu, tamitsu</i>	

A táblázatokat már eleve csak intuitív módszerrel lehetett összeállítani, és nem bizonyos, hogy valóban azt hivatottak példázni, amit a táblázatok címéül választottam (pl. szókezdő bilabiális zárhangok), vagy egyáltalán ugyanannak a hangnak a realizációs változatait tükrözik-e vissza. A példák a legegyszerűbb esetekkel foglalkoznak, a magánhangzók megfeleléseinek összeállítására nem vállalkoztam. A fontosabb ellentmondásokat röviden összegezem:

I. A bantu alapnyelvi adatok két különböző hang ($p - b$) különbségére utalnak, s ezt alátámasztani látszanak a mosszi adatok is ($p - b$). De ha a mosszi 4. és 49. szóegységben levő adata jó ($p - p$), akkor a mumuje adatok ellentmondók ($b - p$).

II. A kpelle és a mbum két-két adata megegyezik egymással ($t - t$), de akkor a zande megfelelő két adata ellentmond nekik ($d - t$).

III. A három bantu alapnyelvi adat egybehangzó (d), őket erősíti a két efik adat (d), de ellentmond nekik a bute ($n - l$) és a mbum két-két adata ($l - d$).

IV. Ha a nielim két adata helyes (ny), akkor nem egyezhet az efik ($\eta w - ny$), a mosszi ($ny - n$) és a sziszala ($ny - n$) két-két adata vagy viszont.

V. Ha a bantu alapnyelvi adatok helyesek (k), akkor nem tartozhatnak egybe a szango ($k - g$), a zande ($kp - g$) és a gbanziri ($kpw - g$) adatok vagy viszont, ugyancsak kétséges a likpe ($kp - kw$) helyzete.

VI. Ha a kenuzi és a dongola adatok szabályszerűek (b), és ezeknek felel meg a nandi (p), a lango (p), és az acsoli (p), akkor a bari ($p - b$) és a nuer ($p - b$) ellentmond nekik. Ebben a táblázatban nemcsak a megfelelés, de még az ellentmondás sem olyan világos, mert nem lehet közvetlen arányosságokat találni.

VII. Ha az ingasszana (t) és a dagu (t) adatai szabályszerűek, akkor a bari két adata ellentmond nekik ($t - ty$).

VIII. Ha a szongaj adatok, főleg persze a két gao nyelvi (d), szabályszerűek, akkor a zagava ellentmond nekik ($dd - t$).

IX. A buduma adatok közül valamelyik nyilván téves, mert szabályszerűen ugyanazt a kezdő hangot kellene várunk mindkét esetben.

X. A szokoro, a dera és a szidamo alakok ellentmondók, mert nem felel meg nekik azonos kezdőhang.

XI. A hausza és a mandara alakok kezdőhangjainak különbsége minden szabályosság ellen szól. Különösen a *harše* és *halše* változatok tűnnek fel nemcsak szabálytalan hangmegfelelésükkel, hanem teljesen különböző hangtestükkel.

XII. Szinte mindegyik esetben más-más kezdő mássalhangzót találunk, a megegyezés mindössze annyi, hogy kevés kivétellel valamilyen dentális szókezdő mássalhangzóról van szó.

GREENBERG bizonyítékait nemcsak szóegyezésekre, hanem nyelvtani egyezésekre is alapította. A következőkben bemutatok néhány olyan példát, amelyekben a nyelvtani egyezések teljesen ellentmondanak a szóegyeztetéseknak a hangtörvények szempontjából.

GREENBERG (1963: 111) a keleti szudáni nyelveknek a többi charinílusi nyelvvel való összetartozásának igazolására megemlíti a mutatónévmások t hangelemének azonosságát: 1. nílusi núbiai *te(r)*; dair *tu*, dilling *tendi*; 2. didinga *ci*; 3. barea *ti*; 7. merarit *te*. Ha összevetjük a VII. táblázattal, akkor a többi t kezdőhangú szóval egyetemben a didinga szó is t hang-

alakban áll (*taŋa, tena*). Tehát vagy a *ci* névmási alak, vagy a „tehén” szó didinga megfelelője nem tartozik bele ebbe az egyeztetési rendszerbe.

Egy másik összehasonlítás (1963: 117) a tagadó igeképző *m* vagy *b* megfeleléseiről szól: 1. núbiai *m-*, pl. nílusi núbiai *esk* 'képes, -hat, -het', *mesk* 'nem képes'; 2. didinga *ma* 'tilalmi'; 3. barea *ma*; 7. merarit *m-*; 8. dagu (darfuri) *ba*; 9. silluk *ba*. A keleti szudáni összehasonlított szóanyagban a 12. egység „édes(nek lenni)” ezeket az adatokat tartalmazza: 2. didinga *med*; 9. dinka *mit*, silluk *met*. Vagyis a nyelvtani megfelelések alapján ez utóbbi esetben a silluk adatnak kellene *bet* hangalakúnak lenni, vagy pedig a didinga alakú egyezés nem helyes. De az is lehet, hogy a szóegyezések helyesek, ekkor viszont a silluk képzőnek kellene *ba* helyett *ma* alakúnak lennie.

Nem egyszer előfordul, hogy a nyelvtani elemek hangmegfelelései egymásközt ellentmondók. Ugyancsak a keleti szudáni és egyéb chari-nílusi nyelvek rokonságának bizonyító anyagban (1963: 113, 114) három *t* hangot tartalmazó szuffixumot találunk, a singularis locativus, az absztrakt főnevek singularis ragját és a többes számú szuffixumot (20., 23. és 26. tétel). Ezekben az alábbi ellentmondások vannak:

	20.		23.		26.
barea	- <i>t</i> , - <i>tu</i> , - <i>ti</i>		- <i>do</i>		- <i>ta</i>
kunama	- <i>ta</i>		- <i>da</i>		

A nílusi-szaharai nyelvek rokonságának érvei közt sorolja fel GREENBERG (1963: 131) az accusativus és a plurális *k* hangot tartalmazó affixumait (19. és 26. tétel). Az előbbi esetre példa a maba *-go* szuffixuma (személyes névmásokban), a másikkra a maba *-k* eleme. Itt nyilvánvaló ellentmondás van. Vegyük még hozzá, hogy a szóegyeztetési listában szerepel a 17. „méh” szó, amely kanuri nyelven *kəmagən* 'méh, mész', maba nyelven *kimin*. Ez viszont a kanuri – maba *k ~ g* megfelelés ellen szól.

Számos összehasonlításban az adatok túlnyomó része igen rövid, egy vagy két hangból áll. A szóegyeztetések közül álljon itt a chari-nílusi anyagból a 13. „has” tétel (GREENBERG 1963: 118):

berta <i>io</i> közép-szudáni	keleti szudáni
lendu <i>o</i>	dinka <i>yac</i>
moru <i>ye, ia, ?a</i>	lango <i>ic</i>
avukaja és más nyelvek <i>?a</i>	akoli <i>I</i>
lugbara <i>?ya</i>	alur <i>ihje</i>
mangbetu <i>o</i>	nuer <i>ec</i>

A nyelvtani elemek egyeztetése közül a chari-nílusi nyelvek feltételezett közös *-i* többes száma (1963: 114): 1. nílusi núbiai *-i*; 2. didinga *-i*; 6. temeín *-i*; 9. silluk, acsoli, lango *-i*, maszai *-i*, bari *-e*. A keleti szudáni nyelveken kívül kunama *-i*, berta *-e*, a közép-szudáni moru-madi *-e, -i*, binga *-i, -yi, -y*. A mangbetuban az ágens jelentésű főnevek többes számú ragja *-i*.²³

²³ Hadd emlékeztessük az olvasót, hogy az indogermán és a finn-ugor nyelvekben szintén van *-i* pluralis rag, igaz hogy ez a két nyelvcsalád összehasonlításának egyik tétele. Lásd COLLINDER (1934: 19–20).

Hangtörvényeket a GREENBERG által közölt összehasonlításokból (eltekintve az említett kivételektől) már csak azért sem lehet meghatározni, mert — amint az előbbi táblázatok is mutatják — ugyanarra a jelenségre szemelvényesen, rendszertelenül kiválasztott nyelvi példák utalnak, ritka az az eset, amikor ugyanazon nyelvi adat több szóban ugyanabban a hangtani helyzetben fordul elő. GREENBERG ugyan erre azt felelné, hogy neki az anyag sokszorosra áll rendelkezésére, ő csak helykimélés céljából választott ki egynéhány adatot,²⁴ sajnos azonban nem az adatok tömegének hiányát kell kifogásolni. A „kevesebbet, de jobban” elvét kell inkább számonkérni. A rendszeres párhuzamosság teljes hiánya azt mutatja, hogy GREENBERG ezt nem is tartotta fontosnak, pedig akkor kevesebb példával hitelesebben bizonyíthatott volna.²⁵

Természetesen nincs kizárva, hogy a jövőben, egy-egy nyelvcsoport adatainak alapos összegyűjtése és rendszerezése után a GREENBERG-féle példák egy része (tehát az általam ellentmondónak feltüntetett adatok is) pontos hangtörvényekben áll össze, s az ellentmondások így vagy úgy magyarázatot nyernek, addig azonban GREENBERG adatait a hangtörvények követelményein alulinak kell minősíteni.

6. Greenberg osztályozási rendszerének értékelése

GREENBERG rokonító módszerének negatív bírálata nem jelenti azt, hogy az egész hipotézist el kell vetni. Számos megállapítás további vitára ösztönzi az afrikanistákat, több feltevés pedig már korábban is benne volt a köztudatban, hisz GREENBERG maga korábbi megállapításokra támaszkodott, végül nem egy téves nézettel száll sikerrel szembe.

A hausza és a vele rokon nyelvek — mint már említettem — szinte általánosan hamitának számítanak. Persze azért a teljes bizonyosság még mindig nincs meg ebben a tekintetben. GREENBERG és mások nyelvtani bizonyítékai erősebbek, mint a lexikális egyeztetési kísérletek. Szilárd hangtörvények még mindig nincsenek kellőképpen összeállítva, és az eddigi megállapítások túlnyomórészt csak a hauszára vonatkoznak. Mindazonáltal ez a hipotézis GREENBERGnek az egyik leginkább elfogadható tézise.

Ami a koin nyelvek nem hamita voltát illeti, ebben a tekintetben már DEMPWOLFF (1916: 69—70) is szembehelyezkedett MEINHOF-fal, habár elég óvatosan nyilatkozott, s KÖHLER (1960) már inkább csak összefoglalta és lezárta a régi vitát. A koiszan néven összefoglalt csoport genetikai azonossága azonban még egyáltalán nem bizonyos.²⁶

A nilusi és a nilusi hamita nyelvek egymással szorosabb genetikai kapcsolatának, illetőleg az utóbbi csoport nem hamita voltának gondolata már korábban felmerült, és Westermann határozottan egy, a többi szudáni nyelvtől is különálló családba sorolja őket.²⁷ GREENBERG újra összefoglalta ezt az

²⁴ A II. fejezet 19. jegyzetében (1963: 40) a szerző utal erre (másutt is néhányszor), és megjegyzi, hogy minden csoportból csak három nyelv (= nem mindig ugyanaz a három) adatait idézi.

²⁵ Így hiába hányja GREENBERG (1963: 29—30) MEINHOF szemére, hogy a fulbe adatai legtöbbször hiányoznak a hamitának tartott nyelvek összehasonlított listájából, mert ő maga még jobban beleesik az ilyen súlyos hibába.

²⁶ Lásd pl. WESTPHAL (1962) erre vonatkozó alapos kételyeit és ОЛЬДЕРОГЕ (1961: 30) megjegyzését.

²⁷ A nilusi illetve nilusi hamita nyelvek kutatásának történetére vonatkozóan lásd KÖHLER (1955) munkáját.

anyagot, s főleg a nyelvtani elemekre támaszkodó érveivel nyilvánvalóvá tette, hogy a hamita eredet mellett komoly bizonyítékok nem szólnak.²⁸ Továbbra is nyitva marad azonban az a kérdés, összefüggnek-e és hogyan a nílusi nyelvek a többi szudáni nyelvvel.

Ugyancsak nem fogadható el végleges eredménynek a niger-kongói nyelvcsalád egysége úgy, ahogyan azt GREENBERG elének tártá: a nyugat-atlanti csoporttól a bantu is magába foglaló benue-kongói nyelvekig. Ismét hivatkozom itt WESTERMANN (1935: 4) figyelmeztetésére. A fulbe nyugat-atlanti volta nem új gondolat, a hangtörvényeken alapuló bizonyítékok elég meggyőzőek.

Az efik alakoknak a bantu alapnyelvi adatokkal való egybevetése közeli rokonságra vall (igaz, GREENBERG példái csak néhány hang nem is minden helyzetben való megfelelést mutatják be), de egyáltalán nem derül ki az anyagból, hogy hogyan függnek össze ezek az adatok. Az efik vajon a bantu alapnyelvvél van egy rokonsági fokon, vagy az efik alapnyelv és a bantu alapnyelv származik egy korábbi benue-kongói alapnyelvből? GREENBERG osztályozási rendszeréből ez az utóbbi feltevés világlik ki, ehhez azonban az adatok pusztá egybevetése minden időrendiség nélkül nem elegendő. TUCKER (1957: 547) szintén kifogásolja az egybevetésnek ezt a módját.

A kordofan nyelveknek a szemi-bantu nyelvekkel való összefüggése szintén már előbb is vallott nézet volt, habár GREENBERG a kölcsönös érthetőség helyes elve alapján szélesebbre vette ezeknek a nyelveknek a körét, mint korábban, s a niger-kongói családba vonta be őket. GREENBERG bizonyító anyaga szabályos hangmegfeleléseket, mondhatni azonosságokat mutat fel, igaz, inkább csak nyelvtani téren, főleg a személyragok és a névszói osztályok prefixumai közt. Mivel ezek az elemek szintén rövid hangtestűek, és mivel a szólista itt sem tartalmaz túlságosan meggyőző megfeleléseket, GREENBERG feltevése még ellenőrzendő.

Ami a névszói osztályok kialakulását illeti, ebben a vonatkozásban GREENBERG lényegében MEINHOF (1936: 53, 58–70) és mások, pl. DELAFOSSE (MEILLET—COHEN 1952: 740–742) álláspontját követi. Ezzel szemben WESTERMANN (1947) elfogadhatóan bizonyította be, hogy ellenkezőleg, a névszói osztályoknak a szorosabban vett bantu nyelvcsaládon kívül megtalálható többé-kevésbé fejletlenebb vagy egészen csökevényes formái nem a visszafejlődés, hanem ellenkezőleg a kifejlődés kezdetlegesebb stádiumának jelei. Lényegében ezt a nézetet támasztja alá KLINGENHEBEN (1958). Általános nyelvészeti szempontból ez a felfogás látszik egyébként valószínűbbnek. A felépülés pontos fokozatait jól meg lehet magyarázni, a visszafejlődés teljesen valószínűtlenül történik abban a rendben (az egyeztetés fokozatos visszaszorulása mindig kevesebb szófajra, végül az osztályragok korlátozódása pusztán a névszóképzésre és ott is egyre ritkább affixumként), ahogyan ez az elmélet szerint következne. Magam (FODOR 1958–1959: 38–40) egyébként ezzel a témával korábban részletesen foglalkoztam. Rá kell azonban mutatnom arra, hogy ez a két egymásnak ellentmondó feltevés egyáltalán nem érinti a bantu nyelveknek a szemibantu és az egyéb, a névszói osztályrendszeret valamilyen formában tartalmazó nyelvekhez való genetikus kapcsolatának kérdését, mert a rokonságot nem a névszói osztályok típusa és

²⁸ Még több, hangtörvényeket is kimutató érvet találunk GREENBERGnek (1957) műve kritikájára adott válaszában.

keletkezése, hanem csak az affixumok hangtörvényeken alapuló genetikus azonossága bizonyíthatja.

A legkevésbé meggyőzők GREENBERG osztályozási rendszerének azok a tételei, amelyek egyrészt a nyelvcsoportokat és a nyelvágakat vonják össze egy nagyobb családba, másrészt amelyek a nyelvek csoportjain belül alcsoportokat és ezeken belül még további tagozódást létesítenek.

A nilus-szaharai nyelvcsalád ágainak és a chari-nilusi ág csoportjainak összetartozása csak olyan jellegű érvekkel van alátámasztva, mint az ide tartozó nyelvcsoportok tagjai rokonságának bizonyításában.²⁹ Ezekben a részekben a vélt vagy tényleges egyezések száma szaporodik meg annyira, hogy az embarrass de richesse jelenségét okozza, de az adatok minőségi összefüggéséről, az egyes csoportoknak egymáshoz való hierarchikus rendjét mutató viszonyokról egy szó sem esik. Hogyan higgyük hát el GREENBERGnek, hogy a nyelvágak egymással és a csoportok, alcsoportok a nyelvágakon belül éppen úgy függnek össze, ahogyan ő állítja?

Ugyanez vonatkozik lényegében az alcsoportokon belüli tagolásra is, pedig az olykor bonyolult, többszintű alá- és fölrendelést mutat.³⁰ GREENBERG ugyan egyes helyeken megjegyzi, hogy kinek a rendszerét veszi át, így a mande nyelvek osztályozását tekintve WELMERS-t követi (GREENBERG 1963: 39, 14. jegyzet), a kusita nyelvek csoportosításában lényegében MORENO rendszerét veszi át (GREENBERG 1963: 65, 12. jegyzet), máskor legfeljebb annyi áll írva, hogy a beosztás kísérleti, nem végleges jellegű (GREENBERG 1963: 39, 13. jegyzet).³¹ Bizonyos nyelvek anyagában GREENBERG lexikostatisztikai számításokat végezhetett ugyan,³² amelyeknek az alapja szintén a hasonlósági egyeztetés volt. De mégha egy-egy csoport néhány nyelvével történtek is számítások, és ha egyes csoportok beosztásában átvette is más kutatók rendszerét, a nyelvek nagy részének beosztása éppúgy a hagyomány, illetve a földrajzi szempontok érvényesülésével történhetett, mint ahogy ez több elődje művében is előfordult,³³ ezzel szemben GREENBERG a

²⁹ A nilus-szaharai rokonság bizonyításának bevezetésében találjuk ezeket a jellemző szavakat (GREENBERG 1963: 130): „It will be convenient to consider the grammatical evidence for Nilo-Saharan in accordance with the same numbering system utilized in the previous chapter for the discussion of the common grammatical features of the Chari-Nile subfamily since a considerable number of these elements are characteristic of the wider Nilo-Saharan grouping. A few additional items are added to the earlier list at the end.”

³⁰ A benue-kongói nyelvek csoportja A—D-ig négy alcsoportból áll. Az A alcsoport (fennsiki nyelvek) 7 kisebb egységre oszlik, s ezek közül az első így tagozódik tovább: a. kambari, dukava, dakakari, basza, kamuku, rese; b. piti, dzsandzsi, kurama, csavai, anaguta, budzsi, amap, gure, kahugu, ribina, butava, kudava.

³¹ GREENBERG a nilusi nyelvek osztályozásában KÖHLER (1955: 59—60) bírálata nyomán, lexikostatisztikai ellenőrzés útján módosítást tett, és a csoportok elnevezését is megváltoztatta az első verzióhoz képest. Lásd GREENBERGnek (1956: 565) KÖHLER művéről szóló recenziójában mondottakat. Mindazonáltal a jelenleg ismertetett (későbbi) munkájában továbbra is a két csoportra való osztást találjuk meg, csak az elnevezésben látszik Köhlert követni (GREENBERG 1963: 84—85).

³² GREENBERG eredeti cikksorozata nem volt hozzáférhető számomra, de KÖHLER munkájának recenziójában (GREENBERG 1956: 565—566), továbbá más helyen (1953) tett megjegyzéseiből következtetek rá. Egyébként GREENBERG (1958: 54) elvileg nem hisz a lexikostatisztika alkalmazhatóságában rokon nyelvek alcsoportosításakor.

³³ GREENBERG 730 nyelvet sorol fel a jegyzékben, tehát összesen ennyi nyelvet is osztályozott. Ezeknek túlnyomó többsége csak rövid feljegyzésekből, szójegyzékekből, ismeretes, vagy még ennyire sem, pusztán a nevét tudjuk.

nyelvi és a genetikai osztályozási elv követelményét állítja önmaga elé. Sokkal óvatosabban járt el WESTERMANN (WESTERMANN—BRYAN 1952) a nyugat-afrikai nyelvek osztályozásában, amidőn a még nem tisztázott tényezők miatt 8 egymással nem feltétlenül rokon nyelv csoportját állította fel, és a rokonsági fok nélkül álló nyelveket a külön elszigetelt nyelvek csoportjába helyezte el ideiglenesen.³⁴

Hangsúlyozni kell, hogy Greenberg csoportosításának gyakran ellentmondanak vagy ellentmondani látszanak az összehasonlításokban szereplő nyelvi adatok.

A niger-kordofani összehasonlításból (GREENBERG 1963: 153—160) emeltem ki két szövegységet (23. „nagy” és 24. „egér”). Az afrikai nyelvek adatait most hangalak szerinti típusokba osztottam (persze ez is igen szubjektív eljárás), és egy-egy alak mellett feltüntettem, hogy melyik nyelvi csoportban található meg. A GREENBERG-féle csoportokat számmal jelöltem meg, a K a kordofani, az N a Niger-kongói ágat jelenti:

	I. típus	II. típus	III. típus	IV. típus	V. típus	
23. nagy	<i>faf</i> N1	<i>ba</i> N2	<i>pei</i> N3	<i>opē</i> N4	<i>6o</i> N6	
	<i>fifi</i> K4	<i>bayi</i> N2	<i>pipri</i> N4	<i>o:pi</i> K3		
		<i>boi</i> N1		<i>opu</i> N6		
		<i>boli</i> N6		<i>ipa</i> K1		
		<i>bi</i> N3				
	I. típus	II. típus	III. típus	IV. típus	V. típus	VI. típus
24. egér	<i>(ni)fa</i> K4	<i>mfa</i> N5	<i>ofē</i> N4	<i>ipi</i> N5	<i>poi</i> K3	<i>pwe</i> N4
	<i>(e)fia</i> N4			<i>ipi</i> N5	<i>powi</i> K3	
	<i>(ni)fi</i> K4				<i>pou</i> K3	
	<i>fife</i> K4					
	<i>foi</i> N1					

A sokféle típus jól szemlélteti, hogy milyen messze kerülnek egymástól az azonos csoportba tartozó nyelvek, ha nem a földrajzi, vagy lexikostatistikai, hanem a hangmegfelelések adatai szerint állítjuk össze őket. A 23. szövegységből pl. az azonos csoportba tartozó, tehát igen közel rokon niger-kongói dyola és limba nyelvben a szó *f* illetve *p* hanggal kezdődik, míg a kordofani ágba tartozó tumtum nyelvben a szó alakja a djoláéval közelebről rokon (*faf* — *fifi*).

Visszatérve a bantu nyelvek helyzetére, nem arról van szó, hogy egy népes nyelvcsaládot egy másik nyelvcsalád egyik csoportjának egyetlen tagjává degradálunk-e le vagy sem, hanem arról, hogy kimutatható-e, igazolható-e ez az eljárás, ez a hierarchikus viszony a nyelvi adatokból.³⁵ GREENBERG érvei azonban nem elég meggyőzőek ehhez. Leginkább a belső rekonstrukciós eljárás alapján érvek (1963: 35; 2. pont) szólnának mellette, amelyek-

³⁴ Ide tartoznak a togói maradéknnyelvek (Togorestsprachen, Togo remnant languages), amelyeket GREENBERG a kva-csoportba sorolt minden további hierarchikus megkülönböztetés nélkül. Ezek a nyelvek a gur nyelvekkel (GREENBERG rendszerében a 3. csoport) vannak közelebbi rokonságban más kutatók szerint.

³⁵ Egyébként DELAFOSSE (MEILLET—COHEN 1924: 474) hasonlóan jár el, amidőn a 16 szudán-guineai csoport mellé az egész bantu nyelvcsaládot a 17. csoportnak számítja. Meg kell jegyezni, hogy a munka 1952. kiadásában már nincs benne DELAFOSSE-nak ez a nézete, amely az előbbiben is csak egy rövid megjegyzés.

ből az előbb már idéztem, de a nyelvi anyag alaposabb ismeretében talán más, velük ellentétes magyarázat is található vagy található lesz, vö. pl. TUCKER (1957: 352—353) ezekre vonatkozó megjegyzéseit.

Ami GREENBERG elnevezési újításait illeti, azoknak egy része nem különb az olyan jellegű átkereszteléseknél, ahol az egyetlen újdonság a névváltoztatás. Mint ismeretes, az „indoeurópai” vagy „indogermán” elnevezés szintén nem szerencsés, egyik sem fejezi ki a szóban forgó nyelvcsalád egészét. A nyelvészek ezért valóban sokat vitatkoztak azon, hogy nem tudnának-e jobb nevet adni rá, de a próbálkozások nem jártak sikerrel, és még a régi „árja” név sem maradt meg, csak az említett kettő. Az egyiket a francia, angol és más nyelvészek, az utóbbit főképpen a németek használják. De mivel egyértelműen, ugyanannak a fogalomnak az elnevezésére használják őket, végeredményben mindkettő igen jó terminus technikus. Ugyanezt kell mondanunk a „szemito-hamita” névre is. Az átkeresztelés ebben az esetben még kevésbé jogosult, mert sohasem vitatkoztak rajta, hanem egyértelműen alkalmazták. Ha a nyelvcsaládon belül átcsoportosításokat kell is alkalmazni, ezért még nem kell az elnevezéseket megváltoztatni. A szudán-guineai nyelveknek GREENBERG által bevezetett új neve, a „nilus-szaharai” elnevezés ugyancsak nem indokolt, különösen addig nem, amíg a genetikai viszonyok nincsenek megnyugtatóbb módon tisztázva.

A többi elnevezési újítás annyiban indokoltabb, hogy nagyobb ártékeléssel jár együtt; a nilusi és a nilusi hamita nyelvek helyett pl. jobbnak látszik a „keleti szudáni” elnevezés. Persze a régi, jól bevált nevet akkor sem kell feltétlenül sutba dobni, ha a tartalma megváltozott. Így a bantu név megtartható, illetve átvihető volna a niger-kordofáni nyelvcsalád egészére (ha GREENBERGnek ez az osztályozási javaslata egyáltalán kiállja az idők próbáját).

Hogy milyen zavart tud kelteni a fölösleges átkeresztelés, azt éppen GREENBERG elmélete nyomán támadt bizonytalanság, sőt zűrzavar igazolja. A *Current Anthropology* hasábjain (1964: 56—57, 1. szám) HAROLD K. SCHNEIDER, GREENBERG és MURDOCK vitatkozik egymással a GREENBERG-féle elnevezési rendszerről, amelyet már MURDOCK (1959) is részben módosított, s amelyre vonatkozólag most mindhárman újabb javaslatokat tettek.

7. Greenberg adatközlésének egyes hiányosságai

GREENBERG anyagában nem egy vitás, homályos vagy éppen téves adat van, s ez azt jelenti, hogy a szaknyelvészek által tételesen megrostált és ellenőrzött anyag még sokban módosíthatja ebben a vonatkozásban is GREENBERG tételeit. Magam — kellő felkészültség hiányában, illetve csak kevés forrással rendelkezvén — csupán tallózásra szorítkozhattam.

Először azokkal a GREENBERG által említett adatokkal foglalkozom, amelyek nem egyeznek más szerzők speciális nyelvi gyűjtésével. GREENBERG munkájának előszavában köszönetet mond azoknak az afrikanistáknak, akik-től a szóegyeztetések anyagát megkapta. Az egyes fejezetek után felsorolt bibliográfiákban külön ilyen irányú irodalmi hivatkozást csak elvéve találni. A magam részéről két (nem hivatkozott) mű nyelvi anyagát hasonlítottam össze szűrőpróbaszerűen GREENBERGével: PROST mandé (1953) és szongaj (1956) gyűjtéseit. Az eltérések e két munkában ellenőrizhetők. A következő

összevetésekben a baloldalon GREENBERG (1963) adatait tüntetem fel, a jobb-
oldalon PROSTÉIT. Az egyszerűség kedvéért az egyes tételeknél zárójelben a
lapszámot adom meg, GREENBERGNél ezt töröm a tétel sorszámával:

a) A mande nyelvek anyagából

1. (14/6.) „harap” bambara *dumu* (81) *du*, a mva nyelvben egy
'eszik' *dé* alak szintén megvan

Valószínűnek látszik, hogy PROST adata helyesebb, annál is inkább, mert azt
az alakot más nyelvi adat is támogatja. Ha viszont ez igaz, akkor kétséges
GREENBERG egyeztetése, mert nála a többi összehasonlított nyelv mind tar-
talmaz második nazális mássalhangzót az első szótág végén.

2. (16/13.) „nap” dyula *la, mano,* (112 és 118) külön szó „időszak” és
dan de „égitest” jelentésben: *mana nye-*
ne és *nyènè*, a dan két nyelvjá-
rásában pedig: *dékpoy* és *nyè,*
nyägè és *nyan*
3. (17/18.) „eszik” mva *li* (81) *dé, blé*
4. (17/19.) „szem” dan *nya,* (165) PROST szerint a *tő ya/ye+r*
szembeállítva nazális mással-
hangzós kezdetű szavakkal
(*nyeny, ne, nia, ni, enyin, nu* stb.)
5. (18/23.) „négy” bambara *nani* (174) PROST szerint a *nani* alak nem
mnde eredetű, nyilván kölcsön-
szó lehet.

PROST nézetét tökéletesen alátámasztja az a tény, hogy az általa felsorolt
19 nyelvből a bambara, a vai (ugyancsak *nani*) és a bobo (*nã*) kivételével
egészen más hangalakú szavakat találunk, amelyek első látásra is sokkal
több közösséget mutatnak egymással: (*siro, si, siya, yiziè, zìè, singè, syèn*
stb.)

b) A szongaj anyagából

1. (135/26.) gao *gani* 'állat melle' PROSTnál ez a hangalakú szó
egészen mást jelent (több homo-
nimából áll), míg a mondott je-
lentésben a *gandey* szót találjuk.

Ez a körülmény nehezebbé teszi a GREENBERG által említett többi nyelvi
adattal való egyeztetést, mert ebben az esetben kevesebb a hasonlóság
(*akun, kukain* stb.)

2. (141/86.) „alszik” gao *haha:bu* *hahābu* a pontos alakja a szónak
PROSTnál

3. (143/109.) „eső” dzserma *hari* a szó jelentése „víz, folyadék”
 4. (145/130.) „bot, pózna” dzserma, a szó jelentése „fa, élőfa”
gao turi

Az adatközlésben mutatkozó hibákat GREENBERG más bírálói is szóváteszik, pl. TUCKER (1957: 548—549).

A továbbiakban néhány olyan példát említek meg, amelyekben a nyelv egyeztetése nehézségekbe ütközik, illetőleg más szerzők másként határozzák meg az illető nyelv egységét.

Ilyen a közép-szudáni *moru*, *avukaja*, *madi* és *mittu* nyelv ügye. GREENBERG (1963: 109) ezeket a 4. alcsoportban sorolja fel a *mittu* kivételével, amely a felsorolásban nem szerepel, hanem csak a táblázatban van említés róla. DELAFOSSE (MEILLET-COHEN 1952: 773 illetve 778) elég bonyolult helyzetet tár elénk. A *moru* illetve *amadi* néven számon tartott nyelvről azt írja, hogy nem szabad összetéveszteni a *mittu* nyelvvel, amelyet szintén hívnak *amadi*-nak, de az ubangi-csoportba tartozik. A *mittu* többi neve az *amadi*-n kívül *abukaja* vagy *avukaja*, vagy *mittumadi*, de *moru*-nak is mondják. Végül a *madi* nyelvről azt mondja (1952: 774), hogy nem tévesztendő össze a *moru*-val; egyébként ez a *madi* a DELAFOSSE-féle nilus-kongói nyelvek csoportjába tartozik. DELAFOSSE tehát három nyelvnek tartja azt, amit GREENBERG négynek, de nehéz megállapítani, hogy a két szerző felfogása hogyan egyeztethető össze. Ilyen példákat WESTERMANN (1952: 255) is felemlít.

A félreértések elkerülése végett Greenbergnek nem ártott volna minden esetben megjelölni azt a forrást, amelyre támaszkodott.

Megemlítem még, hogy habár GREENBERG igen sok nyelvet felőlet klasszifikáló rendszerébe, amint azt a 730 nyelvből álló táblázata is mutatja, néhány fontosabb nyelv kimaradt belőle. Ilyen a kva nyelvek csoportjába besorolható *fanti*.

Végül még csak annyit, hogy a hatalmas mennyiségű adatot tartalmazó munkába természetszerűleg sajtóhibák is bekerültek, így a Niger-kongói nyelvek táblázatában (1963:8) a mande csoportba tartozó egyik nyelv nem „mande”, hanem helyesen „mende”. Az afroázsiai nyelvek összehasonlított szójegyzékében a 60. „gyökér” tétel alatt az arab szó átírása helyesen *širš*. Igaz, hogy ez az adat COHEN-nél (1947:133) is hibásan van írva *širiš* alakban.

8. Elméleti és módszertani kifogások Greenberg tételeivel kapcsolatban

8.1. A hasonlóságon alapuló és az összehasonlító módszer

Hogy GREENBERG módszerét általános nyelvészeti szempontból értékelhessük, SWADESH (1954) gondolataival kell részletesebben foglalkoznunk. SWADESH ugyan később írta meg elképzeléseit GREENBERG-nél (az első cikkeire gondolok), de sokkal részletesebben. SWADESH alapgondolata az volt, hogy olyan nyelvek viszonylatában, ahol nyelvemlékek nincsenek, a genetikai rokonság viszont nagyon régi keletű lehet, az összehasonlító nyelvtudományi módszer nem vezet eredményre, mert hangtörvényeket nem lehet felállítani, ezért a rokonságot csak a nagyobb mennyiségben megtalálható hasonló szavak bizonyítják. A tanulmány magja az a fejezet, amely a zoke és totonak indián nyelvek anyagát veti össze egymással, illetve az angollal. Itt találunk egy 97

szóegységből álló listát, amelyből az angol és zoke hasonlóság mindössze egy esetben (angol *tooth* — zoke *tic*) nyilvánvaló, a totonak és a zoke közt viszont 8 vagy 10 ilyen akad, tehát ennek a számnak már bizonyító ereje van. SWADESH ezt a bizonyítást a következőképpen vezeti le. Meg kell vizsgálni, mi a valószínűsége annak, hogy két nyelv szavai véletlenül hasonlítsanak egymáshoz hangalakban: A zoke nyelv hat magánhangzójával és 17 mássalhangzójával szemben a totonaknak 3 magánhangzója és 17 mássalhangzója van. Ezek három magánhangzós és 10 mássalhangzós hasonlósági csoportba, ún. szinofonokba foglalhatók. Ilyen szinofon az $i + a = a$, mert a zoke i és a különbsége nincs meg a totonakban. SWADESH csak még néhány szinofont sorol fel, de nem valamennyit. A szavak összehasonlításában csak a CVC (mássalhangzó + magánhangzó + mássalhangzó) szerkezetet veszi fel, mert mindkét nyelvre az ilyen szótípus jellemző, s az ennél testesebb szótípusok nyilván kisebb összehasonlítási lehetőséget adnak, a rövidebb szavak bizonyító ereje pedig csekély. Így az összes CVC szerkezetű szavak száma $10 \times 3 \times 10 = 300$. Ugyanabban az egy jelentésben tehát 1 : 300 valószínűsége van annak, hogy két nyelv megfelelő szavai hasonlóak lesznek egymáshoz. SWADESH ezt az arányt 1 : 100-ra emeli azzal a megfontolással, hogy a fonémák előfordulásának nem egyenlő gyakorisága ilyen irányban tolhatja el. Ha mármost az adatokat az alábbi képletbe behelyettesítjük, akkor megkapjuk az 1-től felfelé haladó hasonlóságok vagy egyezések valószínűségét:

$$P_c = C_{n,c}(r)^c (1 - r)^{n-c},$$

ahol n a jelentések száma (jelen esetben 97), r az egy jelentés egyezésének valószínűségét (itt 1 : 100), c az egyező esetek számát adja. A képlet szerint egy egyezésnek 36,8% valószínűsége van, 3 egyezésnek 5,8%. S mivel az 5%-ot meghaladó egyezések száma vehető tudományos szempontból genetikus eredetűnek, a zoke és totonak egyezések ilyen jellegűek, az angol és zoke egyezése viszont csak a véletlen műve lehet.

SWADESH a szavak hasonlósági egybevetéséből még további következtetést is levont, ti. a nyelvek egymástól való elválásának időtartamát. Ez a glottochronologia módszere, amelynek tarthatatlan voltát BERGLAND és VOGT (1962), továbbá magam (Fodor 1961), valamint CHRÉTIEU (1962) kimutattuk. A glottochronologia szűkebb területe, amelyet külön néven lexikostatistikának is hívnak, bizonyos határok közt és módosítva alkalmazható rokon nyelvek szókincese egymástól való eltérésének mérésére. GREENBERG ezt alkalmazhatta, amint említettem az afrikai nyelvek rokonsági csoportjainak megállapításában is (egyben magának a rokonságnak a bizonyítékaként).

GREENBERG a hasonlósági rendszer tekintetében SWADESHhez hasonló nézeteket vall, habár a módszerét kevésbé részletesen ismerteti, és nem mindenben jut azonos megállapításra vele. GREENBERG főként két munkában fejt ki elveit. Az egyik az említett cikke, amely az *Anthropology Today*-ben jelent meg (1953), a másik *Essays in Linguistics* című tanulmánykötetében (1958) *Genetic Relationship Among Languages* cím alatt. Az afrikai nyelvek osztályozásáról szóló munkájában inkább csak röviden összegezi e nézeteket.

GREENBERG gondolatmenete szerint ha két vagy több eddig rokonnak nem ismert nyelvet hasonlítunk össze, akkor feltétlenül akadnak olyan szavak, amelyek hangalak dolgában egyeznek vagy hasonlítanak, jelentésük pedig

szintén hasonló vagy ugyanabból a fogalomkörből való. A megegyezés okai az alábbiak: a) a hangutánzás illetve a hangfestés, tehát a hangszimbolika eredményeként keletkeztek, b) kölcsönzavak, c) közös eredetűek és d) pusztán véletlen következtében hasonlítanak egymáshoz. Ha a hasonlóság esetében kölcsönzésre nem gondolhatunk, mert az csak a kulturális szavak körében gyakori, ha eltekintünk a hangszimbolikai magyarázattól, hisz az így keletkezett szók száma kevés, és csak jellegzetes fogalomkörben fordulnak elő, akkor már csak a rokonság vagy a véletlen egyezés maradhat magyarázatként. De ha a két összehasonlított nyelvben az egyező szavak száma meghaladja a 8%-ot, akkor a véletlen esete is kikapcsolódik a magyarázatok közül, a kérdéses nyelvek rokon eredetűek és közös alapnyelvből váltak ki. GREENBERG nem fejtí ki, hogy ez a 8% határ miből adódik, ellenben rámutat arra, hogy ha az összehasonlítás nem csak két nyelv közt, hanem három, négy stb. nyelv közt történik, akkor a véletlen hasonlóságok aránya rohamosan, négyzetes arányban csökken, és a gyakorlatban egyenlő lesz a 0-val.³⁶

A hasonlósági kutatómódszer bírálata előtt röviden összefoglalom az összehasonlító nyelvtudományi módszer³⁷ főbb jellemvonásait és alkalmazási lehetőségeit az afrikai nyelvek körében.

A nyelvek rokonságának bizonyítéka a hangmegfelelések szabályos volta. Ezeknek a hangmegfeleléseknek vagy hangtörvényeknek egyrészt a szókincsben (beleértve a jövevényszavakat), s ott elsősorban az alapszókincsben, másrészt a nyelvtani rendszerben kell jelentkezniük. A szabályos megfelelést azonos vagy hasonló jelentésű, illetve funkciójú lexikális és nyelvtani elemek közt kell kimutatni, a jelentés illetve funkció eltéréseit pedig szemantikai, illetve funkcionális változási okokkal kell igazolni. A névmások hasonlóságának vagy akár szabályos hangmegfeleléseinek kevés bizonyító ereje van, s a genetikus eredet még akkor is kétséges, ha egyébként a nyelvek többi elemei közti összehasonlítás kiállja a próbát. Ennek egyrészt az az oka, hogy a névmások rendszerint rövid hangtestűek, másrészt pedig igen gyakori köztük a hangszimbolikus eredetű.³⁸ DELAFOSSE és GREENBERG egyaránt sokat hivatkozik a névmások egyezésére, s nem veszik figyelembe, hogy a világ többi nyelveiben ugyancsak gyakori a névmások szinte hangról hangra való egyezése, akár van köztük genetikus rokonság, akár nem.

A fenti ismérvekből az következik, hogy a vizsgált nyelvek hangrendszerének egyáltalán nem kell hasonlónak vagy azonosnak lenni, hangalak tekintetében egymástól teljesen különbözők lehetnek, ugyancsak nem kell hasonlónak lenni egymáshoz a kérdéses nyelvek nyelvtani rendszerének sem, s egyáltalán a genetikai rokonság semmiféle tekintetben sem jelenti azt, hogy a leszármazott nyelvek hasonlóak egymáshoz, hanem csak azt, hogy közös

³⁶ GREENBERG annyira komolyan veszi hipotézisét, hogy hangtörvényekről már úgyszólván nem is beszél az afrikai nyelveket tárgyaló munkájában, s legfeljebb csak erőszóként hozza szóba, de még a terminus technikust is megkerüli: initial consonant alternation (1963: 26), the regular alternations in the initial consonants precludes borrowing (1963: 27) stb. Pedig GREENBERG kitűnően ismeri a történeti és összehasonlító nyelvtudományi módszert (1958: 44–55), s ő maga ismerteti az Anthropology Today című gyűjteményes munkában más tudományozakok művelői számára (1953).

³⁷ Az afrikai nyelvekről lévén szó, elhagynom a „történeti” jelzőt, amely végeredményben ugyanarra a módszerre vonatkozik.

³⁸ Lásd BUDENZ (1879: 315–316) és WUNDT (1900: 330–334) erre vonatkozó nézeteit.

eredetűek, de a két különböző nyelvi fejlődés a szabályszerű hangmegfelelésekkel, hangtörvényekkel levezethető és igazolható.

Még a kutatóknak sem volt könnyű a finnugor nyelvek közti rokonságot bizonyítani annak idején, mivel alig találtak „hasonlóságot” közöttük, a laikus pedig éppenséggel semmit sem talál.³⁹ Nagyon lényeges különbség áll fenn az összehasonlító módszer és a hasonlósági módszer közt ebben a vonatkozásban, s ezt külön ki kell emelni: az összehasonlító módszer hasonlóságról nem beszél, mert számára ez nem lehet módszertani ismérv, hanem csakis hangtörvényekről.

Az alapelveken túlmenően a hagyományos módszer alkalmazójának számos nehézséggel kell számolnia.

Az egyik ilyen nehézség az, hogy a hangmegfelelés szabályszerűsége nem következetes, és a hangtörvények alól sok kivétel található. Ma már túl vagyunk az újgrammatikusok felfogásán, amely a hangtörvényeket a kivétel nélküliség prokrustesz-ágyába akarta kényszeríteni. A hangtörvény nem jelent kizárólagos érvényesülést, csak kizárólagos tendenciát, s az eltéréseket minden egyes esetben külön meg kell vizsgálni, hiszen többféle okaik lehetnek (analógia, visszaütés, nyelvjárási keveredés stb.). De ha gyakran számolni kell is sok vagy nehezen magyarázható kivételekkel, legalább egyetlen biztos (a szókincsben és a nyelvtanban egyaránt érvényesülő) hangtörvény felismerése nélkül a rokonság nem bizonyítható. Mivel hangtörvény csak indukció útján állítható fel, ebből az következik, hogy nagyobb számú releváns nyelvi adat bizonyossága kell hozzá. Az adatoknak minél nagyobb száma tehát nemcsak a hasonlósági, hanem a történeti módszerben is fontos követelmény, ha más is a tartalma.

GREENBERG (1958: 44) azt állíthatja ugyan, hogy az ő adatai vegyesen tartalmaznak szabályszerű és kivételes megfeleléseket, tehát a későbbi vizsgálatok dolga ezeket különválasztani. Ez nyilvánvalóan igaz, s már utaltam rá az előbb, hogy alaposabb vizsgálattal egyes összevetésekből hangtörvények bukkanhatnak elő. De módszertani szempontból addig csak a hasonlósági, azután pedig az összehasonlító eljárás kerül alkalmazásra, ám eredmény csak az utóbbival érhető el.

A másik nehézség abban áll, hogy a szabályszerű hangmegfeleléseket nem mindig lehet elválasztani a véletlen hasonlóság eseteitől akkor, ha az összehasonlított elemek hangteste rövid. Általában kevés bizonyító ereje van a két hangból álló szavak etimológiájának (a hároménak sem mindig elegendő), az egy hangból álló szóé vagy nyelvtani elemé pedig önmagában éppenséggel semmi. Sajnos, éppen az igen fontos nyelvtani elemek általában egy vagy két hangból állanak. A bizonyítás ereje megnő azonban, ha a szabályszerű hangmegfelelések nemcsak egy-egy rövid nyelvtani elemből, hanem az egész nyelvtani rendszerből kimutathatók, és ha a rövid hangtestű elemeken kívül testesebb viszonyító elemek is a rokonság mellett szólnak. Ezért az olasz

³⁹ Az említett okoknál fogva igaz van GREENBERGnek (1963: 42–43), amikor MEINHOFOT azért bírálja, hogy ő a nyelvtani nem meglétének a genetikai rokonság tekintetében bizonyító erőt tulajdonít. GREENBERG jól látja (1963: 9–12), hogy a névszói osztálykategória formai elemei egyaránt lehetnek szuffixumok vagy prefixumok, ez a lényegét nem változtatja meg, s ez a különbség még takarhat szabályos megfelelést, de másutt ő hivatkozik főleg nyelvtani formai sajátosságok bizonyító erejére (1963: 94).

A hangrendszerbeli hasonlóságokból próbál MILEWSKI (1960) kaukázusi és amerikai indián nyelvek rokonságára következtetni, habár maga is elismeri (266), hogy csak a hangtörvények lehetnek ilyen rokonság bizonyítékai.

és a román többes számú *-i* rag — eltekintve a nyelvtörténeti bizonyítékoktól, amelyek a latinra mennek vissza — az újlatin nyelvek nyelvtani egyezéseinek összességével mondható csak rokonnak. Ezzel szemben a GREENBERG által felhozott *-i* többes számú rag a keleti szudáni nyelvek rokonságának kérdésében semmitmondó, hisz az egész rokonság bizonyításra szorul és ez az érv más hasonlókkal együtt csak a vita lezárásakor hozható egyáltalán szóba (hiszen az egyeztetés nyelvtörténeti hitelességére is alig lehet hivatkozni). A szabályszerűség és a véletlen viszonya tehát az összehasonlító módszerben sem elhanyagolható kérdés, habár más feleletet kap, mint GREENBERG és SWADESH módszerének alapelveiben.

A harmadik nehézség azoknak a nyelveknek a kutatásában fordul elő, ahol igen kevés a nyelvtani viszonyító elemek száma, vagyis az elszigetelő jellegű nyelvekben. Ha ugyanis a szókincsben mutatkozik is szabályos egyezés, a nyelvtani rendszerben illet alig vagy egyáltalán nem lehet kimutatni, tehát nem erősíti meg az előbb kapott feltevéseket.

A negyedik nehézség akkor jelentkezik, ha a rokon nyelvek aránylag kevéssé térnek el egymástól vagy azért, mert az elválás viszonylag nem régi keletű, vagy azért, mert a nyelvek változási üteme lassú. Bármennyire paradoxonnak hat, az összehasonlító nyelvész munkáját megnehezíti az a körülmény, ha a rokon nyelvi alakok közt nincs nagy alaki különbség, mert ha kevesebb mértékű változás állt be, kevésbé lehet következtetni annak minőségére, irányára, ütemére stb. Ez a nehézség jellemzi az altaji összehasonlító nyelvészetet, és némileg ez a helyzet a bantu nyelvek családjában. De még a szudáni nyelvek közt is akadnak olyan esetek, ahol a szókinccsel ellentétben a hangrendszer és a nyelvtani rendszer igen archaikus.⁴⁰ S ami nagyon lényeges: a kevés formai különbözőség megnehezíti a rokonságon belüli alosztályozást is.

A bevezetőben említett nehézségek, amelyek az afrikai nyelvek történeti és rokonsági kutatásait jellemzik, a most elmondottakból érthetővé válnak: aránylag kevés a viszonyító elemek száma, sok a rövid hangtestű szó és nyelvtani elem stb. Nem csoda tehát, ha az összehasonlító módszer pótlására vagy helyettesítésére más elképzelések születtek, és ezek amerikai nyelvészekről indultak ki, hisz az amerikai indián nyelvek terén hasonló, habár nem mindig ugyanilyen mértékű nehézséggel kellett megküzdeni a hagyományos összehasonlító módszer alkalmazójának. Ugyancsak megvan a magyarázata annak is, hogy az európai iskolázottságú afrikanisták közt miért voltak olyanok még a legkomolyabbak közül is, akik elfelejtkezvén a hangtörvények igazságosztó szerepéről, fantasztikus elképzelésekbe bocsátkoztak. De akárhonnán indultak ki az ilyen próbálkozások, az eredmény mindenütt negatív volt.⁴¹

⁴⁰ De egyes nyelvek minden tekintetben igen archaikusak, pl. a nuba. Vö. DELAFOSSE (MEILLET—COHEN 1952: 738).

⁴¹ Hogy mennyire elfelejtkeztek róla a szigorú összehasonlító módszer alapján álló kutatók, arra a legjobb példa éppen MEINHOF (1912), s GREENBERG (1963: 29—30 és 91) joggal pellengérezte ki érte. Ugyancsak helytálló GREENBERGnek HOHENBERGERREL (1956) szemben adott viszontválasza (1957: 365—367). A nagy tudású és képzettségű DREXEL (1921—1924: 84, 87—88), aki az előző oldalakon maga hadakozik módszertelen összehasonlítások ellen, maga is beleesik ebbe a hibába, mégpedig elvileg is, amikor a fonetikai, a nyelvtani és a szókincsbeli egyezéseknek egyforma fontosságot tulajdonít, tehát a két utóbbit nem rendeli alá a hangtörvényeknek.

Ezek után joggal lehet rokonítani a hausza nyelvet a germán nyelvekkel, ahogy ezt F. W. PARSONS megtette (lásd TUCKER 1957: 550 cikkében) tréfából:

	hausza		germán nyelvek	
igék	<i>dus-</i> <i>hak-</i> <i>'dān-</i> <i>kif-</i> <i>warb-</i> <i>wās-</i> <i>zūk-</i>	német	<i>düstern</i> <i>hacken</i> <i>dehnen</i> <i>kippen</i> <i>werfen</i> <i>wetzen</i> <i>saugen</i>	sötétedik ás feltételez felborít dob hegyez szopik
névszók	<i>hann-u</i> <i>leb-e</i> <i>tōro</i> <i>karfi</i>	ónorvég latin német	<i>hand</i> <i>lip</i> <i>thjorr</i> <i>taurus</i> <i>Kraft</i>	kéz ajak bika erő stb.

8.2. A hasonlósági módszer alapvető fogatékosságai

A hasonlósági módszer alapja a nyelvi elemek hangzásbeli hasonlósága. Mi a hasonlóság kritériuma? Amint láttuk, SWDESH próbált ilyeneket összeállítani, GREENBERG viszont meg sem kísérelt túlmenni a hasonlóság szubjektív fogalmán. Hogy ez gyakorlatban mit jelent, beszéljenek GREENBERG példái. Az olvasó alighanem szintén kételkedik az alábbi elemek egymáshoz való hasonlóságában:

Chari-Nílusi nyelvek

36. arc Közép-Szudáni: *madi mi* 'szem';
mangbetu mwo 'szem', *bagirmi kamo* 'szem, arc', *szara kami* 'szem',
kredzs mummu 'arc';
 nílusi núbiai *ma:ny* 'szem';
didinga mu:m 'szem';
 maszai (*enk*)*omon*.

Az afrikai nyelveknek kétségtelenül megvan az a sajátja, hogy igen nagy váltakozás fordul elő a dentális hangok közt, akár nazálisok azok, akár liquidák, de ez a tény nem jelenti azt, hogy tetszés szerint, minden szabályszerűség nélkül, csak a véletlen törvényeinek engedelmeskedve fordulnak elő ilyen váltakozások és megfelelések. Ez nyilvánvalóan nem igaz. A bantu *tio* nyelvben a *kal* 'lakik' különbözik a *kar* 'fáradt(nak lenni)' szótól, ezzel szemben a kongó nyelvben a *kal* és a *kar* fonológikus szempontból nem különböznek egymástól.⁴²

⁴² Az adatot lásd GUTHRIE (1948: 23) munkájában. Egyes nyugati szudáni nyelvek székezdő mássalhangzóváltozásainak törvényszerűségéről HINTZE (1948) írt tanulmányt.

Az említett példákból láthatjuk, hogy a hasonlósági módszer gyakorlati alkalmazása semmiben sem különbözik a XIX. század előtti délibábos nyelvészkedéstől, amelyről Voltaire joggal jelentette ki, hogy az olyan tudomány, amelyben a mássalhangzóknak majdnem semmi szerepe sincs, a magánhangzóknak meg éppenséggel semmi. Az nem vitás, hogy az indoeurópai nyelvek rokonságára a szanszkrit felfedezése és az európai nyelvekkel való egyeztetése nyomán már a XIX. század előtt gondoltak (COEURDOUX, JONES), ugyanúgy a finnugor nyelvek rokonsága is felderengett (STRAHLENBERG)⁴³ főleg úgy, hogy az adatok nagyobb mennyisége rokon vonásokat, hasonlóságokat mutatott, a szókincsben és a nyelvtani rendszerben, de bizonyosság csak akkor lett a sejtelemből, amikor az első szabályos hangmegfelelés, Grimm hangtörvénye megszületett, vagy legalább a hangtörvények felállításának alapja készült el (a finnugor nyelvtudományban SAJNOVICS és GYARMATHI úttörő munkássága nyomán.). Az Adelung és a Pallas-féle összehasonlító szótárak kétségtelenül jó szolgálatot tettek az indoeurópai és a finnugor nyelvészet megteremtésében, mert ráirányították a figyelmet a szemmel látható egyezésekre és különbségekre, mint ahogy az afrikai nyelvészetben KOELLE Polyglotta Africana, BARTH Sammlung und Bearbeitung Central-Afrikanischer Vokabularien című munkáiból még ma is merítenek nemcsak adatokat, hanem ösztönzést is. Az ilyen múlt századi munkák jelentősége még ma sem avult el, s ezt bizonyítja, hogy a XX. században, sőt napjainkban is készülnek ezekhez hasonló összeállítások (igaz, jobb híján), amint DELAFOSSE Vocabulaire comparatifs de plus de 60 langues ou dialectes (1904) és Prost Les langues mandé-sud du groupe mana-busa (1953) című munkái mutatják. De az ilyen összeállítások, és a segítségükkel végrehajtott összevetések csak az első lépései lehetnek a módszeres összehasonlításoknak, a bizonyítékot az összehasonlítások nyomán megszületett hangtörvények fogják adni.

Egy példa arról is meggyőző mindenkit, hogy a hasonlóság még szubjektív szempontból is más az indoeurópai nyelvek körében, mint az afrikai nyelvekben. Az előbbi esetben nyilvánvaló a rokonság, az utóbbi esetben sokkal kevésbé lehet az egybevetett alakokat hasonlóknak nevezni:

Tőszámnevek 1—5-ig

	angol	francia	orosz	szanszkrit	szuaheli	vai	fulbe	nuba (dongola)
1	<i>one</i>	<i>un</i>	<i>odin</i>	<i>eka</i>	<i>moja</i>	<i>dondo</i>	<i>goɔ</i>	<i>wɛrum</i>
2	<i>two</i>	<i>deux</i>	<i>dva</i>	<i>dva</i>	<i>mbili</i>	<i>fera</i>	<i>didi</i>	<i>owun</i>
3	<i>three</i>	<i>trois</i>	<i>tri</i>	<i>trayah</i>	<i>tatu</i>	<i>sagba</i>	<i>tati</i>	<i>toskin</i>
4	<i>four</i>	<i>quatre</i>	<i>četyre</i>	<i>čatvarah</i>	<i>nne</i>	<i>nani</i>	<i>nahi</i>	<i>kemsin</i>
5	<i>five</i>	<i>cinq</i>	<i>p'at'</i>	<i>panča</i>	<i>tano</i>	<i>soru</i>	<i>yoi</i>	<i>diʃin</i>

Olyan nyilvánvaló, a laikus számára is észrevehető rokonság, mint amilyen a szláv vagy az újlatin nyelvek körében fennáll, az afrikai nyelvek közt kevés van. A bantu nyelvek egyes csoportjai ilyenek, habár a tabu és más, a szókincszet igen gyorsan változtató tényezők a kölcsönös érthetőségnek általában kevesebb fokát teszik lehetővé. A szudán-guineai nyelvek körében még ritkább az ilyen közeli rokonság, s pontos felméréseink ilyen irányban

⁴³ GREENBERG (1958 : 43) is hivatkozik rá.

alig vannak. Pedig az érthetőség kisebb-nagyobb foka egyben a genetikus rokonság kritériuma. Ebben a vonatkozásban GREENBERG feltétlenül jó úton halad, s ezen az alapon a tagoj, tumale és tegali nyelveket egy közeli csoportba vonta össze (1963 : 1–2). Nem kétséges, hogy ha még oly nagy az idegen elemek száma, s mondjuk csak az egyik nyelvből átvett jövevényszavak száma valamely nyelvben, ha azok genetikusan nem rokonok, akkor az érthetőségnek csak igen minimális lehetősége áll fent. Az angol nyelvben hiába van olyan jelentős mennyiségű francia kölcsönszó, a két nyelvnek csak egyikét ismerő számára igen kevés olyan szöveget lehet találni, amely kölcsönösen vagy csak a francia számára érthető (az előbeszédéről nem is szólva). Ennek a módszernek egyébként korlátolt szerepe van: ha fennáll a (kölcsönös) érthetőség magasabb foka, akkor bizonyos a genetikai rokonság, ha nem, attól még nincs kizárva ennek a lehetősége.⁴⁴

A hasonlósági és az összehasonlító módszer, mint láttuk, lényegesen különbözik egymástól, és összebékíthetetlen, hiába állítja GREENBERG (1958 : 44) az ellenkezőjét. A hasonlósági módszernek csak annyi létjogosultsága van, hogy hozzásegíti a kutatót munkahipotézisek felállításához. A bizonyítékot azonban csak az összehasonlító módszer szolgáltathatja. Ezt az eddig is nyilvánvaló tényt megpróbálom még egy úton igazolni, azaz a SWADESH—GREENBERG-féle elmélet főbb állításait cáfolni. Ennek érdekében kísérletileg fogom ellenőrizni a hasonlósági módszer elméleti tételeit. A kísérletet mesterséges nyelveken végzem el.

A kísérlet azt hivatott ellenőrizni, vajon igaz-e, hogy két nyelv alapszókincsének 5–8%-a a szűkségszerűség eseteit (genetikus rokonság, hangszimbolika, kölcsönszavak) kizárva véletlenül azonosak vagy hasonlók.⁴⁵

Mindenekelőtt rá kell mutatnom arra, hogy a SWADESH-féle modell nem fogadható el kiindulási alapul. Helytelen ugyanis a hasonló alakok előfordulási arányát az általa kiválasztott szólista egységei szerint számolni. SWADESH az így kiválasztott egységeket egyben jelentéstani egységeknek tekinti, amelyek mereven elhatárolódnak egymástól. SWADESH (1954 : 314–315) szerint az összevetések alkalmával csak az azonos jelentésű szavak tekinthetők hasonlóknak, tehát az az azonosítás, amikor a „víz” jelentésű szónak „víz”, és nem „eső” vagy „iszik” vagy „folyó” jelentésű szó felel meg. SWADESH-nek e szigorú elve csak látszólag tudományos, lényegében irreális, mert az élettel, a szavak jelentésváltozásával nem számol, sőt egyenesen kikapcsolja. Pedig az ő listájából csak úgy találomra fel lehet sorolni a „hear” ’hall’ és az „ear” ’fül’, a „blood” ’vér’ és „red” ’vörös’ egységeket, amelyek igen gyakran cserélik meg a jelentésüket (ahogy pl. a magyar „vörös” szó is a „vér” származéka). Egyébként SWADESH maga (1954 : 318) említi meg két hasonló szót, amelyek közül az egyik a totonakban nem a kívánt „toll”, hanem „szárny” jelentésű.

GREENBERG alapelvei közül szintén helyesbíteni kell a jelentés azonoságára vonatkozó tételt. Ez a követelmény nyilvánvalóan képtelenség, és az emberben azt a benyomást kelti, hogy az egész csak alibi, hisz egyébként a hasonlóságon alapuló egyeztetéseket végre sem lehetne hajtani. Közismert

⁴⁴ Ezt a vizsgálati módszert még a bantu nyelvek körében sem alkalmazták eddig kellő mértékben. Lásd GUTHRIE (1948 : 29).

⁴⁵ A továbbiakban csak a „hasonló” kifejezést fogom használni mindkét esetre, tehát arra, amikor két különböző nyelvből vett szó hangról hangra (és jelentésre) megegyezik, tovább arra, amikor csak hasonló alakokról van szó.

nemcsak a szemantikában jártas kutató előtt, mennyire változtatják a szavak a jelentésüket a nyelv története folyamán. Bizonyos jelentésváltozási típusok igen gyakoriak, mások ritkábbak, de vannak egész váratlan és szokatlan jelentésváltozások is, mint pl. az „omnibusz” szó története az európai nyelvekben, amely az *omnis* latin névmás többes számú datívus (és ablatívus) alakjából alkotta a közlekedési eszköz nevét a nantes-i derék kereskedő nevén (Omnès), illetve cégtáblára festett jelszaván (Omnes Omnibus) keresztül. Szerencsére GREENBERG nem veszi komolyan ezt a szigorú követelményt, és szóegyeztetési közé von számtalan nagyon valószerűen ható, gyakori jelentésváltozási típusba tartozó eltérést, pl. a niger-kongói nyelvek szójelöltáblájából (GREENBERG 1963 : 14) „bite” ’harap’ bambara és szusu nyelvű ellenértékeinek jelentése „eat” ’eszik’. De már sokkal ritkább jelentésváltozási típust képviselnek a koisan szójelöltáblából a „night” ’éjszaka’ (1963 : 80) kung, auni, maszarva, auen nyelvű ellenértékei, amelyeknek jelentése „lefekszik”. Természetesen ez a lehetőség sincs kizárva (az illető szavakon végzett etimológiai kutatásoknak kellene kideríteni), de ebben a tekintetben GREENBERGnek sincsenek sokkal plauzibilisabb egyeztetései, mint HOMBURGERnek vagy más afrikanistának, ugyanakkor feleslegesen és megvalósíthatatlanul szigorú elvi mércét állít fel.

A SWADESH és GREENBERG-féle elgondolás helyett olyan modellt kell alkalmazni, amely számol a szavak széleskörű jelentésváltozásaiival. A jelentések általában a megadott fogalomkörökön belül történnek. Igaz, a fogalomkörbe az antonimek is beletartoznak, pedig az ellentétes fogalmat kifejező jelentésváltozás (*sacer*) aránylag ritka, mégis a fogalomkörök eloszlására kell épülni a számításoknak, s a hasonlóságok arányát nem egy kisebb és többé-kevésbé önkényesen kiválasztott lista egységei szerint, hanem az egész alapszókinccs figyelembevételével kell számítani.

Van egy másik szempont is, amelyre vonatkozóan nem lehet elfogadni SWADESH és GREENBERG álláspontját, ez pedig a szókinccs nem genetikusan és nem véletlen úton keletkezett hasonló elemeinek aránya. Mindkét kutató általában lekicsinyli vagy csak mellékes megjegyzésekkel illeti ezeket a rétegeket, holott a mennyiségük egyáltalán nem jelentéktelen, és nem igaz, ahogy SWADESH állítja, hogy a hangszimbolikus elemek könnyen felismerhetők, mert csak meghatározott fogalomkörhöz vannak kötve.

Az első csoport, a hangszimbolikus úton keletkezett szavak családja, tulajdonképpen sokkal tágabb már annál is, amit az elnevezés elárul. A hangutánzó és hangfestő szavakon kívül számításba kell venni a belső szóteremtés egyéb eszközeit (állathívogató és terelő szavak, indulatszavak, gyermeknyelvi szavak), amelyek hasonló hangalakot hozhatnak létre egymással nem rokon nyelvekben. Az afrikai nyelvekben nagymértékben kell számolni e szavakkal. Szinte minden kutató kiemeli az afrikai nyelvek e jellegzetességét, mint pl. DELAFOSSE (1929: 118), WESTERMANN (1943: 13). A MEINHOF (1912) által felállított szóegyeztetések közül az alábbiak joggal gyanúsíthatók azzal, hogy ebből a szótípusból valók: atmen ’lélegzik’, blasen ’fúj’, fliegen ’repül’, giessen ’önt’, lecken ’nyal’, schlafen ’alszik’, sprechen ’beszél’ stb. A „lecken” példái kitűnnek a bennük domináns *l* hangról. A GREENBERG-féle listák közül a bee ’méh’, break ’tör’, ass ’számár’, cut ’vág’, drink ’iszik’, stick ’bot, pálca’, lion ’oroszlán’, sleep ’alszik’, spit ’köp’ stb. joggal gyanúsíthatók ilyen eredetűeknek (még ha egy-egy afrikai megfelelőjük jelenleg el is hasonult, és nem lehet ráismerni hangszimbolikus alakjára, akárcsak a magyar *mókus* szó

esetében). Persze az illető szavak etimológiája hivatott megállapítani, hogy valóban helyes-e a feltevés. Így első látásra szinte bizonyosnak vehetjük, hogy az efik és a bantu alapnyelvi összehasonlító listából (1963 : 34) a 22. szó hangutánzó: efik *-kikò* 'kakas' — BA *-kókò* 'szárnyas' (?).

Ha ezeknek a szavaknak az alapszókinsben jelentkező mennyisége nagyobb annál, ahogy SWADESH és GREENBERG gondolja, vajon mennyinek vehető ez az arány kísérleti nyelveinkben? Ebben a tekintetben nem tudunk analóg számításokra hivatkozni, és csak nem afrikai nyelvek anyagából, hanem a mágyarból kell becsléseket végezni. VERMES STEFÁNIA (1941—1943) a magyar nyelv eredeti szavai közt a belső szóteremtés útján létrejött tőszavak arányát 22,3%-ra teszi (a BÁRCZY-féle szófejtő szótár 4880 címszava után). Ebben a %-ban a belső szóteremtés egyéb eszközei (képzés, elvonás stb.) útján keletkezett szavak is benne vannak. Ha ebből 10%-ra tesszük a hangszimbolikus eszközökkel létrejött szavakat, akkor nem igen járunk messze az igazságtól. Mivel tapasztalatunk szerint az afrikai nyelvekben igen nagy jelentőségű az effajta szóalkotás, 15%-nak fogom számítani.

A második csoport, a jövevényszavak csoportja az előbbinél sokkal nagyobb méretű, s ezért feltétlenül figyelmet érdemel. Számításainkban ugyan csak az alapszókinsre vagyunk tekintettel, de a jövevényszavak száma ebben a rétegben is igen magas. Hivatkozom ELLEGÁRD (1959 : 147) adataira, miszerint az indogermán nyelvek közül az 1860 indoeurópai tőből a germán nyelvekben megmaradt 67,3%, a balti-szláv ágban 64,8%, az albánban 15,6% és az örményben 23,8%. A magyar nyelv tőszavainak mintegy 35%-a idegen eredetű VERMES (1941 : 1943) számításai szerint, ha az ismeretlen eredetű szavakat is jogosan finnugor eredetűnek vesszük, és TOLNAI (1924 : 55) statisztikája megerősíti ezeket a számokat. HAKULINEN (1941 : 163—164) a finn nyelv eredeti tőszavainak számát kerekén 80%-ra teszi, de a finn nyelv ebben a vonatkozásban szinte egyedülálló, ezzel szemben az angolban nagyjából éppen fordított az arány, ahogy egyébként Greenberg (1963 : 32) maga is rámutat az angol eredeti szókins csekély arányaira. Az afrikai nyelvek, mint már egyébként említettem, jellegzetesek arról, hogy milyen nagy arányú idegen hatások érték őket a vándorlások, kereszteződések, szoros szomszédsági és politikai kapcsolatok révén, úgyhogy Afrikában gyakori a nyelvi szövetségek (union linguistique, Sprachbund) olyan szoros fajtája, amelyhez hasonló a balkáni nyelvek körében ismeretes. Ezekre a nyelvi szövetségekre az egész nyelvtani és fonetikai rendszeren kívül a szókins nagyarányú közössége jellemző, s erre a legtöbb afrikanista rámutat.⁴⁶ Ha tehát kísérleti számításainkban a gentikus viszonyok szempontjából ismeretlen afrikai kísérleti nyelv tőszavainak idegen elemeit 45%-ra veszem, akkor ez egyáltalán nem túlzás, sőt.

Ha az említett két csoport százalékszámait összeadjuk, akkor 60% lesz a kísérleti nyelv alapszókinsének az a rétege, amely hasonló alakot mutat fel két-két nyelv viszonyában, de sem genetikai kapcsolatuk nincs egymással, és a véletlen sem vezethette őket erre a hasonlóságra, hanem két más szükség-szerű tényező.⁴⁷

⁴⁶ Lásd pl. WESTERMANN (1949), DE LAVERGNE DE TRESSAN (1953 : 157) és TUCKER (1957 : 550—551).

⁴⁷ Bizonyos átfedések azért nincsenek kizárva e különböző rétegek közt, s még a legszigorúbb etimológia sem mindig tudja az ilyen eseteket különválasztani. Gondolok itt például arra, hogy gyakran nehéz megmondani egyes indulatszóról vagy hangutánzó-

Ha egy lépéssel tovább folytatjuk gondolatmenetünket, akkor az ismeretlen genetikai viszonyban álló afrikai nyelvek két csoportra oszthatók:

1. genetikus rokonság nincs köztük,
2. genetikus rokonság áll fent köztük;

ez az utóbbi csoport további két alcsoportra oszlik:

a) az alapnyelvből való elválás régi keletű, vagy viszonylag új keletű ugyan, de a nyelvek változási tempója nagyon gyors volt, s ezért a változások mértéke nagyobb;

b) ennek fordított esete, vagyis amikor az alapnyelvből való elválás újabb keletű, vagy viszonylag régiebb, de a változás tempója igen lassú volt, s így jelentős változások nem mentek végbe.⁴⁸

Az 1. csoportba tartozó nyelvek alapszókinccse 4 rétegből tevődik össze:

1. egymáshoz nem hasonló szavak,
2. egymáshoz véletlenül hasonló szavak,
3. természetes hangteremtéssel (hangszimbolika, expresszivitás) keletkezett egymáshoz hasonló szavak,
4. kölcsönszavak (közös forrásból vagy egymástól való átvétel), amelyek hasonlóképp egymáshoz.

A négyféle rétegből csak az első ad egymástól teljesen különböző hangalakú szavakat, a másik három rétegben a szavak egymáshoz hasonlóak.

A 2a csoportba tartozó nyelvek esetében a kép bonyolultabb, mert még egy réteggel kell számolnunk, ti. amely genetikusan rokon. Ezt a réteget nem lehet egyértelműen a többiben szétosztani, sem pedig külön csoportba foglalni, mert a genetikus rokonság nem jelent hasonlóságot, márpedig a jelen vizsgálat célja éppen ezeknek a rétegeknek a feltárása mennyiségi szempontból. A genetikusan rokon elemek egy része tehát hasonló egymáshoz, másik része nem hasonló, mert a nyelv fejlődése az eredetileg azonos alakokat elhasonította egymástól. A számítás szempontjából az első rész az 1. csoportba kerül, vagyis az egymáshoz nem hasonló szavak csoportjába, a második rész pedig külön egy 5. csoportba. Ez a különbségtétel és kettéválasztás mutatja a legélesebben a hasonlósági és az összehasonlító módszer közti mély szakadékot.

Mennyinek vegyük ennek a csoportnak az arányát a többi csoporthoz és a két részt egymáshoz viszonyítva? Kiindulhatunk a finnugor nyelvek tapasztalatából, mint analóg példából, mert a finnugor nyelvek viszonylag igen régen váltak szét egymástól, de a változások tempója nem volt oly gyors. A VERMES és TOLNAI által kimutatott statisztikák szerint a magyar nyelv megmaradt finnugor töveinek aránya 20–25% körül mozog. A bantu nyelvekben GUTHRIE számításai szerint (GUTHRIE 1948: 21, illetve TUCKER 1957: 551) hasonló a helyzet. Ha ebből szét akarnók választani egymástól a két részt, akkor csak becslésre támaszkodhatunk. A hasonlóknak is mutatózó tövek aránya a finnugor nyelvekben aligha haladja meg a 3%-ot.⁴⁹

szóról, hogy ez az illető nyelv külön életében természetes úton keletkezett-e, örökölte-e a család közös szókinccséből, vagy pedig kölcsönszó-e (ilyenre is van példa). Ezeket az eseteket kísérleti számításunkban nem tudjuk figyelembe venni.

⁴⁸ Hogy a nyelvi változások lefolyásának tempója nem egyenletes, hanem nyelvenként változó, a glottochronológia híveinek tételével szemben, lásd egy másik tanulmányomat (FODOR 1963).

⁴⁹ FAIRBANKS (1955: 118) ellenőrizni próbálta az orosz és a cseh nyelvben, hogy mi a valóban rokon és a hasonló szavak aránya, de lényeges eltérést nem talált köztük. Magam (FODOR 1961: 335) utánaszámoltam és azt találtam, hogy az eltérés valóban nem

A 2b csoportba ugyancsak fel kell venni az 5. réteget, csak a százalékalakul másképpen. Hozzávetőleges becslés alapján vegyük úgy, hogy az eredeti tövek 40%-a megmaradt, s ennek fele, vagyis 20% hasonló is egymáshoz.

A matematikai modell felállítása előtt, amellyel meg akarjuk vizsgálni, hogy két vagy több nyelvben hány szó hasonlíthat egymáshoz, feltétlenül le kell választani az alapszókincsből azokat a rétegeket, amelyek eleve számításán kívül maradnak, mert szükségszerűen hasonlóak egymáshoz. Ebben a tekintetben sem lehet tehát elfogadni a SWADESH és GREENBERG által megjelölt kiindulópontot.

Ezek után rátérek a kísérleti nyelvek ismertetésére. Általában abból a feltevésből indulok ki, hogy a két (majd négy) nyelv releváns adatai egymással egyenlők, s csak akkor veszek fel különbséget, ha a számítás szempontjából ennek értelme van, és a feltett különbség reális.

Az alapszókincset 5000 egyszerű tőszóban határozom meg. A BÁRCZI-féle Magyar Szófejtő Szótár címszavainak száma nagyjából e körül mozog. HAKULINEN (1941: 163—164) adatai szerint a finnben kb. 6700 tőszót számoltak össze. PROST (1956) szongaj szójegyzéke nagyjából megközelíti az 5000 szót.

Ezt az 5000 szót 250 fogalomkörre osztom szét, úgyhogy mindegyik fogalomkörben arányosan (véletlenszerűen) elosztva 20 szó legyen. A 250-es számot két fogalomköri szótár, a DORNSEIFF-féle német (1959) és a Roget's Thesaurus (DUTCH 1962) angol szótára szerint számítottam. Az előbbi 20 csoportban összesen 892 fogalomköri alcsoportba sorolta be a német szókincset, az utóbbi 990 csoportba az angol. Azáltal ugyan, hogy csak az 5000 legfontosabb szót vesszük figyelembe, nem lesz kevesebb a fogalomkörök száma, de azáltal, hogy nem az angol és a német nyelvről, hanem jórészt vagy teljesen irodalom nélküli nyelvekről van szó, a fogalomkörök száma talán a negyedére csökkenthető. A DORNSEIFF-féle szótár 18. (Wirtschaft) csoportjának alcsoportjaiból teljesen kiesik a 10. (Sparsamkeit, Behalten), a 17. (Entleihen), a 19. (Bankrott) és a 30. Bankwesen), s ha a többi fogalomkört alkotó szavak száma nagyon csökken, akkor még két-három alcsoport vonható össze csoportonként.

Két összehasonlított nyelv hangrendszere 5—5 magánhangzóból és 20—20 mássalhangzóból áll. Amint említettem ugyan, az afrikai nyelvekben igen bonyolult mássalhangzó-rendszer van, de a hasonlóság szempontjából bizonyos korrelációk elhanyagolhatók, mert az egyszerű zárhangok ugyanúgy minősülnek, mint az aspirált zárhangok vagy a kettős zárú mássalhangzó-affrikáták. A feltett mássalhangzók tehát csak hasonlósági fonémátípusok.

A fenti feltételek alapján és a további megszorításokkal az alábbi két (négy) mesterséges nyelv alapszókincsének hasonlósági modellje állítandó fel, amely megmutatja, hogy az alapszókincs 2. rétege hány % az egész alapszókincshez viszonyítva. Ekkor az 1. és a 2. réteget kell egymástól különválasztani, mert a többi 3, illetve 4 százalékszámát már megadtam.

1. Az 1. csoportból tehát 2000, a 2a csoportból 1850 és a 2b csoportból 1000 szó lesz az 1. és 2. réteg szavainak száma, s e szavak ugyancsak arányosan (véletlenszerűen) oszlanak el a 250 fogalomkörön belül;

lényeges: 2—3% lehet. E számítás azonban semmitmondó, mert a szláv nyelvek igen archaikusak lévén csak keveset változtak, másrészt pedig az a számítás nem azonos azzal, amely most nekünk kell, mert ott a hasonló szavak közé felvettük a genetikusan nem rokon szavakat is; egyébként is a számítás alapja ott a rövid SWADESH-féle lista volt.

2. A magánhangzók egy szinofont alkotnak.⁵⁰

3. A mesterséges nyelvek mássalhangzói a következők:

p	t			k
b	d			g
	c	č		
f	s		l r	χ' γ
v	z			
	š			
	ž			
m	n	n'		η

4. Ezek egymással az alábbi szinofonokat alkotják:

1. p b m	6. s z
2. p b f v	7. η s z
3. t d n n' l r	8. k g η
4. t s š c č	9. k χ' γ
5. d z ž	10. m n n' η ⁵¹

5. A mássalhangzók és a magánhangzók az alábbi kapcsolatokban alkothatnak szavakat (C = mássalhangzó, V = magánhangzó):

CV	VC
CVC	VCV
CVCV ⁵²	

6. Két különböző nyelvből vett szó akkor hasonló, ha összetételük a mássalhangzók és magánhangzók szempontjából azonos és mássalhangzóik szinofont alkotnak. Ha két szó összetétele nem azonos, akkor még három esetben lehetnek e szavak hasonlóak egymáshoz:

a) CV = CVC, feltéve, ha a háromtagú szó első C eleme hasonló a kéttagú szó C eleméhez, vagyis szinofont alkot (pl. *ba = pet*);

b) VC = VCV, feltéve, ha a C mindkét szóban hasonló (pl. *oka = oyi*);

c) CVC = CVCV, feltéve, ha az ötelemű szó első két C eleme hasonlít a háromelemű szó mindkét C eleméhez, mégpedig úgy, hogy az első C az első C elemhez, a második C a másodikhoz (pl. *bom = pumag*).⁵³

⁵⁰ Ebben a voltaire-i kritika jogossága látszik, de a finnugor nyelvtudományban pl. legfeljebb a palatális és veláris nyelvállás különbsége ad hangtörvényszerű megfelelést a magánhangzók közt. SWADESH ugyan a totonak és a zoke nyelv 5 magánhangzószinofontját állapította meg, de az afrikai nyelvek körében ennek kevés valószínűsége van. A bantu nyelvcsaládban a magánhangzók közt biztosabb hangtörvények vannak, GREENBERG efik és bantu alapnyelvi összehasonlító táblázatában szinte azonosság látszik egy-egy magánhangzótípus közt, de már az összehasonlító szólistákban minden magánhangzó minden magánhangzóval azonosítva van.

⁵¹ Akárcsak SWADESH, én is 10 mássalhangzó-szinofont feltételeztem.

⁵² Az afrikai nyelvek szó szerkezete sokkal bonyolultabb annál, semhogy megelégedjünk a SWADESH által felvett CVC összehasonlítással. A fenti eloszlás a szudáni nyelvek átlagos szerkezeti eloszlásának is megfelel; igaz ugyan, hogy a szó belsejében és végén levő gyakori VV kapcsolatot nem tartalmazza, de kísérletünk feltételei szempontjából ez a körülmény közömbös.

⁵³ A CV és VC hasonlóságát eleve kizártam, pedig GREENBERG ilyen szavakat is egyezőnek vett, pl. a chari-nílusi szólistából a „dob(ál)” jelentésű kunama *fa* szót a mahasz *af*, a kenuzi *ab* (1963 : 127), a keleti szudáni szójegyzékből a „has” jelentésű

7. A mássalhangzók gyakorisági eloszlását kétféleképpen számolom:
 a) arányosan (véletlenszerűen) fordulnak elő mind az öt szótípusban, vagyis egyik mássalhangzó sem gyakoribb a másiknál;
 b) gyakoriság szempontjából az alábbi három típust különböztettem meg:

1. nyelvtípus
 gyakorisági csoport

I.	II.	III.
b, t, d, n, k, r	f, m, s, l, g, χ'	p, v, š, ž, z, c, č, n, η, γ
6 hang	6 hang	10 hang

A csoportok előfordulási gyakorisága %-ban, s egy-egy hang gyakorisága (kerekítve):

I. 52%, illetve	8,7%
II. 38%, „	6,3%
III. 10%, „	1%

2. nyelvtípus

I.	II.	III.
r, l, n, g	p, b, t, d, m, s, z š, ž, c, č	f, v, k, n', η, χ', γ
4 hang	11 hang	7 hang

A gyakoriság százaléakai:

I. 41%, illetve	10,3%
II. 50%, „	4,55%
III. 9%, „	1,25%

3. nyelvtípus

I.	II.	III.
r, l, g, γ	d, m, n, χ'	p, b, f, v, t, s, š, z, ž, c, č, k, n', η
4 hang	4 hang	14 hang

núbiai *tu* szót a szungor *ut* szóval (1963 : 96). Ugyancsak nem vettem fel a CV és a CVC hasonlóságát, ha a CVC második C eleme hasonló a CV-vel. Greenberg egyeztetései közt bőven akad ilyen, pl. a „kar” jelentésű daza *kobe* és a zaghava *ba* szó (1963 : 133). Persze az ilyen jellegű megfelelések genetikus szempontból nem lehetetlenek, hisz a finnugor nyelvekben is megvan (vö. magyar *öl* – finn *syli*), de hasonlóknak az én szubjektív fel-fogásom szerint nem minősíthetők.

A gyakoriság százaléakai:

I.	45%,	illetve	11,2%
II.	19%,	„	4,7%
III.	36%,	„	2,6%

A három nyelvtípus adatait nem találomra állítottam össze, hanem három afrikai nyelv, a szongaj, a mva és a fulbe alapján. Nagyjából 250 tőszóban megszámláltam a fonémák előfordulásait, mégpedig a szongajét PROSR (1956), a mva nyelvét ugyancsak PROSR (1953) és a fulbeét LABOURET (1955) szójegyzéke alapján. E nyelvek fonémáit az általam felvett mesterséges nyelv fonémáihoz adaptáltam. A további számításokban szereplő I. nyelv az a mesterséges nyelv, amelyben a fonémák arányosan fordulnak elő az öt szótípusban; a II. nyelv a szongajjal, a III. a mvával és a IV. a fulbéval azonos.

8. A mesterséges nyelvek szavai arányosan (véletlenszerűen) oszlanak meg az öt szótípus szerint.

8.21. A hasonlósági módszer matematikai alapja*

A hasonlóság valószínűségéhez az alábbi következtetéssel jutunk el.

Tartozzék egy fogalomkörhöz az első nyelvben N_1 , a második nyelvben N_2 szó. Számozzuk meg a szavakat mindkét csoporton belül véletlenszerűen 1-től N_1 -ig, illetve 1-től N_2 -ig.

Definiáljuk az ε_{ij} ($i = 1, \dots, N_1; j = 1, \dots, N_2$) valószínűségi változókat a következő módon:

$$\varepsilon_{ij} = \begin{cases} 1, & \text{ha } i \sim j, \\ 0 & \text{egyébként,} \end{cases}$$

ahol $i \sim j$ azt jelenti, hogy az első nyelv i -edik és a második nyelv j -edik szava közt egyezés van.

Legyen

$$\eta = \sum_{i=1}^{N_1} \sum_{j=1}^{N_2} \varepsilon_{ij}$$

Ha a két szó közti egyezés valószínűsége p^* (amely a szavak sorrendben elfoglalt helyétől a véletlenszerű számozás következtében nyilván független, vagyis minden i, j párra ugyanaz), akkor az ε_{ij} valószínűségi változók várható értéke (átlaga):

$$M(\varepsilon_{ij}) = 1p^* + 0 \cdot (1 - p^*) = p^*.$$

Így

$$M(\eta) = \sum_{i=1}^{N_1} \sum_{j=1}^{N_2} M(\varepsilon_{ij}) = N_1 N_2 p^*.$$

* A képlet felállítása és a numerikus számítás elvégzése BÁNKÖVI György matematikus, a MTA Matematikai Intézete tudományos kutatójának munkája volt, akinek ezért és értékes tanácsaiért köszönetemet fejezem ki.

Az egyezés valószínűsége pedig

$$\frac{M(\eta)}{N_1 N_1} = p^*,$$

azaz a két nyelvből taláalomra kiválasztott egy-egy szó egyezésének valószínűsége — N_1 és N_2 értékétől függetlenül — egyenlő a fogalomkörökre vonatkozó keresett valószínűséggel (ez általában nincs így, ha a szavak indexezése és kiválasztása nem véletlenszerűen történik).

8.21.1. A p^* meghatározása

Jelölje A_k az „ábécé” k -adik jelét ($k = 1, 2, \dots, 22$). Legyen

$$\delta_{kl} = \begin{cases} \text{ha } A_k \sim A_l, \\ 0 \text{ egyébként,} \end{cases}$$

ahol a \sim jel azt jelenti, hogy a jelek hasonlósági viszonyban vannak.

Legyen

$$p = M(\delta_{kl})$$

A különböző szótípusokra vezessük be a T^m jelölést ($m = 1, \dots, 5$), azaz

CV	: T^1 típusú
VC	: T^2 ”
CVC	: T^3 ”
VCV	: T^4 ”
CVCVC	: T^5 ”

„Egyjeles”, „kétjeles” illetve „háromjeles” egyezésnek nevezzük azt, ha két nyelv egy-egy összehasonlított típusú szavánál a szó egyezéséhez egy, kettő, illetve három helyen kell a jeleknek megegyezniök.

„Egyjeles” egyezések a szabályok értelmében a következő típusoknál jöhetnek létre:

$$T_1^1 - T_2^1, T_1^1 - T_2^3, T_1^2 - T_2^2, T_1^2 - T_2^4, T_1^3 - T_2^1, \\ T_1^4 - T_2^2, T_1^4 - T_2^4 \text{ (hét eset).}$$

„Kétjeles” egyezéseknél:

$$T_1^3 - T_2^3, T_1^3 - T_2^5, T_1^5 - T_2^5 \text{ (három eset).}$$

„Háromjeles” egyezéseknél: $T_1^5 - T_2^5$ (egy eset).

(Az alsó indexek az első, illetve a második nyelvre utalnak.)

Ha a kiválasztott szavak típusa „egyjeles”, „kétjeles” vagy „háromjeles” egyezést tesz lehetővé, az egyezés létrejöttének valószínűsége nyilván p , p^2 illetve p^3 (mivel a különböző helyeken álló jelek függetlenek), azaz

$$M(\varepsilon_{ij} | T_1^m, T_2^m) = \begin{cases} p, & \text{„egyjeles” egyezés esetében} \\ p^2, & \text{„kétjeles” ” ”} \\ p^3, & \text{„háromjeles” ” ”} \\ 0 & \text{egyébként.} \end{cases}$$

Legyen $P(T_1^n)$, $P(T_2^m)$ annak valószínűsége, hogy egy találmásra kiválasztott szó az első, illetve a második nyelvben T^m típusú. Feltételezésünk szerint valamennyi szótípus egyforma arányban fordul elő a nyelvben, és ha a vizsgált fogalomkör a szavak típus szerinti eloszlását nem befolyásolja, akkor

$$P(T_1^m) = P(T_2^m) = \frac{1}{5} \quad (m = 1, \dots, 5).$$

Míthogy

$$p^* = M(\varepsilon_{ij}) = \sum_{m=1}^5 \sum_{n=1}^5 M(\varepsilon_{ij} | T_1^m, T_2^n) P(T_1^m) P(T_2^n),$$

a fentiekből következik, hogy

$$p^* = \frac{1}{25} \sum_{m=1}^5 \sum_{n=1}^5 M(\varepsilon_{ij} | T_1^m, T_2^n) = \frac{7p + 3p^2 + p^3}{25}$$

8.21.2. A p kiszámítása

Jelölje $P_1(A_k)$ illetve $P_2(A_k)$ az első, illetve a második nyelvben az A_k ($k = 1, \dots, 22$) jel előfordulásának a valószínűségét. Legyen $M(\delta_{kl} | A_k)$ azon egyezések számának (feltételes) várható értéke, amikor az első nyelv k -adik jele fordul elő. Ez a következőképpen számítható ki:

$$M(\delta_{kl} | A_k) = \sum_{l=1}^{22} M(\delta_{kl} | A_k, A_l) P_2(A_l) = \sum_l^{(k)} P_2(A_l) = mk,$$

(ahol a $\sum_l^{(k)}$ összegezése azon A_l jelekre terjed ki, amelyek A_k jellel egy hasonlósági csoportban vannak), míthogy

$$M(\delta_{kl} | A_k, A_l) = \begin{cases} 1, & \text{ha } A_k \sim A_l, \\ 0 & \text{egyébként.} \end{cases}$$

A feltételes várható értékre vonatkozó tétel alapján

$$p = M(\delta_{kl}) = \sum_{k=1}^{22} m_k P_1(A_k).$$

Így tehát a $P_1(A_k)$ és $P_2(A_k)$ ($k = 1, \dots, 22$) valószínűségek ismeretében p , és ebből p^* meghatározható.

8.21.3. Numerikus eredmények

Az alábbiakban négy egymással páronként összehasonlított nyelvre vonatkozó számítás eredményeit közöljük. E nyelvek a következők:

I. $P(A_k) = 1/22$ valamennyi jelnél.

$$\text{II. } P(A_k) = \begin{cases} 0,087, & \text{ha } A_k = b, t, d, n, k, r \\ 0,063, & \text{ha } A_k = f, m, s, l, g, \chi' \\ 0,010, & \text{ha } A_k = p, v, \check{z}, \check{s}, z, c, \check{c}, n, \eta, \gamma \end{cases}$$

$$\text{III. } P(A_k) = \begin{cases} 0,1030, & \text{ha } A_k = r, l, n, g \\ 0,0455, & \text{ha } A_k = p, b, t, d, m, s, z, \check{s}, \check{z}, c, \check{c} \\ 0,0125, & \text{ha } A_k = f, v, k, n', \eta, \chi', \gamma \end{cases}$$

$$\text{IV. } P(A_k) = \begin{cases} 0,112, & \text{ha } A_k = r, l, g, \gamma \\ 0,047, & \text{ha } A_k = d, m, n, \chi' \\ 0,026, & \text{ha } A_k = p, b, f, v, t, s, \check{s}, z, \check{z}, c, \check{c}, k, n', \eta \end{cases}$$

Az előbbi képletek alapján megkapjuk a p^* értékeket az I., II., III. és IV. típusú nyelvek összehasonlítása után:

$$\begin{aligned} p^* (\text{I., I.}) &= 7,74\% \\ p^* (\text{II., II.}) &= 10,02\% \\ p^* (\text{III., III.}) &= 9,62\% \\ p^* (\text{IV., IV.}) &= 7,99\% \\ p^* (\text{II., III.}) &= 9,55\% \\ p^* (\text{II., IV.}) &= 8,94\% \\ p^* (\text{III., IV.}) &= 8,16\% \end{aligned}$$

8.22. A matematikai ellenőrzésből eredő következtetések

A valószínűségszámítással kapott eredmények az első látásra szinte azonosak GREENBERG ismeretlen eljárással megbecsült 8%-os értékével, sőt SWADESH 5%-os határától sincsenek messze, habár az ő eljárása, az alapfeltételek helytelen volta miatt még kevésbé alkalmazható, mint már kifejtettem. Amint látjuk, az egyezés valószínűsége nem túlságosan érzékeny a $P(A_k)$ valószínűségek eltéréseire, vagyis nem olyan nagyok az egyes hangok gyakoriságának eltéréseiből adódó különbségek, mint ahogyan azt SWADESH megbecsülte, mindazonáltal nem szabad számításán kívül hagyni. A továbbiakban azonban feltételesen vegyünk egyformán 8%-ot az alapszókinsz 2. rétegére, vagyis az egymáshoz véletlenül hasonló szavaknak arányára. Ezek után állítsuk fel az afrikai nyelvek egymással való kapcsolatának három esetét, behelyettesítve a megfelelő %-okkal, s az alapszókinsz nagyságát 5000 szóban állapítva meg:

1. genetikus rokonság nélküli viszony:

1. réteg	32%	1600 szó
2. „	8%	400 „
3. „	15%	750 „
4. „	45%	2250 „
	Összesen	5000 szó

Ebből a nem hasonló szavak száma 1600, azaz 32%, míg a hasonlók száma (véletlenül, kölcsönzés, hangszimbolika útján) összesen 3400 szó, azaz 68%.

2a. régi keletű genetikus rokonság vagy új keletű szétválás nagymértékben változó rokon nyelvek között:

1. réteg	29%	1450 szó
2. „	8%	400 „
3. „	15%	750 „
4. „	45%	2250 „
5. „	3%	150 „
	összesen	5000 szó

Ebből a nem hasonló szavak száma 1450 szó, azaz 29%, míg a hasonló szavak száma (véletlenül, kölcsönzés, természetes hangteremtés, genetikus összefüggés után hasonlóknak megmaradt) 3550, azaz 71%.

2b. új keletű szétválás közös alapnyelvből vagy régebbi szétválás archaikus nyelvek között:

1. réteg	12%	600 szó
2. „	8%	400 „
3. „	15%	750 „
4. „	45%	2250 „
5. „	20%	1000 „
	összesen	5000 szó

Ebből a nem hasonló szavak száma 600, azaz 12%, míg a hasonló szavak száma 4400, azaz 88%.

Ezekből a feltételezett, de bizonyos tapasztalatokon épülő összehasonlításokból nyilvánvaló, hogy a hasonlósági módszer teljesen használhatatlannak bizonyul, mert ott mondja fel a szolgálatot, ahol a legjobban kell. Az 1. és a 2a. viszonyban álló nyelveket nem tudja egymástól megkülönböztetni, hiszen a különbség nem több, mint 150 szó, azaz 3%. A 2b. jellegű viszonyban álló nyelvek hasonlósági összevetése ugyan eredményes lehet, de ez az eset a gyakorlatban egyáltalán nem jelentős: olyan nyelvekre vonatkozik, mint pl. az újlatin nyelvek vagy a szláv nyelvek, az afrikai nyelvek közül pedig a bantu nyelvek egyes csoportjai, vagy a tagoj, a tumale és a talodi egymás közt, tehát amelyek nemcsak a laikus számára észrevehetően rokonok, hanem még egymás közt többé-kevésbé kölcsönösen érthetőek is.

Azt lehetne ellenvetésként felhozni, hogy vannak még fokozati különbségek a 2. és a 2a. csoport közt, amikor az 5. réteg mennyisége jobban közeledik az 1. csoporthoz, illetve a 2a. ezen rétege jobban távolodik az 1. csoporttól.

Természetesen ilyen esetek is előfordulnak. De végeredményben a számítások elvégzése után csak annyit tudunk biztosan, hogy a véletlenül hasonló szavak aránya 8%, ezen kívül szubjektíven ismerjük a nem hasonló szavak arányát is, de semmit sem tudunk a többi rétegről, és mivel a másik kettő teljességgel ismeretlen, tehát pl. a kölcsönzések aránya lehet 60% vagy még több, ahogy pl. az indoeurópai nyelvek közül az albán esete mutatja, nem tudjuk eldönteni, hogy van-e 5. réteg, tehát fennáll-e a genetikus rokonság, vagy sem, és ha van 5. réteg, az számszerűleg mennyi, és mely szavak tartoznak oda.

Azt mondtam az előbb, hogy a 2. réteg, vagyis a 8% mennyisége ismert. Ebben a tekintetben is jelentős megszorításokra van szükség. A fonémák előfordulási gyakoriságából származó különbségek bizonytalansági tényezője valóban kiküszöbölhető előzetes statisztikai számolásokkal. GREENBERG nem végzett ilyeneket, tehát az ő adatainak számszerű összehasonlítása esetében 2–3% nagyságú eltéréseket feltétlenül figyelembe kellene venni. De van ennél sokkal jelentősebb bizonytalanság, ti. az ingadozás. Habár a statisztikai szórást a számítások igen hosszadalmas volta miatt nem végeztem el, hozzávetőleges becslés alapján az egyezési értékek felső határát 13–15% körül tehetjük, tehát az ingadozás átlag 5% lehet, nagyobb, mint a hipotétikus 1. és 2a. csoport eltérése egymástól. Végeredményben tehát lényeges különbség van GREENBERG 8%-os adata és e számításoké közt.

Eltekintve azonban a számítások eredményének tanulságaitól, a hasonlósági módszer eleve nem alkalmas arra, hogy vele egzakt összehasonlításokat végezzünk. GREENBERGTől és más tekintetben SWADESHTől eltérően megpróbáltam objektív alapokra helyezni a hasonlóság kritériumát nem meggyőződéssel, hanem főleg azért, hogy a módszer híveinek mennyiségi következtetéseit ellenőrizsem. Az általam előlegezett hasonlósági posztulátumok nem szűntek meg szubjektív jellegűnek lenni, hisz azokat bárki másként állíthatná össze, pl. szinofon lehetne a *t* és *z*, az *m* és *v*, hasonlóan lehetne minősíteni a CV és a VC elemű szavakat is, vagy ezeknél szigorúbb szabályokat is lehetne alkalmazni, mindez azonban nem változtat e feltételek teljesen önkényes voltán⁵⁴

A számításokban egyszerre csak két nyelvet hasonlítottunk össze egymással, és a p^* értékeit ennek megfelelően kaptuk meg. Nyilvánvaló, s ebben igaza van GREENBERGnek, hogy három vagy ennél több nyelv egyszerre való összehasonlítása esetében a p^* értékének olyan jelentős mértékben kell csökkennie, hogy az már végeredményben elhanyagolható. GREENBERG szerint tehát az ekkor kimutatható hasonlóságok csak genetikus összefüggéssel magyarázhatók.

GREENBERG érveire azonban két ellenvetést tehetünk. Az első az, hogy az ilyen esetben tulajdonképpen csak az történik, hogy a 2. réteg értékét 8%-nál kevesebbre kell venni, s ez a csökkenés gyakorlatilag a 0-ig terjedhet. Hogyan értékeljük ezt az esetet? Nyilván az 1. réteg értékeit kell megnövelni 8%-ig bezárólag, vagyis röviden az alábbi helyzet alakul ki:

1. csoport

1.	réteg	40%	2000 szó
2.	„	0%	0 „
3–4.	„	60%	3000 „

2a csoport

1.	réteg	37%	1850 szó
2.	„	0%	0 „
3–5.	„	63%	3150 „

2b csoport

1.	réteg	20%	1000 szó
2.	„	0%	0 „
3–5.	„	80%	4000 „

Tehát a 3–5. réteget továbbra sem lehet szétválasztani, és a különbség a három csoport között a csak két nyelv összehasonlításakor keletkezett helyzethez képest még inkább elmosódik.

A másik ellenvetés pedig az, hogy több nyelv összehasonlítása esetében — ha azok közvetlenül származnak le ugyanabból az alapnyelvből — a közös örökség aránya szintén csökken, mert kevés olyan szó marad meg, amely megvolt az alapnyelvben, s mindegyik leánynyelvben egyformán megmaradt. Jó példa erre BERECZKI (*Беречки* 1963) adatai a finnugor nyelvek köréből. A szerző a mari alapszókincs szavait (a szerző szíves közlése szerint: tősza-

⁵⁴ A számszerű eredmények a p képletébe való behelyettesítéssel természetesen aszerint változnak meg, ahogyan a számítási feltételeket módosítjuk, vagyis a p^* 8%-os értéke jelentősen megváltozhat.

vait) vizsgálta meg, hogy hány finnugor szó maradt meg benne, és a többi finnugor nyelvhez viszonyítva mennyi maradt ebből az örökségből. Az adatok szerint 694 finnugor tőszó van a mariban. Ebből

a mordvinnal biztosan közös	283 szó	
az udmurttal	346 „	„
a hantival	255 „	„
a manysival	240 „	„
és a magyarral	196 szó.	Ezekből

az adatokból nemcsak azt látjuk, hogy a többezer tőszóra menő alapszókincretegből alig tíz százalék körüli a finnugor örökség, hanem hogy a mordvinnal már csak a finnugor szókincs jó harmada rokon.

A mondottakból az következik, hogy a többnyelvi összehasonlítás esetében nemcsak a 2. réteg csökken sőt eltűnik, hanem szükségszerűen az 5. réteg is, főképpen, ha nagyon régi rokonságról, illetőleg gyorsan változó nyelvekről van szó, viszont az 1. réteg mennyisége megnő. Körülbelül így alakul tehát a helyzet:

1. csoport változatlan, tehát a kétféle réteg aránya

40 : 60%, azaz 2000 : 3000 szó;

2a csoport

1. réteg	39%	1950 szó
2. „	0%	0 „
3—5. réteg	61%	2050 „

2b csoport

1. réteg	25%	1250 szó
2. „	0%	0 „
3—5. réteg	75%	3750 „

Láthatjuk tehát, hogy GREENBERG észrevétele egyáltalán nem könnyítette meg a hasonlósági módszer helyzetét, mert a háromféle viszony rétegei közti arány még inkább elmosódik.

Persze a rokon nyelvek nemcsak olyan genetikai kapcsolatban állhatnak egymással, hogy közvetlenül ágaztak el egy alapnyelvből, hanem másféle, bonyolultabb rokonságban is, mint pl. az említett példából azok a finnugor nyelvek, amelyek szorosabban rokonok egymással, mint a marival, tehát a magyar, a hanti és a manysi, amelyek az ugor ágból váltak szét. Ezekben az esetekben már eleve nem várhatjuk azt, hogy olyan nagyszámú közös elem maradjon meg, mint a közelebbi rokonságon belül, tehát ha ekkor kevesebb a hasonló elem, az nem jelenti feltétlenül azt, hogy nem áll fent rokonság, hanem hogy távolabbi rokonság áll fent, ha egyáltalán a hasonlóság száma valamit is mutat. Az afrikai nyelvek összehasonlításakor sem lehet azt várni, hogy 10—15 nyelvből álló csoport, ha egyáltalán rokonnak bizonyul, mind egy közös alapnyelvre menjen vissza, sokkal valószínűbb, hogy köztük néhány közelebbiről rokon egymással, és láncszerűen kapcsolódik a többi rokon csoporthoz. Ha viszont ilyen viszonyban állanak egymással a vizsgált nyelvek, akkor a valóban rokon szókincsréteg viszonylag kevés lehet, egyes esetekben nem több, mint néhány százalék. Ennek a rétegnek a kimutatására

a hasonlósági módszer a legkevésbé sem alkalmas, mint ahogy nem tudja szétválasztani a 3. és a 4. réteget sem egymástól.

De még ha mindezek után elfogadnók is a hasonlósági módszert a rokonság bizonyító módszere gyanánt, akkor még csak olyan épületet kapnánk, amelynek nincsen váza (az alapokról most ne beszéljünk). A módszer segítségével csak annyit lehetne megtudni, hogy A, B, C és D nyelv rokon egymással, de nem áll genetikus kapcsolatban E, F, G és H nyelvvel, hiszen a határt a hasonlóság %-a vonja meg. Azt pedig semmiképpen sem lehetne kideríteni, hogy hogyan viszonylik egymással a kellő százalékszámot elérő A, B, C és D nyelv. Amint GREENBERG általános nyelvészeti tanulmánykötetében (1958 : 43—44) is említi, négy nyelv 14-féleképpen lehet rokon egymással (pl.: A/B/C/D; A/B, C, D; A, B/C, D; A, B, C/D stb.). Ennek eldöntése a hagyományos módszerekkel sem könnyű, ahogy ezt PULGRAM (1961) ecsetelte. Nézetem szerint a lexikostatisztika módosított formája (FODOR 1961: 342—344) és a kölcsönös érthetőségi vizsgálatok eredményei helyell-közzel segíthetik az összehasonlító módszert, a hasonlósági módszer kritériumát, a hasonlóságot azonban aligha lehetne még kisebb vagy nagyobb arányú hasonlóságokra bontani. GREENBERG rendszerének alcsoportbeosztásai már ezért sem vehetők komolyan (kivéve, amikor mások rendszerét vette át).

Csak röviden emlékezem meg Долгопольский (1964) elméletéről, amely már kéziratomban lezárása után került a kezembe. A szerző a statisztikai valószínűség módszerét alkalmazva dolgoz ki egy olyan eljárást, amely egyes eddig rokonnak nem hitelesen minősített nyelvcsaládok ősi genetikus kapcsolatát hivatott kimutatni. Gondolatmenete GREENBERG (1953) alapelveiből indul ki, de már a szavak hasonlóságának okai közt a hangszimbolikus tényezőt figyelmen kívül hagyja (a cikk belsejében mint elhanyagolható körülményt említi meg), a kölcsönzészről is csak mellékesen emlékezik meg, tehát a véletlen és a genetikus azonosság mint két végletes eset élesen szembekerül egymással. A továbbiakban a szerző a hangváltozásoknak és a jelentés-változásoknak tapasztalati eseteit néhány főbb sémában próbálja összefoglalni. Érdekes, hogy a hangváltozási típusok (mondhatnók: szinofonok) száma itt is 10 a mássalhangzókra vonatkozóan, a magánhangzók esetében itt is minden eset lehetségesnek minősül. A bizonyítékanyag összesen 15 szó, illetve morféma, és erre épül a matematikai modell. A végső konklúzió az indoeurópai, ural-altaji, szemita-hamita, (csukot, kamcsadal) és kartvéli (Kaukázus) stb. nyelvek genetikus rokonságát látja ezen az úton bizonyítottnak.

Долгопольский elméletének egyik legfőbb tévedése az, hogy a tapasztalati adatokra épített valószínűséget olyan törvénynek fogadja el a hangtörvények hiányában, amely minden egyedi esetre (egy-egy alapnyelv egymáshoz való viszonyára) érvényes. De honnan tudja a szerző, vagy akárki más, hogy pl. a szemita-hamita és a finnugor alapnyelv kapcsolatában, feltéve ha a két nyelvcsalád közös eredetű, a gyakoribb vagy a ritkább hangváltozási eset érvényes-e? Az elmélet másik fő hibája az, hogy az indukció igen csekély számú adatra épül, s köztük pl. a tagadó, illetőleg tiltószó már eleve kétes értékű éppen a hangszimbolikus eredet lehetősége következtében. De eleve elhibázott dolog tapasztalati valószínűségekre hivatkozni akkor, amikor még a megfelelő adatok a szóba kerülhető összes nyelvcsalád hangváltozásaira vonatkozóan nincsenek kimunkálva. A szerző többi állítására vonatkozóan a SWADESH—GREENBERG-féle elméletéről mondottak érvényesek.

8.3. Az afrikai nyelvcsaládok egymáshoz való és távolabbi rokonságának kérdése

GREENBERG munkájában vörös fonalként húzódik végig az a gondolat, hogy az afrikai nyelvcsaládok végeredményben rokonságban vannak egymással. Ez nemcsak abból tűnik ki, hogy az amerikai kutató három, illetve négy nagy nyelvcsaládban el tudta helyezni az összes afrikai nyelveket, és elszigetelt nyelveknek nyoma sincs az osztályozási rendszerben, hanem több megjegyzéséből is (1963 : 69, 72 stb.). Kétségtelen, hogy ez a lehetőség semmiképpen sincs kizárva, és GREENBERG sokkal józanabb ebben a tekintetben, mint TROMBETTI követője, a fantasztá ASSIRELLI (1950). Annyi bizonyos, hogy ezeket a genetikus kapcsolatokat még nehezebb lesz felfedni, mint az egyes afrikai nyelveken belüli rokonságot, mert az alapnyelvből való szétválás még sokszorta nagyobb időtartamra megy vissza, tehát a „hasonló” elemek száma szükségképpen igen minimális, s hangtörvényeket is nehéz lesz találni, de ha akadnak is majd, még akkor sem lehet lesz biztosan eldönteni, vajon tényleges rokonságról vagy adsztrátumról van-e szó, hisz az egyezések magyarázhatók szabályszerű kölcsönözöttség gyanánt is. Lényegében ugyanez a helyzet az urali és az indoeurópai ősrakonság megállapítása terén. COLLINDER (1934), aki hisz a rokonság fennállásában, de szigorú tudományos kritikával dolgozik, néhány fontos nyelvtani egyezéssel kívül 29 biztosabb és a legtöbb nyelvben meglevő szövegfelelést talált (ez az akkori közös szókinésnek is csak jelentéktelen töredéke lehet), anélkül, hogy ezek biztos hangtörvényszerű szabályosságot mutatnának fel. A hasonló nyelvtani viszonyító elemek pedig általában rövid hangtestűek (köztük van a többes számú *-i* szuffixum), úgyhogy nem igen lehet bizonyító értékük. Ami az indogermán és a hamitozemita rokonságot illeti, lényegében ez sincs bebizonyítva. CUNY (1946) elég bő adattárra támaszkodva hirdeti igazát a rokonság fennállása mellett, de művét sajnálatosan alig méltatták figyelemre, csak néhány igen rövid (kétkedő) recenziót kapott.⁵⁵ Nem ártana utólag is visszatérni CUNY téziseire és ellenőrizni az érveit.

A monogenezis álláspontjának túlságos nagy erővel való hangoztatása legkevésbé az afrikai nyelvek talaján célszerű.⁵⁶ GREENBERG sem a három, illetve négy afrikai nyelvcsalád ilyen felosztását, még kevésbé az oda beletartozó nyelvek elosztását és további alosztályozását nem tudta hitelt érdemlően bebizonyítani. A jelen kérdés szempontjából éppen ezért is valószínűnek látszik az a lehetőség, hogy igen sok, főleg még eddig alig ismert afrikai nyelv, nem lesz besorolható egyetlen nagyobb nyelvcsaládba sem, hanem elszigetelt csoportként vagy nyelvként fogják őket a nyelvészek számontartani. Ilyen elszigetelt nyelvek a világ egyéb kontinensén is akadnak (BOUDA minden kísérlete ellenére a baszk Európában), Afrika nyelvi helyzetéhez többé-kevésbé hasonló Amerikában jó néhány. Addig tehát, ameddig jobban nem

⁵⁵ Lásd L'Année Sociologique 1949: 860), illetve DEVOTO (1962: 33–35).

⁵⁶ Hadd jellemezzük ASSIRELLI módszerét a szerző szavaival (1950: 114): „Sur la base du préfixe *ki-*, *ke-*, *ke-n*, on peut établir l'équation suivante: *kē-n-to*, 'chose' du bantou = *ke-n-dio*, 'acte, fait', du kanouri = *ki-kida*, du sumérien (même sens) = *ky-n-tei*, 'femme' du khasi = *ke-tsue* et *ke-n-due* singulier et pluriel de 'chien' de l'amou-zgo.”

ismerjük meg a már számba vett és a még feltérképezetlen nyelveket, nem árt, ha az ideiglenes osztályozó rendszerekben igenis helyet hagyunk az elszigetelt nyelveknek.⁵⁷

9. Még néhány tanulság

A legfőbb módszertani tanulságot már az előző fejezetekben levontam: a hangtörvények választóvize nélkül az afrikai nyelvek rokonsági viszonyai sem bizonyíthatók, és e nyelvek genetikai osztályozása is csak e szempontok érvényesítésével hajtható végre. Anélkül a még olyan tetszetős feltevések, mint amilyen GREENBERGÉ, legjobb esetben munkahipotézisek maradnak, és őket újabb, még több adatra épülő elméletek válthatják fel, mint ahogy GREENBERG elméletének több korábbi hipotézis adott helyet, hisz az övé módszeresebb és alaposabb volt az addigiaknál, nem is beszélve a hipotézis nevét meg sem érdemlő spekulációkról. VON DER GABELENTZ (1901 : 158) megállapítása azonban egyformán érvényes mindegyikre: „Die Sprachen sind verschieden, denn die Lautentwicklung hat verschiedene Wege eingeschlagen. Hüben und drüben aber ist sie ihre Wege folgerichtig gegangen: darum herrscht in den Verschiedenheiten Ordnung, nicht Willkür. Sprachvergleichung ohne Lautvergleichung ist gedankenlose Spielerei.”

A másik tanulság az, hogy a GREENBERGÉHEZ HASONLÓ ÁTFOGÓ SZINTÉZIST egyelőre nem lehet addig komolyan venni, amíg olyan egyenetlen és a hiányosnál is hiányosabb ismereteink vannak Afrika bábéléről.⁵⁸ GREENBERG HIÁBA IGYEKEZETT MINÉL TÖBB NYELVI ADATOT ÖSSZEHOZDANI, AMIKOR NÉHÁNY ISMERTEBB NYELV (SZUAHELI, HAUSZA, EVE STB.) KIVÉTELÉVEL MÉG JÓ, HOGY RÖVIDEBB SZÓJEGYZÉKEK AKADNAK. EZEKBE AZ EURÓPAI NYELV VAGY NYELVEK SZÓEGYSÉGEINEK EGY-EGY ÁFRIKAI NYELVŰ ELLENÉRTÉKE TALÁLHATÓ (VAGY AZ SEM, ÉS AZ ILLETŐ SZÓ HELYE ÜRES), HOGY A SZINONIMÁK FEL VOLNÁNAK SOROLVA A PONTOS JELENTÉSÁRNYALAT ÉS STILUSHASZNÁLAT MEGJELÖLÉSÉVEL, ARRÓL SZÓ SINC. PEDIG AHHOZ, HOGY AZ ÁFRIKAI NYELVEK SZÓKÉSZLETÉNEK HONOS ÉS IDEGEN RÉTEGÉT KÜLÖN LEHESSEN VÁLASZTANI, HOGY AZ OLYAN NAGY MENNYISÉGŰ ÁFRIKAI VÁNDORSZÓKINC PONTOS ÚJTÁT KÖVETHESSÜK, ALAPOS LEXIKOGRAFIAI MUNKÁK ÉS SZÓFÖLDRAJZI EREDMÉNYEK KELLENEK. A NAGYOBB SZINTÉZISEK ÖSSZEÁLLÍTÁSA ELŐTT ALAPOS MIKROLINGVISZTIKAI KUTATÁSOKKAL KELL PÓTOLNI A HIÁNYOKAT. NEMCSAK FIATAL KUTATÓ NYELVÉSZEK, HANEM AZ ÁFRIKÁBAN EZRÉVEL ÉLŐ ÉRTELMEZŐ MŰKEDVELŐK, MÉRNÖKÖK, ORVOSOK, KÖZIGAZGATÁSI TISZTVISELŐK STB. SZINTÉN RÉSZT VEHETNÉNEK EBBEN A GYŰJTŐMUNKÁBAN (NÉMI BETANÍTÁS UTÁN). GLEASON (1955 : 348—349) HELYESEN ÁLLAPÍTTJA MEG, HOGY A KELLŐEN INSTRUÁLT MŰKEDVELŐK HASZNOS MUNKÁT TUDNÁNAK VÉGEZNI. EGYIK BIZONYÍTÉKA ENNEK A KATONATISZT DE LAVERGNE DE TRESSAN (1953) KITŰNŐ ÖSSZEÁLLÍTÁSA. A SZERZŐ EGYÉBKÉNT NAGYON JÓL LÁTJA, HOGY MIYLEN NAGY FEHÉR FOLTOK VANNAK MÉG ÁFRIKA NYELVI TÉRKÉPÉN, ÉS MAGA IS RÁMUTAT AZ ELVÉGEZENDŐ FELADATOK SÜR-GŐS VOLTÁRA. A JÓL ELŐKÉSZÍTETT ÉS KÖZPONTI IRÁNYÍTÁSSAL SZERVEZETT GYŰJTŐMUNKA

⁵⁷ Így járt el WESTERMANN—BRYAN (1952) is. Egyébként GREENBERG (1963 : 153) a kihalt meroitát tartja az egyetlen afrikai nyelvnek, amely nem osztályozható.

⁵⁸ Hivatkozom LUKAS (1954—1955: 91) cikkére, amely igen jól jellemzi a helyzetet a WESTERMANN—BRYAN (1952) által elszigeteltnek minősített nyelvekről (VIII. csoport): „Alle übrige Sprachen dieses Kapitels sind zum größten Teil so wenig erforscht, das ihre sinnvolle Klassifizierung nicht möglich ist. Ich nehme hier nur Jen, Mumuye in der Adamawa Provinz, Idoma, Jukun in der Benue-, letzteres auch in der Adamawa Provinz, Vute, Mbum, Mundang, Tupuri, Chamba im Französischen Kamerun.”

eredményeképpen, több és megbízhatóbb nyelvi adatok ismeretében, sikerebb eredménye lehet a tudományos igényű szintézisnek.⁵⁹

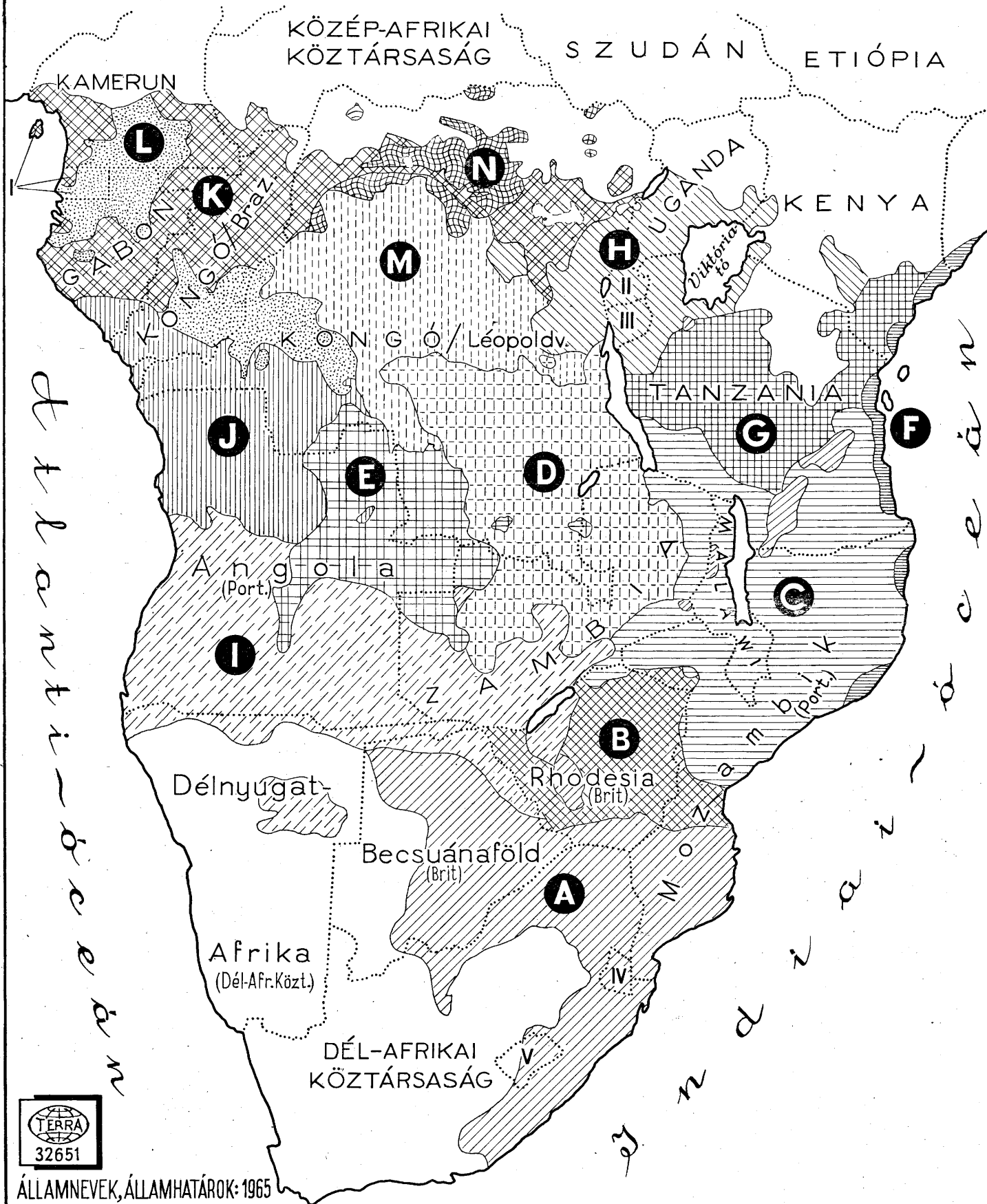
Persze még számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy kellő mennyiségű szinkron adatok birtokában sem lehet minden lényeges genetikai összefüggést tisztázni az afrikai nyelvek közt, mert olyan nagy méretű változások mentek végbe a szétválás óta, hogy történeti adatok hiányában nem elegendő a belső rekonstrukció, és így az összehasonlító módszer felmondja a szolgálatot. Ez a lehetőség persze az afrikai kontinensen túli nyelvtudományokra is vonatkozik. Az erőltetett, fiktív eredményeken alapuló rendszerezésnél akkor még mindig jobb a lemondás és a változtathatatlanba való belenyugvás. De az az idő még messze van, addig még sok teendő van hátra, s először azokat kell elvégezni.

Tévedés ne essék azzal a bírálattal kapcsolatban, amellyel GREENBERG munkáját illettem. Az amerikai kutató széles látókörrrel és merészen, de az igazi tudós tájékozottságával és egyben szerénységével fejtette ki téziseit, elődei bírálatában néha túl szigorú volt ugyan, de sohasem igazságtalan, és saját eredményeit nem akarta végérvényesnek kikiáltani. Nem az ő hibája, hanem korunké, hogy az óriási mennyiségű tudományos termést még áttekinteni is nehéz, nemhogy megemészteni, s így a tudományos világ az alapos megvitatás helyett olykor csak a véletlenre bízva vagy tekintélyi alapon, egy-egy odavetett megjegyzéssel értékeli magásra valamely munkát és elvet másokat. Idézem C. DOUGLAS CHRÉTIEN sorait, amelyek a Current Anthropology által rendezett vitában hangzottak el (3 1962 : 397), de nemcsak az óceániai nyelvészet számos művelőjére vonatkoznak, és nemcsak amerikaiakra: „His earlier publications (=DEMPWOLFFÉ) were available to any who would read them. But modern scholars apparently do not read them... It is a weakness of Austronesian studies that we do not have enough controversy. We have tended, at least in the United States, to accept the latest statement as fact, and to ignore the scholarship that has preceded it.” GREENBERG elméletét sem kísérte kellő beható kritika. WESTERMANN akkor már — négy évvel halála előtt — 77 éves korában nem vállalkozhatott beható elemzésre még ha szellemi frissességének birtokában is volt. De 6 oldalas recenziója (1952) így is megállapított több fontos hiányosságot, és rámutatott, hogy GREENBERG a hangrendszer és a hangváltozások helyett (azaz a hangtörvények helyett) főleg a szókincs és a nyelvtani rendszer egyezéseire támaszkodik, s ezeknek az egyezéseknek egy része jónak látszik, másik része kevéssé meggyőző. WESTERMANN egyébként nagyon nem kifogásolhatta GREENBERG rendszerének egyes főbb tételeit, hisz azokban GREENBERG az ő nyomdokait követte. De igen jellemzi századunk tudományos életét a nem nyelvész MURDOCK kézikönyvének néhány sora (1959 : 13), amely az afrikai nyelvekről szóló fejezetben ezt mondja: „Greenberg (1949—1954) has now given us a complete and thoroughly satisfactory classification of the languages of Africa, superseding for our purposes everything that preceded it.”

Ami késik, nem múlik. Itt az ideje, hogy az afrikanisták beható tanulmányozás alá vegyék GREENBERG művét, s miután felhagytak az egyoldalú

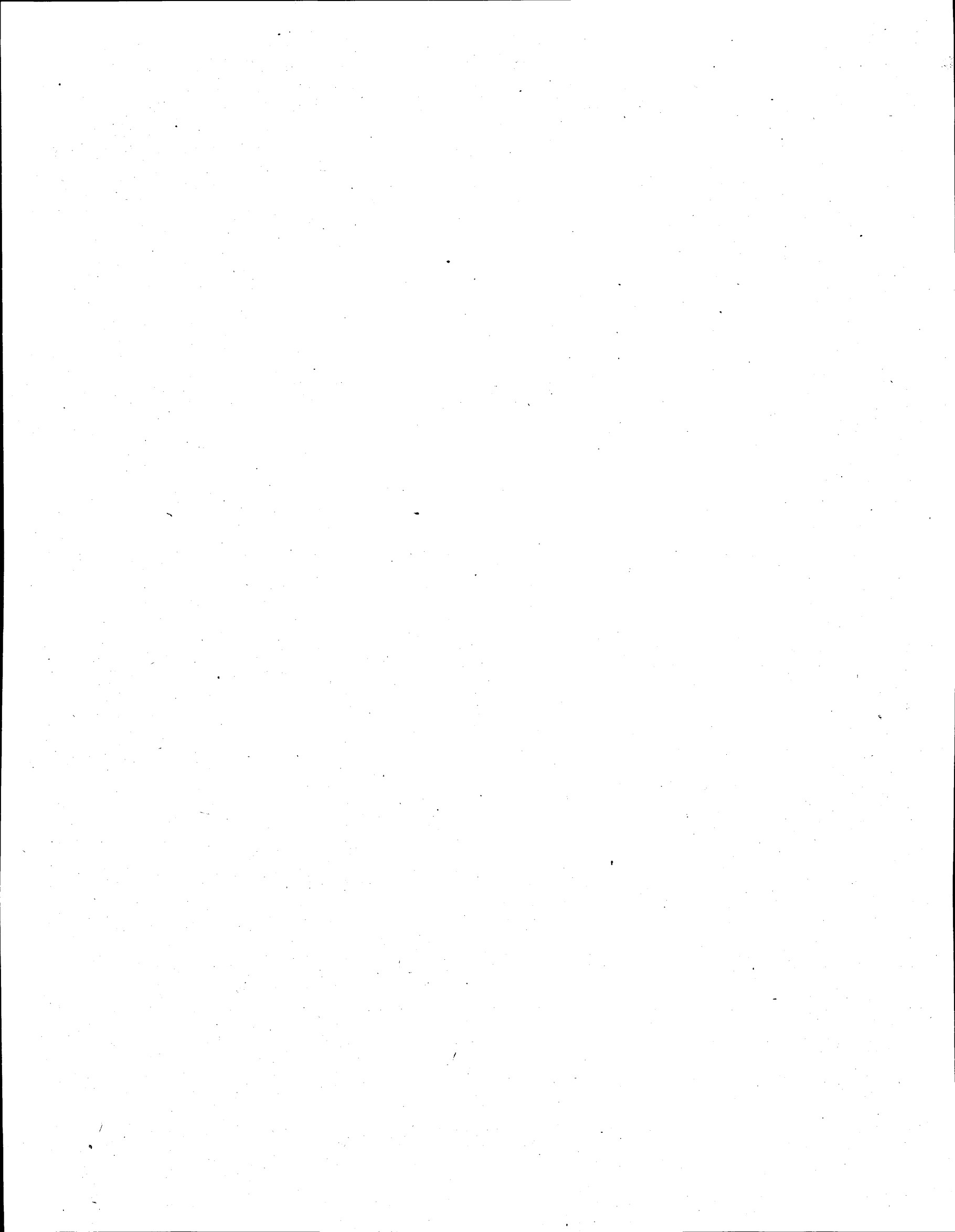
⁵⁹ DREXEL (1921—1924 : 84) és MEILLET—COHEN (1924 : 9) hasonlóképpen vélekedik, WESTERMANN (1952 : 250) azonban ellenkezőleg úgy gondolja, hogy nem várhatunk a szintézissel, mert ha előbb részletesebben akarnók megismerni az afrikai nyelveket, akkor ad graecas calendas tolnók el az ügyet.

A BANTU NYELVEK VAN BULCK SZERINT

A Dél-keleti csoport	B Központi déli csoport	C Központi keleti csoport	D Központi északi csoport
E Központi nyugati csoport	F Keleti partvidéki csoport	G Keleti csoport	H Észak-keleti csoport
I Dél-nyugati csoport	J Nyugati partvidéki csoport	K Nyugati csoport	L Észak-nyugati csoport
M Cuvette („Medence”)-csoport	N Északi csoport		

- I Egyenlítői-Guinea (Sp.)
 II RUANDA III BURUNDI
 IV Sváziföld V Bászutóföld (Brit)

dicséretekkel vagy a pusztá hivatkozásokkal, nekilássanak, hogy részleteiben igazolják vagy elvessek megállapításait.⁶⁰ Ezzel a dolgozattal főleg az volt a célom, hogy utat nyissak ezeknek. GREENBERGnek mindenképpen köszönet jár azért, hogy — eltekintve a módszerbeli és elméleti fogyatékoságoktól — művével hosszú évekre megjelölte a további kutatások irányát.

1964. január

FODOR ISTVÁN

Irodalom

- ASSIRELLI, O. (1950), *L'Afrique polyglotte*. Paris.
- Бережки, Г. (1963), Взаимоотношение марийской лексики с лексикой мордовских и пермских языков. *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini Habitus* 20—24. IX. 1960 (redigit Gy. Ortutay). Budapest 1963.
- BERGSLAND, KNUT—VOGT, HANS (1962), On the Validity of Glottochronology. *Current Anthropology* 3 : 115—153.
- BUDENZ, JÓZSEF (1879), Nikolai Anderson: *Studien zur Vergleichung der Ugrofinnischen und Indogermanischen Sprachen*, Dorpat 1879 (recenzió). *Nyelvtudományi Közlemények* 15 : 309—324.
- CHRÉTIEN, C. DOUGLAS (1962), *The Mathematical Models of Glottochronology*. *Language* 38 : 1—37.
- COHEN, MARCEL (1947), *Essai comparatif sur le vocabulaire et la phonétique du chamito-sémitique*. Paris.
- COLLINDER, BJÖRN (1934), *Indo-Uralisches Sprachgut*. Uppsala Universitets Årsskrift. Uppsala.
- CUNY, A. (1946), *Invitation à l'étude comparative des langues indo-européennes et des langues chamito-sémitique*. Bordeaux.
- DELAFOSSÉ, MAURICE (1904), *Vocabulaires comparatifs de plus de 60 langues ou dialectes parlés à la côté d'Ivoire et dans les régions limitrophes*. Paris.
- (1929), *La langue mandingue et ses dialectes (Malinké, Bambara, Dioula)*. Paris.
- Дольгопольский, А. Б. (1964), Гипотеза древнейшего родства языковых семей северной Евразии с вероятностной точки зрения. *Вопросы языкознания* 13/2 : 52—63.
- DEMPWOLFF, OTTO (1916), *Die Sandawe, Linguistisches und Ethnographisches Material aus Deutsch-Ostafrika*. Hamburg.
- DEVOTO, GIACOMO (1962), *Origini Indoeuropee*. Firenze.
- DOKE, CLEMENT M. (1945), *Bantu: Modern Grammatical, Phonetical and Lexicographical Studies Since 1860*. London.
- DORNSEIFF, FRANZ (1959), *Der Deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*. Berlin.
- DREXEL, ALBERT (1921—1924), *Gliederung der Afrikanischen Sprachen*. *Anthropos* 16—17 : 73—108, 18—19 : 12—39, 210—243, 444—460.
- DUTCH, A. ROBERT (1962), *Roget's Thesaurus of English Words and Phrases*. London — Colchester.
- ELLEGÁRD, A. (1959), *Statistical Measurement of Linguistic Relationship*. *Language* 35 : 131—156.
- FAIRBANKS, G. H. (1955), *A Note On Glottochronology*. *International Journal of American Linguistics* 21 : 116—120.
- FODOR, ISTVÁN (1958—1959), *A nyelvtani nem kialakulása*. *Nyelvtudományi Közlemények* 60 : 339—368, 61 : 29—43.
- (1961), *A glottochronológia érvényessége a szláv nyelvek anyaga alapján*. *Nyelvtudományi Közlemények* 63 : 308—356.

⁶⁰ Vannak alaposabb bírálatok is, mint TUCKER (1957) cikke, és WESTPHALÉ, amely utóbbit csak orosz fordításban (ОЛЬДЕРОВГЕ 1963 : 365—379) ismerem, stb., de ezek is az egész koncepcióra vonatkoznak, és főleg néhány alapelvből kiindulva boncolgatják, vagy olyanok, mint HOHENBERGER (1956) cikke, amely egy nyelvi csoport vonatkozásában tesz GREENBERGGel szemben összehasonlításokat (igen kevésbé meggyőzően). Ami hiányzik, az az osztályozások egyes részleteit behatóan elemző és az adatokat is ellenőrző bírálat.

- FODOR ISTVÁN (1963), A matematikai módszer nyelvtudományi alkalmazásának határai: A nyelvi változások lefolyásának tempója. *Nyelvtudományi Közlemények* 65 : 297—339.
- GABELENTZ, GEORG VON DER (1901), *Die Sprachwissenschaft*. Leipzig.
- GLEASON, H. A. JR. (1955), *An Introduction to Descriptive Linguistics*. New York.
- GREENBERG, JOSEPH H. (1953), *Historical Linguistics and Unwritten Languages*. *Anthropology Today* (szerk. Kroeber A. L.) 256—286. Chicago.
- (1956), Oswin Köhler: *Geschichte der Erforschung der Nilotischen Sprachen* (recenzió). *Language* 32 : 563—567.
- (1957), Nilotic, 'Nilo-Hamitic' and Hamito-Semitic: A Reply. *Africa* 27 : 364—378.
- (1958), *Essays in Linguistics*. Chicago.
- (1963), *The Languages of Africa*. Bloomington.
- GUTHRIE, MALCOLM (1948), *The Classification of the Bantu Languages*. London—New York—Toronto.
- HAKULINEN, LAURI (1941), *Suomen kielen rakenne ja kehitys II*. Helsinki.
- HINTZE, FRITZ (1948), Zum konsonantischen Anlautwechsel in einigen westafrikanischen Sprachen. *Zeitschrift für Phonetik und Allgemeine Sprachwissenschaft* 2 : 164—182, 322—335.
- HOHENBERGER, J. (1956), *Comparative Masai Word List: Nilotic — Nilo-Hamitic — Masai — Hamitic — Semitic*. *Africa* 26 : 281—287.
- HOMBURGER, L. (1929), *Noms des parties du corps dans les langues négro-africaines*. Paris.
- JESPERSEN, OTTO (1925), *Language: Its Nature, Development and Origin*. London — New York.
- KAINZ, FRIEDRICH (1943), *Psychologie der Sprache II*. Stuttgart.
- KLINGENHEBEN, AUGUST (1958), Zur Entstehung des Klassensprachentyps in Afrika. *Mitteilungen des Instituts für Orientalforschung* 6 : 113—120.
- KÖHLER, OSWIN (1925), *Geschichte der Erforschung der nilotischen Sprachen*. Afrika und Übersee, Beiheft 28. Berlin.
- (1960), Sprachkritische Aspekte zur Hamitentheorie über die Herkunft der Hottentotten. *Sociologus* 10 : 69—77.
- LABOURET, H. (1955), *La langue des peuls ou foubé*. *Mémoire de l'IFAN No. 41*. Dakar.
- LAVERGNE DE TRESSAN, M. DE (1953), *Inventaire linguistique de l'Afrique Occidentale Française et du Togo*. *Mémoire de l'IFAN No. 30*. Dakar.
- LUKAS, J. (1954—1955), Der gegenwärtige Stand der Gliederung der Westsudanischen Sprachen. *Tribus* (Linden Museum, Stuttgart) 4/5 : 87—93.
- MEILLET, A.—COHEN, MARCEL (1924), *Les langues du monde*. Paris.
- (1952) *Les langues du monde*. Paris.
- MEINHOF, CARL (1912), *Die Sprache der Hamiten*. Hamburg.
- (1936), *Die Entstehung flektierender Sprachen*. Berlin.
- (1947), *Grundzüge einer vergleichenden Grammatik der Bantusprachen*. Hamburg—Berlin.
- MILEWSKI, TADEUSZ (1960), Similarities Between the Asiatic and American Languages. *International Journal of American Linguistics* 26 : 265—274.
- MURDOCK, GEORGE PETER (1959), *Africa: Its Peoples and Their Culture History*. New York—Toronto—London.
- Ольдерогге, Д. А. (1961), Современное состояние и проблемы языков Африки. *Вопросы Языкознания* 10/4 : 20—32.
- — (под ред.). 1963. *Африканское языкознание*. Москва.
- PROST, R. P. A. (1953), *Les langues mandé-sud du groupe mana-busa*. *Mémoire de l'IFAN No. 26*. Dakar.
- (1956), *La langue soñay*. *Mémoire de l'IFAN No. 47*. Dakar.
- PULGRAM, E. (1961), *The Nature and Use of Proto-Languages*. *Lingua* 10 : 18—57.
- SCHMIDT, P. W. (1926), *Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde*. Heidelberg.
- SWADESH, MORRIS (1954), *Perspectives and Problems of Amerindian Comparative Linguistics*. *Word* 10 : 306—332.
- TOLNAI, VILMOS (1924), *Halhatatlan magyar nyelv*. *Magyar Nyelv* 20 : 50—59.
- TUCKER, A. N. (1957), *Philology and Africa*. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 20 : 541—554.
- VERMES, STEFÁNIA (1941—1943), *A magyar szókészlet statisztikája*. *Nyelvtudományi Közlemények* 51 : 435.
- WELMERS, WM. E., *Are West African Languages Monosyllabic?* *Journal of the American Oriental Society* 69 : 230—233.

- WESTERMANN, DIEDRICH (1928), Die westatlantische Gruppe der Sudansprachen (West-sudanische Studien V.). Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich Wilhelms-Universität zu Berlin 31 : 63—86.
- (1935), Nominalklassen in westafrikanischen Klassensprachen und in Bantusprachen. Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich Wilhelms-Universität zu Berlin 38 : 1—53.
- (1940), Afrikanische Tabusitten in ihrer Entwicklung auf die Sprachgestalt. Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften No. 12. Berlin.
- (1943), Der Wortbau des Ewe. Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften No. 9. Berlin.
- (1947), Pluralbildung und Nominalklassen in einigen afrikanischen Sprachen. Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften No. 1. Berlin.
- (1949), Sprachbeziehung und Sprachverwandtschaft in Afrika. Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse No. 1. Berlin.
- (1952), African Linguistic Classification. Africa 22 : 250—256.
- WESTERMANN, DIETRICH—BRYAN, M. A. (1952), The Languages of West Africa. London—New York—Toronto.
- WESTPHAL, E. O. J. (1962), On classifying Bushman and Hottentot Languages. African Language Studies III. 31—48.
- WUNDT, WILHELM (1900), Völkerpsychologie I. Leipzig.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Zürjén *kis* 'вид шкуры'

A szó ismeretes az egész zürjén nyelvterületen: (DialSzl.) Lu., Kocs., AV., Ud., I., FV. (Krcs.) *kis* 'обивка лыж с нижней стороны, сделанная из шкуры ног лося или лошади (L., Kocs.), шкура с ног животных (AV., Ud., I.), шкура оленьих ног (I.), обувь из этой шкуры шерстью вверх (Ud.), низкая просмоленная обувь из необделанной шкуры (FV. [Krcs.]); (Komi. Jazv. Dial.) J. *kəs* 'шкура конских или лосиных ног, которой обивают лыжи' Vis. *küs* ua.; (SzfSzlKomi) FV., Vm., I., Lu., AV., Pecs., Szkr., Ud. *кис* 'шкура с ноги животного (лося, лошади, оленя), обувь из этой шкуры'; (Fokos-Fuchs, SyrjWb.). Ud., Pr. *kis* 'Renntierfell unter dem Ski; Schuhe, gemacht aus dem Fell (der Haut) von Tieren (von Rindvieh) vom Kopf oder von den Beinen vom Knie ab (die Haut wird nicht verarbeitet) (Ud.), Fell vom Bein des Pferdes oder des Rindviehs (Haut mit Haaren), wird als Schuh getragen (Pr.)' összetételekben: V., Ud. *ker-kis* 'Fell vom Bein des Renntiers (V.), Fell vom Bein des Renntiers (damit werden die Skier überzogen, d. h. dieses wird unter den Skiern angebracht) (Ud.)', V., Ud., *líz-k*. 'Stück vom Renntierfell, mit dem die Skier überzogen werden, damit sie beim Bergsteigen nicht gleiten (V.), Fell unter den Skieren (Ud.)'.

A szó alapjelentése 'шкура с короткой густой жесткой шерстью, направленной в одну сторону (напоминающей ворс)' ['egy mentébe néző, sűrű, rövid, kemény szőrrel borított bőr (mely a szövet bolyhos oldalára emlékeztet)'] lehetett. Az ilyen prémet sí borítására szokták használni, mert az ily módon elkészített sí előrehaladásakor könnyen csúszik, hátrafelé viszont a bőrön levő szőr akadályozza, fékezi a mozgást. Ilyen célra alkalmas bőr néhány állatnak általában a lábészén, de a fején is van.

A zürj. *kis* szót egyeztették a hasonló jelentésű vog. *kwäät* stb., az osztj. *köwät*, *kepat* szókkal, valamint a finn *käpsä* 'jäniksen kápälä; paistettu lampan jalka' stb., vepsze *käps* 'ножка курицы' stb. szóval (vö. SKES.; COLLINDER, FUV.). A vog. *kwäät*, *kwät*, *kot* stb. szó magánhangzója ősv. **ü* hangra megy vissza (vö. STEINITZ, WogVok. 277). A zürj. szónak az obi-ugor szóval való egybevetésének nincs akadályja. Ezzel szemben a finnsségi szókkal való egyeztetése kétségeket ébreszt. Mindenekelőtt a jelentés terén: az egyeztetett szók 'особый вид шкуры (головы или ног животного)', valamint 'нога, лапка' jelentése távol áll egymástól. Ezen kívül az egyeztetésnek hangtani nehézsége is van: a zürj. *ü*-nek a finnsségi nyelvekben általában *u*, *ü*, *ü* és nem *ä* felel meg (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 299–303).

A zürj. *kis* (Vis. *küs*) lehetséges, hogy egybevethető a votják *кусланы* (*kus-lal-*) 'тормозить' (Bor.) szóval. A zürj. *ü*-nek a votj.-ban gyakran felel

meg *u* (pl. zürj. *liä-* ~ votj. *luo* 'песок'; zürj. *miger* ~ votj. *migor* 'туловище'; zürj. *pičk-* ~ votj. *puš* 'внутренность' stb.). A permi szókat tehát óspermi **küs-* 'шкура с жестким ворсом, направленным в одну стороны' szóra lehet visszavezetni.

Felmerül a kérdés, szavunk nem vethető-e egybe a cseremisiz (МарРусскСл., szerk. В. А. Сзеребренныков) *küps* 'ворс (мелкие шерстинки в крестьянском сукне)', (РААС.—SIRO) K. *küps* 'nukka vaatteessa; Flor (an der Kleidung)' szóval. Hangtani szempontból az egyeztetés kétségtelen: óspermi **ü* (zürj. *i*, Vis. *ü*) hangnak a cser.-ben általában *ü* (*u*) felel meg (pl. zürj. *giž* 'ноготь' ~ cser. *küts* zürj. *mik* 'плотва' ~ cser. *müktö*; zürj. *pirni* 'зайти' ~ cser. *piras*; zürj. *piz* 'лодка' ~ cser. *puš* stb. — vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 300). A szó előpermi előzményeként **küps-* 'ворс' szót tehetünk fel. A permi nyelvekben a *-p-* a dentális mássalhangzók (*s*, *ś*, *t*) előtt kiesett (vö. cser. *lups* ~ zürj. *lis-va* 'роса'; cser. *šoptar* ~ zürj. *seter* 'смородина' stb.).

A zürjén nyelvből a szó átment az oroszba: Szib. *kicá*, *кысá* Perm. *кисá*, *кысá* Volog. *кысовка* (vö. КАЛИМА: FUF. XVIII, 25).

V. I. LITKIN

Etimológiai megjegyzések

30. Cseremisiz (PS) *βoštalam* 'lachen'

A címben idézett alakon kívül még a hegyi nyelvjárásbeli (RAMST.) *βaštala-laš* (ein wenig) lachen, schmähén', *βa-štālaš* 'auslachen' változatait említhetjük a szónak.

A rokon nyelvek közül a zürj. (WUO.) V. *vaš vidžni* 'lächelnd, heiter dasitzen'; *vašjavni* 'lächeln'; (SzrSzlKomi) Pees., Szkr., KSz. *вашидзны*, FV. *вашидзны* 'улыбаться' (KRSzl.) (*ваш* 'улыбка', *вашмунны* 'улыбнуться' alakokkal hozhatjuk kapcsolatba a cseremisiz szót.

A zürjén adatok közül a *vaš* 'mosoly' szót kell alapul vennünk. A cseremisiz szó töve *βošt-*, *βašt-*, mert az *-(ā)lam* gyakorító képző, amely lehet dedominális és deverbális is például: (PS.) *ūštam* 'wischen, kehren (mit dem Besen)' ~ *ūštalam* 'streichen, abwischen vagy *pört* 'Stube, Zimmer' ~ *pörtālm* 'heimkehren, nach Hause gehen'.

A zürj. *vaš* és a cser. *βašt-*, *βošt-* alakok kifogástalanul megfelelnek egymásnak. Az eredeti **-št* hangkapcsolatból a zürjénben szabályosan *š* fejlődik (l. SUSToim. LXV, 315—6), a magánhangzók pedig mindkét nyelvben jól magyarázhatók fgr. **a*-ból.

31. Mordvin M. *taparams* '1. összezavarni, bonyolítani: 2. turkálni'

A mordvin szót JUHÁSZ—ERDÉLYI szóráján kívül még a következő forrásokból idézhetjük: (ErzRSzl.)¹ *Tanamc* 'спутать, запутать; *Tanaks* 'З. запутанный клубок ниток'; (MoksRSzl.)² *Tanarjmc* '1. путать, спутать'; *Tanarkc* 'путаница'.

A cseremisizben a mordvin szónak megfelelnek a (PS.) *toβo: t.-moβšala* 'verfitzte Baststopfe'; *toβanem* 'sich verfitzen (z. B. die Flachstopfe, wenn sie vor dem Verspinnen verwahrt wird, der Bast)', *toβatem* 'verwirren'; (VASz.) *тovo* 'путаница'; *товыж* (a *куктыж* szónál) 'путаница'; (MarRSzl.) *тovo* 'спутавшийся пучок ниток, веревки'.

PAASONEN szótárában a fentebb idézett cser. *toβo* adat után zárójelben, megkérdőjelezve ott találjuk a mord. *tapo* szót jelentés nélkül. A mordvin szótárakban azonban nem sikerült nyomára akadnom ennek a szónak.

¹ ErzRSzl. = Эрзянско-русский словарь. Москва, 1949.

² MoksRSzl. = Мокшанско-русский словарь. Москва, 1949.

32. Finn *mahtaa* 'können, vermögen'

A finn szó etimológiájára vonatkozólag a SKES-ben a következőket találjuk: fi. *mahtas* 'voida, taitaa, kyetä; lumota' | m o r d. E. *maštoms*, M. *maštoms* 'osata, taitaa' | c s e r. *mōštem*, *mošte'm* id.

Hasonló hangalakú és jelentésű szavak a távolabbi rokon nyelvekben a vog. (BALANGYIN—VAHRUSEVA) K. *мочм'äx*, *мошм'äx* 'mочь' (a *вермунке* szó alatt) és a (CSERNYECOV) É. *mustunkve* 'быть возможным допустимым' és az osztj. (KT. 551 a) Ni. *mōštätä* (*mōštätä*) Kaz. *mōššätä*, *mōššätä* '1. verstehen, erfassen, begreifen (aus Erscheinungen), schließen, „voraussagen“; ahnen, vorausfühlen (z. B. ein künftiges Ereignis); 2. erkennen, wiedererkennen; O. *mustädi* 'herausfinden; erkennen, *mōššäištä* (Kaz.) zu erkennen versuchen.

Az osztjáké szót különben már SETÄLÄ egybevetette a finn, mordvin és cseremisiz adatokkal (ÄH. 278), melyet ő *moštalem* 'fühlen, spüren, wahrsagen, verstehen' alakban idéz.

Az obi-ugor és finn-volgai szavak összetartozásának nincs jelentéstani akadály.

A finn-volgai alakok első szótagbeli magánhangzója **a*-ra vezethető vissza. A vog. szó magánhangzója STEINITZ szerint (WogVok. 27) ősvog. **ü*-ra, az osztjáké pedig ősoosztj. **ö*-ra (vö. STEINITZ, OstjVok. 85) mehet vissza. Ezek a hangok az ősvog-ban, ill. az ősoosztj.-ban hosszú **ü*-val váltakozhattak, amelynek fgr. előzménye több esetben **a* is lehet (l. COLLINDER, CompGr. 153—4).

A szóbelseji mássalhangzókat illetően érdekes problémával találjuk magunkat szemben. A finn-volgai és obi-ugor alakok leginkább fgr. **-čt*-hangkapcsolat folytatásaként lehetnének érthetők. Noha ilyen hangkapcsolatra eddig nem volt példánk, feltevése mégsem indokolatlan. Az analógiaként említhető fgr. **čk* > fi. *hk*, mord. *kš*- (hangátvetéssel), cser. *šk* stb. hangkapcsolathoz (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 222—4) jól illik az itt tárgyalt szóban feltehető fgr. **čt* > fi. *ht*, mord. *št*, cser. *št*, obi-ugor *št*, *st* megfelelés. Az obi-ugor és finn-volgai szavak hangtani és főként jelentésbeli hasonlósága mindenesetre olyan mértékű, hogy etimológiai összzetartozásukat nagyon valószínűnek tarthatjuk.

BERECZKI GÁBOR

Szófejtések

49. Magyar ég 'brennen'

1. *Ég* 'brennen' — 1211: *Piscatores isti sunt... Vros Egueteu* szn. (Oklsz.); 1450 k.: *egew* lampasnal (JókK.); N. *ég* (MTsz.); *íg* (ÜMTsz.) — szavunk lehetséges etimológiai megfelelői: z ü r j. (SZAVVAITOV, közli WICHMANN: FUF. XVI, 210) *yń*, (WIED.) *yń*, *yń-bi* 'Flamme, Lohe', *yńalny* 'flammen, lodern, auflodern, entbrennen, aufflammen', *yńedny* 'entflammen, entzünden'!? c s e r. (SZIL.) Ocs. *en* 'tűz', B. *enše* 'tüzes'; (WICHM.) KH. *əŋgām*, U. *enām* 'schwelen, anbrennen, angesengt werden, verkohlen'; (PS.) K. *enām* 'versengt werden'; (GEN.) P. *enđem* 'heiß machen' (vö. MUSz. 766; SZINNYEI: NyK. XXXVIII, 278; WICHMANN: FUF. XVI, 210; NyH.?, EtSz.; FUV.).

A cseremisiz szó idetartozása bizonytalan. BEKE (Nyr. XLVIII, 7) szerint csuvas jövevénytiszó (vö. csuv. *ən*, *ən* 'ohne Flamme brennen, abfrieren, von der Kälte verwelken'). Ezzel szemben WICHMANN (i. h.) a cseremisiz szót frg. eredetűnek tartja, a cseremisiz és a csuvasz szó viszonyát pedig úgy magyarázza, hogy az utóbbinak 'ohne Flamme brennen' jelentése cseremisiz hatásra keletkezett. A törökségi megfelelők alapján (vö. tel., tar., ujj. *ōŋ-* 'verwelken, ausgehen (von Farben), bleich werden', tob., kaz. *ūŋ-* 'ausbleichen, die Farbe verlieren, den Glanz verlieren', RADL.) lehetségesnek gondolja, hogy a csuvasz szó eredeti jelentése is 'verwelken, ausbleichen' volt. Valószínűleg azonban igaza van RÄSÄNENNEK (SUSToim. XLVIII, 127), aki úgy vélekedik, hogy a cseremisiz KH. *əŋgām* csuvasz eredetű, az *en* 'Feuer', *enđem* 'heiß machen' viszont frg. szó lehet.

2. A m. *ég* frg. eredetét, illetőleg az itt egybevetett szók etimológiai összetartozását — úgy gondolom — jelentős mértékben erősíti az a körülmény, hogy a szócsaládnak az o s z t j á kban is van megfelelője: (KT. 164—5) Vj. *jāŋlallā* 'am Feuer rösten (das harte Kiefernholz des Bogens bei der Herstellung des letzteren)', Trj. *jāŋlatayz* 'am Feuer rösten (das harte Kiefernholz des Bogens, bis es schwarz wird)', Ni. *jāŋatta* 'am Feuer erhitzen (z. B. den kranken Rücken)', Kaz. *jāŋatī* 'am Feuer rösten (das harte Kiefernholz des Bogens u. a., das dabei mit Harz beschmiert wird)'.¹ Ezt a szót 1964-ben egyik adatközlőmtől, Sz. A. Vagatova 19 éves főiskolai hallgatótól a következő alakban jegyeztem fel: Kaz. *jāŋij-:χātāŋ jāŋijəm nōχrət* 'naptól megperzselődött tobozok'.

Az osztják szó első szótagjában ősoosztj. *ā-t következtethetünk ki. A szóeleji j- az eredeti palatális magánhangzó előtt fejlődött másodlagos hang.

¹ A KT.-ben ez alá a címszó alá vont O. *jāŋki* 'Brand, Brandstätte im Wald, wo gew. ein Windbruch entsteht' alak STEINITZ (UAJb. XXXI, 430) szerint sem alakítani, sem jelentéstani szempontból nem tartozhatik ide, hanem jurák jövevénytiszó.

Palatális magánhangzók előtt keletkezett *j*-protézis gyakori az osztjákban (valamint a vogulban is). Például: m. *éj* 'Nacht' ~ osztj. (KT. 133) Vj. *əj*, VK., Vart. *jəj* ua.; m. *él* 'leben' ~ osztj. (KT. 201) Kaz. *j'lapaΔ3.ti* '(von einer Krankheit) genesen'; m. *elő* 'Vorder-' ~ osztj. (KT. 115) V., Vj. *ilən*, Kaz. *jeΔn* 'vorn' (további példákat l. COLLINDER, CompGr. 63).

Az osztják alakok *-ləl*, *-əΔ* stb. eleme műveltető képző. A Kaz. *janij*-alak *-ij* gyakorító képzővel van ellátva. Az ősosztjákra feltehető **jänš*- (< **änš*) alapszó eredeti jelentése 'ég, megperzselődik' lehetett.

COLLINDER (CompGr. 410) a szó fgr. előzményeül **eη3* vagy **iη3* alakot következtetett ki. Az osztják megfelelő ismeretében azonban helyesebb eredeti **änš* alakból kiindulnunk. Ebből valamennyi rokon nyelvi szó jól megmagyarázható. Az előpermi **ä* ~ zürj. *i* hangmegfelelésre vonatkozóan l. RÉDEI: NyK. LXV, 373. A m. *ég* magánhangzója is nyílt **ä*-re mehet vissza. A nyíltabb magánhangzó a N. *ég* alakban őrződött meg. A másodlagos *i*-ző alakok abban lelik magyarázatukat, hogy az *ég é*-je — mivel a szónak *e*-vel váltakozó párja nem volt — egyes nyelvjárásokban átkerült az *i*-ző alakok közé. Erről a jelenségről l. FÜR ISTVÁN, Az *i*-zés állapota 94; SULÁN: MNyj. I, 26—9.

50. Magyar ér 'Bach'

1. A m. *ér* (acc. *eret*) főnevet mindkét jelentésében ('Ader' és 'Bach') a következő finnugor szókkal szokták egyeztetni: v o g. ÁKE. 228) É. *tār*, L. P. *tār*, K. *toār*, T. *tārčəx* 'dünne Wurzel, Faserwurzel'; (KANN., WV. 3) TJ., TCs. *tār*, AK. *tōār*, KK. FK. *tōār*, P. KL. *toār*, ÉVag. *tüär*, DVag. *toār*, AL. *toor*, FL. Szo. *tār* 'Wurzel' | o s z t j. (KT. 1086) DN. *ter* 'Faser (des Fleisches, Hanfes usw.)', V. *ler* 'Strich, Linie, Streifen (des Gewebes, Zeuges usw.)'; Rinne im oberen Balken (beim Bauen)', Vj. *jer* 'Streifen (des Gewebes; Linie, Strich)', Trj. *lār* 'Wurzel(faser)', Ni. *ter*, Kaz. *ler*, O. *ler* 'Wurzelfaser (des Baumes, Grases); aus Wurzel hergestelltes Band'; (PD. 2477) Ko. *ter*, J. *lār* 'dünne Wurzel, Faserwurzel, Wurzelzweig' | v o t j. (MUNK.) Sz. *ser*: *vir-ser*, K. *vər-sər* 'ér; Ader' | c s e r. (WICHM.) KH. *šār* 'Blutader'; KH. *βər-šār*, U. *βür-šer*, M. *βür-šer* ua.; (PS.) K. *šer*: *βür-šer* ua. (MUSz. 791; ANDERSON; Wandl. 12; MUNKÁCSI, ÁKE. 228, 549 jegyz., 648; EtSz.; FUV.).

2. Véleményem szerint nagy valószínűséggel feltehető, hogy a m. *ér*-ben két szó esett egybe: egy 'Ader' jelentésű, mely a fent felsorolt szókkal tartozik össze és egy 'Bach' jelentésű, melynek a rokon nyelvekben más etimológiai megfelelői lehetnek. *Ér* 'Bach' szavunk ma csak a népnelvben és a választékos irodalmi (költői) nyelvben fordul elő, a régiségben azonban — a nyelvtörténeti adatokból ítélve — nagyon gyakori lehetett. Módszertani szempontból ugyan nem teljesen alaptalan az a felfogás, amely szerint a magyar 'Ader' és 'Bach' jelentésű *ér* eredetére nézve egy szó volna. Hiszen tudjuk, hogy a latin *vena* és a német *Ader* szónak is van másodlagos (földalatti) vízer, bányaeér' jelentése. Mindazonáltal a m. 'Ader' és 'Bach' jelentésű *ér* kettéválasztását a következő körülmények indokolják: 1. A m. *ér* 'Bach' jelentésben már a legrégebb nyelvemlékeinkben is előfordul (pl.: 1055: *eri* itu rea, TA.; 1109: *Er*hat, uo.; 1236: *Fizedhere*, uo.), tehát e jelentésének ősinek kell lennie. 2. *Ér* 'Bach' szavunkkal mind hangtani, mind jelentéstani szempontból egyeztethető szokat találunk egyes finnugor nyelvekben. 3. Az 'Ader' és a 'Bach' jelentésű m. *ér* kettéválasz-

tása mellett szólhat az is, hogy *ér* 'Ader' szavunk egyetlen rokon nyelvi megfelelőjének sincs 'Bach' jelentése.

3. Mindezek alapján a m. *ér* 'Bach' főnévvel egyeztetem a következő permi szókat: zürj. (WUO.) V., AV., Sz., Pecs., Lu., Le., Ud., P. *šor* 'Bach, (Ud. auch) Bach unter dem Schnee im Frühling, Fließchen im Walde'; (GEN.) KP. *šor* 'Bach' | votj. (MUNK.) Sz. *šur* 'Fluß, Bach'; (WICHM.) G., J. *šur* 'Bach, Strom, Fluß'.

Ezeket az irodalomban a következő szókkal hozták kapcsolatba: m. *ár* 'Flut' | vog. (KANN., idézi STEIN., WogVok. 208) AK., KK., FK., P., ÉVagK., KL., Szó. *tür*, DVag. *tur* (*türt*), ÉVagZ. *tor* (*tört*), ALT. *tor* (*tört*) 'See' | osztj. (KT. 1084) DN. *tor* 'See (größerer und gewöhnl. mit Sandboden, darin keine Karauschen)', V. *lar* 'niedrig liegende(s) baumlose(s) Wiesenufer', im Frühling vom Wasser bedeckt; während des Hochwassers an einem Wiesenufer entstandener See', Vj. *jar* 'tief liegendes, baumloses Wiesenufer od. Wiesengelände (an den Ufern von Flüssen), das im Frühling überschwemmt ist', Trj. *šár* 'großer See, sumpfiger See', Ni. *tor*, Kaz. *lor*, O. *lar* 'bei Hochwasser überschwemtes Ufergebiet; See (nicht Karauschentümpel)' (vö. AHLQVIST: SUSAik. I, 87; SETÁLA: FUF. II, 256; PAASONEN, s- Laute 47 és Beitr. 255; TOIVONEN: FUF. XXI, 99; EtSz.; FUV.).

A permi szók hangtani és jelentéstani okokból nem lehetnek a m. *ár* stb. etimológiai megfelelői. A zürj. *šor*, votj. *šur* o, u (őspermi *o) hangja ugyanis előpermi *ä vagy *e hangra utal (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 271—2; V. I. LYTKIN: CIFU.² 60—4). Az egyeztetés jelentéstani akadályza az, hogy a m. *ár*, vog. *tür* stb., osztj. *tor*, *lar* stb. állóvizet, a zürj. *šor*, votj. *šur* pedig folyóvizet ('Bach') jelent.

Ezzel szemben a permi szók mind hangtani, mind jelentéstani tekintetben jól egyeztethetők a m. *ér* (acc. *eret*) 'Bach' szóval. A m. szó nyílt e (= ä) hangja a permi szókban feltehető *e vagy *ä magánhangzónak szabályosan felel meg. A magyar szó magánhangzója zárt *e-ből és nyílt *ä-ből egyaránt magyarázható. Eredeti zárt *e esetén a magyarban *e > ä(ε) nyíltabbá válás történhetett (e hangváltásról l. BÁRCZI, Htört.² 40), de szavunk hangalakjára az *ér* (acc. *eret*) 'Ader' főnév is hathatott (ebben eredeti nyílt *ä hangot tehetünk fel). A 'Bach' és az 'Ader' jelentésű szók homonimává válását a hangalaki hasonlóságon kívül a jelentésbeli érintkezés is (vö. a latin *vena* és a német *Ader* '(földalatti) vízér, bányaeér' jelentését) elősegíthette.

51. Magyar *feslik* 'sich trennen'

Feslik (R. *fesël*) 1. 'sich trennen, sich lösen', 2. '(Blume) sich entfalten': 1450 k.: ő veseinec izi *megfesletnecuala* (BécsiK.); 1524—1527: Nem akarwan *ky fesleny* az gonoz zeretetnek köteleeből (ÉrdiK.). — E szavunknak ez ideig csupán a vogulból volt ismeretes etimológiai megfelelője: (MUNK: NyK. XXV, 258) É. *pēsēml-* 'fesel', K. *pēst-* 'fölfejteni, föloldani'; (MSz.) P. *pešti* 'old'; (KANN, WV. 41) TJ., TCs. *pīšt-*, KK., FK. *pēst-*, AK., P., ÉVag., DVag., AL. *pēšt-*, FL., Szó. *pēsāt-* 'losbinden' (MUSz. 517—9; NyH.⁷; EtSz.; BENKÓ:

² Congressus Internationalis Fenno-ugristarum Budapestini habitus 20—24. IX. 1960. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1963. 490 l.

MNy. L, 268; FUV.; K. SAL ÉVA: NyK. LXII, 246, 252).³ Megvan azonban a szó az osztjákban is: (KT. 757) Vj. *počäyallü* 'abreißfen, abgehen (Knopf)'; (H. И. Терешкин, Очерки хантыйского языка. I. Ваховский диалект. 1961). V. *näčimä* 'разбирать, разобрать на части; перебирать (напр. волосы)'.
 A mássalhangzó-megfelelés világos. A vog. szóban kikövetkeztethető ősvog. *i (de TJ., TCs. *i) és az osztj. alakban feltehető ősosztj. *ä a m. *feslik* nyílt e (ε) hangjának, szabályosan felel meg. E hangmegfelelésre vonatkozóan I. K. SAL ÉVA: NyK. LXII, 252. A Vj. ə feltehetőleg másodlagos. GÜLYA JÁNOS barátom szóbeli közlése szerint az *ä > ə változás a második szótagbeli ä hatásával magyarázható.

A m. oszt. -l-je gyakorító, a vog. -ml- mozzanatos, a -t műveltető képző. *i deztj. -yel- mozzanatos képzőbokr.

52. Magyar R. N. *gyakik* 'stechen, bohren'

I. *Gyakik* 1. R. 'stechen, bohren', 2. N. 'coire' igénkre a régiségből és a népnyelvből idézhetünk példákat: 1450 k.: Törrel parančollon *altal jakni* (BécsiK.); 1466: Hanem ha latandom ő kezèibèn a zegècnek *jakasit* (MünchK.); 1595: *yak* (Ver.); 1697: A tövises bogáts koró *gyak* (Com.: Vest.). A szó néhány forrásunk szerint a régiségben *gyuk* alakban is ismeretes volt: XVI. sz. k.: *giuk* (CsomaK.); 1617: *meg giuknak, gyukás* (Lép.: FTük.); 1723: *gyugdozó* (Csúzi: Síp.). A *gyakik* ige a népnyelvben 'coire' jelentésben szélteben el van terjedve: Baranya m., Szatmár vid., Ugocsa m., Rimaszombat, Székelyföld (MTsz.); az ÚMTsz. szerint a szó Zala, Veszprém, Bács, Pest, Csongrád megyékben is járatos. A *gyak*- alapszó fontosabb tartozékai: R. *gyakdos* 'wiederholt stechen'; R. *gyakdoz* ua.; N. *gyaka* 1. R. 'Gabel, Mähgabel', 2. N. 'meghegyezett fa (karó, rúd); gespitztes Holz (Pfahl, Stange)'; N. *gyakár* 'aki (v. amely állat) sokat szeret kóstosulni (gyakni) (ÚMTsz.); R. *begyak* 'hineinstecken, hineinstoßen'; N. *általgyak* 'átfúr; durchbohnen' stb. A R. *gyak* 'Dolch' főnévből arra következtethetünk, hogy szavunk eredetileg nomen-verbum lehetett. A *gyakik* ige a mai köz- és irodalmi nyelvben nem használatos. — A R. *gyuk*- alak talán a *gyakik* és a *dug* (R. N. *gyug*) ige kontaminációja útján keletkezett.

WICHMANN (FUF. XII, 132; Tschertexte 70) a m. *gyakik* szót a következő finnugor nyelvekbeli szókkal egyeztette: z ü r j. (WUo.) Sz., Lu. *lukalni*, V. *lukarni*, P. *luka-vni*, Ud. *luka-vniš*, I. *luköni* 'mit den Hörnern stoßen'; (GEN.) KP. *lukál*- ua. | v o t j. (MUNK.) Sz. *lekal*- 'döfni, öklelni (szarvval); szúrni (fulánkkal)'; (WICHM.) FUF. XII, 132) MU., J., M., Sz. *lekäni*, G., Uf. *lekäni* 'mit den Hörnern stoßen; stechen' | c s e r. (WICHM.) KH. *lo-yem* 'mit den Hörnern stoßen' | ? finn *tokata* 'stechen, picken'.

³ A csupán egyszer adatolt lapp D. *piätseket* 'dehiscere; öppna sig, giva sig ifrån vart annat („De cymbarum et navigiorum tabulis plerumque dicitur, dum dehiscunt sive e loco debito recedunt")' igének a m. és a vog. szóval való összetartozása (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 81, 209; N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK. LIII, 35 és ALH. III, 305) bizonytalan (MOÓR: ALH. II, 58; E. ITKONEN: UAJB. XXVIII, 74). A m. és a vog. szót egyesek (MÚSz. 517—8; NyH.?) FUV. kérdójellel) egybevetették a finn *päästä* (*pääsen*) 'entkommen, loskommen, frei werden' igével. Ez az egyeztetés azonban jelentéstani, de főként hangtani akadályai miatt nem fogadható el. A m. és a vog. szóban feltehető szóbeljei *č-nek ui. a finnben nem felelhet meg -s-. A finn szó etimológiáját I. SKES.

A permi és a cseremiszi szókban szókezdő **l'*- vagy **δ'*- hangot tehetünk fel. A fi. *tokata* csak eredeti **δ'*- esetén tartozhat össze velük. A magyar szóidetartozása — akár **l'*-ből, akár **δ'*-ből indulunk ki — nagyon bizonytalan. A fgr. **l'*- vagy **δ'*- > m. (*j*- >) *gy*- hangmegfelelésre ui. *gyakik* szavunk volna az egyetlen példa. — A zürj. *u* ~ votj. *e* hangviszony is szokatlan. A zürj. *u* a fi. (és a cser.) szó alapján feltehető eredeti **o*-ból ugyan jól megmagyarázható, de a votj. *lekal*- alak első szótagbeli magánhangzója csak ősermi **ǝ* > votj. *e* > (a szókezdő *l'*- hatására) *e* hangváltozások feltevése esetén vezethető vissza **o* hangra.⁴

A zürj.-votj. *-al* gyakorító igeeképző.

2. A m. *gyakik* igének azonban valószínűbb etimológiája is van. LIIMOLA (FUF. XXVI, 210) szavunkat a vog. (KANN.) KK. *jēk*_o- 'durchstechen, stopfen, verstopfen' alakkal kapcsolta össze. A vog. szó mind hangtani, mind jelentéstan szempontból kifogástalanul illik a m. szóhoz. A magyarban szóeleji *j*- > *gy*- változás történhetett (vö. R. *yak*).

Véleményem szerint a magyar és a vogul szó etimológiai megfelelője megvan az osztjákban is: (KT. 150) Kaz. *jāxestī* 'stechen (Gräte im Hals, Splitter im Finger usw.)'.

Az osztják szóban feltehető első szótagbeli ősszótj. **ǎ* hang (vö. STEINITZ, OstjVok. 81) és a vogul szóban kikövetkeztethető ősvog. **ǣ* (vö. STEINITZ, WogVok. 186) a m. *a* magánhangzónak szabályosan felel meg. A m. *-k-* ~ osztj. *-χ-* (< **-kk-*) megfelelésre vö. Beitr. 60—2.; COLLINDER, CompGr. 79—80.

Az osztják szó *-s* eleme mozzanatos igeeképző (vö. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 204).

FOKOS (MNY. XLVIII, 206) *gyakik* szavunkat a zürj. (FOKOS-FUCHS) Ud. *džikavnj* 'mit den Hörnern stoßen' szóval vetette egybe. Minthogy a zürjén szóban feltehető **é*- hangnak a magyarban *gy*- megfelelése nem lehetséges, csupán *cs-*, *s-* és *sz-*, ezt az egyeztetést nem fogadhatjuk el. Ugyancsak tévesen: LAVOŤHA: MNY. XXXVII, 23.

53. Magyar R. N. *gyakor* 'häufig, zahlreich, dicht'

1. *Gyakor* szavunk jelentése: 1. 'häufig, zahlreich, wiederholt, oftmalig', 2. 'dicht'. A rá vonatkozó fontosabb régi nyelvi adatok: 1269: Per planiciem venit ad *Gokorsum* (OklSz.); 1367/1517: *Gyakorkertvel* (uo.); 1594: *Giakor zytha* (uo.); 1529—1531: Ó zent labayt tőry vala *gyakorhelyen* (ÉrsK.); XVI. sz. m. f.: kezdte az János királt, ki akkor Budán vala, *jakor* levelekkel és követekekkel szorgalmaztatnia (Ver., MonIrók III, 37). Ez a szó ma csak a népnyelvben használatos 1. 'gyakori, sűrű, sok', 2. 'sűrű bokros hely' jelentésben. (vö. MTsz., ÚMTsz.). A *gyakor* származékai azonban a köznyelvben is általánosak. Például: *gyakori* 'häufig'; *gyakorol* 1. 'üben', 2. R. 'besuchen' [1450 k.: Ezek *gakorlak* vala hazat (BécsiK.); 1575: És az Wr Isteñec igiéiben *meg iakorlhassuk* magunkat (Helt.: Háló)]; *gyakran* 'oft, häufig, vielmal' stb. Jelen-

⁴ TOIVONEN (FUF. XX, 61, 78) és UOTILA (SyrjChr. 114) lehetségesnek tartja, hogy a permi szók a m. *lök* 'stoßen' igével tartoznak össze. Ez azonban sem a szóeleji mássalhangzó sem az első szótagbeli magánhangzó szempontjából nem lehetséges.

téstani szempontból megemlíthetjük még a R. *gyakorság* 'Menge, große Zahl, Vielfachheit' származékot is.

WICHMANN (FUF. XII, 132) a m. *gyakor*-t a következő szókkal egyeztette: v o g. (MSz.) *lakw, läkw* 'sűrű; dicht' | o s z t j. (KT. 1114) VK. *lők* 'dicht, kompakt (Stoff u. a.)', Trj. *l'ók* 'dichtbelaubt (Baum)', Ni. *tük* 'engmaschig, dicht (Netz, Reuse), dichtbelaubt, astreich (Baum)' | v o t j. (MUNK.) Sz. *lukit* 'szúk', (WICHM.: i. h.) MU., J., M., Sz. *lukit*, G., Uf. *lukit* 'eng (bes. vom Raume)'. Az obi-ugor és a votják szók etimológiailag összetartoznak (vö. FUV.), de a mélyhangú magyar szó nem lehet ezen magas magánhangzót tartalmazó fgr. szók megfelelője (vö. TOIVONEN: FUF. XX, 62 és XXIX, 163).⁵

Jelentésanilag bonyolult, nem igazolható és ezért nem fogadható el LAVOTHA (MNY. XXXVII, 19–23) feltevése sem, aki szerint *gyakor* szavunk a hegyes fát, dárdát jelentő *gyak* származéka volna, s így a *gyakor* az ezzel ellátottság fogalmán keresztül vált volna a 'sűrű' fogalom kifejezőjévé. — Ugyancsak tévesen: MUSz. 166, 359; VglWb. II, 39.

2. A m. *gyakor* *gyak*-tőszava talán egybevethető a következő fgr. szócsaláddal: z ü r j. (WUo.) Ud. *juk* 'Haufen'; (FOKOS-FUCHS) Ud. *juk* 'Haufen, große Menge', Ud. *jukertni* 'sammeln, in einen Haufen sammeln, vereinigen' | v o t j. (MUNK.) Sz. *juk, luk* 1. 'rakás, csomó, gyűjtés; Haufen', 2. 'csapat, falka, csorda, nyáj; Schar, Herde', Sz. *lukal*- 'gyűjteni, összehalmozni, összerakni, összeszedni, összecsoportosítani; sammeln, zusammenhäufen, anhäufen, in Haufen legen'; (WICHM.) G. *luk* 'Garbenhaufe', G. *lukànî*, MU. *lukànî* 'sammeln' | finn *joukko* 'Haufen, Menge, Versammlung'. (A permi és a finn szók etimológiai összetartozására vonatkozóan l. SKES.)

Az egyeztetés hangtanilag teljesen szabályos. A feltehető fgr. *j-nek a magyarban *gy*-megfelelése is van (pl. R. N. *gyakik* 'stechen, bohren', *gyalog, gyökér*). A *gyakor* származékszó -r-je ugyanaz a denominális névszóképző, mint ami *botor*, R. *lapor* 'lapos hely', N. *odor* 'öblös üreg', *sömör, dombor(ú), keser(ú)* szavainkban is megvan (vö. NYH.⁷ 97; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 181; D. BARTHA, Szóképz. 108–9).⁶

A rokon nyelvi szók alapján feltehető, hogy a m. *gyak*-: *gyakor* eredeti jelentése is 'csomó, rakás, halom; Haufen, Menge' lehetett. Ebből a 'häufig, zahlreich; dicht' jelentés könnyen megérthető. A határozószói *gyakran* alakulatban feltehetőleg 'haufenweise' → 'häufig, oft' jelentésváltozás történt. Erre a jelentésfejlődésre más nyelvekből is idézhetünk példát: 1. a német *häufig* a *Haufen* szóból származik (vö. KLUGE—MITZKA¹⁸); 2. a német *oft*, az angol *often*, a svéd *ofta* stb. szók valószínűleg a germ. **uba*- 'übermässig' (vö. óizlandi *of* 'Menge') családjába tartoznak (i. m. és HELLQUIST, Svensk Etymologisk Ordbok³).

⁵ A KARJALAINEN (FUF. XIII, 244) által az obi-ugor szókhöz kapcsolt m. N. *sügelü* 'Dickicht in einem Walde' szókezdő s- hangja miatt nem egyeztethető az l- kezdetű vogul és osztják szóval (vö. TOIVONEN: FUF. XX, 62).

⁶ Megemlíthetjük még, hogy *gyakor* szavunkkal — úgy látszik — képzésmód tekintetében megegyezik a zürj. Ud. *jukertni* 'sammeln...' ige *juker*-töve; ennek r-eleme szintén denominális névszóképző lehet. A -t- denominális igeképző. Persze az sem lehetetlen, hogy a *jukertni* alakulására a hasonló jelentésű *tšukertni* 'in einen Haufen sammeln, anhäufen...' ige is hatott.

54. Magyar *kísér* 'begleiten'

1. *Kísér* 1. 'begleiten', 2. 'verfolgen' igéenk és -*t* mozzanatos igeképzős *kísért* 1. 'versuchen, in Versuchung führen, verführen', 2. '(Geist) spuken', 3. R. 'begleiten, geleiten' származéka a legkorábbi forrásokban *késér*, *késért* alakban fordul elő: 1504–1560: ha kmed parancholya, hog howa *kesseriem*, oda *kesserem* (LevT. I); 1400–1410: *kesertw* (SchlSzj.); 1539: *meg keserted* (KulcsK.). A mai *kísér* (vö. 1584: Az halottat tiztessegesen *kisertsúc* el az sírhoz, Born.: Préd.) a *késér*-ből *é > í* zártabbá válás útján keletkezhetett (BÁRCZI, Htört.² 14).

VÁMBÉRY (NyK. VIII, 160) szavunkat török jövevényszónak (ujg. *kečirmek* 'vezetni, kíséreni...') magyarázta. Származtatását azonban nem fogadták el. GOMBOCZ „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache” című művében (SUSToim. XXX) a *kísér* szót még sem említi nyelvünk török elemei sorában. — BUDENZ (MUSz. 30; 1. még BALASSA: NyK. XVII, 320 és XXIV, 275) a m. *kísér*-t fgr. eredetűnek tartotta. Ajánlott egyeztetése: mord. (PAAS.) E. *skírams*, M. *kaskarams*, *kstáraams* 'zwicken, kneifen', finn *kütkeä* 'ausreißen, ausrupfen, ausjäten' sem hangtanilag, sem jelentésánilag nem állja meg a helyét. A mordvin és a finn szó egymással sem tartozik össze (a fi. *kütkeä* etimológiáját l. SKES.).

2. Noha az eddigi egyeztetések nem fogadhatók el, úgy gondolom, *kísér* szavunkat mégsem kell ismeretlen eredetűnek tekintenünk. A magyar szó pontos etimológiai megfelelése ugyanis megtalálható az osztják nyelvben: (KT. 441–2) DN. *kötta* 'Spuren folgen, Spuren aufnehmen, (einen Zobel) die Spuren entlang aufsuchen; auf dem Weg bleiben, den Weg entlang gehen (ein Pferd)', V., Vj. *köttä* 'Spuren aufnehmen; auf dem Weg bleiben, den Weg finden (z. B. das Renttier nach einem Schneegestöber) (V.), (alten) Spuren folgend aufsuchen (ein Wildrenntier, ein Elentier), Spuren aufnehmen, verfolgen (Vj.)', Trj. *köläyz* '(Spuren) aufnehmen, verfolgen, auf den Spuren wittern', Ni. *küsta*, Kaz. *küci* 'Spuren aufnehmen, nach den Spuren verfolgen'.

A hangmegfelelés szabályos. Szöbelseji mássalhangzól **č* affrikátát tehetünk fel. Ugyanílyen fgr. **č* > m. *s* van *les* 'lauern', *nyes*, *ős*, *rés* szavainkban is (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 232; COLLINDER, CompGr. 92 kk.). Az osztják szóban kikövetkeztethető őosztj. **č*-nek a magyarban általában nyílt *e* (*ε*) (vö. K. SAL ÉVA: NyK. LXII, 251), olykor azonban zártabb magánhangzó (*e*, *ö*, *i*: *öl* 'Klafter', *izzik* stb.) is megfelelhet (vö. COLLINDER, CompGr. 175–6). A m. *késér* > *kísér* első szótagbeli magánhangzója nyílt **ä*-ből és zárt **e*-ből is megmagyarázható.⁷

A *kísér* -(*é*)*r* eleme gyakorító igeképző (vö. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 187).

A magyar és az osztják szó jelentései (m. 'begleiten, verfolgen' ~ osztj. 'Spuren folgen, verfolgen...') nagyon közel állnak egymáshoz. Az egyeztetés tehát jelentéstani szempontból is valószínű.

⁷ Eredeti nyílt hang esetén a *kísér* alak *i*-jét ugyanúgy kell értelmeznünk, mint a többi *e*-vel váltakozó pár nélküli *é*-s igéenk *i*-ző alakját. (Erre vonatkozóan l. még a 49. sz. etimológiát is. Uo. irodalom.)

55. Magyar köd 'Nebel'

A m. köd 'Nebel' szónak a szakirodalom szerint a votjában és a szamojéd nyelvekben vannak etimológiai megfelelői: v o t j. (MUNK.) K. *kéd*: *čēŋ-kéd* (*šēŋ-kēt*) 'gyenge köd, földi füst, pára; schwacher Nebel, Dunst'; (WICHM., közli Uot.: SUSToim. LXV, 118) Sz. *tšēŋkíd*, Uf. *tšēŋkūt*, MU. *tšēŋkít* 'Nebel' || s z a m j u r. (LEHT. 446) O. *šínnu* ua.; j e n. *šuddo* 'der aufsteigende Rauch'; t v g. *kinta* 'Rauch'; s z e l k. *sümde* ua.; koib. *siunö* ua.; mot. *kundu* ua., taigi *kündo* ua. (MUNKÁCSI, VotjNyt. 101 és ÁKE. 417; SETÄLÄ: FUFÄ. XII, 81 és SUSÄik. XXX/5, 40; Beitr. 88; NyH.⁷ Szófsz.; FUV.).

Valószínűleg idetartoznak a következő, ma már csupán elvont értelemben használatos szók is: z ü r j. (WUo.) *kíd*: Sz., Lu. *mäl-kíd*, V., Ud., P. *miv-kid*, I. *mī-kid* 'Verstand, Vernunft (Sz., Lu., V., Ud., I.), Charakter (Ud., P.)' | Gemütsart (P.), Sinn, Sinnesart, Denkgungsart (I.), Charakter (Ud., P.)' | v o t j. (MUNK.) Sz. *kíd* 'ész, értelem; Verstand, Sinn', Sz. *mäl-kíd*, K. *mäl-kéd* 'elme, kedély; kedv; Geist, Sinn, Gemüt; Lust'. — A 'köd, pára, lehellet' ~ 'kedv, kedély, hangulat, ész' jelentések viszonyára vonatkozóan vö. zürj. (WUo.) *ru* 'Dampf, Nebel' ~ (FOKOS-FUCHS) *as-ru* 'Eigensinn', (SzerSzlKomi) *ru* 'nap, туман' ~ 'нопов, настроение'; vog. (MSz.) É. *sēŋkw* 'köd; Nebel' ~ 'mámor; Rausch'. A fi. *tuuli* 'Wind' szó szintén előfordul 'Laune, Mut' jelentésben.

Az itt tárgyalt 'Verstand, Sinn, Lust...' jelentésű permi szókat *kedv* 'Lust, Laune, Stimmung' szavunkkal és obi-ugor megfelelőivel egyeztettek (MUSz. 9; VglWb. 80; LAKÓ: NyK. LI, 454). A fentiek értelmében azonban ezek nem lehetnek az ugor szók megfelelői.

56. Magyar old 'lösen'

1. *Old* 1. 'lösen, auflösen', 2. '(Knoten) losbinden' szavunkra vonatkozó legrégibb adatok *l* nélküliek: 1192—1195: kinec odut hatolm *ovdonia ef* ketnie. || hug *ovga* mend w bunet (HB.); 1450 k.: Ew ewuett meg *oda* (exsolvit chordulam) a gyermeknek ewuetewl oly okoson, hogy az gyermek nem erze (JókK.); 1450 k.: *Mëgógáuala* az ember ő sariat (BécsiK.); XVI. sz. e. n.: *El oduan* (WeszprK.). Az *l*-es alakok a XVI. századtól kezdődően bukkannak fel: 1519 k.: *megoldani* (DebrK.); 1524—1527: Ottan talaltok egy megh kötöt zamart ew fyawal, *olgyatok* el es hozyatok ennekem (ÉrdyK.). — Fontosabb származékok: *oldoz* 'losbinden, lösen', *elold* 'losbinden, abbinden, losmachen, loslösen', *megold* 'lösen, auflösen, losbinden, aufbinden'.

Kétségtelen, hogy a változatok közül a korábban jelentkező *l* nélküli *oud*, *ód* az eredetibb, az *old* pedig téves regresszió útján jött létre. Az *l* kiesésével ugyanis *ol* ~ *ou* (*ó*) variánsok keletkeztek (pl. *volt* ~ *vout*, *vót*), majd ezek mintájára eredeti *ou* diftongus helyébe is léphetett *ol* (BÁRCZI, Htört.² 98).

BUDENZ (MUSz. 837) egyeztetése: mord. *nolda-* 'lassen, loslassen, entlassen', lapp *nuole-*, *nuolle-* 'solvere' ma már természetesen nem fogadható el. Ezért BÁRCZI (Szófsz.) szavunkat ismeretlen eredetűnek minősíti.

2. Véleményünk szerint az *old* < R. *oud*, *ód* ige -*d* eleme gyakorító képző, a kikövetkeztethető *ó-* (< óm. *ou-* < ósm. **ay-* vagy **oy*) alapszó pedig mind hangtani, mind jelentéstanilag tekintetben jól illik a következő finn-ugor szócsaláddhoz: v o g. (MSz.) É. *āŋxwi* 'levet', K. *ōŋxwi*, P. *jel-ōŋkwsaxti*

'levetkőzik', KL. *kwän-änkwse* 'levetkőztet', AL. *əŋghi* 'ruhát leveti', T. (*il*-*äni* 'levet (ruhát)'); (KANN., közli LIIMOLA: FUF. XXVI, 84) TJ. *əŋk-*, AK. *āŋoχ-*, KK. *ēŋok-*, P. *ank-*, AL. *ēŋok-*, Szó. *āŋoχ-* '(die Kleider) ausziehen, ablegen (die Schneeschuhe)' | o s z t j. (KT. 39) DT. *enxta* 'losmachen, -binden', V., Vj. *anata* 'öffnen (einen Knoten) (V., Vj.), aufmachen, aufbinden (z. B. eine Fuhre) (V.)', Trj. *inətayz* 'öffnen, aufmachen (einen Knoten), aufknöpfen; aus-, von den Füßen ziehen'; Ni. *en'ta* 'ausziehen (Kleidungsstück, Schuh, auch z. B. einen Betrunkenen); losbinden (z. B. einen Menschen); öffnen, aufknoten (einen Knoten, ein Seil)', Kaz. *en'ti* 'aufknoten, (einen Knoten, die Knopfschnüre)', O. *en'tä* 'ausziehen (Kleidungsstück, Schuh); aufknoten (einen Knoten, ein Seil)' | m o r d. (PAAS.) E. *ankšima*, *avšima*, M. *antšima* 'Wuhne' | f i n n *avata* (*avaan*) 'öffnen, aufmachen', *avanto* 'Wuhne'; é s z t *avama* 'öffnen, aufmachen'. Az itt felsorolt fgr. szók etimológiai összetartozására vonatkozóan l. MUSz. 723; TOIVONEN: Vir. 1933: 244; SKES.; COLLINDER, CompGr. 126.

A COLLINDER (CompGr. 410) alapján kikövetkeztethető fgr. **ana*-alaknak a m. *ó*- (< *óm*. *ou*- < *ösm*. **ay*- vagy **oy*-) szabályos folytatója. Az obi-ugor nyelvek egyes nyelvjárásaiban az **η* megmaradt (osztj. V., Vj., Trj.), másokban viszont **η* > **ηk* (> *ηχ* stb.) változás történt.

Az egyeztetést jelentéstani szempontból nem kell különösebben bizonyítanunk, mivel a rokon nyelvekbeli szók a magyarral vagy teljesen azonos 'lösen, losbinden, aufknoten', vagy ahhoz nagyon közeli 'ausziehen (die Kleider) öffnen' jelentésekben használatosak.

57. Magyar össze 'zusammen'

1. Az *össze* 'zusammen, aneinander, zueinander' határozószót és igekötőt többféleképp magyarázták. BUDENZ (MUSz. 860; l. még ANDERSON, Wandl. 237) finn-ugor szókkal (vog. *viš* 'klein', osztj. *vaš* 'eng. schmal, dünn', zürj. *vöšni* 'dünn, fein, schlank, hager', finn *vähä* 'parvus, exiguus' stb.) vetette össze. Ez az egyeztetés hangtani akadályokba ütközik. Az idevont szók egymással sem tartoznak össze. JUHÁSZ JENŐ (MNY. XXXI, 151) *össze* (R., N. *özve*) szavunkat az *önt* szó kikövetkeztetett **ö*- ~ **ē*- tövéből *sz* képzővel alakult gyakorító ige határozói igenévének tekintette. Ennek a magyarázatnak az a nehézsége, hogy 1. az **ö*- ~ **ē*-, illetőleg **ösz*- igetőnek nyelvünkben semmi nyoma sincs; 2. a feltett 'öntve' → 'együtt, együvé' jelentésfejlődés nehezen képzelhető el.

Legutóbb MOÓR ELEMÉR (MNY. XLVII, 53 és ALH. II, 42, 70) foglalkozott az *össze* eredetével. Ő a következő finnugor szócsoporttal egyeztette: z ü r j. (WUO.) V., Sz., Lu., Ud., P. *sodž*, I. *sodž* 'die beiden hohlen Hände zusammengehalten' | votj. (MUNK.) Sz. *suž* 'marék, a két üres kéz összetevése; Handvoll, beide hohle Hände zusammengehalten' | finn (olonyeci) (LÖNNR.) *säsi* 'ett quarter'; észt *säsi*; sees: *s-vaks* 'kleine Spanne (zwischen Daumen und Zeigefinger)' | lapp N. **sässe*, -*säsün*, -*säsii* (összetételekben): *giettä-s*. 'with the palm of the hand'. Moór szintén úgy véli, hogy a m. *össze* eredetileg igenév volt. Szerinte a rokon nyelvi szók alapján feltehető **üszü* névszóból egy **üszüszni* igét képeztek. Ebből haplológia útján jöhetett létre az az *üszni* ige, amelynek határozói igenéve volt a R. *üszve* (> mai *össze*). — A magyar szó jelentéstani szempontból illenék ugyan a felsorolt fgr. alakokhoz, hangtani szempontból azonban ez az egyeztetés sem fogadható el. A fgr. szók első

szótagjában feltehető **ä* hangnak ugyanis a magyarban nem felelhet meg a régiségbeli és a népnyelvi adatok alapján kikövetkeztethető eredetibb **ï* (> *ü*: *űszve*) vagy *ë* (> *ö*: *össze, őssze*).

2. Mielőtt az *össze* határozószó és igekötő eredetének a tárgyalását tovább folytatnánk, szükségesnek látszik, hogy bemutassuk a szó fontosabb R. és N. alakváltozatait: XIV. sz. k.: *ufve* (KTsz.); 1450 k.: Ez ember ew tarsial *euzuen* (cum sociis suis) (JókK.); 1450 k.: O menden papiual *őzuō* (BécsiK.); 1466: Vele *őzuō* egembe evők (MünchK.); *össze, ősszü, eszve, őszvő, őszhő, ősszü, őssző, ősszi, őszvel* (MTsz.). — A variánsokból világosan kitűnik, hogy szavunk két részre tagolódik: *ősz* + *ve*. A *-ve* elem a *-vá ~ -vé* (< *-á ~ -é*) lativus-, illetőleg translativusraggal azonos, melynek végmagánhangzója az *össze, ősszü* stb. szóban szabályosan megrövidült (vö. BÁRCZI: MNY. XLIII, 44 és TA. 193).

3. Az *ősz-* alapszó — véleményünk szerint — etimológiailag összetartozik a következő finnugor szócsaláddal: z ü r j. (WIED.) *vatš* 'gänzlich, ganz und gar'; (FOKOS-FUCHS) V. *vatš* 'vollkommen, ganz und gar'; (SzlSzlKomi) FSz., Szkr., KSz. *vatš* 'cobcem, совершенно' | v o t j. (MUNK.) Sz., K. *veš*. G. *voč* 'egész, mind, összes; ganz, jede, alle', G. *viš-ak, vič-ak*, Sz. *voč-ak* ua. | m o r d. (PAAS.) E. *véše, véši, väšij* 'ganz, all, alle' || s z a m t v g. *bánsa* 'all'; k a m. *bušša* 'heil, ganz'.⁸

Az itt felsorolt szokat — a m. *össze* nélkül — először PAASONEN (Beitr. 172) vetette össze egymással. Egyeztetését elfogadta K. DONNER (SUSToim. XLVIII, 129), TOIVONEN (FUF. XIX, 186) és COLLINDER (CompGr. 68, 139) is.

A rokon nyelvi szók alapján feltehető **w-* a magyarban labiális magánhangzó (*ö* < *ü*) előtt eltűnt. Szóbelseji mássalhangzól *ńc* vagy **ńc* következtethető ki (TOIVONEN: i. h. 237—8; COLLINDER: i. m. 139). Az **ńc*-nek ugyanis az alapnyelvben **č* variánsa is volt. A m. *sz a* **č* folytatója lehet. — COLLINDER (CompGr. 409) szerint az uráli alapalak **wáńcä* lehetett. Az első szótagbeli magánhangzó megállapításához azonban a permi és az északi szam. nyelvek semmilyen biztos támpontot nem nyújtanak. A permi szók vokalizmusa nagyon tarka képet mutat (zürj. *a ~ votj. e, o, i*), az északi szam. nyelvekben pedig az első szótagbeli **e* és **ä* folytatói egybeestek (COLLINDER: uo.). A többi nyelv hangképviselete (m. *e, ö ~ mordÉ. e, ε*, vö. E. ITKONEN: FUF. XXIX, 305, kam. *ü*, vö. COLLINDER: i. m. 177) határozottan eredeti zárt **e*-re utal. Ezért valószínűnek látszik, hogy a szó uráli előzménye **wéńcš* vagy **wecš* lehetett.

Az egyeztetés jelentéstani szempontból nem szorul bizonyításra. A rokon nyelvi szók 'all, ganz' jelentéséből a m. *össze* 'zusammen' jelentése könnyen megérthető (vö. finn *koko* 'all, ganz' ~ *kokoon* 'zusammen').

58. Magyar több 'mehr'

1. A fokozás terén található kiegészülés jelenségére nyelvünkben csak egy példa van. Ez a *sok* határozatlan számnév, amelynek középfokú alakja, a címben jelzett *több* szócska. — A szóra vonatkozó régi nyelvi adatok: 1450 k.:

⁸ MUNKÁCSI (ÁKE. 509) a magyar szót iráni (vö. av. *vispa*, óperzsa *vispa* 'ganz, all, das ganze') jövevényszónak tartja. A m. *össze* esetleges fr. megfelelőjeként zárójelben megemlíti a *votj. voč* 'egész, mind, összes' szót, s ezzel — tévesen — egy családba tartozónak gondolja a *veškal-* 'rendbe jönni . . .', *veškit* 'derék . . .' alakokat is.

azert nem lakhatom *teubet* az emberben (JókK.); 1526—1527: Jeweenek az: *teb* zyzek ees (ÉrdyK.); XVI. sz. e. n.: Mind ezeknel nagjobat es *tűbet* zenuetem: en (VirgK.).

Szavunk eredetét kétféleképpen is magyarázták, de mindegyik származtatás súlyos nehézségekbe ütközik. BUDENZ (MUSz.229) szerint a m. *több* a *tele* melléknév középfokjellel ellátott **tölebb*, **tölb* alakjából jött létre. Magyarázatát elfogadja BEKE (Nyr. XLI, 71) és JUHÁSZ JENŐ (MNy. XXXIII, 312) is. BUDENZ etimológiája jelentéstani szempontból kifogástalan ugyan, de a feltett **tölebb* vagy **tölb* alakból az *l* eltűnését nem tudjuk igazolni. A másik eredetetés JÓKAY ZOLTÁNTÓL való, aki *több* szavunkat a *tétova*, *téltúl* szók első tagjában meglevő fgr. eredetű *tē-* mutató névmástó *-b*, *-bb* középfokjeles alakjának tartja (MNy. XXV, 359). A feltett 'az → azabb → más → egyéb → több', „jelentésfejlődés aligha valószínűsíthető” (SzófSz.), ezért ez a származtatás sem fogadható el.

2. A középfokú *több* (R. *teb*) szócska kikövetkeztethető **tēp* alapszavát: egyeztethetőnek gondolom a következő finnugor szókkal: z ü r j. (WUo.) I. *top*, Ud. P. *top'* (Adj.) *dicht, fest*; (Adv.) *'dicht, fest, eng (Ud.), richtig, pünktlich, genau (P.)'*, V., Sz., Lu., Ud. *topid*, I. *topid*, P. *topit* 'eng, dicht, fest (V., Sz., Lu., Ud., I., P.); stark, kräftig (Mensch) (Sz., P.); gewandt (Lu.); etwas geizig (V.); (Adv.) eng, dicht, fest (V.)'; V., Sz. *topedni*, Lu. *topeđni*, I. *topedni*, Ud. *topeđnis*, P. *topeđni* 'zusammenfügen, eng verbinden, andrücken; (V. auch) zwicken (z. B. mit einer Zange)' | v o t j. (MUNK.)Sz. *tupit* 'illő, megfelelő, kellő, módjával való'; Sz. *tupal-* 'illeni, összeegyezni, egymáshoz valónak lenni'; (WICHM.) Sz. *tupit* 'passend, angemessen'; G. *tupāni* (*tupal-*) 'passen, angemessen sein'.

A permi szókban feltehető őspერი nyílt **o* előpermi **e*-re mehet vissza (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 271). Ennek a m. *több* eredeti zárt *ē*-je (vö. R. *teb*) szabályosan felel meg. A fgr. előzmény **teppä* lehetett.⁹

A *több* alakulat *-bb*-je **pb* > *bb* hasonulás útján jöhetett létre. A régi nyelvi helyesírás azonban a kettős mássalhangzót sokáig nem jelölte következetesen (vö. 1516—1519: *töb*, JordK.; 1526—1527: *teb*, ÉrdyK.; XVI. sz. e. n. *tűbet*, VirgK.; de: 1466: *többet*, MünchK.), ugyanúgy mint a hasonló módon keletkezett *szebb* (< *szepp*) szavunkban sem (vö. 1526—1527: *zeeb*, ÉrdyK.; 1651: *szöb*, Zrínyi: ASyr.).

A fenti egyeztetés jelentéstanilag is lehetséges. A rokon nyelvekbeli megfelelők alapján 'dicht, fest' eredeti jelentést következtethetünk ki. A m. **tēp*: *tēbb* > *több* szóban 'sűrű' → 'sok' (középfokban: 'sűrűbb' → 'több') jelentésváltozás mehetett végbe. Pontos jelentésbeli párhuzamként hivatkozhatunk *sok* 'viel' szavunkra, amelynek fgr. megfelelői ugyancsak 'sűrű' jelentésben használatosak: o s z t j. (KT. 931) Kr. *šox* 'buschig, dichtbelaubt

⁹ Az itt tárgyalt permi szókat többen (WICHMANN: FUF. VII, 51; MNy. IV, 397; BEKE: Nyr. XXXVIII, 449; Beitr. 101; NyH. 7; PAIS: NyK. XLIX, 298 kk.; UJb. XV, 601 kk.) a m. *tapad* 'haften, kleben, ankleben', *tapaszt* 'kleben, verkleben, kitten' szóval egyeztetették. Ezek azonban eredeti palatális magánhangzójuk miatt aligha lehetnek a magyar szó megfelelői.

(Baum)' | z ü r j. (WUo.) *tšek* 'dicht' | c s e r. (WICHM.) KH. *tšakata*, B. *tšokata*. 'dicht, fest, kompakt' (MUSz. 345; Beitr. 302; WICHMANN: FUF. XI, 185; NyH.⁷; UOTILA, SyrjChr. 164).

3. Az itt bemutatott etimológiai összefüggésbe — ősi nomen-verbum feltevése esetén — talán beleillenek a m. N. *töpik* '(össze)szárad, (össze)fonnyad, (össze)aszik, (össze)töpörödik, (össze)zsugorodik' (MTsz.) ige és családja is: *töpörödik* 'zusammenschrumpfen', *tepertő*, *tepertyű* 'Speckgriebe, Griebe', *töpreng* 'überlegen, brüten, grübeln, Gedanken wälzen' stb. Ezek ideartozását azonban mégis bizonytalannak kell tekintenünk. Nem lehetetlen ugyanis, hogy *töpik* stb. szavunk hangfestő eredetű. E mellett szólhat az a körülmény is, hogy a szónak a népnelvben számos alakváltozata él: *köpik*, *köpörödik*, *csömpörödik*, *csöpörödött* (MTsz.).

59. Magyar *vés* 'meißeln'

Vés 'meißeln, graben, stechen, stemmen, gravieren' szavunk finnugor eredete már régóta ismeretes. Rokon nyelvi megfelelőit ez ideig az osztjából és a finnségi nyelvekből mutatták ki: o s z t j. (KT. 231) DN. *wánttä* 'schneiden', Vj. *wántlä* 'schneiden, zuschneiden (Schuhe, den Bezug eines Pelzes, einen Kaftan)', Trj. *wántläyz* 'zuschneiden, schneiden (Tuch u. a. in Stücke)', Ni. *wašta* 'schneiden, zerschneiden (mittendurch)', Kaz. *wanši* 'aufschneiden, zerschneiden (Fell zu Riemen, ein Tier, einen Fisch), aufschlitzen; sammeln (Beeren)', O. *wáštá* 'aufschneiden, zerschneiden (Fell zu Riemen); sägen, d. h. durch Sägen herstellen (Bretter)'; (PD. 2946) Ko. *wántäm*, J. *wintäm* (*wántläm*) '(mit d. Messer) schneiden' | f i n n *veitsi* (*veitsen*) 'Messer', *veistää* 'schnittzeln, behauen'; é s z t *veits* (*veitse*) 'Messer', *vestma* 'behauen, aushauen (aus Holz), schnitzen, schnitzeln' (vö. LINDSTRÖM: Suomi 1852: 104; MUSz. 574; MARK: SUSToim. LII, 18; TOIVONEN: Vir. 1933: 246; SzófSz.; FUV.).

A m. *vés* megfelelői közé vonhatjuk a következő z ü r j é n szót is: SzrSzlKomi Vm., AV. *vežni*, Lu. *vežžedni* 'перерубить наискось', Szkr. *vežjini* 'подрезывать, подрезать, обрезаывать, обрезать концы (косые клинья бревна)'. — A *vežjini* -ji- eleme gyakorító képző. A *vežžedni* (< **vežjedni*) j + *ed* képzőbokrót tartalmaz.

COLLINDER (CompGr. 414; l. még TOIVONEN: Vir. 1933: 247) a m. *vés* stb. fgr. előzményéül **wēńcz* alakot következtetett ki. Az osztják és a zürjén alapján helyesebb azonban eredeti **wāńčš* alapalakból kiindulnunk. A magyar szó **wāńčš* > **wāńčš* > **wāńčš* > *węčš* > > *vés* fejlődési soron keresztül jöhetett létre. Ez szavakban kifejezve annyit jelent, hogy az *ńč* hangkapcsolat *ń* eleme vokalizálódott, majd a *č*-ből — miként számos más esetben is (pl. *les*, *nyes*, *ős* stb.) — *s* lett. Az osztj.-ban és a zürj.-ben **ńč* > **ńč* > osztj. *ńč*, *ńš* stb., zürj. *ž*) változás történt (erről l. TOIVONEN: FUF. XIX, 235).

60. Osztják *išŋ*: *tuxal-išŋ* 'néha'

Ez az osztják szó — tudomásunk szerint — csak egyes északi nyelv-járásokban fordul elő: (RADANOVICS: NytudÉrt. 31: 38) M. *išŋ*: *tuxal-išŋ* 'néha', *šišŋ* (< *ši išŋ*) 'ezért, azért'. Az osztj. *išŋ* jövevényszó a zürjénből, mégpedig az -*en* instrumentalisraggal alakult zürj. (WUo.) *ešŋen* 'wie' (GEN.) KP. *ič*: *ičen* 'nach, gemäß' névutó átvétele.

A zürjén névutó módhatározói szerepben használatos, például: *kedzalema kert etššen* 'wie erkaltetes Eisen' (RÉDEI, Postp. 173). Az, hogy a zürjén szót módhatározóként használják, nem lehet akadály a egyeztetésnek. Említett munkámban (158, 166, 169. l.) több olyan permi névutót tárgyalok (például: zürj. *tirja* ~ *tirji*, *tir*, *moz*, *votj. šamen*), amelyek mód- és időhatározói funkcióban egyaránt előfordulnak. Ugyanott arra is utalok, hogy a mód- és az időhatározói funkció gyakran érintkezik egymással az obi-ugor nyelvekben is. Erről a jelenségről l. még LIIMOLA: FUF. XXXI, 108. Az *etššen* névutó használatára kevés példánk van, időhatározói jelentését a zürjénből nem tudjuk kimutatni. Ezért lehetséges, hogy az osztj. *išŋ* időhatározói jelentését nem a zürjénből örökölte, hanem az eredetileg módhatározói névutó az osztják nyelvben vált időhatározóivá.

61. Zürjén *art* 'лад'

A címben jelzett zürjén szót a következő forrásokból ismerjük: (LYTKIN, DrevnyJaz. 123) ópermi *art* 'чин (ангельский)', P. (Kocsevo) *art* 'лад, порядок; порядок, толк (в работе)', (G. Sz. LYTKIN) *in-art* 'место и дело, должность'; (WIED.) *art* 'Wache', *in art* 'Amt, Dienst'; (SzsSziKomi) Ud., FV., Lu., Le. *art* 'ряд; рядом, подряд (Ud.); лад, толк, порядок (в работе) (FV., Lu., Le.)'. Etimológiai megfelelője határozószóként megvan a votjákban is: (MUNK.) Sz. *artä* 1. 'egymás mellett, egy sorban, együtt; nebeneinander, in einer Reihe, zusammen', 2. 'egymás mellé, egy sorba, együvé; in einer Reihe', 3. 'egymás melletti, együtt álló, szomszédos; neben einander befindlich, beisammen liegend'. (Az -ä lativusrag.)¹⁰

Az *art* szócska a mai zürjén nyelvben ritkán fordul elő, a belőle alakult denominális *-mi*, *-al*, *-as* igeképzős származékok azonban gyakori használatnak örvendenek. Ilyenek például: (WUo.) V., Lu., P. *arkmŋi*, Sz., Pecs., Le. *artmŋi* 'entstehen, gedeihen, gut geraten (Ernte), gelingen . . .'; Sz., Lu. *artalnŋ*, V. *artavnŋ*, I. *artōnŋ* 'bedenken, überlegen, erwägen . . .', V., Sz., Lu. *artašnŋ* 'mit einem abrechnen . . .' (Ezek idetartozására vonatkozóan l. LYTKIN, DrevnyJaz. 123). Közülük az *artalnŋ* igét — általában kérdőjellel — a m. *ár* 'Preis', fi. *arvo* 'Wert' szókkal szokták egyeztetni (MUSz. 747; EtSz.; SKES.)¹¹ Az *artalnŋ* ige csak abban az esetben függhet össze a magyar és a finn szóval, ha *art* alapszavának *t*-je nem a tőhöz tartozik, hanem deverbális vagy denominális főnévképző.

RÉDEI KÁROLY

¹⁰ Véleményem szerint a zürj. *art*-ból származhatnak a következő obi-ugor szók is: v o g. (MSz.) É. *ärt* 1. 'idő; Zeit', 2. 'mód; Art u. Weise' | o s z t j. (KT. 82) C., O. *ärt*, Ni., Kaz. *art* 'Zeit'.

¹¹ A zürj. *artalnŋ* átkerült az obi-ugor nyelvekbe (TOIVONEN: FUF. XXXII, 13; SKES.).

Malom és molnár

A gabonamagvak őrlése a régiéknél nagyon fáradságos munka volt. A magvakat őrlés előtt ti. először megtörték valami mozsárban, azután valami őrlőkö segítségével dercévé dörzsölték az összezúzott magvakat. Ezt a munkát általában nők végezték, mégpedig Athenäus szerint a legősibb időkben a háziasszonyok, később rabszolgánok.¹ A felső őrlőkövet már a görögök és a rómaiak is egy szerkezet segítségével körben hajtották egy szilárdan meg rögzített kő felett. Ehhez hasonló kézi őrlőszerkezetek még a közelmúltban is használatban voltak Oroszországban (ábrázolásukat l. Schrader—Nehring: i. h. LXI. t.). Ilyenféle lehetett az az őrlőszerkezet is, amelyet a magyarok a Közép-Don és a Közép-Volga közötti Levédiában lakó, félig letelepült életmódot folytató török nép révén ismerhettek meg; ti. 'mahlen' jelentésű *őr* igénk megfelelőinek csak a Volga-melléki török nyelvekben, úgymint a kazáni tatárban, valamint a csuvasban van meg a 'mahlen' jelentése, más török nyelvekben e szó megfelelője csak 'drehen, umdrehen, fortwenden, abwenden' jelentésben ismeretes (vö. GOMBOCZ, BTLw. 112). Az őrlést bizonyára a törökök is az őrlésre szánt gabonának egy mozsárfélében való megtörésével készítették elő. Ennek a mozsárnak *kölyű* szavunk megfelelője volt az elnevezése.

Az előbb említett őrlőszerkezetnek bizonyára a levé diai törökök nyelvén is volt valamilyen elnevezése, és ez a régi magyarban is meglehetőtt. Ez az elnevezés azonban nyelvünkől éppúgy kiveszett, mint a kézimalomnak régi germán elnevezése (vö. gót *quairnus* stb.) a németből (vö. KLUGE: EtWb.¹¹, 401), de eltűnt a kézimalom régi *žrny* elnevezése a legtöbb szláv nyelvből is (vö. MIKLOSICH: EtWb. 187): mindenütt a római-német vízimalomnak az elnevezése szorította ki a használatból. Valószínűleg ilyenféle kézimalmot hajtott az a szolgálány is, akinek az éneklését a XI. századi Gellért legenda is említi. Azt persze nem tudhatjuk, hogy ez a szolgálány magyarul vagy bolgár nyelven énekelt-e, még ha énekét a legendaíró ironikusan „symphonia Hungarorum” néven említi is. Az Alföldön ugyanis a folyók csekély esése és a sebes folyású patakok hiánya miatt nem sok lehetőség volt vízimalmok létesítésére, sőt az itt lakó bolgárokról még csak fel sem tehető, hogy ők a római-német vízimalmot ismerték volna, mert hisz nyelvükben az arra vonatkozó szláv szó — ellentétben a szerbhorraváttal — sohasem volt meg.

A görögöknél és rómaiaknál a rabszolgánokat az őrlőkö hajtásában mindinkább állatokkal kezdték helyettesíteni (vö. SCHRADER—NEHRING: i. h.).²

¹ Vö. SCHRADER—NEHRING, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde.² II, 27 C.

² Hogy az Alföldön még a közeli múltban is meglévő szárazmalmok ezeknek a folytatásai voltak-e, vagy pedig a vízimalmoknak utánzatai, azt nem tudjuk. Először 1412-ben történik nálunk egy ilyen *Zarazmalum*-ról említés (vö. OklSz. 887).

De bizonyára még így is súlyos nehézséget jelentett az antik kori nagyvárosoknak lisztrel, illetve kenyérrel való ellátása. Ezen a bajon lényegesen enyhített a vízimalmok megjelenése a császári kor kezdetén. A vízimalmok hamarosan elterjedtek egész Itáliában, majd eljutottak a római birodalom más tartományába, valamint hamarosan a szomszéd népekhez is. Ausonius (IV. sz.) már egy a Mosel egyik mellékvizén található vízimalmot említ (vö. SCHRADER—NEHRING: i. m. 27).

Kétségtelenül már a IV. században meghonosodott a germán népek körében a késői latin *molina* szó többesszámi *molinae* alakban; viszont az olasz *mulino* és a francia *moulin* szóalakok már a vulgáris latin *mulinum* mellékalakból származtak (vö. KLUGE, EtWb.¹¹). Mármost akadnak szlavisták, akik felteszik, hogy a szláv népek ősei is a vulgáris latin *mulinum* alakot vették át a vízimalom elnevezéseként *mьlьnъ* alakban (vö. KNIEZSA: SzJsz. I, 326). Semmi kétség, hogy alaki szempontból ez a feltevés lehetséges. Ha azonban felvetjük a kérdést, hogy hol és mikor következhetett ez be, akkor ez a feltevés történeti szempontból teljesen valószínűtlen. A szláv népek ugyanis nem kerülhettek ősrégi időkben valami vulgáris latin nyelvet beszélő népelemmel közelebbi kapcsolatba. Az pedig már a latin vagy német *u*-nak *z*-val való képviseletéből is következik, hogy ez a szó feltétlenül már a X. század vége előtt honosodott meg a szlávban, amint erre már KNIEZSA is rámutatott. Ezek szerint a szláv *mьlьnъ* szóalak csak az ófeln. *mulin* szóalak átvételéből származhatott. Ez történeti szempontból nagyon is lehetséges feltevés, és amint erre már MIKLOSICH is rámutatott, alaki szempontból sincs semmi akadály.

Ha tekintettel vagyunk arra, hogy a malomberendezés terminológiája — amint majd látni fogjuk — szinte teljesen egyezik a csehben, a szlovákban, a szlovénben és a magyarban, akkor arra gondolhatunk, hogy először a csehek ősei ismerkedtek meg a római-német vízimalommal és az ő nyelvükben honosodott meg elsőnek az ófeln. *mulin* szóalak, amennyiben ti. helytálló pl. I. Popovićnak az a felfogása, hogy a szlovén nyelv nem kis részben eldél-szlávósodott cseh dialektusnak tekintendő.³ Ha ez így van, akkor a *mulin* szó nyilván már akkor került át a csehbe, amikor a csehek ősei érintkezésbe kerültek a németekkel. Amennyiben pedig a 'molnár' jelentésű szláv *mьlьnarъ* az ófelnémet *mulināri* alakból származott és nem külön képzés a szlávban, ami KNIEZSA felfogása is (SzJsz. I, 342), akkor ez a szó már 750 előtt kerülhetett a csehbe. Az *-āri* végződés ejtése ugyanis a németben 750 után már *-āri* volt, mégha az *ā* umlautját nem jelölték is; s ennek a szóvégnek a csehben nem *-arъ*, hanem *-ěrъ* lett volna a megfelelője.

Az előadottakból is következik, hogy a dunántúli szlovének, valamint a szlovákok ősei a magyar honfoglalás korában már ismerhették a római-német vízimalmot. Ezt a pannóniai szlovéneknek már csak azért is ismerniök kellett, mert a Dunántúl a magyar honfoglalás korában német grófság volt. És hogy a vízimalmot tényleg ismerték is, azt a zalamegyei *Palin* puszta neve is tanúsíthatja. Ez a név ti. 1321-ben *Pomlyn*, 1493-ban pedig *Pamlen* alakban jelenik meg (vö. CSÁNKI III, 92). Nyilván a szlovén-vend *mlin* szónak esetalakja lappang benne a *po* előljáróval, vagyis olyanforma szerkezetű helynév, mint például a cseh *Podol* vagy a horvát *Poreč* (vö. MIKLOSICH, ON. aus Appell. 213).

³I. POPOVIĆ: Geschichte der serbokroatischen Sprache. Wiesbaden, 1960, 31—4.

Talán még határozottabban igazolható, hogy a szlovákok szintén ismerték a vízimalmot már a magyar honfoglalás előtti időkben. Ezt különösen a vízimalomnak szlovák *mlýn* elnevezése tanúsítja, amely semmi esetre sem lehet valami ómagyar *mulun* vagy *molun*, hanem csak egy 10. századi nyugati szláv *mǫlǫnъ* szóalak folytatása. Ha ti. a szlovákok a magyarok révén ismerkedtek volna meg a vízimalommal, akkor nyilván az említett ómagyar szóalakok szerepelnének a szlovákban ma is a vízimalom elnevezéseként, amint a szlovákban például ma is megvan a 'patkány'-nak szlovén-ómagyar elnevezése *potkan* alakban vagy a 'pitvar'-nak bolgár-ómagyar elnevezése *pitvor* alakban (vö. KNEZSA: SzlJsz. I, 403, 426). De a szlovákban egy helynév is tanúsítja a vízimalom régi meglétét. Ez a helynév az Abaúj megyei *Pamlény* neve, amelyet, 1409–76 között többször említenek *Pomlyn* alakban (vö. CSÁNKI I., 214). E névalakban feltűnő a mai *a*-nak *o*-val való írása, ami azonban nyilván egyszerű írási sajátosság (vö. BÁRCZI: Hangtört. 2. 45). Az *o > a* hangváltozás mindenestre 1250 körül lett nyelvünkben általánossá, ezért a *Pamlény* helynév nyilván már e kor előtt honosodott meg nyelvünkben. E helynévben rendkívül figyelemre méltó a szlovák veláris *ȳ*-nek *é*-vel való képviselése, ami azt tanúsítja, hogy a magyarok a szlovák hosszú veláris *ȳ*-t e helynévben palatális *ĩ*-vel helyettesítették, és ebből azután *é* fejlődött. — *Pamlény* Abaúj, Torna és Borsod vármegyék összeszögelése táján fekszik, Tornától és Szepsitől délre. Ezt a vidéket a magyarság nagyon régen szállhatta meg: *Pamlény* és a szomszédos faluk, mint *Rakocaszend*, *Viszló*, *Debréte*, *Keresztéte*, *Percse*, *Büttös*, *Krasznokvajda* és *Szászfa* mind színmagyarok. E nevek részint szlovák, részint magyar névadáson alapulnak. Sőt gyaníthatólag magyar névadáson alapul az a két helynév is, amely *-eta* végű szláv személynevek magyar helynévi használata révén jöhetett létre (ezek: *Debréte* < szl. *Dobreta*, és *Keresztéte* < ?). Az ilyen jellegű helynevek kétségtelenül a magyar helynevek legrégebbi, még nomádoknak nevezhető helynévadási rétegébe tartoznak bele. Ezek szerint semmi valószínűsége sincs annak, hogy a magyarságnak e vidéken való megjelenése után itt egy szlovák névadáson alapuló helynév jöhetett volna létre; vagyis e *Pamlény* nevű helynek és e név szlovák előzményének már a magyar megszállás előtt meg kellett lennie. Ez más szavakkal annyit is jelent, hogy Kassa tágabb környékének szlovák lakossága a X. században már ismerte a vízimalmot, de nyilván ismerték a nyugatabbra lakó szlovákok is.

Náluk ezek a vízimalmok kétségtelenül sebes folyású patakok vizének a felhasználásával létesültek, mert a nagyobb folyókon a malomgát építése már súlyosabb építési nehézséget jelentett volna. Ezeknek a sebesebb folyású felvidéki patakoknak nevezetes állatai voltak a *pisztráng* és a *rák*. Semmiesetre sem véletlen, hogy mindkét név szlovák származású a magyarban (vö. KNEZSA: SzlJsz. I, 424; a *rák*-ra vonatkozólag: NYK. LXV, 91). A *pisztráng* szó kétségtelenül X. századi átvétel; a *rák*-nak szlovák származású elnevezését a X. század végén a Dunántúlra települt magyarok már magukkal hozták; így tehát teljesen valószínűtlen, hogy a magyarok a sebes vízű felvidéki patakoknak csak az állatait ismerték meg a X. században, nem pedig a mellékükön elvétve található vízimalmokat is, amelyek szemükben bizonyára csodálatos szerkezetek lehettek.

Persze megvoltak a vízimalomra vonatkozó szavak a X. században a dunántúli szlovénség nyelvében is *mǫlynъ* vagy *mǫlinъ* alakban. Csakhogy a magyarok Dunántúl erdős vidékeit csak a X. század végén szállták meg; ezt mi sem tanúsítja határozottabban mint az a negatívum, hogy a dunántúli

múzeumokban magyar honfoglaláskori régiségek nincsenek, mégpedig azért, mert Dunántúl erdős vidékein nemcsak hogy honfoglaláskori temetők és sírok nem akadnak, hanem e tájakról eddig egy árva, hitelesnek tekinthető, ún. honfoglaláskori szórványelet sem került még elő; pedig a Dunántúl archeológiai szempontból igazán nem mondható „terra incognita”-nak. Ilyenformán — azt hiszem — ez a legegyszerűbb, de mégis döntő érv arra nézve, hogy a magyarok a Dunántúl erdős vidékeit aránylag későn szállták csak meg. Hozhatnánk fel erre vonatkozólag néprajz-nyelvészeti érveket is, csakhogy azokkal a bizonyítás már egy kissé körülményesebb. Mégis megemlíthetem, amint ezt másutt majd behatóbban is kifejtem, hogy őseink a Dunántúlt már annak az előrehaladottabb fonási és szövési technikának ismeretében szállták meg, amelyet még a 10. század folyamán az Alföldön és peremvidékein lakó bolgároktól és szlovákoktól sajátítottak el és vették át tőlük az ezekre vonatkozó terminológiát is. Ha ezeket a technikákat még nem ismerték volna a Dunántúl megszállása korában, akkor a dunántúli magyarok és a székelyek ősei a pannóniai szlovénektől vették volna át a fonás és szövés szlovén terminológiáját, amint hogy a lentermeléssel is az ő révükön ismerkedtek meg a 11. században (!). — Sőt a Dunántúl aránylag kései megszállására nézve egy történeti érvet is felhozhatunk, még pedig azt, hogy az 1000 körül a Dunántúl létesült királyi domíniumok központjai az alföldi vármegyék központjainak (ilyenek: *Baranya, Fehérvár = Belegrád, Visegrád, Nógrád, Garadna, Zemplén, Csongrád*) bolgárszlávból származott elnevezéseivel ellentétben már sorra magyar névadáson alapulnak (ezek: *Somogyvár, Zalavár, Vasvár, Győrvár*). Azután pedig a gabonatermelés közép-európaias üzemmájának terminológiája is csak a 11. század első felében került át a szlovének nyelvéből a magyarba (vö. StudSlav. II, 79—101).

Hogy a magyarok a X. század végén a Dunántúl erdős vidékeinek megszállásakor már ismerték a vízimalmot, arra nézve néhány közvetett valószínűségi bizonyítékot is hozhatunk fel. Őseink kétségtelenül az alföldi bolgárok révén ismerkedtek meg a *pest* nevű sütőkemencével és a kenyérsütés tudományával (vö. NyK. LXVI, 44). Mivel azonban a bolgárok csak kézimalmokat használtak, csupán a napi kenyérszükségletre tudtak derceszerű korpás lisztet előállítani; ezért még óvakodtak a felhasználható őrleménymennységnek szitalással való csökkentésétől. Finomabb szitált lisztet eleink is csak akkor tudtak előállítani, amikor a vízimalmok működése révén egyszerre nagyobb tömeg őrleménnyel rendelkeztek. Ilyenformán nem lehet véletlen, hogy *szita* szavunk KНИЕZSA legújabb megállapítása szerint szlovák *sito* szóból származott (vö. NyK. LXVI, 61): a délszlávból átvett szóalak nyelvünkben **szëta* vagy **szota* volna. A szlovák *sito* szó átvétele mindenesetre még a 10. században következett be; a szitalásnak mellékterméke ugyanis a korpá, amelynek eredeti elnevezése nyelvünkben *otromba* volt, amely szó mindenesetre még 10. századi szláv jövevényszó nyelvünkben (vö. NyK. LXVI, 56). Ezek után semmiesetre sem véletlen, hogy néhány szitált búzalisztból készült süteményféle elnevezése szlovák eredetű nyelvünkben; ilyenek a 'cipó' jelentésű *†bahnak* szó (vö. SzlJsz. I, 595), egy kalácsfélének *morvány* neve, sőt ilyen származású — ha nem a lengyelektől került el hozzánk — egy másik kalácsfélének elavult *pokronta* elnevezése is (vö. SzlJsz. I, 430).

Amikor a vízimalmok működése révén már nagyobb mennyiségű liszt állott az egyes háztartások rendelkezésére, akkor annak és a gabonának megfelelő tárolásáról is gondoskodni kellett. Erre a célra szolgált az egész magyar

nyelvterületen elterjedt, eredetileg bárdal készült, rekeszekre osztott láda-féle, a *szuszék*, amelyről már KNIEZSA is megállapította, hogy nyelvünkben szlovák *šosekč* > *sūsečs* szóalakból származott (vö. SzJJs. I, 515; NyK. LXV, 94). Mivel azonban szláv nyelvekben a denasalizáció sziszegő hangok előtt többnyire korábban következett be, mint más hangtani helyzetekben (vö. VONDRÁK: Vergl. Gramm I², 143) (de még a magyarban is sok helyütt *piz*-t ejtenek *pénz* helyett), minden okunk meglehet annak feltevésére, hogy a *szuszék* szó a szlovákból még a 10. század folyamán került nyelvünkbe és egy nyelvi rétegbe tartozik a 'hajtótengely' jelentésű *gerendely* szavunkkal (l. feljebb).

A mi szempontunkból most már fontos annak a megállapítása, hogy őseink Dunántúl megszállásakor már rendelkeztek e két a vízimalommal vonatkozásba hozható tárggyal, úgymint a gabona és a liszt tárolására szolgáló *szuszék*-kal, valamint a finom liszt készítésére szolgáló *sziá*-val, továbbá, hogy mindkét szó szlovák származású nyelvünkben. E két tárgyat a rájuk vonatkozó szlovák származású elnevezésekkel együtt azután a székelyek ősei a 11. század végén Dunántúlról már magukkal vitték Erdélybe.

Az előadottak szerint teljesen valószínűtlen, hogy őseink a vízimalommal csak a Dunántúl megszállása után ismerkedtek volna meg. Így tehát *malom* és *molnár* szavaink tekintetében a nyelvészeti probléma tulajdonképpen nem az, hogy e szavak melyik nyelvből származnak, hanem az, hogy mi módon magyarázhatók a 10. századi szlovák **mōlŷnъ*, illetve **mōlŷnarjъ* szóalakokból.

Korábban a kutatók a művelődéstörténeti szempontokat teljesen elhanyagolva csakis alaki szempontok figyelembevételével próbálták e két szavunk származását megállapítani. Ilyen módon meglehetősen különös eredményekre jutottak el. Mint állítólagos európai „vándorszó”-t származtatták a latinból, az olaszból, a németből, az ófranciából, az óprovençalból, elvéve még a szlávból is, sőt MELICH elképzelése szerint *malom* szavunk az ófranciából, de már a *molnár* szó a szlávól került volna nyelvünkbe. Ezeknek a változatos származtatásoknak a kritikájával itt behatóbban nem akarunk foglalkozni, mert e szavaknak nyugati nyelvekből való származtatása tárgy- és művelődéstörténeti szempontból semmivel sem indokolható, hisz azon elnevezések sorában, amelyek a vízimalom szerkezeti elemeire, berendezésére vonatkoznak, néhány világosan magyar névadáson alapuló elnevezésen kívül (ilyen például a *malomkerék*) csak olyan szláv jövevényszavak akadnak, amelyek a szomszédos szláv népek nyelveiben is a vízimalom berendezéseire vonatkoznak.

Azok a nyelvészek, akik *malom* és *molnár* szavainkat mindenáron valami nyugati nyelvekből próbálták származtatni, azt gyaníthatólag azért tették, mert a *malom*nak a mai szláv nyelvekben többnyire előforduló ilyenforma elnevezéseiből mint *mlŷn*, *mlŷn* a magyar *malom* szó semmiképpen sem látszott levezethetőnek. KNIEZSA mutatott rá elsőnek arra, hogy a vízimalom elnevezéseinek szláv nyelvekben található mai egyszótagos nominatívusi alakjai a ragozási alakokból való elvonás útján jöttek létre. Az eredetileg háromszótagos nominatívusi alak ugyanis a jer-hangok elváltozása, illetve bizonyos hangtani helyzetekben való eltűnése után jó sokáig kétszótagos lehetett. Ilyen kétszótagos alakok nominatívusként több délszláv nyelvben napjainkig megmaradtak. Ezért KNIEZSA feltette, hogy a *malom* és *molnár* szavaink esetleg az óhorvátból kerültek nyelvünkbe (vö. SzJJs. I, 326, 342). Ez mindenestre lényegesen reálisabb feltevés, mint e szavainknak nyugati nyelvekből

való származtatása. Szerinte e szavak első szótagbeli eredeti τ hangja helyén a 11. század elején lehetett olyan fokozat, amelyet a magyarság o -nak hallhatott. Csakhogy KNEIÉZSA e két szavunkat óhorvát eredetűnek mondotta, már pedig a magyarság kajkavac-horvátokkal, valamint az igazi čakavac-horvátokkal csak a 11. sz. végén került közelebbi kapcsolatba, amikor pedig az ország már tele lehetett vízimalmokkal, mert hisz a 11. században csupán a pannonhalmi apátság hét vízimalomnak volt már a birtokában. De vajon miért ne lehettek volna meg a KNEIÉZSA által feltételezett átmeneti hangok a *malom* és *molnár* elnevezéseknek a 11. sz. eleji szlovák és dunántúli szlovén szóalakjaiban is?

Az előzőkben néhány valószínűségi bizonyítékot hoztunk fel arra, hogy őseink már a 10. század folyamán szlovákok révén megismerkedhettek a vízimalommal. Ezt a következtetésünket a vízimalom egy nevezetes szerkezeti alkatrészének elnevezésével igazolni is tudjuk. Ez a szó a malomkerék forgató tengelyének *gerendely* elnevezése, amely szóalak ti. csakis egy 10. századi szláv *grędeljъ* szóalak átvételéből származhatott (vö. KNEIÉZSA, SzlJsz. I, 192). Mivel pedig a magyar szó szláv megfelelőinek 'malomkerék tengelye', illetve 'forgóhenger' jelentése csak a csehben, a szlovákban és a szlovénben van (vö. KNEIÉZSA i. h.), szavunk ebben a jelentésben nyilván a szlovákból való átvételnek tekintendő, mert hisz — amint tudjuk — őseink Dunántúl erdős vidékeit csak a 10. század végén szállták meg, de az ottani szlovén nyelvű néppel csak a 11. sz. első felében kerültek közelebbi kapcsolatba. Erre nézve jellemző, hogy míg több dunántúli helynév akad, amelyben az eredeti szláv nasális megőrződött, olyan kétségtelenül szlovén származású közzót már nem tudnánk említeni, amelyben a régi szláv nasalizált magánhangzó reflexe nyelvünkben megmaradt volna. Ellenben egész sereg művelődéstörténeti szempontból is jelentősnek mondható szlovén jövevényszavunk van, amelyek már a denasalizáció bekövetkezése után kerültek a nyelvünkbe; ilyenek például: *kepe*, *rakonca*, *pózna*, *tézsola*, *patkány* (vö. Moór: StudSlav. II, 86, 87, 94, 103; Nyr. 88: 27). Feltehető-e mármost, hogy őseink a szekér rakoncájának a nevét már a 10. század folyamán vették volna át a dunántúli szlovénektől? Ezek szerint a *gerendely* szó 'hajtótengely' jelentésben csakis a szlovákból származhatott. Mégpedig legkésőbb 950—970 között kerülhetett a nyelvünkbe, mert a 10. század végén a $g > \gamma$ hangváltozás a szlovákban a m. *Keszi* < *Keszij* > szlovák **Kosiyy* > *Kosihy* helynévi alak tanúsága szerint (három van belőle a Garam és Ipoly mellékén) már bekövetkezett.

Ha tehát a *malom* és a *molnár* szavaink a szlovákból származtak, akkor nyilván a 10. századi szlovák *mълънъ*, illetve *mълънаръ* szóalakok átvételének tekintendők. A *Pamlény* névalak vizsgálatával kapcsolatban megállapíthattuk, hogy a régi magyarok a szláv hosszú veláris \bar{i} hangot hosszú palatális \bar{i} -vel helyettesítették, de helyettesíthették volna ezt a hangot rövid veláris i -vel is és a szlovák **mълънъ* és **mълънаръ* szóalakokban — úgy látszik — ténylegesen ezzel a hanggal helyettesítették, amely hangnak a megléte a régi magyarra vonatkozólag mindenképp feltehető. Ezek szerint a két szóra vonatkozólag a következő alakfejlődés tehető fel: szlovák **mълънъ* > m. **mulinu* > *mulun* és szlovák *mълънаръ* > m. **mulināri* > **mulunār* > **mulnār* > *molnār*.⁴

⁴ A szláv veláris hosszú \bar{i} -nek a magyarban i -vel való helyettesítésére az egész magyar nyelvterületen elterjedt *pérje* szavunk alakfejlődése hozható fel példának. Ez a

A *mulun* alakváltozatra legrégebb adatként az 1116—31-ből a *Mulund* személynevet szokás említeni. Ennek az adatnak idetartozása, ha nem is teljességgel lehetetlen, de legalább is kétes. Mindenesetre idetartozik azonban a győrmegeyi *Malomsok* nevének 1320-i *Mulunsuk* változata és valószínűleg az OklSz.-ban 1363—1413 között említett hét *molon* változat is. Lehetséges, hogy ennek a változatnak a folytatása a mai *malom*, amelyet *malon* alakban először 1373-ban említenek (OklSz.). (A kétszeres nyíltabbá válásra l. BÁRCZI, Htört.² 42.). Számomra azonban valószínűbbnek látszik, hogy 1000 körül nyelvünkben meghonosodhatott egy *molun*-változat is (először 1256-ban említve). Ennek előzménye esetleg középszlovák **molŷn* volt, amennyiben a középszlovákban több esetben megfigyelhető a $\bar{z} > o$ hangfejlődés (vö. Moór: StudSlav. II, 76), de a m. *molun*-nak előzménye, KNEIENZA felfogásának megfelelően, az az átmeneti veláris \bar{z} -t tartalmazó szláv szóalak is lehetett, amelyen keresztül a szláv nyelvekben a 10. századi \bar{z} -ból a mai *o* vagy *e* fejlődött. Ebben az esetben a m. *molun*-változat vagy szlovák **mōlŷn* vagy szlovén **mōlin* alakváltozat folytatása lehet. Azért honosodhatott meg e szónak két szláv alakváltozata nyelvünkben, mert a vízimalom mégsem volt olyan általánosan elterjedt, mint például a kenyérhányó *lapát* vagy a kemencetisztító *pemet*, amelyek ott voltak minden házban. Ezzel szemben vízimalom valószínűleg nem létezett minden faluban, úgyhogy az 1000 körüli kiterjedt szláv—magyar kétnyelvűség korában a vízimalom nevének egyes vidékek magyar nyelvében egy újabb szláv alakváltozata is meghonosodhatott. Az azonban kétségtelennek látszik, hogy a *molnár* szó — *o*-jára való tekintettel — mindenképp egy 10. századi, vagyis szlovák szóalak átvétele.

Láttuk, hogy a vízimalom berendezései közül a *gerendely* a szlovákból való 10. századi átvétel. Ellenben a *gát* szó vokálisának kvantitása alapján inkább szlovén, mint szlovák eredetű szónak látszik (vö. KNEIENZA: NyK. LXV, 92). Mivel azonban e szó megfelelőjének csak a szlovákban van meg KNEIENZA egybeállításai szerint a 'malomgát' jelentése (SzlJsz. I, 186) (a szlovénben a 'malomgát' neve: *gata*), arra lehetne gondolnunk, hogy az eredetileg *gat* alakú és 'malomgát' jelentésű szlovák eredetű szó keveredett egy *gāt* alakú és 'töltés' jelentésű szlovén származású szóval, bár elvileg a magyarban *gatu* $>$ *gāt* alakfejlődés sem volna kizártnak mondható.⁵

szó minden további nélkül származtatható volna a késői szlovén *pirje* szóalaktól; csak hogy ebben az esetben semmiesetre sem lehetne meg a székelyben is. Ezek szerint magyarázatánál csakis a 10. századi bolgár vagy szlovák *pŷrbje* szóalaktól (vö. KNEIENZA, SzlJsz. I, 416; NyK. LXVI, 64) indulhatunk ki. A felteendő és feltehető alakfejlődés a következő lehetett: szláv *pŷrbje* $>$ m. **pŷrije*. Majd ebből a szóalaktól a nyelvünkben nem ritka regresszív asszimilációval (vö. szláv *obědŷ* $>$ m. *ebéd*) **pŷrije* $>$ **pŷrje* $>$ *pŷrje* fejlődött. Más magyarázata az \bar{e} -nek e szóban tulajdonképp nincs is. Ha ugyanis a magyar beszélők palatális \bar{i} -vel helyettesítették volna a veláris \bar{y} -t, akkor az a magyarban **pŷrije* $>$ **pŷrje* szóalakat eredményezett volna, illetve korai \bar{i} $>$ \bar{e} hangváltozás esetén **pŷrje* szóalakat. Ilyenféle alakváltozatok azonban nincsenek.

⁵ Az elméletileg feltehető **gatu* $>$ *gāt* fejlődésre egytagú szláv jövevényszavaink sorában több biztos példa akad. Ilyenek:

1. *cšép* $<$ szláv *cšepi* (nom. plur.), de inkább szláv *cšepŷ* (nom. sing.) (vö. KNEIENZA: SzlJsz. I, 125). E szavunk a szláv *c*-nek *cs*-vel való képviselete alapján X. századi átvételnek tekinthető; tehát vagy szlovák vagy bolgár származású lehet. Mivel pedig a szó megfelelőjének a bolgárban 'Stange, Stock' és nem 'Dreschflegel' a jelentése, szavunk nyilván szlovák származású, ahol a *cepy*, *cep* szóalaknak tényleg 'csep' a jelentése. E származtatás helyességét a székely *cšép* szóalak rövid \bar{e} -je is igazolhatja; a szláv *cšepŷ* szóalak \bar{e} -je ugyanis a csehhez hasonló nyelvekben rövid volt (vö. KNEIENZA: NyK. LXV, 92). Ezek

A vízimalom szerkezeti elemeire vonatkozó szavak között még kettő akad, amely akár a szlovákból, akár a szlovénből származtatható; tekintettel azonban arra, hogy ezek a szavak a vízimalomnak nagyon fontos részeire vonatkoznak, mindenesetre valószínűbbnek látszik, hogy a szlovákból származtak, mert hisz a felhozottakra való tekintettel kétségtelen, hogy vízimalommal eleink még a 10. század folyamán ismerkedtek meg. Ezek a szavak a *garat* és a *zsilip*. Jellemző, hogy a *garat* szó megfelelője 'Mühltrichter' jelentésben a csehen, szlovákon, szlovéneken kívül csak a horvátban és a magyarban van meg (vö. SzlJsz. I, 184). *Zsilip* szavunk (XIV. sz.) 'Wasserrinne der Mühle' jelentésben a régiségen kívül ma csak bizonyos nyelvjárásainkban ismeretes. Úgy látszik, hogy szavunk előzményének tekinthető szláv *žlebъ* megfelelői közül a magyar szóval egyező 'malomcsatorna' jelentése csak a szlovák *žlab*, *žleb* szóalaknak van, bár el kell ismernünk, hogy a többi nyugati szláv és délszláv nyelvekben található 'Rinne, Kanal' jelentése is, mely szintén igen közel áll szavunk szlovák és régi magyar jelentéséhez. Szavunkban a *-b > -p* hangváltás nyilván ilyenféle összetételekből való elvonásként jött létre, mint *zsiliphomlok*, *zsilipfő* (vö. OklSz.), mert hisz nyelvünkben a *-b > -p* hangváltás zöngétlen mássalhangzók előtt szabályszerűnek mondható. A szó szláv ősalakjának magánhangzója régi circumflexből származik (vö. KNEZSA: NyK. LXV, 94), amelynek nyelvünk szlovák jövevényszavaiban rövid magánhangzó szokott megfelelni (vö. KNEZSA: NyK. LXV, 92). A *zsilip* szóalak előzménye *zsilēb* volt, amelyből részint a mai *zsilip*, részint az egykori *zseleb* szóalak (vö. OklSz.) fejlődött. E szóalaknak délszláv nyelvből való származtatása esetén fel kellene tennünk, hogy szavunk tőhangzója eredetileg hosszú volt, mint például a délszláv *črēpbъ* szóból származott *cserēp* szavunk esetében (vö. KNEZSA: NyK. LXV, 92). Csakhogy persze régi átvétel esetén az ejtés-könnyítő magánhangzó beiktatásával a következő magánhangzó meg is rövidülhetett volna, amire nyelvünkben számos példa van (vö. szláv—m. *brāna > borona*, szláv—m. **grāble > gereblye* stb.). — Itt említhetem még meg, hogy a vízimalomnak mai értelemben használatos *zsilip*-jét ('Schleuse') a régiek — úgy látszik — *zúgō* néven ismerték (vö. OklSz. 1114).

A vízimalmot eredetileg bizonyára csak őrlés céljára használták. De — úgy látszik — az emberek hamarosan rájöttek arra is, hogy a vízimalmot más munkák elvégzésére is az ember szolgálatába lehet állítani. Így mindenekelőtt rájöttek arra, hogy miként lehet a vízimalom szerkezetének bizonyos átalakításával egy cölöpöt felemelni, majd újra leejteni. Az ilyen kallós- vagy kölyűs-malmokban elsősorban is kásaféléket készítettek, de hamarosan

szerint a *csēpū > csēp* fejlődés nyelvünkben a székelyeknek a Dunántúlról való elköltözése után következhetett be, vagyis legkorábban a XII. században. De ez a példa azt is tanúsíthatja, hogy ez a fejlődés csak lehetséges, de nem szükségszerű nyelvünkben.

2. Ehhez teljesen hasonló fejlődés következett be 'Vogelleim' jelentésű *lēp* (< szl. *lēpъ*) szavunkban is. E szavunk ugyanis a jelentése alapján csakis szlovák származású lehet (vö. KNEZSA: SzlJsz. I, 313), bár a szlovákban a tőszótag magánhangzója kezdetől fogva rövid volt (vö. KNEZSA: NyK. LXV, 92). Ezek szerint ez a szó csak a magyarban bekövetkezett **lēpū > lēp* fejlődés bekövetkezése után vehette fel mai alakját.

3. Hasonló pótló nyújtás teendő fel a 'Würde, Ehrenamt stb.' jelentésű *tiszt* szavunkra vonatkozólag is. Ez a szó szintén a X. században honosodott meg nyelvünkben (vö. SzlJsz. I, 524), mégpedig valószínűleg a bolgár *čbstъ* szóalak átvétele révén. A X. századi szláv szóbeljei *ь*-nek ugyanis ma *ē* vagy *ō* felelne meg nyelvünkben, ha nem következett volna be nyelvünkben a pótlónyújtásos **tiszti > *tiszt* alakfejlődés. A régi hosszú *ī*-nek ugyanis szabályszerűen rövid *i* a megfelelője a magyarban.

felhasználták ványolásra és kendertörésre, sőt a cserkéreg porrá törésére is. Az OklSz.-ban egész sereg középkori adat van ezekre a szerkezetekre vonatkozólag.⁶ Egy másik nevezetes felhasználása a vízimalomnak a fűrészmalom lett. Nem tudjuk, hol találták fel. Az OklSz. adataiból úgy látszik, hogy nálunk a 15. sz. végétől kezdtek elterjedni, bár már 1211-ben van egy kétséges *Furizuelgi* adatunk (OklSz. 283). — A fűrészmalomok legnevezetesebb terméke a *deszka* volt. Erre a szóra a legrégebb adat 1469-ből való, ha a *Georgius Dezkas* név valami deszkakereskedőre vonatkozik. Gyaníthatólag a Felvidéken létesültek az első fűrészmalomok. *Deszka* szavunk semmiesetre sem tartozik szláv jövevényszavaink legrégebb rétegébe, de feltehető róla, hogy nyelvünkben szlovák vagy kajhorvát származású (vö. SzlJsz. I, 153). A fűrészmalom megjelenésével már egyszerűbb emberek is könnyebben hozzájuthattak pallóhoz, deszkához és léchez, aminek a népi lakáskultúra gazdagodása szempontjából is igen nagy jelentősége volt.

MOÓR ELEMÉR

⁶ Vö. 1360: „Molendinis que wigo *Cherturew* et *Corlou* vocantur” (OklSz. 123); 1340: „Due molendina pilatoria wlgariter *korlow* dicta” (OklSz. 441); 1477: „Cuiusdam molendini sui *Cassamolna* vocati” (OklSz. 460); 1636: „Kása és kender köllő is vagyón benne” (OklSz. 472).

Úr és ország

1. Állami terminológiánk szláv elemeivel való foglalkozásom során csak a közeli múltban bukkantam rá HARMATTA JÁNOSnak *úr* szavunk származására vonatkozó, még 1955-ben közzétett fejtegetéseire (vö. I. OK. VII, 253). HARMATTA szerint *úr* szavunk semmiképp sem hozható MUNKÁCSI (ÁKE.) és JACOBSON (Arier und Ugrofinnen. 1922, 50) nyomán az árja *asura-*, illetve ósíráni **osuro* 'Herr' szóalakkal (vö. MOÓR: ALH. II, 379–80) kapcsolatba. Azért nem, mert „... e szó eddigi iráni és török magyarázatának közös hibája, hogy az átvett iráni, illetve török alakból a magyarban kettőshangzót tartalmazó, ebből pedig hosszú magánhangzós tőszónak kellett fejlődnie. A magyar hangtörténet azonban szemmel láthatólag nem nyújt alapot arra a feltevésre, hogy az *úr* szó *u* hangja eredetileg hosszú lett volna. Olyan magyarázatot kell tehát találnunk — jegyzi meg —, amely nem követeli meg az *u* eredeti hosszú voltát”.

Ilyen megfelelőbbnek látszó magyarázattal HARMATTA rögtön szolgál is. Szerinte ti. *úr* szavunkat „hangtani és jelentéstani szempontból egyaránt kifogástalanul az óiráni **sūra-* 'úr, parancsoló' szóból magyarázhatjuk”. Erre a feltevésre HARMATTÁnak az adott lehetőséget, hogy az Avesztában van egy 'stark, gewaltig; gebietend, Herr über...' jelentésű *sūra-* szó. Először is meg kell azonban állapítanunk, hogy HARMATTÁnál az „óiráni” terminus szükségszerűen egy, az avesztainál régibb nyelvi alak megnevezésére szolgál. Magyarázata tehát jelentéstani szempontból már itt sántít, mert hisz ő azt kénytelen tulajdonképp feltenni, hogy az „óiráni”-ből nyilván már a finnugor őskorban (!) — és nem az ősmagyar korban — átvett szóalak (hisz más-különb az „óiráni” *s-*-nek a magyarban hiánnyal való képviselése még csak szóba sem jöhetne) az átadó nyelvben előrehaladottabb jelentésben lett volna meg, mint a későbbi avesztáiban... Annak pedig az iráni nyelvekben nyilván semmi nyoma — mert hisz különben erre HARMATTA hivatkozott volna —, hogy az avesztai *sūra-* szónak megfelelő szóalak az iráni nyelvekben valahol is 'fejedelem, úr' jelentésben volna meg. De a finnugor nyelvekben sincs a HARMATTA által feltételezett „óiráni” 'úr, parancsoló' jelentésű szónak semmi nyoma... Vagyis Harmatta egész okoskodása aligha tekinthető egyébnek, mint egy nagyon laza formális lehetőség felvetésének szavunk származásának megmagyarázására.

2. Ellenben szavunknak az ósíráni **osuro* szóalakkból való származtatása művelődéstörténeti szempontból már csak azért is lényegesen valószínűbbnek mondható, mert nemcsak az ósíráni **osuro-* vogul megfelelőinek jelentései egyeznek pontosan a magyar szó jelentésével, hanem e szó megfelelőit a

keleti finnugor nyelvekben is ugyanolyan jelentésekkel találhatjuk meg,¹ mint a 'fejedelem' jelentésű kelta *rig*-szót a germán nyelvekben. Ezekben ti. a keltából származott gót *reiks* 'Herrscher'-t, a német *reich* 'gazdag'-ot jelent, az egykori 'fejedelem' jelentésű, feltételezhető német szó pedig művelődéstörténeti szempontból éppúgy viszonylik a német *Reich* főnévhez, mint a magyar *úr* szó az *ország*-hoz.²

Nyilvánvaló tehát, hogy *úr* szavunknak az ósírani **osuro*-ból való származtatása tárgy- és művelődéstörténeti szempontból annyira megalapozottnak mondható, hogy egyszerűen csodálatos volna, ha szavunk mégsem a MUNKÁCSI által javaslatba hozott iráni szóalakkal állna kapcsolatban, hanem másvalamilyen szóból származnék. Hiszen a magyar szó jelentésével teljesen egyező vogul *ätér*, *ätër*, *ötär* szóalak — amelynek az ósírani **osuro* szóalaktól való származását eddig tudtommal még senki kétségbe nem vonta — a leghatározottabban azt tanúsítja, hogy a keleti finnugor népeknél a rendi különbségek kialakulása éppúgy iráni hatásra vette kezdetét, mint ahogy ez a társadalomtörténeti folyamat germán népeknél a kelták hatására következett be. Az a körülmény pedig, hogy a 'fejedelem' jelentésű szóhoz mindkét népcsoport körében a 'gazdag' jelentés kapcsolódott, világosan azt tanúsítja, hogy ennek a fejlődésnek az alapja mindkét népcsoport körében az volt, hogy egyes családok anyagiakkal bővebben voltak ellátva, mint más családok, illetve mint a hasonló származásúak többsége. Semmi kétségünk arra nézve nem lehet, hogy az a társadalomtörténeti folyamat, amelynek bekövetkeztét az idézett szócsoporthoz tanúsítja a keleti finnugorságra vonatkozólag, nemcsak a vogulok, hanem a magyarság őseit is elérte.

A germánságnál egy 'fejedelem' jelentésű kelta szó valószínűleg oly módon honosodott meg, hogy a germánságnak legalább egy része kelta uralom alá került. Ezt a német nyelvnek különösen ilyen kelta jövevényszavai tanúsítják, mint *Amt* (illetve ófn. *ambaht* 'szolga'), *Geisel* és *Eid* (vö. KLUGE: *EtWb.*). Gyaníthatólag valami hasonló ok következtében verhetett gyökeret a keleti finnugorság körében is egy 'fejedelem' jelentésű ósíráninak tekinthető szóalak.

A felhozottakra való tekintettel már eleve is valószínűnek látszik, hogy azok a nehézségek, amelyeket HARMATTA MUNKÁCSI származtatásával szemben felhozott, nem valódi, hanem csak álnéhézségek lehetnek, és ezért hangtörténeti szempontból bizonyára találunk lehet olyan megoldást, amely *úr* szavunkban HARMATTA szavai szerint „nem követeli meg az *ú* eredeti hosszú voltát”. És erre van is lehetőség. Tekintettel pedig *úr* szavunknak nagy művelődés-, illetve társadalomtörténeti jelentőségére, ezt a következőkben teljesen behatóan kívánjuk megvilágítani.

3. NÉMETH GYULA MUNKÁCSI származtatását csupán arra való hivatkozással vetette el (Pais-empl. 358), hogy szavunkat SETÄLÄ (SUSAik. XVII, 4 : 31) az idézett iráni szó finnugor megfelelői között nem említette meg. Nyilván azért nem, mert a magyar szó hangalakja nem felelt meg várakozásának. SETÄLÄ ugyanis a finnugorkori „fokváltakozás” elmélete alapján állva, SZINNYEIHEZ hasonlóan (vö. NYH.⁷ 42) nyilván azt tette fel, hogy a finnugor

¹ Ezek: mordE. *azoro*, *azor*, *ozoro*, M. *azar* 'Herr' ~ votj. *uzjër* 'gazdag' ~ zürj. *uzjër*, *ozjër* 'ua.' ~ vog. *ätër*, *ätër*, *ötär* 'Herr, Fürst'.

² Vö. MOÓR, A nyelvtudomány mint az ós- és néptörténet forrástudománya, 1963, 100.

kori *s ~ *z fokváltakozást a magyarban szükségszerűen sz képviselte volna, mert hisz a többi keleti finnugor nyelvben is ennek a feltételezett finnugor kori fokváltakozásnak a kereteibe illenek bele az ősiráni *osuro szóalak megfelelései.

Ma már persze tudjuk, hogy az ősfinnugorban még nem volt semmiféle fokváltakozás, hanem ezt a — csupán a finn és a lapp nyelvekre jellemző — hangtani jelenséget a finn nyelvészek vetítették ki a legtávolabbi múltba. A keleti finnugor nyelvekben a viszonylagosan szűk hangrésszel való hangképzés következtében — amit német nyelvészek SIEVERS nyomán nem egészen helyesen „schwach geschnittener Silbenakzent” néven szoktak emlegetni — a zöngétlen mássalhangzók magánhangzóközi helyzetben — olyanformán, mint a román nyelvekben — zöngéssé váltak (vö. MOÓR: ALH. II, 9—24). De a román nyelvekhez hasonlóan ez a folyamat a finnugor nyelvekben sem vált általános érvényűvé. Az ugor nyelvekben például nem terjedt ki a sziszegő hangokra. Ezért az ugor nyelvekben a finnugor kori sziszegő hangok megfelelései a szavak belsejében pontosan egyeznek a hangok szókezdeti megfeleléseivel. Ez a finnugor *s esetében a magyarban is nyilvánvaló. A finnugor *s-nek nyelvünkben szókezdeti helyzetben hiánya a képvisellete, még pedig úgy látszik, hogy ez a hang nyelvünkben már szinte a „történeti” időkben h-n keresztül tűnt el (vö. MOÓR: ALH. II, 375—81). Így tehát ez a fejlődés teendő fel a szóbelseji *-s- hangra vonatkozólag is, aminek pontos megállapítása azonban többnyire már egy kissé körülményesebb (vö. ALH. II, 375—81). Így van ez *úr* szavunk esetében is.

Nyilván erre a hangfejlődési folyamatra vonatkoznak HARMATTÁNAK fent idézett megjegyzései is. Csakhogy HARMATTÁNAK nem részletezett feltevése szerint az ősiráni *osuro > ősm. *uhuru szóalakból a szóbelseji h-nak eltűnése az ómagyarban *uuru > *ūru szóalakat eredményezett volna, ennek a feltevésnek azonban az *uruszág* szóalakból származott *ország* szó határozottan ellene mond. — Ez így is volna, ha HARMATTA nem feledkezett volna meg arról, hogy a két-nyíltszótagos hangtendencia már az ősmagyarban is jelentkezett (erre a körülményre saját és PAPP ISTVÁN kutatásaira hivatkozva már BÁRCZI is rámutatott, vö. BÁRCZI, Htört.² 78). Ezek szerint tehát *úr* szavunkra vonatkozólag *uhuru > *uhru > uru alakfejlődési sort tehetünk fel; vagyis pontosan ahhoz a szóalakhoz érkezünk el a MUNKÁCSI-féle származtatás elfogadása esetén is, amely HARMATTA szerint is *úr* szavunk legrégebbi ránkmaradt alakja . . .

4. Ha már most az egytagú szavak magánhangzójának megnyúlását a szóvégi sorvadó magánhangzó lekopásával kapcsolatos pótlónyújtásos hangjelenségnek fogjuk fel (vö. BÁRCZI: i. m. 62), akkor nyilván azt kell feltennünk, hogy az *uruszág* > *ország* szóalak már olyan korban alakult ki, amikor nyelvünkben az *uru* > *úr* hangfejlődés még nem következett be. A magyar politikai fejlődés figyelembevételével ezt az időpontot meglehetősen valószínűséggel közelebből is meghatározhatjuk; az *ország* szó mai jelentésében semmiesetre sem keletkezhetett korábban, mint mikor mikor Géza fejedelem a törzsfők hatalmának megtörésével Magyarország egyedüli és tényleges *uhru-jává lett. Az Árpádok hatalma alá tartozó terület ugyanis csak ezek után kaphatta a 'fejedelemség', vagyis *uruszág* elnevezést, bár az sem lehetetlen, hogy ez az elnevezés eredetileg kizárólag csak az Árpádoknak a szabad magyarok legelőterületeitől *megyé*-vel elkülönített családi domíniumaira vonatkozott. De szavunk mai jelentésének kialakulása a nyugatias királyság intézményének

bevezetésekor — tehát 1000 körül — valószínűleg már befejeződött, mert hisz különben alighanem már *királyság*-nak nevezték volna az Árpádok politikai hatalma alá tartozó területet.

Az előadottakból az is következik, hogy az Árpádoknak a királyi cím felvétele előtt **uhru* lehetett a címe, a törzsfőké talán *vezér*, amennyiben a Konstantinos Porph.-nál említett szláv—bizánci βοέβοδος (< szláv *vojevoda*) a magyar *vezér* szó tükörszavának tekinthető. Mivel pedig az **uhru* cím a finnugor őskorból származik, valószínűnek látszik, hogy a magyarság a múltban is mindig fejedelmek vezetése, illetve uralma alatt élt. Ezt a társadalmi rendet egyébként már a nomádos életforma is szükségessé tette náluk.

5. Az *úr* szóra vonatkozó magyarázatok (számuk 7—8) szerzői közül egyedül MUNKÁCSI származtatta ezt az eredetileg 'fejedelem' jelentésű szavunkat egy eredetileg is 'fejedelem' jelentésű idegen szóból. A többi magyarázat szerzői mind olyan idegen nyelvi kifejezésekkel próbálták szavunkat kapcsolatba hozni, amelyekről jelentésük alapján feltehetőnek látszott, hogy vagy a magyarban vagy valamilyen rejtélyes közvetítő nyelvben a 'fejedelem' jelentést vehették fel, de hogy hol, mikor és miért történt volna ez, arról már sohasem esett szó; vagyis ezek a magyarázatok, ha velük kapcsolatban a mutatkozó hangtörténeti, földrajzi és kronológiai nehézségektől eltekintünk is, társadalomtörténeti szempontból teljesen megalapozatlanok, sőt mondhatni megalapozhatatlanok, mert szinte teljesen kívül esnek az idő és a tér korlátain... Ellenben a Munkácsi-féle magyarázat nemcsak hogy hangtörténeti szempontból is — amint láttuk — teljesen kifogástalan, hanem szavunk megjelenése szervesen illeszkedik bele a keleti finnugor társadalom kialakulásának kereteibe, és e szó megmaradása a régi magyarság nomádos életformájával is kapcsolatban látszik lenni. Mindez e magyarázat legfőbb erőssége. Ezért meg vagyunk róla győződve, hogy ez a MUNKÁCSI-féle magyarázat nem az *úr* szavunkra vonatkozó egyik magyarázat, hanem e sokat vitatott szónak helyes magyarázata.

MOÓR ELEMÉR.

A magyar igeragozás alapkategóriái XIX. századi nyelvtanainkban

1. Ismeretes, hogy igeragozásunk két legfőbb osztályát régi nyelv-tanaink többnyire *határ(o)zatlan* és *határ(o)zott* ragozásnak (igealakoknak, formáknak stb.) hívták. Az utóbbit aztán KLEMM ANTALnak egy kevésbé talán egyszerűsítő szavaival „HUNFALVY ajánlatára . . . *tárgyas igeragozásnak* kezdték nevezni” (TörtMondt. 122). Majd LOTZ JÁNOS egy 1962-i tanulmányában (The place of the implicative {LAK} form in the conjugational pattern of Hungarian: SUSToim. 125. sz. = Raavila-Eml. 317–27) s egy nyomtatásban meg nem jelent 1964-i budapesti előadásában arra is nyomatékosan rámutatott, hogy ha régi nyelv-taniróink a *-lak*, *-lek* toldalékos — egyes szám 1. személyű alanynak 2. személyű, nem visszaható névmási tárgyra irányuló cselekvését kifejező — igealakot e két nagy osztály valamelyikébe egyáltalán besorolták, akkor nem a mai tárgyasnak megfelelő határozott, hanem a mai alanyi ragozás „jogelődjének” tekinthető határozatlan kategóriában helyezték el. Megjegyezve, hogy VERSEGHY és mások nehezen megszerezhető műveit e tanulmányához nem vizsgálta át, az új műszóra első adatként RIEDL SZENDE 1858-i német nyelvű magyar nyelv-tanából idézi az *Objektive Konjugation* változatot. Ugyane forrásban találja a legkorábbi példát arra is, hogy az említett *-lak*, *-lek* toldalékcsoportú alak a mai általános szemlélethez illően már a határozott 3. személyű tárgyra utaló *várom*, *várod*, *várja* stb. alaksor mellé kerül. Úgy sejtji, hogy ez a változtatás aztán SIMONYI hatására vált általánossá nyelv-tanirodalmunkban (vö. 325: „It seems that under the influence of Simonyi this inclusion become general”). HUNFALVY szerepét ő nem érinti.

Az alábbiakban tehát két összetartozó kérdéshez szeretnék néhány tudománytörténeti adalékot s ezekhez némi rövid értékelést fűzni: egyrészt a *tárgyas* és vele összefüggésben az *alanyi*, *tárgyatlan* (ragozás, személyrag, igealak stb.) műszó jelentkezéséhez, másrészt a LOTZtól újabban implicativusnak („implicative”) nevezett *várlak*, *kérlek* alak kategorizálásához.

Megjegyzem mindjárt, hogy LOTZ a maga finom és sokoldalú elemzésével azt a felfogását kívánta támogatni, hogy a jelzett újítás egyik vonatkozásban sem volt szerencsés. Bár legtöbb részletmegfigyelését részben vagy egészben én is helyeslem, nem értek vele egyet ebben a következtetésében (l. röviden Nyr. LXXXVIII, 445–6). Az alábbiakat mégsem vitatkozással írom, noha eltérő leíró nyelv-tani felfogásom nyilván így is kitűnik majd. Azt ugyanis, hogy egypár jegyzetbeli tudománytörténeti megállapítását az ő mostani lakóhelyén hozzáférhetetlen forrásokból valamelyest kiegészítem vagy módosítom, nem tekintem igazi vitának; még akkor sem, ha az így kapott adatokat a magam felfogása szerint magyarázom. Egyébként az efféle törté-

neti összeállításokban mindig a véletlentől is függ, hogy utólag nem kerül-e napfényre egy-egy eldugott, még korábbi példa vagy megjegyzés.

2. Mindenekelőtt azt venném számba, hogy a 2. személyű tárgyra mutató — magános — *várlak, kérlek* típusnak a 3. személyű határozott tárgyat kifejező *várom, várod* stb. sorral való nyelvtani rokonítását 1858-nál némileg régebbi ideig is: pontosan legalább 1805-ig egész világosan nyomon kísérhetjük. VERSEGHY FERENC-nek német nyelvű magyar nyelvtanában ugyanis a *-lak, -lek* végződésű igealak már nem az *unbestimmt*, hanem az *anzeigend* — itt ez a műszó járja — igeragozási alapkategóriában kap helyet (Neu-verfasste Ungarische Sprachlehre 91–2). A todalékok paradigmatisz áttekintése tehát, a személyeket 3., 2., 1. sorrendben véve, például így alakul e forrásban:

Unbestimmt		Anzeigend	
Praesens	Indicativ. 3. Stammwort 2. Sz. (ol. el. öl.) 1. ok. ek. ök.	Praesens	Indicativ. 3. *a. — i. 2. od. ed. öd 1. om. em. öm (lak. lek)
	3. nak. nek 2. tok. tek. tök. 1. unk. ünk.		3. *ák. ik. 2. *átok. — itek. 1. *uk. — *ük

Nagyjában ugyanezt a szemléletet tükrözi aztán VERSEGHY Magyar grammatika című művének két, eléggé elterjedt kiadása is (1818. és 1821.). Sőt ezekben világosabban is ki van fejtve a szerző felfogása. 1818-ban például ezt tanítja: „A' magyar ragalztékok ... kétfélek: a' *törzfökösek* tudni illik, és a' *mutatók*, mellyek amazoktól az értelemre nézve abban különböznek, hogy a' *szzenvedő* [= accusativusi]-tárgyra mutatnak, és így egy igeének *szzenvedőjét* ['objectumát'] ... *szinte* magokban foglalják” (229). A *von* ige például az egyik mód és idő „mutató” kategóriájában így fest itt: *vonom, vonlak, vonod, vonnya, vonnyuk, vonnyátok, vonnyák* (231). Ennek a teljesebb „mutató” sornak a tagjait tehát VERSEGHY azzal jellemzi, hogy todalékuk világosan rámutat tárgyukra, s azért egy-egy ilyen igealak — mai szóval — egymaga is tárgyas szintagma értékű lehet. Ez pedig ma is vitathatatlanul helytálló, közös nyelvtani alapsajátságuk.

Egy fecske azonban nem csinál nyarat, s VERSEGHY, aki egy sereg nagyobb feltűnést keltő helyesírási, nyelvhelyességi stb. vitájában amúgy is alulmaradt, legkevésbé változtathatta volna meg az egész akkori tudományos közvéleményt. RÉVAI pedig, a fő ellenfél, latin nyelvű nyelvtanában e tekintetben is szemben állt vele: a *formae indeterminatae* két alfaja közül a másodiknak vette a „*dítésér-l-ek* ... *laudo-te-ego*, ... *laudo-vos-ego*” típust, a *forma determinata* osztályban valóban csak 3. személyű határozott tárgyra utalókat tartva továbbra is (ElabGr. 559, 629).

Igazán nem meglepő tehát, hogy a XIX. századi húszas, harmincas, negyvenes évek nyelvtanai, köztük a LOTZ-tól említettek is (egész SZVORÉNYI-

nek hatvanas évekbeli munkáig), ill. szinte minden tekintélyesebb szerző többé-kevésbé pontosan RÉVAI szellemében beszél; ide értve természetesen a Magyar Tudós Társaság különféle helyesírási és nyelvtani munkáit is.

Inkább az tűnik fel, ha valaki mégis szembe mer szállni ezzel a nagy erejű hagyománnyal. Meglepő-például, hogy mikor a Magyar Tudós Társaság 1846-ban a Nyelvtudományi Pályamunkák III. köteteként — egybefűzve, folytatólagos lapszámozással — két mondatant (akkori műszóval: szófűzést) adott ki, ezek közül csak az egyik követte az akadémiai szakkönyvekben még utóbb is egész következetes szemléletet; a másik ellenben ismét az új nézetet vallotta. Tehát ugyanabban a kötetben először ezt olvassuk: „Határozatlanul kíván az ige ragoztatni... ha az *engem engemet, téged tégedet, minket bennünket, titeket benneteket* állnak v. értetnek a' mondatban” (FÁBIÁN ISTVÁN, A' magyar szókötés szabályai 192). Noha itt *-lak, -lek* elemű példa nincs megadva, a hagyomány alapján azt is csak ide kell értenünk. (Lotz idézett munkájában ma is döntő fontosságúnak vallja azt az inkább viszonyjelentésbeli párhuzamot, amely a *téged, titeket vár, várunk, várnak* és a *várlak* alakokat összekapcsolja.) Utóbb ellenben a HATÁROZOTT MÓDRól már ilyen szabályt kapunk: „Ezt illetőleg egy sajtósági törvényünk van. Ha mind az alany, mind a hatás első tárgya [tehát az objectum] személyes névmás és az utóbbi második személyben, még pedig, természetesen szenvedő [= accusativus] raggal van, a cselekvő [= az állítmányi aktív ige] *lak (lek)* ragot vesz: pl. én *szeretlek* téged. Ez rövidebben így van: én *szeretlek*; vagy csak: *szeretlek*”. (SZILÁGYI ISTVÁN: A' magyar szókötés szabályai 124; a *várom, szeretem* típus szabályait nem idézem.)

1848-ban pedig, tehát közvetlenül A' Magyar Nyelv' Rendszere című akadémiai nyelvtan két kiadásának megjelentése után, GALGÓCZI GÁBOR a maga kissé zsúfolt, olykor nagyon is egyéni utakon járó grammatikájában még tovább is megy a VERSEGHY kijelölte irányban. A „határozott” igealakot ugyanis ő úgy értelmezi, mint „mely különösen kijelölt tárgyra munkál, még pedig — a) *Mutató*, melynek tárgya bár minő lehet, mint: *adja eszi* 'stb. E' ragozás' ismertető jegyei a' közönséges [értsd: jórészt a névszók köréből is ismeretes, a személyes névmásokkal látható rokonságban levő] személyragok. — b) *Tegező*, mely egyedül a' második személyre vitetik, mint: *adlak, verlek* 'stb. E' ragozás ismertető jele az *l*, második személyű rag” (A' természet' rendszere a' magyar nyelvben — Magyar nyelvtan 254). S ehhez hozzátartozik még egy apróbetűs figyelmeztetés: „*Jegyzet*: Határozott alakban inkább csak a' cselekvő 's ott is különösen a' kiható ['tranzitív'] igék ragoztatnak, a' lét [azaz: *van, lesz*] s' külszenvedő [mint: *kezdetik, záratik*] igék sohasem, de szinte a' középigék [például *közlekedik, fázik*] is ritkán, a' belszenvedők [így: *kezdődik, záródik*] pedig csak a' mutató alakban is leg-ritkábban.” Itt tehát már az a közös szófaji, illetőleg jelentés- és alaktani sajátosság is tudatosodott, hogy csak a *tranzitív* igékre jellemző mind az a), mind a b) típus általában.

Bár e tekintetben az előzményeket nem részleteztem, s zavarosabb megoldást még jóval későbből is ismerünk, megjegyzem, hogy a másik igeragozási osztályba is már pontosan a mi meggyőződésünkhöz illően sorolja be GALGÓCZI a ma is ide osztott két — iktelen és ikes — alfajt: „*Határozatlan* [igealak], mely nem különösen kijelölt tárgyra munkál... — a) *Egyszerű* vagy *iktelen*... — b) *Ikes*” (i. h.). — Pedig ebben a kérdésben előzőleg még VERSEGHY is eléggé zavaros nézetet vallott. Ő ugyanis a „törzsökös” (mint:

vonok, vonsz stb.) és a „mutató” (mint: *vonom és vonlak, vonod* stb.) osztály mellett külön ragozásként tartotta számon a — mai szóval: alanyi ikés — *álmodom, álmodol, álmodik* stb. csoportot, „az igeragalztásnak harmadik formája” néven (pl. MGramm. 1818. 258, 260). Csakhogy ez utóbbit romlott, keveredéssé, „tótos” alakulatnak vélte (így már 1805-ben: Tiszta M. 164 kk.), az 1. személyben merőben helytelennek is mondta a használatát, s így az egész még nem tartotta teljes értékű igeragozási osztálynak.

3. A fő műszók megújulása és egységesülése tehát láthatólag jócskán megkésett az alcsoportok kritikai alapon megváltoztatott összekapcsolásához képest. De miután már kitűnt, hogy a magányos *várlak* és a *várom, várod* stb. sor egyaránt csak *transzitiv* igéből szokott alakulni, hogy toldalékával pontosan rámutat tárgyra és hogy tárgyat akkor is kifejezi a mondatban, ha ez nincs kitéve: nem is meglepő, hogy megnevezésében egy-kettőre szerepet kapott a tárgy (objectum) fogalma is.

Az *ige határozatlan ragozása* ellen meg azt is fel-felhozhatták (én csak késői megjegyzést írtam ki erre), hogy az infinitivus akkori nevével — az *ige határ(o)zatlan módja, alakja; igehatár(o)zatlan* stb. — okozott kellemetlen interferenciát. Ez pedig azért volt igen zavaró, mivel ennek az alaknak szintén van egészen olyanféle toldalékokkal szerkeszthető ragos sora, amilyen a *várom, várod* stb.: tudniillik a *várom, várod* stb.

A *határozatlan* alak határozatlanságát, a *határozott* alak határozottságát is elég sokféleképpen értették tudósaink.

S még további terminológiai előkészítő mozzanatokat is számba vehetnénk. FOGARASI JÁNOS például megtartja ugyan 1843-i nyelvtanában a „Határozott és határozatlan forma” terminológiai hagyományát (Művelt magyar nyelvtan 201; így utal rá LOTZ is, i. h. 324, 2 a jegyz.), de utóbb az *állok* stb. sort azért „alanyi vagy önnöni”, a *várom* stb. sort pedig „tárgyi vagy ményi hajtogatás”-nak is mondja (i. m. 206, 208; persze az *alanyi* műszó nála itt inkább 'intranszitiv', a *tárgyi* pedig 'transzitiv' értelmű). És így tovább.

E ponton a „frontáttörést” valóban HUNFALVY PÁL vállalta magára, mint KLEMM mondta az 1. pontban idézett helyen; csak persze némi kitérőkkel, ingadozással — s az imént jelzett előzményekkel. 1856-i, homályosabb sorai (MNyv. I, 190, 193) után egy évvel pontosan ezt írja HUNFALVY: „az igeragozást *közönségesre* és *tárgyi ragozásra* kell osztanunk. A' tárgyi ragozás két sorbeli, a' második személyü tárgyi raggal, 's a' harmadik személyü tárgyi raggal való” (uo. II, 367); vö. még műszóhasználatában: „alanyi (közönséges) ragozás”, „alanyi és tárgyias ragozás” (uo. 363); stb. De azért mikor 1884-ben visszapillantásképp saját érdemeit hangsúlyozza, egy kissé már egyszerűsíti, sőt részben utólag átalakítja valóságos gyakorlatát: „Tudtomra 1855-ben [jegyzete: Magyar Nyelvészet I. 190. 191. stb.] fejtegetém először azt az igeragozást, melyet *határozottnak* neveztünk volt. Révai az *Elaborator Grammaticájában* (II. 559 stb.) úgy nevezi, hogy »forma determinata«. Megmutatám, hogy *l* (*tud-l-ak*) a második, *ja va v. j i; á, é* pedig (*tud-ja, tud-va, stb. . .*) a harmadik személyü tárgyra vonatkoznak. Azt is javasoltam, hogy ezentúl hagyjuk el a *határozatlan* és *határozott* igeragozás-nevet, s fogadjuk helyébe a *tárgyatlan* és *tárgyas* igeragozás elnevezését. Ezt el is fogadták, s ma talán egy nyelvtan sem él többé a régi műszóval” (Nyelvtudomány és nyelvtanítás 76; hivatkozik rá bibliográfiájában KLEMM i. h. is). A lényegben tehát igaza van. *Tárgyatlan* igeragozás helyett azonban először voltaképp *közönséges* igeragozást ajánlott; s ugyan a *közönséges* szó aztán szemantikai-

stilisztikai okokból nem válhatott be, egy rokon értelmű *általános* vagy más efféle műszó kétségtelenül jobb lett volna a *minden* magyar igéből megszerkeszthető alakok jelölésére, mint a végül állandósult *alanyi* terminus (l. alább is). Ingadozó műszóhasználatára sem emlékszik már vissza; a *dicsérlek*-beli *l*-nek tárgyra utaló szerepét pedig RÉVAI (sőt mások is) nála régebben említették már; a *tudva* alak *-va* elemét nem lehet 3. személyű tárgyas ragnak venni; stb. Az azonban — úgy hiszem — maradandó érdeme HUNFALVY-nak, hogy a *c s a k* 3. személyű tárgyra vonatkozólag vagy *c s a k* történeti aspektusban (vö. BÁRCZI GÉZA: CIFU 39—40) kifogástalan *határozott* (igeragozás, személyrag stb.) műszó helyett olyant ajánlott, mely a leíró grammatikában alak- és mondattani szempontból egyaránt jól összefoglalja a *várlak* és a *várom, váród, várja* stb. alakok legfőbb közös jellemzőit.

Ami RIEDL SZENDE magyar műszóhasználatát illeti, 1864-i (a kötetben sajtóhiba miatt 1684. olvasható!) Magyar nyelvtana szintén a *tárgyi személyragok* közt említi egyrészt a *vár-l-ak*, másrészt a *vár-já-tok* stb. típust, mint amelyekben az alanyra mutató végső elem előtt egy tárgyra utaló is van (168); bár persze ez utóbbi szemlélet a leggyakoribb *várom, várnam* stb. jellegű alakulatokban még a tárgyat kifejező zérus elem fölvételével se volna jól korszerűsíthető. Ő is *tárgyi ragozás*-ról beszél, „melyet eddig *határozott-nak* neveztek” (169). A mi „alanyi” ragozásunknak megfelelő nagy osztályt szerintem szintén szerencsésen nevezi meg így: *egyszerű igeragozás*; csak hogy ebbe ő még csupán az iktelen sort osztja be, az ikes igéket pedig az *egyszerű* és a *tárgyi* ragozás mellé még mindig egy külön, harmadik ragozási osztályba, a *magáraható*-ba sorolja, s ezt HUNFALVY egy év múlva helyesli (NyK. III, 266 kk.). Ezzel pedig szinte érthetetlenül elmaradt például GALGÓCZINAK említett 1848-i összefoglaló szemléletéhez képest. (Igaz, ezzel a hatvanas években még nem áll magában; e tekintetben például SZVORÉNYI osztályozása sem más, sem BALLAGI német nyelvtanáé stb.)

4. A Magyar Nyelvőr viszonylag igen korán, tehát még SIMONYI vezető korszaka előtt az új műszóhasználat hívéül szegődik. 1875-ben LEHR ALBERT is tárgyas és tárgyatlan ragozásról beszél (III, 118, 211), s mikor CZIBOR MÓR ez ellen felszólal (507—8), nem kisebb ember, mint SZARVAS GÁBOR szerkesztő védi meg az *alanyi* vagy *tárgyatlan* stb. műszót (549—51). Egyébként SZARVASNAK 1876-i saját szövegeiben „*Subjectiv* igealakok *objectiv* helyett” szóhasználat is akad (Nyr. V, 64).

SIMONYI 1879-i, nagyobb iskolai Magyar nyelvtanában aztán valóban szintén *tárgyas* és *alanyi* ragozásról, igealakokról stb. szól (134, 136 stb.); de ebben az előzőek ismeretében nincs is csodálkozni való. E következetes terminológiához képest legföljebb az meglepő mégis, hogy mikor 1891-ben a maga nagy tekintélyével szintén harcba száll a folyóiratban a *határozatlan* és a *határozott* ragozás stb. műszó maradék hívei ellen, a *tárgyas* mellett már nem a saját maga is használta *alanyi*, hanem a *tárgyatlan* terminust védi. Majdnem úgy beszél, mint Hunfalvy tette idézett 1884-i soraiban, csak valahogy a nyelvészek és a nevelők — mint ma mondanánk — kollektív bölcseségére is hivatkozva, s kevésbé öntelten. (Persze őt HUNFALVY és mások támadásai addigra már eléggé meg is tépdesték.) Íme: „Mindketten [értsd: Bartha Döme és Jánosi Gábor, ellenfelei] a *határozatlan* és *határozott* elnevezések mellett kardoskodnak. Úgy látszik, nincsen tudomásuk arról a nyomós okról, mely miatt emezeket elmellőzte újabb nyelvészetünk. Ha a mondat-tárgyra való vonatkozás szerint az igealakokat határozatlanokra és hatá-

rozottakra osztjuk föl, a határozatlan igealaknak mindig határozatlan tárggyal kellene állnia. Már pedig határozottabb tárgyat nem is képzelhetni, mint a milyen pl. ebben a két mondatban van: *engem látnak; minket látsz*” (Nyr. XIX, 368). Míg e ponton szerintem ma is mindenben igazat adhatunk SIMONYI-nak, egy-két részletben inkább csak külsőlegesnek látom az érvelését. A tárgyas személyragnak azt a nevével látszólag ellentétes sajátosságát, hogy az alanyra szintén rámutat, még úgy-ahogy elfogadhatólag tisztázza azzal, hogy az ige fogalmában úgyszólván benne van az alany személyére és számára való vonatkoztatás. (Persze ez is csak a mi nyelvtani szemléletünk szerint igaz, mert hisz külföldön sokan a személytelen cselekvéshordozójú igeneveket is belevonják az ige és az igeragozás körébe!) Hanem aztán azt is mondja, hogy az objektív formát „nem *tárgyi*, hanem *tárgyas* alaknak nevezzük, s az *-s* képző azt jelenti, hogy még a tárgy is hozzájárul az ilyen igealakban ahhoz, a mi minden igealakban úgy is megvan: az alanyhoz. — Egyéb iránt a tíz évvel ezelőtt működött tanáregyesületi műszó-bizottság azért nevezte el az alanyi ragozást tagadó névvel *tárgyatlan ragozásnak*, hogy a két műkifejezést semmi logikai kifogás ne érhesse” (uo.). No de a *tárgyi* alak, mint láttuk, addig is használatban volt, s aztán is elő-előfordult, nyilván a *tárgyas* 'transzitiv' műszótól való elhatárolás céljával, vagy azzal is (vö. KALMÁR ELEK, Rendszeres magyar nyelvtan. 1901. 42 stb.). Még furcsább, hogy SIMONYI a saját addigi nyelvtanaiban nem is a *tárgyatlan*, hanem az *alanyi* (igeragozás, személyrag) terminus használatára adott példát, és máig is ez a szokásos műszó! S végül az itt ajánlott *tárgyatlan* szóalakulat védelmére rögtön azt is meg kellett magyaráznia, hogy e műszó a rag nyelvtani jelentésére utal, nem arra, hogy a mondatban tárgy nélküli állítmányt jelöl (i. h. 369). Ezért világos szerintem, hogy az *alanyi igeragozás* kifejezésnél is helyesebb lett volna valami *általános* vagy *egyszerű* stb. műszós megoldásnál maradnunk annak idején: hiszen a mondatban ennek is lehet tárgya. Az *alanyi* műszó alapötletét eredetileg nyilván a *tárgyi*-val való szembeállítás adta, holott ennek az utóbbinak a jelentésében itt nem az volt benne, hogy nem alanyra utaló formánsokkal alkot igealakokat, hanem az, hogy csak tranzitív igékhez járuló, az alanyon kívül még valamiféle kitett vagy odaértett, bizonyos kategóriákba tartozó tárgy meglétére is utaló toldalékkal formál verbum finitumokat. Egyébként az *alanyi* a maga *-i* képzőjével a ma szokásos *tárgyas* szóalak *-s* képzőjéhez képest következtelen. Nem érthetetlen tehát, hogy például TORKOS LÁSZLÓ a maga iskolai nyelvtanában az *alanyi* ragozással szemben álló nagy osztályt teljesebb terminussal *alanyi-tárgyi*-nak mondja, hozzátéve: „melyet röviden csak *tárgyinak* nevezünk” (pl. Magyar nyelvtan.⁴ 1875. 42.)

De mindezzel nagyon is eltávolodtam SIMONYI terminológiai vitacikkétől, pedig még egy-két részletet időszerúsége miatt kiemelnék belőle. Arról, hogy bármilyen személyű visszaható névmási tárgyra a *várom, várod, várja* stb. típusú tárgyas igealakokat alkalmazzuk, a *magam* stb. akkor elfogadott etimológiájára célozva azt mondja, hogy ez nem igazi kivétel, mert a „*magamat látom*” . . . eredetileg annyi volt mint 'személyemet látom' (368). Én ehelyett inkább azt az ismert szabályt említeném szinkrón rendszerbeli analógiás háttérül, hogy a *magam, magad* stb. névmási sorhoz általában szintén egyes szám 3. személyű birtokoshoz illő személyragos birtok tartozik: a *magam, magad, maga, magunk, magatok, maguk gondja* (nem: *magam gondom, magad gondod* stb.); s ugyanilyen a határozószói személy-

ragozás raghasználata: *magam, magad, maga* stb. alá (nem: *magam alám* stb.); az igenévi-igei személyragozásé szintén: a *magam, magad, maga* stb. okozta baj (nem pedig a *magam okoztam, magad okoztad* stb.). Noha némi ingadozás, kivétel e téren is akad, egészében látható, hogy a tárgyalt névmások a névszói személyragozás kongruenciájában eléggé egyes 3. személyű irányítóként jönnek számba. Márpedig a határozott 3. személyű tárgyas igeragozás személyragjai és a névszói (birtokos) személyragok közti párhuzamok és kölcsönhatások erejét ma már nem is kell igazolnom (vö. BÁRCZI: CIFU. 39 kk.). LOTZ tehát jogosan utal ugyan arra többször idézett cikkében, hogy a különféle személyű visszaható névmási tárgyakhoz egyaránt „határozott” igeragozás tartozik; de ez, ha az iménti nyelvtani háttérben („mezőben”) nézzük, nem mond ellent annak, hogy a *várom, várod* stb. igei alaksor jellegzetesen 3. személyű határozott tárgyakra vonatkozik.

SIMONYI persze attól is tarthatott, hogy a sok vajadás után megszületett új műszók további csereberélgetése még nagyobb bajokat okozna, s a tőle is támogatott tanáregyesületi terminológiai újítókat alighanem szintén fedeznie kellett. Nyilván ezért hivatkozott vitairata végén — mintegy csattanóul — arra, hogy „a *'tárgyas ragozás'*-t már a nemzetközi nyelvészet is rég elfogadta *objektive konjugation (conjugaison objective)* alakjában” (i. m. 369). — Ebben talán ismét van némi túlzás, hiszen például BÁRCZI GÉZA még az 1960-i budapesti finnugor kongresszusi német előadásában is a *subjective (unbestimmte)* és *objektive (bestimmte) Konjugation* kettős műszóhasználatról élt (i. h.). A *várom, várod, várja* stb. sort eredetét illetően pedig úgysem vehetjük egy kalap alá a *várak* alakkal. Aztán SIMONYI magyarul nem is a *subjektív*-nak megfelelő *alanyi* ragozásról beszélt, hanem *tárgyatlan*-ról. Mégis igazat adnék SIMONYI-nak: a *tárgyas* és a szerintem gyatrább *tárgyatlan (alanyi)* igeragozási műszók végre bizonyos állandóságot biztosított terminológiánkban, s ez nem kis érték. (Gondoljunk csak a *magánhangzó* típusú műszókra!)

A teljesség kedvéért mindjárt megjegyzem, hogy a századvég másik legnagyobb hatású nyelvtanírója, SZINNYEI JÓZSEF, szintén kezdettől elvetette a HUNFALVYTÓL elítélt régi terminusokat: A magyar nyelv rendszere című munkájának első kiadásában (1887.) is, másutt is *tárgyas* és *alanyi* a szokásos igeragozási műszava. Ez pedig nemzetközi tekintélye, idegen nyelvű munkái miatt is nagy hatású lehetett.

5. KLEMMnek és LOTZnak tehát bizonyos mértékben egyaránt igaza volt az I. pontban jelzett tudománytörténeti megállapításokban: az új igeragozási műszók bevezetésében HUNFALVYNak, megvédésében SIMONYI-nak volt nagyobb érdeme. Elődeik és kortársaik szerepének tisztázása azonban egyúttal a nyelvi jelenség sokoldalú megismerésének útjára is rávilágított.

TOMPA JÓZSEF

Révai magánhangzó-meghatározása

RÉVAI *Elaboratio* grammaticájának fonetikai részében így határozza meg a magánhangzót: *Vocales dicuntur literae, oris tantum hiatu vario, sine vlla organorum collisione, clare, pureque in gutture sonantes* (I, 1806-i kiad., 58). GOMBOCZ megjegyzése szerint ez „megfelel a magánhangzókról vallott mai felfogásunknak, hogy t. i. a magánhangzók hangszínére [...] csupán a szájúregnek mint rezonátornak sajátos méretei jellemzők, s még RÉVAI magyar nyelvtudományi kézikönyvében használt tátó elnevezés is a TECHMERTŐL ajánlott mundöffner-re emlékeztet” (ÖM. II/1, [7]).

Mint GOMBOCZ kiemeli, tisztázásra szorul, hogy RÉVAI-nak az egyes hangok képzésére vonatkozó fejtegetései mennyiben saját megfigyelésének eredményei, s mennyiben keletkeztek a korabeli héber filológia hatása alatt (i. h.). Alább kimutatjuk, hogy a magánhangzó meghatározását is, a tátó műszót is RÉVAI ismerhette már az irodalomból.

1. A magánhangzónak igen hasonló definíciója megtalálható már SZENT ÁGOSTONNAK *De ordine c.* munkájában: *Progressa deinde ratio animadvertit eosdem oris sonos quibus loqueremur, et quos litteris jam signaverat, alios esse qui moderato varie hiatu, quasi enodati ac simplices, faucibus sine ulla collisione¹ defluerent, alios diverso pressu oris, tenere tamen aliquem sonum; extremos autem qui nisi adjunctis sibi primis erumpere non valerent. Itaque litteras hoc ordine quo expositae sunt, vocales,¹ semivocales et mutas nominavit* (*De ordine*, lib. II., cap. XII.; MIGNÉ, PL., t. XXXII., 1012. h.).

Ezt a meghatározást — némi módosítással — SZEVIILLAI IZIDOR ismert munkája, az *Etymologiarum libri XX* is átvette: *Litterarum duplex modus est; dividuntur enim principaliter in duas partes, in vocales et consonantes: vocales sunt quae directo hiatu faucium sine ulla collisione varie emittuntur¹* (MIGNÉ, PL., t. LXXXII., 78. h.; a kiadó ugyane lapon hivatkozik egy jegyzetben SZENT ÁGOSTON imént idézett helyére).

Nyilván későbbi szerzők is magukévá tették a szóban forgó definíciót; ezt már SZEVIILLAI IZIDOR nagy tekintélye is valószínűvé teszi. A meghatározás magva egyébként föllelhető már ARISZTOTELÉSZben és DIONÜSZIOSZ THRAXban (ARISZTOTELÉSZRE vonatkozóan vö. H. STEINTHAL, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*. I², 1890. 258; l. továbbá: DIONYSII HALICARNASSENSIS *De compositione verborvm liber*. Edidit GODOFREDVS SCHAEFER. Lipsiae 1808. 160—1.

¹ Én emeltem ki. V. O. A.

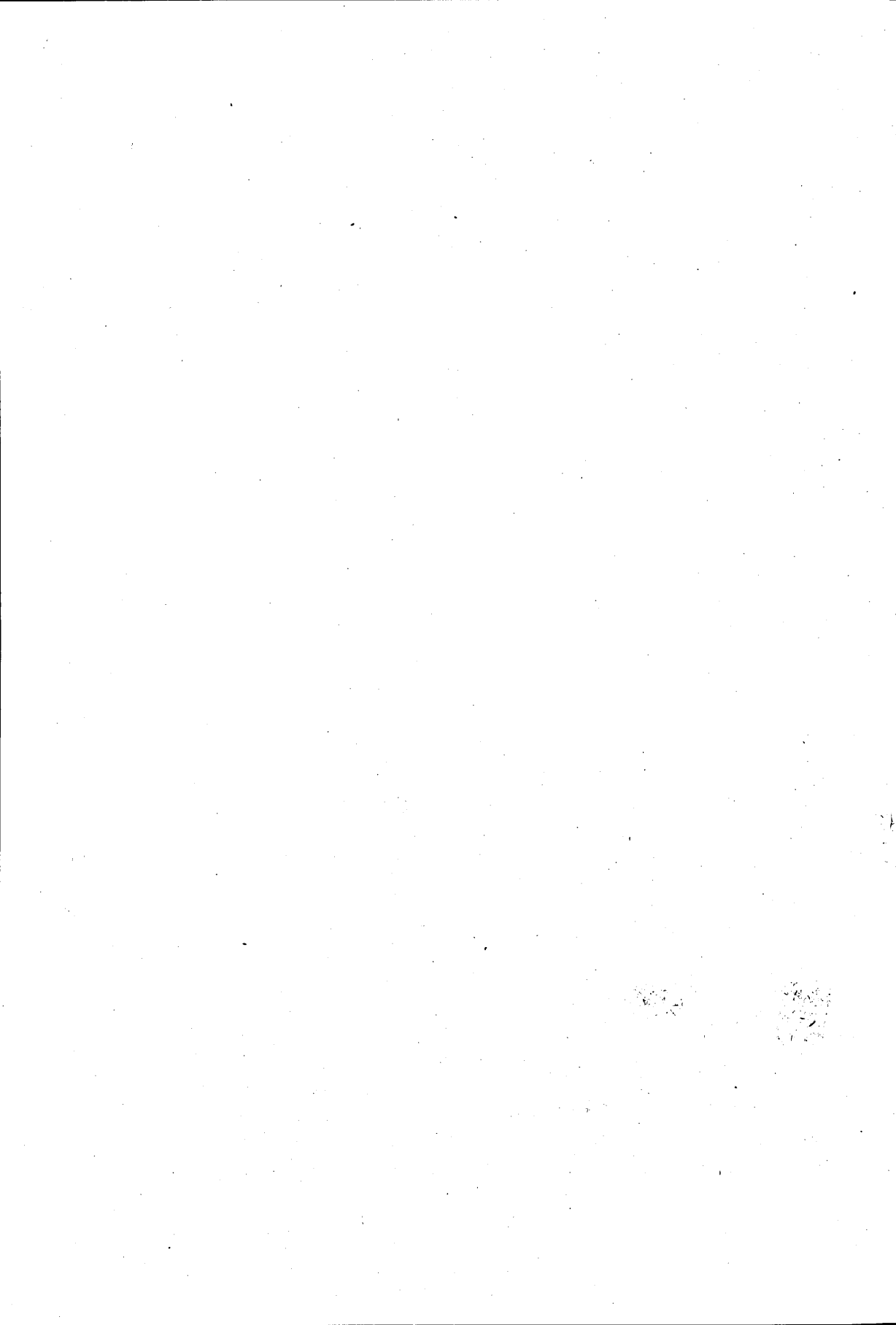
2. A *tátó* műszót nem találtam meg RÉVAI nyelvtudományi kézikönyvében. Előfordul azonban fiatalabb korában írt helyesírási értekezésében (Révay [!] János Miklós értekezése a' régi magyar írásmódról. MS. Sec. [!] XVIII. (A. 1783); a Széchényi Könyvtár kéziratárában, Fol. Hung. 614. jelzet alatt): 29^a (kétszer): *TÁTÓ BETŰK* [= magánhangzók], uo.: *ZÁRLÓ BETŰK* [= mássalhangzók], uo.: *a' tátokat [!] a' zárlóktól*. E munka elején a *tátó betűkről* kifejezésben a *tátó* át van húzva, s helyébe a *magánhangzó* szót írták (pl. az 1^b lapon kétszer vagy háromszor); hasonlóképpen a *zárló betű*-ből *mássalhangzó betű* lett (4^a). RÉVAI kéziratának néhány részletét közölte MELICH (MNy. IV, 4 kk.).

A *tátó* terminust már RÁT MÁTYÁS is használta: én ezen: *Vocalis, Consonans, Syllaba* nevezeteket így téfzem-ki Magyarúl, (a mint vélem igen érthetőképpen: *tátó, zárló betű, tátás* vagy *tátat*. Mert a Vocálisra ki-kell az embernek a fáját tátani; a Confonánsra ellenben némelly részeit a fájának öfzve kell zárni. A hány fyllabából áll a fzó, anynyi fáj-tátás kívántatik (Magyar Hirmondó, 1780. esztendő, 14).

RÁT MÁTYÁS *tátó* szavát más is ismerte, például idézi RÁJNIS JÓZSEF 1781-ben megjelent Kalaúzának todalékában (A' Magyar Helikonra Vezérlő Kalaúzhoz Tartozó Meg-Szerzés. 70—1).

RÁT MÁTYÁS említett műszavait tárgyalta már SIMAI ÖDÖN a „Magyar Hirmondó” nyelvújítási alkotásainak vizsgálatakor (MNy. VII, 250—1).

VÉRTES O. ANDRÁS

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

Finnugor szak a magyar egyetemeken

Az NyK. LXVI. kötetének 173—175. lapjain olvasható közlemény szerint: „A Művelődésügyi Minisztérium az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Karán rendeletileg az 1963/64. tanévtől szervezett finnugor szakot . . . A miniszteri rendelet alapján a budapesti egyetemen 1963 őszén 3 hallgatóval megindult a finnugor szakképzés . . .” (174. l.). Az olvasó tájékoztatása érdekében helyesbíteniünk kell: a Művelődésügyi Minisztérium a (nem tanári) finnugor szak megindítását az 1963/64. tanévtől kezdődően — a cikkben ismertetett módon — mindhárom hazai tudományegyetem bölcsészeti karán lehetővé tette. Nem lett volna érdektelen megemlíteni, hogy a finnugor szakképzés az 1963/64. tanévben nemcsak Budapesten, hanem a debreceni KLTE Bölcsészettudományi Karán is megindult, ugyancsak 3 hallgatóval. A szegedi JATE az 1964/65. tanévben indított első ízben ilyen szakot (3 hallgató részvételével).

A tudósítás szerzője foglalkozik a finnugor szak létrejöttének körülményeivel is. Az általa előadottakból úgy látszik, mintha az új szak létrehívásának, megszervezésének érdeme kizárólag egyes személyeket illette. A valóságban a finnugor nyelvész-képzésnek szakkörökben régóta ismert és sűrűn hangoztatott gondjaira csak az érdekelték közös fellépésétől várhattunk és kaptunk intézményes megoldást.

A tanterv és a programok kidolgozását például a szerző egyesegyedül nekem tulajdonítja. Valószínűleg meglepetést keltő kolléganómet az a tény, hogy a Művelődésügyi Minisztérium a finnugor szak tartó munkálatainak végzésével, ill. megszervezésével a szegedi JATE Finnugor Nyelvtudományi Tanszékét bízta meg. E tanszék vezetőjeként felelősséggel tartoztam a reánk bízott munka végrehajtásáért, s ez alól a felelőség alól most sem akarok mentesülni, amikor megállapítom, hogy a tanterv és a programok elkészítését nem egyedül végeztem. Előzetes tantervi elképzelésemet levelezés, üzenet-váltás, ill. közvetlen tárgyalás útján Lakó György, Kálmán Béla, Papp István, Nyíri Antal és Gunda Béla kollégáimmal megbeszéltem, sőt ezt az előzetes javaslatot az MTA Finnugor Munkabizottsága 1962. december 17-én megvitatta. Az elhangzott vélemények figyelembevételével készítette el tanszékem azt a tantervet, amelyet az 1963. január 30-án Szegeden rendezett országos értekezlet — bizonyos módosításokkal — jóváhagyott. Az egyes tárgyak programjait szintén nem tudtam volna egyedül elkészíteni. A néprajzi programot Gunda Béla, az irodalmi Képes Géza, a régészetit László Gyula, az embertanít Lipták Pál vetette papírra, a nyelvészeti programok első megfogalmazásában pedig Mikola Tibor, ill. a szegedi JATE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke volt segítségemre. A felsoroltakon kívül, akiknek a

szíves, baráti segítsége nélkül tanszékünk a szűk határidőn belül aligha tudott volna megbirkózni a reá bízott teendőkkel, még sokan mások is közreműködtek a tanterv és a programok alakításában. A finnugor szak tanterve-programjai az említett jan. 30-i széleskörű megbeszélésen, csaknem valamennyi érdekelt szakember részvételével, kapta meg azt a formát, amelyben a Művelődésügyi Minisztérium elé terjesztettük.

Ezen a javaslaton a későbbiekben még az Országos Bölcsészkar Reformbizottság is tett változtatásokat, úgy hogy a tanterv ebben a formájában véglegesült.

Az események rövid vázlatából kiderül, hogy a finnugor szak tantervi és programjavaslata lényegében a hazai finnugrisztika nyilvánossága előtt, szinte valamennyiünk közreműködésével készült, miként az a többi nem tanári és tanári szak esetében is történt.

Sz. Kispál Magdolnával együtt én is bízom abban, hogy a finnugor szak bevezetése hasznára lesz az urálistikának. De nem automatikusan, a tanterv úgy-ahogy-megvalósulása révén. A tanterv önmagában csak egy lehetőség, amelynek értéke tartalmától függ, attól, amit programokban rögzíteni nem lehet. Különös nehézséget okoz a mi számunkra, hogy az urálistikának nemcsak utánpótlás-gondjai vannak, hanem sajátos belső problémái is. A finnugor összehasonlító nyelvészet híven kitartva a klasszikus, hagyományos módszerek mellett, alig-alig vett tudomást arról az elméleti-módszerbeli átalakulásról, amely a nyelvtudomány egészében zajlik. Többek között ez az elzárkózás is akadályozza a magyar finnugrisztika egészséges fejlődését. Nevelési célunkat akkor közelítjük meg, ha neveltjeinkben a megfakult eszmék mellett és a rutin-filológia helyett az új iránti fogékonyságot, az elméleti érdeklődést fejlesztjük. Ilyen módon a finnugor szakképzés valóban segítheti az urálistika regenerálódását.

HAJDÚ PÉTER

Hozzászólás Hajdú Péter „Finnugor szak a magyar egyetemeken” című cikkéhez

Mint a fenti hozzászólásból kitűnik, rövid híradásom a finnugor szak egyetemi bevezetéséről részint kiegészítésre, részint — egy nem szabatosan fogalmazott mondatára vonatkozólag — helyesbítésre szorult. Mikor az előbbiért köszönetet mondok, szeretnék az utóbbihoz is néhány szónyi megjegyzést fűzni.

Az új szak létrehívásának előzményeit mint lezárt tényeket részletesen ismertethettem. A tantervvel, illetőleg a programmal azonban nem akartam behatóbban foglalkozni, mert cikkem írásakor tudomásom szerint még egyik sem nyert hivatalos megerősítést (a program — egy részlettárgy kivételével — 1964 májusában jelent meg). A szegedi országos értekezleten magam is részt vettem, s így természetesen tudtam, hogy — bár a munkálatokat a hivatalosan megbízott szegedi JATE Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének tanszékvezető professzora irányította és fogta össze — a tanterv és a programok összeállítása az illetékes szakemberek bevonásával és közreműködésével történt. Ez utóbbi körülmény azonban — jórészt a rövidsége törekvés követ-

keztében — említetlen maradt abban az egy mondatban, mellyel a tanterv és a programok akkor még le nem zárt kérdését éppen csak érinteni akartam. Őszintén sajnálom, hogy e mondat így tartalmilag pontatlan lett, és félreértésre adott okot. Anyai előny mégis származott belőle, hogy Hajdú Péter helyesbítő cikkéből a Nyelvtudományi Közlemények olvasói most a tanterv- és a programkészítő munkálatokra vonatkozólag is részletes tájékoztatást kaptak.

SZ. KISPÁL MAGDOLNA

Újabb finnugrisztikai kutatások a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Petrozavodszki Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Intézetében

LAKÓ GYÖRGY 1953-ban tájékoztatta a magyar olvasókat a Szovjetunióban folyó finnugor nyelvészeti munkálatokról és nyelvtudományi nézetekről (I. I. OK. V, 183—211). Azóta eltelt egy eredményekben gazdag évtized, amely alatt a címben megjelölt Intézet szervezeti felépítésében, méreteiben, célkitűzéseiben sok változás történt. Így indokoltnak látszik, hogy az azóta végzett munkáról és az újabb célkitűzésekről beszámoljunk.

1964. szeptember 21-től 27-ig voltam Petrozavodszkban, ahol alkalmam volt behatóan tanulmányozni az Intézet munkáját. LAKÓ GYÖRGY beszámolójában a Szovjet Tudományos Akadémia petrozavodszki fiiláléjáról adott tájékoztatást (i. m. 188—190). Az Intézetben 1963 végén, ill. 1964 elején nagy átszervezés történt, melynek során az intézmény neve is megváltozott: fiiláléból önálló intézetté lett. A munkatársak száma tekintetében is igen nagy a változás. Az Intézetnek látogatásom időpontjában 79 dolgozója volt, köztük 46 olyan dolgozó, aki tudományos munkát végez (beleértve az egyetemi, illetőleg főiskolai végzettségű laboránsokat is). Munkájuk legfőbb célja Karjala tudományos (elsősorban nyelvészeti, népköltészeti, irodalmi, történeti, régészeti, néprajzi) problémáinak vizsgálata.

Az Intézet igazgatója történész: Viktor Ivanovics Masezerszkij.

Fő feladatomnak a nyelvészeti szektor munkájának tanulmányozását tekintettem, de mivel más szektorok is a környék finnugor nyelvű lakosságának múltját, életét, kultúráját vizsgálják, röviden ezekről is beszámolok.

A történettudományi részlegben 12 kutató tevékenykedik. E szektoron belül működik az archaeológiai és az etnográfiai kutatócsoport. A négy archeológus (és egy aspiráns) G. A. Pankrusev vezetésével Karjala mezolitik-, neolitik-, bronz- és korai vaskorszakbeli történetének feltárásával foglalkozik. Különösen értékesek mezolitik leleteik, valamint egy hatalmas neolitik síremlék az Onyega-tó északi partján, melynek feltárása folyamatban van, úgyszintén a Fehér-tenger környékén talált sziklarajzok. Eddigi eredményeik egy részét már publikálták könyvekben, folyóiratokban. Terveikben különösen az említett sziklarajzok, valamint a mezolitik és a korai vaskorszak leleteinek további feltárása szerepel.

Az etnográfiai kutatócsoport három tudományos munkatársból és egy aspiránsból áll. E csoport munkája a karjalaiak és a vepszék anyagi kultúrájának, etnikai és művelődéstörténetének vizsgálata.

A folklór- és irodalomtudományi szektorban 9—10 munkatárs dolgozik. Ennek a szektornak feladata elsősorban Karjala népköltészeti kincseinek gyűjtése és tudományos feldolgozása. Például JEVSZEJEV a karjalai-finn népi

eposz alapjairól, EINO KARHU a finn irodalom és Oroszország kapcsolatáról írt kétkötetes tanulmányt. A szektor közös munkája a karjalai költészet antológiája. Értékes munka UNELMA KONKKA karjalai népmese gyűjteménye, melyben a szerző 80 karjalai szövegegyeséget közöl orosz fordítással és a karjalai mesék sajátosságainak elméleti feldolgozásával. Hamarosan meg fog jelenni ugyancsak KONKKA tollából egy könyv a karjalai satirikus mesékről. Sok éves munkájának eredményét fogja publikálni JEVSZEJEV a finnugor folklór közös sajátosságairól írt művében. KONKKA és TUPICINA dél-karjalai mesegyűjteményt készít elő publikálásra. Legközelebbi terveik között szerepel egy karjalai dalgyűjtemény összeállítása.

Az Intézetnek létszám és eredmények tekintetében egyik legerősebb egysége a nyelvtudományi szektor. E szektor célja a Karjala területén beszélt balti-finn nyelvek, valamint a szomszédos területeken: a Kóla-félszigeten és a kalinyini járásban beszélt balti-finn, illetőleg egyéb finnugor nyelvek nyelvjárásainak kutatása. Munkájukban segíti őket a közvetlen anyaggyűjtés lehetősége. Minden évben szerveznek expedíciókat karjalai, vepsze, ingermanlandi finn, valamint lapp nyelvjárási anyag gyűjtése céljából. Az élő nyelvi anyag bőségén kívül sok témát, munkaalkalmat nyújt nekik a helyszínen rendelkezésükre álló gazdag levéltár.

E szektor jó munkájának egyik titka a közösség szerencsés személyi összetétele. Idős, tapasztalt szakembek és tehetséges, lelkes fiatal kutatók egyesülnek jó kollektívában, jó vezető irányításával. Lakó György látogatása idején a „nyelvtudományi csoport”-nak csak két állandó munkatársa volt, de ugyanakkor öt aspiráns folytatott nyelvészeti tanulmányokat (vö. i. m. 189). Ma már nem csoport, hanem külön szektor foglalkozik nyelvtudománnyal. Ebben a szektorban 12 munkatárs dolgozik G. M. KERT vezetésével.

Kandidátusi disszertációjában KERT finn mondattani kérdéseket vizsgált, majd áttért a kólai-lapp nyelvjárások kutatására, s e területen jelentős eredményeket ért el. Kólai-lapp szövegyűjteménye az alig kutatott kildini és a még kevésbé kutatott jokanygai (ter-lapp) nyelvjárást teszi hozzáférhetővé a nyelvtudomány számára. Ezen kívül több értékes lapp hangtani és alaktani tárgyú cikket publikált a szektor periodikusan megjelenő cikkgyűjteményében (Прибалтийско-финское Языкознание) és másutt. Sokat ígér KERTnek egy fonetikussal, M. MATUSZEVICSESEL, a Leningrádi Zsdánov Egyetem professzorával közösen irandó munkája. Tárgya a kólai-lapp nyelvjárások fonéma-rendszerének kísérleti fonetikai vizsgálata (vö. HAJDU PÉTER — MIKOLA TIBOR, Az 1962. év finnugor nyelvészeti munkássága: Néprajz és Nyelvtudomány VII. 167—8; ERDŐDI JÓZSEF, Három D. V. Bubrihnak szentelt emlékkönyv: NyK. LXV, 479—80). KERTEN kívül lappal foglalkozik az Intézetben a lapp származású T. V. MATRJOHINA.

Nagy energiával és hozzáértéssel dolgozik a karjalai nyelvjárások kutatásán G. N. MAKAROV, az 1963-ban megjelent kalinyin (tveri) karjalai szövegyűjteménynek, valamint egy régebbi, karjalai folklórt tartalmazó kötetnek és sok folyóiratcikknek a szerzője. Karjalai nyelvjárásokkal foglalkozik még A. A. BELJAKOV, A. P. BARANCEV, O. V. JEVDOKIMOVA és A. P. SZEZONOVA.

Több balti-finn nyelv (vepsze, vót, ingermanlandi finn nyelvjárások) vizsgálata terén végez eredményes munkát M. M. HÄMÄLÄINEN.

A felsorolt 12 kutatón kívül még két aspiráns foglalkozik e szektorban nyelvtudománnyal: V. T. MELINEN (karjalai hidronomika) és I. V. SALO (orosz-finnségi kapcsolatok).

Szólnom kell még néhány (részben már említett) közös eredményről és tervről. Elkészült az a nagy karjalai nyelvjárási atlasz, amelynek munkálatait még BUBRIH professzor vezetésével kezdték el a harmincas években. Megjelent több szótár és egy finn nyelvtan, amelyekről Lakó György beszámolójában még mint készülő munkákról olvashatunk. A nyelvtudományi szektor eddig négy cikkgyűjteményt publikált (Прибалтийско-финское Языкознание) címen. (Kár, hogy nem látták el sorszámmal az eddigi köteteket.) Az eddig megjelent négy kötet, bár terjedeleme nem nagy, tartalomban gazdag, színvonalas munkáról tesz tanúságot.

Végül felsorolok még néhány készülő nagyobb munkát. Ezek: a kaliynini karjalai nyelvjárási szótár (BELJAKOV és ZLOBINA), a „livvikoi” karjalai nyelvjárási szótára (MAKAROV), vepsze nyelvjárási szótár (ZAJCEV és MUL-LONEN), ingermanlandi finn nyelvjárási szótár (OLLIKAINEN és PORRO), a kildini lapp nyelvjárási részletes tudományos leíró nyelvtana (KERT).

Rendkívüli élmény volt számomra, hogy személyesen megismerkedhettem a kiváló petrozavodszki kutatókkal. Köszönöm szíves segítségüket és vendégszeretetüket.

SZABÓ LÁSZLÓ

Artturi Kanniston tutkimusmatkat Siperiassa vuosina 1901—6

Päiväkirjamuistiinpanoja ja kirjeitä. Julkaissut Tytti Kannisto. Helsinki, 1963. SUSAik 64/1. 161 l.

A tudós utazók között is előkelő helyett foglal el Artturi Kannisto. 1901 és 1906 között csekély megszakítással majdnem öt évet töltött legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok között. Gyűjtőmunkájának eredményeit részben maga tette közzé, de hatalmas szöveganyaga, a hat kötetes Wogulische Volksdichtung csak halála után látott napvilágot tanítványának, Matti Liimolának a gondozásában (MSFOu. 101, 109, 111, 114, 116, 134). Kéziratban levő szótára a vogul szókincs eddigi legteljesebb gyűjteménye.

Bár beszámolóiból és a szövegekötetek előszavaiból már sokat megtudtunk útjának külső körülményeiről, úti tapasztalatairól, mégis izgalmas olvasmányként hat naplójának és leveleinek e gyűjteménye, amely a tudóst emberi közelségbe is hozza az olvasóhoz. A nagy gyűjtő leányának hálás lehet az utókor e mű közzétételéért.

A naplóból pontosan értesülünk Kannisto utazásának útvonaláról, és arról, hogy mennyi időt töltött egy-egy helyen, kiktől jegyezte le a nyelvi anyagát stb. 1901 augusztus végén indult útnak. Szeptemberben és októberben orosz nyelvi tudását és beszédkészségét csiszolta egy Hacsina nevű orosz városkában. A novemberben Tobolszkban töltötte, és a hónap végén ment Pelimbe. Decemberben találkozott az első vogullal. Az év utolsó napjaiban költözött át a részben már vogul lakosságú Verh-Pelimszk egyházas faluba. 1902 januárjától júniusáig a pelimkai vogul nyelvjárást tanulmányozta Verh-Pelimszkben, Masszavában és Versinában. Júniustól augusztus végéig Szoznjokovában, Kamában és Oszjében került sor a vagilszki nyelvjárásra. Az év hátralevő részét Tanyzinában és Kuzjinában az alsólvai nyelvjárás tanulmányozására fordította. 1903 januárjától augusztusáig Nyikito-Ivgyelyben dolgozott közép- és felsőlvai adatközlőkkel (többek között Munkácsi legjobb nyelvmesterével, Tatjana Alekszejevna Szoztynovával is). A szeptembertől 1904 februárjáig terjedő időben a tavidai nyelvjárás került sorra Janyioskovában, Csandiriban és egy napig Gorodokban. Az év hátralevő részét egészen márciusi hazautazásig a kondai nyelvjárásnak szentelte Nahracsi, Leus, Szatigi és Saim egyházas falukban. Négy hónapot otthon töltött, majd július végén ismét útnak indult, és 1905 szeptember közepén már Szartinjában van, hogy a szoszvai nyelvjárást tanulmányozza. Közben több északi faluba tesz még kisebb kirándulásokat. Júliusban ismét Verh-Pelimszkbe, majd szeptemberben Pelimbe költözik. E helyeken pelimkai és vagilszki gyűjtéseit ellenőrzi és egészíti ki. 1906 november végén tér haza.

A naplóban 16, részben eddig kiadatlan fényképet is találunk.

A napló rendszerint igen szűkszavú. Például 1903 decemberéről, melyet Janyicskovában töltött, a következőképpen számol be (111. l.): Dec. 4-e. [Írtam] Armas Külpeláinennek. Rendeltem szemüveget. Orosz ünnep. Sajtanszkajai búcsú. — 5-e. Munkában Andriannal. — 6-a. Bemegyek a szaitkoviai tanítónővel a gyárba. — 7—12-e. és 14-e. Munkában Andriannal. — 15-e. Andrian részeg. — 16—18-a. Munkában Andriannal. — 21-e. Sajtanszkajába mentem. — 22-e. Sajtanszkajában. — 23-a. Este visszatérek Sajtanszkajából. — 24—26-a. Munkában Andriannal. — 27-e. Átköltöztem Nagy-Csandiri faluba Logan Szidorovics házába. — 28-a. Berendeztem lakásomat. — 29—31-e. Munkában Logannal. — 31-e. Este kapok postát.

A kötetben kiadott levelek többsége azonban — és helyenként a naplójegyzetek is — rendkívül színes, érdekes. Gyakran pompás humorérzékről tanúskodnak, máskor pedig megrázóan festik egy jobb sorsra méltó kis nép gyors pusztulását.

Például a pelimkai vogulok Kannisto ottjártakor már csak néhány faluban laktak. Többnyire egymás közt házasodtak (már mindenki rokon volt), s így degenerálódtak, a gyermekhaladóság ijesztően nagyra nőtt. Ha pedig orosz került a vogul faluba, az nem tanult meg vogulul, és így pusztja otléte vogul nemzeti érzés híján az egész falu eloroszosodását vonta maga után (54—6). A vagilszki vogulok közt az eloroszosodás még erősebb volt. Ha a családba egyetlen orosz bekerült, ott már elhalt a vogul szó. A vogulok már gyakran egymás közt is oroszul beszéltek. A nyelv pusztulását tükrözi az építkezés is: „A házak gondozatlanok, egyesek egészen rossz állapotban vannak. Minden olyan, mint a vég kezdetén, és mintha ez a levegőben is érződne a sejtett gyors pusztulás okozta kétségbeesésből fakadó gondatlanságban . . .” (70).

Még ilyen körülmények közt is születik népköltészet. Egy vak öregasszony itales állapotban énekelni kezd: „Az énekszövegből tisztavérű pogány bontakozik ki, akit a hit megváltozása, népének kihalása és saját szerencsétlensége, látásának elvesztése a kétségbeesésig elkeserít” (76). Máskor egy versinai asszony panaszolja el neki szomorú sorsát egy szánúton, majd „Nemsokára az asszony dúdolgatni kezdett magában valami búskomor vogul éneket. Először halkán dúdolgatta, majd hangosabban. A szöveget nem tudtam követni, de maga a dallam, valamint az a mód, ahogy énekel, megmagyarázta nagyjából a tartalmat; saját szomorú élettörténetét mondta el az asszony. Egyik könnycsepp a másik után gördült ki az éneklő szeméből. Saját magának énekel, és miután elhallgatott, még sokáig ült gondolataiba merülve” (52—3).

Humorérzéke ritkán hagyja cserbe utazónkat, s önmagán is szívből tud nevetni. Az orosz és a vogul lakosság minden alkalmat fölhasznál, hogy nehéz életkörülményei közt a pálinkában keressen vigasztalást. Minden ünnepnap lényege a bőséges pálinkafogyasztás. Férfiak, nők versenyt isszák le magukat az öntudatlanságig. Kannisto többször sajnálkozik tréfásan, hogy ő nem talál élvezetet az ivásban, pedig ha iszákos ember lenne, mennyi pompás alkalma volna ilyesfajta vágyainak kielégítésére.

Nyelvi szempontból is érdekes a következő megjegyzés Verh-Pelimszkből: „Őserdő ez a mi vidékünk. Jellemző, hogy vogul nyelvemesterem, akitől az *erdő* szó többszámára iránt érdeklődtem, szánakozón mosolygott értelmetlenségemen, és a következő magyarázatot adta: hiszen csak egy erdő van. A válasz egészen természetes volt; valóban csak egy erdő van itt, és ha a vogul sohasem látta a végét, akkor bizony nehéz felfognia, hogy több is lehet belőle” (43).

Nem hiányoznak a kiadott műből a nyelvészeti vonatkozású megfigyelések sem. Így pl. Otto Donnernak 1902. febr. 12-én Verh-Pelimszkből a következőket írja: „Mikor mostani kimerítettké választott kutatási anyagomat, féltem egy kissé, hogy a korábbi kutatók már alaposan kimerítették választott kutatási anyagomat. De úgy látszik, nem ez a helyzet. Ahlqvist kutatásai és még inkább Munkácsi eddigi közleményei legalábbis a pelimi nyelvjárásról hiányos képet adnak; de ezen nem is lehet csodálkozni, hiszen itt nagyon rövid ideig dolgoztak. Munkácsi például az itteniek szerint mindössze tíz napot. A pelimi nyelvjárás egyébként nagyon érdekes. Fonetikai szempontból figyelemre méltó a számos magánhangzókieés, amely a nyelv mássalhangzó-arányát igen megnöveli; szótaghordozóként igen gyakran találunk mássalhangzót, nemcsak zöngését, hanem zöngétlent is, sőt még több szótagban is egymásután. A másik sajátosság a zöngé eltűnése a szavak végén, sőt gyakran szó belsejében is; zöngétlen nazálisok, likvidák és magánhangzók bőven akadnak. Nyelvtörténeti érdeklődést kelthet a nyelvjárás számos magánhangzóváltozásával, amelyek olykor mondatfonetikai körülményektől függenek” (39).

Az ötletszerűen válogatott idézetek természetesen nem adhatnak képet a címben jelzett dokumentumgyűjteményről, de sokoldalúságából és stílusából talán mutatnak valamit. Noha a tudós szerző valószínűleg nem szánta a nyilvánosságnak sem naplóját, sem leveleit, mégis nagyon érdekes dokumentumok ezek sok szempontból. Képet kaphatunk az akkori Oroszország közlekedési, műveltségi viszonyairól, a vogulok akkori

hétköznapjairól, életmódjáról, lakásviszonyairól, étkezéséről stb. Megismerkedhetünk azokkal a nehézségekkel, amelyekre utasunknak le kellett küzdenie, hogy munkáját elvégezhesse. Csak egy olyan nyugodt, szívós, munkabíró, magabiztos ember, mint amilyen Artturi Kannisto volt, tudott olyan kezdetleges körülmények közt rendszeresen és célratorően dolgozni. Megismerünk egy érdekes tudós egyéniséget, aki azonban egy kitűnő újságíró adottságával is rendelkezik. Műve nem marad el érdekességben és színeségben a nagy utazók nagyközönség számára írt útleírásai mögött. Lehtisalo naplószerű előszavához hasonlóan (Juraksamojedisches Wörterbuch, Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIII) Kannisto idézett műve is sokoldalúan gazdagítja ismeretanyagunkat, és új vonással egészíti ki a tudósról és emberről kialakított képünket.

KÁLMÁN BÉLA

Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola

VI. Band. Schicksalslieder, Klagelieder, Kinderreime, Rätsel, Verschiedenes. Helsinki, 1963. MSFOu. 134. 335 l.

KANNISTO szövegeinek utolsó kötete is megjelent, ezzel viszonylag rövid idő (1951—63) alatt befejeződött a Wogulische Volksdichtung hatkötetes sorozata. Ez a hatkötetes mű a legterjedelmesebb vogul szöveggyűjtemény. A szövegek terjedelme fordításukkal együtt meghaladja a kétezer lapot, a hozzájuk fűzött jegyzeteké és magyarázatoké pedig a hétszáz lapot. A szövegek száma majdnem négyszáz, de ezek hosszúsága természetesen igen változó. Az északi nyelvjárásokból van 766 lap szoszvai, 160 felsőlozvai (összesen 45%), a nyugatiakból 1 lapnyi alsőlozvai, 214 pelimkai, 17 északi vagilszki (összesen 11%), a kondaiából 823 lap (41%), a tavdaiból 66 lap (3%). Egyáltalában nincs szöveg a középlozvai és a déli vagilszki nyelvjárásból. A kondai szövegek csekély kivétellel két változatban (alsó kondai és közép kondai) vannak meg.

A többi kötettről (MSFO. 101, 109, 111, 114, 116) folyóiratunkban már jelent meg ismertetés (ZSIRAI [I.]: LIV, 312; KÁLMÁN [II—III.]: LIX, 239, [IV—V] LXIII, 241). A Wogulische Volksdichtung terjedelmében és a feljegyzés pontossága tekintetében eléri, sőt rendszerint felül is múlja az eddigi legnagyobb finnugor szöveggyűjteményeket, mint például PAASONEN mordvin és BEKE cseremiszi sorozatát. A Wogulische Volksdichtung hat kötetéhez még majd egy szójegyzék jelenik meg, amely a nagy vogul szótár elkészültéig érdemes segítséget nyújt a kutatóknak a jegyzetekben közölt szóanyag fölhasználásához.

A most ismertetendő VI. kötet szöveganyagának első része 28 sorsóneket tartalmaz. Nagy részük finn fordítását KANNISTO már 1930-ban közzétette (Suomi V : 10 és Vähäisiä Kirjelmäiä LXVI). Számuk meglepően kicsi, hiszen MUNKÁCSI gyűjtésében (VNGy. IV.) 66 fordul elő, és a sorsóneket mint műfaj még ma is eleven ága az obi-ugor népköltészetnek (vö. VNGy. IV/2, 35). A KANNISTÓTÓL följegyzett sorsónekek közt is akad néhány költői szempontból igen szép, sikerült alkotás.

A szövegek második csoportjában hat siratóének foglal helyet. Ilyet Munkácsi nem jegyzett föl. — A harmadik csoportba sorolt gyermekfolklórt mondókák (Kinderreime) képviselik; szám szerint 17. Ilyet MUNKÁCSINÁL is találunk, csak ő az „állatének” csoportba sorolta be őket. Ebből a műfajból nekem is van néhány mutatóványom (pl. Chrestomathia Vogulica 52). — A negyedik rész — adatközlők szerinti csoportosításban — találós kérdéseket tartalmaz. Nagy részük azonos a MUNKÁCSITÓL följegyzettekkel. A találós kérdés is élő ága még a népköltészetnek; magam is jegyeztem föl néhányat (ChrVog. 52—3). — Az utolsó, „vegyes” csoport főleg néprajzi jellegű magyarázatokat, varázsigéket, énektöröredékeket és egy esküformát foglal magában.

A találós kérdések német fordításban már megjelentek INGRID SCHELLBACH Das wogulische Rätsel (Wiesbaden, 1959) c. munkájában.

A majdnem kétszáz lapnyi szöveghez — az eddigi kötetekben követett gyakorlat szerint — jegyzetek és magyarázatok csatlakoznak. Egyes részletkérdésekhez a következő megjegyzéseket fűzöm.

24—6. l. Az ének helységében azonos és helyenként szinte szó szerinti egyezik (még címében is) egy Munkácsitól közölt sorsónekkal (VNGy. IV, 23). — 39. l. és kk.; 225. k.: A *mäh* szó jelentése az északi nyelvjárásokban valóban 'klein, jung', de énekszövegekben ez a szó a kedveskedő *-kwe* képzőt pótolja, vagy ezzel együtt is jelentkezik. Ilyenkor a jelentése inkább 'lieb, liebenswürdig'. — 246. l.: A P. *šūl-* 'krank sein', *šūlita* 'er haut

(z. B. ein Kleinkind); 'er belästigt, stört, peinigt ihn' arra mutat, hogy a tölem följegyzett szigvai *sutiti* a 'quälen' jelentésben nem azonosítható az ugyanilyen hangzású 'bíráskodni' jelentésű szóval, amely orosz jövevényszó (< судит) — 106. és 261—2. l.: Az itt előforduló ritka szavak nagyrészt megtalálhatók egy tölem lejegyzett szigvai talalós kérdésben: *pal jiwip wör, wjyr wilt'up hältän, rapšäti, pušräti, äw's-äw's emaspi-punh* 'sűrű fájú erdő, vörös homlokú szakadék, pislog, prüszköl, tátogó-tátogó áll-féle — Fej.' A közlő szerint *äwsi* 'tátogat'. — 276. l.: az EV. *Bjütüksi* 'Maulwurf' szó azért érdemel figyelmet, mert már SZOROKINNÁL előfordul (NyK. XVI, 484) *ullajsi* 'kpor' alakban. — 286—7. l.: A FL. *laš* (MUNKÁCSI *laš*) egy talalós mesében LIIMOLA szerint esetleg osztják jövevényszó a szabályos *lós* helyett. Mivel azonban a vagilszki és az AL. nyelvjárásban szabályszerű hangtani megfelelés alapján a *laš* alak használatos, lehet nyelvjárásközi hatásra gondolni, hiszen az osztják hatás elsősorban a szoszvai és az obi nyelvjárásra erős, a FL.-ra már csak a földrajzi közelség, illetőleg távolság miatt is valószínűbb az AL. vagy DV. hatás.

Különösen a talalós kérdések megfejtésében veszi gyakran igénybe LIIMOLA Munkácsi párhuzamos helyeinek segítségét, máskor pedig rámutat Munkácsi némely téves fordítására. Az orosz—vogul nyelvi érintkezésekre is találunk új adalékokat. Így az orosz nyelvjárások vogul jövevényszavainak a száma a következő két adattal bővül: or. *kopn* < vog. P. *körkp* 'Wald (Weisstannen, Fichten, Birken, Erdboden trocken)' (206 l.) és *vana* < vog. EV., AL., KL. *šäni* stb. 'Wald, Gehölz' (210 l.).

A vogul nyelv orosz jövevényszavai is szaporodnak. Így például P. *pletš* 'Hure' < or. *блядь* 'ua.' (28., 219 l.); P. *sü'ka* 'Dirne' < or. *сука* 'Hündin' (uo.); TCs. *kihè tkäm* ~ *kihè tkem* (l. szem. birt. személyraggal) < or. *гнездо* (90 l. 248 l.) e szónak többi nyelvjárási alakját l. RLW. 166); P. *peška* ~ *pieška* 'Stein (im Damenspiel)' < or. *neška* 'ua.' (261 l.); EV. *lükškt* 'die Rindengefässe' *lükškiën* 'ihre Rindengefässe' < or. *лукошко* 'der Korb aus Holzspänen, Birkenrinde' (132., 277. l. a vogul szó AL. változatát l. RLW. 188); FL. *öläti* 'Pfannkuchen' < or. *оладу* (egyes számú nom. *оладь* 'ua.' 150., 293. l.); érdekes, hogy a talalós kérdés szóról-szóra megegyezik Munkácsi egy ugyancsak FL. följegyzésével, de annak megfejtésében eredeti vogul szó van: *püt-patit-haň* (VNGy. IV, 387); AK. *-lënt*, KK. *lęent* 'Band' < or. *лента* (162—3., 303. l., vö. RLW. 189); EV., AL. *präuteni* 'steuern', EV. *nukpräutaht* 'sich bessern, sich erholen' < or. *править* 'führen, lenken, leiten, regieren, verwalten', *nonправиться* 'sich bessern, sich erholen' (319. l.); EV. *äk klukäl* 'mit einem Schureisen' < or. *клюка* 'Krücke' (182. és 318. l.); EV. *taš'la* 'Schleifstein' < or. *точило* 'ua.'; EV. *saplätk* (t. sz.) 'Flick' < or. *заплата* 'ua.' (321. l.); EV. *karmöhja* 'Ziehharmonika' < or. *гармония* 'ua.'

A sajtó alá rendezés a Matti Liimolától megszokott gondossággal történt. Sajtóhibát alig találunk a kötetben. A finnugor nyelvtudomány hálás lehet a Finnugor Társaságnak, hogy a nagy tudósnak, Artturi Kannistónak az útját, valamint az útról hozott gazdag anyag közzétételét lehetővé tette. Több nyelvjárás a Kannisto útja óta eltelt félszázad óta teljesen kihalt (KL., AL., EV., DV.) másokból csak hírmondó maradt (P., AK., T.). Így a vogulság egy részének a nyelvét Kannisto gyűjtése őrzi az utolsó följegyzések alakjában, azaz ez a szöveggyűjtemény ma már nyelvemlék. Matti Liimola érdeme az az önfeláldozó szorgalom és alaposág, amellyel az elárvult hagyatékot gondozta, s a finnugor nyelvtudomány és néprajz kutatóinak ezt a pótolhatatlan értékű nyelvi kincset hozzáférhetővé tette.

KÁLMÁN BÉLA

Carlo Tagliavini: Storia di parole pagane e cristiane attraverso i tempi

Brescia, 1963. Morcelliana. XX + 644 l.

Az olasz nyelvtudósok közül CARLO TAGLIAVININEK, a padovai egyetem professzorának, számos nagy értékű romanisztikai, balkanisztikai és általános nyelvészeti tárgyú mű szerzőjének vannak a magyar nyelvtudománnyal a legszorosabb kapcsolatai. E kapcsolatok azon alapulnak, hogy TAGLIAVINI 1929-től 1935-ig a budapesti egyetemen működött, és kimagasló érdemeket szerzett a magyarországi romanisztika és balkanisztika fellendítésében. Az ő tanítványa volt a román szakon Gáldi László is. Budapesti tartózkodása során TAGLIAVINI érdeklődéssel fordult a magyar nyelvtudomány egyes kérdései, így különösen olasz jövevényszavaink problémái felé. Erről tanúskodik egyebek között néhány etimológiai magyarázata; l. pl. *Burcella* (MNY. XXXIII, 254); *Fóral* (MNY.

XXXVI, 189); *Forbátol* (MNY. XXXVI, 191). TAGLIAVINI azóta is figyelemmel kíséri a magyar nyelvészeti szakirodalmat. Nemrégiben „A romand nyelv és szótára” címen (MNY. LX, 200) fűzött helyesbítő megjegyzéseket egy magyar szerző tanulmányához. Sok magyar vonatkozású részletet tartalmaz most ismertetendő könyve (a továbbiakban: *Storia*) is.

A *Storia* a kereszténység szókészletének fontosabb elemeit veszi vizsgálat alá, széles körképet festve e szavak történetéről nem csupán az élő és holt európai nyelvekben, hanem néhány Európán kívül beszélt nyelvben is. Az egyes kifejezések tárgyalása során kibontakozó horizont egyetemességét jól érzékeltetheti az a tény, hogy a kötet végén 97 nyelvnek van szótmutatója, közte olyanoknak is, mint az arab, baszk, berber, breton, dalmát, gót, héber, kínai, lapp, óegyházi szláv, szorb, szuahéli stb. A magyar mutatóban 112 szót számoltam össze.

Az előszóban (VII—XIX. 1.) a szerző beszámol könyve megírásának körülményeiről. A téma már több mint 30 éve foglalkoztatja, de végleges megformálására csupán a legutóbbi években került sor. Meleg szavakkal emlékezik meg a szerző azokról a beszélgetésekről, melyeket annak idején a magyar nyelv keresztény terminológiájáról Melich Jánossal, Szinnyi Józseffel és Comboz Zoltánnal folytatott. E beszélgetések hatásaként szilárdult meg a szerzőnek az a meggyőződése, hogy a magyarság keresztény műszavai között lehetnek olasz eredetűek is, melyek az aquileiai egyházmegye szóhasználatából jutottak át a magyarba, szláv közvetítéssel.

A 6 fejezetre tagolt kötet összesen 80 paragrafusból áll. Az I. fejezet (3—34 l.) olyan általános kérdésekkel foglalkozik, mint a tükörszavak problémája, a latin *paganus* 'falusi' keresztény kori 'pogány' jelentésének kialakulása, a bibliai nevek hangsúlyozása, a hagioponomasztika (azaz a szentek nevéből alakult földrajzi nevek kutatása) stb. A II. fejezet (35—64. l.) a keresztény liturgia alapvető részeinek, a misének, a kereszttségnek és a gyónásnak az elnevezéseit vizsgálja. A III. fejezet (65—176. l.) a polgári év szókincsét, így az 'ünnepnap' és 'hétköznapi' fogalmának nyelvi jeleit, a hét napjainak és a hónapoknak a neveit tárgyalja, részletesen kitérve a pogány és keresztény fogantatású kifejezések párviadalaira. A IV. fejezet (177—267. l.) az egyházi év nevezetesebb ünnepeinek neveit veszi sorra karácsonytól halottak napjáig. A V. fejezetben (269—367. l.) a keresztény templomnak és az egyházi személyeknek (pap, pápa, püspök, szerzetes, apát stb.) az elnevezéseiről kapunk bő felvilágosításokat. E fejezetet folklorisztikai fejtegetések zárják le arról, hogyan alkalmazza e kifejezéseket a népnyelv különféle profán dolgok megjelölésére. A VI. fejezet (369—442. l.) a keresztény egyház vallásos cselekményeinek végzésekor használatos ruhadarabok és egyéb tárgyak (dalmatika, kazula, manipulus, stóla, mitra, baldachin stb.) neveiről szól.

A paragrafusok szerkezeti felépítése többé-kevésbé egységes. A kiindulás rendszerint egy-egy keresztény műző végső eredete, mely általában a héberben, görögben, latinban vagy germánban található meg. Gondot fordít a szerző a szavak jelentésfejlődésére; azoknál a szavaknál, melyek a kereszténység előtt is megvoltak, a kereszténységtől kapott új jelentéstartalmat az eredeti, kereszténység előtti jelentéssel való szembeállítás útján domborítja ki. A szavaknak és szinonimáiknak sorsát kronológiai és földrajzi rendben követi nyomon, számba véve az esetleges tükörfordításokat is. A görög és a latin megtárgyalása után többnyire az újlatin, majd a germán, balti-szláv, kelta, finnugor stb. nyelvek megfelelő szavai következnek. Nagy figyelmet szentel a szerző a baszknak, albánnak, írnek és más nyelveknek is, amelyeknek keresztény terminológiájában igen régi latin jövevényszavak vannak.

A *Storia* nyelve egyszerű, világos, könnyen érthető. A könyv törzsszövegét alkotó paragrafusokban a folyamatos előadást nem szakítják meg szakirodalmi hivatkozások, lapalji jegyzetekre való utalások. Mindezek folytán a *Storia* azok számára is élvezetes olvasmány lehet, akik nem rendelkeznek nyelvtudományi képzettséggel. A *Storia*-t azonban kitűnően használhatják a nyelvész szakemberek is, mert a fejezetek után 137 lap terjedelemben (443—580. l.) tájékoztat forrásairól, a paragrafusok szerint haladva egybeveti s kritikailag megrostálja a kutatóknak a szóban forgó kérdésekről nyilvánított véleményeit, és részletesen megindokolja saját állásfoglalását. A magyar nyelvészek közül Melich és Knieza nevével találkozhatunk a legsűrűbben ebben a különlegesen értékes, többnyire a legfrissebb eredményeket is számon tartó bibliográfiai—kritikai részben. Az, hogy néhány közlemény — így például Kiss Lajos: *Karácsony* szavunk őstörténetéhez. Nyr. LXXXI, 247, vö. még NytudÉrt. 38. sz. 179; *Pópa*. Nyr. LXXXVI, 453; *Kalugyer*. Nyr. LXXXVI, 455 — elkerülte a szerző figyelmét, ilyen hatalmas méretű munkánál szinte szükségszerű.

A *Storia*-ra a jövőben minden etimológusnak tekintettel kell lennie, bármelyik európai nyelvvel foglalkozás is. Nem csupán azért nem lehet nélkülözni, mert újszerű

megoldási kísérletek is vannak benne, hanem elsősorban azért, mert megbízható szintézisben foglalja össze az eddigi kutatásokat, és megmutatja az egyes nyelvek keresztény műszavainak helyét az európai panorámában. A nyelvészeken kívül haszonnal forgathatják a vallástörténészek is; a *Storia* tárgyátörténetileg is megalapozott paragrafusai ugyanis a szavak és dolgok összefüggésének bonyolult szövevényét is igyekeznek kibogozni.

A legnagyobb elismeréssel kell szólnunk a *Storia* művészi kiállításáról, nagyszámú fekete-fehér és színes képmellékletéről, remek tipográfiájáról. Olyan szép ez a könyv, mintha nem is nyelvészeti, hanem művészettörténeti munka volna.

KISS LAJOS

Milka Ivić: *Pravei u lingvistici*

Ljubljana, 1963. Državna založba Slovenije. 192 l.

1. Az általános nyelvészet körébe tartozó művek szinte már beláthatatlan tömegében nincs egyetlen olyan terjedelmesebb munka sem, amelyik egységbe foglalva, rendszeres áttekintésben tárgyalná a nyelvtudományi elméletek és módszerek egész fejlődéstörténetét a legrégibb időktől kezdve napjainkig, a XX. század hatvanas éveig. A nálunk gyakrabban forgatott tudománytörténeti kézikönyvek közül B. DELBRÜCKÉ (*Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen. Ein Beitrag zur Geschichte und Methodik der vergleichenden Sprachforschung. Leipzig, 1919.*) 45 évvel ezelőtt jelent meg, V. THOMSENÉ (*Geschichte der Sprachwissenschaft bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts. Kurzgefaßte Darstellung der Hauptpunkte. Halle [Saale], 1927.*) pedig lezárul a XIX. század végével. H. ARENS dokumentált nyelvtudományi problémátörténete (*Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart. Freiburg/München, 1955.*) mindössze I. I. MEŠČANINOV (1883–) és LOUIS HJELMSLEV (1899–) esetében halad túl az 1939. éven mint felső időhatáron (*terminus ad quem*). V. A. ZVEGINCEV bő szemelvényeket tartalmazó, jól használható nyelvtudomány-történeti szöveggyűjteménye (*История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. I–II. Москва, 1960.*) rövid korszakjellemezések formájában felvázolja ugyan a fejlődés általános vonalát is, de természetesen csupán a legszükségesebbre szorítkozva.

2. Mielőtt MILKA IVIĆNEK nemrég napvilágot látott „*Pravei u lingvistici*” (= „*Irányzatok a nyelvtudományban*”) című könyvét ismertetni kezdeném, néhány szóval bemutatom magát a szerzőt. MILKA Ivić az újvidéki egyetem délszláv nyelvészeti tanárszékének professzora. Fő kutatási területe a szerb-horvát nyelv mondattana. A szerb-horvát esztendőszel vizsgálatára szempontjából nagy fontosságú a következő monográfiája: *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој* (Beograd, 1954.). Férjével, a Magyarországon is jól ismert PAVLE Ivić professzorral együtt a prágai strukturalizmus elveire támaszkodva dolgozik, mindennek előtt Roman Jakobson eszméinek a szellemében. Huzamos időt töltött Európa és az Egyesült Államok fontosabb nyelvészeti központjaiban, és részt vett több általános nyelvészeti vitailésen, tanácskozáson. — A „*Pravei u lingvistici*” nyelvéről azt jegyzem meg, hogy a könyv a szerb-horvát irodalmi nyelv *e-zó*, szerbes nyelváltozatában, *ekavština*-ban íródott, de a horvát helyesírásnak megfelelően, latin betűkkel került nyomásra a szlovén Ljubljánában.

3. A „*Pravei u lingvistici*” elsősorban abban különbözik minden korábbi nyelvtudomány-történeti szintézistől, hogy a tárgyalás középpontjába a nyelvészet jelenkorát, az utóbbi évtizedek eseményeit helyezi. Jól látható ez a könyv fejezeteinek az arányából: a XIX. század előtti nyelvtudomány történetére 15 lap, a XIX. századra 21 lap, a XX. századra viszont 124 lap, ezen belül pedig a strukturális nyelvészetre 90 lap jut. A modern nyelvtudomány minden figyelemre méltó művelője és kutatási eredménye természetesen nem található meg a kötetben, de a szerző tudatosan törekedett arra, hogy a nyelvészeti gondolkodás új irányzataira meghatározó hatást gyakorló, módszertanilag újat hozó kutatókat és iskolákat megemlítsen. Gondot fordított a szerző arra is, hogy előadása tömör, pontos és közhertő legyen, azaz ne csupán a szakemberek, hanem az egyetemi hallgatók és a közönség szélesebb rétegei is apperceptíválni tudják. Ennek érdekében a könyvben újonnan felbukkanó fogalmakat és szakkifejezéseket következetesen magyarázatok kísérik. A 3 fejezet egyes tárgyalási szakaszait válogatott ajánló bibliográfia zárja le. Az egyetemi tankönyvként is jól használható kötetben bő tárgy- és névmutató segíti elő a gyors tájékozódást. (A névmutató szerint a régebbi magyar nyelvészek közül egynek, éspedig Gyarmathi Sámuelnek, a jelenkoriak közül pedig a külföldön élő J. Lotznak, Thomas A. Sebecknek és S. Ullmann-nak a neve fordul elő a könyvben.)

4. A XIX. századot megelőző nyelvészeti munkálatok legjellemzőbb sajátosságát MILKA IVIČ abban látja, hogy a nyelvvizsgálatnak mindenütt csupán helyi jelentősége volt. Az idegen nyelveket a népek egyoldalúan ítélték meg, saját nyelvüket tartva mintaképeknek. Hiányzott a szélesebb horizont, a népek közötti termékeny kapcsolat. India határain túl teljesen visszhang nélkül maradt az ókor leghatékonyabb és legszorgalmasabb grammatikusainak, a klasszikus szanszkrit normalizálásán fáradozó indiai grammatikusoknak a tevékenysége is. A grammatikának ezek a régi mesterei értettek hozzá, hogy a jelenségeket olyan maximális rövidséggel és pontossággal írják le, akár a matematikusok. Érdeklődésük kizárólag szinkrón síkon mozgott. Ezért van az, hogy napjaink modern nyelvészeti irányzatai úgy emlékeznek vissza Pāṇinire (i. e. 4. sz.) és az ókor többi indiai grammatikusára, mint a strukturális és matematikai nyelvészet távoli előfutáira. Pāṇini grammatikájának méltatására MILKA IVIČ idézi LEONARD BLOOMFIELD szavait: „This grammar . . . is one of the greatest monuments of human intelligence” (L. BLOOMFIELD, *Language*. New York, 1933. 11.). Pāṇini 4000 definíciója olyan tömör és egyszerű, mint valami képlet. Fogalma volt Pāṇininek a \emptyset morfémáról, utódainak — Patanjalinak (i. e. 2. sz.) és Bhartṛharinak (i. sz. 7. sz.) — pedig a fonémáról. Az indiai grammatikusok egzakt módszert is alkalmaztak a nyelvvizsgálatban, mert foglalkoztak egy bizonyos szövegben levő szavak és szótagok számszerű viszonyának megállapításával. A mennyiségi jellemzőknek a nyelveírásba való bevezetésével az indiai grammatikusok olyan útra léptek, amelyen csupán húsznál több évszázaddal utánuk indult el a modern nyelvtudomány. — MILKA IVIČ nyomatékosan emeli ki a régi grammatikusok közül azokat, akiknek műveiben fellelhető a modern nyelvtudományi irányzatok egy-egy csírája. Ezért irányítja rá a figyelmet a skolasztikus Raymond Lullera (1235—1315.) is. Lulle olyan egyetemes filozófiai nyelv megalkotásán fáradozott, amelynek alapja a latin lett volna, de úgy átalakítva, hogy a nyelvi elemek kombinációjában tökéletesen érvényesülhessen a logika. Lulle eszmévilágában mintha már ott bujkált volna napjaink matematikai logikájának metalinguája, a tudományos elemzés maximálisan logikus, absztrakt nyelve.

5. Míg a XVIII. századot — a szerző megállapítása szerint — elsősorban a nyelv egyetemes, logikai strukturái érdekelték, addig a XIX. század nyelvtudományának figyelmét mindenek előtt a konkrét nyelvi tények kötötték le. Már a század első évtizedeiben kezdett kibontakozni a nyelvi jelenségek vizsgálatában a történetiség elve, a hetvenes és nyolcvanas években, az újgrammatikusok korában pedig már az egész nyelvvizsgálat azon az elméleti tételre alapult, hogy történetiség nélkül nincs nyelvtudomány. E tételt legélesebben az újgrammatikusok kiemelkedő teoretikusa, HERMANN PAUL fogalmazta meg, okot adva a XX. században a szinkronia jegyében született modern irányzatok heves tiltakozásának. A szanszkrit nyelv bevonása az európai nyelvészek kutatásainak körébe új problémákat vetett fel, és az összehasonlító grammatikamegteremtéséhez vezetett. Az összehasonlító vizsgálatok rendkívül gyümölcsözőknek bizonyultak. Nagy volt a haladás a nyelvi jelenségek értelmezésének a módszerében is. A legtartósabb hatása a Humboldt — Steintal-féle nyelvpszichológiai irányzatnak volt. Az egész század folyamán lendületesen gyarapodó nyelvtudomány az újgrammatikus iskola kialakulásával érte el fejlődésének legmagasabb fokozatát. Az összehasonlító-történeti módszer az újgrammatikusoktól kapott teljes rendszerességet, szilárd elméleti megalapozottságot. Az újgrammatikusok a hangváltozások törvényszerű, abszolút következetességű, kivételt nem ismerő lefolyását hirdették; a hangtörvények alóli kivételeket analógiás hatással, tehát lélektani úton magyarázták. Hatalmas ismeretanyagot feldolgozó, értékes műveket hagytak maguk után, melyeknek jelentőségét nem lehet elpörölni, noha vannak bennük helyesbítésre és kiegészítésre szoruló részletek is. A későbbi nyelvésznevezettek főképpen azt vetették az újgrammatikusok szemére, hogy atomizálták a nyelvet, mert minuciózusan vizsgálgatták a nyelvi szövet egy-egy kiragadott, olykor nem is éppen jelentős szálát, de szem elől tévesztették a nyelv fejlődésének összképét. — Az újgrammatikus iskola korábban működött néhány olyan nyelvtudós is, aki nem tartozott ehhez az irányzathoz, sőt szemben állott vele. Ezeknek a „függetleneknek” a képviselőjeként jellemzi a szerző HUGO SCHUCHARDTOT. SCHUCHARDT tagadta a hangtörvények kivétel nélküli érvényességét, hangsúlyozta a földrajzi tényező jelentőségét és az egyén szerepét a nyelvi fejlődésben. Eszméit nem annyira a saját kora, mint inkább az utókor tette magáévá.

6. A XX. század nyelvtudományát a szerző megítélése szerint a következő vonások különböztetik meg a XIX. század nyelvtudományától: 1. az ismeretek rendszerezése, a tények új interpretációja; 2. a tudományos érdeklődés határainak jelentős kitolódása; 3. a tudományszakok együttműködése nagy tudományos feladatok megoldásában; 4. más tudományzakok módszertani eljárásainak sikeres alkalmazása a nyelvi jelenségek vizsgálatában. A nyelvészeti stúdiumok legtermékenyebb kora a szerző szerint akkor kezdődött, amikor a strukturalisták álltak a nyelvtudomány kormányrúdjához. A XX.

század nyelvtudományának a strukturalizmus a sajátos jellegzetessége; a folyamatosan tovább élő vagy újonnan keletkező nem strukturalista irányzatoknak csupán másodrangú szerepük van. A strukturalisták osztoznak a XX. század tudományosságának abban a meggyőződésében, hogy a világ nem különálló részecskék kaotikus halmaza, hanem rendszer, szervezett egész; ahhoz, hogy a világra vonatkozó ismereteink teljesekek legyenek, vizsgálnunk kell a rendszer tagjainak egymáshoz való viszonyát, a rendszer struktúráját. — A nyelvtudomány elméleti alapjainak továbbfejlesztéséhez a XX. században is a legkönnyebben vizsgálható, legegyszerűbb nyelvi elemeknek, a hangoknak a tanulmányozása szolgált különösen sok anyagot. A grammatikai stúdiumokban elválnak egymástól a szinkrón és diakrón szemléletű vizsgálatok. A nyelvészek fokozott mértékben kezdenek érdeklődni egyes, a múltban elhanyagolt nem indoeurópai nyelvek iránt. Az első strukturalista leírások éppen észak-amerikai indián nyelvekről készülnek. A nyelvtörténet kérdései egy időre háttérbe szorulnak, de csak addig, amíg folyik a harc a szinkrón nyelvvizsgálat tudományos voltának elismertetéséért. Az új tartalmat kapott nyelvtörténetnek az a feladata, hogy a nyelvi részjelenségek fejlődési útjának vizsgálata helyett a nyelvek mint egészek a fejlődését magyarázza feltárva azokat az okokat, amelyeknek következtében valamely rendszert az idők folyamán egy másik rendszer vált föl. — A szerző a nyelvtudomány jelenlegi fejlődési szakaszára jellemzőnek tartja azt, hogy azok a tudósok, akiknek munkássága hatással van a nyelvtudomány elméletének fejlődésére, szinte valamennyien magukévá tették a strukturalizmus elveit.

A XX. század nem strukturalista nyelvtudományát a szerző a következő címek alatt tárgyalja: Nyelvöldrajz; A francia nyelvészeti iskola; Az esztétikai idealizmus a nyelvészetben; Progresszív szlavisztikai iskolák; A marizmus; A kísérleti fonetika. — Jóval nagyobb figyelmet szentel a szerző a strukturalista nyelvészetnek; először általános jellemzést ad róla, majd részletesen ismerteti az egyes iskolákat, irányzatokat. Rámutat arra, hogy a strukturalista nyelvtudomány kora 1930 előtt vette kezdetét Európában és Amerikában, egymással párhuzamosan. Elméleti alapjait F. DE SAUSSURE (1857—1913.) rakta le a következő tételekkel: 1. A nyelv rendszer és úgy is kell tanulmányozni: tekintettel kell lenni arra, hogy minden nyelvi elemet az a hely határoz meg, amelyet az egészben elfoglal; 2. A nyelv elsősorban társadalmi jelenség és úgy is kell tanulmányozni: tekintettel kell lenni a nyelv hangtani és jelentéstani oldalának egymáshoz való viszonyára, mert e viszony lényeges az érintkezés során; 3. A nyelv fejlődése és valamely időpont nyelvi állapota két lényegesen különböző jelenség; módszertanilag megengedhetetlen a történeti kritériumok belekeverése valamely időpont nyelvi állapotának magyarázatába. — Valamennyi strukturalista irányzatnak az a közös törekvése, hogy a nyelvvizsgálat folyamán elválassa egymástól a lényegest (releváns) és a lényegtelen (irreleváns), és a szubjektív, mentalista elemzősmódok kiküszöbölésével objektív mérteket alkalmazzon. A strukturalizmus fejlődésének kezdeti szakaszában az egyes iskolák határozottan szemben állottak egymással több kérdésben; később az álláspontok — módszertani vonalon és a tudományos érdeklődés iránya és kiterjedése tekintetében egyaránt — jóval közelebb kerültek egymáshoz. Az európai és az amerikai strukturalista iskolák eleinte szinte nem is voltak kapcsolatban egymással. Az európai iskolák SAUSSURE tanítására támaszkodtak, az amerikai strukturalizmus megalapítója, BLOOMFIELD viszont csupán a fentebb ismertetett alaptételekben értett egyet SAUSSURE-rel; Amerikában egyébként SAUSSURE jóformán ismeretlen maradt. — Európában három strukturalista iskola alakult ki: a genfi, a prágai, és a koppenhágai. A genfi iskola a saussure-i elvekből kinőtt, klasszikus strukturalizmusnak volt a letélményese; később, CHARLES BALLY (1865—1947.) működése nyomán sajátos irányban fejlődött tovább. Jelentősége ma már csekély. — A prágai iskolát fonológiai vagy funkcionális nyelvészeti iskolának is szokták nevezni, minthogy elsődlegesen azt tanulmányozta, hogyan a nyelv funkcionál egy-egy hangtani egység mint a társas érintkezésre szolgáló jel. MILKA LVIČ véleménye szerint a hagyományos nyelvészet gyökereiről kihajtott fonológiai iskola a strukturális nyelvtudomány legtipikusabb, ma már klasszikus képviselője több okból is: a nyelv iránt a legkifejezettebben nyelvészeti érdeklődést tanúsítja; nem téved véletlekbe sem a nyelv dematerializációjáért (mint a glosszematikusok), sem pedig a jelentést kirekesztő puszta leírással (mint BLOOMFIELD követői); megrázkódtatások okozása nélkül indult el a hagyományos nyelvészet előretört állásairól, és ugyanilyen biztos ütemben halad ma is napjaink legfrissebb módszerrel újdonságai felé. A prágai iskolának három orosz nyelvtudós, N. S. TRUBECKOJ (1890—1938.), S. I. KARCEVSKIJ (1884—1955.) és R. O. JAKOBSON (1896—) a központi alakjai. — A koppenhágai iskola tagjait glosszematikusoknak és új-saussureianusoknak is nevezik. A glosszematika elnevezés L. HJELMSLEVTől származik; VIGGO BRØNDAL (1887—1942.) mellett ő az iskola legmarkánsabb képviselője. Ez az iskola sokat vett át Saussure tanaiból, de a szimbolikus logikából sem keveset. Napjaink-

ban főképpen a nyelvi jel általános elméletével van elfoglalva. — Az amerikai nyelvészet strukturalista korszaka a Yale Egyetemen (New Haven város, Connecticut állam) kezdődött; alapjait LEONARD BLOOMFIELD (1887—1949.) rakta le. Lényeges sajátossága a behelyettesítés mint a nyelvi egységek eloszlásának (disztribúciójának) vizsgálati módszere. Erre az iskolára is többféle elnevezést szoktak alkalmazni: Yale-iskola, Bloomfield követői, disztribucionalisták. Az európai strukturalista iskolák közül a glosszematikusokkal van a disztribucionalistáknak a legtöbb érintkezési pontjuk. Mindkét iskola szigorúan formális elemzési eljárással dolgozik, nem törődve a jelentés kategóriájával. — A strukturalizmus közelmúltjának jelentős mozzanata volt R. JAKOBSONnak, a prágai iskola kiemelkedő képviselőjének átköltözése az Egyesült Államokba a második világháború folyamán. A Harvard Egyetem a prágai strukturalizmusnak olyan bázisa lett, ahol a modern nyelvészet új nemzedékei nőttek fel. Eleinte éles ellentétek voltak a Yale- és a Harvard-iskola között. Míg a prágaiak ragaszkodtak ugyan a megkülönböztető jegyek vizsgálatának elsőrendű fontosságához, de elismerték és alkalmazták a behelyettesítés módszerét is, addig az „amerikai” strukturalisták nemcsak kitarítottak a disztribucionalizmus kizárólagosságára mellett, hanem a fonológiai stúdiumokat is disztribucionalista alapokra akarták helyezni. A fonológia terén a prágaiak győztek: a fonológiai vizsgálatok ma leggyakrabban a megkülönböztető jegyek szerint folynak. Másrészt azonban az „amerikai” módszer értékét a morfológiai és szintaktikai vizsgálatokban megcáfolhatatlanul bebizonyította a gépi fordítás. Az információelmélet és a matematikai módszerek nyelvészeti alkalmazása a két iskola közötti ellentétek további csökkenéséhez vezetett. Napjainkban a „keverék típusú” nyelvészeké a szó a világ nyelvtudományában: a szintaxista NOAM CHOMSKY például disztribucionalista, de járatos a matematikai nyelvészetben és tájékozott a Harvard-iskola eredményeiről is; a szlavista MORRIS HALLE a Harvard Egyetemnek volt a hallgatója, ismeri a disztribucionalizmust, a matematikai nyelvészetet és az információelméletet; a dialektológus és szemaszilológus URIEL WEINREICH hasonlóképpen otthonos minden modern irányzatban; stb. — A modern nyelvtudomány történetének legnagyobb eseményei közé tartozik a strukturalizmus érvényre jutása a Szovjetunióban. Ez a marrizmustól való megszabadulás után ment végbe. Kezdetben a szovjet strukturalizmus eklektikus jellegű; S. K. ŠAUMJAN, az egyik neves szovjet strukturalista jól ismeri a prágaiak elveit, de még inkább vonzódik a glosszematikához. A mai szovjet strukturalizmus az információelmélettel és a gépi fordítással kapcsolatosan a pszicholingvisztika problematikája felé fordul egyre határozottabban. (A pszicholingvisztika az egyik legújabb; 1953-ban kialakult amerikai irányzat; azokat a pszichikai és fiziológiai jelenségeket vizsgálja, amelyek az embernek a társas érintkezésben való részvételét kísérik.) — A strukturalizmus programja a jelenlegi fejlődési szakaszban így összegezhető: 1. A leíró (deszkriptív) nyelvészet tárgya a nyelvi rendszernek objektív kritériumok alkalmazásával végzett vizsgálata. E kritériumoknak a relevánsnak a redundánstól való megkülönböztetésén és a binarizmus (kettősség) elvén alapuló szembenállás (oppozíció) kimutatásán kell nyugodniuk. 2. A nyelvészeti leírás fokozatosan, a nyelvi jelenségek hierarchiájának figyelembevételével történik. A jelenségek leírásakor tekintettel kell lenni arra a konkrét nyelvi szintre, amelyen az illető jelenség kifejezésre jut és amely lexikai, fonológiai, morfológiai, szemantikai vagy szintaktikai jellegű lehet. 3. A nyelvi jel funkciójának vizsgálata behelyettesítéssel történik: a kérdéses jel helyébe ismert funkciójú jeleket kell helyezni, amelyek azáltal, hogy megfelelnek azon a helyen, feltárják a kérdéses jel funkcióját az adott esetben. 4. A jelenségek leírásakor maximális egyszerűsésre, pontosásra és következetességre van szükség; ennek érdekében különféle szimbólumok, képletek, rajzok és vázlatok használhatók fel.

7. MILKA IVIĆ könyve jól tájékoztat a nyelvtudomány történetéről, különösen pedig a modern strukturalista irányzatokról. Akadnak benne olyan megállapítások és értékelések is, amelyekkel aligha ért egyet minden olvasó, de ez már a dolog természetéből következik: a modern iskolák egyértelmű megítéléséhez még hiányzik a történelmi perspektíva. A könyv gazdag tényanyag azonban mindenképpen maradandó értékű. Hasznos felvilágosításokat meríthetnek belőle a hagyományos nyelvtudomány művelői, az egyetemi hallgatók, de még a modern irányzatok hívei is. Érdemes volna magyar fordításban is megjelentetni.

KISS LAJOS

Э. А. Штейнфельдт: Частотный словарь современного русского литературного языка

Tallin, 1963. 316 l.

Az orosz nyelv eddigi egyetlen komoly gyakorisági szótára 1953-ban Detroitban jelent meg (szerkesztette: H. H. JOSSELSON). Az itt ismertetendő gyakorisági szótár távrolról sem „felesleges” e csupán egy évtizeddel korábban megjelent amerikai kiadású elődje mellett: sok szempontból többet, jobbat, használhatóbbat tartalmaz, mint amaz, részben célkitűzései is mások voltak, mint amannak. Ugyanakkor mindjárt bevezetőben rosszalló csodálattal kell megemlítenünk, hogy míg Josselson munkája korszerű lyuk-kártya-gépsoron készült, addig Steinfeldtéké — kézi munkával, ez pedig nemcsak sokkal hosszadalmasabb, hanem kevésbé pontos is.

Az összeállítók elsősorban az orosz nyelvoktatáshoz kívántak segítséget nyújtani munkájukkal. Ezért nagyobb részt az ifjúság számára írt (illetőleg rádióban elhangzott) 350, körülbelül azonos hosszúságú, összesen 400 000 szavas szöveget dolgoztak fel. A népes tallinni kollektíva segítségére sietett a jeles moszkvai nyelvstatisztikus, R. M. Frumkina, és elméleti támogatást adott a bekapcsolódása előtt főleg „kétkezi” tevékenységhez. Így mindjárt a 400 000 szavas szövegnagyságot is ő állapította meg azzal, hogy ilyen módon az első 1000 szó gyakoriságát tudjuk helyesen megállapítani.¹ („Helyesen” — ez a jelen esetben azt jelenti, hogy az első ezer szó gyakoriságának megállapításában körülbelül egy harmaddal tévedhetünk: ez a hibahatár tisztán empirikus úton került megállapításra.) Tekintettel arra, hogy a leggyakoribb-ezer szó, amint ezt szintén jórészt Frumkina kutatásaiból tudjuk, bármely szövegnek mintegy 75%-át teszi ki, gyakorlatilag azt kell várunk, hogy ha valaki tudja a Steinfeldt-féle listán foglalt 1000 leggyakoribb szót, akkor ismerni fogja bármely szöveg (tehát a STEINFELDTÉK által fel nem dolgozott szöveget is beleértve) szavainak 75%-át.

A források megválogatásához csak annyit fűzhetünk hozzá: kár, hogy spontán beszélgetéseket nem vettek föl magnetofonra és ezeket nem dolgozták fel az írott anyag mellett.² Saját kutatásaink, de másutt végzett kutatások is azt mutatják, hogy a spontán beszélgetés és az írott szövegek, meg az „írott” beszélgetések (színdarab, párbeszéd regényben stb.) között igen jelentős különbségek lehetnek.

A források és a munka módszerének ismertetése után a könyv először bizonyos „szöveges” (nem szótári) részeket tartalmaz. E részekben igen érdekes felvilágosítást kaphatunk egyes grammatikai kategóriák statisztikai mutatóira vonatkozóan. — Mindjárt a szófajok vizsgálatánál a következő derül ki. Egyes, igen kevés különböző egyedet számláló szófajok teszik ki a szövegek igen jelentős részét. Így az egyes névmások az össz-szótárnak csupán 0,27%-át alkotják, ugyanakkor az összes szövegek 12,1%-a belőlük tevődik össze (szemben például a főnevekkel, amelyek a szótár 37,4%-át alkotják s a szövegeknek csak alig több mint egy negyedét — vö. 3. táblázat, 31. l.).

Az egyes szófajokat illetően számos érdekes nagyobb összefüggésre és részletkérdésre derül fény. Az igei szóalakok 52,8%-a bizonyult folyamatosnak s csak a felénél kisebb része — befejezettnak (hasonlóak voltak Josselson eredményei is). Az igei szóalakok 44,2%-a állt múlt időben. Egészen meglepő, új eredményre jutott Steinfeldt arra vonatkozóan, hogy mely igeik után nem állhat befejezett szemléletű ige infinitívusban. Kiderült, hogy a közismert *буду* segédigén kívül (mely a jövő jelentésű alakokat képezi folyamatos igeikből) csupán 7 olyan ige van, mely után ugyancsak nem állhat befejezett ige főnévi igeneve. A többi, az eddigi grammatikákban itt felsorolt igeről részben világossá vált, hogy állhat utánuk befejezett ige főnévi igeneve is (ilyen pl. a *взяться*),

¹ Vö. P. M. Фрумкина, Некоторые вопросы методики составления частотных словарей. *Машинный перевод и прикладная лингвистика* 1958, 2(9). Itt utalunk FRUMKINA és STEINFELDT egyébb publikációra e tárgykörből: P. M. Фрумкина—Э. Штейнфельдт, Статистические методы отбора лексики для словаря-минимума по русскому языку. *Русский язык в национальной школе* 1960, 6; P. Фрумкина, Некоторые практические рекомендации по составлению частотных словарей. *Русский язык в национальной школе* 1963, 5; Э. А. Штейнфельдт, Частотный словарь современного русского литературного языка. *Русский язык в национальной школе* 1962, 4; Э. А. Штейнфельдт, Словарь-минимум русского языка для II—IV классов эстонских школ. Tallin, 1961.

² STEINFELDT minimum-szótárát ismertette többek között ugyanezt hiányolja. Hadas Ferenc: *I. Slavica* III(1963), 171.

részben pedig, hogy nem vagy alig fordul elő utánuk főnévi igenév. A „befejezett igéket nem tűrő” segédige-félék körét eddigi statisztikai felmérések nélkül, csupán jelentésük alapján határozták meg: ha a (segéd)ige a cselekvés lefolyásának időhatárait utal, akkor nem állhat utána befejezett szemléletű másik ige infinitívusa (ilyen jelentésűek pl.: *буду, начинаю, перестаю, продолжаю, принимаюсь*). STEINFELDT adatai érdekes példát mutatnak a nyelven belüli statisztikai és strukturális összefüggések mélységére.

A főnév egyes nyelvtani kategóriái ismét a várt — tehát már JOSSELSONNAI fel-lelhető — eredményeket hozták, a statisztikailag megengedhető eltérésekkel (főnév egyes száma — az összes esetek 71,5%-a, hímnemű főnevek fordultak elő 46,8%-ban, nőneműek — 35,1%-ban stb.). Vagy itt, vagy az eddigi eredményeket ismertető bevezető részből (mely Josselson munkáján kívül csak két szerény cseh módszertani jellegű kezdeményezésről tesz említést, a két utóbbit azonban érdemükön felüli alapossággal tárgyalja) utalni kellett volna NYIKONOV egy igen szellemes munkájára, melyben meggyőzően bizonyítja, hogy az egyes esetek (különösen az alany—tárgy—birtokos eset) egymáshoz képesti gyakorisága mennyire függ az oroszban attól, hogy beszélt nyelvi tényeket, vagy írott nyelveket vizsgálunk-e.³ (Az orosz írott nyelv helyenként még az alanyesetet is meghaladó arányban él a birtokos esettel, mely a beszélt nyelvben csak a harmadik helyet foglalja el.) Nem érdemes feledésnek átadni Csisztyakov és Kramarenko érdekes statisztikai kutatásait sem, melyekre szontén lehetett volna hivatkozni úgyszólván az egész morfológia során.⁴ — Az ismert (illetőleg várható) eredmények és az említett, inkább filológia-történeti jellegű, hiányosságok mellett azonban itt is az érdekes újdonságok adják meg a fejezet alapvető „színét”. Hogy csak egyetlen apróságot említsünk meg ezzel kapcsolatosan: egyes szavakról váratlanul kiderül, hogy többes számban alig fordulnak elő, legalábbis az említett ifjúsági szövegekben. Ilyenek pl.: *порядок* 'rend' (de 'viszonyok, állapotok' is — legalábbis a „felnőtt” nyelvben), *море* 'tenger', *число* 'szám' stb. (l. 53 l.). Rendkívül tanulságos az ugyane fejezetben elhelyezett táblázat, mely az egyes gyakoribb viszonzyszó után leggyakrabban álló főneveket (és azok esetét, amennyiben a viszonzyszó több eset valamelyikével is kapcsolatra léphet) sorolja fel (54—9 l.).

Fentebb láttuk, milyen uralkodó szerepük van a névmásoknak bármely szövegben. (Ha naturalis spontán beszélgetéseket vennénk, akkor a névmásoknak a szövegekben való előfordulási aránya nyilván még csak növekednék.) Ezért igen hasznosnak kell tartanunk azt, hogy STEINFELDT közli az egyes névmások egyes viszonzyszós vagy anélküli eseteinek előfordulási gyakoriságát is (még hozzá két listán: gyakoriság szerint is, meg a névmás betűrendes helye szerint is).

A „szöveges” részt — ha a szótári részt közvetlenül megelőző, tisztán nyelv-oktatás-módszertani, utolsó fejezettől eltekintünk — egy eredeti kísérlet-sorozat ismer-tetése zárja. A 400 000 szavas szöveg átvizsgálása arra az eredményre vezetett, hogy benne összesen 24 224 különböző szó volt. (Pontosabb terminológiával élve: a 400 000 jelpéldányt 24 224 jeltípus adta.) Ebből a szótári rész a 2500 leggyakoribb jeltípust hozza, e mennyiségnek tehát elméletileg bármely szöveg kb. 80%-át „fednie” kell; olyan szö-vegeket is, melyeket STEINFELDTÉK nem dolgoztak fel. Steinfeldt a rendelkezésére álló adatok alapján megvizsgálja, hogy különböző, általa fel nem dolgozott szövegek hány százalékát „fedi” az általa 1300, 4000 és 5500 leggyakoribbnak megállapított szó. E kísérlet elsősorban FRUMKINA elvi megfontolásait (illetőleg számításait) igazolja: az 1000 leggyakoribb szó például valóban kiteszi bármely szöveg 70—75%-át. Hadd utaljunk azonban itt is egy rendkívül érdekes rész-eredményre. A leggyakoribb 1300 szó az Anyegin 64,2%-át, Tvardovszkij Egyre messzebb e. poémájának 71%-át, Puskin Kapitány lányá-nak 68,3%-át, Fagyejev Ifjú Gárdájá-nak 77,9%-át „fedi”. Vagyis: a zömmel prózai szövegekből gyűjtött anyag alapján összeállított gyakorisági szótár természetesen vala-mivel jobban megfelel a prózai szövegeknek, mint a költőieknek. Az is érthető, hogy a 70—75%-os határok közé valóban csak a mai szövegek estek. Rá kell azonban mutatnunk a következőre: A múlt századi verses szöveg kisebb mértékben üt el a ma is nagyon használatos szókincset illetően a mai verstől, mint a múlt századi próza ugyane vonatkozásban a mai prózától: az előző különbség 6,8%, az utóbbi — 9,6%. Ez a megállapítás nem olyan triviális, mint amilyennek első pillanatra tűnhet; külön értéke a munkának, hogy e két eltérés közti különbség mennyiségét is meghatározza. Megjegyzendő, a további

³ В. Н. Никонев, Борьба падежей. — *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*. IV (1961), 13—33.

⁴ В. Ф. Чистяков—В. К. Крамаренко, Опыт приложения статистического метода к языкознанию. Краснодар, 1929.

— 2000, 4000, 5500-as — szinteken e különbség megmarad, sőt helyenként még jelentősebb.

A szótári rész először a 2500 leggyakoribb orosz szót tartalmazza gyakoriságuk sorrendjében, feltüntetve azt is, hogy a 350 szöveg közül hányban fordult elő az adott szó. A következők listán az egyes szófajok szerint jönnek a leggyakoribb szavak, méghozzá olyan elv szerint csoportosítva, hogy előbb következzenek a legtöbb szövegben előfordultak (függetlenül attól, hogy hányszor fordultak elő összesen). Végül egy ábécé-rendes szótár következik: itt az egyes szavak mellett megtalálható szófaji jelölése, az, hogy hány szövegben fordult elő, majd összes előfordulásai száma. — Függeléként egy ige vonzat-tárat találunk. Itt a szótárba felvett igék állnak ábécé sorrendben, összes előfordulásai számának feltüntetésével és arra vonatkozó adatokkal, hogy egyes (viszonyos vagy viszonyos nélküli) esetek hányszor álltak mellettük. (Ezek az adatok nem teljesek az igék egy részénél, ezért közlik őket csupán függeléként.)

Összegezve a következőket mondhatjuk. Elkészítésének kézműves módszerétől eltekintve mindenben vonzó és követendő példaként áll előttünk Steinfeldt munkája. Észet kollégánk szótárát a szovjet matematikai nyelvészet eddigi legjelentősebb konkrét eredményeihez soroljuk. Elméleti érdekén kívül (melynek egy-két vonatkozását itt érintettük) sok közvetlen gyakorlati haszon is származik e munkából a nyelvoktatás, általában a fordítás és a gépi fordítás szemszögéből tekintve.

PAPP FERENC

Peter B. Denes—Elliot N. Pinson: The speech chain

New York, 1963. Bell Telephone Laboratories. 158 l.

A kívülállóak számára frott munkák szerzői, rövid időre maguk is kilépnek a laboratóriumból, az ismertett tudomány épületének abból a helyiségéből, ahol dolgozni szoktak, és olvasóikkal együtt, szemügyre veszik kívülről az egész épületet. Így csaknem mindig felfedeznek a maguk számára, s az épület különböző helyiségeiben dolgozó szakemberek számára olyan összefüggéseket vagy részleteket, melyek mindeddig elkerülték a figyelmet. Szükségképpen felmerülnek bizonyos elemi, alapvető kérdések, melyek részlettanulmányokban nem kerülnek szóba.

Különféleképpen alakul ez a távlati kép aszerint, hogy milyen szemszögből nézi a szerző az ismertett tudományt. Más-más arculatát látjuk a fonetikának ha a romanisztikában, germanisztikában otthonos nyelvész fonológus BERTIL MALMBERG mutatja be¹ vagy pedig a távközlésben, közléskutatásban tevékenykedő mérnök. Amint a könyv végén szereplő rövid életrajzból kiderül, az ismertetendőmunka mindkét szerzője a Bell Telefon Laboratórium munkatársa. A magyar származású P. DENES mint elektromérnök indult el tudományos pályáján, E. PINSON pedig információelmélettel és gépi számítástechnikával foglalkozik.

Már a munka címe is elárulja, hogy a szerzők a közléskutatás felől közelítik meg a fonetikát. A beszédet láncnak tekintik, mely a beszélő agyát a hallgató agyával köti össze (4 és k.). Ez a „beszédlánc” olyan közlési rendszer, melyben az átviendő gondolat a gondolatot közvetítő kóddal együtt ismételtlen átalakul. Az átalakulás a közlés egyes szintjeinek határán következik be. A szerzők három szintet különböztetnek meg: a nyelvi szintet, a fiziológiai és a fizikai (akusztikai) szintet. Nyelvi szinten történik a közleménynek (message) megfelelő szavak és mondatok megválogatása. Ezek a virtuális szavak és mondatok a fiziológiai szinten alakulnak át ideg- és izom-tevékenységgé. A fizikai szinten jönnek létre a beszédszervek tevékenysége folytán a hangrezgések. A hallgatóhoz érkező fizikai rejtjelek ellentétes sorrendben haladva végig az említett szinteken ismét gondolattá alakulnak át (3—7).

A közléskutatás a hírközlés és hírfeldolgozás számos formájával foglalkozik. Ez teszi éppen lehetővé, hogy a beszédet a nyelvnél tágabb körben, nagyobb összefüggésben vizsgálják a szerzők és olyan elemi, alapvető kérdésekre keressenek választ, mint: Miért fontos a beszéd? Miért célszerűbb a beszéd más közlésrendszereknél? Az írás vagy a beszéd játszik-e nagyobb szerepet a kommunikációban, a társadalmi életben (1—3)?

¹ Phonetics. New York, 1963, Dover Publications — 123 l. A könyvről szóló ismertetés folyóiratunk LXVII. kötetében jelent meg (172-5). (A szerk.)

A közléskutatás alapelveiből kiinduló mérnök, más úton haladva, de csakhamar eljut a fonéma fogalmához (11 és k.), felismeri a kontextus, a beszédmező szerepének fontosságát (7). A mérnök és a fonológus találkozása szükségyszerű. Mindketten funkcionális szempontból, társadalmi jelenségként vizsgálják a beszédet. A funkcionális hangtan több oldalról megközelített és megvilágított alapfogalmai ma szilárdabbak, plasztikusabbak, differenciáltabbak mint a prágai nyelvész kör működése idején, de az is kétségtelen, hogy az idő lényegében a prágai fonológusok tézisét igazolta.

Táblázat

	Denes— Pinson	Malm- berg		Denes— Pinson	Malm- berg
A beszédszervek anatómiája és működése	14	12	hangsúly, hanglejtés	3	7
Hallásfiziológia	24	1	időtartam (nyelvi)	—	6
Idegfiziológia	22	—	ritmus	—	—
Akusztika	25	8	fonológia és nyelvtudomány	4	9
Egyes beszédhangok képzése	6	22	kombinatorika	—	18
Egyes beszédhangok akusztikája	6	7	hangváltozás, hangtörténet	—	8
A hangképzés és a képzett hang akusztikai szerkezete	8	—	beszédfelismerés	23	—
			közléskutatás	9	—
			műszerek, módszerek, a fonetika alkalmazása	9	11

Denesék könyve a következő fejezeteket tartalmazza:

1. A beszédlánc (1—9). 2. A nyelvi organizáció (10—13). 3. A hangok fizikája (14—38). 4. A hangképzés (39—65). 5. A hallás (77—93). 6. Az idegek, az agy és a beszédlánc (93—114). 7. A beszéd akusztikai sajátosságai (115—124). 8. A beszédfelismerés (125—147). 9. Pillantás a jövőbe (148—156). Bibliográfia (157—158).

Ha tekintetbe vesszük a fonetika különböző részterületeinek szentelt lapok számát világosan kialakulnak Denesék és Malmberg könyvének súlypontjai (vö. táblázat). Kevesebb szó esik a „Beszédlánc”-ban az egyes hangok képzéséről, akusztikájáról, egyes nyelvek fonémáiról, mint Malmberg munkájában. Malmberg több mint negyven nyelvre ill. nyelvszaládra hivatkozik. Példáinak zöme a romanisztika és germanisztika köréből kerül ki, több mint 100 francia, s csaknem ugyanannyi angol szóra, hangra utal, de a latinból vett példák száma is meghaladja a huszat; a szláv, a balti, az uralaltáji, amerikai indián nyelvek köréből is hoz példát. Denes és Pinson könyvében mindössze 2 orosz, 1 francia és 1 afrikai példa szerepel. Kisebb helyet foglal Denesék munkájában a fonológia is. Malmberg például 18 lapon foglalkozik a kombinatorikus variációval, Denesék könyvében elvétve találunk csak erre utalást. Egyáltalában nem kerül szóba a „Beszédlánc”-ban a hangváltozás, mellyel Malmberg a kérdésnek szentelt fejezetén kívül is sokat foglalkozik. Malmberg könyvéből viszont hiányzik a beszédhangok, a hanglejtés és hangsúly felismeréséről szóló fejezet, mely kiemelkedő helyet foglal el Denesék könyvében. Lényegesen behatóbban foglalkozik Denes és Pinson a hallásfiziológiával és a beszéd akusztikájával is. (A beszédtempó, a beszédszünetek nem szerepelnek sem Denesék könyvében, sem Malmbergnél.)

A két fonetika igen szerencsésen egészíti ki egymást és ez is a mérnök és a nyelvész együttműködésének szükséges és hasznos voltát bizonyítja.

Mindez korántsem jelenti, hogy DENES és PINSON munkája egyoldalú vagy hogy a szerzők nem elég tájékozottak a nyelvtudományi problémáikában. Ellenkezőleg: az olvasót éppen a szerzők sokoldalú tájékozottsága lepi meg. Teljes biztonsággal vezetik az olvasót, a beszédlánc szemeit követve a biológiai, fizikai és nyelvi szférán át. Jártasságukat bizonyítja már az útirány helyes megválasztása is. A kommunikáció általános problémáinak felvetése után a nyelvi közlés, a nyelvrendszer sajátosságait határozzák meg. Ezután ismerkedünk meg a beszéd anyagával, a hangrezgéssel, a rezgést keltő beszédszervekkel és a rezgést felfogó hallószervvel, a beszédszerveket működtető és az érzékelt hangjelenségeket feldolgozó idegtevékenységgel. A mechanikai és biokémiai mozgásformákkal megismerkedve lépünk csak fel a nyelvi szintre. Itt nyelvi szempontból vizsgáljuk a hangtulajdonságokat és a hangok érzékelését.

Egyik fejezet sem tételez fel előzetes ismereteket. Az akusztikai fejezet a hullámmozgásból kiindulva rendkívül világosan ismerteti a hang fizikai tulajdonságait. Különösen szemléletesek a hanghullámok terjedését, a hangrezgés és a rezgés spektrumának viszonyát értékeltető ábrák (20 és kk., 30 és kk.), valamint az intenzitás arányok és decibel különbségek megfelelését érzékeltető táblázat² (35). Az „Idegek, az agy és a beszédlánc” c. fejezet elején a szerzők behatóan elemzik az idegsejt (a neuron) működését (93—100), s így a „Gondolattól a beszédig” c. alfejezet már biztos alapokra épül.

Elemi ismeretekből kiindulva jutunk el a legújabb kutatási eredményekig. A tankönyvek „konzervatívizmusa”, fáziseltolódása, lemaradása a kutatás élvonalától legkevésbé sem vonatkozik Denesék könyvére. Akár a hangképzés és a képzett hang viszonyáról, akár a halláslélektanról vagy a beszédhang felismeréséről van szó, az olvasó a kutatásnak jelenlegi (illetve a könyv lezárásakor elért) állását ismeri meg. Kitűnő érzékkel válogatják meg a szerzők a legérdekesebb és legtanulságosabb részeredményeket. Csak helyeselhető a szerzőknek az a pedagógiai törekvése, hogy az olvasóval egyes kérdések lezáratlanságát is érzékeltessék. Világosan és szemléletesen foglalják össze a szerzők amit a hangképzés és a képzett hang viszonyáról tudunk, de utalnak egyúttal arra is, hogy gyakran nem tudjuk a hangspektrum minden csúcsát az egyes formánsképző üregekkel összefüggésbe hozni (63). Vagy: „Az a látszólag egyszerű kérdés, hogyan alakul ki a hanglejtésemény a hallószervben, mindmáig megoldatlan” (88). Vitás esetekben ismertetik az ellentétes elméleteket (110 és kk.), sejtetve egyúttal a kibontakozás útját, a feltehetően helyes megoldást. A hallás-elméletet illetően lényegében BÉKÉSSY felfogását követik a szerzők. Zöngés hangok hangszinképének elemzésekor ismertetik a rezonancia elméletet is, az impulzus elméletet is. Egyiket sem vetik el (58 és kk.).

Ugyancsak helyeselhető pedagógiai szempontból a koncentrikus felépítés elve. A könyv fejezeteként közeledik a beszédműködés lényegének feltárásához. Egymást készítik elő az egyes fejezetek. Az intenzitás viszonyok és decibel különbségek megfelelésének ismeretében (35) jól megértjük később hallásunk logaritmikus jellegének előnyeit (80). A csőrezonátor akusztikai jellemzése (37) a beszédhangok jellegzetes formáns-frekvenciáinak kialakulását értetik meg jólőre. Amikor a hangképzésről szóló fejezetben a toldalékosó alakjáról, működéséről esik szó, már tudjuk, miért helyezkednek el a formánsok 500, 1500, 2500, 3500 Hz táján (64). Ugyanilyen fokozatosan közeledünk a hangosság és hangmagasság élmény kialakulásának megértéséhez, a hangosság és hangsúly, a hangmagasság és hanglejtés viszonyának megismeréséhez.

A beszédlánc egyes szintjeinek világos, következetes megkülönböztetése nem akadályozza a szintek közötti szoros összefüggés érzékeltetését. Felvethető azonban a kérdés, hogy helyesen vonják-e meg a szerzők a határt, amikor a szavak és mondatok megválasztását azonosítják a nyelvi folyamattal. Nem kevésbé „nyelvi” a (morfofonémák és)

² Nemcsak az ábrák plasztikusak, hanem a szóbeli modellek is. Az idegrendszer tevékenységéről szóló fejezet egy hasonlattal indul. El kell képzelni, hogy egy nagyteljesítményű számológépekkel teli terem kiterjedése akkorára csökken, mint egy csomag cigaretta. Ezt a cigaretta csomagot adjuk gondolatban egy 1900 táján élő mérnök kezébe és bemutatjuk egyúttal cigaretta csomagunk teljesítményeit: több százezer számítást végez el a kis gép egy másodperc alatt, szakmai szöveget fordít oroszról angolra, zenét szerez é. i. t. Ezekután megkérdézzük tőle, hogy véleménye szerint milyen elemekből áll a készülék és hogyan működik. „Ilyesfajta problémával állnak szemben azok a szakemberek, akik az emberi idegrendszer, az emberi agy működésével foglalkoznak”, írják a szerzők (93. l.).

fonémák, valamint a fonéma realizálásához szükséges artikuláció megválasztása. A szerzők nyilván nem akarják a nyelvet a szókincsre és a grammatikai szabályokra korlátozni. Terminológiai kérdésről van szó, amint ez a vitatott rész megfogalmazásából is kitűnik: „This [= selection of suitable words and sentences] can be called the *linguistic level* of the speech chain” (‘ezt nyelvi szintnek nevezhetjük’), írják a szerzők (5. l.).

Kérdés az is, vajon indokolt-e azonos szintre helyezni a fonémát, a szót és a szótagot. A szerzők szerint „a fonémák *szótagoknak* nevezett nagyobb egységet alkotnak” a szó pedig „még nagyobb nyelvi egység” (11). A fonéma és a szó kétségtelenül nyelvi egység. A kettő között azonban, úgy gondolom, nem a szótag, hanem a legkisebb értelmes egység, a morféma áll. (A *morféma* szó egyáltalában nem szerepel a könyvben. Talán pedagógiai megfontolások vezették a szerzőket, amikor elkerülték ezt a kevésbé közeleltű fogalmat.) A szótag véleményem szerint beszédelem és nem nyelvi elem, beszédhangokból és nem fonémákból áll. Két lappal később egyébként a szerzők is ezt a fel fogást képviselik, amikor azt írják, hogy „nyelvi rendszerünk alapelemei a fonémák, a szavak, és így tovább” (13). Ezúttal az „és így tovább” kifejezést érzem kissé aggályosnak. Mintha azt sejtetné, hogy a nyelvi egységeknek egész sora következik még, holott a szó szerkezet (a szintagma) után már a mondat következne, mely inkább beszéd-egység semmint nyelvi egység.

A szerzők több ízben hangsúlyozzák (119, 28, 143), hogy a hangrendszerben szomszédos magánhangzó fonémák formánsai nem különülnek el egymástól, hogy gyakran az első és második formáns együttese sem különbözik a szomszédos magánhangzóétól. Az ilyen átfedéseket tartalmazó táblázatok különböző mássalhangzó környezetben szereplő hangok formáns-frekvenciáit összegezik, és több ember beszédéről készült felvételeken alapulnak. Az átfedések igen ritkává válnak, ha egyes emberek beszédét vizsgáljuk és a magánhangzókat hangkörnyezet szerint csoportosítjuk. Ezt tanúsítják a nagy és változatos anyagon alapuló magyar vizsgálatok is (vö. Magdics Klára, A magyar magánhangzók hangszíne. Nyelvtudományi Értekezések. Budapest, 1965). A hallgató tehát az esetek többségében a hangkörnyezet módosító hatásának és az egyes beszélők egyéni sajátosságainak (természetesen automatikus) figyelembevételével, az egyes magánhangzókból rejlő információ alapján is meghatározhatja, hogy melyik fonémát hallotta.

Ez nem jelenti természetesen azt, hogy a kontextus nem játszik rendkívül nagy szerepet a beszédhangok felismerésében, amint ezt DENES és FRY kísérletei is igazolták (FRY, D.—P. DENES, The solution of some fundamental problems in mechanical speech recognition: Language and Speech I—1958, 35—58). A kontextus szerepével ismételtelen foglalkoznak a szerzők. Ezekkel az igen találó észrevételekkel kapcsolatban legfeljebb az kifogásolható, hogy a szerzők nem tesznek különbséget szintagmatikus és paradigmikus kontextus között, s hogy a *kontextus* szót a beszédhelyzetre is kiterjesztik. *Szintagmatikus* kontextusnak nevezhetjük a beszédben szereplő nyelvi elem konkrét, közvetlenül jelenlevő, nyelvi környezetét, így például a hangot megelőző és követő hangokat, morfémákat. Amikor azonban kevesebbet értünk meg az olasz nyelvű film-jelenetből, mint az olasz hallgató, akkor ennek elsősorban az az oka, hogy az olasz hallgatónak nagyobb a szókincsé, jobban ismeri a *paradigmatikus* „kontextust”. Ebben az értelemben használják a szerzők a *kontextus* szót repülőtéri példájukban, mely szerint a repülőgép vezetője könnyen megérti a kívülálló számára (a zaj és torzítás következtében) érthetetlen rádió üzenetét, mert jobban ismeri a lehetséges és várható közleményeket. Ismét más értelemben használjuk a szót, ha a beszédhelyzetre vonatkoztatjuk, mely ugyancsak leszűkíti, egyértelművé teszi a többértelmű közléseket. Amikor például *Feketét* mondunk, s ez a helyzetnek, a tárgyi környezetnek megfelelően egy szimpla kávé, fekete szövetet vagy egy négert jelöl. BÜHLER ilyen esetben *Zeigfeld*-ről beszél. Helyes lenne a háromféle (a syntagmatikus, paradigmikus és tárgyi) „kontextust” a terminológiában is megkülönböztetni.

Egy további terminológiai kérdés: „A szavak jelentésének kutatását *semantikának* nevezik” (13). Inkább csak „nevezték”. A szemantika nemcsak a szavak szintjén, lexikális szinten foglalkozik a jelentéssel. Nem a grammatikával vagy fonetikával áll szemben, hanem a morfológiával, mint a nyelv alaki leírásával.

Kitűnően válogatott példákkal illusztrálják a szerzők, milyen bonyolult folyamat a beszédhangfelismerés. Szóba kerülnek az utóbbi évtizedekben végzett amerikai hanglélektani kísérletek legfontosabb eredményei, így a hangtorzítással végzett kísérletek is (142 és k.). Ismeretes, hogy a komplex hangregzés csúcsainak levágása ellenére is tökéletesen érthető marad a hang, s érthető a beszéd akkor is, ha másodpercenként tízszer vagy ennél sűrűbben megszakítva a felvételt, az egyes hangoknak csak a fele marad meg (Miller és Licklider). Ennek ellenére túlzás azt állítani, hogy „a hangregzésnek egyik

része sem nélkülözhetetlen a kielégítő beszédérthetőséghez" (143). A hangrezgés középső részének kivágása (center clipping) például érthetetlenné teszi a beszédet.

A szerzők nem a Nemzetközi Fonetikai Szövetség (APhI) átírási rendszerét veszik alapul a hangok jelölésénél. Az angol helyesírásból kiindulva alakítanak ki egy sajátos rendszert. Nem hiszem, hogy „a gyakorlat” indokoltá tenné ezt. Az akusztikával foglalkozó mérnökök legfontosabb folyóiratában a *Journal of the Acoustic Society of America*-ban megjelenő fonetikai cikkek túlnyomó többsége az APhI-átírást használja. Ami pedig az egyetemi diákokat illeti (akikre az előszóban hivatkoznak a szerzők) számukra kifejezetten hasznos a nyelvészeti, lélektani, akusztikai, antropológiai irodalomban egyaránt használatos nemzetközi átírás megismerése. A diákok szempontjából kissé félrevezető az ilyen megállapítás: „rich vagy ritsh, ahogyan fonetikusán írják” (123) mivel fonetikus, azaz fonemikusan [rit |-nek „írják” a szót.

Érdeemes lett volna a hangképzésről szóló alapos és részletes fejezetben HUSSON sokat vitatott zöngképzési elméletét is megemlíteni. Mégha a szerzők teljes mértékben el is vetik a hangszalag közvetlen, kortikális innervációjának lehetőségét. Ugyancsak említést érdemelt volna az egyes nyelvek átlagos hangszínképével kapcsolatban TARNÓCZY „beszédkórus”-módszere. S ha a hiányoknál tartunk: hiányolhatjuk a bibliográfiában a nyelvészeti jellegű fonetikai irodalmat, melyet egyedül Jones fonológiája képvisel.

A lényeget legkevésbé sem érintő korszak ellenvetéséből talán még jobban kitűnik mint a méltatásból, mennyire egyetért a recenzens Denesék könyvének megállapításaival és módszerével. A könyv példás kiállítását is hiba lenne említés nélkül hagyni.

FÓNAGY IVÁN

Bertil Malmberg: Phonetics

New York, 1963. Dower Publications. 123 l.

A „Phonetics” — akárcsak a valamivel kisebb terjedelmű első változata, a *que sais-je* sorozatban megjelent „La phonétique” (1954) — a fonetika iránt érdeklődő nagyközönségnek szól. Éppen népszerűsítő jellegénél fogva érdekes és tanulságos olvasmány a szakemberek számára. Ez a műfaj a szerzőt véleménynyilvánításra készíti minden lényeges vitatott kérdésben. Kíváncsian olvassuk a tömören, világosan fogalmazott könyvet: hiszen nem közömbös, mi a véleménye korunk egyik legkiválóbb nyelvészének a fonetika helyéről és szerepéről, a fonetika és fonológia viszonyáról, hogy mit emel ki az utóbbi évtizedek kutatásainak eredményeiből, módosítandónak tartja-e a prágai fonológiai iskola egyik vagy másik téziséit, stb.

MALMBERG Fonetikája kis terjedelme ellenére igen széles területet ölel fel. A következő fejezeteket tartalmazza: I. akusztikai fonetika (5—20), II. fiziológiai fonetika (21—28), III. a hangképzés módjai (29—32), IV. a magánhangzók (33—39), V. a mássalhangzók (40—52), VI. a beszédhangok osztályozása (53—55), VII. kombinatorikus fonetika (56—73), VIII. a kvantitás (74—79), IX. hangsúly és hanglejtés (80—86), X. kísérleti hangtan (87—90), XI. fonemika azaz „funkcionális fonetika” (91—98), XII. evolúciós fonetika (99—106), XIII. a fonetika helye és gyakorlati alkalmazása (107—112).

Olyan szakember vezet végig ezen az igen változatos területen az olvasót, aki tevékenyen vett részt maga is egyes részek feltárásában, megművelésében, aki egyaránt otthonosan mozog a fonetikában, fonológiában, a román és germán nyelvek tudományában.

MALMBERG sok ismeretet közöl kevés oldalon, olvasmányos formában, fárasztó tömörítés nélkül, a lényeges eredmények kiemelésével, a példák szerencsés megválasztásával. Néhányszor — így az időtartamról vagy a szótag mibenlétéről szólva —, teret enged a különböző felfogások képviselőinek is.

A vitás kérdésekben megfontoltan, olyakor hallgatólagosan, de mindig határozottan, egyértelműen foglal állást.

MALMBERG a fonológia és fonetika egységének híve. Kiviláglik ez a kötet bármely részéből bár csak a kötet vége felé kerül szóba a kérdés (97 és k.), ahol kifejti, hogy a beszéd fiziológiai vagy akusztikai vizsgálata elválaszthatatlan a beszédelemek nyelvi szerepének kutatásától. („The study of the acoustical and physiological facts of human speech should be pursued parallel to the study of the function of the different units and of the structure of the system used in speaking.” 97. l.). Számára a *fonetika* a teljes és oszthatatlan beszédkutatással azonos, és szükségképpen magában foglalja a „fonológiát” is (98).

A fonéma meghatározása körül lefolyó vitákra röviden utal csak. A fonémát megkülönböztető funkcióval bíró beszédelemnek tekinti (92), megkülönböztető jegyek összegének. Jakobsont követi itt, némi kritikával (54 és k.). Főként a magánhangzók esetében alkalmazza a bináris megkülönböztető jegyeket („acute-grave”, „diffuse-compact” 14. l., „tense-lax” 37. l.), a mássalhangzókat a hagyományos fiziológiai kritériumok alapján osztályozza (40—55). A megkülönböztető jegyek metaforáit („sharp”, „grave”) értelmezi, levezeti. A metaforát összefüggésbe hozza a hangspektrum objektív sajátásaival, ezeket pedig visszavezeti a hangok képzésmódjára. Ez a másik oldal történeti perspektívát nyit: a terminusok kialakulását követve a fonetika útját rekapitulálja (15 és k.).

A magánhangzók és mássalhangzók megkülönböztetésénél akusztikai kritériumokból indul ki („periodic” vs. „nonperiodic vibrations” 17. l.), de a funkcionális, nyelvi szempontot tartja döntőnek: szótaghordozó-e („support”, „nucleus”) valamely nyelvben a hang vagy sem (65 és k.).

MALMBERG tehát szemben áll a szótag tagadóival, SCRIPTURE-rel, akit nem említ meg, és PANCONCELLI—CALZIÁVAL, akivel vitázik (65. l.). Tévedésen alapul azonban az O. V. ESSENEL folytatott polémiaja. O. VON ESSEN nem tagadja a szótag létét, sőt — pontosan azt a felfogást képviseli, melyet MALMBERG is vall: „Minden nyelv saját szabályai szerint csoportosítja szótagokba a fonémiát” („Each language has its own rules for grouping its phonemes into syllables” 66. l.) — írja a szerző. A szótag ténye, a szótagok száma fizikai, fiziológiai adottságokon alapul O. V. ESSEN szerint, s csak a szótaghatár helyét rögzíti nyelvi konvenció (Über den Begriff der Silbe. Wiss. Z. Humboldt-Universität. Berlin, 1955/56 : 85). MALMBERG viszonylag nagy helyet szentel a szótag körül lefolyt vitának (64—69), felsorakoztatja és összefüggésbe hozza a különböző felfogásokat, az akusztikai és a fiziológiai szótagelméletek szintézisére törekszik (69). Talán érdemes lett volna az ellentétes felfogások első képviselőire is utalni (így THAUSINGRA, a hangzósági elmélet első képviselőjére, SWEETRE, SIEVERS-re a kilégzési vagy nyomatóélmélet képviselőjére). A toldalékos nyíltságának, zártságának fokából (67) E. A. MEYER (Die Silbe: Die neueren Sprachen VI—1898) indult ki, s nem SAUSSURE, aki a zárás és nyitás tényét veszi alapul. (Felvethető, vajon helyes-e egy szintre helyezni STETSON elektrofiziológiai vizsgálatokon alapuló szótag-elméletét GRAMMONT és FOUCHÉ kevésbé megbízható technikára épülő fiziológiai elméletével.) Ami MALMBERG egyeztetési kísérletét illeti: nem bizonyos, hogy „a hangzósági erő arányosan nő az izomfeszültséggel (sonorous intensity increases with the tension of the muscles)” (69). A hangerő azonos feltételek mellett annál nagyobb, minél akadálytalanabban áramlik a levegő a toldalékcsövön át. A globális izomfeszültség viszont nagyobb a zártképzésű hangok (zárhangok, egyes réshangok) ejtésekor. Továbbá: a hangszalagokat közelítő adduktorok túlságosan erős innerválása a kilégzésben aktív szerepet játszó izmok intenzív működése ellenére csökkentheti a hangerőt (az egymásnak préselt hangszalagok nem tudnak kellő amplitúdóval rezegni).

Világos és megnyugtató a fizikai és nyelvi időtartam kapcsolatának tárgyalása (74 és kk.). MARGUERITE DURAND paradoxális elméletének értékelése (77). Ezúttal is a régi és az új eredmények szintézisére törekszik MALMBERG. Feltétlenül érdemes lett volna ezzel kapcsolatban ZWIRNERÉK eredményeire utalni és a fonometriai módszert bemutatni az olvasóknak. Mint ANDRÉ MARTINET, D. BOLINGER és mások, MALMBERG is azt vallja, hogy nem-polyton nyelvek hanglejtése nem tagolható, nem diszkrét. „There are in English, as in French, two principal types which are opposed to each other and which may both be varied *ad infinitum*” (83).

A hangképzést és a képzett hang viszonyának megítélésében MALMBERG azt — a ma elterjedtebb — felfogást képviseli, hogy ugyanaz a hangjelenség különböző organikus folyamatokat tükrözhet, „többértelmű” (54).

Az ellentétes szempontok, ellentmondó eredmények bemutatására a szűk keret és a népszerűsítő műfaj nem nyújt mindig lehetőséget. Bele kell törődnünk abba, hogy az affrikáta-vita ismertetésére, az affrikáta mibenlétének behatóbb elemzésére nem nyílt lehetőség (50). Ugyanez áll a diftongusokra (39), és — ami még sajnálatosabb —, a magánhangzók akusztikai szerkezetéről folyó százados vitára. Állásfoglalásként kell értékelnünk azt a tényt, hogy a szerző a zöngképzéssel kapcsolatban nem utal R. HUSSON tézisére, aki szerint a hangszalagok rezgését kérgi központ vezérli közvetlenül.

MALMBERG munkáját az különbözteti meg a fonetikát vagy a fonetika újabb módszereit, eredményeit ismertető tanulmányok jórésztől, hogy minden során érződik: a munkát nyelvész írta. Konkrét nyelvi anyagot mutatja a hangtulajdonságok nyelvenként jellegzetesen eltérő felhasználását (14. és k., 34 és k.). Különösen gazdag és eleven az (r) változatairól szóló néhány oldal, ahol találóan elemzi az apikális (dentális) r hát-

térbeszorulását az európai nyelvekben, a fejlődésben kimutatható párhuzamokat; másfelől a *r* bifurkációját, kettéhasadását egyes nyelvrendszerekben (így provençal és franco-provençal nyelvjárásokban) az uvuláris *r* nem változat, hanem az apikális *r*-rel szemben álló morféákat megkülönböztető fonéma. Rámutat a „kombinatorikus fonetikában” nyelvenként megmutatkozó eltérésekre. Az asszimilációnak nemcsak iránya, módja, de intenzitása is eltér nyelvenként. A franciában MALMBERG szerint a magánhangzók erősebben hatnak a megelőző magánhangzókra mint sok más nyelvben (59). Egyes nyelvekben szorosabb a szemantikai és a fonetikai egységek közötti kapcsolat, így például a germán nyelvekben, másokban lazább, például a franciában (71). Különböző típusú fonéma-rendszereket egybevetve ismerteti meg az olvasót a fonológiai módszerrel (94–96).

Külön fejezetben foglalkozik a szerző a hangváltozással, a hangok változását meghatározó tényezőkkel. A változás menetét nem hangtörvények, hanem — fiziológiai adottságokból és a hangrendszerből következő — hangtendenciákat határozzák meg (101). Egy szék nyelvészti idéz, AXEL KOCKOT, aki már 1896-ban felhívta a figyelmet a hangtörvények érvényét korlátozó tényezők egész sorára. (KOCK írása jóval kevésbé ismert mint SCHUCHARDT polémiája a neogrammatikus nyelvészekkel.)

Malmberg nem választja el mereven a szinkronikus és diakronikus fonetikát. A változást egybekapcsolja a változással. Felhívja a figyelmet az „evolúciós fonetika” és a „kombinatorikus fonetika” kapcsolatára (100). Könyvének leíró hangtani fejezeteiben ismételtelen utal arra, hogy az állapotban ott rejlik a változás lehetősége; hogy az aspirált *t*^h számos alkalommal változott át affrikatává és réshanggá (43), a hangkörnyezet hatására velarizált ill. palatalizált *l* útja gyakran kétfelé vált (45), stb.

A nyelvész olvasó szűkebb szakmájának, érdeklődésének megfelelően hiányolja majd ezt vagy amazt MALMBERG könyvéből. Úgy hiszem, joggal keveselhetjük — a fonetika újabb fejlődésének irányát tekintve — a híradástechnikának szentelt kurta oldalt. Pontosabban: kifogásolható, hogy ez helyettesíti a kommunikáció kutatásról szóló fejezetet. A híradástechnika alkalmazta a fonetika eredményeit és cserében kutatási eszközöket adott. A kommunikáció-elmélet új perspektívát nyit, új utat jelöl ki a fonetika kutatás számára.

Hiányzik az akusztikai és fiziológiai fonetikáról szóló fejezet után a „perceptorikus fonetika”-ról szóló. A beszédszlelés („speech recognition”) az utóbbi évtizedek folyamán központi kérdéssé vált, mely egyaránt foglalkoztatja a nyelvészt, a pszichológust és a híradástechnikust. Az ezen a téren elért új és meglepő eredmények bizonyára felkeltették volna a laikus olvasók érdeklődését is. Nem kerül szóba például, milyen szerepet játszik a magánhangzók átmeneti fázisa az előző mássalhangzó észlelésénél. Holott ezek a tapasztalatok érdekes fonológiai problémákat vetnek fel: bizonyos esetekben egy (p) vagy (k) fonéma leginformatívabb jegye nem a (p) vagy (k) szegmentumban, hanem a következő magánhangzó szegmentumában rejlik. (Nagy figyelmet szentel a beszédszleléssel kapcsolatos kérdéseknek egy másik magas színvonalú népszerűsítő fonetika: PETER B. DENES és ELLIOT N. PINSON „The Speech Chain” A beszédlánc c. könyve (Bell Telephone Laboratories 1963). MALMBERG könyvében a fül, a hallás csak mint kutatási eszköz szerepel (87) és nem mint a kutatás tárgya. Kár, hogy semmi hely nem jutott a nemrégiben kialakult diszciplína, a hangstiliztika számára (F. TROJAN). Felvethető, hogy viszonylag sok szó esik a régi műszerekről, viszonylag kevés az újakról (88 és k.). A vokóder például nem kerül szóba.

A szükségképpen szűkre méretezett (negyven címet tartalmazó) általános fonetika bibliográfiában is szerepelnie kellene, úgy hiszem, PANCONCELLI—CALZIA, TRUBETZKOY, VON ESSEN, E. ZWIRNER nevének.

A szakmabeli és a laikus olvasó egyaránt talál majd olyasmit is a könyvben, amivel nem ért egyet. A recensens például a „hangsúlyokról” („Accents”) szóló fejezettel nem tud megbékélni. MALMBERG régi hagyományt követve állítja szembe az erősségi hangsúllyal (intensity accent) vagy nyomatékkal (stress) a „zenei hangsúly” (musical stress)-t. Ez a kategorizálás, véleményem szerint, nem célszerű és nem idomul sem a fizikai, sem a nyelvi tényekhez. MALMBERG, tévesen, párhuzamosságot tételez fel a nagyobb akusztikai energia, ill. nagyobb hangosság (loudness) között („intensity accent”-ről beszél utóbbi esetben). A hangsúllyal kapcsolatos akusztikai és elektrofiziológiai vizsgálatok során azonban egyre világosabbá válik, hogy igen gyakran a kisebb erő kifejtéssel ejtett szótagok a hangosabbak, a hallgatók azonban ilyenkor is a nagyobb erő kifejtéssel ejtett szótagot érzik nyomatékosnak, sőt ezt vélik hangosabbnak is. (I. MAHNKEN—M. BRAUN, Zum „expiratorischen Akzent” im Russischen: ZPhonetik VI—1952, 208—219; I. Fónagy, Elektrophysiologische Beiträge zur Akzentfrage: Phonetica II—1958, 12—58). A hangokban rejlő információ — a relatív időtartam, a dallammenet, a hangszín

módosulása, és végül, de nem utolsósorban a relatív hangosság és a szótag dinamikai menete — alapján rekonstruálják a hangképzés folyamatát, megállapítják, melyik szótagot ejtette a beszélő nagyobb erőfelfejtéssel. A nyomaték nyelvi kategóriájának tehát a nagyobb erőfelfejtés felel meg fiziológiai szinten és a nagyobb erőfelfejtést tükröző jegyek komplexuma az akusztikai szinten, s nem a hangosság vagy a hangmagasság. A nyomaték anyagi bázisa mindig a nagyobb erőfelfejtés, akár a hangosság lép előtérbe (mint az angolban), akár a hangmagasság (mint a franciában vagy magyarban), akár az időtartam (mint az oroszban vagy olaszban). A nyomaték nyelvi kategóriájának egységét bontjuk meg, ha ezek alapján „hangossági”, „zenei” vagy „kvantitatív” hangsúlyt különböztetünk meg. A „zenei hangsúly” terminus egyik hibája, hogy összetartozó dolgokat szétválaszt. Ennél is nagyobb hiba, hogy össze nem tartozó dolgokat egy fogalomba sodor. Egyfelől a frekvencia menet módosulásában tükröződő nagyobb erőfelfejtést jelölik — és jelöli MALMBERG is (80. l.) — e szóval, másfelől a modalitást vagy attitűdött kifejező (83. l.) vagy szavakat megkülönböztető (84. l.) hanglejtésformákat. A „zenei hangsúly” kifejezést törölni kellene a fonetikai terminológiából. A MARTINET ezeket a félreértéseket akarja eleve kiküszöbölni, amikor így határozza meg a hanglejtést (intonation): „Az t nevezzük hanglejtésnek, ami megmarad a dallamgörbétől, miután kivontuk belőle a tonális [= szavakat megkülönböztető] és akcentuális [= kiemelő] jegyeket = (what we should call intonation is . . . what remains of the melodic curve of speech once all tonal and accentual features have been extracted)” (A Functional View of Language. Oxford 1962, 35. l.).

Nem tesz különbséget a szerző az alaphang frekvenciamenete (az akusztikai szint) és a hanglejtés (a nyelvi szint) között. A könyv elején az egyik fejezet a hanglejtést (pitch) állítja szembe az intenzitással („Pitch and intensity”). Az intenzitás fizikai fogalom, a hanglejtés nyelvi kategória. A hanglejtés leglényegesebb fizikai bázisa kétségtelenül az alaphang frekvenciamenete, de a kettő kapcsolata nem egyszerű, és a hangmagasságélmény kialakításában más tényezőknek — a hangszínnek, időtartamnak és nem utolsósorban éppen az intenzitásnak —, is szerepe van. Nem áll, hogy „frequency alone is responsible for the pitch of the tone” (7). Elegendő ezzel szemben MEYER—EPPLER sottogott mondatok dallamával kapcsolatos vizsgálataira utalni.

A könyv minden bizonnyal több kiadást is megér majd. Talán érdemes lenne majd itt-ott néhány kisebb módosítást eszközölni. A hangszintézisről szóló bekezdést olvasva (19 és k.) az olvasónak az a téves benyomása támadhat, hogy a „pattern playback” módszer a hangszintetizálás egyetlen lehetséges módszere. Utalni kellene a többi eljárásra is. — A register fogalmát beveti, de nem határozza meg a szerző (25) —. „The average is form 100 to 150 c/s for a man, 200 to 300 for a woman” (26). A középértéknek nincs latitűdje. — Nem világos, hogy miért szerepelnek a glottális hangok a *The tongue c. alfejezetben* (31). A 30. lap szerint az l, m, n, v stb. hang „rendes [értsd: nem sottogott] beszédben mindig zöngés”. A 44. lapon utal a szerző arra, hogy az *m* bizonyos hangtani helyzetben zöngétlen a franciában. Ezek az ellenpéldák szaporíthatók lennének. — A fonéma és a fonológia mibenlétéről csak a 93. laptól kezdve beszél a szerző. Fonémákról, variánsok fonémává alakulásáról (48), kombinatorikus variánsokról (58), suprasegmentális fonémákról (80) addig is olvassunk.

A nyelvészet a fonetika iránt érdeklődő közönség és a szakemberek minden bizonnyal ugyanolyan örömmel és hálával fogadják Malmberg „Phonetics”-ét akárcsak a könyv első, francia változatát.

FÓNAGY IVÁN

V. M. Schirmunski: Deutsche Mundartkunde

(Vergleichende Laut- und Formenlehre der deutschen Mundarten). Berlin, 1962. Akademie-Verlag. XV, 662 l. (Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Sprache und Literatur Bd. 25.)

VIKTOR ZSIRMUNSKIJ professzor évtizedek óta foglalkozik német nyelvjárásokkal, *Немецкая диалектология* című összefoglalása oroszul 1955-ben látott napvilágot. Ennek átdolgozott német kiadása a jelen munka, amely nem csupán a germanisták számára kitűnő szakkönyv, hanem sok kérdésben az általános dialektográfia számára is tanulságokkal jár. A szerző bevezetésében külön foglalkozik a helyi nyelvjárások (*Lokalmund-*

arten) kutatásának elméleti kérdéseivel, az első rész a német nyelvjáráskutatás kritikai áttekintése, a munka végén pedig történeti fejlődésrajzot olvashatunk a német nyelvjárásokról. A tulajdonképpeni összehasonlító anyag két nagy tömbből áll: összehasonlító hangtan és alaktan tárgyalja mindazokat a német nyelvi jelenségeket, amelyek nyelvjárási megoszlásúak. A munka bevezetőjében ZSIRMUNSZKIJ a szókincs és a mondattan német dialektológiáját is áttekintette, ennek a két fejezetnek a kiegészítésétől azonban eltekintett, részben terjedelmi okokból, másrészt pedig azért, mivel egy ilyen összefoglalás előbb egy egész sor elméleti, metodikai kérdés tisztázását követelné meg.

Már maga a kutatás területe is igen sokszínű: a német dialektusok megőriztek bizonyos germán, törzsi jellegű nyelvi sajátosságokat, más vonások a középkori feudális tagolódás nyomait mutatják, ezen kívül a német irodalmi nyelv kialakulása során egész sor olyan nyelvi rendszer alakult ki (az úgynevezett *Halbmundart*-ok), amelyek nyelvjárások fölé emelt, de mégsem igazán nemzeti jellegűek. A német nyelvatlaszok jobbára még kiértékeletlen anyaga, a középkori német kirajzások nyelvtörténeti tanulságai, vagy akár az oly sokat vitatott eredetű két Lautwieschiebung, és ezzel kapcsolatban a korai germán törzsek helyes csoportosításának problémái mind igen szorosan hozzátartoznak a mai leíró német nyelvjáráskutatás kérdésköréhez, és igazán csekély azoknak a kutatóknak a száma, akik mindezeket a területeken egyaránt megbízható szakértőknek tartják magukat.

ZSIRMUNSZKIJ professzor a nyelvi egységesülés és differenciálódás kategóriái szerint rendezve először azokkal a legáltalánosabb történeti jelenségekkel foglalkozik, amelyek a dialektusok kialakulását és életét kísérik. Abból a tételből indul ki, hogy a nyelv az emberi társadalom legfontosabb gondolatközvetítő eszköze, amely éppen közvetítő szerepe miatt nem osztályjellegű. Ugyanekkor egységesülésben illetve differenciáltságban mindig annak a társadalomnak felel meg, amely társadalmi csoportjait tekintve maga is egységesülő vagy differenciálódó folyamatokat mutat. A nemzeti szervezethez idején a kialakuló nyelvek már létükben egy egységet tételnek fel, amely azután megbomlik, és létrejönnek a területi megoszlást mutató nyelvi rendszerek. Ez a folyamat nem csupán egy indoeurópai „6snyelv”-ből kialakult egyes indoeurópai nyelvekre, hanem tovább is, az egyes nyelveken belül kialakult nyelvjárásokra is értendő. Az a kérdés azonban, hogy mikor beszélhetünk nemzeti vagy törzsi nyelvekről, mikor pedig nemzeti, illetve törzsi dialektusokról, nem ilyen egyszerű. Igen gyakran megfigyelhető ugyanis, hogy az egyes törzsek (dialektusok) magukat is csak egy nagyobb társadalmi egység (nyelv) részének tartják, és ez meg is felel annak a ténynek, hogy a törzsek közti közös kereskedelem, hadi vállalkozások nem csupán ősi és egyre inkább homályba vesző kapcsolatokat őrizhetnek meg, hanem ezek újjáalakulásához, vagy felelevenedéséhez is vezethetnek. A germán törzsi dialektusok ilyen szemlélete különösen a gót nyelvnek a közgermánon belül való elhelyezése szempontjából fontos. Amikor az osztálytársadalom és az állam kialakul, a korábbi vérségi-területi megoszlás helyébe társadalmi-területi kerül, az eddiginel sokkal inkább megerősödnek azok a helyi kötöttségek, amelyek a mai német dialektusok egymástól való eltéréseinek legláthatóbb vonásait eredményezik. Újabb probléma vetődik fel a közös, „nemzeti”, „irodalmi” nyelv kialakulásával kapcsolatban. MARR ismert *glottogónia*-elmélete szerint ez ugyanis mindig népkeveredéssel magyarázható. A német nyelvterület pedig igazán bővelkedik eltűnt és megmaradt más nyelvek emlékeivel, és eddig is sok olyan munka látott már napvilágot, amelyek szerzői ezt vagy azt a német nyelvi változást, sajátosságot hajdani kelta, megalith, szláv, vagy akár etruszk, jafetita és még kalandosabb népkeveredéssel indokolták. ZSIRMUNSZKIJ ezzel szemben azon a nézeten van, hogy az érthetetlennek tűnő német nyelvi változások b e l s ő k e l e t k e z é s ű e k; sőt az irodalmi, nemzeti nyelv kialakulása mégcsak nem is közös eredet, hanem a később egységesülő életmód eredménye lehet csupán. A helyi dialektusokon felülemelkedve ezért alakul ki olyan soká a végleges német nemzeti nyelv. A nemzeti nyelv csak a nemzet fogalmához kapcsolódhatik, ezt pedig ZSIRMUNSZKIJ jellegzetesen a kapitalizmus korába illő jelenségnek tartja. (Természetesen már korábban is kialakulnak nagyobb helyi dialektusfeletti nyelvi normák, nem egyszer az uralkodó osztályok vagy rétegek használatára, irással is támogatva.) Történeti áttekintése végén a szerző még a jövőbe is vet egy pillantást: szemmel láthatólag az a véleménye, hogy a nyelvjárások eltűnnek. Erőssége a könyvnek mindig konkrét tényekre építő módszere, amely azonban éppen megbízhatóságánál fogva egyaránt alkalmas a kötet elején olvasható elméleti, és a kötet végén megtalálható nyelvjárástörténeti következtetések levonására.

VOIGT VILMOS

Hoffmann Tamás: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában

Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó. 374 l. + 2 melléklet

1. A magyar nyelvtudomány, különösen pedig dialektológiánknak mai nyelv-járásainkkal foglalkozó ága szoros kapcsolatban van a néprajztudománnyal. Ez a szoros kapcsolat nemcsak abban mutatkozik meg, hogy a néprajzi tárgyú feljegyzések — a tárgyi néprajz terminológiai adatai, a folklóre szövegei — fontos forrásai a nyelvtudománynak, hanem abban is, hogy dialektológusaink legnagyobb része foglalkozott néprajzi kérdésekkel is. Többé-kevésbé mindnyájan beleértottuk magunkat a néprajz egyik-másik kérdésébe, ha egyébképpen nem, adatközléssel. Vannak közös problémáink, olyan munkaterületeink, amelyeken néprajztudósoknak és nyelvészeknek egyaránt akad bőségesen tennivalójuk (ilyenek például a magyar névtan sürgető feladatai). S ha olvassuk a néprajzi folyóiratokat vagy kezünkbe vesszünk egy néprajzi monográfiát, sokszor örülünk, sokszor sajnálkozunk aszerint, hogy tekintetbe veszik vagy nem veszik tekintetbe a nyelvtudomány szempontjait néprajzi írónk. A panasz, hogy nem veszik tekintetbe, régi keletű, és ugyanolyan régi keletű az ellenszerehányás is, hogy a nyelvészek sem veszik tekintetbe a néprajztudomány követelményeit. Mindkét fél többé-kevésbé jogosan marasztalja el a másikat, de talán a nyelvészeknek azt a kívánságát, hogy a nyelvjárási szövegeket és a nyelvjárási terminológiát legalább nagyolt fonetikus átírásban közöljék néprajztudósaink, viszonylag könnyen ki lehetne elégíteni. Egy másik, még ennél is könnyebben kielégíthető kívánságunk volna, hogy a néprajzi leírások alapján lokalizálni tudjuk a terminológiát. Sajnos, sok esetben nem derül ki a néprajzi szövegekből, hogy a szerző a néprajztudomány műszavát használja-e egy-egy esetben vagy helyhez köthető népnyelvi műszót-e.

Nem volna azonban sem méltányos, sem célravezető most és ebben a keretben tárgyalni ezt a kérdést. A különböző tudományágak összehangolásának fő problémáit előbb-utóbb mindenképpen rendezni kell, hiszen elsőrendű gazdasági, pénzügyi érdek fűződik ahhoz, hogy bármilyen — nagy fáradsággal — összegyűjtött anyagot olyan formában publikáljunk, amely forma kielégíti mindazoknak az igényeit, akik abból a publikációból adatokat merítenek. — Legalább ennyit mégis el kell mondanom, mert az ismertetendő műben igen gazdag nyelvjárási anyag van közöttéve, szövegek a nyelvtérület különböző pontjairól, de még megközelítően sem fonetikus feljegyzésben. S ez az egyetlen, a nyelvész szemével nézett hiányossága a könyvnek.

2. HOFFMANN TAMÁS nagyszabású monográfiája ugyanis kimerítő részletességgel és alaposággal a szemnyerés különféle módozatai közül a nyomtatást vizsgálja. A nyomtatással kapcsolatos nyelvi problémákat is olyan behatóan tárgyalja, hogy ezen a téren általában nyelvész olvasóját is kielégíti. Mielőtt azonban a bennünket közelebből is érintő néhány részlethez fűznék megjegyzést, legalább nagy vonalakban ismertetem a mű tartalmát.

A könyv a bevezető, az összefoglaló fejezeten és az adattári részen kívül három főrészből áll. Ezekben a szerző a következő kérdéseket vizsgálja: 1. A munkafolyamat helye, üzemszervezeti feltételei; 2. A munka technológiai változatai — a paraszti kísérletezés és a termelőkapacitás kérdései; 3. A nyomtatók vállalkozásai, azaz a munka szervezeti formái. Az első kettő ezek közül több alfejezetre tagolódik. — Anyagának földrajzi elrendezését, adatainak lokalizálását az 1895. évi helységnévtár alapján végezte el (22). Forrásai között a legtagabb értelemben vett nyelvemlékek — okleveles anyag, kéziratok források, nyomtatott művek, szójegyzékek, szótárak — éppen úgy szerepelnek, mint több száz parasztember és asszony válaszai.

Az első főrészt hat fejezetében a szerző vizsgálja a *szérű* változatait, a *horreum* — *szérű* — *csűr* problémáját; bemutatja a szérűt a paraszti lakótelepülésen belül és a szálláskertben; foglalkozik az alkalmi használatú szérűk kérdésével s ennek kapcsán a vonatkozás eredetével, végül pedig a Pesty-féle gyűjtés alapján megvizsgálja azokat a helyneveket, amelyek a munkafolyamat helyére, üzemszervezeti feltételeire vonatkoztathatók (122 kk.). Az alább részleteiben is érintendő néhány kérdésen kívül felhívom a figyelmet arra, hogy szerzőnk a 47. és következő lapokon elemzi néhány XV—XVI. századi kódexünknek vallomását a szemnyerés színhelyéről és módjáról; megállapítja, hogy a szemnyerés szérűn, szabad ég alatt vagy építményben történt, állati erővel való nyomtatás vagy emberi erővel való cséplés útján (51). — A helynevekkel foglalkozó fejezetben hangsúlyozza: „itt most nem annyira a nyelvi vizsgálat, a helynévkutatás nyelvészeti törekvései kerülnek majd előtérbe, hanem a termeléstörténet, közelebből

a paraszti termelés, a paraszti munka és így a paraszti életforma történeti rekonstrukciójának lehetőségei" (123). A megvizsgált helynevekben a következő közszói elemek fordulnak elő: *szérű* (124—8), *kert* (128—32), *szállás* (132—7), *lóger* (137—9), *szín* (139); e szóval alakult helynév a Pesty-féle gyűjtésben nincs), *pajta* (139—41), *csűr* (141—3), *istálló* (143—5). A *lóger* és a *szín* problémájára később is visszatér (154—5), s a helynevekkel kapcsolatos kérdések értékelésében felhasználja a statisztikai módszert is (162). Megállapítja, hogy a külterjes agrotechnika műszavai, „amelyek az idők folyamán helynevekként merevedtek meg, és ilyen, valóban kikristályosodott formájukban olykor napjainkig is őrzik emlékét rég kihalt, mert elavult, de annál több fáradságos küszködéssel járó termelő eljárásoknak és a termelő emberek életmódjának" (151). „A helynevek tehát általában ... tükrözik mindazokat a folyamatokat, amelyek a Kárpát-medence agrár-fejlődésében az extenzív üzemszervezeti formák kialakulását és további módosulásait jelentik" (163). Ehhez hozzátesszük, hozzá kell tennünk, hogy a helynevek számos más vonatkozásban is tükrözik az elmúlt korok különféle viszonyait, s igen sürgető feladat volna országos méretekben elvégezni a gyűjtőmunkát, azt a munkát, amelyet Zala megye elvégzett s a gyűjtés eredményét 1964-ben meg is jelentette.

A második főrész első fejezete a nyomtatómunka ismertetése (164—6), egy parasztember elbeszélése, de nem fonetikus közlésben. Majd a munka eszközeit veszi sorra (166—74): *villa* (167—8), *gereblye* (169—71), *szemhúzó* (171), *jelező seprű* (171), *szórolapát* (171—3), *véka* (173—4). Bemutatja szerzőnk a nyomtatómunka alapváltozatait (174—9), az ágyás formáit (179—85). Külön fejezetet szentel az állati munkaerő kérdésének (185—97). Őt részletben tárgyalja a nyomtatótechnika táji változatait és normáit (197—228). Vizsgálja a nyomtatómunka termelékenységét (228—84) és az emberi munkaerő problémáit (285—93).

A harmadik főrész a nyomtatók vállalkozásaival foglalkozik. Bőségesen közöl szövegeket (299—304, 321—6, 338—40), de nem fonetikus lejegyzésben.

Az egész műhöz rövid összefoglalás (342—9) és adattár (350—74) zárja be a kötetet.

3. A következő sorokban néhány részlethez fűzők megjegyzéseket.

Helyesen hangsúlyozza szerzőnk, hogy a *szérű* és a *csép* szavak önmagukban még nem világosítanak fel arról, hogy a cséplés vagy a nyomtatás hogyan zajlott le. A kutatásnak a munkafolyamatok rekonstrukciójára kell törekednie (21—2). — Az 1343-i *loca graminalia* adat értelmezésében nézetem szerint szerzőnknek van igaza: a *prata* szinonimája s nem 'szérű' (41). — Igaz ugyan, hogy „... a *csép* jövevényszó átvételének ideje hangtörténetileg nem rögzíthető" (52), de az is bizonyos, hogy — szökezdő *cs*-je miatt — korainak kell lennie (vö.: Kniezsa, SzJsz. I, 125—6; Bárczi, Hangt.² 111—2). — Egy 1436-i *hombra* adatban szerzőnk az *umbra* szót véli felismerni, s tárgyilag aborát lát mögötte; úgy gondolja, hogy ez az *umbra* 'árnyék' voltaképpen *szín* szavunk fordítása (67). Ez utóbbit el is fogadhatjuk, de nem szabad elfelejtenünk, hogy magának az *árnyék* szónak is volt 'szín, kunyhó, sátor' jelentése, tehát nem a *szín*-t, hanem az *árnyék*-ot fordították a *hombra* 'umbra' szóval. Hogy ez t á r g y i l a g 'abora' is lehetett, azt én nem látom lehetetlennek, de bizonyítottnak sem. — Az *ágy* kétségtelenül finnugor eredetű szó, de szótörténeti vonatkozásban van még tisztázandó probléma vele kapcsolatban (179—80). Meg kell említenem, hogy e szavunknak mai uralkodó jelentése 'fekvőhely', semmi esetre sem 'ágynemű', mint szerzőnk írja.

A könyv más elvek szerint van szerkesztve, mint a nyelvészeti kiadványok, de gondosan és következetesen, egy-két szeplő, apró szépséghiba mégis benne maradt a kinyomott szövegben. Így például nem tudom, miért kellett a Forcellini nevet latinositani (Forcellinus). Sajtóhiba van a 40. lap első sorának kurzíván szedett latin szövegében: *terra terre* helyett, *iugere iugera* helyett. A 42. lapon: „... az élet parancsoló szüksége írta normative elő, illetőleg szolgáltatott nagyszámú mintát, előképet...". Miért van itt szükség a *Vorbild* fordítására? Miért írja a kódexeket *Codex* alakban (47 stb.)? Nyilvánvaló sajtóhiba, de többször is előfordul a „száll < szállás" formula (134, 135). Szokatlan szóhasználat: „amelyet m u t a t é k n a k megemlítettünk" (148); *mutatóban*, *példaképpen* vagy ilyenféle inkább helyénvaló volna. A 154. és a 161. lapon többször is szerepel a *fémjelzett* szó némileg szokatlan kapcsolatban. Pongyolában maradt a 154. lap ötödik-hatodik sorában olvasható, zárójelbe tett mondat, s találunk még egy-két — nem értelemzavaró — sajtóhibát.

4. Ezek a szóvá tett apró szépséghibák azonban nem homályosítják el a gazdagon illusztrált monográfia alapvető érdemeit. Legfontosabb szempontjának, a munkatermelékenység rekonstrukciójának következetes érvényesítése révén a nemzetközi szakirodalom hasonló témájú monográfiáit is felülmúlja, s fő érdemeit természetesen nem nyelvtudományi, hanem néprajzi és gazdaságtörténeti folyóiratokban kell s lehet igazán

méltatni. Számunkra főképpen a reáliákra alapozott szótörténeti fejtegetései hasznosak és igen tanulságosak. Egyszersmind felhívja figyelmünket olyan tennivalókra, amelyeket nyelvészeknek kell elvégezniük. Már említettem fentebb is a földrajzinév-gyűjtés kérdését. Megemlítem most a magyar történeti szóföldrajz sokáig nem halasztható művelésének, a történeti szóföldrajzi kutatások megindításának problémáját. (A munka olvasása közben az 54. lapnál jegyeztem meg: történeti szóföldrajz; milyen jó volna, ha volna!)

A könyvet külsejében is szép formában jelentette meg az Akadémiai Kiadó. Illusztrációi — térképek, rajzok, fényképek — és a különféle táblázatok igen hasznos szemléltető anyagot tárnak az olvasó elé.

Hoffmann Tamás ebben a munkájában, bár maga többször is hangsúlyozza eredményeinek feltevés jellegét, hipotetikus voltát, maradandót alkotott. Hiszen ha egyik-másik feltevése a jövőben nem bizonyulna is időt állónak, az feltárt források, az összegyűjtött anyag, megszólaltatott adatai nem fognak elavulni.

PAPP LÁSZLÓ

TARTALOM

LAKÓ GYÖRGY: Húsz év a hazai finnugor nyelvtudomány történetében	3
VÁSZOLYI ERIK: Adatok egy zürjén nyelvjárás múltjáról és jelenéről.....	7
MOÓR ELEMÉR: Újabb adalékok a hangbetoldásos rövidülések kérdéséhez	33
FODOR ISTVÁN: Az afrikai nyelvek osztályozásának problémái	41

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

LITKIN, V. I.: A zürjén <i>kis</i> 'вид шкуры'	113
BERECZKI GÁBOR: Etimológiai megjegyzések	115
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések	117
MOÓR ELEMÉR: Malom és molnár	130
MOÓR ELEMÉR: Úr és ország	139
TOMPA JÓZSEF: A magyar igeragozás alapkategóriái XIX. századi nyelvtanainkban	143
VÉRTES O. ANDRÁS: Révai magánhangzó-meghatározása	150

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

HAJDÚ PÉTER: Finnugor szak a magyar egyetemeken	153
SZ. KISPÁL MAGDOLNA: Hozzászólás Hajdú Péter „Finnugor szak a magyar egyetemeken” című cikkéhez	154
SZABÓ LÁSZLÓ: Újabb finnugrisztikai kutatások a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Petrozavodszki Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Intézetében	155
KÁLMÁN BÉLA: Artturi Kanniston tutkimusmatkat Siperiassa vuosina 1901–6. 157	157
KÁLMÁN BÉLA: Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola	159
KISS LAJOS: <i>Carlo Tagliavini, Storia di parole pagane e cristiane attraverso i tempi</i>	160
KISS LAJOS: <i>Milka Ivić, Praveci u lingvistici</i>	162
PAPP FERENC: Э. А. Штейнфельдт, Частотный словарь современного русского литературного языка	166
FÓNAGY IVÁN: <i>Peter B. Denes—Elliot N. Pinson, The speech chain</i>	168
FÓNAGY IVÁN: <i>Bertil Malmberg, Phonetics</i>	172
VOIGT VILMOS: <i>V. M. Schürmunski, Deutsche Mundartkunde</i>	175
PAPP LÁSZLÓ: <i>Hoffmann Tamás, A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában</i>	177

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Dáolki János

A kézirat a nyomdába érkezett: 1985. I. 13. — Példányszám 650 — Terjedelem: 15,75 (A/5) ív. + 1 melléklet

MUNKATÁRSAINKHOZ!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.

2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.

3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ritkított (értelmi kiemelésre), = félkövér (alcímek betűtípusaként), = kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).

4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.

5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

LAKÓ GYÖRGY

LXVII. kötet 2. szám

Budapest, 1965

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
KÁROLY SÁNDOR
LAKÓ GYÖRGY
MAGDICS KLÁRA
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

LAKÓ GYÖRGY

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST, V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

A kiadvány előfizethető
vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL,
Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111-010.

MNB egyszámlaszám: 46.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185-612.

a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODA
1. számú Hírlapboltjában,
Budapest V., Bajcsy Zsilinszky út 76.

és bármely postahivatalban,

Csekk számlaszám: egyéni 61.257.,
közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizetési díj egy évre 28,- Ft.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlá-
tozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest, V., Alkotmány utca 21.).

Vahi osztják nyelvtanulmányok

(Első közlemény)

„Vahi osztják nyelvtanulmányok” c. dolgozatom az 1956–57-es évek folyamán Leningrádban vahi osztják diákoktól gyűjtött anyagomat s feldolgozását tartalmazza.

A dolgozat a következő részekből áll: *a*) Hangtan, *b*) Alaktan, *c*) Mondattan (vázlat), *d*) Szövegmutatványok és végül *e*) Szógyűjtemény (példamondatokkal). A dolgozatom rövid, könyvészeti összefoglalással zárom le, mely a nyelvjárásra vonatkozó legfontosabb irodalmat fogja tartalmazni.

A feldolgozás során csekély kivételtől eltekintve csak saját gyűjtött anyagomra támaszkodtam. Céloom elsősorban anyagom közzététele volt, ezért vitába — a hangtani részen kívül — sehol sem bocsátkoztam.

Nyelvmestereim a következők voltak: Физа Прасина, Николай Прасин és Раиса Прасина, akik közül az első Ларьяк-i (osztjákul *larjak*), a másik kettő pedig Кулын—Игол-i (*kuløn-jyöl*) származású. Életkoruk — akkor — 16 és 21 év között volt, az időtájt mindannyian főiskolai hallgatók. (Minderre vonatkozólag l. még: *Нук. LXIII, 209–10*).

Nyelvmestereimnek a közölt adatokat és nagy türelmet kívánó, olykor áldozatos munkájukat ezúttal is köszönöm. Hasonlóképp köszönöm Н. И. Терешкин-nak, az osztják származású nyelvész kutatónak, hogy a vahi osztják nyelv ismeretébe bevezetett.

Budapest, 1964. május—december.

Hangtan

A hangállomány

M a g á n h a n g z ó k

1. A vahi osztjákban 13 magánhangzó (fonéma) van. E magánhangzók a következő szempontok szerint oszlanak meg: *a*) a képzés teljessége (tartama), *b*) a nyelvhat emelkedésének iránya, *c*) a nyelvhat emelkedésének magassága és *d*) az ajakműködés jellege. E szerint a magánhangzók lehetnek: *a*) részint teljesek (hosszúak), részint redukáltak (rövidek), *b*) magas vagy mély hangszínűek (palatálisak vagy velárisak), *c*) felső, középső, valamint alsó nyelviállásúak és *d*) részint ajakkerekítéssel képzettek (labiálisok), részint ajakréssel ejtettek (illabiálisok). E képzésmódok mindegyike fonematikus jellegű, részben a *c*) pontban foglaltak kivételével, minthogy az ún. redukált hangok körében a zártság-nyíltság csak másodlagos megkülönböztető szerepet játszik.

2. A vahi nyelvjárásban ma a következő magánhangzók fordulnak elő:

		Palatálisok		Velárisok	
		Illabiális	Labiális	Illabiális	Labiális
Teljes magánhangzók	zártak	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>ɨ</i>	<i>u</i>
	középsők	<i>e</i>	<i>ö</i>		<i>o</i>
	nyíltak	<i>ä</i>		<i>a</i>	
Redukált magánhangzók		<i>a</i>	<i>ö</i>	<i>ä (ä)</i>	<i>o</i>

3a. Az ún. teljes és redukált magánhangzók közötti különbségnek több képzésmódi összetevője van: időtartam, minőségi eltérés (pl. *a*, ill. *ä*, mely utóbbinak némi labiális színezete is van, stb.), eltérő jellegű és erősségű nyomaték, „redukált” képzésmód, bizonyos „mormoltság” stb. (A kérdés irodalmához l. STEINITZ, OstjVok. 11—4, 26—8 stb.) A kétféle hangcsoport között a különbség leglényegesebb meghatározója kétség kívül az időtartam, pontosabban: az ún. redukált hangok viszonylag állandó jellegű (stabil) rövid időtartama. A teljes hangok időtartama függ a szó hangszerkezetétől (pl. a szótagok számától), a hangnak a szóban elfoglalt helyétől (hogy a kérdéses hang első, hangsúlyos vagy más szótagban van-e), a szótag zártságától (nyíltságától) s a környező — főképp a rákövetkező — mássalhangzó minőségétől stb. Egy és ugyanazon szó különféle alakjaiban ugyanannak a magánhangzónak így többféle (fonetikai jellegű!) időtartama is lehetséges. Pl. (KARJ.—TOIV. 452b) *köt* 'Hand': *kö'tkən*, *köikəl*, *kötəl* (ahol is *ö* = negyedhosszú, *ö* = félhosszú és *ō* = hosszú). Ezzel szemben a redukált magánhangzó rövidege — abszolút időtartamát tekintve — viszonylag állandó, majdnemhogy független a magánhangzó szóbeli helyzetétől.

3b. Az alábbiakban, szemléltetésül, felsorolom néhány szó magánhangzójának eszközfonetikai mérések alapján megállapított időtartamát:

A) Magánhangzók időtartama egyszótagú szavakban:

teljes magánhangzók		redukáltak	
<i>köt</i> 'kéz'	22,08φ	<i>köt</i> 'köz'	8,18 φ (φ = 1/100 sec.)
<i>kat</i> 'ház'	15,28		
<i>kijč</i> 'penész'	11,21	<i>káč</i> 'moha'	7,92
<i>kür</i> 'fejszeféleség'	21,69	<i>kər</i> 'mozsár'	8,05
<i>sem</i> 'szem'	23,09	<i>səm</i> 'szív'	14,12 (?)
		<i>kām</i> 'igen'	8,11
<i>ku</i> 'férfi'	24,03		
<i>ni</i> 'nő'	24,89		

B) Magánhangzók időtartama kétszótagú szavakban:

<i>äpim</i> 'apám'	<i>ä</i> = 7,21 φ	<i>ɨ</i> = 19,98 φ
<i>käsí</i> 'ember'	10,47	12,90

C) A *kat* 'ház' magánhangzójának időtartambeli változásai:

az első szótagban (a többi magánhangzó)	[a második szótagban, a rag magánhangzójának az időtartama]
a) <i>kat</i> 15,28 φ	—
b) <i>katn̄</i> 16,13	[11,46 φ]
c) <i>kata</i> 20,71	[18,65]

4a. A mai *ö, o* fonémát tartalmazó szavakban KARJALAINEN (OL., KARJ.—TOIV. stb.) a zártság—nyíltság szempontjából háromféle fokozatot jelöl: 1. *õ*, 2. *ö* és 3. *ö*, illetve 1. *o*, 2. *o* és 3. *o*. STEINITZ (OszjtVok. 26—8, 60—2, 62—6 stb.) KARJALAINEN (OL.) nyomán mind a vahi osztjákra (KARJALAINEN, 1900 körül), mind az őszosztjákra feltesz — az *ö* és az *o* mellett — egy (nyílt) *ä* és *o* hangot is. Megjegyzése szerint (i. m. 27—8) saját gyűjtése idejére (1935) az *ä* és az *ö*, illetve az *o* és az *o* hangok *ö, o* hangban egybeestek.

4b. Saját észrevételeim szerint mind az *ä*, mind az *o* hang a mai vahi nyelvjárásban megvan. Kétséget kizáróan a következő szókban észleltem őket (a magánhangzó nyíltságát külön nem jelölöm): *çöγar* 'nyúl', *jðη* 'tíz', *köγal* 'csésze', *köγar-* 'fől', *köman* 'kívül', *kör* 'kemence' stb., ill. *çoyül-* 'füttyül', *çow* 'fél', *joyâη* 'folyó', *koyâl-* 'lépeget', *kol-* 'hall', *kolâm* 'három', *kos* 'csillag', *oy* 'fej', *ronkintâw* 'kolomp' stb.

4c. E szókban az *ä* és az *o* hang főként *k-* után, valamint *γ, η, nk, m* és *w* (< **p*) előtt fordul elő. (Minimális számú kivételtől eltekintve hasonlóképp a KARJALAINEN és STEINITZ által említett példákban is!) STEINITZ — véleményünk szerint is — helyesen mutatott rá, hogy az *ä* és az *o* hangoknak — az *ö* és az *o* hangokkal való szembenállásukban — nincs jelentésmegkülönböztető szerepük (i. m. 278). Ha ehhez még hozzávesszük, hogy e hangok csak bizonyos meghatározott hangtani helyzetben (labiális mássalhangzók környezetében) fordulnak elő, másnak, mint allofónnak nem tarthatjuk őket.

5. Az *ä*, az *ä* és az *ä* hangok a hangrendszerben sajátos helyet foglalnak el. Az *ä* (az összetett szók kivételével) a szóknak csak első szótagjában, az *ä* pedig csak nem-első szótagban fordul elő. Ily módon — mint TYERJOSKIN (Ocs. 5—12) — egy fonémának, ill. egy fonéma kombinációs variánsainak vélhetnénk őket. Az *ä* hang az *ä* — *ä* párhoz hasonló szerepet tölt be: Az *ä* — az *ä*-hoz hasonlóan — előfordulhat első, és — miként az *ä* — nem-első szótagban is.

Hogy egy bizonyos nem-első szótagban *ä* vagy *ä* magánhangzó van-e, azt a szó hangrendje (az első szótag palatális vagy veláris hangszíne), a magánhangzóharmónia határozza meg.

Nézetünk szerint a vahi osztják nyelvjárásban a 9 teljes, és a 4 redukált (első szótagi, stb. *ä, ä, ä* és *ä*) magánhangzón kívül van még egy „fonéma”, az *ä/ä* hangkettős. E sajátos kettős fonéma jellemzője az, hogy 1. csak nem-első szótagban fordul elő, 2. jelentésmegkülönböztető (hírközlő) funkciója helyértékében van: lehetővé teszi — szó belsejében — a mássalhangzók kiejtését azáltal, hogy mintegy „tagolja” azokat, ezenkívül — adott helyzetben — „ejtéskönnyítő”.

Mindebből pedig végső soron az következik, hogy az *ä* és az *ä* hangoknak egy jellel való jelölése félrevezető. Sőt, ha teljesen következetesek akar-nánk lenni, az *ä* és az *ä* hangokban realizálódó *ä/ä* fonémát az (első szótagi) *ä*-től is külön kellene választani, azaz tőle eltérő jellel kellene jelölni.

Példák az *a/ā* hangra: *päjəysəkətəwəl* 'könyörögni kezd'; *pürəysəš* 'kérdezte' (az utolsó szótagban ejtéskönnyítőként); *kat* 'ház': *katət* 'házak' stb.

6. Az egyes magánhangzók megterheltsége nem egyenlő. Ezen belül is más a gyakoriságuk 1. első szótagban, beleértve az abszolút szókezdőket is, 2. nem-első szótagban és 3. végződéseken (képzőkben és ragokban).

6a. Az első szótagban minden magánhangzó előfordul. Ez alól csak az *a/ā* kivétel, mely rendszerszerűleg csak nem-első szótagban van meg. Csak első szótagban fordul elő az *e*.

6aa. Abszolút szókezdőként leggyakoribb az *o*, *i* és az *ā*, ritkábban fordul elő az *u*, *ə* és az *a*, továbbá az *e* és az *ā*, valamint az *ī* és az *ō*, *ö*. Az *ü* szókezdőként alig fordul elő.

6b. Nem-első szótagban a következő magánhangzók állanak: *ā*, *a*, *i*, *ī* és *ə*, *ē* (*a/ā*).¹

6c. Az említett hangokon kívül egyes végzésekben előfordul még *ü*, *u*, *ö*, *o*, *ő* és *ő* is. Ezek a végzések a következők: *üγ/uy*, *uj*, *öγ/oy* és *őγ/őγ*. Az *ő* szórványosan előfordul egyes szavak 2. szótagjában is. Például: *ököm* 'kis', *möyöli* 'mi' stb. (L. még a következő pontban.)

7. Az *ü*, *ö* és *ő* hangok megléte a környező mássalhangzók minőségétől függ.

Anyagunkban (főnévi, melléknévi és igei szótóban) az *ü* 9, az *ö* 33 és az *ő* 29 (összesen 71) alkalommal fordul elő.

7a. Az *ü* és az *ö* hangok előfordulásának feltétele vagy szókezdő *k*-, vagy pedig rákövetkező (labiális jellegű) *-γ*, *-η*, *-ηk*, *-k* (összesen 40 esetben, az esetek 95,26%-ában). E „szabályosságtól” csak két szó (*mül* 'sapka', *pütkül* 'madár') tér el. De ezekben is labiális mássalhangzó van, úgyhogy a labiális jellegű mássalhangzók jelenléte mint az *ü*, *ö* magánhangzók előfordulásának feltétele kivétel nélküli szabályosságnak látszik.

7b. Az *ö* magánhangzóra a fenti szabályosság — bár némi kiegészítéssel — szintén vonatkozik. Az *ü* és az *ö* hangokra vonatkozó szabályosság az *ö*-t tartalmazó szók (29) közül 20-ra (az esetek 68,93%-ára) minden módosítás nélkül érvényes. Az *e* szabályosságot nem követő szókban a rákövetkező mássalhangzó a legtöbb esetben (9 közül 6-ban) *r*, ill. *j* (3—3 szóban), *l* (egy szóban: *öl* 'gyújt'), két szóban (*öde* 'irányít, nyújt', *önce* 'hát' [főnév]) pedig *č*, ill. *ņč* mássalhangzókönyezet van.

7bb. Hasonló helyzetben fordul elő az *ő* nem-első szótagban — szórványosan — az *ököm* (*ökəm*) 'kis', a *möyöli* 'mi (kérdőnévmás)' stb. szókban, valamint az *-öy* végződésben.

8. Az *e* magánhangzó meglétének feltételei azonosak az *ö* magánhangzóéval — de ellenkező előjellel. Az *e* fonéma *k* után (anyagunkban) csak egy szóban (*kelə* 'harmat'), *-γ* előtt pedig mindössze két szóban (*mevi* 'folyókanyar, hajlat', *teyən* 'csendesség') fordul elő. (Az *e*-nek *-η*, *-ηk* és *-k* előtti előfordulására nincs példánk.) E felsorolt esetek az összes esetek 2,94%, ill. 5,88%-át (összesen 8,82%-át) jelentik. A *k*-gyakorisága szókezdeten kb. 17%, a *-γ*, *-η*, *-k* fonémáké és az *-ηk* mássalhangzókapcsolaté pedig összesen mintegy 28—29%. Mindez arra mutat, hogy az *ö* és az *e* fonémák előfordulásuk feltételeiben „kiegészítik” egymást.

¹ E hangok — meglepő módon — azonosak azokkal a magánhangzókcal, amelyek — többek között — a régi vogul (18. századi) nyelvjárásokban szóvégi magánhangzóként állhattak. (L. GULYA, A manysi [vogul] nyelv szóvégi magánhangzóinak történetéhez. NyK. LXII, 33—50, különösen 43; további irodalommal.)

9. Az *ö* magánhangzó előfordulásának a feltételei azonosak az *ő* magánhangzóéval. Az *ö* magánhangzó *k*- után, valamint *-γ*, *-η* előtt fordul elő anyagunk 30 *ö*-t tartalmazó szava közül 21-ben (70,00%). Az *ö* magánhangzó a továbbiakban még a következő mássalhangzók előtt fordul elő: *r* előtt (a fennmaradó 9 szóból 6 szóban), *l*, *l̥* és *ç*-előtt (1—1 szóban, összesen 3 szóban). Az *ö* magánhangzó *j* előtt — anyagunkban — nem fordul elő.

M á s s a l h a n g z ó k

10. A mássalhangzók száma 18, melyek a következők:

A képzés módja szerint	A képzés helye szerint					
	Billabiális	Dentális, alveoláris	Palatális			Postalveoláris
			a) Dorzális	b) Kakuminalis	c) Pergő	
Zárhang (Explozív)	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>t̥</i>			<i>k</i>
Réshang (Frikatíva)	<i>w</i>		<i>j</i>			<i>γ</i>
Szibiláns		<i>s</i> [<i>š</i>]				
Affrikáta				<i>ç</i>		
Likvida		<i>l</i>	<i>l̥</i>	<i>l̥</i>	<i>r</i>	
Orrhang (Nazális)	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ŋ</i>	<i>ɲ</i>		<i>ŋ</i>

11. A mássalhangzók zöngés vagy zöngétlen voltának nincs elsődleges fonematikus jellege. Másodlagos szerepük miatt azonban mégis számon tartjuk őket. Zöngés jellegű mássalhangzók: a réshangok (*w*, *j* és *γ*), a likvidák (*l*, *l̥* és *r*), valamint az orrhangok (*m*, *n*, *ŋ*, *ɲ* és *ŋ*); zöngétlen jellegűek: a zárhangok (*p*, *t*, *t̥* és *k*), a szibiláns (*s*) és az affrikáta (*ç*).

12. Mássalhangzótorlódás (2 + 1 mássalhangzó találkozása) esetén a megelőző szótag két szótagvégi mássalhangzójából a második kiesik, abban az esetben, ha a szótag végén levő második mássalhangzó *p*, *t*, *k* vagy *ç*. Ebben az esetben a kieső mássalhangzót megelőző zöngés mássalhangzó, a *j*, az *l*, *l̥* és az *r*, valamint az *m*, *n*, *ŋ*, *ɲ* és az *ŋ* zöngétlenedik s helyébe *J*, *L*, *l̥*, *E*, *R*, *M*, *N*, *ŋ*, *ɲ* variáns lép.

Például: *ämp* 'kutya': *ämläm* '[az én] kutyáim', *wont* 'erdő': (*wont* + *γän* >) *wonkäm* 'erdők (ktsz.)', *kañt-* 'beteg (ige)': *kañyaläm* 'beteg voltam', *kəñç-* 'keres, fog valamit (pl. halat)': *kəñwəl* 'keres' stb.

13. A *k* minden helyzetben, a *t* pedig abszolút szóvégen aspirált ejtésű. Például: *kał* 'ház', *köt* 'kéz', *tət* 'itt' stb.

14. A zöngés mássalhangzók abszolút szóvégen képzésük utolsó fázisában elzöngétlenednek (és aspirált ejtésűek). Például: *kōrasəw* 'alakú': *kōrasəw*, *kōγ* 'kő': *kōχ*, *jəm* 'jó': *jəmə* stb.

15. Az egyszerű mássalhangzók magánhangzóközi helyzetben megnyúlnak. Például: *əs* 'anya': *əsət* 'anyák'; *jəm* 'jó': *jəmət* 'jól' stb.

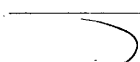
16. A mássalhangzók nyúlása (hosszúsága) nem fonematikus.

17. Kettős (gemináta) mássalhangzó viszonylag ritka. Például: *əllə* 'nagy', *willä* '(olyan) mint' stb.

18. A palatális mássalhangzók képzésbeli sajátosságai. A dorzális képzésű, palatalizált mássalhangzók (a *t*, *l* és az *n*, valamint a *j*) képzése során a nyelv középső része („háta”) jut a szájpaddal érintkezésbe (sematizálva:

 a szájpaddal

a nyelv állása). A kakuminális mássalhangzók (az *l*, *n* és a *ç*) ejtésakor viszont csak a nyelv hegye — meglehetősen hátrafelé hajolva — érintkezik a szájpaddal megfelelő (kb. középső) részével (sematizálva:

 a szájpaddal
a nyelv állása).

19. A *ç* affrikáta képzése során — részint egyéni ejtismódtól, részint a hangtani helyzettől függően — többféle ejtésváltozat lehetséges: a réselem hol gyengébb, hol erősebb. Fonetikus jelöléssel kifejezve: *tʃ* ~ *tʃ̣*, igen ritkán még *ṭ* is előfordul. Például: *waça* 'városba': *waʃa*; *içənwəs* 'ablak': *iʃənwəs* stb.

20. Az *ʃ* hang csak jövevénytelen szóban (például: *škola* 'iskola' < or. *школа* ua.) s néhány onomatopoeitikus szóban fordul elő. Például: *kōš!* [csendreintés] stb.

21. Nem elsődlegesen fonematikus értékű a mássalhangzók ajakkerekítéssel vagy anélkül történő képzésmódja. Figyelembevételük azonban hatásvizsgálatoknál több szempontból is kívánatosnak látszik.

Labiális jelleggel ejtett mássalhangzók: a) a bilabiálisak (*p*, *w*, *m*) és b) a postalveolárisak (velárisak) (*k*, *γ*, *ŋ*, azaz a szájüreg elülső és a hátsó részében képzett mássalhangzók). Legkevésbé labiálisak a *t*, *s*, *n*, valamint a *t*, *l* és az *n* (azaz a szájüreg középső részében képzett hangok).

22a. Fonetikai szempontból megkülönböztetett helyet foglalnak el a mássalhangzókapcsolatok.

A mássalhangzókapcsolat a mássalhangzóknak egy-egy morfémán (törmorémán, képzőmorfémán) belüli olyan állandó kapcsolata, mely közé más hang (magánhangzó) semmilyen fonetikai helyzetben sem kerülhet.

22b. A mássalhangzókapcsolatok száma meglehetősen nagy (anyagunkban 31). Például: *ŋk*, *nt*, *rt*, *mp* stb.; *süŋk* 'nap (Sonne)', *kaŋt* 'beteg (ige)', (képzőben) *älynt* 'fekszik, alszik' stb.

A mássalhangzók előfordulása és gyakorisága (tőszavakban)

(Gyakorisági vizsgálatainkat az anyagunkban levő ígék, főnevek és melléknevek, összesen 423 szó alapján végeztük. Vizsgálataink tájékoztató jellegűek, ezért a különböző gyakorisági összefüggéseket csak százalékarányban adjuk meg, az abszolút értékek megadásától — általában — eltekintünk.)

Szókezdő helyzetben

23. Mássalhangzós szókezdő a szavak 86,76%-ában van, a szavak 13,24%-a magánhangzóval (Ø-mássalhangzóval) kezdődik.

24a. Szókezdő helyzetben két mássalhangzó (a γ és az η) kivételével minden mássalhangzó előfordul. (Anyagunkban szókezdő η - nincs. Más forrásokban is alig egy-két szóban van meg. Vö. KARJ.—TOIV. 561—99, TYERJOSKIN, Ocs. 168.)

24b. Az alábbiakban felsoroljuk, hogy az egyes mássalhangzók szókezdő helyzetben, százalékban kifejezve, hányszor fordulnak elő.

1. <i>k</i> 16,78%	6. <i>t</i> 7,09%	12. <i>l</i> 2,13%
2. <i>p</i> 11,35	7. <i>s</i> 5,67	13. <i>t</i> 1,89
3. <i>w</i> 8,75	8—9. <i>m, n</i> 4,26	14. <i>r</i> 1,65
4. <i>l</i> 8,27	10. <i>n</i> 3,78	15. <i>l</i> 1,42
5. <i>j</i> 8,04	11. <i>č</i> 2,84	16—18. γ, η, η 0,00

24c. Szembetűnő, hogy a *k* és a *p* szókezdeten való előfordulása együttesen az esetek 28,13%-át teszi ki.

Nem-szókezdő helyzetben (szó belsejében vagy szó végén)

Egyszerű mássalhangzók

25. E helyzetben — a \emptyset -mássalhangzó kivételével — minden mássalhangzó előfordul. Vizsgálatainkban a *ku* 'ember', a *wə* 'vesz' típusú szokat *kuj*-, ill. *waj*-tőalakban vettük figyelembe. Ily módon e csekély számú esetek is — gyakorlatilag — teljesen elesnek.

25a. Egyszerű mássalhangzó nem-szókezdő helyzetben az összes vizsgált szavak 84,40%-ában, összesen 357 szóban van.

25b. A nem-szókezdő egyszerű mássalhangzók előfordulásának a százalékos megoszlása a következő:

1. γ 22,69%	6. <i>k</i> 5,04%	11. <i>n</i> 2,80%
2. <i>r</i> 13,73	7. <i>s</i> 4,76	12. <i>t</i> 2,52
3. <i>l</i> 12,32	8. <i>m</i> 4,20	13—14. η, p 2,24
4. <i>j</i> 8,12	9. <i>w</i> 3,64	15. <i>l</i> 1,96
5. <i>t</i> 6,44	10. <i>č</i> 3,08	16—18. <i>l, n, n</i> 1,40

25c. Figyelemre méltó a γ előfordulásának rendkívül magas százalékaránya, valamint az, hogy a γ , az *r* és az *l* hangok együttesen az összes esetek 48,74%-át alkotják.

Mássalhangzókapcsolatok

26a. Nem-szókezdő helyzetben az összes szók 15,60%-ában (összesen 66 szóban) mássalhangzókapcsolat van. Ezek százalékos megoszlása — a mássalhangzókapcsolatok összes előfordulásán belül — a következő:

1. ηk 16,67%	4. <i>nt</i> 7,58%
2. $n l$ 10,60	5. <i>rt</i> 6,06
3. $n č$ 9,09	6—7. <i>mp, \gamma t</i> 4,55

Az 1—7. pontokban felsoroltak a mássalhangzókapcsolatok összes előfordulásának 54,55%-át teszik, a hiányzó 45,45%-ot szórványos előfordulások alkotják.

26b. A teljes szóanyagot tekintve ηk az összes eseteknek mindössze 2,68%-ában van.

A mássalhangzók szimbiózisa (együttes előfordulása)

27. A mássalhangzórendszernek nemcsak a mássalhangzóállomány, az egyes mássalhangzók gyakorisága, hanem a mássalhangzónak az egyes szavakon belüli *együttes* előfordulása (szimbiózisa) is jellemzője.

28a. Az alábbi táblázatban bemutatjuk az e g y s z e r ű mássalhangzók szókezdő: nem-szókezdő együttes előfordulásának a gyakoriságát:

Nem-szókezdők (szó belsejiek)

	p	t	k	č	t'	s	j	w	ɣ	l	l'	r	m	n	n'	ŋ	ø
p	●	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
t	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
k	⊠	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
č	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
t'	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
s	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
j	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
w	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
ɣ	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
l	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
l'	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
r	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
m	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
n	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
n'	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
ŋ	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
ø	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○

- maximális gyakoriság (az esetek 4,20%-a)
- ⊠ átlagon felüli gyak. (3—4%-ig)
- közepes gyakoriság (1—2%-ig)
- szórványos előfordulás (—1%-ig)
- egyedi előfordulás (az esetre csak egy példa van)

A felsorolt mássalhangzók között 361-féle kapcsolat lehetséges. E lehetőségből valós kapcsolatként 134 van meg (34%).

A gyakorisági táblázat legszembetűnőbb sajátása, hogy — az *l : l* kivételével (pl. *lil* 'lélek') — egy szón belül ugyanannak a mássalhangzónak önmagával való kapcsolata csak egyedileg (mindössze 4 alkalommal) fordul elő.

26b. A zárhangok (*Z*), a réshangok (*R*), a szibiláns (*S*), az affrikáta (*A*), a likvidák (*L*) és a nazálisok (*N*), valamint a \emptyset -mássalhangzó (*V*) a következő gyakorisági kapcsolatokat alkotják (a százalékok közepes értéket fejeznek ki):

$Z : L^2$	14,0%	$R : L$	6,5%	$V : R$	3,5%
$Z : R$	6,5	$R : R$	5,5	$V : Z$	1,5
$Z : Z$	3,5	$R : S$	1,5		
$Z : A$	1,5			$N : R$	3,0%
$Z : S$	1,5	$L : R$	3,5%	$N : L$	1,5
		$L : L$	1,5	$S : R$	1,5%

E kapcsolatok közül a legjellemzőbb a $Z : L$, a szókezdő zárhang és a nem-szókezdő likvida kapcsolata, együttes előfordulása. A $Z : L$ és a $Z : R$ együttes előfordulása az összes esetek több mint húsz (20,5) százalékát teszi ki.

Miként az egyes hangoknál, a hangcsoportoknál is az figyelhető meg, hogy a homofón kapcsolatoknak (pl. $Z : Z$) viszonylag kicsi a megterheltsége (l. $R : R$ 5,5%, $Z : Z$ 3,5%, $L : L$ 1,5%).³

29a. Mássalhangzókapcsolat leggyakrabban magánhangzós szókezdet után fordul elő, az összes esetek 19,69%-ában.

29b. Mássalhangzós szókezdet esetén mássalhangzókapcsolat leggyakrabban akkor fordul elő, ha a szókezdő mássalhangzó k (a mássalhangzókapcsolatot tartalmazó szók 18,18%-ában). Mássalhangzókapcsolatot tartalmazó szókban a szókezdő mássalhangzók százalékos megoszlása a következő: p, j 12,12–12,12%; s, w 7,58–7,58%; l 6,06%; t 4,55%; $č, m$ 3,03–3,03% és $ř, r, ň$ 1,52–1,52%, továbbá $ř, n, ň$ szókezdet esetén 0%. (A γ és az η szókezdeten nem fordul elő.)

30a. A mássalhangzókapcsolatok közül a gyakoribbak az egyes szóeleji mássalhangzókkal a következő együttes előfordulásban (szimbiózis) fordulnak leginkább elő (a 100%-ot a mássalhangzókapcsolat előfordulásának összessége jelenti):

$j : \eta k^4$	4,55%	$č : \eta č$	3,03%
$l : \eta k$		$s : \eta k$	
$k : rt$	3,03%	$w : \eta t$	
$k : \eta č$		$\emptyset : nt$	
$k : \eta t$		$\emptyset : \eta č$	

30b. A legjellemzőbb együttes előfordulás az $R : NZ$ (réshang: nazális + zárhang; pl. *wont* 'erdő' stb.) az összes esetek 7,58%-ában, valamint az $L : NZ$, az esetek 4,55%-ában.

31. A mássalhangzókapcsolatok is végső soron mássalhangzók együttes előfordulásai.

31a. A szórványos eseteket nem tekintve a leggyakoribb mássalhangzók mássalhangzókapcsolat első tagjaként (I.), ill. második tagjaként (II.) való előfordulását az alanti összeállítás mutatja be. Az a alatti szám a mássalhangzó gyakoriságát fejezi ki százalékban, a b alatti pedig azt, hogy a mássalhangzó hány mássalhangzókapcsolatban szerepel. A c alatti szám pedig azt mutatja, hogy mekkora a hang abszolút gyakoriságának a hangkapcsolat

² Pl. *köl* 'szó' stb.

³ Az összefoglalás a szórványos és az egyedi előfordulásokat nem vette figyelembe.

⁴ Pl. *janik* 'víz' stb.

előfordulásához viszonyított átlagos előfordulása $\left[\frac{b}{a_{\text{absz.}}} \right]$. Az összes mássalhangzókapcsolat száma anyagunkban 31.)

I:	a	b	c	II:	a	b	c
γ	18,18%	7	0,6	k	22,72%	5	0,3
η	16,67	1	0,1	t	16,67	6	0,5
r	15,15	7	0,7	ℓ	12,12	2	0,2
n	10,60	2	0,3	\check{c}	9,09	1	0,1
\acute{n}	10,60	1	0,1	\acute{l}	7,58	4	0,8
m	7,58	3	0,6	p	7,58	3	0,6
n	7,58	1	0,2	r	4,55	2	0,6
...				\acute{l}	3,03	1	0,5
k, w	0,00	0	0,0	...			
				w, j, s	0,00	0	0,0
				\acute{l}, n			

31b. A mássalhangzókapcsolat legjellemzőbb típusát a *NZ* (nazális + zárhang) képezi. Ez alkotja az összes esetek 21,21%-át. További gyakori típusok: *NA* (nazális + affrikáta) 9,09%, *RZ* (réshang + zárhang) 3,03%. Az *NZ*, az *NA* és az *RZ* együttesen az összes előfordulásoknak több mint 33%-át teszik ki.

Figyelemre méltó, hogy ezekben a mássalhangzókapcsolatokban első tagként nazális (az eseteknek kb. 24 – 25%-ában), ill. réshang szerepel, második tagként pedig leggyakrabban zárhang vagy a részben ugyancsak zárhang jellegű affrikáta fordul elő.

A hangsúly

32. A hangsúly dinamikus, expiratorikus.

33. A szóhangsúlynak két faja van: a) főhangsúly, és b) mellékhangsúly.

33a. Szűkös anyagunk alapján a hangsúlyozásnak a következő szabályosságait figyelhettük meg: A *főhangsúly* a szó első vagy a második szótagján van:

1. Az első szótagon van a főhangsúly, ha
 - a) az első szótag magánhangzója teljes hang vagy ha
 - b) az első szótag magánhangzója redukált hang (pl. *a, ä* stb.) és a második szótag magánhangzója szintén redukált magánhangzó.

2. A második szótagon a főhangsúly akkor van, ha az első szótag redukált magánhangzót tartalmaz s a második szótagban teljes magánhangzó van.

33b. A *mellékhangsúly* a szónak a főhangsúlyt követő második, negyedik, hatodik stb. szótagjára esik. Ha a főhangsúly utáni második szótag nem értelemhordozó (pl. ejtéskönnyítő magánhangzó), akkor a mellékhangsúly a következő (vagy még távolabbi szótagra tolódik).

34. A főhangsúlyt „'”, a mellékhangsúlyt „:” jellel jelöljük.

Példák a hangsúlyra: *e'mter* 'tó, kis tó'; *ka'tátnâ*: 'a házakban'; *ső'ymät* 'nyírfa'; *tő'ytâ* 'tüzet'; *älä'ta* 'feküdni'; *pänta*: 'helyezni'; *wärtu:l* 'áfonya'; *ka'läppä:lnâ* 'unokától (pass. szerkezetben)' stb., *we:räysä:ylämi:n* 'öltözgetve'; *ri:mäka:lökäta:s* 'hajnalodni kezdett'.

35. A hangsúlynak a vahi osztják nyelvjárásban fonematikus értéke nincsen.

A hangállomány változásai

A magánhangzó-harmónia

36. A magánhangzó-harmónia a vahi osztják magánhangzórendszer általános érvényű szabályosság. A magánhangzó-harmónia törvényszerűsége azt jelenti, hogy egy-egy szóban az összes magánhangzók az első — tőbeli — magánhangzó hangszíne szerint igazodva vagy csak palatális, vagy csak veláris hangszínek lehetnek.

37. A nem-első szótagbeli magánhangzók a magánhangzó-harmónia törvényszerűségének megfelelően a következő palatális-veláris párokat alkotják: $i \sim i$, $ü \sim u$, $ö \sim o$, $ä \sim a$, $ö \sim ö$, valamint az e helyzetben igen nagy megterheltségű $ə$ és $ə̄$ ($ə̄/ə$).

38. A magánhangzó-harmónia törvényszerűsége — mint fentebb már említettük — a végződésekre (képzőkre, jelekre és ragokra) is érvényes. Ez a magyarázata annak, hogy az egyes végzéseknek kettős, palatális és veláris magánhangzós változatai vannak.

Példák a magánhangzó-harmóniára:

$i \sim i$: *wəri!* 'csináld!', *pāni!* 'helyezd!'

$ü \sim u$: *werlüy* 'csináljuk (azt)', *pānluy* 'helyezzük (azt)'

$ö \sim o$: *kötöy* 'kézből', *katoy* 'házból'

$ä \sim a$: *öyäl'i* 'kislányka', *päyäl'i* 'fiúcska'

$ö \sim ö$: *kötöy* '[a mi] kezünk', *kutöy* '[a mi] házunk'

$ə \sim ə̄$: *päjəysəkətəyäləylämən* 'könyörögni kezdtünk (ktsz.)', *onəltəyəlyə-sətən* '[ti] tanultatok (ktsz.)' stb.

39. A magánhangzók jellegzetes palatális/veláris hangszíne — különösen a funkcióval nem rendelkező magánhangzók esetén — a többszótagú szavak vége felé elmosódik.

40. A magánhangzó-harmónia általános törvényszerűségétől egyetlen eltérés van: a szenvedő igeragozás *-uj-* képzője mind palatális, mind veláris magánhangzót tartalmazó tőhöz csak veláris formában járul. Például: *käs-* 'észrevesz': *käsülujəm* '[engem] megtaláltak (pass.)', *wel-* 'üt, ver...': *welsujəm* '[engem] megverték (pass.)'; *tu-* 'hoz': *tuyasujəm* '[engem] idehozott (pass.)' stb.

41a. A magánhangzó-harmónia az összetett szókra nem terjed ki. Például: *söjul* 'fekete áfonya' (< *söj* + *ul*); *pöčnem* 'családnév' (< *pöč* + *nem*) stb.

41b. Összetett szók esetén a végződés hangszíne az összetétel második tagjának a hangszíne szerint igazodik. Például: *il-nowənə* 'régén' (< *il* + *nowət*); *məykatəlpə* 'az ő földházuk felé' (< *məy* + *kat*); *juypertətöy* 'deszkák-ból' (< *juy* + *pert*) stb.

42. A szó magánhangzók adta palatális — veláris jellege hatással van a szóban levő mássalhangzóra is. Palatális hangrendű szóban a mássalhangzók némi palatális, veláris hangrendű szóban pedig valamelyes veláris színezetet nyernek. E hatás legerősebben a *k*, a *γ* és az *η* (*ηk*) mássalhangzóknál érvényesül. A magánhangzók palatizáló-velarizáló hatására *k* (palatális) \sim *k̄* (veláris), $\gamma \sim \gamma$ és $\eta \sim \eta$ (*ηk* \sim *ηk̄*) párok keletkeznek. (Például: *köt* 'kéz' \sim *k̄at* 'ház'; *wöy* 'erő' \sim *wäγ* 'vas; pénz' stb.) E párok azonban nem fonematikus jellegűek.

A magánhangzó-váltakozás

43a. A többeli magánhangzó némely esetben egy bizonyos, meghatározott másik magánhangzóval váltakozik. A váltakozás a következő (tömorfémákban következhet be: a névszók egy birtokot kifejező birtokos személyjellel ellátott alakjaiban, az igék felszólító módjában, a cselekvő (általános és határozott) igeragozás, valamint a szenvedő ragozás IV. múltat jelölő alakjaiban, ezenkívül egyes határozószókban és számnévi alakokban, továbbá az alapszó egyes származékaiban. E váltakozások egy része mind a névszókra, mind az igékre kiterjed, másik része azonban, kizárólag vagy nagyobbára, igei jellegű. (A szóképzés során beállott magánhangzó-váltakozásokra kevés példánk van. Ezért erre részletesen nem térünk ki.)

43b. A magánhangzóváltakozás egyes esetei a következők:

1. *ä ~ i*: mind névszókban, mind igékben előfordul. Például: *ämp* 'kutya' ~ *impəm* 'az én kutyám'; *kät* 'két' ~ *kütetel* 'kettesével'; *läk-* 'hajít, vet; lő' ~ *liki* 'hajíts' stb.

2. *a ~ u*: nagyobbára névszókban, de igékben is. Például: *lar* 'áradványvíz' ~ *lurəm* '[az én] áradványvizem'; *sajjəw* 'halászó háló' ~ *sujuwəm* 'halászó hálóm'; *pat-* 'fagy' ~ *putjəwən* '[ő] (meg)fagyott' stb.

3. *a ~ i*: leginkább igékben, elvéve névszókban is. Például: *majjal-* 'ajándékoz' ~ *mijli!* 'ajándékozz!'; *wəγ-* 'hív vhová; nevez' ~ *wiγa!* 'hívj!'; *kaləγ* 'unoka' ~ *kilyəm* '[az én] unokám' stb.

4. *a ~ i ~ u*: csak igékben (valamint némely származékban) ismeretes. Például: *aməs-* 'ül' ~ *imsa!* 'ülj!' ~ *umsəm* 'ültem'; *laləm-* 'lop' ~ *lijma!* 'lopj' ~ *lulməm* 'loptam' stb.

5. *ö ~ ü*: névszókban és igékben is. Például: *köγəl* 'csésze' ~ *küγləm* '[az én] csészém'; *kömən* 'kint' ~ *küm* 'ki(felé)'; *kötəγ-* 'tesz; viselkedik' ~ *kütkä!* 'viselkedj!' stb.

Az *ö* hangok közül e magánhangzóváltakozásban — az anyagunkban végzett vizsgálat szerint — csak azok a magánhangzók vesznek részt, melyek fonetikailag nyíltabbak (l. **4abc**). (L. a következő pontban is.)

6. *o ~ u*: névszókban és igékben is. Például: *oγ* 'fej' ~ *uγəm* '[az én] fejem'; *koləm* 'három' ~ *kulmät* 'harmadik'; *nomən* 'fent' ~ *num* 'fel(felé); felső'; *kol-* 'hallgat vmit' ~ *kulij!* 'hallgass vmit!' stb.

E váltakozás feltétele azonos az *ö ~ ü* váltakozásával. (L. fentebb.)

7. *ö ~ ə*: csak igékben fordul elő. Például: *jönət-* 'fon' ~ *jənti!* 'fonj!'; *pöγ-* 'úz' ~ *pəyi!* 'úzz' stb.

8. *o ~ ä*: csak igékben ismeretes. Például: *toγər-* 'zár (ige)' ~ *täγri!* 'zárd (be)!'; *wəskəl-* 'ugrál' ~ *wäskəla!* 'ugrálj!' stb.

9. *e ~ ə*: csak igékben ismerjük. Például: *eγəm-* 'növekszik' ~ *eγmä!* 'növekedj!'; *wər-* 'csinál' ~ *wəri!* 'csináld (meg)!' stb.

10. *ä ~ o*: csak igékben. Például: *käla-* 'meghal' ~ *kolijəwən* '[ő] meghalt'; *wäja* 'elalszik' ~ *wojujəm* '[én] elaludtam (pass.)' stb.

44. A magánhangzóváltakozások elterjedtségük alapján típusokat alkotnak.

Magánhangzóváltakozások

a) mind névszóban, mind igében

ä ~ i *a ~ u* *a ~ i*

ö ~ ü *o ~ u*

b) csak igékben

$e \sim \varepsilon$ $o \sim \ddot{a}$
 $\ddot{o} \sim \varepsilon$ $\ddot{a} \sim o$

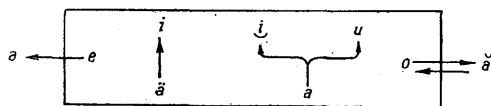
[c) csak igékben

$a \sim \dot{i} \sim u$]

(A c) csoport nem alkot önálló típust; az a) típus két tagjából tevődik össze. Csak a teljesség kedvéért említettük meg.)

45a. Figyelembe véve a magánhangzóknak a magánhangzórendszerben való pozicionális helyzetét valószínű, hogy a magánhangzóváltakozások közül az $\ddot{o} \sim \ddot{u}$, az $o \sim u$ és az $\ddot{o} \sim \varepsilon$ másodlagos.

45b. A primér (eredeti) magánhangzóváltakozások a következő rendszerszerűséget alkotják:

A kereten belüli — azaz a nyelv mozgását tekintve függőleges irányú — magánhangzóváltakozások mind *k v a l i t a t í v a k*. E váltakozásokra jellemző, hogy bennük csak az ún. teljes magánhangzók vesznek részt. A kereten kívüli — azaz a nyelv mozgását tekintve dominálónan vízszintes irányú — váltakozások közül az ε -t tartalmazó váltakozás tisztán *k v a n t i t a t í v*, az \ddot{a} -t tartalmazó váltakozás pedig *k v a n t i t a t í v - k v a l i t a t í v* jellegű (az \ddot{a} hang jellegére vonatkozólag l. **3a**).

45c. A magánhangzóváltakozás irodalmához l. KARJALAINEN, OL. 233. kk.; STEINITZ, OstjVok. 33 kk., 98 kk.; TYERJOSKIN, Ocs. 20—3.

Magánhangzók a beszéd folyamatában

46a. A beszéd folyamatának a vahi osztják nyelvben — mint más nyelvekben is — meghatározott ritmusa van. E ritmus — részben az egyes szavakon belül, részben a szavak egymás utáni sorában, a mondatban — a mássalhangzók, a teljes és a redukált magánhangzók, valamint a hangsúlyos szótagok eloszlásából tevődik össze.

46b. A beszédtevékenység folyamán — a nyelv ritmusának alárendelve — egyes nem-első szótagi magánhangzók kiesnek (szinkópa), „leesnek” (apokópa) vagy pedig közbeékelődnek (ejtéskönnyítő magánhangzó).

a) Szinkópa. Például: *kanēn* 'part; vmi széle': *kanŋa* (-a lativuszraggal) (de: *kanēnā*, *kanēnpa*, *kanēnpa*); *ätəm* 'rossz': *ätmat* 'rosszul' (de: *ätämäki*); *werəysəplätä* 'öltözködik, vetkőzik': *werəysəpləmin* 'öltözködve'.

b) Apokópa. Kizárólag abban az esetben lép fel, ha a magánhangzóra végződő szóhoz magánhangzós kezdetű végződés járul, vagy ha utána magánhangzós kezdetű szó következik. Például: *övi* 'leány': *öväli* 'leányka' (-äli kicsinyítő képző); *päjə* 'csomócska': *päj oytinä* '[egy] csomócskán'; *iki* 'hónap (naptári)': *ik ontär* 'egy hónap (időtartam)'; *litot* 'étel' (< *litə ot*) stb.

c) Ejtéskönnyítő magánhangzó. Például: *äj* 'kicsi': *äjəki* (állítmányi alak); *kat* 'ház': *katət* 'házak' stb.

Jelenségek a mássalhangzók körében
Hasonulás

47. A hasonulásos jelenségek legtöbbször előreható. Ritkábban előfordul hátraható hasonulás is.

47a. A *t*, az *l* és az *n* hatására a rákövetkező *t*, *l* és *n* mássalhangzók *t*, *l*, illetőleg *n* mássalhangzóvá palatalizálódnak. Például: *lāwāt-* 'esik': *lāwātta* 'esni'; (*-ta* < *-ta* főnévi igenévi végződés); *wāl* 'vessző': *wālt* 'vesszők' (*t* < *t* a tbsz. jele); *miñ* 'láda; doboz': *miñnā* 'ládában' (*-nā* < *-nā* '-ban') stb.

47b. Ha a kakuminális *ç*, *l* és *n* után közvetlenül *t*, *l* és *n* mássalhangzó következik, akkor az utóbbiak kakuminálissá válnak. Például: *çöç-* 'irányít; odaad': *çöçä* 'irányítani; odaadni' (< *çöç-ä*; *-ä* < *-tä* < *-tä*); *waç* 'város': *waçnā* 'városban' (*-nā* '-ban'); *mül* 'sapka': *mült* 'sapkák';⁵ *wāñ* 'közel': *wāññā* 'gyorsan' (< *-nā*) stb.

47c. A legtöbb változást a *γ* mássalhangzó szenvedti:

1. Zöngétlen mássalhangzó (*t*, *t*, *k*, *s*, *ç*) után *k* mássalhangzóként jelentkezik. Például: *köt* 'kéz': *kötkən* 'kezek (ktsz.)' (< *-γən*); *köçəγ* 'kés': *köçkat* 'kések' stb.

2. Ha a *-γ* mássalhangzót *γ* kezdetű morféma követi, abban az esetben a *-γ* + *γ* mássalhangzócsoport *-kk*-ként jelentkezik. Például: *way-* 'hív; nevez': *wakkal* '[ó] hívott' (< *-γal*); *jay* 'nép; emberek': *jakkən* 'házaspár, (< *-γən*, a ktsz. jele) stb.

3. Magánhangzóközi helyzetben (? szótagkezdőként) a *-γ-* mássalhangzó *k* mássalhangzóként lép fel. Például: *wöγ* 'erő': *wökəγ* 'erős' stb.

4. Zöngétlen mássalhangzó előtt a *-γ* mássalhangzó *k*-vá változik. Például: *loy* 'part': *lok kanəηpa* 'a [folyó]part felé'; *nuy* 'fel': *nuk külä* 'kelj fel' stb.

47d. Egyedi esetekben változás van a *p* mássalhangzóval kapcsolatban is: 1. A *-w*-s kezdetű igei személyrag *-m*- mássalhangzóra végződő ige-tövek után *-p*-s kezdetű. Például: *enəm-* 'növekszik': *enəmpəl* '[ó] növekedik' (< *-wəl*) stb. 2. Szórványos esetekben a *p* mássalhangzó *w*-vel változik. Például: *lopəl-* 'horgászik': *lawla!* 'horgászz!' stb. (E jelenségnek hangtörténeti oka van: szótagvégen az ósoszjt. **p* *w*-vé változott.)

M á s s a l h a n g z ó - k i e s é s — m á s s a l h a n g z ó - b e t o l d á s

48. A vahi oszjtják nyelv ritmusának megfelelően némely esetben egyes mássalhangzók a beszéd folyamán kiesnek vagy — hiátus esetén — betoldódnak. E jelenségkörbe három kérdéscsoport tartozik:

1. Ha szótagvégen (két mássalhangzóból álló) mássalhangzókapcsolat áll s ezt mássalhangzós kezdetű szótag (morféma) követi, abban az esetben a mássalhangzókapcsolat második tagja kiesik. E második tagot alkotó mássalhangzó rendszerint zárhang (*p*, *t*, *ç*, ill. *k*), ritkábban a részben zárhangjellegű affrikáta (*ç*). Például: *ämp* 'kutya': *ämläm* 'kutyáim' (< *-läm*); *wont* 'erdő': *wonnā* 'erdőben' (< *-nā* '-ben'); *kəñç-* 'fog (pl. halat)': *kəñwəl* '(ó) fog' (< *-wəl*; igerag); *çəñçəγ* 'zsineg': *çuγγəm* 'zsinegem' (< *-əm*; birtokos személyjel) stb.

(A *-t*-re vonatkozólag l. még a 2. pontban is.)

⁵ A *-t* (< *t*) mássalhangzó nem fonéma.

2. Az abszolút szóvégen levő *-t*, ha utána mássalhangzós szókezdet következik, kieshet. Például: *tōγə* 'tűz (fn.)' (*tōγət* helyett), *kū* 'két' (*kāt* helyett), *awəl* 'vminek a tája' (*awəlt* helyett) stb. E hang kiesése a vahi osztják nyelvjárás egyik legbonyolultabb hangtani kérdése. (A *t*-vel kapcsolatban ez érvényes az 1. pontra is.) A kérdést az teszi különösen bonyolulttá, hogy az egyes adatközlők — tudva, hogy beszédük lejegyzésre kerül — a szóvégi *t* mássalhangzót abban az esetben is kiejtik, ahol azt nem „várnánk”. (Például: *wontnə* stb.) Van viszont olyan megfigyelésünk is, hogy a *t* kiesése nemcsak az adatközlőktől függ, hanem funkcióbeli fontosságától, az érthetőségtől (esetleg kettős értelem elkerülése), a szólamtól stb. A jelenség — feltehetőleg — nyelvjárásilag sem teljesen egységes.

3. Ha a magánhangzóra végződő névszókhoz magánhangzóval kezdődő végződés járul, a két magánhangzó között hangrész (hiátus) keletkezik. A hiátus elkerülésére a két magánhangzó között *-j-* mássalhangzó lép fel. Például: *ōyi* 'kislány': *ōyi-j-ä* 'a kislánynak'; *āla-* 'fekszik': *āla-j-a!* 'feküdj!' stb.

49. Bizonyos értelemben — leíró szempontból — hiátustöltő szerepű a *ku* 'férfi' és a *nī* 'nő, asszony' szók (teljesebb ragozási) *-j-*, valamint *-ŋ-*, ezenkívül az egyszótagú, magánhangzós tövű igék *-j-*, illetőleg *-γ-* mássalhangzója. Például: *ku* : *kuja* 'férfinek' (de: *kuyə*, *-γə* raggal); *nī* : *nīŋət* 'asszonyok'; *mə-* 'ad': *məji!* 'adj!'; *tu-* 'hoz': *tuya!* 'hozz!' stb.

Alaktan

Az ige

Az ige képzés

(Igealkotás)

50. Az igeképzők száma és gyakorisága messze felülmúlja a névszókép-zőkét.

51. Az alábbiakban felsoroljuk a leggyakoribb igeképzőket. (Ha külön nem említjük, a képző deverbális. A felsorolásban a redukált magánhangzókra nem voltunk tekintettel.)

-ä-/a- (?). Pl. *āla-* 'fekszik; alszik' (vö. *ālynt-* ua.); *kōla-* 'múlik, befejeződik' (vö. KARJ.—TOIV. *kōlt-* 'vermindern' stb.)

-γəl-/γəl- (*-γl-*): visszaható. a) denominális. Pl. *lōγətəγlə-* 'vitatkozik' (*lōγət* 'veszekedés, verekedés') stb. b) *lōγytəγəl-* 'mosakodik' (*lōγyt-* 'mos'); *weryəl-* 'felébred' (*weryətə-* 'felébreszt') stb.

-γil-/γil-. Pl. *pānyil-* 'mér; hajt (pl. fejet)' (*pān-* 'tesz, helyez') stb.

-γs-: visszaható, mozzanatos. Pl. *täləγsə-* 'rándul' (*täl-* 'húz'); *əntəγsə-* 'öltözködik' (*ənt-* 'felölt, pl. ruhát') stb.

-γt-: mozzanatos. Pl. *tələγtə-* 'felkiált' (*təl-* 'ordít') stb.

-i-/i- (?): a) denominális. Pl. *tini-* 'elad' (*tin* 'ár, díj'); *māni-* 'hajlik, meghajítja magát' (vö. KARJ.—TOIV. *miŋ* 'Krümmung'), stb. b) deverbális (?). Pl. *pīri-* 'kérdez' (*pīrəγsə-* 1. 'kéredzkedik', 2. 'kér') stb.

-il-/il-: gyakorító. Pl. *təlil-* 'kiabál, ordít' (*təl-* 'ordít'); *tälil-* 'húz, von' (*täl-* 'húz') stb.

-int-/int-. Pl. *ālynt-* 1. 'fekszik', 2. 'alszik' (*āla-* ua.); *kāŋčənt-* 'ír' (vö. KARJ.—TOIV. *kāŋča-* ua.) stb.

-kəl-/kəl-: visszaható, mozzanatos. a) denominális. Pl. *lōγətəkəl(t)-* 'szid, megszid' (*lōγət* 'veszekedés, verekedés'); b) *woskəl-* 'ugrik' (*wos-* 'ugrál') stb.

-*kət-/kāt-* : a) denominális. Pl. *lōytakətə-* 'szid, megszid' (*lōyət* 1. 'veszekedés', 2. 'verekedés') stb. b) inchoatív; általában kezdést, néha jövőben kezdődő cselekvést fejez ki. Pl. *jisəkətə-* 'elsírja magát' (*jis-* 'sír'); *wayəkətə-* 'hívni kezd' (*way-* 'hív'); *werəkətə-* 'csinálni fog' (*wer-* 'csinál'); *wäləkətə-* 1. 'lesz', 2. 'élni fog' (*wäl-* 'van; él') stb.

-*l-* : a) denominális. Pl. *lopəl-* 'horgászik' (KARJ.—TOIV. *lop* 'Angel'); *čökəl-* 'beteg (ige)' (KARJ.—TOIV. *čök* 'schwere Krankheit') stb. b) deverbális. Pl. *läyəl-* 1. 'vár, várakozik', 2. 'óriz' (KARJ.—TOIV. *läyäm-* 'an-, hinblicken') stb.

-*lt-* : kauzatív. Pl. *pänalt-* 'szárít' (KARJ.—TOIV. *pänt-* 'trocknen') stb.

-*m-* denominális (-translatív). Pl. *eṇəm-* 'növekszik' (*eṇə* 'vastag, kövér'); *lōytm-* 'szid, veszekedik' (*lōyət* 'veszekedés, verekedés') stb.

-*mält-/mält-* : denominális-translatív (inchoatív). Pl. *lōytmält-* 'veszekedni kezd' (*lōyət* 'veszekedés, verekedés') stb.

-*mt-* : mozzanatos. Pl. *jōytmät-* 'fut, odafut' (KARJ.—TOIV. *jōyät-* 'ankommen') stb.

-*nt-* : iteratív. Pl. *kolənt-* 'hallgat (horchen)' (*kol-* 'hall; hören'); *wayənt-* 'kér' (*way-* 'hív, kér') stb.

-*ntəyl-/ntəyl-*. Pl. *täyəntəylə-* 'szándékozik, készülődik' (vö. TYERJ., Ocs. *täyləməṇ* : *t. ku* 'нерасторопный человек') stb.

-*ntil-*. Pl. *werəntil-* 'tesz, teszeget' (*wer-* 'tesz, csinál') stb.

-*s-*. Pl. *aməs-* 1. 'ül', 2. 'van' (*amət-* 1. 'ültet', 2. 'tesz, állít') stb.

-*t-* : tranzitív, műveltető. a) denominális. Pl. *onəltə-* 'tanít' (vö. KARJ.—TOIV. *onəl* 'Zeichen') stb. b) *amət-* 1. 'ültet', 2. 'tesz, helyez', 3. 'állít' (*aməs-* 'ül'); *kōyertə-* 'megfőz' (*kōyər-* 'fől') stb.

-*tə-/tə-* : denominális. Pl. *təntə-* 'fizet' (*tin* 'ár, díj'); *latṭə-* 'elás, elföldel' (*lat* 'gödör').

-*təm-(-təm-)* : inchoatív (mozzanatos). Pl. *pəltəm-* 1. 'megijed', 2. 'félni kezd' (*pəl-* 'fél') stb.

-*wəyt-/wəyt* : kicsinyítő jellegű. Pl. *kəsəwəytə-* 'fut (kis ideig)' (*kəs-* 'fut'); *äləwəyətə-* 'fekszik (rövid ideig)' (*älə-* 'fekszik') stb.

-*wt-*. Pl. *kirtəwtə-* 'felölt, felhúz' (vö. *kir-* ua.) stb.

52. Egy igetőhöz egymás után több képző is járulhat. Pl. *ewsintəyəl-* 'szagol szimatol' (vö. **ew-* : V. *ewəl* 'szag', -*s-*, -*i-*, -*n,t-* -*yəl-* képzőkkel). Hasonlóképp: *təl-i-lə-kətə-* 'ordítani kezd; felkiált' (vö. *təl-* 'ordít'); *nomə-yə-ül-* 'gondol, vél' (vö. *nəməs* 'ész, értelem'); *läy-lə-yə-* 'várakozik' (vö. KARJ.—TOIV. *läyäm-* 'an-, hinblicken') stb.

53. Bizonyos értelemben az igealkotás körébe sorolhatjuk egyes igéknek valamely névszóval alakult szókapcsolatát. E szókapcsolatokban a névszó vagy *a*) minden alaki elem nélkül, vagy *b*) raggal — lativuszraggal — szerepel. Pl. *a*) *jəṇk li-* 'iszik (tkp. vizet eszik)', *put wer-* 'főz, ételt készít (tkp. fazekat csinál)', *wəsəy wəl-* 'kacsázik, vadkacsára vadászik (tkp. vadkacsát öl)' stb. *b*) *semü püt-* 'születik (tkp. szemre kerül)', *wajya mən-* 'vadászik (tkp. vadra megy)', *kəčəy jə-* 'megbetegedik (tkp. beteggé válik)' stb.

Az igekötők

54. Igekötők (zárójelben az igekötő sajátos jelentése, funkciója): *ila* 'meg' (a cselekvés befejezettsége); *ül* 'le, be, meg'; *jōy* 'vissza, be a házba, haza'; *küm* 'ki'; *nik* 1. 'a partra', 2. 'ki valahonnan, be valahová'; *nuy* 'fel, meg, be' (a cselekvés befejezettségére való irányulás) stb.

Példák igekötős igékre: *ilə-öl-* 'meggyújt', *il-əlint-* 'lefekszik', *il-čävi-* 'eltemet', *il-toγär-* 'bezár', *il-wel-* 'megöl', *joy-jö-* 'hazajön', *jok-kül-* 'otthon marad (tkp. haza marad)', *joy-läŋa-* 'vissza, bemegy', *jok-men-* 'haza megy', *küm-amät-* 'kitesz', *nik-wiyäl-* 1. 'kimegy', 2. 'leereszkedik', *nik-rakät-* 'bedob a vízbe (pl. horgot)', *nik-täl-* 'a partra von', *nuy-ənt-* 'felvesz, felölt'; *nuk-kül-* 'felkel', *nuy-li-* 'megesz, fölfal', *nuk-öl-* 'begyújt', *nuk-pän-* 'feltesz' stb.

Példamondatok: *tü säyi, tulpul, nõŋət ilə-onəl təsi* 'így, bolond, téged megtanítottak (pass.)'; *mä katoy küm-mänləm* 'én a házból kimegyek'; *joyənnə mənmoŋ pürnə emtarä nik-wiyäl-älöŋ* 'a folyón való utazásunk (part.) után kiértünk a tóra'; *mä kör nuk-ölləm* 'én a kemencét begyújtom' stb.⁶

Az igetövek

55. Az igetövek egy vagy több szótagból állhatnak. Az igető tővégi hangja szerint megkülönböztethetünk a) mássalhangzóra és b) magánhangzóra végződő igetöveket.

55a. A mássalhangzós igetövek végén vagy egy, vagy két mássalhangzó állhat. Pl. *mən-* 'megy', *kañl-* 'beteg (ige)' stb.

55b. A két vagy több szótagból álló magánhangzós igék lehetnek a) *-ä/-a-*, b) *-i/-i-* és c) *-ə/-ə-* tövűek. Pl. *äla-* 'fekszik', *mäni-* 'hajlik', *tinta* 'fizet' stb. (Az egyszótagú magánhangzós tövű igék más magánhangzóra is végződhetnek. Pl. *wu-* 'lát', *jö-* 'jön, érkezik' stb.)

55c. Az igetőben fellépő magánhangzó váltakozásokról l. **43–5**.

55d. A szótagszámtól és a hangeloszlástól függően — főként több szótagból álló igékben — bizonyos mássalhangzók (pl. *t*, *s* stb.) után az igető és a rag között *-ə/-ə-* ejtéskönnyítő magánhangzó léphet fel. Pl. *läwtikät-* 'etetni fog' ~ *läwtikətə-s* 'etett' stb.

56. Az igetőhöz járuló toldalékok nagyrészt mássalhangzós kezdetűek (az időjelek — az ún. IV. múlt kivételével —, a feltételes mód jele, az igenév-képzők), kisebbrészt magánhangzós kezdetűek (a felszólító mód jele, a szenvedő ige képzője, részben a IV. múlt igeragjai).

56a. A szótagszámtól, a hangeloszlástól, valamint a toldalék magán- vagy mássalhangzós voltától függően az igető alakja — a magánhangzótól illetően — megváltozhat. Pl. *aməs-* 'ül': *aməs-wəl* 'ül', de: *imsa!* 'ülj!'; *kiryäl-* 'visszatér': *kiryäl-ləm* 'visszatérek', de: *kiryälä!* 'térj vissza!' stb.

56b. Az egyes toldalékok fonetikai változást okozó mássalhangzói — az általános fonetikai törvényszerűségeknek megfelelően — változást okoznak az igető mássalhangzójában is. Pl. *way-* 'hív': *wak-kal-öŋ* 'hívtünk' (< *way* + *yal-*, *-y* + *y-*!), *lüŋät-* '(ki)megy': *lüŋə-wəl* 'kimegy' (< *lüŋət* + *wəl-*, *-t* + mássalhangzó!) stb.

Némely esetben az igető mássalhangzó-állományában változás áll be az igetőben történt magánhangzó-kiesés következtében is. Pl. *kötəŋ-* 'tesz; viselkedik': *kütkitəŋ!* 'viselkedjetek (jól)!' stb.

⁶ Használatában az igekötőhöz igen közel áll a *təŋ* 'ide', *töŋ* [oda]' stb. mutatónévmás. Pl. *männa äləŋ tım nıpık təŋ tulı* 'én reggel ezt a könyvet ide hozom' (pass.). Minthogy azonban ezek az ige jelentését nem módosítják, nem soroljuk őket a — képző-jellegű — igekötők közé.

57. Az alábbiakban felsoroljuk a leggyakoribb igető típusokat a fonéma-eloszlás — a magán- (= *V*), ill. a mássalhangzó (= *C*) megoszlása — alapján.

(a típus sémája) (mintaszó) (a típus gyakorisága százalékban kifejezve)

a) egy mássalhangzós tövű igetípustok:

<i>CVC-</i>	<i>mən-</i> 'megy'	19,0%
<i>CVCVC-</i>	<i>joyım-</i> 'üt, vág'	19,0%
<i>CVCCVC-</i>	<i>kiryəl-</i> 'visszatér'	4,5%
<i>VCVC-</i>	<i>ärəy-</i> 'énekel'	4,0% stb.

b) két mássalhangzós tövű igetípustok:

<i>CVCVCC-</i>	<i>pänəlt-</i> 'szárit'	9,0%
<i>CVCC-</i>	<i>kañt-</i> 'beteg (ige)'	5,5%
<i>CVCCVCC-</i>	<i>känçint-</i> 'ír' ⁷	5,5% stb.

c) magánhangzós tövű igék:

<i>CVCV-</i>	<i>täja-</i> 'bír (vmit)'	6,0%
<i>CV-</i>	<i>wu-</i> 'lát'	3,5% stb.

58. Néhány esetben az igető egyúttal névszótó is. Pl. *ärəy-* 'énekel' (vö. KARJ.—TOIV. *ärəy* 'Heldenlied'); *lišəy-* 'nevet' (vö. KARJ.—TOIV. *lišəy* 'Gelächter'); *löyat-* 'veszekedik, szid' (*löyat* 'veszekedés, verekedés'); *jönət-* 'fon' (vö. KARJ.—TOIV. *jönət* 'Achse der Spindel'); *läwət-* 'esik (az eső)' (*läwət* 'eső') stb.

Az ige ragozása

59. Az ige ragozása a következő kategóriák szerint történik:

A cselekvést végző (vagy hordozó) alany személye (persona) és száma (numerus). Az ige az alany személye szerint lehet első, második vagy harmadik személyű s az alany száma szerint — a főnévhez hasonlóan — állhat egyes, kettős vagy többes számban.

Az ige kiterjedtsége. A ragozott ige személyragja az alany személyén és számán kívül utalhat a tárgyra is. Annak alapján, hogy az ige utalása a) esetleges általános vagy pedig b) 3. személyű határozott tárgy létre s annak számára is kiterjed, beszélhetünk a) általános és b) határozott (tárgyas) igeragozásról. Pl. *wul-əm* 'látok' (azaz: nem vagyok vak, világos van; csónakot, csillagot, kutyát látok [általánosságban!]) stb.), *wul-ım* 'látom' (pl. azt a házat [mutató névmással], őt [személyes névmással], a kezem [birtokos személyraggal], a csónakot vagy bármit [melyről előbb már szó volt] stb.).

⁷ E típusban gyakran fordul elő *-ə/-ə-* ejtéskönnyítő magánhangzó. Pl. *känçint-* stb.

A cselekvés n e m e (genus). Az általános-ragozás körében a cselekvés neme szerint beszélhetünk a) c s e l e k v ő és b) s z e n v e d ő igeragozásról.

A cselekvő ragozásnak külön jele nincs (zéró morféma).

Az ige által megnevezett folyamat viszonylagos i d e j e (tempus). A vahi osztjákban ismeretes egy (valóságos) jelen idő, mely értelem szerinti jövő időt is jelölhet, és négyféle múlt idő.

Az i g e m ó d (modus). Módja szerint az ige lehet: a) kijelentő, b) felszólító és c) feltételes.

Az ige alkalmi névszói használata: az i g e n v e k.

60. Az igekötőhöz járuló jelek és ragok kapcsolódásának a sorrendjéről:

1. Az ige ragozásakor az igetűhöz (a tőmorfémához) (pl. *wer-* 'csinál', *läyləysə-* 'várakozik', stb.) közvetlenül az idő- és a módjelek, illetve — ige-nevek esetén — az igenévképzők járulnak. Pl. *wer-l-əm* 'csinálok, készítek', *läyləysə-ŋ-[än]* 'várakoznál', *mən-Ø-* [a IV. múlt jele] -*əm* 'mentem' stb. A szenvedő ige képzője az időjelek után következik. Pl. *wer-l-uj-[əm]* 'készítem (pass.)'.

Az alany személyére és számára, valamint az ige kiterjedtségére is utaló személyragok mindig az igéhez járuló jelek és képzők után következnek. Pl. *wer-l-əm* 'csinálok, készítek', *läyləysə-ŋ-än* 'várakoznál', *wer-l-uj-əm* 'csinálok (pass.)', *pan-* [ø: a IV. múlt jele, zéró morféma] -*t* 'helyeztek' stb.

A kijelentő mód

Általános igeragozás

61. Az általános ragozás igei személyragjai:

és személye	Az alany száma		
	Egyes szám	Kettős szám	Többes szám
1. sz.	-əm/-əm	(ə)mən/-(ə)mən	-əŋ/-əŋ
2. sz.	-ən/-ən	-ətən/-ətən	-(ə)təŋ/-(ə)təŋ
3. sz.	[különféle]	-(ə)ŋən/-(ə)ŋən	[különféle]

Cselekvő ragozás

62. A cselekvő ragozásnak külön jele nincs (zéró morféma).

Jelen idő

63a. A jelen idő jele az egysz. 1. személyében, a kettős számban, a többes szám 1. és 2. személyében: -*l-*; az egyes szám 2. és 3., valamint a többes szám 3. személyében -*w-*, -*m-*re végződő ige-utótagok után -*p-*.

63b. Az egysz. 3. személyének igei személyragja -*əl/-əl*, a töb. 3. személyéé pedig -*əll/-əll*.

Paradigmák

mən- 'megy', *wu-* 'lát', *laləm-* 'lop'

Egysz.	1. sz.	<i>mənləm</i>	<i>wuləm</i>	<i>laləmləm</i>
	2. sz.	<i>mənwən</i>	<i>wuwən</i>	<i>laləmpən</i>
	3. sz.	<i>mənwəl</i>	<i>wuwəl</i>	<i>laləmpəl</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>mənləmən</i>	<i>wulmən</i>	<i>laləmləmən</i>
	2. sz.	<i>mənlətən</i>	<i>wulətən</i>	<i>laləmlətən</i>
	3. sz.	<i>mənləyən</i>	<i>wulyən</i>	<i>laləmləyən</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>mənlöy</i>	<i>wulöy</i>	<i>laləmlöy</i>
	2. sz.	<i>mənlətəy</i>	<i>wultəy</i>	<i>laləmlətəy</i>
	3. sz.	<i>mənwəlt</i>	<i>wuwəlt</i>	<i>laləmpəlt</i>

Múlt idő

Az I. múlt

64. Az I. múlt jele: *-s-*.

65. Az egysz. 3. személyű alakja maga a puszta *-s* múltidő-jellel ellátott igető, mely mássalhangzós tő után — ejtéskönnyítő magánhangzóval — *-əs/-əs* alakú. A többes 3. személyben az *-s-* múlt idő jelhez *-ət/-ət* végződés járul.

Paradigmák

Egysz.	1. sz.	<i>mənsəm</i>	<i>wusəm</i>	<i>laləmsəm</i>
	2. sz.	<i>mənsən</i>	<i>wusən</i>	<i>laləmsən</i>
	3. sz.	<i>mənəs</i>	<i>wus</i>	<i>laləməs</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>mənsəmən</i>	<i>wusmən</i>	<i>laləmsəmən</i>
	2. sz.	<i>mənsətən</i>	<i>wusətən</i>	<i>laləmsətən</i>
	3. sz.	<i>mənsəyən</i>	<i>wuskən</i> ⁸	<i>laləmsəyən</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>mənsöy</i>	<i>wusöy</i>	<i>laləmsöy</i>
	2. sz.	<i>mənsətəy</i>	<i>wusətəy</i>	<i>laləmsətəy</i>
	3. sz.	<i>mənsət</i>	<i>wusət</i>	<i>laləmsət</i>

A II. múlt

66. A II. múlt jele: *-yäs/-yas-*.

67. Az egysz. 3. személyű alak képzése a tőhöz kapcsolódó puszta *yäs/-yas* időjellel történik. A többes 3. személyben az időjelhez még többesi *-ət/-ət* végződés járul.

⁸ Hasonulások alak: $s + \gamma > s + k$.

Paradigmák

Egysz.	1. sz. <i>mənyäsəm</i>	<i>wuyasəm</i>	<i>laləmyasəm</i>
	2. sz. <i>mənyäsən</i>	<i>wuyasən</i>	<i>laləmyasən</i>
	3. sz. <i>mənyäs</i>	<i>wuyas</i>	<i>laləmyas</i>
Ktsz.	1. sz. <i>mənyäsəmən</i>	<i>wuyasəmən</i> ⁹	<i>laləmyasəmən.</i>
	2. sz. <i>mənyäsətən</i>	<i>wuyasətən</i>	<i>laləmyasətən</i>
	3. sz. <i>mənyäskən</i> ⁸	<i>wuyaskən</i> ⁸	<i>laləmyaskən</i> ⁸
Tbsz.	1. sz. <i>mənyäsöy</i>	<i>wuyasöy</i>	<i>laləmyasöy</i>
	2. sz. <i>mənyäsətəy</i>	<i>wuyasətəy</i>	<i>laləmyasətəy</i>
	3. sz. <i>mənyäsət</i>	<i>wuyasət</i>	<i>laləmyasət</i>

A III. múlt

68. A III. múlt jele: *-yäl/-yal-*.

69. Az egysz. 3. személyű alak képzése a pusztá időjelnek a tőhöz való kapcsolásával történik. A tbsz. 3. személyben az időjelhez *-t* többesjel járul.

Paradigmák

Egysz.	1. sz. <i>mənyäləm</i>	<i>wuyäləm</i>	<i>laləmyäləm</i>
	2. sz. <i>mənyälən</i>	<i>wuyälən</i>	<i>laləmyälən</i>
	3. sz. <i>mənyäl</i>	<i>wuyäl</i>	<i>laləmyäl</i>
Ktsz.	1. sz. <i>mənyäləmən</i>	<i>wuyäləmən</i>	<i>laləmyäləmən</i>
	2. sz. <i>mənyälətən</i>	<i>wuyälətən</i>	<i>laləmyälətən</i>
	3. sz. <i>mənyäləyən</i>	<i>wuyäləyən</i>	<i>laləmyäləyən</i>
Tbsz.	1. sz. <i>mənyälöy</i>	<i>wuyälöy</i>	<i>laləmyälöy</i>
	2. sz. <i>mənyälətəy</i>	<i>wuyälətəy</i>	<i>laləmyälətəy</i>
	3. sz. <i>mənyält</i>	<i>wuyält</i>	<i>laləmyält</i>

A IV. múlt

70a. A IV. múlt jeltelen (zéro morféma). A személyragok¹ — gyakorlilag — közvetlenül az igetőhöz járulnak.

A magánhangzós végű, egyszótagú igékben a személyragok — a *-y-s* (ill. a *-j-s*) tőhöz kapcsolódnak. Pl. *jə* 'lesz, válik valamivé': *jəyəm* stb.

(A *-j-s*, valamint az egyéb magánhangzós végződésű igető IV. múltjára vonatkozólag nincs adatom.)

70b. A IV. múlt igealak esetén a többeli magánhangzóban magánhangzóváltkozás lehetséges. Pl. *laləm-* 'lop': *lulməm* stb. (A magánhangzóváltkozásokról l. a 43-5. pontban.)

71. Az egyes szám 3. személyében az igetőhöz járuló végződés: *-iyən/-iyən*, a tbsz. 3. személyében pedig pusztá *-t*, illetőleg — ejtéskönnyítő magánhangzóval — *-ət/-ət*.

⁹ Előfordul: *wuyasmən* is.

Paradigmák

Egysz.	1. sz. <i>mənəm</i>	<i>wuyəm</i>	<i>lulməm</i>
	2. sz. <i>mənən</i>	<i>wuyən</i>	<i>lulmən</i>
	3. sz. <i>məniyən</i>	<i>wuyiyən</i>	<i>lulmiyən</i>
Ktsz.	1. sz. <i>mənmən</i>	<i>wuymən</i>	<i>lulməmən</i>
	2. sz. <i>mənətən</i>	<i>wuyətən</i>	<i>lulmətən</i>
	3. sz. <i>mənyən</i>	<i>wukkən^s</i>	<i>lulmōyən</i>
Tbsz.	1. sz. <i>məñy</i>	<i>wuyōy</i>	<i>lulmōy</i>
	2. sz. <i>mənətəy</i>	<i>wuyətəy</i>	<i>lulmətəy</i>
	3. sz. <i>mənt</i>	<i>wuyət</i>	<i>lulmət</i>

Az igeidők használata

72a. A jelen idejű igealakok elsősorban a jelen időben lefolyó cselekvés kifejezésére szolgálnak. Például: *əj kötnä ropiltäləm* 'egy kézzel dolgozom'; *mä kät nipikkən tuləm* 'én két könyvet viszek'; *müləl ənwəl* '[ő] felveszi a sapkáját'; *juy päni kat aməsləyən* 'a fa és a ház [együtt] vannak [ott]' stb.

72b. A jelen idejű igealakok jelölhetnek jövő időt is. Ebben az esetben a jövő időre vagy a beszédhelyzet, vagy esetleg valamely jövőt jelölő szó utal. Például: *lin nula mənləyən* 'ők (ktsz.) [nemsokára] összeházasodnak (tkp. együvé mennek; ktsz.)'; *töltəy məñ iləpə mənlōy* '[onnan] mi tovább megyünk'; *mä os larjakpa mənləm* 'én Larjakba még elmegyek'; *kuntə močə nəñ tə wälwən?* 'meddig laksz te itt (meddig fogsz te itt lakni)?' stb.

73a. Ha a jövő idő kifejezésére nyomatékosan szükség van, a jövő időt a *pit-* 1. 'kezd', 2. 'válik vmivé' ige kijelentő mód jelen idejű ragozott alakjaival és a tulajdonképpeni cselekvést jelentő ige főnévi igenevével alkotott szerkezet fejezi ki. Pl. *mä ti kul litə pitləm* 'én ezt a halat meg fogom enni'; *kojnə tuta pitwəl?* 'ki fogja [ezt] vinni?' stb.

73b. Abban az esetben, ha értelemszerűleg a főnévi igeneves alak a létige lenne, a jövő idő kifejezése pusztán a *pit-* ige ragozott jelen idejű alakja használatos. Pl. *juykurijoy möyöli ilə pitwəl?* 'a fateknóból mi [hasznunk] lesz (tkp. lesz meg)' stb.

73c. A *pit-* ige ragozása:

	Egysz.	Ktsz.	Tbsz.
1. sz.	<i>pitləm</i>	<i>pitləmən</i>	<i>pitlōy</i>
2. sz.	<i>pitwən</i>	<i>pitlatən</i>	<i>pitlətəy</i>
3. sz.	<i>pitwəl</i>	<i>pitləyən</i>	<i>pitwəlt</i>

73d. A *pit-* ige múlt idejű stb. alakjainak csak 'kezd; válik vmivé' jelentése van. Pl. *lōñəta pitkäləmən* '[azután] olvasni kezdtünk' stb.

74. Némely esetben a *-kət/-kät* inchoatívum képző jövő idő jelentésű. Pl. *mä mənyəm nəñ möyöli werakətəwən?* 'miután (ha) én elmentem, mit fogsz csinálni?'; *pərnə mä tət əntə wäləkətäləm* 'ezután én itt nem fogok élni (lakni)' stb.

75. A cselekvés múltban történt voltánán a kifejezésére a vahi osztják nyelvjárásnak négyféle igeidő áll rendelkezésére. A múltat jelölő igeidőknek a funkciója meglehetősen széleskörű.

75a. Az *-s-* múltidő-jeles, ún. első (I.) múlt, akkor használatos, ha a cselekvés nem régen (éppen most) történt, mellyel gyakran a cselekvés befejezett (s olykor még rövid ideig tartó) voltának a kifejezése is velejár. Például: *pöy löy ponlály ləyaləs* 'a nyíl elrepült ő mellette [„most, éppen látta” — a közlő megjegyzése]'; *löy əllə əjnənka enməs* 'ő nagy leánnyá nőtt'; *löy katpa taləytəs* 'ő a ház felé kiáltott'; *kotəl ontər nōŋə kənsəmən* 'egész nap kerestünk (ktsz.) téged'; *əpim kōla jok əntə jōs* 'apám még nem jött haza' stb.

75b. A II., a *-yäs/-yas* jel az időviszonyításban az I. múltnál régebben történt cselekvés kifejezésére szolgál. („Nem régen, de egy bizonyos idő eltelte után már” — a közlő megjegyzése.) Például: *mä tu möylöy jöyäsəm* 'én arról a helyről jöttem [— meséli]'; *mä taləy lopı məyäsəm* 'én téli kabátot vásároltam' stb.

75c. Az ún. harmadik (III.) múlt a valamikor, viszonylag régebben történt, huzamosabb ideig tartó cselekvést fejezi ki. Például: *koy məŋ jənka-yalōy, itnəy jəyəkətəyäl* 'mi sokáig játszottunk, [s] [azután] esteledni kezdett'; *jəy itən močə səjəw täliləyält* 'az emberek estig halásztak'; *lampı pəsən nomənnə lajəkkal* 'a lámpa az asztal fölött lógott'; *itən mä tət əntə wäləyäləm* 'régén én nem laktam itt'; *mä ökəm wäləmənnə kəŋəyäləm. tutnə kal käləyäləm* 'amikor kicsi voltam (part.), beteg voltam. Akkor majdnem meghaltam' stb.

76. Az első (I.), a második (II.) és a harmadik (III.) múlt idejű igealakok — úgy látszik — meglehetősen határozott („abszolút”) múlt időbeli viszonyítást hordoznak magukban. Egymáshoz való relatív viszonyítást azonban nem fejeznek ki. Például: a) *mä jōypa jəlsəm, nıpık wəsəm pəni təy tıyəsım, löntəkətəsımən* 'én haza mentem, vettem a könyvet és ide hoztam, elkezdtünk olvasni (ktsz.)'; b) *mä jōypa jəlyäsəm, nıpık wəyäsəm pəni təy tıyəsım, löntəkətəyəsımən* ua. c) *mä jōypa jəlyäləm, nıpık wəyäləm pəni tıyälım, löntəkətəyälımən* ua.

77. Az ún. IV. múlt minden egyéb aspektus nélkül mindössze azt fejezi ki, hogy a cselekvés a múltban történt. Például: *katpə wəkkəlyən* 'a ház is (szintén) leégett'; *ıl-nowənə tım təyınə jənə wälıyən* 'a régi időben itt víz volt [a régi mederben]'; *löy jöməlnə mä werəm* '[amikor] ő jött (part.), én dolgoztam'; *kuntə-kəm mä wəçpa mənəm* 'valamikor a városba mentem' stb.

A létige

78. A létige ragozása eltér az eddig ismertetett igeragozási típusoktól. Az eltérés oka az, hogy a létigének a jelen (jövő) időben két fő alakváltozata van: 1. *wəs-* és 2. *wäl-*. A *wəs-* tőnek csak kijelentő mód jelen idejű ragozott alakjai vannak, a *wäl-* tő viszont mind a kijelentő jelen, mind az összes többi ragozási forma szerint ragozódhatik. A két tőváltozathoz jelentésbeli eltérés is kapcsolódik: a *wəs-* tő jelentése 'van—lesz; tartózkodik', a *wäl-* tőé jelen időben: 'él; lakik', a többi ragozási formában: 1. 'van, létezik', 2. 'tartózkodik, helyet foglal', 3. 'él', 4. 'lakik'.

78a. Mind a *wəs-*, mind a *wäl-* tőváltozat ragozása az általános ragozás szerint történik.

A *wəs-* tő maga kijelentő mód jelenidejű, az igeragok a *wəs-* alakhoz járulnak. A *wäl-* tőváltozat a ragozás szempontjából ugyanúgy viselkedik, mint bármely más, egymássalhangzós tövű ige (pl. *wäl-l-əmən* '[mi] élünk (ktsz.)' stb.).

78b. A *wäs-* tőnek csak 1. és 2. személyű alakjai vannak. (A logikailag 3. személyben igei alak helyett névszói forma használatos. Pl. *mä äj wäsəm* 'én kicsi vagyok', *mä katnə wäsəm* 'én házban vagyok' (de: *löß äjeki* 'ő kicsi', *löß katnəki* 'ő házban van') stb.)

Paradigmák

Kijelentő mód

Jelen idő

		a) <i>wäs</i>	b) <i>wäl-</i>
Egysz.	1. sz.	<i>wäsəm</i>	<i>wälləm</i>
	2. sz.	<i>wäsən</i>	<i>wälwən</i>
	3. sz.	—	<i>wälwəl</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>wäsmən</i>	<i>wälləmən</i>
	2. sz.	<i>wäsətən</i>	<i>wällətən</i>
	3. sz.	—	<i>wälləyən</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>wäsöy</i>	<i>wällöy</i>
	2. sz.	<i>wästəy</i>	<i>wällətəy</i>
	3. sz.	—	<i>wälwält</i>

Múlt idő

I. múlt

Egysz.	1. sz.	<i>wälsəm</i>
	2. sz.	<i>wälsən</i>
	3. sz.	<i>wäləs</i>

és így tovább.

Példák a létige használatára kijelentő mód jelen időben: a) *wäs-*: *mä äjəmkitəm wäsəm* 'én fiatal vagyok'; *nöŋ äjəmkitəm wäsən* 'te fiatal vagy'; *mä jəm körəsəw wäsəm* 'én szép (tkp. jó alakú) vagyok'; *tulpul, nöŋ wäsən, tulpul!* 'bolond, vagy te, bolond!'; *nöŋ willä tulpul, wäsən* 'te mint [egy] bolond [olyan] vagy', *kojə pöç wäsən?* '[te] ki nemzetsége vagy?'; *nöŋ kojə wäsən?* 'te mi (tkp. ki) leszel? [a foglalkozást illetően]'; *mən it katəl pełəkne wäsöy* 'mi most a házban bent vagyunk' stb. b) *wäl-*: *tat jay ätmət wälwält* 'ott az emberek rosszul élnek', *nöŋ kuntöy tə wälwən?* 'te mióta laksz itt?'; *mä katnə wälləm* 'én házban lakom' stb.; múlt időben: *il-nowənə tím täyınə jənək wällyən* 'a régi időben itt víz volt [a régi mederben]'; *mən mälakotəl katəl pełəkne wäljalöy* 'mi tegnap a házban (tkp. a ház belsejében) voltunk' stb.

Szenvedő ragozás

79. A szenvedő ragozás képzője az 1. és 2. személyű igealakokban *-uj-*, melyhez hozzájárulnak még az általános ragozás igei személyragjai.

79a. A szenvedő ragozás 3. személyű végződése az egyes számban *-i/-ə*, a kettős számban *-äyən/-ayən*, a többesben *-ätət/-atət*.

79b. A szenvedő ragozásra utaló morfémaelem mindig az igeidőjel — a jelen időben *-l-*, a múlt időben az *-s-*, a *-yäs-/yas-*, a *-yäl-/yal-*, illetve a IV. múltban a zéró morféma — után következik.

80. A szenvedő ige *-uj-* képzője nem követi a magánhangzóilleszkedés szabályait.

81. A szenvedő ragozásnak csak kijelentő módbeli formái ismeretesek.

Paradigmák

Jelen idő

wel- 'üt, öl', *pat-* 'fagy; (szenvedő ragozásban) fázik', *tu-* 'hoz'

Egysz.	1. sz.	<i>wellujēm</i>	<i>patlujēm</i>	<i>tulujēm</i>
	2. sz.	<i>wellujēn</i>	<i>patlujēn</i>	<i>tulujēn</i>
	3. sz.	<i>welli</i>	<i>patli</i>	<i>tuli</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>wellujēmān</i>	<i>patlujēmān</i>	<i>tulujēmān</i>
	2. sz.	<i>wellujētēn</i>	<i>patlujētēn</i>	<i>tulujētēn</i>
	3. sz.	<i>welläyēn</i>	<i>patlayēn</i>	<i>tulayēn</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>wellujōy</i>	<i>patlujōy</i>	<i>tulujōy</i>
	2. sz.	<i>wellujtāy</i>	<i>patlujtāy</i>	<i>tulujtāy</i>
	3. sz.	<i>wellätät</i>	<i>patlatät</i>	<i>tulatät</i>

Múlt idő

Az I. múlt

Egysz.	1. sz.	<i>welsujēm</i>	<i>patsujēm</i>	<i>tusujēm</i>
	2. sz.	<i>welsujēn</i>	<i>patsujēn</i>	<i>tusujēn</i>
	3. sz.	<i>welsi</i>	<i>patsi</i>	<i>tusi</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>welsujēmān</i>	<i>patsujēmān</i>	<i>tusujēmān</i>
	2. sz.	<i>welsujētēn</i>	<i>patsujētēn</i>	<i>tusujētēn</i>
	3. sz.	<i>welsäyēn</i>	<i>patsayēn</i>	<i>tusayēn</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>welsujōy</i>	<i>patsujōy</i>	<i>tusujōy</i>
	2. sz.	<i>welsujtāy</i>	<i>patsujtāy</i>	<i>tusujtāy</i>
	3. sz.	<i>welsätät</i>	<i>patsatät</i>	<i>tusatät</i>

A II. múlt

Egysz.	1. sz.	<i>welyäsujēm</i>	<i>patyasujēm</i>	<i>tuyasujēm</i>
	2. sz.	<i>welyäsujēn</i>	<i>patyasujēn</i>	<i>tuyasujēn</i>
	3. sz.	<i>welyäsi</i>	<i>patyasi</i>	<i>tuyasi</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>welyäsujēmān</i>	<i>patyasujēmān</i>	<i>tuyasujēmān</i>
	2. sz.	<i>welyäsujētēn</i>	<i>patyasujētēn</i>	<i>tuyasujētēn</i>
	3. sz.	<i>welyäsäyēn</i>	<i>patyasayēn</i>	<i>tuyasayēn</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>welyäsujōy</i>	<i>patyasujōy</i>	<i>tuyasujōy</i>
	2. sz.	<i>welyäsujtāy</i>	<i>patyasujtāy</i>	<i>tuyasujtāy</i>
	3. sz.	<i>welyäsätät</i>	<i>patyasatät</i>	<i>tuyasatät</i>

A III. múlt

Egysz.	1. sz.	<i>welyälujēm</i>	<i>patyalujēm</i>	<i>tuyalujēm</i>
	2. sz.	<i>welyälujēn</i>	<i>patyalujētēn</i>	<i>tuyalujētēn</i>
	3. sz.	<i>welyäli</i>	<i>patyali</i>	<i>tuyali</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>welyälujmēn</i>	<i>patyalujmēn</i>	<i>tuyalujmēn</i>
	2. sz.	<i>welyälujētēn</i>	<i>patyalujētēn</i>	<i>tuyalujētēn</i>
	3. sz.	<i>welyäläyēn</i>	<i>patyalayēn</i>	<i>tuyalayēn</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>welyälujöy</i>	<i>patyalujöy</i>	<i>tuyalujöy</i>
	2. sz.	<i>welyälujtēy</i>	<i>patyalujtēy</i>	<i>tuyalujtēy</i>
	3. sz.	<i>welyälätät</i>	<i>patyalatät</i>	<i>tuyalatät</i>

A IV. múlt

Egysz.	1. sz.	<i>welujēm</i>	<i>putujēm</i>	<i>tuyujēm</i>
	2. sz.	<i>welujēn</i>	<i>putujēn</i>	<i>tuyujēn</i>
	3. sz.	<i>weli</i>	<i>puti</i>	<i>tuyi</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>welujmēn</i>	<i>putujmēn</i>	<i>tuyujmēn</i>
	2. sz.	<i>welujētēn</i>	<i>putujētēn</i>	<i>tuyujētēn</i>
	3. sz.	<i>weläyēn</i>	<i>putayēn</i>	<i>tuyayēn</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>welujöy</i>	<i>putujöy</i>	<i>tuyujöy</i>
	2. sz.	<i>welujtēy</i>	<i>putujtēy</i>	<i>tuyujtēy</i> ^{9a}
	3. sz.	<i>welätät</i>	<i>putatät</i>	<i>tuyatät</i>

Példamondatok a szenvedő igealakok használatára: *ojēy, köč čöyällujēm!* 'oh, de fáj! (tkp. beteg vagyok)'; *matä täyünäpē antä küsli timint äjni!* 'sehol sem találni ilyen kislányt!'; *ämpnə kul mortj nuy-lisi* 'a kutya a halat egé-szen megette'; *männə löyə kulə məyəsi* 'én neki halat adtam (pass.)'; *löyən mänəpə wuyalujēm* 'ő engem szintén látott (pass.)'; *mä kuntä-käm wojujēm* 'én valamikor elaludtam (pass.)'; *welüt kitätəl jaynə likertä jörätät* 'a rénszarvasokat az emberek a szánokba kettesével fogták be (pass.)' stb.

Határozott (tárgyas) igeragozás

82. A határozott (tárgyas) igeragozás — mint már említettük (l. az 59. pontban) — nemcsak a 3. személyű meghatározott tárgy létre, hanem annak számára is rámutat. Ennek megfelelően külön igeragok használatosak, ha a 3. személyű meghatározott tárgy a) egyes, b) kettős vagy c) többes számú.

^{9a} Előfordul *tuyujētēn* alak is.

83. A határozott (tárgyas) ragozás igei személyragjai:

Az alany száma és személye	A tárgy száma		
	egyes	kettős	többes
Egysz.			
1. sz.	-im/-ím	-əyläm/-əylam	-(ə)läm/-(ə)lam
2. sz.	-in/-in	-əylän/-əylan	-(ə)län/-(ə)lan
3. sz.	-(ə)tə/-(ə)tə	-(ə)γəl/-(ə)γəl	-əl/-əl ¹⁰
Ktsz.			
1. sz.	-imən/-imən	-əylämən/-əylamən	-(ə)lämən/-(ə)lamən
2. sz.	-ətən/-ətən	-əylin/-əylin	-(ə)lin/-(ə)lin
3. sz.			
Tbsz.			
1. sz.	-iγ/-iγ	-əylöγ/-əylöγ	-(ə)löγ/-(ə)löγ
2. sz.	-ətən/-ətən	-əylin/-əylin	-(ə)lin/-(ə)lin
2. sz.	-il/-il	-əyläl/-əyläl	-(ə)läl/-(ə)läl

84. A határozott ragozású igealakok időjelei és ragozási szabályosságai ugyanazok, mint az általános igeragozásbelieké. (L. a 63—77 pontokban.)

85. Alább bemutatjuk a *tu-(tuy-)* 'hoz' ige teljes határozott ragozási paradigmáját, mind egyes, mind kettős, ill. többes számú tárgy esetén.

Paradigmák

Jelen idő

A cselekvés tárgya

	egyes számú	kettős számú	többes számú
Egysz.			
1. sz.	<i>tulim</i>	<i>tuləylam</i>	<i>tullam</i>
2. sz.	<i>tulin</i>	<i>tuləylan</i>	<i>tullan</i>
3. sz.	<i>tultə</i>	<i>tulyəl</i>	<i>tuläl (-läl)</i>
Ktsz.			
1. sz.	<i>tulimən</i>	<i>tuləylamən</i>	<i>tullamən</i>
2. sz.	<i>tulätən</i>	<i>tuləylin</i>	<i>tullin</i>
3. sz.	<i>tulätən</i>	<i>tuləylin</i>	<i>tullin</i>
Tbsz.			
1. sz.	<i>tuluy</i>	<i>tuləylöγ</i>	<i>tullöγ</i>
2. sz.	<i>tulätən</i>	<i>tuləylin</i>	<i>tullin</i>
3. sz.	<i>tulil</i>	<i>tuləyläl</i>	<i>tulläl</i>

¹⁰ Előfordul *-älə/-älä* is.

Múlt idő

Az I. múlt

A cselekvés tárgya

	egyes számú	kettős számú	többes számú
Egysz.	1. sz. <i>tusim</i>	<i>tusôylam</i>	<i>tuslam</i>
	2. sz. <i>tusîn</i>	<i>tusôylan</i>	<i>tuslan</i>
	3. sz. <i>tustâ</i>	<i>tuskâl^s</i>	<i>tusâl</i>
Ktsz.	1. sz. <i>tusimân</i>	<i>tusôylamân</i>	<i>tuslamân</i>
	2. sz. <i>tusâtên</i>	<i>tusôylin</i>	<i>tuslin</i>
	3. sz. <i>tusâtên</i>	<i>tusôylin</i>	<i>tuslin</i>
Tbsz.	1. sz. <i>tusuy</i>	<i>tusôylôy</i>	<i>tuslôy</i>
	2. sz. <i>tusâtên</i>	<i>tusôylin</i>	<i>tuslin</i>
	3. sz. <i>tusîl</i>	<i>tusôylal</i>	<i>tuslal</i>

A II. múlt

A cselekvés tárgya

	egyes számú	kettős számú	többes számú
Egysz.	1. sz. <i>tuyasim</i>	<i>tuyasôylam</i>	<i>tuyaslam</i>
	2. sz. <i>tuyasîn</i>	<i>tuyasôylan</i>	<i>tuyaslan</i>
	3. sz. <i>tuyastâ</i>	<i>tuyaskâl^s</i>	<i>tuyasâl</i>
Ktsz.	1. sz. <i>tuyasimân</i>	<i>tuyasôylamân</i>	<i>tuyaslamân</i>
	2. sz. <i>tuyasâtên</i>	<i>tuyasôylin</i>	<i>tuyaslin</i>
	3. sz. <i>tuyasâtên</i>	<i>tuyasôylin</i>	<i>tuyaslin</i>
Tbsz.	1. sz. <i>tuyasuy</i>	<i>tuyasôylôy</i>	<i>tuyaslôy</i>
	2. sz. <i>tuyasâtên</i>	<i>tuyasôylin</i>	<i>tuyaslin</i>
	3. sz. <i>tuyasîl</i>	<i>tuyasôylal</i>	<i>tuyaslal</i>

A III. múlt

A cselekvés tárgya

	egyes számú	kettős számú	többes számú
Egysz.	1. sz. <i>tuyalim</i>	<i>tuyalôylam</i>	<i>tuyallam</i>
	2. sz. <i>tuyalîn</i>	<i>tuyalôylan</i>	<i>tuyallan</i>
	3. sz. <i>tuyaltâ</i>	<i>tuyalyâl</i>	<i>tuyallâl</i>
Ktsz.	1. sz. <i>tuyalimân</i>	<i>tuyalôylamân</i>	<i>tuyallamân</i>
	2. sz. <i>tuyalâtên</i>	<i>tuyalôylin</i>	<i>tuyallin</i>
	3. sz. <i>tuyalâtên</i>	<i>tuyalôylin</i>	<i>tuyallin</i>
Tbsz.	1. sz. <i>tuyaluy</i>	<i>tuyalôylôy</i>	<i>tuyallôy</i>
	2. sz. <i>tuyalâtên</i>	<i>tuyalôylin</i>	<i>tuyallin</i>
	3. sz. <i>tuyalîl</i>	<i>tuyalôylal</i>	<i>tuyallal</i>

A IV. múlt

A cselekvés tárgya

	egyes számú	kettős számú	többes számú
Egysz.	1. sz. <i>tuyim</i>	<i>tuyəylam</i>	<i>tuyəlam</i>
	2. sz. <i>tuyin</i>	<i>tuyəylan</i>	<i>tuyəlan</i>
	3. sz. <i>tuy(ə)tā</i>	<i>tuyəyəl</i>	<i>tuyəl(lə)</i>
Ktsz.	1. sz. <i>tuyimən</i>	<i>tuyəylamən</i>	<i>tuyəlamən</i>
	2. sz. <i>tuyətən</i>	<i>tuyəylin</i>	<i>tuyəlin</i>
	3. sz. <i>tuyətən</i>	<i>tuyəylin</i>	<i>tuyəlin</i>
Tbsz.	1. sz. <i>tuyuy</i>	<i>tuyəylöy</i>	<i>tuyəlöy</i>
	2. sz. <i>tuyətən</i>	<i>tuyəylin</i>	<i>tuyəlin</i>
	3. sz. <i>tuyəl</i>	<i>tuyəyral</i>	<i>tuyəral</i>

Példamondatok a határozott igeragozásra: *oy, əntə tōhəmtəlim!* 'ah, nem tudom!'; *əpimnə joyəlt təy tuləllə* 'apám az íjakat ide hozza'; *ti nipik wəsin?* 'vetted ezt a könyvet?'; *nōhən löyə kulə məyəsən?* 'te neki a halat odaadtad?'; *nōh kojmannə tōh kult təy tuyaslan-pə* 'ha te akartad volna, [akkor te] ide a halakat elhoztad [volna]'; *əmp oyoj joyimyalitə* '[ő] a kutyát fejen vágta'; *löyən wəyəna tintəyaltə* 'ő pénzzel fizetett'; *löyən iy muytə köčkə pultə* 'ő a medvét késsel keresztülszúrta' stb.

A felszólító mód

86. Az általános és a határozott (tárgyas) ragozás közötti különbségtevés a felszólító mód képzésében is megvan.

87. A felszólító mód végződései:

Az alany száma és személye	Általános ragozás	Határozott (tárgyas) ragozás: a tárgy száma		
		egyes	kettős	többes
Egysz. 2. sz.	-ä/-a	-i/-i	-iyäl/-iyä	-ilä/-ilä ¹³
3. sz.	-ätü/-atü			
Ktsz. 2. sz.	-itən/-itən	-itən/-itən	-iyən/-iyən ¹³	-ilən/-ilən
3. sz.	?			
Tbsz. 2. sz.	-itəy/-itəy ¹²	-itəy/-itəy ¹²		
3. sz.	?			

¹¹ A többi 3. személyű alakra nincs adatom.

¹² Előfordul *-itə/-itə* — illetőleg egy alkalommal *-atü* — alak is.

¹³ Egyik adatközlőm szerint a többes tárgyat jelölő alakok használatosak a kettős tárgyi alakok jelölésére is.

88a. A felszólító mód végződésai az igetőhöz járulnak. A két vagy több szótagú, mássalhangzós végű igető *-ə/-â-* magánhangzója a felszólító mód végződése előtt kiesik. Pl. *tÿÿät-* 'mond; szól': *tÿÿta!* 'szólj!'; *onältÿÿâl-* 'tanul': *onältÿÿyla!* 'tanulj!' stb. A magánhangzó kiesése következtében, az általános fonetikai törvényszerűségeknek megfelelően, olykor megváltozik az igető szóvégi mássalhangzója is. Pl. *kötÿÿ-* 'tesz; viselkedik': *kütkitÿÿ!* 'viselkedjete! [t. i. jól]!' stb.

88b. Az *-a/-ä-* és az *-ə/-â-* tövű igék szóvégen levő magánhangzója a felszólító módban kiesik. Pl. *äla-* 'fekszik': *äla!* 'feküdj!'; *läÿa-* 'bemegy': *läÿa!* 'menj be!'; *täÿa-* 'lökdös': *täÿi!* 'lökd (meg)!' stb.

88c. Az *-i/-ÿ-* magánhangzós tövű igék felszólító módjában a szóvég és a módjel között *-j-* hang jelentkezik. Pl. *mäÿi-* 'hajlik': *mäÿijä!* 'hajolj meg!'; *lulpäÿi-* 'énekel': *lulpäÿijit!* 'énekeljete!]' stb.

88d. Az egyszótagú, magánhangzós tövű igék a felszólító mód végződését a *-j-*, ill. a *-ÿ-*s tőváltozatukhoz veszik fel. Pl. *wä-* 'vesz': *wäji!* 'vedd meg!'; *li-* 'eszik': *liÿä!* 'egyél!' stb.

89. Az igetőben magánhangzóváltkozás léphet fel. Pl. *laläm-* 'lop': *lälma!* 'lopj!'; *kötÿÿ-* 'tesz; viselkedik': *kütkä!* 'viselkedj!' [t. i. jól] stb. (L. 43-5.)

Paradigmák

		<i>män-</i> 'megy',		<i>tu-(ÿ-)</i> 'hoz'	
		Általános igeragozás	Határozott egyes	igeragozás: a tárgy száma	
				kettős	többes
Egysz.	2. sz.	<i>mänä</i>	<i>tuyÿi</i>	<i>tuyÿÿyla</i>	<i>tuyÿÿla</i>
	3. sz.	<i>mänäti</i>			
Ktsz.	2. sz.	<i>mänitän</i>	<i>tuyÿitän</i>	} <i>tuyÿÿlän</i>	} <i>tuyÿÿlän</i>
	3. sz.	¹⁴			
Tbsz.	2. sz.	<i>mänitÿÿ</i>	<i>tuyÿitÿÿ</i>		
	3. sz.				

Példamondatok: *koltoÿ jösän, töÿäpa mänä!* 'ahonnan jöttél, oda menj!'; *jänk liÿä!* 'igyál vizet!'; *köläpa kütlim; töÿäpa mänäti!* 'ahová küldöm, oda menjen!'; *imi löÿä koläntatÿ!* 'az öregasszony órá hallgasson!'; *iki, lulpäÿija!* 'öreg, énekelj!'; *söÿ tÿÿ tuyÿi!* 'a bőrt hozd ide!'; *äÿÿ mänitän!* 'együtt menjete! (ktsz.)!' stb.

90. Alkalmilag felszólító módként használatos némely kijelentő módbeli jelen idejű igealak is. Pl. *mänlÿÿ!* 'menjünk!' [tkp. 'megyünk!'] stb.

A tiltásra vonatkozólag l.

A feltételes mód

91. A feltételes mód kifejezésére a vahi nyelvjárásnak több lehetősége is van. A nyelvjárás igeragozási rendszere a feltételes módot kifejezheti a) saját

¹⁴ A további 3. személyű alakokra nincs adatom.

tos feltételes módbeli igealakokkal, b) kijelentő módbeli alakokkal + partikulával és c) feltételes módbeli alakokkal + partikulával.

A' feltételes módbeli ige lehet a) jelen és b) múlt idejű.

Feltételes jelen (és jövő)

92. A feltételes jelen jele *-ŋ-*, mely közvetlenül az igetőhöz járul.

93. A feltételes mód jelen idejének jelét az alany személyére utaló végződések követik. Ezek a következők:

és személye.	Az alany száma		
	Egyes szám	Kettős szám	Többes szám
1. sz.	<i>-ām/-am</i>	<i>-āmən/-amən</i>	<i>-ōγ/-ōγ</i>
2. sz.	<i>-än/-an</i>	} <i>-in/-in</i>	<i>-in/-in</i>
3. sz.	<i>-äl/-al</i>		<i>-äl/-äl</i>

Paradigmák

	<i>mən-</i> 'megy',	<i>li-</i> 'eszik'
Egysz.	1. sz. <i>mənām</i>	<i>liām</i>
	2. sz. <i>mənän</i>	<i>liän</i>
	3. sz. <i>mənäl</i>	<i>liäl</i>
Ktsz.	1. sz. <i>mənāmən</i>	<i>liāmən</i>
	2. sz. <i>mənän</i>	<i>liän</i>
	3. sz. <i>mənän</i>	<i>liän</i>
Tbsz.	1. sz. <i>mənōγ</i>	<i>liōγ</i>
	2. sz. <i>mənän</i>	<i>liän</i>
	3. sz. <i>mənäl</i>	<i>liäl</i>

Példamondatok: *mä ti kul liām, mənäm* '[ha] ezt a halat megeszem, (el)megyek', *mä mənäm, nōŋ möγōli werakatəwən?* '[ha] én elmegyek, te mit fogsz csinálni?'; *əntə mənän, wōynä tulujəm.* '[ha] nem mész, erővel visznek (pass.)', *nipik nōŋä mənän, tutnə mənä!* '[ha] a könyvet neked adom, menj!' stb.

94. A cselekvés (történés) feltételes volta esetén gyakran használatos az a) *täm* és a b) *tōŋ* partikula. Ha a viszonylag kevés példából és az adatközlők megjegyzéseiből használatuk törvényszerűségeit helyesen állapítottuk meg, akkor — úgy látszik — a két partikula (a *täm* és a *tōŋ*) használata időbeli viszonylagosságot fejez ki: a *täm* partikula az egymással feltételes viszonyban álló két (vagy több) folyamat közötti egyidejűséget (imperfectum), a *tōŋ* partikula pedig a befejezettséget (perfectum).¹⁵

¹⁵ A *täm* partikula jelentéséről az egyik adatközlőm a következőket mondta: "Когда; одновременное".

Például: a) *täm* : *mä mänäm täm, waji!* 'ha elmegyek, vedd el [ezt a könyvet]!'; *männä jöñän täm, nõñä malim ti nipik* 'ha velem jössz, neked adom ezt a könyvet'; *matäli küñän täm, männä titya!* 'ha találsz valamit, szólj nekem!' stb.; b) *tõñ* : *lõy wälñal tõñ, timint wer anta wälyas* 'ha ő élne, ilyen dolog nem történt volna (tkp. nem volt)' stb.

Feltételes múlt

95. A feltételes múlt kifejezése a kijelentő mód ragozott múlt idejű igealakjai és a *tõñ* partikula segítségével történik.

96. Feltételes múltbeli ragozási típusok (az egyes típusokat a *tõñ* partikula mondatbeli helye szerint határoztuk meg):

a) *mä joypa mænsæm tõñ* 'én haza mentem volna'

b) *peræy käsi tõñ titi anta kötkæs* 'így más ember nem viselkedett volna'; *tu täyñä tõñ jæm wälñal!* 'ott jó lett volna!'; *mä nipik täjamamnä tõñ nõñä mayäsim* 'ha nekem könyvem lett [volna] (part.), neked adtam volna' stb.

c) *mä tæy jösæm tõñ, uyæm köçæki* 'én ide jöttem volna, [de] fáj a fejem'; *männä tuyasï tõñ, lõyæn männä anta mayäsi* 'én (el)hoztam volna, [de] ő nem adta nekem' stb.

d) *kuntænä tõñ mä mænälæm, tutnæ tõñ lõyæn mänt käskæl* 'ha én elmentem volna, akkor ő engem megtalált volna' [*kuntænä* . . . , *tutnæ* 'ha . . . , akkor'; mind a fő, mind a mellékmondatban *tõñ* partikulával] stb.

97. A *-pæ/-pæ* partikula is (l. ???) olykor szolgálhat a feltételes múlt kifejezésére. Például: *männæ tæy tuyasï-pæ* 'én ide hoztam volna [azt] (pass.)' stb. A *tõñ* partikulával együtt: *nõñ kojmannä tõñ kult tæy tuyaslan-pæ* 'ha te akartad volna, [akkor te] ide a halakat elhoztad volna' stb.

98. Két példában a *täm* partikula használata igen sajátosságos: *mä täm mænælæm* 'я пойду, через некоторое время' ['én elmegyek, egy bizonyos idő múlva']; *nõñä täm malim* 'тебе дам, тогда' ['neked adom, akkor']. Lehetséges, hogy e mondatokban a partikula pusztán valamely 'akkor', 'hát' jelentésű szó s a mondat kijelentő, de az is meglehet, hogy feltételes vagy óhajító jelentésű: 'én elmennék . . .!', 'én [ezt] neked adnám . . .!'.

99. E viszonylagos formái gazdagságnak valószínűleg az az oka, hogy a feltételes mód mint önálló nyelvtani kategória a vahi osztjákban most van kialakulóban.¹⁶

Az igenevek

100. Az igealakok sajátos csoportját alkotják az igenevek: a főnévi igenév (infinitivus), a melléknévi igenevek (participiumok) és a határozói igenév (adverbium verbale).

¹⁶ A feltételes mód látszólagos kifejezésbeli gazdagsága ellenére tulajdonképpeni feltételes módról csak fenntartással beszélhetünk. A feltételes mód kifejező eszközei ugyanis alakilag több tekintetben közelebb állanak az igenevekhez (igéből képzett névszói formákhoz), mint a verbum finitum igealakokhoz. A velük alkotott mondatokat pedig jelentésükben sokszor alig lehet elválasztani a kijelentő módbeli 'akkor, amikor' típusú mondatoktól. A feltételes jelenben használatos igevégződések azonosak az igenevek hasonló jellegű végződéseivel (l. 109). Sőt — egy mondatban — az *-ñ* „módjel” személyre utaló végződés nélkül is előfordul: *toyñä melæka pitækatæñ taryæt tæy layalwält* 'tavasszal, ha (amikor) meleggé kezd lenni [az idő], [akkor] a darvak ide röpülnek [megérkeznek]' [*pitækatæ* - 'vmi kezd lenni'].

A főnévi igenév

101a. A főnévi igenév végződése: *-tä/-ta*; palatalizált mássalhangzós tövű igékben, részleges hasonulással *-tä/-ta*. Pl. *mən-* 'megy': *məntä* 'menni'; *wāja-* 'alszik, elalszik': *wājata* 'aludni, elaludni'; *sät-* 'hallatszik': *sättä* 'hallatszani'; *lal-* 'áll; van': *laltä* 'állani, lenni'; *läwät-* 'esik (az eső)': *läwəttä* 'esni (az esőről)' stb.

101b. Ha az igekötő *-č-* (*-nč-*) végződésű, akkor a főnévi igenév *-t-* eleme hasonul s egybeolvad az affrikátával. Pl. *čöč-* 'irányít, nyújt': *čöčä* 'irányítani, nyújtani'; *unč-* 'átmegy valamin': *unčä* 'átmenni valamin' stb.

101c. A *-t-*re végződő igetövek *-t-* mássalhangzója a hangeloszlástól függően kiesik. Pl. *öyat-* 'vág': *öyätä* 'vágni'; *lilt-* 'megterhel, ültet': *liltä* 'megterhelni, ültetni'; *töñämt-* 'tud; ért': *töñämtä* 'tudni; érteni'; de: *at-* 'szól, mond' *atta* 'szólni, mondani' stb. Hasonulással: *want-* 'gyújt, szed': *wänttä* 'gyújtani, szedni' stb.

102. Az egyszótagú, magánhangzós tövű igéknél a főnévi igenév képzője mindig a magánhangzós tőhöz járul. Pl. *wə-* 'vesz': *wätä* 'venni'; *tu-* 'hoz': *tutä* 'hozni' stb.

103a. A mondatban a főnévi igenév leginkább a 'megy', 'akar', 'tud' stb. jelentésű ragozott igealakok mellett fordul elő.

A főnévi igealvnek — igei természetű szerinti — tárgy bővítménye is lehet. Például: *limöy pirnə wəlit löyatajütä manjälöy* '[miután] ettünk (part.), elmentünk megnézni a rénszarvasokat'; *mä onältäyältä katpa mäntä əntä kojläm* 'én iskolába menni nem akarok'; *mä əntä körtəm ti wer wertä* 'én nem tudtam ezt a dolgot megtenni' stb.

103b. A főnévi igenév használatos a *püt-* 'kezd; fog' igével a jövő idő (nyomatékos) kifejezésére is. (L. a 73. pontban.)

104. A főnévi igenév *-tä/-ta* végződéséhez *-ti/-tj* (*-t*) elem járulhat. A nevezett elem jelentését adatközlőim a következő kifejezésekkel adták meg: „*maswəl*” '[kell]', „*надо*” stb. Példamondatok: *mä onältäyältätj mänləm* 'én elmegek tanulni'; *mä onältäyältä katpa mäntäti əntä kojläm* 'én iskolába menni nem akarok'; *räk wertä pytə niñkə wältät əntä kojläm* 'piszkos parasztszorong (tkp. liszt csináló piszkos aszszorong)lenni nem akarok' stb.

A melléknévi igevek

105. A melléknévi igeveknek két fajtája van: a) folyamatos (participium imperfectum) és b) befejezett (participium perfectum).

106. A folyamatos melléknévi igenév képzője *-tə/-tə*, a befejezetté *-əm/-əm*, *-m*, ill. *-mə/-mə*.

Mindkét igenév képzője közvetlenül az igetőhöz járul.

107a. A folyamatos melléknévi igenév hangtani (illeszkedési stb.) szabályai azonosak a főnévi igenév (*-tä/-ta*) szabályaival (l. 101—2). Például: *məntə* 'menő', *wältä* 'levő', *jətə* '[vmivé] való', *kañtə* 'beteg' (< *kañt-* 'beteg [ige]'), *čöčä* '[vmit] nyújtó' (< *čöč-* 'nyújt, átad; irányít') stb.

107b. A folyamatos melléknévi igenév *-tə/-tə* képzőjének magánhangzója — abban az esetben, ha utána magánhangzós kezdetű szó következik — kieshetik. Pl. *jöt öyi* 'az [itt] jövő leány' stb.

108a. A befejezett melléknévi igealvképző alakváltozatainak az alkalmazása az igető jellege szerint történik. Az *-əm/-əm* végződés akkor használá-

tos, ha az igező mássalhangzós végű. Például: *məmə* '[a] ment'; *wäləm* '[a] volt'; *əntəm* '[a] felvett [pl. ruha]' stb. Az *-m* végződés a magánhangzós tövekhez járul. Például: *joyi-* 'vág (pl. fát)': *joyim* '[a] vágott (pl. fa)' stb. A *-mə/-mə* végződés pedig az egyszótagú magánhangzós tövű igeikben fordul elő. Például: *mə-* 'ad': *məmə* '[az] adott'; *li-* 'eszik': *limə* '[a] megevett'; *tu-* 'hoz': *tumə* '[a] hozott' stb.

108b. Egy példám van arra, hogy egyszótagú, magánhangzós tövű igező után is csak *-m* áll: *kirəy tum kəsə* 'a zsákot hozott ember' [az ember, aki zsákot hozott]. Ugyancsak egy példában a befejezett melléknévi igenév képzője az egyszótagú magánhangzós igeiknek a *-γ-s* tövéhez kapcsolódik: *jə-* 'válík vmivé': *jəyəm jəy* 'a [vmivé] vált emberek' [azok az emberek, akik valamivé váltak].

109. A melléknévi igenevek felvehetnek számra és személyre utaló végződéseket, melyek a következők:

Személy	Szám		
	Egyes szám	Kettős szám	Többes szám
1. sz.	<i>-əm/-am</i>	} <i>-əmən/-amən</i> <i>-in/-in</i>	<i>-əγ/-əγ</i>
2. sz.	<i>-ən/-an</i>		<i>-in/-in</i>
3. sz.	<i>-əl/-al</i>		<i>-il/-il</i>

110. Ha a melléknévi igenév képzőjéhez számra és személyre utaló végződés is járul, abban az esetben az igeévképző (redukált) magánhangzója minden esetben kiesik.

Paradigmák

mən- 'megy', *wäl-* '[létige]', *jə-* 'válík valamivé'

a) Folyamatos melléknévi igenévi alakok

Egysz.	1. sz.	<i>məntəm</i>	<i>wältəm</i>	<i>jətəm</i>
	2. sz.	<i>məntən</i>	<i>wältən</i>	<i>jətən</i>
	3. sz.	<i>məntəl</i>	<i>wältəl</i>	<i>jətəl</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>məntəmən</i>	<i>wältəmən</i>	<i>jətəmən</i>
	2. sz.	<i>məntin</i>	<i>wältin</i>	<i>jətin</i>
	3. sz.	<i>məntin</i>	<i>wältin</i>	<i>jətin</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>məntöy</i>	<i>wältöy</i>	<i>jətöy</i>
	2. sz.	<i>məntin</i>	<i>wältin</i>	<i>jətin</i>
	3. sz.	<i>məntil</i>	<i>wältil</i>	<i>jətil</i>

b) Befejezett melléknévi alakok

Egysz.	1. sz.	<i>mənməm</i>	<i>wəlməm</i>	<i>jəməm</i>
	2. sz.	<i>mənmən</i>	<i>wəlman</i>	<i>jəmən</i>
	3. sz.	<i>mənməl</i>	<i>wəlməl</i>	<i>jəməl</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>mənməmən</i>	<i>wəlməmən</i>	<i>jəməmən</i>
	2. sz.	<i>mənmin</i>	<i>wəlmən</i>	<i>jəmən</i>
	3. sz.	<i>mənmin</i>	<i>wəlmən</i>	<i>jəmən</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>mənmöy</i>	<i>wəlmöy</i>	<i>jəməy</i>
	2. sz.	<i>mənmin</i>	<i>wəlmən</i>	<i>jəmən</i>
	3. sz.	<i>mənməl</i>	<i>wəlməl</i>	<i>jəməl</i>

111. A melléknévi igenevek igéből képzett névszói alakok. E kettős — igei és névszói — jellegük következménye, hogy egyrészt a) névszói ragok és névutók járulhatnak hozzájuk, másrészt b) (alanyi, tárgyi, határozói) bővítményük lehet (igeneves szerkezetek).

112a. A melléknévi igenévhez leggyakrabban a *-nə/-nə* (inessivus), az *-öy/-öy* (prolativus), az *-ə/-a* (lativus) ragok, temporális jelentéssel, illetve a névutók közül a *pərnə* 'után', valamint a *təy* '[hely] [elvont jelentést kifejező]' névutó szokott járulni.¹⁷

112b. A névszói rag hozzájárulhat a pusztá igenévi képzővel ellátott ragozási tőhöz (pl. *mənəmənə : kəla səŋki wəlyəs əsət jəyppə mənəmənə* 'még világos volt, amikor az anya a leányaival haza ment' (tkp. az anyának a... ment[é]ben, mentekor). Általánosabb azonban az, hogy a ragokat a számra és személyre utaló végződéssel ellátott formák veszik fel (pl. *wəlməmnə : mə ökəm wəlməmnə kənyələm, tutnə kat kələyələm* '[amikor] én kicsi voltam, beteg voltam, [s] akkor majdnem meghaltam' [tkp. az én kicsi voltomban...]; *mənməl pərnə : löy mənməl pərnə mə ətəm jəs* 'az ő távozása [tkp. mente] után apám megjött' stb.).

113. A bővítménnyel ellátott igenevek (igenévi szerkezetek) főbb típusai:
a) „alanyos”. Pl. *mə werməm (rət)* 'az én csináltam (csónak)' [a csónak, melyet én csináltam]; *nəŋ məntən (lək)* 'a te mented (út)' [az út, melyen te mész; part. praes.]; *nən tumən (kəy)* 'a ti (ktsz.) hoztatok (zsák)' [a zsák, melyet ti (ktsz.) hoztatok]; (?) *put kəyram (pərnə)* 'a fazék megfőtte (után)' [miután a fazék (értsd: az étel) megfőtt] stb.

b) „tárgyas”: 1. *kul wəltə ku* 'halász [tkp. halat ölő ember]'; *kəy tum kəs* 'a zsákot hozó ember'; *səjəw təltöy* 'halászásunkkor' [tkp. hálót húzunk, mikor a hálót húztuk; part. praes.]; a „tárgy” további bővítménnyel: *jəyərəyə təltə səj kolmələt* '[miután ók] a farkasok üvöltő zaját meghallották (tkp. a farkasok üvöltő zaját halltukra)' stb. 2. *löyə kəsməm* 'öt, ahogy megláttam [tkp. öt megláttamra]' stb.

c) „határozós”: *nomən əlatə nəpik* 'a felül fekvő könyv'; *təm katnə wəlməmnə* '[amikor én] ebben a házban laktam [tkp. ebben a házban laktamban]'; *mənnə jəmə pəy* 'a velünk (ktsz.) jött fiú'; *əməl wələmnə* 'kicsit várva [tkp. kis ideig [ott] lét(é)ben]' stb.

114. A melléknévi igenév (igeneves szerkezetek) használata:

1. Legáltalánosabb a melléknévi igenév jelzői használata. Például: *məntə kəs* 'a menő ember', *ləlt iki* 'az álló öregember', *wəram luw* 'a megcsinált

¹⁷ A *təy* névutóról l. NyK. LXVI, 382 kk.

evező'; *tom katnə wältə ku* 'az abban a házban lakó férfi'; *lőy wälmal kat* 'az ő lakta ház' stb.

A gyakori szóhasználat — s nem kevésbé a melléknévnek az ún. körülírással szerkezetekre való alkalmassága — miatt igen gyakoriak a melléknévi igenévvel alakult állandó szókapcsolatok. Például: *onältäləytə ku* 'tanító, tanár [tkp. tanító férfi]'; *kotloy litə ontər* 'ebéd (idő) [tkp. nappali evő időtartam]' stb.

2. A melléknévi igeneves szerkezetek rendkívül gyakoriak h a t á r o z ó k é n t. (E szerkezeteket a legcélszerűbb mellékmonddal fordítanunk.)

a) A melléknévi igeneves szerkezet mint i d ő h a t á r o z ó.

Példamondatok: *məŋ saǰəw təltəy mōyaləŋ-kəm 'jay jōyəsət* 'amikor halásztunk, [akkor] valamiféle [ismeretlen] emberek érkeztek'; *mə ōkəm wäl-mamənə kaŋyaləm* 'amikor kicsi voltam, beteg voltam'; *nōŋ məŋən wälmannə nəŋə məyälujən* 'amikor te nálunk voltál, [akkor] én kenyeret adtam [neked] (pass.)'; *itən limin aməstilyə iki kilyəla tu köl tıytəs . . .* 'este vacsorázva (tkp. evén ültükkor; ktsz.) a nagyapa így szólt az unokájának . . .'; *put köyrəm pırnə kul welta jay jōyəsət* 'miután az étel (tkp. fazék) megfőtt, halászok jöttek' stb.

b) A melléknévi igeneves szerkezet mint c é l -, o k - és m ó d h a t á r o z ó.

E típusban a melléknévi igenév számra és személyre utaló végződéséhez -ä/-a lativuszrag járul. Egy esetben — az utolsó példamondatban — előfordul még + t (? -ti/-tj) nyomatékosító elem is.¹⁸

Példamondatok: *äləŋ jälə nuk-külə kötə məntämənə!* 'reggel korán kelj fel, hogy hattýúra menjünk (ktsz.) [értsd: vadászni]'; *mə il-älıntäləm iynə məntə nuy-litə täy i mətə wutama* 'én lefekszem, hogy ne lássam a medve engemet [hogyan] fal fel (tkp. a medve engem felfaló helyét . . .)'; *mə löyə käsmämə käntikintəyaləm* 'én őt, amint megláttam, megijedtem'; *kulalınə löyü jömälä pırüstə . . .* 'a halacska, hogy hozzá jött, kérdezte . . .'; *welit sayältətəyalt jöyrəyət təltə sōj kolmılat* 'a rénszarvasok elfutottak, hogy [mert] meghallották a farkasok üvöltő zaját' stb.

115. Egy mondatban — *lőy jömältnə mə werəm* 'amikor ő jött, én dolgoztam' — a melléknévi igenévi alaknak a végződése (a -t-) számomra nem világos.

A határozói igenév

116. A határozói igenév képzője: -min/-mın.

Paradigmák

mən 'megy', *wäl* '[létige]', *jə* 'válik valamivé'

mənmın

wälmın

jəmin

Példamondatok: *mə mənmın lulpänıləm* 'én menve énekelek'; *itən limin aməstilyə iki kilyəla tu köl tıytəs . . .* 'este vacsorázva (tkp. evén ültükkor; ktsz.) a nagyapa így szólt az unokájához . . .'

GULYA JÁNOS

¹⁸ E szerkezettípus igen közel áll a főnévi igenév -ti/-tj elemmel bővült formájához. Ha e típusban nem lenne -m- befejezett igenévképzővel alkotott példánk is, akkor talán minden további nélkül a főnévi igenév körébe sorolnánk. A (mai) alaki hasonlóságon (-tä/-ta [l. *mən-tä-m* '(én) menő'] ~ *tä/ta* [főnévi igenévképző] kívül a melléknévi és a főnévi igenév bizonyos használata között a funkcióbeli eltérés is igen kicsi. Hasonló elmosódottság van némely esetben a főnévi és a melléknévi igenévi kategória között a finnben is.

Keleti-osztják mondatfonetikai vizsgálatok*

KARJALAINEN sokszor — és joggal — túlzottan naturalisztikusnak nevezett feljegyzési módja mondatfonetikai váltakozások tanulmányozásakor olyan összefüggések megfigyelésére ad lehetőséget, melyek kevésbé pontos (akár fonematikus, akár morfonematikus) feljegyzésekben elsikkadnának. A szóvégi mássalhangzók, elsősorban a zöngétlen zárhangok a legkeletibb és a szurguti osztják nyelvjárásokban mondatfonetikai helyzetüktől függően — valószínűleg nyelvökonomiai okokból, a kiejtés könnyítése, esetleg a gyorsabb, felületesebb, henyébb artikuláció miatt — erősen ki vannak téve váltakozásnak (lekopásnak). KARJALAINEN V., Vj. és Trj. feljegyzéseiből a KARJALAINEN—TOIVONEN-féle szótár példamondatai alapján összeállítható e váltakozások rendszere. A váltakozás az esetek kisebb részében abból áll, hogy szó- vagy szólamvégi mássalhangzó (főként mássalhangzókapcsolat második elemeként) hanghiánnyal váltakozhat (ezt a fonematikus lejegyzési mód is visszatükrözi); az esetek nagyobb részében ennek a váltakozásnak kísérő jelenségeként a hanghiánnyal váltakozó szóvégi mássalhangzót megelőző zöngés hang — akár magánhangzó, akár mássalhangzó — utolsó szakasza zöngétlenül cseng ki (ezt viszont csak a pontos fonetikus lejegyzési mód adja vissza). Az eltűnt, ki nem ejtett, de más esetekben ejtendő mássalhangzó előtti zöngés hang utolsó szakaszának zöngétlen ejtését a következőkben röviden e l z ö n g é t l e n e d é s n e k fogom nevezni. A negyedik ismertebb keletiosztják nyelvjárásban, a Jg.-ban is valószínűleg fellépnek rendszeresen ugyanezek a mondatfonetikai váltakozások, de H. PAASONEN feljegyzéseiben csak egy-két elszórt példa (l. 225., 227., 230. és a 231. lapon) mutat meglétükre. Véleményem szerint feltehető hogy PAASONEN összefüggő szövegek leírásakor külön-külön is kimondotta az egyes szavakat közlőivel, s e külön kiejtett szavakat (esetleg a még külön kiejtetett végződéseket) jegyezte le. Így az ő amúgy sem túlzottan naturalisztikus feljegyzési módja szinte „etimológikus helyesírás”, s benne a mondatfonetikai váltakozások nyomai csak helyenként lelhetők fel.

* Mondatfonetikai váltakozásokkal kapcsolatos észrevételeimet eredetileg a „Nyelvtani adalékok a keleti-chanti (osztják) nyelvjárásokhoz” c. közleményeimbe szántam, s mint ilyent jeleztem közlését egy lapalji jegyzetben (NyK. LXI, 433). A cikket 1960-ban meg is írtam. Minthogy megírása és megjelenése között több év telt el, az időközben megjelent idevonatkozó irodalomra utólagosan lapalji jegyzetekben utalok. A finnugor átírásról és mondatfonetikai változásokról szóló HAJDÚ PÉTERREL folytatott többszöri eszmecsere sok helyt a megfogalmazás pontosabbá és egyértelműbbé tételéhez segített hozzá (noha felfogásunk nem egyezett és ma sem egyezik minden kérdésben). HAJDÚ PÉTER hasznos megjegyzéseierért, észrevételeierért, ellenérveierért itt mondok hálás köszönetet.

A TYERJOSKIN írta vachi és szurguti iskolás könyvekkel való összehasonlítás is igazolja azt a feltevést, hogy KARJALAINEN és PAASONEN lejegyzési módjában volt némi különbség; az egybevetésből az is kiderül, hogy a váltakozás a legkeletibb nyelvjárásokban erősebb méretű, mint a szurguti körzet területén. TYERJOSKINNál éppúgy mint PAASONENNél csak azok a váltakozások figyelhetők meg, amelyekben két fonéma kapcsolata egy fonémával váltakozik, azaz a váltakozás fonémák és nem alternánsok között zajlik le.

A szóvégi, váltakozásnak kitett mássalhangzók viselkedését a következőkben először ragozott és képzett szavakban vizsgáljuk, azaz összeállítjuk, milyen váltakozások lehetségesek, ha bizonyos mássalhangzókapcsolatok és mássalhangzók szóvégi helyzetből szóközépi helyzetbe kerülnek. Ahol lehetséges, a mássalhangzókapcsolatok váltakozását egybevetjük olyan szóbelseji váltakozásokkal, amelyek akkor jönnek létre, ha a kérdéses mássalhangzókapcsolatok a szótó változása miatt magánhangzóközi helyzetből magánhangzó — mássalhangzó közötti helyzetbe kerülnek.

Példáink túlnyomó többségében a szóvégi zöngétlen zárhangok változása vizsgálható; ez természetesen az osztják nyelv hangállományának, illetőleg a mássalhangzók szókezdő, szóközépi és szóvégi helyzetben való eloszlásának folyamánya. Példaanyagunkból látható, hogy az egyes zárhangok különböző módon viselkednek a megvizsgált esetekben.

Eredményeink röviden, de konkrétan összefoglalva a következők:

Szóvégen mássalhangzó utáni helyzetben $-p$ valamennyi osztják nyelvjárásban csak m után fordul elő. Ugyanebben a helyzetben a mássalhangzóval kezdődő suffixumok előtt, — valószínűleg a kiejtés könnyítésére — a V., Vj. és a Trj. nyelvjárásban a p -t nem ejtik, s helyette többnyire elzöngétlenedés, azaz az m utolsó szakaszának elzöngétlenedése észlelhető. TYERJOSKINNál a mássalhangzóval kezdődő ragok előtt az mp helyett egyes esetekben csak m található (221—222). Megjegyzendő, hogy ugyanezekben a nyelvjárásokban a szóközépi $-mp-$ mássalhangzókapcsolatból is $-m'$ - keletkezik, ha ragozás, vagy továbbképzés során utána nem magánhangzó, hanem mássalhangzó következik (222).

A szóvégi magánhangzó utáni $-p$ — egy eset kivételével — mássalhangzóval kezdődő ragok előtt is megmarad (222). Erre csak a Trj. nyelvjárásból vannak példák. A Jg. anyag hiánya a Jg. példamondatok, ragozott szóalakok igen kis számával magyarázható. Az idetartozó V.-Vj. példák hiányát viszont a legkeletibb nyelvjárásokban a $-p$ végű szavak igen kicsiny száma magyarázza; mindössze két orosz, egy törökségi, egy valószínűleg expresszív és egy ismeretlen eredetű magánhangzó $+p$ végű szót ismerünk, mert az uráli, a finnugor és az ugor eredetű szavakban és képzőkben $-p > -y$ hangfejlődés ment végbe, vö. VÉRTES E.: Egy finnugor hangmegfelelés pontosabb megfogalmazásához, MNy. LXII.

Szóvégi $-k$ helyett az osztjákban csakis k -féle hangokról beszélhetünk, mert palatalis szó végén, $-k$, $-x$, $-y$, veláris végén — KARJALAINEN feljegyzésében — $-k$, $-x$, $-y$ fordulhat elő. Szóvégi mássalhangzókapcsolat második elemeként $[k]$ az osztjákban csak η után szokásos. Az ηk hangkapcsolat $-\eta'$ -vé alakul, a keleti nyelvjárásokban, ha mássalhangzó elé kerül, sőt még magánhangzóval kezdődő morféma előtt is van V.-Vj. példa erre az ejtésváltozatra. Valamennyi $-k$ -féle hang, a $[k]$ bármilyen realizációja, magánhangzó utáni helyzetben mindegyik keleti-osztják nyelvjárásban megmarad, akár magánhangzóval, akár mássalhangzóval kezdődő suffixum következik utána. (223—5).

A *t* második elemű hangkapcsolatoknál az *-nt*, *-rt*, *-lt* > *n'*, *r'*, *l'* ejtés-változata viszont mindig létre jön, ha e szóvégi hangkapcsolatok mögé mássalhangzós kezdetű suffixum járul, vagy, ha e mássalhangzókapcsolatok intervokális helyzetből magánhangzó és mássalhangzó közötti helyzetbe kerülnek (225—226). E változásokkal kapcsolatosan bizonyos hiperkorrekt alakok létezésének a lehetősége is felmerül.

A szóvégi *-t* viszont a *-[k]* és a *-p* viselkedésétől eltérően — még magánhangzó utáni helyzetben is eltűnhet a V.-Vj.-ban a mássalhangzóval kezdődő formánsok előtt (226).

A többi mássalhangzóval kapcsolatos példaanyag — e hangok szóvégi ritkasága miatt — igen szerény: *-t* az *-ll* és *-nt* mássalhangzókapcsolat második elemeként a mássalhangzóval kezdődő morfémák előtt elmarad (226). Affrikáta nem ejtésére is van példa, midőn *-n.tš*, ill. *-l.tš* mássalhangzókapcsolat praeconsonanticus helyzetbe kerül (226).

A keleti-osztjákban a mondatfonetikai váltakozásoknak kitett szóvégi mássalhangzók összetétel előtagja végén, ugyanúgy viselkednek, mint monoton belüli szókapcsolat első tagjának végén. E megfigyelés indokolja az összetételek és szókapcsolatok együttes tárgyalását. (226—35)

A szóvégi mássalhangzókapcsolatok — *-mp*, *-ŋk*, *-nt*, *-rt*, *-lt*, *-nt*, *-ntš*, *-ntš*, *-l.tš* — lényegileg szinte ugyanúgy viselkednek, ha összetételben, vagy ha csak a mondatban kerülnek mássalhangzó elé, mint midőn mássalhangzó kezdetű szuffixum követi őket: vagyis második elemük helyett az első elem utolsó szakaszának elzöngétlenedése, vagy még az sem jelentkezik, I. I., III., V., VII., VIII. táblázat és 227., 230., 232—3., 234—5., 235. lap. A suffixumok előtti váltakozásokhoz hasonlóan, az *-ŋk* > *ŋ'* változás még akkor is lehetséges, ha magánhangzóval kezdődő szó következik az *-ŋk* végű szó után. (230) Összetétel és szókapcsolat, lazább szótalalkozás esetén azonban arra is akad példa, hogy *-mp* (227) *-ŋk* (229, 230) *-nt* (232—3) és *-nt* (235) második eleme a rákövetkező mássalhangzó előtt is megmarad. Ennek a gondos artikulációnak okát valószínűleg csak a beszédsebesség, esetleg az ütemhatárok ismeretében, azaz csak az élőbészéd, nem pedig lejegyzés alapján lehetne kideríteni. Érdekes módon az affrikáták, *-tš*, *-tš* a szóvégen hol egyeséges hangként viselkednek, s vokális utáni helyzetben változatlanul megmaradnak, hol pedig szinte kételemű hangkapcsolatnak tekinthetők, melyből praeconsonanticus helyzetben csak az első elem, az explozíva marad meg, a homorgan spiráns lekophat (235). A rendelkezésünkre álló példák igen kis száma miatt ebből messzebbmenő következtetéseket nem lehet levonni.

A magánhangzót követő szóvégi mássalhangzók viselkedésében mássalhangzó előtt (összetételekben és szókapcsolatokban) egyrészt a hang milyensége, másrészt a nyelvjárások földrajzi elhelyezkedése szerint észlelhetők eltérések. Szabályszerűséget csak a *p*, *k*, *t* explozívakkal kapcsolatosan állapíthatunk meg, mert a fellelhető példák száma csak ezeknél elegendő nagy.

A szóvégi *-p* (ill. V., Vj. *u*) és *-[k]* magánhangzó utáni helyzetben lényegileg úgy viselkedik mássalhangzóval kezdődő szó előtt, mint mássalhangzóval kezdődő szuffixumforma előtt, azaz változatlanul megmarad (228). Ettől az általános szabálytól eltérés csak akkor észlelhető, ha a következő szó homorgán képzésű hanggal kezdődik. Ha *-p* után *p*-kezdetű szó¹ (ill. V., Vj. *-u* után

¹ Külön figyelmet igényel az a tény, hogy a Trj. és a többi osztják nyelvjárás szóvégi *-p*-jének a szurguti nyelvjárásoktól keletebbre eső vidékeken csak egyes szavakban felel meg, *-p* de a szabályszerű megfelelésnek *-u* tekintendő, vö. fent 218. 1. és 222—3. 1.

m- kezdetű) vagy *-[k]* után *[k]*- kezdetű szó következik, akkor a szóvégi *-p* (V., Vj. *-ü*) és *-[k]* megmaradhat, eltűnhet a megelőző vokális elzöngétlenedő kicsengését okozva vagy e nélkül is eltűnhet, miközben a következő szó kezdőhangja változatlan maradhat, vagy időtartama kissé vagy erősebben megnyúlhat. A kombinatórikus lehetőségek közül valamennyire — különösen a gyakori *[k]* esetén — bőven van példánk. A létrejövő váltakozások nem mutatnak nyelvjárási eloszlást (vö. II, IV. táblázat, 228—9, 230—2). Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a Vj. *-[k]* helyett többször még vokális szókezdet előtt is csak a magánhangzó utolsó szakaszának elzöngétlenedése marad meg (230 l.).

A magánhangzó utáni szóvégi *-t* viselkedése viszont nem a következő szó kezdőhangjától, hanem nyelvföldrajzi tényezőktől függ (l. VI. táblázat). A Trj. *-t* mindig változatlanul megmarad a szó végén. Arra is csak egy példánk van, hogy a többi zárhanghoz hasonlóan, a következő szókezdő *t*-vel egybeolvadva azt az első szó zöngétlen kicsengése mellett megnyújtja (234). A szurguti nyelvjárásoktól keletre beszélt nyelvjárásokban (V., Vj., VK., Vart.) a magánhangzó utáni szóvégi *-t* csak önmagában feljegyzett, vagy mondat végén álló, vagy magánhangzóval kezdődő szó előtt található meg következetesen; mássalhangzók előtt meg is maradhat, de eltűnésére elzöngétlenedés utalhat vagy éppen nyom nélkül is eltűnhet (233—4).

A szóvégi *-t* gyakori eltűnésének messzemenő következményei vannak. Több rag, képző és jel végződik magánhangzó + *t*-re; minthogy ezek a morfémák a mondatban gyakran kerülnek praekonsonanticus helyzetbe, szóvégi *-t*-jük oly gyakran tűnik el, hogy többüknél a mondatfonetikai váltakozások gyakorisága, a morféma kétféle alakját eredményezte. Így a többesjel (236—7), a személyes névmások tárgyragja (237—8), az instrumentális (238—9) és több locativusi adverbium (239), továbbá a sorszámnévképző (240), és néhány főnévképző (240) esetében *-t*- vagy vokálisvégű alakokkal is kell számolnunk. A morfológiai kétalakúsághoz, az eddig ismert példaanyagban, semmiféle funkcióhasadás nem járul. Amíg a szóvégi *-t* ~ \emptyset váltakozás bármilyen helyzetben bekövetkezhet, a funkcióhasadás létrejötté meglehetősen valószínűtlen, mert a magánhangzóvégű morféma könnyen homonimává válhatna. Mint-hogy, azonban a nyelv fejlődése nem követi a logika törvényeit, így e kétalakú morfémák további fejlődése ennek ellenére különös figyelmet érdemel a jövőben.

A mondatfonetikai vizsgálódások eredményei egy gyakorlati kérdést vetnek fel: az osztják átírás egyszerűsítésekor mi legyen a sorsuk. Kétségtelenül lehet a fonematikus és a fonetikus átírás mellett is érveket felsorakoztatni (240—1).

Eddigi vizsgálatok a szóvégi és szótagvégi mássalhangzók eltűnéséről

A szakirodalomban eddig részletesebben főként csak a nyugati-osztják, azaz az északi és déli nyelvjárások szóvégi és szótagvégi mássalhangzóinak vagy pontosabban mássalhangzókapcsolatainak váltakozásáról esett szó.

Tudomásom szerint először CASTRÉN említette, hogy szóvégi helyzetben a zárhangok közül az osztják *-t*, valamint a Szurg. nyelvjárásban a *-ɣ* is eltűnhet (CASTRÉN, Versuch einer ostjakischen Sprachlehre, 1858, 17; Patkanow — Fuchs 41 kk. a továbbiakban PF).

FOKOS DÁVID szintén tett megfigyeléseket a zárhangok szóvégi lekopásával kapcsolatosan.² Példái közül azonban csak egy igazolja, hogy a szóvégi *-t* megmaradása, illetőleg eltűnése ugyanabban a nyelvjárásban is előfordulhat. Az osztják tagadó szó ugyanis szerinte a déli nyelvjárásokban *én, ént* (*en, ent*) (PF. 42). A FOKOS idézte többi példa csak azt igazolja, hogy nyelvjárásközi összehasonlításban *-rt ~ -r* megfelelés is lehetséges: É. *nör ~ D. närt* 'Brücke', É. *sort, V. sart, Vj. sar* 'Hecht' (uo.).

FOKOS megfigyelései arra az esetre is kiterjednek, midőn egyes összetételek előtagjának szóvégi *-p*, illetőleg *-g ~ -v* hangja tűnik el: *āmmōχ* (= *āmp-mōχ*) 'junger Hund', *jīg-ana, jīv-ana, jiana* '(Vater-Tochter), Schwester'; harmadik példája azonban talán inkább asszimilációnak tekinthető. *jigpoχ, jiv-poχ, jiboχ* '(Vater-Sohn), Bruder' (uo.).

STEINITZ szerint a liquida utáni zárhangoknak lekopása szóvégen, illetőleg szótag végén mássalhangzó előtti helyzetben egyúttal a liquida elzöngétlenedését okozva rendszeresen bekövetkező jelenség: Szin. *rt > r, lt > l* (OVd. I, 27), Serk. *rt > r* (uo. 204). STEINITZ feljegyzései szerint a Serk. nyelvjárásban több mássalhangzócsoport megváltozik, ha intervokális helyzetből mássalhangzó (kivéve *t*) elé kerül. Így *mp > m^cp, m^c, m³; nt > n^ct, n^c, n³; nt > n^ct, n^c, n³; ηk > η^ck, η^c, η³; mt > m^c, m³; ηt < η^c, η³; jt > j; lt > l^c; rt < r* (uo. 201–4).³

A zárhangok eltűnése és asszimilálódása, amit már CASTRÉN is megfigyelt, KARJALAINEN szótárának szóanyaga és példamondatai alapján a V., Vj. és Trj. nyelvjárásban sokkal elterjedtebbnek látszik, mint a Szin. és a Serk. nyelvjárásban.

Mássalhangzók viselkedése suffixumok előtt

Ragok, képzők és jelek előtt a szóvégi mássalhangzók elsősorban a zöngétlen zárhangok — másképpen viselkednek aszerint hogy mássalhangzó vagy magánhangzó előzi-e meg őket; ezért külön kell minden esetben a szóvégi mássalhangzócsoportokat és a magánhangzó utáni szóvégi mássalhangzókat tárgyalnunk.

$p \sim ^c, \emptyset$

A *-p* mássalhangzókapcsolat második elemeként valamennyi keleti nyelvjárásban csak *m* után fordulhat elő. Mássalhangzóval kezdődő ragok előtt a szóvégi *-mp* helyett KARJALAINEN⁴ feljegyzésében *-m^c* található: V., Vj.

² A továbbiakban csakis — legalább osztják nyelvjárásközi összehasonlítás alapján — etimológiusan a szóhoz tartozó zárhangokról lesz szó.

³ STEINITZ valamennyi további megfigyelése denasalisatióra vonatkozik: Szin. (OVd. I, 26–7), Serk. (uo. 200–4). Kéziratomból elkészülte után jelent meg RADANOVICS KÁROLY: Osztják nyelvtanulmányok (Muzsi nyelvjárás (NyK. LXIII és kny. NyelvtudÉrt. 31. sz.), RADANOVICS muzsi nyelvmesterétől STEINITZ Szinja- és Serkál-vidéki nyelvtani vázlatának hangtani fejezetét kérdezte ki: eredményei STEINITZHEZ képest újat nem tartalmaznak, de igazolják, hogy a STEINITZ közölte Szin. és Serk. jelenségek e két vidék közötti területen is fellelhetők. Így a muzsi adatok részletes közlése mellőzhető.

⁴ KARJALAINEN feljegyzéseit, — ha csak valamely különösebb ok miatt nem látszik szükségesnek teljesen pontosan idézni — egyszerűsített átírásban közlöm; az átíráshoz vö. STEINITZ, Geschichte des ostjakischen Vokalismus, 1950, továbbá VÉRTES E.: NyK. LXI, 247–65, LXII, 255–79. Hogy az írásképp kevésbé módosuljon, megtartottam KARJALAINEN *i, u* betűjeleit. A mássalhangzók hosszúságának és félhosszúságának a

äm'p 'Hund' (48b): loc. V. *äm'n3* (69a, 793a), *äm'n3* (736a), Vj. *äm'n3* (82b); V. *lum'p*, Trj. *lum'p* 'Schneeschuh' (484a): V. instr. *löm'na'* [sic! V. E.]: *löm'na' nöřxtätä'* 'hihtää' (595a), Trj. loc. *lum'n3* (397a, 756b), Trj. dualis *lum'γn* (484a); Vj. *lom'p* 'Kieme(?) (des Fisches)': du. *lom'kän* (484a); Vj. *köm'p* 'Welle' (306a): loc. *köm'n3*, *kömn3* (130b); Trj. *uät ium'p* 'schwacher, stiller Wind, Windhauch': transl. *uät ium'γə (-rə)* (172a).

Megjegyzendő, hogy szóközépi *-mp-* mássalhangzókapcsolat is kerülhet ragozás vagy szóképzés következtében közvetlenül mássalhangzó elé; ekkor itt is bekövetkezik az *-mp- > -m'* ejtésegyszerűsítés (vö. CASTRÉN i. h.): V. *timpəl* 'Noppe (des Tuches), Flaum (des Vogels)' (1001b): sg. 3. sz. birtokos raggal *tim'ləl* (uo.); Trj. *ñimpəl* 'Schleim' (621b): sg. 3. birt. sz. *ñim'ləđ* (uo.), a közismert denominális melléknévképzővel *ñim'ləŋ* (uo.).

Idézhető olyan példa is, mellyel kapcsolatban csak nyelvjárásközi összehasonlítás alapján dönthető el, hogy az *m'* eredetibb *mp-*ből keletkezett-e vagy nem: Trj. *öm'ləŋ* 'Knochenschield in der Ohrengegend des Fisches' (50a), vö. Kam. *ämpəłət* 'Kiemendeckel', Ni. *umpəl'*, Kaz. *ömbəl'*, O. *umbəl* ua. (uo.).

TYERJOSKIN⁵ V. ábécéskönyvében fakultatívnak jelöli az; *-mp- > -m'* ejtésegyszerűsítést: *ämp* 'kutya': loc. *ämpнə* (78), ill. *ämpə* (45), instr. *ämpнə* (144), ill. *ämpə* (45, 69). A szurguti ábécéskönyvben viszont az *-mp-* mássalhangzókapcsolat a mássalhangzóval kezdődő ragok előtt is mindig megtalálható: *ämp* 'kutya': appr. *ämpнам* (124), instr. *ämpнат* (142), du. *ämpхəн* (128, 129), du. abl. *ämpхəны* (128, 129), du. loc. *ämpхəннə* (129).

Magánhangzó utáni helyzetben a szóvégi *-p* a mássalhangzóval kezdődő ragok előtt is többnyire megmarad a Trj.-ban:

əđəp 'neu': kettős szám *əđəp-rən* (201a); *rəvəp* 'Lüge': transl. *rəvəppə*, instr. *rəvəpнат* (798b); *tšəp* 'Hügel': transl. *tšəp-rə* (955a); *köđəp* 'Trommel' (384a): instr. *köđəpнат* (921a).

Egy példánk mintha lenne, ahol a harmadik szótag végén levő *-p* a középfokot jelölő partikula előtt eltűnik: Trj. *qitənəp* 'billig' (5b): *q[itinnə tšək]* *məje* 'verkaufe es billiger' (uo. és vö. 1003a). Ebben a mondatban azonban valószínűleg az *qit* 'kis' jelzős *tin* 'ár' főnév *-n3* ragos locativusa szerepel módhatározóként, s ehhez az egységes szintagmához járul a középfok partikulája. Ezt a magyarázatot az *-n-*: *-nn-* különbségre alapítom, mert a *p* melléknévképző előtt semmi ok sincs az *n* megkettőződésére, a loc. *-n3* ragja előtt *n*-végű névszó esetében pedig természetesen *-nn-* található.

V.-Vj. példákon a szóvégi *-p* szuffixum előtti viselkedését a jelenleg rendelkezésünkre álló anyag alapján megvizsgálni nem tudjuk. Mint másutt részletesen kifejtettem (Egy finnugor hangmegfelelés pontosabb megfogalmazásához, MNy. LXII), a többi osztják nyelvjárás szóközépi és szóvégi *-p*, hangjának a legkeletibb nyelvjárásokban általában *u* felel meg. KARJALAINEN szótárában mindössze öt olyan szót találtam e nyelvjárásokban, mely

Jelölését sem hagyhatom el, minthogy ezek vizsgálódásaimban fontosak. Az aspiráció jelét, melyet KARJALAINEN szótára *k̄*, *k̄'*-nél mindig, *t'*, *p'*-nél olykor kitesz, elhagyom; az elzöngétlenedésnek ezzel azonos, de csak zöngés hangok mögött fellelhető jelét többnyire kiteszem.

⁵ Kéziratomból lezárta után jelent meg TYERJOSKIN kitűnő vachi nyelvjárástanulmánya (Очерки диалектов хантыйского языка. Москва—Ленинград 1961). Vizsgálódásai, csak a V. nyelvjáráshoz vonatkozóan, mindenben igazolják a KARJALAINEN feljegyzéseiből nyert eredményeket. A megfelelő paragrafusokra jegyzetben hivatkozom. Az *-mp*, illetőleg *-mp-* hangkapcsolatra vö. 52. §.

-*p*-re végződik. Ezek közül kettő orosz jövevényszó: V. *lap* 'Pfote, Tatze' < лапа (487b, vö. *kõrlap* 'Hinterpfote' uo., V. *kõtlap* 'Vordertatze' 453b), V., Vj. *pop* < поп (718b); egy törökségi jövevényszó: V. *top* 'Kanone' (1006b) < *top* 'puska, stb.'; egy expresszív eredetűnek látszik: V. *lip*, Vj., VK. *lip* '(Ufer-)schwalbe' (488b). Mindössze az ismeretlen eredetű V. *lop*, Vj. *lop* 'Angel' (1078a) látszik a két nyelvjárási megfelelés egybevetése alapján régebbi szókincsbeli elemnek. Ez utóbbi szó összetételeire látunk majd példákat (228. l.); ragozott vagy mássalhangzós kezdetű képzővel továbbképzett alakja a felsorolt öt -*p* végű szó egyikének sem fordul elő a szótár példamondataiban.

k-féle hangok ~ *ç*, *ø*

k-féle hangokról — és nem *k*-ról vagy [*k*]-ról — kell beszélnünk, mert — amint már utaltam rá — KARJALAINEN szótárában *k̄*, *k̄*, *ç*, *ç*, *ç*, *ç*, *ç*. (= *ux* stb.), *r*, *r* található lejegyzési változatokként. Ezek az alternatívák háromra csökkenthetők, mert *k̄*, *ç*, *ç*, (*r*), illetőleg *k̄*, *ç*, *ç* (*r*) csakis palatalis, illetőleg csakis veláris szóban fordul elő. A csak szurguti nyelvjárások feljegyzésekor használt -*r*-ben viszont már eleve nincs a palatális — veláris, ill. a zöngés — zöngétlen ellentét jelölve. A régebbi felfogásról, mely szerint a szókezdő *k̄* : *k̄*-fonológiai ellentétet alkot, kimutattam (NyK. LXII, 9—12), hogy az archaikus keleti osztják nyelvjárásokban csak a következő magánhangzótól függő fonetikai realizálódásban térnek el egymástól; a szókezdő *k* és *k̄* éppúgy a hangrend függvénye, mint a szóközépi *k*, *ç*, *ç* (*r*), illetőleg *k̄*, *ç*, *ç* (*r*). A különbség jelölése fonematikus átírásban tehát felesleges.

Azonban még így is *k*, *ç*, és *ç* marad *k*-féle hangként, s ezek megvalósulásának fonetikai feltételeit a szótár anyagából aligha lehet megállapítani. Pozitívumként csak egy állapítható meg: szókezdő helyzetben a keleti és a szurguti osztják nyelvjárásokban csak *k* (hehezetes *k̄*-, *k̄*-) fordul elő, *ç* és *ç* nem. Valamennyi további megfigyelés a szóközépi és szóvégi *k*, *ç*, *ç* előfordulására vonatkozóan többé-kevésbé negatívum: a Trj.-ban KARJALAINEN-nél nem fordul elő szóközépen *ç*, mert a többi nyelvjárás -*ç*-jének többnyire -*r*-, vagy más *k*-féle hang felel meg; a V.-Vj.-ban szóközépen *k* csak magánhangzó előtti helyzetben található, mássalhangzó előtt nem.

Abszolút szóvégen *k* és *ç*, ill. Szurg. *ç*. egyaránt előfordul a keleti nyelvjárásokban: V., Vj., VK., Vart., Likr. *kõrak*, Mj., Trj., *kõrak* 'Adler' (424a); V., Vj., Trj. *nõræk̄*, Mj. *nõræk̄* 'gerade' (591b); V., Vj., *iaç*, Trj. *iãç* ['nép'] (141b); V., Vj., VK. *iõç*, Vart. *iõç*, Likr. *ipuç*, Mj. *iãuç*, Trj. *iãuç* 'Barsch' (134a).

Arra is idézhető példa, hogy szóvégen nyelvjárásonként más-más végződés található: V. *iok̄*, Vj. *iõç*, Trj. *iãuç*, V., Trj. 'Süden', Vj. 'Südwesten'. (142a). Némely szó ugyanazon nyelvjárásból is két- vagy háromféle módon van feljegyezve: V. *námak*, *námæç* 'weich' (619a); Vj. *siläk*, *siläç* 'schief': *siläç* (-*ç* *twyã* 'kallellaan oleva paikka' (888b). Ebből látható, hogy *k*, *ç*, *ç* egymás alternansai.

A felsorolt példákból azonban még azt a következtetést sem lehet teljes bizonyossággal levonnunk, hogy a *ç* abszolút szóvégen nem fordulhat elő, csak szókapcsolatbeli szó végén, mint az idézett utolsó példában. Szótári címszó végén ritka ugyan, de akad rá példa: V. *kõrkõy* 'Ziegelstein' (417a). Ebben az esetben esetleg még sajtóhibára is lehet gondolni, mert ennek az összetett szónak a második eleme V. *kõç* 'Stein' (385b). A Vj. *iõç* 'Schnee-

schuh' (1051a) esetében a szóvégi γ feltűnő, mert címszó végén nem szokott előfordulni; minthogy azonban szókapcsolatban gyakori, így nem minősítendő feltétlenül sajtóhibának. A szóvégződésekről tehát csak annyi állapítható meg, hogy k , χ szóvégen egyaránt gyakori, a γ viszont abszolút szóvégen, szólamvégen nagyon ritka.

Közismert jelenség, hogy a szóvégi $-\chi$ helyett a ragozásban, intervokális helyzetben KARJALAINENNél gyakran $-\gamma$ -található: V., Vj., VK. $o\chi$: e. sz. 1. sz. $u\gamma\dot{m}$, Vart. $\dot{o}\chi$: $u\gamma\dot{m}$, Likr. $\dot{o}\dot{\chi}$: $u\gamma\dot{o}m$, Mj. $ou\chi$: $u\gamma\dot{m}$, Trj. $ou\chi$: $u\gamma\dot{m}$ 'Kopf' (21a). (Szóközépi helyzetben is gyakran találunk zöngétlen, illetőleg zöngés hang előtti $\chi \sim \gamma$ váltakozásra példát: V. $oi\dot{\chi}ta$ 'Mitleid' 'fühlen', de: $oi\dot{\chi}l\dot{m}$, $oi\dot{\chi}s$, $oi\dot{\chi}a$ (12a).)

Idézett példáink alapján azonban ismét nem szabad arra következtetnünk, hogy χ zöngétlen és γ zöngés hang előtt fordul elő. Zöngétlen hang következhet γ után is: V., Vj., VK., Vart., $k\ddot{o}r\dot{\chi}t\dot{a}$, vö. Likr., Mj., Trj. $k\ddot{o}r\dot{\chi}t\dot{a}r\dot{z}$ '(ab)fallen' (431a); V., Vj., Trj. $mu\dot{\chi}t\dot{i}$ 'durch' (515b); V., Vj., VK., Likr., Mj., Trj. $p\dot{\chi}t\dot{z}$ 'schwarz' (682b). Ezzel szemben zöngés hang előtt is található χ : V., Vj., Likr. $p\dot{\chi}\dot{\chi}l\dot{\chi}$ 'Nabel' (670a), V., Vj. $pa\dot{\chi}n\dot{\chi}s$ '[felpukkadt]' (683b). Magánhangzóközi helyzetben is előfordul χ : V. $sv\dot{\chi}lt$ 'grosse Weideart' (843b, de a másolatban és az OL-ben $sv\dot{\chi}lt!$); Vj. $tv\dot{\chi}ata$ 'beiseitewerfen' (988b); Vj. $r\ddot{o}\dot{\chi}isl\dot{\chi}u\dot{\chi}$ 'zappeln' (797a). Váltakozó ejtésűnek feljegyezve: V. $rv\dot{\chi}am$, $rv\dot{\chi}am$ $ia\chi$ 'die Verwandten' (800a).

Kevésbé ismert az a tény, hogy a χ jelölés nemcsak γ -vel, de k -val is váltakozhat: V. $kn\dot{\chi}t\dot{\chi}inta$, $kn\dot{\chi}t\dot{\chi}int\dot{\chi}ata$ 'erschrecken' (322b); Vj. $\ddot{a}n\dot{\chi}$ 'Essgeschirr': e. sz. 1. sz. $\ddot{a}nk\dot{a}m$ (51b); Vj. $t\dot{\chi}on\dot{\chi}$ 'Seil': pl. $t\dot{\chi}on\dot{\chi}k\dot{z}$, $t\dot{\chi}on\dot{\chi}k\dot{a}t$ (952a). Ez utóbbi jelenségre TYERJOSKIN szurguti tankönyvéből is idézhető példa: $t\dot{\chi}l\dot{\chi}$ 'зима' (53, 103 stb.), de $t\dot{\chi}l\dot{\chi}$ is előfordul (107); a ragozásban: $t\dot{\chi}l\dot{\chi}$ 'зимой' (107, 109 stb.), $t\dot{\chi}l\dot{\chi}$ 'к зиме' (115), de $-k$ kezdetű rag előtt a translativusban: $t\dot{\chi}l\dot{\chi}$ (107, 114 stb.).

Szóvégi hangkapcsolat második elemeként csak k realizáció fordul elő az $-nk$ hangkapcsolatban. Az $-nk$ mássalhangzókapcsolatból η lesz, ha közvetlenül mássalhangzó elé kerül: V. $i\dot{\eta}k$, Vj. $i\dot{\eta}k$, Trj. $i\dot{\eta}k$ 'Wasser' (160b): loc. V. $i\dot{\eta}n\dot{z}$ (543a), $i\dot{\eta}n$ (775b), Vj. $i\dot{\eta}n\dot{z}$ (143b, 597b, 763a, 1069b), Trj. $i\dot{\eta}n\dot{z}$ (401b, 877b, 1057a), $ma\dot{\chi}i\dot{\eta}n(3)$ (557a), instr. Vj. $i\dot{\eta}n\dot{a}$ (456a, 514b), du. Vj. $i\dot{\eta}k\dot{a}n$ (747a). Még magánhangzóval kezdődő képző előtt is található η (<* ηk): V. $i\dot{\eta}\dot{\chi}$, Vj. $i\dot{\eta}\dot{\chi}$, $i\dot{\chi}\dot{\eta}\dot{\chi}$, V. 'nass, wässrig, mit Wasser gemischt', Vj. 'mit Wasser gefüllt, Wasser enthaltend'. (162a). V. $lu\dot{\eta}k$, Vj. $i\dot{\eta}k$ ford. nélkül [mitikus szó] (1065a): loc. V. $lu\dot{\eta}n\dot{z}$ (375a, 966b), $lu\dot{\eta}n\dot{z}$ (378a), Vj. $i\dot{\eta}n\dot{a}$ (202a, 1065a); V., Vj. $s\dot{\eta}k$ 'Sonne' (849b): loc. V. $su\dot{\eta}n\dot{z}$ [sic! VE.] (1098b), Vj. $s\dot{\eta}n\dot{z}$ (266a); V. $l\dot{\eta}k$ 'Keil': instr. $l\dot{\eta}n\dot{a}$ (1066b); V. $i\dot{\eta}k$ 'Eis': instr. $i\dot{\eta}n\dot{a}$ (159b); Trj. $o\dot{\eta}k$ 'Harz': loc. $o\dot{\eta}n\dot{a}$ (35a).⁶ Ezzel kapcsolatban is idézhető olyan példa, ahol csak nyelvjárásközi összehasonlítás alapján állapítható meg, hogy a keleti nyelvjárások $-\eta$ -, $-\eta$ -hangja valószínűleg $-nk$ -ból fejlődött: V. $i\dot{\eta}L\dot{a}w$, VK. $i\dot{\eta}liw$, Vart. $i\dot{\eta}L\dot{a}w$, Likr. $i\dot{\eta}\dot{\chi}$, Mj. $i\dot{\eta}\dot{\chi}$, Trj. $i\dot{\eta}\dot{\chi}$, vö. DN. $i\dot{\eta}k\dot{\chi}$, DT. $i\dot{\eta}\dot{\chi}$. Kos., Fil., C., Szogom., Cs., Kr. $i\dot{\eta}k\dot{\chi}$, Ni. $i\dot{\eta}\dot{\chi}$, Kaz. $i\dot{\eta}\dot{\chi}$ 'Schatz'. (164b).

A szóvégi k -féle hang magánhangzó után a mássalhangzóval kezdődő suffixumok előtt is megmarad: pl. V., Vj., Trj. $i\dot{\chi}$, 'Baum' (143b); du. V. $i\dot{\chi}k\dot{a}n$ (842a), de Trj. $i\dot{\chi}k\dot{a}n$ (928b), instr. Vj. $i\dot{\chi}na$ (456a); V. $r\dot{a}k$, Trj. $r\dot{a}k$

⁶ Vö. TYERJOSKIN, 52. sz. §.

'Mehl' (794b): instr. V. *rāknāt*, Trj. *rāknqt* (1034a); Vj. *māχ* 'Land' (504a): instr. *māynā* (504b, 715a), du. *mākən, məkən* (747a); Vj. *iχ* 'Bär' (22b): loc. *iynz* (785b); Vj. *pōrāχ* 'Wurzel': loc. *pōrāχnz* (725b); Trj. *uāiāχ* 'Tier' (205a): loc. *uāiāχnz* (1099a); Trj. *māšāk* 'Faust': instr. *māšāknač* (551a); Trj. *iāχ* ['nép']: du. *iāχən* (141b–2a); Trj. *uāχ* 'Geld' (209a): instr. *uāχnat* (77a).

t ~ °, ø

A szóvégi *-t* is elsősorban mássalhangzókapcsolatokban tűnik el. Példanyagunk tanúsága szerint *nt*, *rt* és *lt* hangkapcsolatok *-t* eleme tűnhet el.

nt: V., Vj. *on't*, Trj. *ōn't* 'Inneres' (56b): loc. Trj. *on'nz* [sic! VE., vö. 57a] (508a), V. *iuyon'n(3)*, *iuyon'n(3)* ['erdőben'] (56b, 144a), Trj. *ōn'γən* (56b), vö. még V. *on'larə pelək* = *on't* (57a); Trj. *grən't* 'Schuld': transl. *grən'χz* (77b); Trj. *kin't* 'Ranzen aus Birkenrinde': instr. *kin'nat* (316a); Trj. *ron't* 'Ohrring': du. *ron'γən* (805b).

Hasonlóképpen a szóközépi *-nt-* *t* elemét sem ejtik, ha a mássalhangzókapcsolat mássalhangzó előtti helyzetbe kerül: V. *kantəmta*, Vj., VK. *kantəmta*, Likr. *kantəmtaγz*, Trj. *kantəmta've* 'auf den Rücken heben' (319ab): a ragozott alakok között V. *kun'mim'* (perf.), *kin'mi* (imperat.), Vj. *kan'mi*, VK. *kinma*, -i, Likr. *kin'mi*, Trj. *kun'məm*, *kin'ma* (uo.); V. *əntəw*, Vj. *əntəy*, VK. *əntəw*, Trj. *əntəp* 'Gürtel' (58b): V. pl. *ən'wət*, e. sz. 1. sz. birt. V. *ən'wəm*, Vj. *ən'wəm*, VK. *ənuəm*, Trj. *ən'pəm*, vö. még Trj. *ən'pi* (uo.); V. *iōntəχ*, Vj. *iōntəχ*, Trj. *iōntəχ* ('Bogen)sehne' (174a): e. sz. 1. sz. birt. V. *iōn'χəm*, Vj. *iōn'kəm*, Trj. *iōn'qəm*, e. sz. 3. sz. birt. Vj. *iōn'kəl*, Trj. *iōn'rəA* (uo.); Vj. *oljntəχ* 'Kattun': transl. *oljn'kə* (122b); Trj. *kōn'taγz* 'entfliehen': *kōn'Am'* (praes.), *kōntəm* (pret.) (319b).

rt: V., Vj. *mər't* 'absichtlich', Trj. *mərt* 'Gewalt': V. instr. *mər'nā* 'mit Gewalt' Vj. *mər'nəm* [sic!], Trj. *mər'ngt* ua. (542a), vö. még Jg. *mərt*, *mər'ndt* ua. (PD. 1213); V. *per't*, Trj. *pər't* 'Brett': instr. V. *per'nā*, Trj. *pər'ngt* (735ab); Trj. *sort* 'Spanne': du *sor'rən* (876a); Vj. *ir't* 'wolkiges; trübes Wetter (Tag) im Sommer': *ir'k otəl* 'pilvinen päivä' (82ab). A belőle képzett ige az infinitívusban tartalmazza a *-t-*: *irtəmtā* 'sich bewölken, sich mit Wolken überziehen' (82b), de a verbum finitumokban nincs *-t*: *torəm ir'məs* ['az ég felhős lett']; *ir'mäγən*; Trj. *surt* 'schönes Wetter' (875b): transl. *sur'rə* (uo.), Vj. *surtəmta*, Trj. *surtəmtaγz* 'aufhören (Regen, Schneetreiben, Sturm)' (875b): Vj., Trj. *sur'məs*, Trj. *sur'məA*, de *surtəm* (uo.); Trj. *kōriā'ərt*: du. *kōriā'ərt'ən* 'die beiden Spitzen, in den sich das *narkis iuyχ* an seinem einen Ende teilt' (419a).

lt: V. *o'nll't* 'Rätsel': instr. *o'nllnat* (62a); Vj. *tol't* 'Fieber' (1037a), a belőle képzett igék: *tol'ləta* 'Fieber bekommen', *tolləkəntəmta* ua. (uo.).⁷

Nyelvjárásközi összehasonlításkor több példa található arra, hogy az *-rt*, *-lt* végű szavak szóvégi *-t*-je egyik vagy másik keleti nyelvjárásban minden helyzetben lekopott: V., Vj., Likr., Mj. *ur'*, Trj., DN., C., Kr. *urt*, DT. *uort*, Ni. *ur'* ['kérő'] (83b); V., Vj. *ārən'*, Trj. *grən't* DN., Fil., C., Szogom., Kr. *ārənt* 'Schuld' (77b); V. *tīt*, Vj. *tīt't* 'Uferwasser' (1034a). Talán itt említhető V. *məlayəlt* 'nun, eben', Vj. *məlayəl* (558a); és V. *pil't*, Vj. *pil'* ['felé'] (789b).

Idézhetők olyan példák is, melyeknek csak sing. nom. alakjából hiányozhat a szóvégi *-t* a Trj.-ban, de többes számú alakjukból nem: Trj. *nāγəA*, *nāγəAt*: „pl. (aina) *nāγəAtət*” vö. V., Vj. *nayəlt* 'niedrig' (611b).

⁷ Vö. Tyerjoskin, 52. §.

V., Vj., VK. *tšoməl'*, Vart. *tšoməl*, Likr. *tšöməð*, Trj. *tšoməA*, C., Szogom., Cs., Kr., *tšumət* 'Holzkiste' stb. (946b) a V. többes *tšoməltət* talán az *-lt > l'* végű szavak hatására keletkezett „hiperkorrekt” alaknak tekinthető.

Magánhangzó után a *-t* mássalhangzóval kezdődő ragok előtt megmaradhat, vö. V., Vj. *rit* 'Einbaum' (812b): instr. V. *ritnat* (54a), du. V., Vj. *ritkən* (647a, 155a, 1059b); V. *köt* 'Zwischenraum' (451a): loc. V. *iukötnə* 'a faközben' (uo.); V. *köt* 'Hand' (452b): instr. *kötnə* (459b); V. *pelət* 'Stiche': loc. *pelətnə* (788a); Trj. *ət* 'Nacht': loc. *ətnə*, transl. *ətrə* (100a); Trj. *köyət* 'Länge': du. *köyətən* (287a); Trj. *nəlyət* 'verwundet': transl. *nəlyətən* (617a); Trj. *pənpət* 'Arznei' (713b): instr. *pənpətnət* (714a).

A szóvégi *-t* azonban a V.-Vj.-ban, ragok előtt, akkor is lekophat, ha előtte magánhangzó áll: Vj. *kat* 'Haus': iness. *katnə* vagy *kanə* (357b, vö. 375b); V. Vj. *lät* 'Zeit' (1097b): Vj. *əlänə*, *əlänə* 'zu gleicher Zeit, auf einmal' (11b), V. *tulät* 'Zeit, Termin' (897a): V., Vj. *tulənə*, V. *tulənə*, Vj. *tšulənə* 'damals' (uo.); Vj. *ilnoyət* 'die frühere Zeit, Vorzeit': loc. *ilnoyənə* (115a); V., Vj. *töyət* 'Feuer' (1029a): loc. V. *töyənə* (647a), *töyənə* (819a, 904b, 1100a), *töyənə* (1037b, 1098b stb.), Vj. *töyənə* (1025b), *töyənə* (905a, 1029b, 1099a); Vj. *tšoyət* 'Schnee' (937a): loc. *tšoyənə* (123b), instr. *tšoyənə* (172b); V. *tšuntš* 'Floh' (951b): pl. loc. *tšuntšənə* (1098b); V. *luyət* 'Rindenrolle': instr. *luyənə* (1082b); Vj. *loχ* 'Pferd' (1043b): plur. instr. *loyənə* (456a). ТЫЕРЈОСКИННАЛ az 'eb' plur. loc. *ампəһə* [ə : əмпəһə] (V. 133).

Egyéb mássalhangzók kiesése ragozott, képzett alakokban

Palatalizált mássalhangzókapcsolatok második eleme is kieshet a hármas mássalhangzótorlódás elkerülése végett: Trj. *poət* 'Fett, Talg': transl. *poətən* (789ab); Trj. *ičən* 'Schnee' (1117b): loc. *ičənən* [sic! V. E.] (316b, 481b).⁸

Végül itt említhetők azok az esetek is, melyekben a mássalhangzókapcsolat második elemeként szereplő affrikáta esik ki, ha közvetlenül utána mássalhangzó következik: Vj. *könčš* 'Nagel, Krallen': e. sz. 1. sz. birt. *könčšəm* (408a);⁹ V., Vj. *ončšəχ*, Likr. *ončšəχ*, Trj. *ənčšəχ* 'Kiefer': plur. V. *ončšət*, Vj. *ənčšət*, Trj. *ənčšət*, e. sz. 1. sz. birt. Likr. *ončšəm*, Trj. *ənčšəm* (55a); V. *polčšəχ*, Trj. *pəlčšəχ* 'Rotz': e. sz. 1. sz. birt. V. *polčšəm*, Trj. *pəlčšəm*, (701a).

Összetételek, illetőleg szókapcsolatok előtagjának szóvégi mássalhangzói

A szóvégi zárhangok megmaradása illetőleg lekopása szempontjából — az eddig közzétett szótári anyag tanúsága szerint — közömbös, hogy a zárhangra végződő szó az utána következő szóval összetételt alkot-e, vagy csak véletlenül kerültek-e a mondatban egymás mellé. Különös figyelmet érdemelnek azok az esetek, melyekben — akár összetétel, akár a szavak egymás mellettsége folytán — a következő szó kezdőhangja ugyanaz a zárhang, mint a megelőző szó véghangja. E két általános érvényű megfigyelés előrebocsátása után a következőkben együtt tárgyaljuk az összetételeket, szókapcsolatokat és az alkalmi szótalálkozásokat. Annak hangsúlyozására, hogy itt nem szintagma-

⁸ Vö. Тьерјоскин: 52. §.

⁹ Vö. Тьерјоскин 52. §.

tikus szókapcsolatokról, esetleg már kialakulófélben levő szóösszetételekről, hanem bármilyen alkalmi szóegymásutánról van szó, a továbbiakban két szó véletlen „parole”-beli egymás mellé kerülését szótalálkozásnak nevezem. A példák nagy száma miatt a lehetséges hangtalálkozásoknál KARJALAINEN szótárának lehelyei közül csak egyet-egyét adok meg a táblázatokban. A táblázatokban látható üres helyek semmiestre sem jelentik azt, hogy az ott feltüntetett két hang közül az egyik nem kerülhet a másik mögé hanem csak annyit, hogy a szótár anyagából valamely hangkapcsolatra nem találtam példát. A szóvégen és szókezdeten szereplő azonos zárhangok találkozását a táblázatoktól elkülönítve tárgyalom.

A szóvégi -p

Mint már a ragozott és továbbképzett szavak tárgyalásával kapcsolatban is láttuk, a -p szilárd mássalhangzókapcsolatban mint az -mp kapcsolat tagja fordul elő szóvégen. Összetételben és szótalálkozásakor is csak magánhangzó előtt marad az -mp szóvégződés változatlanul, mássalhangzóval kezdődő szavak előtt a -p lekopik. Kivétel mindössze kettő akad: Trj. *gmp дарад нōγa атā атāχ* 'koira huiskuttaa häntäänsä' (610b). Talán az alany és a tárgy kimondása közben az adatközlő szünetet tartott, s ezért nem következett be a különben szokásos -mp > -m^c ejtésegyszerűsítés. A másik esetben p-kezdetű szó előtt található -mp: V. *āmp pōrta-ntēuāl* 'собака кучаерця' (736b). A Vj. *ām moyāl əsli* 'päästä koira vapauteen (nuorasta)', *ām moyāl iəliləyəl* 'koira juoksee vapaana' (513a) esetében az *ām* vagy sajtóhiba a várható *ām^c* helyett, vagy esetleg gyors beszéd okozhatta a két m között az elzöngétlenedés elmaradását.

Egy esetben az -mp p-je a következő p megnyúlását eredményezi: V. *lumpeļək* 'der eine Schneeschuh' (484a).

PAASONEN, aki általában nemigen jelölte — legalábbis szótári gyűjtésében — a mondatfonetikai változásokat, a Jg. *āmp* összetételei között szótárában egy ízben mégis figyelmet fordít erre a jelenségre: *ām-mōk* 'junger Hund' (PD. 75), vö. Patkanovnál, fent 221 . 1.

A V.-Vj, -p végű példáinkban — kivéve az -mp végűeket — a szóvégi -p többnyire a tagadáskor használt enklitikus partikula. Valószínűleg bármilyen hanggal kezdődő szó következhet utána, példáinkban azonban rendszerint a tagadószó követi: V. *lōγ matā kpsjūp ənt oγəlyəl* 'hän ei usko ketään, онъ никоу не вѣрить' (19b), Vj. *mōrəχ sōχsontrr uolman matālip əntə uersən* 'koko syksyn mittaan et mitään (ole) tehnyt' (60b), de vö. V. . . . *matālip mänä əntə tus* ' . . .ничего не принесть' (59a). A -p partikula ilyenkor, amint már részletesebben kifejtettem (NyK. LX, 330, uo. további példák) valószínűleg nyomatékosít, s így mondatfonetikai változásoknak annyira nincs kitéve, hogy még teljesen szokatlan hangkapcsolatokban is megtalálható: -np: Vj. *nōη uorηanp əntim uolkal* 'von dir war (damals) keine Spur, kein Dunst, du warst damals noch gar nicht da (als z. B. etw. geschah; verächtlicher Ausdruck)' (238a); -γp: Vj. *əi nayoγp əntim* 'ei ole yhtään käpyä' (443b). Megjegyzendő, hogy nem tagadó, hanem állító mondatokban is megtalálható a -p partikula nyomatékosító elemként, mégpedig ugyancsak egyébként szokatlan hangkapcsolatokban. Ilyenek: -ηp: Vj. *mā matkōrā nōηp itəu kōrā* 'minä (sain) yhtä paljon kuin sinäkin' (430b, 498a); -χp: V. *oχp il penti*

['takard be a fejet'] (112a), Vj. *νήχρ υνρᾶχτῆσιμ* ['a patrnak fordítottam (a csónakot)'] (26a).

Mint fent már említettük (222—3 l.), kevés V.-Vj. szó végződik *-p*-vel. Ezek közül csak a V. *lop*, Vj. *ἰορ* 'Angel' (1078a) szónak jegyezte fel KARJALAINEN számos összetételét (uo.). A *-p* végződés ezeknél V. *ἰ-*, V.-Vj. *υ-*, *p*, V. *tš-* kezdetű szavak előtt is megmarad *-p*-nek. Kivétel csak egy ismeretes: Vj. *ἰοῦει* 'Angelrute' (uo., vö. Vj. *υει* 'Stiel' 203a), ahol asszimiláció következtében *-pu-* > *-w-* változás következett be. Az idézett névszóból képzett V. *λοπᾶλτα*, Vj. *ἰοπᾶλτα* 'angeln' (uo.) ige felszólító módjában is találunk *p* > *w* változást: V. *λωῶλα*, de Vj. *ἰοπᾶ*, *ἰοπλα* (uo.).

A V. *σῶἰαρ κῶτῆν* 'pikkujoutsen' (362a) esetében a szóvégi *-p* talán sajtóhiba (vö. 218. l.). Talán ilyenek vehető a V. *οντᾶρ* szóvégi *-p*-je is ebben a kifejezésben: *ἰοῦρᾶμ ονῶτᾶρ πετῆσκᾶν* 'gezogene Büchse' (57a, 138b), hacsak nem a következő szó szókezdő *p*-jével magyarázható a *-p* a várható *υ* helyett (vö. lent).

Minthogy ezzel valamennyi a szótárban előforduló V.-Vj. magánhangzó +*p* végű szó mondatfonetikai környezetét megvizsgáltuk, felesleges ezt a kevés esetet a II. táblázatba is belefoglalnom.

Az éppen említett V.-Vj. szóvégi *-p* eseten kívül a magánhangzót követő szóvégi V.-Vj. *-υ* ~ Trj. *-p* magánhangzóval és mássalhangzóval kezdődő szavak előtt egyformán változatlanul megmarad. Kivétel csak *m-* kezdetű szavak előtt található a V., Vj.-ban: *-w* > ' lehetséges változásra példa: V. *ἠλ τῆᾶω* *μῶγᾶρ*, *ἠλ τῆᾶ* *μῶγᾶρ* 'Floss am einen Ende der Schnur der Hechtangel' (618b); a Vj. feljegyzési mód is fakultatívításról tanúskodik: ',*ἠλ τῆᾶ*' (*w*) *μῶγᾶρ* (*w* on heikko labiaalin, *w:n* artikulationilla »ääntyvä» puheäänötön ä:n »sulku») 'Knüttel als Floss und zum Töten der Fische an der Schnur ...' (uo.); V. *τιντᾶ* *μᾶλι* 'maksaa ясакъ' (1004a, *τιντᾶρ* 'Abgabe' uo.).

Összetétel és szótalálkozás esetén is a legtarkább helyzet *p*-vel kezdődő szavak előtt adódik, ha V., Vj. *-p*, *-υ*, Trj. *-p* végű szó előzi meg.

1) Semmi változás nem történik sem a szóvégi sem a szókezdő hanggal: V. *λοππῦᾶλ* 'Angelschnur' (676a, 1078a); vö. még a már fent idézett V. ... *ονῶτᾶρ πετῆσκᾶν* (vö. továbbá a 227. l.); Vj. *σατᾶυποῶν τῆᾶ ἠυρ* 'Verstärkung, Lederring am oberen Rand der Scheide' (886a); Vj. *σῶχσαιου πῦσκι* 'Kohlmeise' (818b); V. *υᾶρᾶω* *πῶνᾶκ*, Vj. *υᾶρᾶω* *πῶνᾶκ* 'Stellpflock am Zaunbogen' (237a, 710a); Vj. *υοτῆυ-παῦλ* 'Holz an der Schneide des Schabmessers' (277a); Trj. *υῶρᾶρ-πατᾶλ* 'Hosenboden' (78a); Trj. *κῶν τῆῖπᾶυηκ* 'Zinke des Rechens' (409b); Trj. *λῖκ.ᾶπᾶτῆ* 'Ende einer Flussbucht, (477b); Trj. *σαῖᾶρ παῦᾶμ* 'potkin nuotan' (713a 821a); Trj. *κ[ᾶ]ᾶᾶρ* *παῦρῆ* 'irtonainen verkon kannatuspalikka' (372a), vö. még 689a.

A V. *αμτᾶπῦᾶλ* 'Seil, Riemen, womit das Kind an der Wiege festgebunden wird' (59b) összetételben a szóvégi *-w* (*αμτᾶω* 'Wiege' uo.) talán a V. *πῦᾶλ* 'Seil, Schnur, Binderiemen' 675b) szókezdő *p*-jének hatására hasonult. (l. fent).

2) Az első tag, illetőleg szó végét elzöngéttlenedés jelzi, a következő szó kezdőhangjának időtartama pedig megnyúlik: Trj. *υῖντᾶ* *πεγ.ᾶρτ* 'harjaorsi' (231b); Trj. *σεῖᾶ* *πιγ.ᾶ* 'Schnürband' (834a); Trj. *αυ.ᾶρᾶη* 'Griff des Ruders' (1079a); Trj. *τῶηυρᾶρ* 'gerade geriefelt': *τῶηυρᾶ* *πετῆσᾶν* 'Stutzen (Flinte, gerade geriefelt)' (71b, 991a).

3) Az előtag, illetőleg az első szó végéről elhagyott *-p* (V. -Vj. *-υ*) hangot, csupán a szókezdő *-p* hosszabb ejtése jelzi: V. *σαῖᾶω* 'Zugnetz': *σαῖᾶ* *πελᾶμ* 'nuotan siipi' (820b); V. *σατᾶω* 'Scheide': *σατᾶ* *πῦᾶλ* 'tupen raksi' (885b), V. *σατᾶπῦᾶλ* (675b); Vj. *ἰοπῦᾶλ* 'Angelschnur' (676a, 1078a); Trj. *πυᾶρ* 'haarig':

I. táblázat

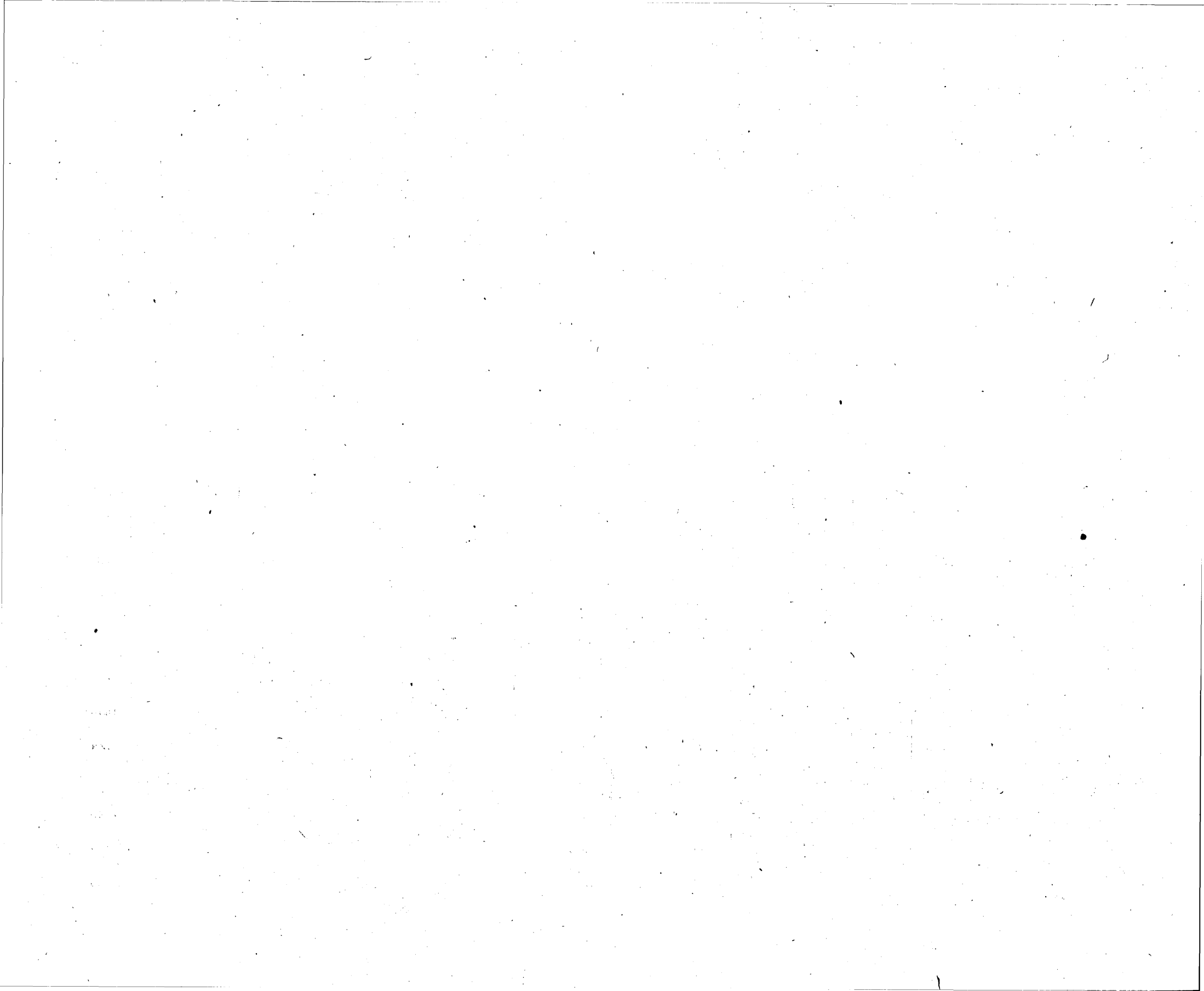
Szóvégi -mp > m'		A következő szó kezdőhangja															
		í-	u-	k-	k-	l-(l-)	l-	l'	m-	n-	n'	p-	r-	s-	t-	tš-	t-
V.	összetétel			48b						571b	49b			49b			
	szótalálkozás										616b						
Vj.	összetétel	48b		48b					49a		49b	49a		49b		484a	
	szótalálkozás		261b	58a		58a			616b	571b	58a						261b
Trj.	összetétel	484a		48b	49b	306a	49a			571b		484a		49b		50a	50a
	szótalálkozás																

II. táblázat

Szóvégi -p		A következő szó kezdőhangja															
		voc.	í-	u-	k-	k-	l-(l-)	l-	l'	m-	n-	n'	r-	s-	t-	tš-	t-
Trj.	összetétel *		478a	806b		78a	1053b					78a		419b		834a	372a
	szótalálkozás	372a	138b	271b	19a	266a	238b	220a		138b	820b	276a	812b	833a	872b		821a

III. táblázat

Szóvégi -nk, -nk > -n', (-n')		A következő szó kezdőhangja																
		í-	u-	k-	k-	l-(l-)	l-	l'	m-	n-	n'	p-	r-	s-	t-	tš-	t-	
V.	ö.	161b	162a	162b		164a			163b		690b	693b	578b	163b		36a	160b	
	t.	162b	249b		464a	849b				849b		849b		849b				24a
Vj.	ö.	161b	162a	162b	163a				163b	163b	690b	164a		163b		36a		
	t.	176b	214b	283a	466a				293b	849b	606a	763a	803b					484b
Trj.	ö.	802b	162a	162a		164a			163b		690b	163b		163b	160a			999a
	t.	176b	159b	287a	389a	849a	159b		159b	349b		743a		161a				1065b

kōrasəpənəp (707b, vö. 496b és Trj. *kōrasəp* 'ähnlich aussehend' 337b); Trj. *uā ātəpāwā* 'Griff des Schabeisens' (277a).

4) A szóvégi mássalhangzó helyett csak a megelőző magánhangzó utolsó részének elzöngétlenedésére utalt feljegyzésében KARJALAINEN: Vj. *la'pətā* 'Pfoten»teller» des Wildes' (488a, vö. V. *lap* 'Pfote' 487b, Vj. *pətā* 'Boden' 763b); Vj. *sōtiw* 'Wachskerze': *sōti* *pōyəl'ta* 'puhaltaa sammuksiin' (883a).

5) A szóvégződés és a szókezdő helyett csak egy, nem is hosszabban ejtett hangot jegyzett fel KARJALAINEN: V. *amtəpətə tši tši mok* 'jüngstes Kind, Nesthäkchen' (59b, vö. V. *amtəw* 'Wiege' uo., V. *pətš* 'Boden' 763b). Arra is van példa, hogy a V.-ban a megfelelő szóvégi *-u* a szókezdő *u*-vel olvad nyúlás nélkül össze: V. *ontəwej* 'Schaft des Spiesses' (40b, *ontəu* 'Spiess' uo., *uei* 'Stiel' 203a).

A feljegyzés szerint fakultatív az ejtés, vagy változatlanul ejthető az elő- és utótag, illetőleg az első és a második szó, vagy a két azonos zárhang egy hosszabbá olvadhat össze: V. *siyəpüyal*, *siyəpüyal* 'Zugschnur' (834a); V. *uarəw pōnək*, *uarə pōnək* 'Stellplock am Zaunbogen' (237a); Trj. *sāiəp' pāi'lan*, *s-pāi'lan* 'nuotan siipi' (821a); Trj. *intəp pōχ*, *intəpōχ* 'Nadelöhr' (661a), vö. I, ill. 3 típusal.

A 3) és 4) változatot fakultatíven feljegyezve is többször megtaláljuk a szótárban: V. *siyəpüyal*, *siyəpüyal* 'vyö, johon kengänvarsia kannattavat remmit kiinnitetään' (675b); Vj. *pökäli*: *io'pökäli*, *io'pökäli* 'Schwimmer an der Angel' (667b).

Egy Trj. szó háromféleképpen feljegyezve (2. és 3. típus szerint) is előfordul: *sām'lorə'pun* (707a), *sām'lorə'pun* (857b), *sām'lorə'pun* (1088b) 'Augenbrauen, Augenwimpern', a Vj. *semiorəupun* (857b) esetében a Trj. *-p*-nek *-u* a megfelelője, de a V.-ban *-χ* található: *sem'lorəχpun* (707a, 857b, 1088b)!

A szóvégi *-k*

Felmerül a kérdés — ha szóközépen, mint láttuk, nem is állapítható meg a *k*, *χ*, *γ* jelölés fonetikai oka —, vajon szóvégen nem mondatfonetikai okok határozzák-e meg, hogy KARJALAINEN melyik betűjelet alkalmazta. Hiszen könnyen található példák, melyekben különböző mondatfonetikai helyzetekben más és más a jelölés, pl. Trj. *oγ* 'Kopf' (21a), de *oγ*, *pətš* 'Scheitel des Kopfes' (22a), *okšəχ* 'Kopfhaut' (22a). Ide vonatkozó példáinkat áttekintve arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy sem a hangrend, sem az összetétel második tagjának, illetőleg a következő szóinak a kezdőhangja nem befolyásolja döntő módon a KARJALAINEN adta írásképet, l. IV. táblázat. Ragadjunk ki mindegyik nyelvjárásból egy-egy szókezdő hangot (zöngést, zöngétlent, magánhangzót) és vizsgáljuk meg, milyen *k*-féle hang előzheti meg.

A V. nyelvjárásból nézzük az *l*-szókezdetet: *-k* után: „*l'ōk'ler*¹ [lKk:ssa l':n alapuoellela kysymysmerkki]” 'Wiesenufer' (474b, vö. V. „*lōk* 'Bucht'” 473b); *nk* után: *ia'nk li'te ia'gam* 'я пить хочу' (160b); *-χ* után: *än'tšəχli'iz* 'Blüte der wilden Rose' (54b, *än'tšəχ* 'Hagebutte' uo.), — *ioχ l[ηnata]* 'mennä, astua huoneeseen' (1069b); *-γ* után: *än'tšəγlor* 'Wurzel der wilden Rose' (55a) — *uāšəγ lwəš* 'утка нырнула' (1069b), sőt arra is van példa, hogy *l*-előtt *-nk* ill. *-η* található: *sünk lwəuəl*, pret. *sün* *lwəš* ['a nap lenyugszik, lenyugodott'] (1069b).

A Vj. példákából válogassuk össze azokat, ahol magánhangzóval kezdődő szó következik valamely *-k*-féle hang után: . . . *tšək oiəmłəuəl* ['nagyon gyászol'] (13a); *molaḱ al'ηəu iux* 'pyöreäpäinen seiväs' (520b); *iöχ eiəriöη ala mänuał* 'ему девятый годъ пошелъ; (110a); *ärəγ irtantia* 'jakautua, erota' (76b).

A Trj. példák közül lássuk a *t*-elöttieket: *leko t[örəptətəve]* 'kadottaa tie' (1021b); *u[ärəḱ] tōi* 'aukea, puuton jokilatva, чистая вершина' (237b); . . . *nipiksöχ tin tšiaA* '[. . . rubelba kerül]' (272b); *kšitA uAəγ tāvi* 'schattige Stelle, Schatten' (268b).

Az *-ŋk* végződésből mássalhangzóval kezdődő szavak előtt *-ŋ* lesz (l. III. táblázat), de — mint fent már láttuk (229, vö. 1069b). — a *-k* meg is maradhat. Erre összetételben is van példánk: V. *än tšəγpōηkiux*, de Vj. *än tšəγpōηiux* 'wilde Rose' (54b); V. *iəηksəγən* 'Kelle aus Birkenrinde', de Trj. *iəηsəγən* 'viereckiges Rindengefäss für Wasser' (848b); Vj. *iəηkəorpert* 'Wasserrinne' (329b). Az *-ŋk* > *-ŋ* ejtés változatra viszont magánhangzós szókezdet előtt is található példa: Trj. *iəη on'na piti* 'vesi रुपesi märkimään' (35a). Elég gyakori az *-ŋk* változatlan megmaradása szótalálkozásoknál is, így V. *i-* (163b), Trj. *u-* (224a), V. *k-* (389b), V. *l-* (922b, 1017a, 1098b), Trj. *p-* (723b) és V. *s-* (878a, 1065a) kezdetű szó előtt találunk rá példát.¹⁰

Különös figyelmet azok az esetek érdemelnek, melyekben a magánhangzó után álló *-k*-féle hang mássalhangzós szókezdet előtt elzöngétlenedéssé redukálódik. Erre Vj. példákat tudunk idézni: Vj. *rək* 'Mehl' (794b): *rə'iəηk* 'Mehlsuppe mit Fleisch od. Fischmehl' (794b, 723a), *räiəηk* 'Vorteig' (794b); Vj. *konəḱ* 'warm': *nōŋ konə' upsən?* 'onko sinulla lämmin?' (310a); *lō'pörkima-γəm* 'дорогу занесло' (731b, Vj. *lök* 'Weg' 472b); Vj. *poiḱorəḱ* 'Ferse': Vj. *poiḱorə'šək* 'Ferse (die Rundung derselben)' (658b).

Mínt hogy a *k-*, illetőleg *k̄-* szókezdet a hangrend függvénye, ezért a [*k-*] kezdetű szavakat megelőző *k*-féle hangra végződő szavak mondatfonetikai változásait együtt tárgyalhatjuk. KARJALAINEN feljegyzéseiben ötféle lehetőség fordul elő:

1) A szóvégződés és a szókezdet is teljesen változatlan marad összetételben, illetőleg szótalálkozásakor (*-kk-*, ill. *-k k-*, *-χk-* *-χ k-*, *-γk-*, *-γ k-*).

2) A szóvégi *k*-féle hang helyett csak elzöngétlenedést jegyzett fel KARJALAINEN; az ezt követő [*k*] időtartama félhosszú vagy hosszú (*-k̄-*, *-k̄̄-*).

3) A szóvégződés és a szókezdet egy hosszabb hanggá olvadt össze (*-k̄-*, ill. magánhangzóra végződő szó után *k̄-* kezdetű szó).

4) A szóvégi *k*-féle hang helyett elzöngétlenedés jele látható (*-k̄-*, *-k̄̄-*).

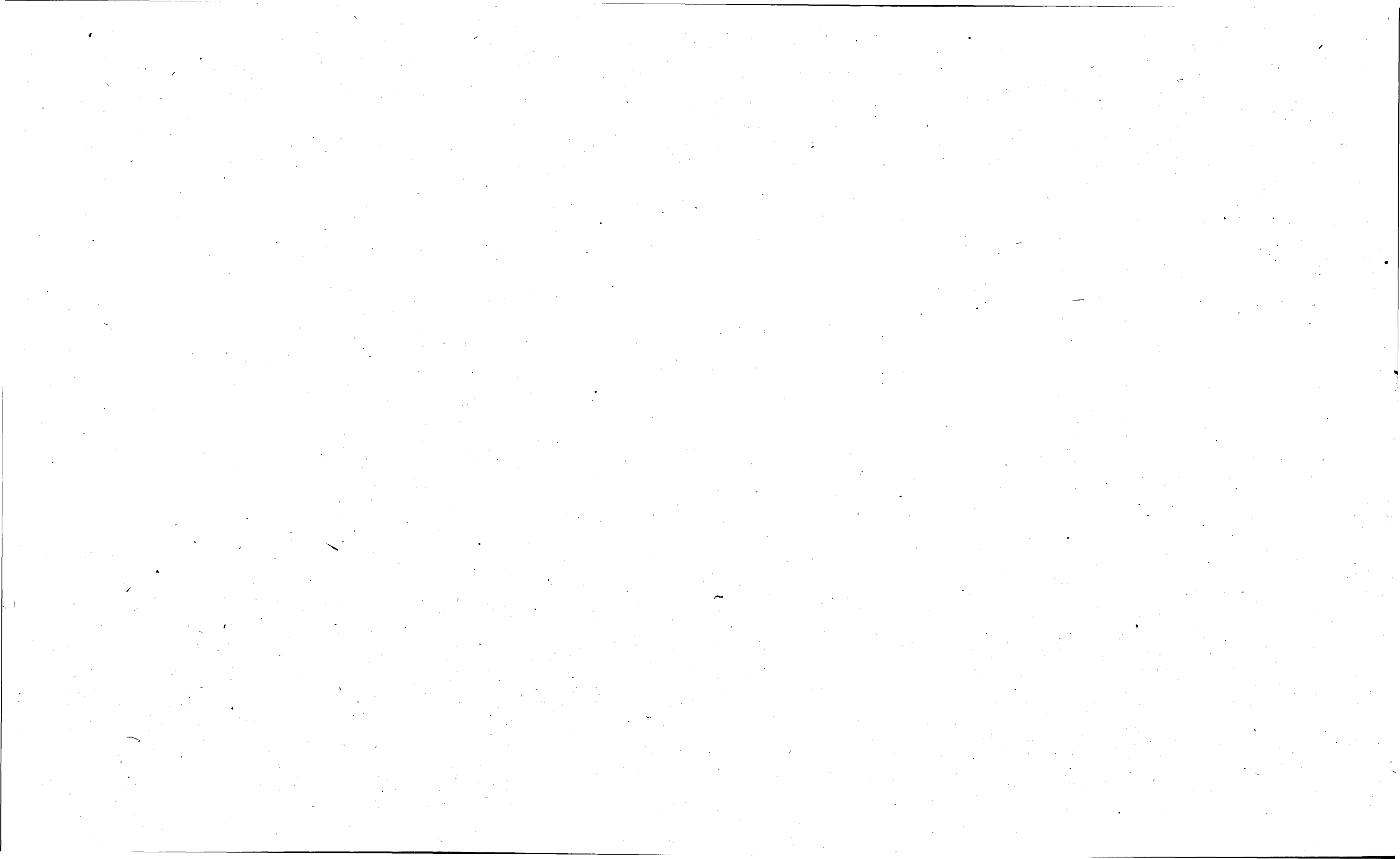
5) Csak a szókezdő [*k-*] marad meg (*-k-* illetőleg magánhangzóra végződő szó után *k*, kezdetű szó).

Idézhető olyan példa is, amely azt mutatja, hogy ugyanazt az összetett szót — különböző nyelvjárásokból — ötféleképpen jegyezte fel KARJALAINEN: a V. *konəḱ*, Vj. *konəḱə*, Trj. *kəntəχ* (317b) és a V., Vj., VK., Likr. *k̄u*, Mj. Trj. *ko* (279a) szó összetételei között mind az öt típust megtaláljuk: az 1. típusra Trj. feljegyzés van *kəntəḱko* (369b); a 2. típusra két feljegyzés is akad: Mj. *kəntə'ko*, Trj. *kəntə'ko*; a 3. típusra V. példa van: *kəntə'ku*; a 4. típusra: Vart. *kəntə'ku*, Likr. *kəntə'ku*; az 5. típusra: VK. *kəntə'ku* 'Östjake' (318a). Mint ismeretes, PAASONEN általában nem jelölte a mondatfonetikai változásokat, de szótára Jg. feljegyzéseiben *kəntəḱko* található, holott magánhangzó, *l-*, *n-*, *n̄-* előtt *kəntəγ-* alakot jegyzett fel, vö. még *kəntə-wəγ* 'Kupfer' (PD. 406).

¹⁰ Vö. Tyerjoskin, 53. §.

IV. táblázat

Szóvégi k-féle hang		A következő szó kezdőhangja																	
		voc.	i-	u-	l- (l̄)-	l-	l̄- (l̄̄)-	m-	n-	n'-	p-	r-	s-	t-	t̄-	t-	ø		
V.	összetétel	-k -k̄ -χ -γ	141a 92a	726b 10a	795b 22b	474b 54b 55a	663b 22b				214b			112a 54b	619b	585a 791b 211a		1006a 825b	
	szótalál- kozás	-k -k̄ -χ -γ	24a 81a 75b 62b	143b 344a	128a 214b 94a 22b	457a 1059a	494a 144a			362a 214b	576a 76b	10a 250a	731b 76b	794b	317b 844b	902a 1061a	927b 285b	653b 76b	619a 472a 54b
Vj.	összetétel	-k -k̄ -χ -γ	92a 7b	726b 55a	215a 1114a 73b	726b 206a	493a			214b	503b 506a	599a 506a	663b 54b	619b	506a 206b		726b 249b	791a 824b	
	szótalál- kozás	-k -k̄ -χ -γ	24a 344a 110a 76b	538a 278a 141b	215a 19a	344a 1083b	471a			362a 76b	576a 7b	114b 652a	991b 591b 1059a	800a 344a 659b	794b 846b	799b	927a 927b	60b 117b	141a 726a 54b
Trj.	összetétel	-k -k̄ -χ -γ	144a	794b 267b	407b 142a 241b 384b	679a 419b 585a 1087a	493a		791b	505b	564a	384b	760a 170a 506a	619b 54b	506a 603a 318a	908a 897b	619b 567a 1077b	983a 1017b	
	szótalál- kozás	-k -k̄ -χ -γ	275a 107a 11a	1114a 899a 137b	273a 241a 317b	569b 998b 317b	494a			619a 899a 907b	660a 565a 64b	696a 41b 624a	1033a 696a 1017b	794b 756b 317b	856b 899a 317b	895a	693a 947b	999a 999a 272b 999a	679a 726a 54b

A sg. 3. személyű személyes névmás alakja címszóként: V. *lõχ*, Vj. *lõχ*, Trj. *lõχ* (1045a); *k-*, *k̄-*val kezdődő szavak előtt — részben egybeírva, részben külön írva — a *k*-féle hangok találkozásakor található öt típus közül négy megtalálható a példaanyagban.

1) Vj. *lõk kõl iäsənlas* 'онъ слово сказаль' (462a). Idézhető többes 3. személyű névmásra is példa: Vj. *lõk kõiä il* (pl. 3. p. ps.) ['az ő körzetük'] (385a).¹¹

2) Többes 3. sz. példa idézhető: Trj. *kenqr* 'arm': *lõ kenqr t* 'они бѣдны' (413b),

3) V. *lõkätll sätz* 'онъ хватилъ его' (459b) — V. *lõ kantäs* 'онъ лѣзъ' (296b); V. *lõ kotäki* 'онъ гдѣ' (367a); V. *lõ kõtnal nauältot litä kolsätz* 'онъ самъ заморилъ свою жену' (375a, vö. 1100b); V. *lõ kolntäut* ['hallgatózik'] (377b); V. *lõ kntäköl antz tönämtiyän* 'онъ по-остяцки не знаетъ' (992a); hosszabb nyúlással: V. *lõ kayäs* 'hänelle tarttui (esim. luu) kurkkuun' (295b).

4) Vj. *lõ kõiäs* ['ó akar'] (285b) — Vj. *mä lõ kõräl ovrämtäsīm* 'kaadoin hänet jalkakampilla' (26a); Vj. *lõ kõtäki* ['ó hol van'] (367a); Vj. *lõ kolauäl* ['ó meghal'] (373b).

Néhány Trj. példáról az átírás bonyolultsága miatt nem dönthető el egyértelműen, hogy melyik típusba tartozik: a labializáltságra utaló *u*-féle hangot követi az elzöngétlenedés jele; az írásmód alapján tehát (tökéletlenül képzett) *γ* is lehet a névmás végső hangja, de az is lehetséges, hogy a *-γ* és [*k-*] találkozásakor keletkezett hang labializáltságára utal a feljegyzés. Ezek alapján az 1. vagy a 2. típusba tartozik. Trj.: „*lõχ kätn3 kēt*” 'hän jäi tupaan' (347a) és Trj. „*lõχ kē tšā:va*” 'itsellensä' (445a), ez utóbbi példát „*lõχ kē tšā:va*” alakban, azaz világosan 2. típusú feljegyzésben is megtaláljuk (uo.). Vagy 1. vagy 4. típusú feljegyzés a Trj. „*lõχ kō i*” 'missä hän on, онъ гдѣ' (367a). Van Vj. példa, melyet 4. ill. 3. típusúnak is feljegyzett KARJALAINEN: „*lõχ kõräl t. lõχ kõräl* [!]'” ['az ő lába'] (939b).

Megjegyzendő, hogy a Trj. sg. 3. sz. névmást *s-* előtt is többször *k* végűnek jegyezte fel KARJALAINEN: „*lõχk säwīt pa i* . . .” '... wie er' (841a), „. . . *lõχk säwīh*” 'онъ одинъ рязъ колотилъ . . .’ (852a, vö. 852b); „*lõχk sämt i i*” ['előtte'] (856b); vö. Trj. *māχ* 'Land, Erde' 504b: Trj. *maksām* 'Quelle' (506a).

A feljegyzési típusok nem oszlanak meg nyelvjárásonként; ez már az eddig bemutatott példáinkból is látható. Ha azonban nem egy-egy szónak [*k-*] előtti viselkedését vizsgáljuk, hanem általában a *-k*-féle végződésű szavak feljegyzését [*k-*] kezdetű szavakelőtt, akkor ez teljesen világossá válik. A fellelhető példák rendkívül nagy száma miatt (több száz) a *k*-féle hangok találkozásakor a nem idézett példákra semmivel sem utalok.

1) V. *lõkkor* 'Wiesenufer' (474b); V. (*iux*)*kjuäl* '(Wald)rand' (325a); Vj. *öräkköntš* 'überzählige Zehe, Sporn' (74b); Vj. *koiäxkul* 'Laichfisch' (285a); Vj. *uäiäpkiel* 'Bauch des Bären' (206b); Trj. *iw'kor* 'puun ontto' (329b). Talán itt említendőek a Trj. labializált példák is: *lõχ k'o'r* 'Weg (durch den Wald)' (330a, 473a), *käχ kät* 'steinernes Haus; Gefängnis' (386b). — Szótálalakozások esetén még gazdagabb a változatosság: V. *lõk kor* 'Jagdweg' (330a, 472b); V. *lõχ kõrmäyiläual* 'hevonon piehtaroitsee' (426a); V. *pärtäy*

¹¹ A Jg. *lõw*, *lõw* (2648) helyett feljegyzett Jg. *lõk kinkäzi* ['nála' . . . összehasonlításkor használt névutó] (1365) szóvég *-k-*ja asszimilációs jelenség lehet. Szóvégi *-w* után következhet *k-*, de ebben az esetben PAASONEN is jegyezte fel mondatfonetikai változásokat: Jg. *iü(w)* *küriä* 'im Schutz des Baumes', lat. *iü küriä*, abl. *iü kutiä* (883).

kirəxtälä 'kääntää takaisin' (737a); V. *pərtär kirəylitəx* ['visszafordult'] (423b), Vj. ... *ikək kolas* 'halot loppuivat' (143b); Vj. *uajəy kil* 'karhun vatsa' (467b); Trj. *raq kō tši* 'puuro paloi pohjaan' (449b); Trj. *mälə^x kät* 'umpinainen huone' (520b); Trj. *n[an] uajəy kät* 'joulu' (624a).

2) V. *ko körmätz* 'mit langen Schritten' (287b); Vj. *mə kät*, Trj. *mə kät* 'Erdhütte' (358a, vö. 505b). — V. *noyilə^s ku* 'magerer Mensch' (604a); Trj. *kön.əx* 'ohne Fensteröffnung': *kön.ə^s kät* 'umpinainen, ikkunareijätön asunto' (309b). Összetételként és külön szóként is feljegyezve: Trj. *nipi kol*, ill. *nipi kol* [?'könyv-ügyesség' = olvasni tudás] (298a).

3) V. *nukültä* 'nousta ylös' (465a); V. *üäləkəsi* 'unverheirateter Mensch' (222b); Vj. *koləkui* 'Name eines Sumpfes' (300b, vö. Vj. *kolək* 'Rabe' 300a, Vj. *kui* '-männchen' 279b); Likr. *ürək* 'offen': *ürəkud* 'silkka kala' (237b); Mj. *ikqärz* 'Landungsbrücke' (327b), Trj. *sevkin* 'Fieber' (824a). Alany és állítmány egybeírva: V. *loqlas* 'лошадь пропала' (373b). Található egybeírva a tárgy is az állítmánnyal: Trj. *loq[avis]ətəvz* 'kakistella luuta pois' (295b). V. *pərtəy* 'zurück': *pərtä kiryälä^s* 'kääntyä takaisin' (737b).

4) V. *ko kötəw* 'langarmig' (287b); Vj. *nərəx*, Trj. *nərəx* 'roh' (630b): Vj. *nərə körz*, Trj. *nərə körz* 'barfuss' (631a); Vart., Mj. *iku^ruri* 'Trog' (333b). — Vj. *io kütkas* 'jai kotiin' (347a); VK. *yarək* 'schwach': *ürə^s kul* 'silkka kala' (237b); Trj. *lę^s k[ö^rtəvz]* ['a nyomot követni'] (442a).

5) V. *nərəx* 'roh' (630b): *nərəkörz* 'barfuss' (631a); Vj. *kəutələytä*: *iləlnuk[əutələytä]* 'aufwallen' (390b), VK. *ikquri* 'Trog' (333b). — V. *üäsə kaləw* 'Netz zum Entenfang' (249b), Trj. *təntä k[ot]* 'Trinkgefäss aus Birkenrinde' (345b). Kétféle feljegyzési móddal; Vj. *kəntəköl* ... '... ostjakkia' (190b), ill. *kəntä köl* 'ua.' (317b).

A Trj. nyelvjárásban akad olyan írásmód, amely szinte átmenet az 1. és a 3. típus között; annyiban az 1.-höz tartozik, hogy a szóvégi hang (tökéletlen képzéssel) is jelölve van, viszont a 3. típusal rokon az a vonása, hogy a szókezdő hang időtartamának növekedése jelölve van: *nummə^sko* 'weiter oben wohnend' (568b); *ikəkōyūt* 'puuta pitkin' (287a); *mex kōyūt* 'maata myöten, maisin' (uo.). Egy esetben az éppen ismertetett feljegyzés a 2. típusúval váltakozóan található. *ikəkät*, *iku kät* 'aus Balken gebautes Haus' (144b).

Többféle típusú feljegyzés máskor is található: 1. típus ~ 2. típus: Trj. *kəuk[əyən]*, *kəuk*. ['kőgomb'] (395b). 1. típus ~ 4. típus: Trj. *məkkä-ri uajəynz* ~ *mə kəri uajəynə* ['kigyó, loc.] (828a); Trj. *tänək ko* ill. *tänə^sko* 'Zeuge' (1004a). 2. típus ~ 4. típus: Trj. *nipi kən tšə* ill. *nipi kən tšə* [dokumentet író ...] (584b). 4. típus ~ 5. típus: Vj. *mə kasa* (342a) ill. *məkasa* 'maillen' (203a). 2. típus ~ 3. típus: Trj. *sevkin* ~ *sevkin* 'Fieber' (824a).

Egyetlen egy olyan példát idézhetünk, melyben a KARJALAINEN a szóvégi *k* időtartamát jelölte intervokalikus helyzetben hosszabbnak: Trj. *pa^rək ā^rā^r* 'on tasapinnassa' (655b). E nyúlás oka nem világos.

A szóvégi -t

A szóvégi -t sem viselkedik teljesen azonos módon magánhangzó és mássalhangzó utáni helyzetben. Ha a -t végű szó magában vagy mondatvégen van, illetőleg ha magánhangzós szókezdő követi, akkor a szóvégi -t megmarad.

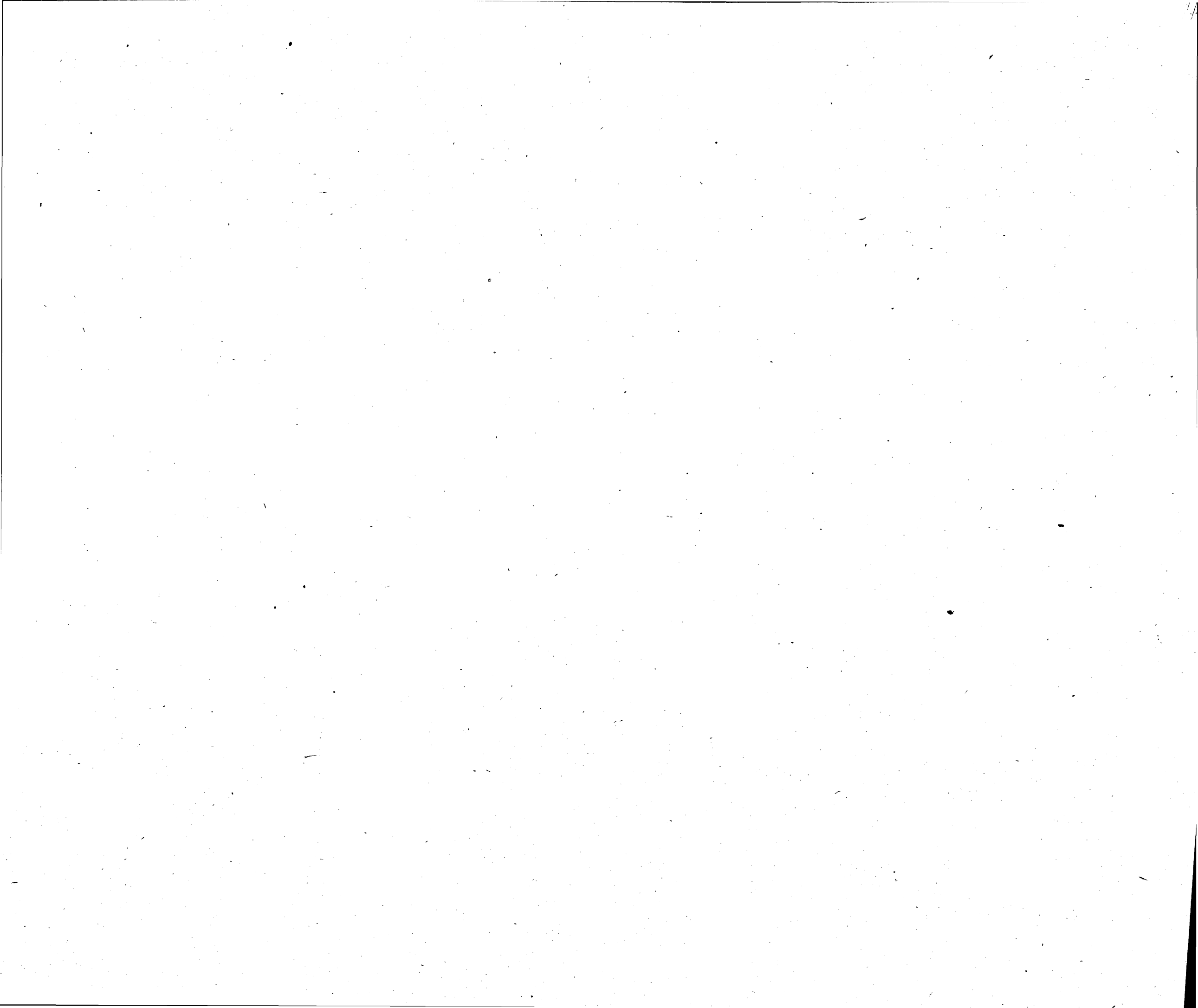
A szóvégi -nt, -rt, -lt kapcsolatból mássalhangzós szókezdő előtt többnyire -n, -r, -l lesz (V; táblázat), de néhány V. példában megmaradt a -t: V.

V. táblázat

Szóvégi > -n ^c , -r ^c , -l ^c (-n, -r, -l)			A következő szó kezdőhangjai																	
			í	u	k	k	l (l-)	l	l	m	n	h	p	r	s	t	tš	t	o	
V.	összetétel	-n ^c	1077a	56a	55b		56b						1077b		1077b			242a		
		-r ^c	245b		671b		876a			82a										
		-l ^c		122a									112b							
	szótálalkozás	-n ^c	356b	250b			500b						740a			628b	936a	527a		
		-r ^c																		
		-l ^c	611b	116b	611b						611b									
Vj.	összetétel	-n ^c	55b	57a	1077b								1077b		1077a					
		-r ^c	671b		875b								876a							
		-l ^c																		
	szótálalkozás	-n ^c	1100a	527a	375a	198b	1061b	492b	1113a	507b	86b		343a	123a	819b	50b		1031b		
		-r ^c											677b		542a					
		-l ^c	287b		558a						112b									
Trj.	összetétel	-n ^c	1077a	55b	55b		464a						1077b		1077a	56a			875b	
		-r ^c		875b	875b		876a													
		-l ^c																		
	szótálalkozás	-n ^c	356b	999a	79b	673b	942b					602b	708a	894a	828a				77b	
		-r ^c								499b										
		-l ^c																		611b

VI. táblázat

Szóvégi -t			A következő szó kezdőhangja																
			voc.	í	u	k	k	l (l-)	l	l	m	n	h	p	r	s	t	tš	o
V.	összetétel	t	7a	453a	360a	360a	453b	454b	453b		360b	762a	643b	454a		454a		3a	
		t > °			1029a	93b	430b	1098b	469b		157b			1030a	791a	888a	904b		
		t > o		860b		860a	426b							1082a		1030b	1030b	498b	
	szótálalkozás	t	58a	169a	252b	130a	388b	567b	478b	233b	966b	18b	233b	453a	888a	818b	900b	956b	453a
		t > °	18b	23b	116b	895b	585b	1048b		1116b	160b	498a	116b	498a	799b	836a	895b		
		t > o	58b	203a	257b	271b	10b							872a					
Vj.	összetétel	t	7b	761b	453a	285b	430b	454b	453b			762a	643b	454a		454a		760b	
		t > °		358b	359a	359a	455a	1048a	359a		157b	359a	451a	359a	791a	VK. 828b	101b	361a	
		t > o			860a	430b			860a		123a		451a			1030b		361a	
	szótálalkozás	t	58a	233b	226a	285b	412b	453b	478b		161a		233b	453a		1082a			453a
		t > °		358b	256b	586a	586a	802b	1029b		802b	802b	638a	703b		123a		248a	
		t > o	27a	443b	80a	1016a	437a				123a	86b							
Trj.	ö.	t	1029a	453a	453b	358b	453b	454b	453b		762a	553a	5a	454a		454a			
	t.	t	65a	455a	585b	360b	436b	892a	705a		360b	802b	580b	453a	455a	357b		58a	453a

tumint: *t. læpak kōt simān matālītš ppylāmi* 'draussen ist es (so) dunkel, dass du einen ins Auge stechen kannst' (896b); továbbá *p-*, sőt *t-* kezdetű szó előtt is előfordul a V. I. sz. névmás accusativusa *mānt* alakban feljegyezve (287a, 761a; 978a); vö. még V. *pert tey ilti* 'pane lisää, jatka' (130b); V. *molayāl't* 'nun, eben': *m. tš' wnyal'* 'äsken oli tässä' (558a). Két példát összetétel esetén is találtam: V. *kīn'tpüyal'* 'Strippen am Rindenkorb' (676a); V. *pōyark[ōtūäl']* ['fél gerenda'] (452a).¹²

A magánhangzó + *t* végű szavaknál a V.-Vj. kép eltér a Trj. képtől. A V.-Vj. nyelvjárásban, úgy látszik, bármely mássalhangzó előtt meg is maradhat a szóvégi *-t*, de le is kophat (VI. táblázat), összetételben és szótalálkozásnál egyaránt.¹³ Nézzük a *-t* viselkedését pl. *ī-* és *k-* előtt.

ī- előtt: egyrészt: V. *katīuχ* 'die Latten der Hütte, über die die Birkenrinde gespannt wird' (360a); Vj. *putīuχ* 'Kochstange' (761b) — V. *lōy lōyāt iēmātīyən* 'онъ хвалиль его' (169a); Vj. *u[ärput]* *iäyplək* 'katiskan pesä' (233b); másrészt: V., Vj. *toyät* 'Eisbrei auf festem Eis' (973a): V., Vj. *toyä' iənək* 'auf das Eis emporgequollenes Wasser' (973b) — V. *läyēt* 'Woche' V. *iki äi läyē' iora iəs* 'kuu pieneni ensimmäiseen neljänneeseen' (1082a): Vj. *tšoyät* 'Schnee; Schneefall'; *tšoyä' iōyäl'* 'lumisade lähestyy (näky jo)' (937a). Sőt még arra is idézhető példa, hogy a *-t* elmaradására elzöngétlenedés sem utal: V. *sōymāyuyatš* 'Beresov' (860b) az osztják szó elemzése és az orosz név jelentése alapján itt említhető, vö. V. *sōymät* 'Birke' (860a); Vj. *tōyāiən'k* 'Petroleum' (1030a), vö. Vj. *tōyät* 'Feuer' (1029a) — Vj. *kōt* 'ja, wohl': *männz kō iäyätäiasī* 'kyllä minä katsoin' (443b).

k- előtt: V. *kōm*: *rik.* 'der Raum unter dem (umgestülpten) Boot' (403a); Vj. *kōtkärlōχ* 'Handwurzelknochen beim Schiessen mit dem Bogen, 416a) — V. *mānt kri:korey ayli* ['engem Gergelynek hívnak'] (495b); Vj. *pu kō'tšəs* 'keitto paloi pohjaan' (449b). A szóvégi *-t* helyett elzöngétlenedés: V. *kī'kōrēm p[iltä]* *māntä* 'traben (Pferd, Renntier)', Vj. *kī'kōrēm p[ültä]* *mānyäl'* »galoppieren« (das Elentier; ist nicht von der Art wie der Galopp der Pferdes)' (788b, 426b) vö. V. *kät* 'zwei' (454b) ~ V. *kīpīyär* 'doppelt' (455a) stb^s V., Vj. *kittz, ki'tz* 'beide' (uo.) stb., V. *kōrmz*, Vj. *kōrēm* 'Schritt' (426b) — V., Vj. *ilnouät* V. 'langdauernd, altertümlich', Vj. 'die frühere Zeit'; V., Vj. *ilnouä' kōl.* 'sananlasku', Vj. 'entisajan puhe, sana' (115a). Elzöngétlenedés sem utal a *-t*-re a következő esetekben: V., Vj. *tōyät* 'Feuer' (1029a): V., Vj. *tōyäkōχ* 'Feuerstein' (1030a) — V. *läyēt* 'Woche': *läyē kāsnnz iōyäl'* 'черезъ недѣлю' (1082a); Vj. *kōt* 'ja, wohl'; *mä kō kōlāxsəm, . . .* 'kyllä minä katsoin . . .' (443b).

A *-t* a következő szó szókezdő *k-*jának megnyúlásával is tűnhet el: V. *tukōrät*, de Vj. *tš'u'kōrät* 'soviel' (896b). Az affrikáta tövű távolra mutató névmásnak attr.-abs. használatban csak *-t* nélküli, ill. elzöngétlenedő alakját ismerjük: V. *tu* (286a, 354b, 1075a), *tu'* (496b, 579b), Vj. *tu'* (225a), *tš'u* (152b); azonban ezek, valamint a palatalis V. *tūt* 'dieser' (895b) alapján számolni lehet a veláris alakban is egy lekopásnak kitett szóvégi *-t*-vel.

Néhány esetben a feljegyzési mód maga is utal arra, hogy a szóvégi *-t* megmaradása, vagy lekopása fakultatív. V. *kīpīyär löynini(t)* *uök'ηη* 'kaksi

¹² Egy esetben a Vj.-ban úgy látszik, talán magánhangzó előtt is eltűnik a *-t*, vö. Vj. *iänt* 'Gerste' (1076b): *iäniη'k* 'aus ungeschroteter Gerste gekochte ziemlich dicke Suppe' (uo.), bárha Vj. *iən'k* 'Wasser' (160b) és a Trj. *Äqn'iən'k* 'Griess-, Graupenbrei' (1077a) alapján ez a szó vagy Vj. **iän'iən'k*-ből származik, vagy esetleg ennek sajtóhibás alakja.

¹³ Vö. Tyerjoskin, 53. §.

kertaa väkevämpe häntä' (455a); V. *nouät* : *tom kv̄s̄ noūē* (t. *nouät*) *uollätz* 'elää tuon miehen ikään' (585b).

A V.-Vj. nyelvjárásban a szóvégi és a szókezdő *t* találkozására semmiben sem különbözik a *-t* és bármely más mássalhangzós szókezdő találkozásától: V. *rüttöyät* 'Stützhölzer des Bordes am Einbaum' (813b) — V. *kat tom pejak* 'talon (huoneen) taka' (697b); Vj. *ot tušäm* 'toin tavaraa' (77b), vö. 560a, 773a, 910a, 978b), Vj. *ka'töntäx* 'Birkerinde, die beim Bau der Hütte verwendet wird, Hüttenrinde' (359b, 1005a) — V. *töyā tütz žan̄k* 'керосинь' (1029a), Vj. *i-ki žä-uš toräm ko-tll'* 'sunnuntai' (1016a); V. ... *löyā tön̄mäsäm* '... узналь ego' (992a).

Van arra is példa, hogy a szóvégi *-t* lekopása következtében a szókezdő *p-*, ill. *tš-* időtartama nyúlik meg. V. *kipyär* vö. Trj. *kipyär* 'doppelt' (455a, 671a), Vj. *mäšäpas* ... 'mitenkä ...' (366b).

A V.-Vj. nyelvjárásban a magánhangzót követő szóvégi *-t* megmaradása, illetőleg lekopása tehát fakultatívnak látszik, a Trj.-ban viszont a *-t* hasonló helyzetben mindig megmarad. Sem összetételben, sem szótalálkozás esetében nincs példánk a *-t* > váltakozásra, pl.: *qiritt[öy.ät]* 'Querholz(-hölzer) des Bootes' (984a); *äš'kññ äg-ñki p-ät töräm* 'Geist ... so gross wie ein Eichhörnchen + Schwanz' (1017b) vö. még 101b, 334b, 571b, 698a, 855b, 978a, 1003a, 1005a, 1008a, 1017b, 1038a; csak mássalhangzó után álló *t* lekopásáról van tudomásunk. Arra is csak egy példa akad, hogy összetételkor a szóvégi és a szókezdő *t* egy hosszabb hanggá olvad össze: Trj. *kä'tä* 'Familie' (1033b).¹⁴

Egyéb szóvégi mássalhangzók összetételek, illetőleg szókapcsolatok előtagjában

-t. Az *-ñt-* kapcsolatból lekophat a *-t*. Erre vall egy fakultatív feljegyzési mód is: V. *ioy(ə)mñ'* (*-mñ't*), 'Korb aus Wurzel' (142b). Az *-ñt'* > *-ñ'* változat a következő helyeken levő összetételekben, illetőleg szótalálkozásokban figyelhető meg:

VII. táblázat

Szóvégződés <i>-ñt'</i> > <i>-ñ'</i>	Az utána következő szó kezdőhangja								
	<i>i-</i>	<i>k-</i>	<i>l-</i>	<i>m-</i>	<i>n- > n'-</i>	<i>p-</i>	<i>-s</i>	<i>tš-</i>	<i>l-</i>
V.	252b		487a 252b	531b		252b		252b	531b
Vj.	531b	286a					818b		
Trj.	863a	64b 319a 531a 863b 1117b	65a	533a	531a				

¹⁴ Ehhez vö. még a suffixumok mondatfonetikai váltakozásán, 235–40.

Az *-nt* megmaradására is van példa: V. *siñtkjërax* 'Mehlsack, -matte, Kuhl (aus Bast)' (863b), V. *siñt* 'Rind einer Weidenart, Weiden«bast»' (863a).

A magánhangzó után álló szóvégi *-t* megmarad az összetételben: Vj. *rutp[öyäl'* 'venäläissukuinen' (674b); V., Vart., Likr. *tutköräk* 'Huhn', VK. *tutköräk*. Mj. *tutköräk* (sic! V. E.) Trj. *tutköräk*, Vj. *sutšköräk* (923b, vö. 424a). V. *-t* ~ Vj. *-tš*: V. *put'uat*, Vj. *putš'uat* 'günstiger Wind' (264a).

-tš. A nagyon kevés rendelkezésünkre álló példa alapján csak annyi állapítható meg, hogy az *-ntš* szóvégződésből mássalhangzók előtt csak *-n* marad meg. Erre a következő helyeken találhatók példák:

VIII. táblázat

Szóvégződés <i>-ntš > -n'</i>	Az utána következő szó kezdőhangja						
	<i>ǰ-</i>	<i>ķ-</i>	<i>k-</i>	<i>l-</i>	<i>l̥-</i>	<i>p-</i>	<i>s-</i>
V.				951b		950b	
Vj.	(951b)	949b	(444b)	(951b)		747a 949b	
Trj.	950a 951a					950a 950b	950a

A magánhangzó után álló *tš* a szóvégen meg is maradhat, pl. *ǰ-* (V., Trj. 884a, Trj. 98b), és *ķ-* (Trj. 330a, 346a) előtt, de *-tš > -t* ejtésváltozat bekövetkezésére is van példánk *ķ-* (V. 330a, Vj. 346a, 97b), és *s-* (V. Vj., Trj. 97b, Vj. 959b) előtt. A V. *ǰññuas*, Vj. *ǰñuas*, VK. *ü tšñuas*, Likr., *ǰññuas*, Mj., Trj. *ǰññuas* 'Fenster' (99b) esetében a VK. adat és az északi megfelelők alapján látható, hogy a *-t- *tš-*ből keletkezett.

Szóvégi *-tš*-re alig akad példa. Néhány mondatfonetikai változás azonban ezeken is megfigyelhető: Megjegyzendő, hogy a többi nyelvjárás *-t* végű szavainál az affricatio Vj. külön fejlemény. Mássalhangzókapcsolatban: Vj. *oñtš*, Trj. *oñt* Vj. 'sehr niedrigstehendes, seichtes Wasser', Trj. '... Teil des Sommers ...' (64b): Vj. *oñ'ǰön* 'Sommer mit wenig Wasser', Vj. *oñ'kul'*, Trj. *oñkuA*, Vj. 'die zahlreichen Fische in wasserarmen Sommern', Trj. 'die ersten stromaufwärts kommenden Fische', Trj. *oñ'kät* 'viereckiges Zelt aus Birkenrinde' (uo.); Vj. *pol'tš* 'Talg, Fett': *pol'* *pältä* 'топить сало' (789a). Vj. *katš* (kop.) *katš* 'beinahe': *mä kat* *ǰäsnälsim'* 'olin vähällä sanoa' (345a). Vö. fent.

Szuffixumok mondatfonetikai váltakozásai

A szóvégi *-t* lekopása a V.-Vj. nyelvjárásban még a rendelkezésünkre álló kis példaanyag alapján is olyan gyakorinak látszik, hogy nem maradt meg a mondatfonetikai változások szokásos keretében, hanem behatolt több *-t* végű nyelvtani alak állandó formájába, s így bizonyos kettősséget hozott létre.

A névszói többesi alak -t-je

KARJALAINEN Vj. nyelvmestere több szónak mind *-ət*, *-ət*, mind pedig *-3* végződéssel közölte a többesét: *än tšəχ*: pl. *än kət*, *än kə3* 'Hagebutte' (54b), *letəm* (*letm3*, *letmat*) 'glühende Kohle' (470a), *liūt*: pl. *liūt3*, *-tət* 'Blatt (des Baumes, Krautes)' (489b), *seŋəχ*: pl. *seŋkə*, *seŋkət* 'Filzlaus; Nisse' (862a), *sol* (*solət*, *sol3*) 'Darm' (888a), *tšəŋ tšəχ* (*tšə-?*): pl. *tšəŋ kə3*, *tšəŋ kət* 'Seil' (952a), *töyər*: pl. *töyərət*, *töyər3* 'Hase' (980a), *lon't*: pl. *lontət*, *lont3* 'Gans' (1077a), *lawəs* (*law's3*, *-ət*) 'ziemlich grosses Stück Fell' (1081a). A példák számát a tagadás többesével kell még kiegészítenünk: Vj. *əntim*: pl. *əntimətət*, *-t3* (58a).

A példamondatok tanúsága alapján azonban nemcsak a Vj., hanem a V. nyelvjárásban is elmaradhat a névszói többes *-t-je*; ugyanez látható TYERJOSKIN ábécéskönyvében is.¹⁵ Plienkor a többesi alak szóvégi magánhangzója és az állítmány mutat arra, hogy az alany többesben van.

V. *pänz* (?): pl. *pänät* 'ein gewisser' címszó példamondatai között szerepel a következő: *pänä mənt*, *pänä kütət* 'некоторые ушли, некоторые остались' (654a). Itt az állítmány és a fordítás is arra vall, hogy a többesi alany végéről lekopott a *-t*. Az ugyanitt található Vj. példamondatban megmaradt a többes jele: *pänät arišət pänät ŋnt arišət* 'muutamat särkyivät, toiset eivät'.

Található két olyan példa is, melyben azonos fonetikai helyzetben a többes jele egyszer megmaradt, másszor lekopott: V. *töyəsul't rəyul't* 'kipunat lentelevät' — V. *nal' rəyul't* 'несадка бьеть (pyssy, haulit, eivät tartu esim. lautaan)' (801a).

Van példa, melyben a többesi *-t* megmaradása vagy lekopása, a feljegyzés szerint, fakultatív jellegű: V. *iuyə(t) kəltət* 'puut näkyvät' (464a).

A legtöbb esetben azonban csak az állítmány és a szóvégi magánhangzó közös vallomása alapján kétségtelen, hogy a névszói alany többesben van: V. *uvə' idəəsət* 'rahat riittivät' (152b); V. *iuyə uətəylət (-lätət)* ['a fák meggyulladnak'] (257b); V. *kii' kəsi-ləul't* 'poikaset jouksevat' (281a); V. *aw'tə kuymatət* 'волосы сьды стали' (290b); V. *kumpə' kəŋŋə luyətəlat* 'aallot loiskivat rantaa vasten' (uo.); V. *tvij' iəŋkə' kəpləsət* 'vesi «kuoli», tuli pahaksi (talvella)' (373b); V. *liw'tə kərəyul't* 'lehdet varisevat' (431a); V. *mänä loyə' masuəl't* 'мнѣ лошади нужны' (545b); V. *nula pirmə' iəli-ləul't* 'rypyt menevät yhteen», rypistyyt (otsa)' (727b); V. *mönkämə patsat* 'käärmeet paleltuvat (turtuvat)' (770a); V. *tvij'ruŋkə' mənuəl't* 'зажоры бьгуть' (802b); V. *oyišiyi-uo' nauəl'atət* 'häränsilmät «пльвуть»' (836b); V. *uəskə' layəl'liəuəl't* 'утки ныряют' (1059a). Kiegészítésül TYERJOSKIN könyvéből is idézhető egy főnév kétféle többese: *Воқы пәни әмнәт 'лиса и собаки' (132)*, ill. *қәлтықәм әмпә них ләкәәт . . . 'откуда-то выскочили собаки' (uo.)*.

A többes tárgy végéről is elmaradhat a többes jele: V. *köyə' suyəma pulta* 'pujottaa helmiä rihmaan' (786b); V. *mä köj'ni' iə-ylisəlləm töyе* 'huiskutan pois sääskiä' (137a); V. *mä köyə' rekətəsätət* 'я бросалъ камни' (799b); V. *kölä kütəm ku* 'sanansaattaja, lähetti' (462a). Ez utóbbi esetben a következő szó hosszabb kezdőhangja alapján dönthető el, hogy a *kölä* szó nem sg. acc., hanem végéről a *-t* lekopott.

¹⁵ Vö. TYERJOSKIN, 53. §. és 59. §.

Az alanyról akkor is lekophat a többes *-t*-je, ha nem igei, hanem névszói állítmánya van a mondatnak: V. *ti pertə uänəkütät* 'nämä laudat ovat lyhyet' (225b); V. *ti loyā iaməkütät* 'nämä hevoseet ovat hyvät' (167a). Ez utóbbi példát a Vj. nyelvjárásból is feljegyezte KARJALAINEN, méghozzá úgy, hogy nemcsak az alany, de a névszói állítmány szóvégi többesjele is lekophat: *ti loyā iaməkiiätä (-iätät)* 'эти (∞) лошади хорошие' (uo.). Itt említendő még Vj. *loyät ntimätz* '[nincsenek lovak]' (58a), ahol ugyancsak a névszói állítmánynál kopott le a *-t*.

A Vj. nyelvjárásból is a legtöbb példában világosan többesre utaló igei állítmány van: Vj. *uikē ioypa mēlm'sət* 'linnut alkoivat muuttua etelään, ovat lähdössä' (205a); Vj. *kosā repəyul't* 'tähti tanssii, häilyy edestakaisin' (343a); Vj. *iyyi runkē mēnyul't* ['a kis folyó árvizei folynak'] (802b); Vj. *iʰonkē töyā'n isi* 'paloi karreelle' (905a).

Valószínűleg a többes számú alany és állítmány szóvégi *-t*-je is lekopott a következő példában: Vj. *elām iəŋ'kz kuləyul'* 'ruumiista(ni) valuu hiki, hiki virtaa pitkin ruumista(ni)' (382b). A finn fordításban nincs ugyan többes, de a *iəŋ'kz* szóvégi *-3*-je csak úgy magyarázható, hogy **-at*-ből keletkezett.

Valószínűleg többesben van a következő osztják mondatban a módhatározó, bár a *-t* itt is lekopott: Vj. *närk oγā kōmält ül iəlililä* 'paljain päin älä kuljeksi ulkona' (630b); az *oγā* szó *-ä*-je erre vall. Vö. még: V. *məy iönkə kō'kə puti* 'maa jäätyi kivikovaksi' (770a)

Eddigi példáinkban a többesi *-t* lekopása után a névszó redukált magánhangzóra végződött, esetleg még hangátvetés is megkülönböztette az egyesi alaktól. Ha azonban a többesjel közvetlenül járul az egyes számú alakhoz (vö. NyK. LXIII, 101–6), akkor a *-t* lekopása utáni alakot esetleg legfeljebb a zöngétlenedő szóvégződés különbözteti meg a megfelelő egyesi alaktól; ilyenkor csakis az állítmány alapján állapítható meg, hogy az alany is többesben van: V. *ul' pvn tša'sət* 'marjat kypsyivät' (710b) (vö. még fent 236. l.); Vj. *pəŋ' kōla mən'sət t. mən'sz*, ложки потерялись' (716b). Ez utóbbi példában az állítmány *-t*-je is lekophat, s így csak az ige szóvégi *-3*-je alapján állapítható meg, hogy a mondat többesben van.

A személyes névmások accusativusi *-t*-je

A három mondatfonetikai változások szempontjából vizsgálható keleti nyelvjárás közül kettőben: a Trj.-ben és a V.-ban, a személyes névmások tárgy- esetének szóvégi *-t*-je ugyanúgy viselkedik, mint bármilyen más szóvégi *-t*. Ez azt jelenti, hogy a Trj.-ban a sg. 1. személyben két alak van: *mənt* és *mən'*; magánhangzóra kezdődő szavak előtt (81a, 127a stb.) és szólam végén (497a) *mənt* található, mássalhangzóval kezdődő szavak előtt (79b, 139a stb.) *mən'*. A sg. 2. és 3. személyű névmás accusativusában a *-t* előtt magánhangzó van, s így a *-t* megmarad akár magánhangzóval, akár mássalhangzóval kezdődik a következő szó: *nōŋət* (i- 185b, m- 531b, u- 869b), *ləγ.at* (u- 714a, m- 108a, n- 581b stb.). Kettős és többesszámra nincs adatunk.

A V. személyes névmási accusativusi alakok is teljesen úgy viselkednek, mint bármely más *-t* végű szó, Ugyanabban a fonetikai helyzetben megtalálható mind *-t* végű, mind pedig *-t* nélküli változat: *mānt m-* (500b): *mān' m-* (378b); *mānt p-* (287a és 761a): *mān' p-* (789a); *mānt t-* (555b): *mān' t-* (628b); magánhangzó előtt *mānt* (193b). A 3. sz. is hasonlóképpen viselkedik: magánhangzó előtt *-t* végű *lōyət* (122b), mássalhangzó előtt-kétféleképpen: *lōyət t-* (910a):

õγa t- (992a), szólam végén *-t* végződésel (103b, 1069a). A ritkábban előforduló 2. sz. névmás accusativusát — nyilván csupán megfelelő adatok hiánya miatt — nem idézhetjük kétféleképpen ugyanazon szókezdet előtt, de idézhető különböző mássalhangzók előtt kétféleképpen: *nõηat* (k- 992a, m- 966b), *nõηã* (u- 869b, l- 491a), *nuηã* (l- 718b). Ugyanabban a fonetikai helyzetben, melyben a 2. sz. névmás accusativusára csak *-t* végű adatunk van, a vele fonetikai viselkedés szempontjából azonos alakú 3. sz. névmásé *-t* nélküli adataink vannak: *lõγã*, *lõγã* (k- 789a, 1100a, m- 653a, 965a). A többi személyes névmás accusativusára nincs adatunk.

TYERJOSKIN V. tankönyvében szintén megtalálható a kettősség: sg. 1. мѧНТ (ã- 134, ñ-, κ- 141), sg. 3. лѧХѧТ (ã- 146), лѧХѧ (м - 151), d. 1. МИНТ (н- 136, κ- 137), pl. 1. мѧНѧТ (ã- 97), мѧНѧ (κ- 53), pl. 3. лѧХѧ (л- 54).¹⁶

Míg a Trj. és a V. nyelvjárásban a névmások accusativusa ugyanolyan változatosságot mutat, mint bármely más *-t* végződésű szóé, addig a Vj. nyelvjárásban következetesen csak *-t* nélküli accusativusi alakok találhatók: *män* (e- 81b, k- 375a stb.), *män* (i- 151b, u- 77b, stb.), *nõηã* (i- 202a, 1065a, p- 763a), *nõηã* (i- 235a, 513b, k- 343a), *iõγã* (p- 738a), *iõγã* (p- 724b, 765a, i- 199b, stb.), *iñ* (k- 460b).¹⁷

Az instrumentalis rag szóvégi *-t*-je

KARJALAINEN—TOIVONEN szótárában található címszó: „-*nät* -*nät* (V) kera | mit” (598a); ugyanitt öt példa mutatja be az instrumentalist, mind V. nyelvjárásbeli és *-t* végződésű. Könnyű meggyőződni azonban arról, hogy ugyanez az eset a Vj.-ban is hasonló alakú (*köl* 'Wort; Sprache'; *kölnät älä* 'älä kanna kielä, älä mene kertomaan kuulemaasi' 462a); továbbá arról is, hogy a szóvégi *-t* mindkét nyelvjárásban lekophat, sőt a VK. nyelvjárásból csak *-t* nélküli példánk van: *kãtšz* 'krank': *kãtšmä* *kanuäl* 'sairastaa' (446b).

Érdekes módon KARJALAINEN éppen a Trj. nyelvjárással kapcsolatban, ahol különben a szóvégi *-t* mindig megmarad, hívja fel egyszer a figyelmet arra, hogy a *-t* a gyors beszédben hiányozhat az instr. ragjáról: „*Äöäp* *änät* *uqätäp* *äp* *äp*” (hyvin nop. puh. -*näw*-) juottaa tinalla” (256b). A V. példák közt akad egy, melynél a *-t* jelenléte fakultatívnak van feljegyezve: *syvätäv* 'Anstreichfarbe; Arznei': *syvätävünä* (-*nät*) *vertä* 'lääkittä' (842b).

A V. és Vj. instrumentalist tartalmazó példamondatok száma együttesen is alig éri el a 40-et, így megfigyeléseinket csak e csekély számú példára tudjuk alapozni. Mássalhangzó előtt egyetlen esetben sem található *-t* végű instr., vö. V., Vj. 203ab, 574a (i- és n-előtt), továbbá V. 237a, 286b, 459b, 476a, 491a, 542a, 547a, Vj. 286b, 295b, 456a, 481a, 514b, 550b, 593b. Magánhangzó előtt, valamint szólam végén kétféle feljegyzés található:

Magánhangzó előtt: V. *rätät un.tššs* [csónakkal kelt át] (54a); V. *antävünät antäväsäm* 'vyöttäydyin vyöllä' (59a); (Vj. példát már fent idéztünk, ill. V. *oyäna* *äinäm öyäsä lox* 'virta syövytti ярь:in kokonaan' (18b); Vj. *rätä oyäta* 'das Boot über eine Landenge ziehen' (27a; rö. még 58b).

Egy esetben az *n > ñ* válik az előtte levő *t* hasonlító hatására. V. *pätät* *älämlä* 'nostaa vivulla' (747b).

¹⁶ Vö. TYERJOSKIN, 53. §. és 119. §.; SUSToim. 128:116—7.

¹⁷ KARJALAINEN. nyelvtani feljegyzéseiben viszont csak *-t* végű acc. van feljegyezve, vö. SUSToim. 128: 163. l. de a példamondatokban *mät* a-, ill. *män* m- (i. m. 164. l.)

Szólam végén: V. *iornam ioyiü üäləynüt* ['egyenesen üss az ágatlannal'] (151a), (vö. még V. 598a); de Vj. *mä iöyö' löñ'səm lün'üänä* ['én öt betakartam takaróval'] (481a).

TYERJOSKIN is többnyire -на, ; -hä alakúnak jegyezte fel a V. instrumentalist, bár nála előfordul a -hät végződés is (NyK. LXI, 430).

Eddigi példáink alapján annyi állapítható meg, hogy az instr. magánhangzó előtt és szólam végén végződhet a V.-Vj.-ban -t-re is, különben -na, -nä végződésű.¹⁸

A locativus rag -t-je

A névmástöví adverbiumok locativusát az egész osztják nyelvterületen -t-vel alkotják. A V.-Vj. nyelvjárásban a -t, mint már láttuk, annyira alá van vetve a mássalhangzók előtti helyzetben a lekopásnak, hogy még a locativusi -t is lekophat:

V.-Vj. *kot* 'wo', *u-* előtt V. *ko* V., Vj. *ko'* (367a). V., Vj. *tat* 'hier' (967b), de V. ... *tə wpləkätəyal* '... здѣсь живеть' (286b); V. *tə wpluəl* 'туть живѣтъ' (967b); V. *tə wplte kəsı* 'здѣшній челоуѣкъ' (uo., 344a); V. ... *tə wplyal* '... oli tässä' (558a); V. ... *tə wplyal* '... здѣсь былъ' (1009b); V. *tə r[äk] ant enəmpəl* 'leipää, viljaa ei täällä kasva' (794b). Egy esetben, érdekes módon, a következő szókezdő *k-* időtartamának megnyúlása mutatja a loc. -t lekopását: V. *tə k[oi]* 'здѣсь кто?' (280b). Van egy hasonló Vj. példa is: *tə kəla*, ill. *tə kəla* 'ночуи здѣсь' (375b), az orosz fordítás ugyan világosan locativusra utal, a *k-* alapján azonban elképzelhető, hogy a *tə* < **təγ* s így az osztják ige vonzata lativus. Vannak kétségtelenül idetartozó Vj. példáink is: *möyi pöyəl uaiəy tə wpluəl* 'mitä eläimiä täällä on (asustaa)?' (674b); *tə woltz kəsı* ill. *tə u. k.* 'täkäläinen' (967b), 'hiesig' (344a).

A V. *tat* 'siellä, тамъ' (58a stb.), Vj. *tat* 'tuolla, тамъ | dort' (977a) locativusi -t-je is lekophat: V. ... *tə wpləkätəya:l* 'он уже ... тамъ живеть' (286b); V. *mä ta' k[ät]ləyə' ləsuəim* 'меня задержали тамъ' (461a); V. *koınz ta səñə'l* 'кто тамъ колотить' (852a); V. *koıı ta' tolıntəuəl* 'кто тамъ стучается' (999b); Vj. ... (*mä*) *ta' wpl'səm* '... elin siellä' (60b, 538a, 1035b).

A (V.-) Vj. *töt* 'тогда | da(mals)' (976a) hely.- ill. időhatározó adverbium is elveszíti mássalhangzó előtt a locativusi -t-t: V. ... *to' wolt* '... туть были' (531b).

Talán itt említendő egy *tä* alakú szócska: Vj. ... *tä' iö' kärimtesəm* 'ich bin ... zurückgekehrt' (30a).

KARJALAINEN a V., Vj. *tät* szót töltelékszónak tartja s fordítás nélkül közli (924a); egyik példamondatában azonban határozottan locativusi adverbiumnak fordítja: V. *tä' k[oi]* 'кто тамъ' (280b), a -t itt is lekopott.

Néhány képző -t véghangzója

A V.-Vj. nyelvjárásban a -t gyakori lekopása következtében néhány képzett szónak olyan gyakorivá vált a -t nélküli alakja, hogy, úgy látszik, a nyelvtudat már ezeket is külön számontartja. Legalábbis erre vall néhány esetben a feljegyzés módja.

¹⁸ Vö. SUSTOim. 128:102—3; 149—52, 154.

A sorszámnéképző a V.-ban *-mat* és *-m3* is lehet: V. *əjər'zōm3*, *-mat* 'der neunte' (80a).¹⁹

Az *-at*, *-ät* szuffixumú szavaknál is található több esetben a Vj.-ban *-t* nélküli változat: V., Vj. *mäl'* 'tief' (556b): V. *mälät*, Vj. *mälät*, *mälä* 'Tiefe' (557a); DN. *pät* 'hoch' (777a csak É. és D. adatokkal): V. *pälä-t*, Vj. *pälät*, *pälä* 'Höhe' (uo.); az alapszó ugyan nincs feljegyezve, de a képzőelem nyelv-járásközi egybevetése alapján minden bizonnyal idetartozik: V. *löyat*, Vj. *izyat*, *izya* ['nagyságú'] (1046b)] s talán még csak V.-Vj.-ból feljegyzett V., Vj. *körät*, Vj. *körä* ['kb.'] (430b), V. *mätkörät*, (*-rä'*) Vj. *matkörä(t)* 'wieviel' (uo., 498a); V. *tükörät*, *tükörä* Vj. *tšü'körät* (*-rä'*) 'soviel (wie)' (896b, 430b).

Talán az *-at*, *-ät* képzőnek is van *-3*-re végződő alakja is. A V. *lamät*, Vj. *izmat*, *izm3* V. 'Gerüst', Vj. 'Pritsche' (1073a) ilyennek gyanítható, de alapszava nem ismert s így nem biztos, hogy a végződés képzőelem. A V. *izm'*, Vj. *izm* 'gut' (167a): V. *izmät* 'gut, wohl' (168b), Vj. ... *izmä' kajüäl'* '... satuttaa hyvin' (284ab) származékának nem ismeretes *-3*-vel feljegyzett alakja. A V., Vj. *komät*, Vj. *kom3* 'breit' (304a) és V., Vj. *samät*, Vj. *sam3* 'Kehle der Reuse' (860a) esetében az alapszó ismeretének hiányában ismét nem biztos, hogy a végződés képző-e.

*

Fejtegetéseinket röviden összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy mássalhangzók után a szóvégi *-p*, *-k*, *-t*, magánhangzók után pedig elsősorban a *-t*, de a másik két zárhang is eltűnhet; az eltűnésére többnyire elzöngétlenedés utal. Ha a következő szó kezdőhangja azonos az eltűnt hanggal, akkor ennek időtartama rendszerint megnyúlik.

Megjegyezendő azonban, hogy elzöngétlenedést, illetőleg hosszabb időtartamú mássalhangzót KARJALAINEN más esetekben is jegyzett fel. Elzöngétlenedés és hosszabban ejtett mássalhangzó van pl. a keleti nyelvjárásokban Mj., Trj. *ššäm'* 'Kissen' (88b) esetében, a déli nyelvjárásokban *ššäm*-található, a Ni. és a Kaz. nyelvjárásban van szóvégi elzöngétlenedés, de mássalhangzónyúlás nincs. A Vj., Trj. *köm'* Vj. 'Raum unter einem umgestülpten Boot', Trj. 'Höhlung' (302b) déli megfelelői *šöm* alakúak, a Kaz. adatban jelölve van a szóvégi elzöngétlenedés. Ezekben az esetekben az elzöngétlenedő szóvég ejtési sajáttság, s nem kereshető etimológiai előzményeként egy eltűnt hang.

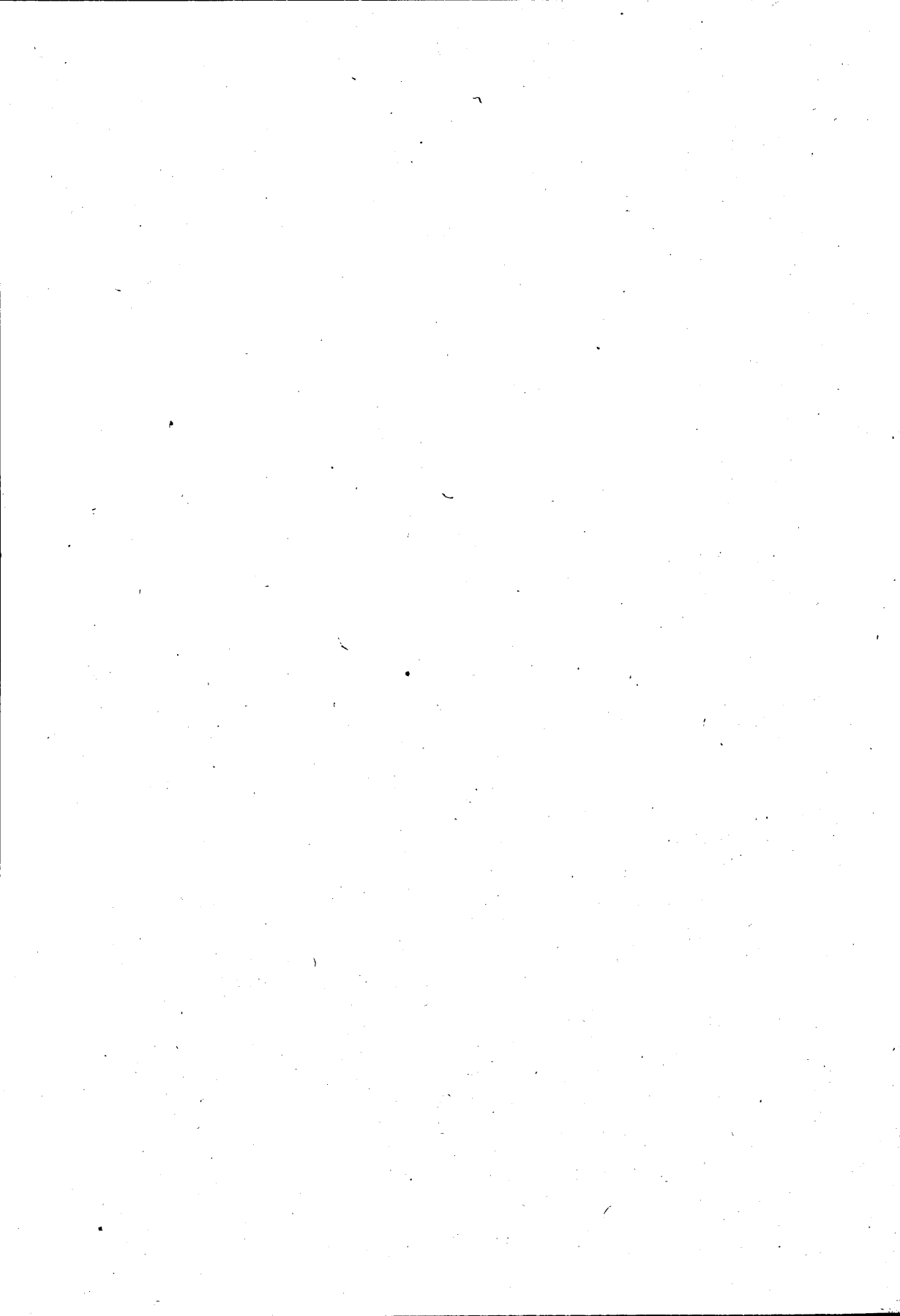
A mássalhangzók megnyúlása sem magyarázható mindig etimológikus okokkal. Egyes esetekben fakultatív ejtési lehetőséget jelöl: V. *likər* 'Schlitten, Narte', de *per'likər* 'Schlitten mit Seitenbrettern' (1055b); máskor ragozás közben lép fel mássalhangzónyúlás: Trj. *sāk:* *sākēt* 'Frauenpelz aus Renntierfell' (830b) stb.

Minthogy az elzöngétlenedés és a mássalhangzónyúlás is lehet ejtési sajáttság, illetőleg utalhat etimológikus előzményekre, a keleti-osztják alakok átírásának egyszerűsítése alkalmával minden egyes esetben gondosan meg kell vizsgálni: milyen a többi nyelvjárási adat, illetőleg nem összetétel előtagjának szóvégi és utótagjának szókezdő zárhangja eredményezett-e egy hosszabban ejtett hangot. Az egyszerűsítés alkalmával — szerintem — az etimológikus nyúlás és az etimológikus elzöngétlenedés jelölése megtartandó. Ez ellen ugyan felhozható az az érv, hogy így nemcsak fonematikus ellentéteket jelölünk, de a módjával alkalmazott diakritikus jelnek éppen ez is a feladata.

¹⁹ Vö. TYERJOSKIN, 110. §. SUSToim. 128:111—2.

Az APhI. és a SETÄLÄ-féle átírás szellemének az felelne meg, hogy „*a nyelvileg is fontos ellentétet képező hangokat (fonémeket) ne diakritikus jelekkel különböztessük meg egymástól, hanem külön betűkkel*” (Laziczius: NyK. L., 225). Ha a fonémákat betűkkel különböztetnők meg, akkor a diakritikus jelek fonetikai különbségek visszatükrözésére válnának alkalmassá, s az alternánsok közül természetesen csak a nyelvileg is fontosakat és nem az alkalmi realizáció különbségeit kellene lejegyeznünk. KARJALAINENNél ily módon az átírás egyszerűsítésekor az etimológikus előzményű és az ejtési sajátosságot tükröző elzöngétlenedés kétféle elbírálásban részesülne (bár lehetséges, hogy az elzöngétlenedés mértéke amúgy is különböző), de a szövegek megértését, nyelvjárásközi egybevetését ez az átírásmód elősegítené. Az ejtés hosszát viszont prozódiai okokból mindig meg lehetne tartani.

VÉRTES EDIT

A zsugorodás és a kiegyenlítés törvénye a parole-ban

Nemrégiben (MNy. LX, 170) hírt adtam egy sokágúnak szánt, de már munka közben is eredményeket mutató új kutatási ágnek, a funkcionális parole-vizsgálatnak egy szűkre vont kis részterületéről. Az összetett mondatokbeli mellérendelő kapcsolások statisztikai vizsgálatának módszerét — és részben már egy-két tanulságát — mutattam ott be, általánosságban is kiemelve azt, hogy a parole-nak funkcionális szemléletű és statisztikai módszerű megvallatása nemcsak igazolhat régóta ismert vagy érzett mozgási törvényeket, hanem felhívhatja figyelmünket olyanokra is, amelyeket a korábbi, a mondatokat egyedekként vizsgáló hagyományos kutatás meg sem sejtetett.

Egyike volt az eddigi eszközeinkkel fel nem fedett parole-sajátságoknak az összetett mondatnak a statisztikai vizsgálat során világosan megmutatkozó „kohéziós nyomástörvénye”, amely abban jelentkezik, hogy az összetett mondat bonyolultságának (azaz a tagmondatok számának) növekedésével egyenes arányban nő a mellérendelt tagmondatok kötőszó nélküli kapcsolódásának részesedése a kötőszós megoldás rovására; s ugyancsak ezekkel egyenes arányban növekszik az egymással azonos alanyú mellérendelt tagmondatok aránya is. Mintha a bonyolultabb mondatszerkesztés magában is alkalmas volna a tagmondatoknak (kötőszó nélküli) összetartására; s mintha a bonyolultabb szerkesztés nyomására válnának homogénabbá (pl. azonos alanyúvá) az összekapcsolt tagmondatok.

Most e nyomástörvénynek egy másik vonatkozásával, vagy legalábbis közeli rokonával foglalkoznék: a zsugorodás törvényével.

Ez a törvény az összetett mondatnak és tagmondatainak terjedelmét vizsgálva bukkan elő. *Terjedelem*-nek nevezem a mondatnak szószámával mért hosszúságát, hogy elválaszthassam a tagmondatok számával mért *hosszúságától*. Tehát pl. egy $8 + 7 + 8$ szóból álló mondatnak *hosszúsága* = 3 tagmondatnyi; *terjedelme* = 23 szónyi; az egyes tagmondatok *terjedelme* 8, illetőleg 7, illetőleg 8 szónyi. Így a vizsgált mondat a 3 *tagmondatosak* hosszúsági csoportjába tartozik, s a 23 *szavasak* terjedelmi típusába; a tagmondatok (ha erre szükség van) az 1 tagúak hosszúsági csoportjába, s a 8, illetőleg 7, illetőleg 8 szavasak terjedelmi típusába.

Ebben a vizsgálatban nem veszem tekintetbe a tagmondatoknak egymás közötti viszonyát: a mellérendelő (azaz $F - F$)¹ és az alárendelő (azaz F/m)¹

¹ Értsd: két főmondat mellérendelő kapcsolata; ill.: egy fő- és egy mellékmondat alárendelő kapcsolata.

kapcsolásúakat egyformán kéttagúaknak sorolom be; a kapcsolástípusok szerinti bontás további — s nyilván nem érdektelen — feladat. — A vizsgálódás statisztikai módszerű lévén, átlagokkal és százalékokkal dolgozom; az átlagolás jogáról és a százalékolás előnyeiről említett közleményemben részletebben szoltam. Ugyanott megjelöltem a feldolgozás alapjául szolgáló vizsgálati egységet is. Itt csak annyit róla: a feldolgozott szöveg 2,4 szerzői ív terjedelmű, azaz megközelítőleg 100 000 betűhelynyi; közlő típusú tudományos értekező próza; s a feldolgozás maga jó lélekkel tulajdonképpen inkább csak kiindulópont és összehasonlítási alap további vizsgálódásokhoz; de vallo-mása azért nem egy tekintetben több annál: itt-ott már magának a parolának tettenérése.

A mondatok hosszúságát tehát tagmondataik számával, a mondatok és tagmondatok terjedelmét a bennük foglalt szavak mennyiségével mérem. — Ez utóbbi vizsgálatnál kihagytam a számításból *a*) a névelőket; *b*) a kötőszói szófajú kötőszókat. (Tehát a névmási és névmásszerű határozószói kötőszókat nem.) Ezt az utóbbi szétválasztást azzal okolnám meg, hogy a névmási és határozószói kötőszó, bár mondatközi funkciójában kötőszó, az őt tartalmazó tagmondaton belül mondatrészként is elemezhető; a kötőszói szófajú kötőszó azonban már csak kötőszó, sohasem mondatrész. A kihagyás oka: hogy a névelők és kötőszók nagy száma inkább csak terheli és torzítja, mint segíti a terjedelmi vizsgálódást, különösen ha a mondat szószámát a hallgató által „megemésztendő” képzetek számára nézve is irányadóul akarjuk venni. A kihagyás mentése: hogy minden csoportban és típusban egyöntetűen kihagytam őket, s ki fogom hagyni a további kutatás során is; tehát az arányokat nem torzítottam el, legföljebb csak az abszolút számokat. S természetesen nem mondtam le e két elemcsoportnak a továbbiakban való önálló megvizsgálásáról, ami más szempontból nyilván tanulságos lehet.

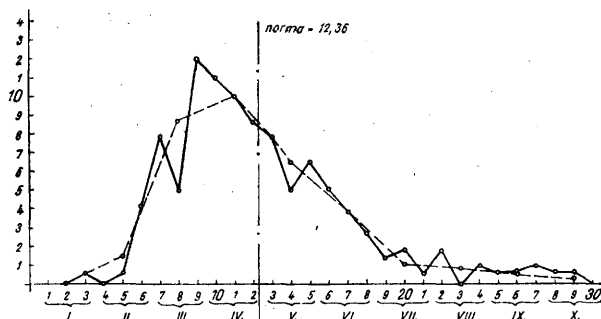
Talán ellentmondásnak látszik, hogy kutatásom irányzatát funkcionálisnak neveztem, s itt mégis meglehetősen mechanikusan numerikus megoldásokkal dolgozom. De az átlagolásnak és a megterheltségi vizsgálatnak ez a természete. Most nem egyes mondatokra, hanem a mondatok hosszúsági csoportjaira és terjedelmi típusaira keresek törvényeket; s eljárásomat a viszonylag nagy számok összefüggései megengedhetővé teszik, az eredmények pedig talán igazolják is. — Természetesen minden matematikai és geometriai eljárást csak segédeszköznek tudok tekinteni a valóság helyes felfedésére, s minden eredményt eleve alárendelek a valóság korrekcióinak. Céloom: módszer keresése a beszédben — most vizsgált területén — öntudatlanul megnyilvánuló numerikus összefüggések megállapítására; de olyan konkrét és zárt anyagon, amelynek vizsgálata a módszeren kívül bizonyos eredményeket is szolgáltat.

I. Az egyszerű mondat

Az egyszerű mondat terjedelme 3 és 29 szónyi között ingadozik. Az egy-egy terjedelmi típusra (mondatbeli szómennyiségre) eső gyakorisági terheltséget az I. grafikon mutatja. Ennek vízszintes tengelyén a szószámok helyezkednek el, függőleges tengelyén az adott terjedelmi típusra (szószámra) eső terhelés, százaléokban kifejezve. — A sima vonal az egyes terjedelmi típusok elhelyezkedésének összekötéséből adódó nyers görbe, a szaggatott a hármas

A mondat terjedelme (szószám)	A típus eseteinek száma (mondatszám)	%	Hármas csoportok harmada (mondatszám)	%	A csoport jelezete a grafikonban
1 szavas	0	0,0			
2 szavas	0	0,0	0,3	0,15	I.
3 szavas	1	0,46			
4 szavas	0	0,0			
5 szavas	1	0,46	3,3	1,52	II.
6 szavas	9	4,14			
7 szavas	17	7,82			
8 szavas	11	5,06	18,0	8,28	III.
9 szavas	26	11,96			
10 szavas	24	11,04			
11 szavas	22	10,12	21,7	9,97	IV.
12 szavas	19	8,74			
13 szavas	17	7,82			
14 szavas	11	5,06	14,0	6,44	V.
15 szavas	14	6,44			
16 szavas	11	5,06			
17 szavas	8	3,68	8,3	3,83	VI.
18 szavas	6	2,76			
19 szavas	3	1,38			
20 szavas	4	1,84	2,7	1,23	VII.
21 szavas	1	0,46			
22 szavas	4	1,84			
23 szavas	0	0,0	2,0	0,92	VIII.
24 szavas	2	0,92			
25 szavas	1	0,46			
26 szavas	1	0,46	1,3	0,61	IX.
27 szavas	2	0,92			
28 szavas	1	0,46			
29 szavas	1	0,46	0,7	0,31	X.
30 szavas	0	0,0			

csoportokra eső terhelés összeadásának és elharmadolásának segítségével nyert simított görbe. A függőlegesen meghúzott normavonal a vizsgált mondat-hosszúsági csoportnak (az egyszerű mondatnak) átlagos terjedelmét (szószámát) jelzi.

I. ábra

Az egytagú (azaz egyszerű) mondatok száma a vizsgált szövegegységben 217; a bennük foglalt összes szavak száma (az említett kihagyásokkal) 2683. Az egy mondatra eső átlagos terjedelem tehát 12,36 szó.

A részadatokat terjedelmi típusonként (a nyers görbe adatai), mellettük a hármas csoportok harmadolásából nyert értékeket (a simított görbe adatai), abszolút számokban és százalékban a táblázat mutatja.

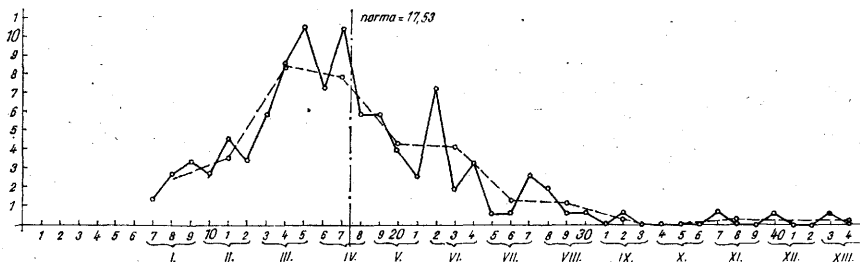
Az átlagos terjedelemből adódó normavonaltól balra esik a mondatok 62,7%-a. Minthogy a terjedelem szórása 3—29 szó között nyúlik el, e skálának jó első harmada a norma előtti rész (3—12,36), s ezen helyezkedik el az eseteknek szűk kétharmada (62,7%). A maradék jó egyharmad (37,3%) a szórási skálának majdnem kétharmadán nyúlik szét (12,36—29 szóig). — S ráadásul a normavonal elé, attól balra esik a terheltségi görbe kulminációs pontja is. A görbe ezért hirtelen emelkedő, majd kevésbé meredeken leeső, s végül lapos és hosszú elnyúlással zárul.

A terheltségben határozott zömképződés figyelhető meg. Először is: a normául szolgáló átlagos szószámhoz (= 12,36) viszonyítva $\pm 25\%$ -os tűrési sávon belül (= 9,25 és 15,5 szónyi terjedelem között) mozog 133 mondat, az egésznek 61,3%-a; bár ez a tűrési sáv csak 6,25 szónyi terjedelmű, s így a skálának mindössze egy szűk negyedét fogja be! Másodsor: ha a zömöt 7—16 szónyi terjedelem közt fogjuk össze, már 177 mondat beleesik, ami az egésznek 81,1%-a; bár a befogott terjedelem a szórási skálának 40%-a sincs. Így a maradék 18,9%-nyi eset a skála nagyobbik részén, 3—6 és 17—29 szónyi terjedelem közt aprózódik el.

II. A két tagmondatból álló összetett mondat

E mondat-hosszúsági csoporttól kezdve az eddig egyszintű vizsgálat a dolog természeténél fogva egyre osztottabbá válik, hiszen pl. a kéttagú (azaz két tagmondatból álló) összetett mondatnál nemcsak mint egészszel kell foglalkoznunk, hanem tagmondataival külön-külön is. — A továbbiakban helykímélés céljából elhagyjuk a grafikon megrajzolásához szükséges táblázatot, s csak magát a grafikont adjuk, meg az összefoglaló eredményeket.

1. A kéttagú összetett mondat egészét véve. — A kéttagú összetett mondat terjedelme 7 és 43 szónyi közt ingadozik. Az egy-egy terjedelmi típusra (szószámra) eső gyakorisági terhelést a II. grafikon mutatja. A sima vonal a nyers görbe, a szaggatott vonal a simított.

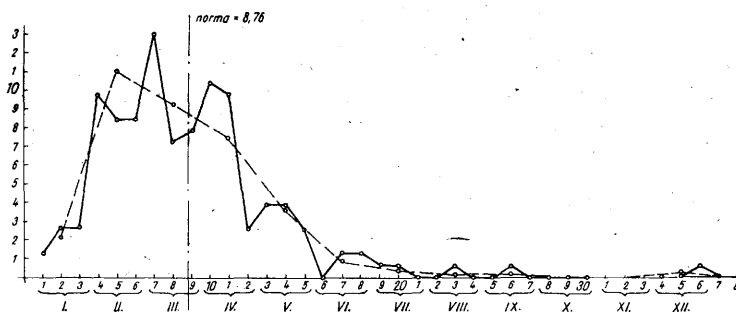
II. ábra

Az itt vizsgált mondatok száma 154, a bennük levő összes szavak száma 2703. Az egy kéttagú összetett mondatra eső átlagos terjedelem 17,53 szónyi. Ez a grafikonon a normavonal.

A normavonaltól balra esik a mondatok 62,9%-a; s ráadásul a majdnem lapos kulminációs tető is a normavonaltól balra van. Tehát 7—17,53 szónyi hosszúság között áll 62,9%, s 17,53—43 között csak 36,1%. A simított görbe ezért aránylag hirtelen emelkedő, s majdnem lapos tetőzés után jóval kevésbé meredeken eső, majd lassú és elég lapos elnyúlással végződik.

A normául szolgáló átlagos szószámhoz (= 17,53) viszonyítva $\pm 25\%$ -os túrési határon belül (= 13,15 és 21,9 szó között) mozog 95 mondat; az összesnek 61,7%-a. — A zöm elnyúlik a 9—22 szó közötti skálán: 124 mondat esik ide = 80,5%. Így 7—8 és 23—43 szó közt mozog (ez kb. a lehetőségek fele) összesen 19,5%. (Ha 11—22 szó között nézzük, ott 116 mondatot találunk = 75,3%; 13—19 szavas 83 mondat, ez 53,9%, s mellette a 7—12 és 20—43 szavasakra 46,1% marad.)

2. Az első tagmondatot véve. — A kéttagú összetett mondat első tagmondatának terjedelme 1 és 26 szónyi közt ingadozik.² Az egy-egy

III. ábra

² A viszonylag folyamatosan elért 26-on túl már csak egy távolra eső 36 szavas példa van. Ez a statisztikában persze szerepel, de terjedelemlhatáráként nem volna reális.

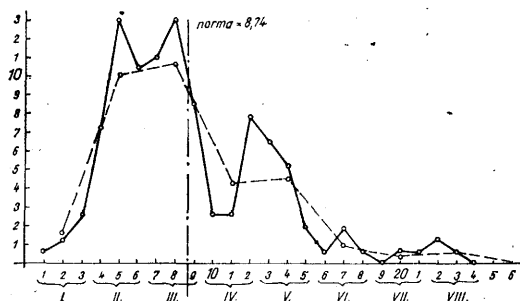
szószámra eső gyakorisági terhelést (százalékokban) a III. grafikon mutatja, sima vonallal nyersen, szaggatottal simítva.

Az itt vizsgált első tagmondatok száma 154, a bennük levő összes szavak száma 1350. A kéttagú mondat egy-egy első tagmondatára eső átlagos szószám 8,76. Ez a grafikonon a normavonal.

A normavonaltól balra esik a mondatok 59,4%-a; s ráadásul a majdnem lapos kulminációs tető is a normavonaltól balra van. Tehát 1—8,86 között áll 59,4%, s 8,76—26 között 40,6%. A simított görbe ezért aránylag hirtelen emelkedő, s majdnem csapott tetőzés után jóval lankásabban eső, majd hosszú és lapos elnyúlással végződik.

A normául szolgáló átlagos szószámhoz (= 8,76) viszonyítva $\pm 25\%$ -os túrési határon belül (= 6,57 és 10,95 szó között) mozog 79 mondat; az összesnek 51,3%-a. — A zöm elnyúlik a 4—14 szó közötti skálán: 131 mondat esik ide = 85,06%. Így 1—3 és 15—26 szó között mozog (ez a lehetőségek nagyjából fele) összesen 14,94%.

3. A második tagmondatot véve. — A kéttagú összetett mondat második tagmondatának terjedelme 1 és 23 szónyi között ingadozik. Az egy-egy szószámra eső gyakorisági terhelést (százalékokban) a IV. grafikon mutatja, sima vonallal nyersen, szaggatottal simítva.

IV. ábra

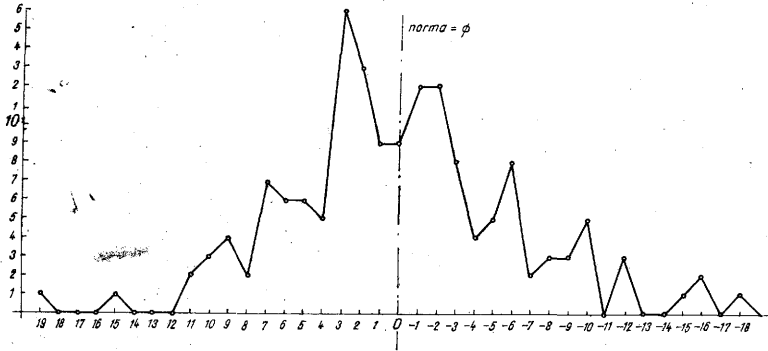
■ Az itt vizsgált második tagmondatok száma 154, a bennük levő összes szavak száma 1346. A kéttagú mondat egy-egy második tagmondatára eső átlagos szószám 8,74. Ez a grafikonon a normavonal (ami gyakorlatilag egybeesik az első tagmondatéval).

A normavonaltól balra esik a mondatok 65,9%-a; s ráadásul a majdnem lapos kulminációs tető is a normavonaltól balra van. Tehát 1—8,74 közt áll 65,9%, s 8,74—23 között mindössze 34,1%. A simított görbe ennek megfelelően elég hirtelen emelkedő, s majdnem lapos tetőzés után — némi hullámmászsal — jóval lankásabban eső, majd alacsonyán elnyújtva végződik.

A normául szolgáló átlagos szószámhoz (= 8,74) viszonyítva $\pm 25\%$ -os túrési határon belül (= 6,56 és 10,92 szó között) mozog 63 mondat; az összesnek 40,9%-a. — A zöm így elnyúlik a 4—14 szó közötti skálán: 133 mondat esik ide = 86,36%. Így 1—3 és 15—23 szó között mozog (ez a lehetőségeknek jó fele) összesen 13,64%.

4. A két tagmondat viszonyát véve. — A két tagmondat viszonyában a kettőnek egymáshoz mért különbségét vizsgáltam. Relatívum-

nak az elsőt véve, a második tagmondat hossza ehhez viszonyítva +19 és -18 szónyi különbség között ingadozik³ (pl. egy 8 + 10 szavas mondatban -2, egy 16 + 9 szavas mondatban +7 a viszonyszám). — Az egy-egy viszonyszámra eső terhelést az V. grafikon mutatja. A sima vonal a nyers görbe (a simított görbe megrajzolása itt technikai hiba folytán elmaradt).

V. ábra

A vizsgált mondatok száma 154. Egyenlő hosszúságú, azaz 0 fokú különbséget mutat 9, az összesnek 5,83%-a. Az első tagmondat hosszabb a pozitív oldalon álló 76 mondatban, ez 49,36%; a második tagmondat hosszabb a negatív oldalon álló 69 mondatban, ez 44,81%.

A pozitív oldalon álló összes különbség 385 szónyi; a 76 esettel elosztva ez a pozitív oldal átlagkülönbségeként 5,06 szónyt ad. A negatív oldalon az összes különbség 365 szónyi; ez a 69 esettel elosztva 5,29 szónyi átlagkülönbséget ad. Ha a 750 szónyi összes különbséget elosztjuk a vizsgált 154 mondat számával (itt már persze belevéve az egyenlő hosszú tagúakat is), az egészre átlagkülönbségül $\pm 4,86$ szónyi jelentkezik. — Eszerint a kéttagú összetett mondat tagjai között 4,86 szónyi az átlagkülönbség, mégpedig a tagok sorrendi helyétől függetlenül.

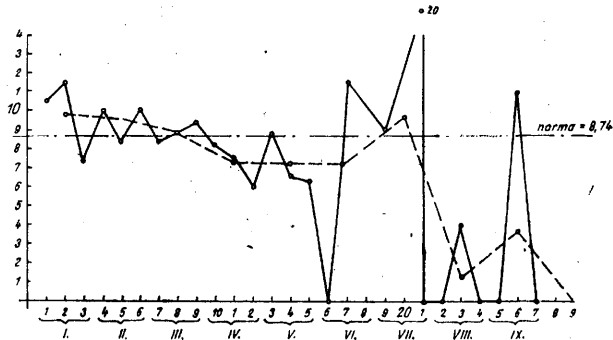
Normavonalnak itt a 0 pont kínálkozik (bár ezen magán 9 érték fekszik, amely bizonyos számításoknál így kimarad, minthogy itt különbség a tagok terjedelme között nincsen). — A 0 vonalától balra csak 4,55%-os többlet mutatkozik a jobb oldalhoz viszonyítva (l. fentebb). A görbe a +19-től egy darabig alacsonyán nyúlik el, +12 után merészebb emelkedésre fordul, a normavonal előtt tetőz, azután lefelé a felszálló ágénál lankásabban ereszkedik, majd laposan elnyúlik.

A vizsgált esetekből +1 és -1 között fekszik 36 (= 23,4%); +3 és -3 között 79 (= 51,3%); a zöm tulajdonképpen +7 és -6 között nyúlik el (ez 77,9%-a az összesnek); így a +19 és +8, meg -18 és -7 közöttiekre 22,1% marad.

A két tagmondat egymáshoz viszonyított hosszúsága között semmiféle összefüggés nincsen. Az egy-egy előtagos szószámhoz (pl. a 2 szavas vagy a 23 szavas első tagmondathoz) tartozó utótagok átlagos szószáma lényegében a második tagmondatot jellemző 8,74 szószámot követi $\pm 25\%$ határon belül

³ Van egyetlen távol eső +29-es eset, amelyet nem vehetünk határnak.

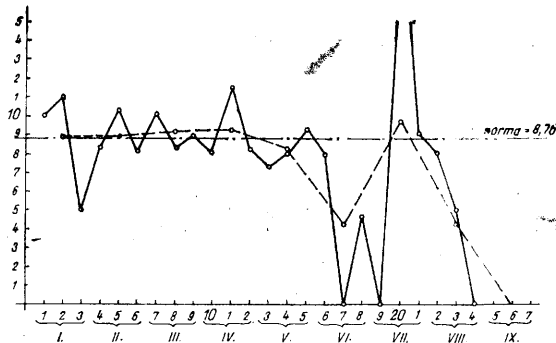
(azaz 6,56 és 10,92 szónyi hosszúság között); kivéve a 22 típusból 4 magasabbat és 3 alacsonyabbat, azaz összesen 7-et, ami 31,8%, de a kevésbé népes típusokban jelentkezik, s így esetlegességekre utal; s szeszélyesen jelentkezik, nem okszerűen (pl. a 15 szavas első tagmondatokhoz tartozó második tagmondatok átlagterjedelme az alsó érték alá süllyed, a 16 szavas első tagmondatokhoz tartozó másodikikaké viszont a felső érték fölé ugrik). — Az előtagok szerint

VI. ábra

rendezett utótagok átlagterjedelmét a VI. grafikon mutatja. Normavonal a tagmondatokra átlagként megállapított 8,74 szónyi terjedelemmel. Mint látni: a simított görbe — kisebb ingadozásokkal — eléggé követi a normavonalat.

Lényegében ugyanezt mutatja az egy-egy utótagos szószámhoz (pl. a 2 szavas vagy a 23 szavas második tagmondathoz) tartozó előtagok átlagos szószámának vizsgálata. A második tagmondatok szerint rendezett első tag-

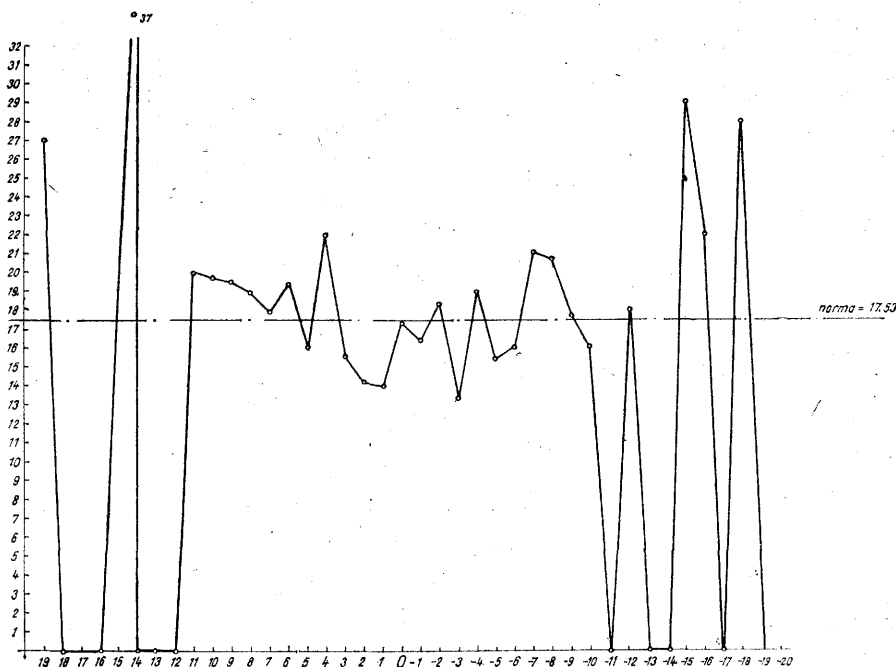

VII. ábra

mondatok terjedelmi átlaga lényegében az első tagmondatra megállapított 8,76 szószámot követi $\pm 25\%$ tűrési határon belül (azaz 6,57 és 10,95 szónyi hosszúság között); kivéve a 21 típusból 3 magasabbat és 3 alacsonyabbat, azaz összesen 6-ot, ami 28,9%, de ugyanúgy a kevésbé népes típusokban jelentkezik, mint az utótagoknál, s ugyanúgy nem okszerűen (pl. a 18 szavas második tagmondatok mellett az elsőik átlaga az alsó határ alá szalad, de a 20 szavas második tag mellett magasan az átlag fölé ugrik). — Az utótagok szerint

rendezett előtagok átlagterjedelmét a VII. grafikon mutatja. Normavonal az előtagokra kapott 8,76 szónyi átlagterjedelemlél. A simított görbe — enyhe lefelé csúszással — a normavonalat követi.

Még olyan tekintetben sincs összefüggés a két tagmondat terjedelme között, hogy pl. a szélsőbb különbségértékek inkább a hosszabb összetett mondatokban, a nullát közelítők inkább a rövidebbekben jelentkeznének. Az első tagra vetített hosszúsági különbségek alapján nyerhető csoportokban (pl. a +11 vagy -12 szónyi különbséget mutató mondatokat egy-egy csoportba véve) a csoportba sorolt összetett mondatok átlagolt hosszúsága (pl. a +11 szavas különbséget mutató összetett mondatok átlagolt szószáma) az összetett mondatokra normálul nyert 17,53 szónyi hosszúságot követi $\pm 25\%$ tűréssel, azaz 13,15 és 21,9 szónyi hosszúságon belül mozog. Kiugrás ebből lefelé nincs is, fölfelé mindössze a 6 szélső típusnál (a +29, +19, +15, illetőleg

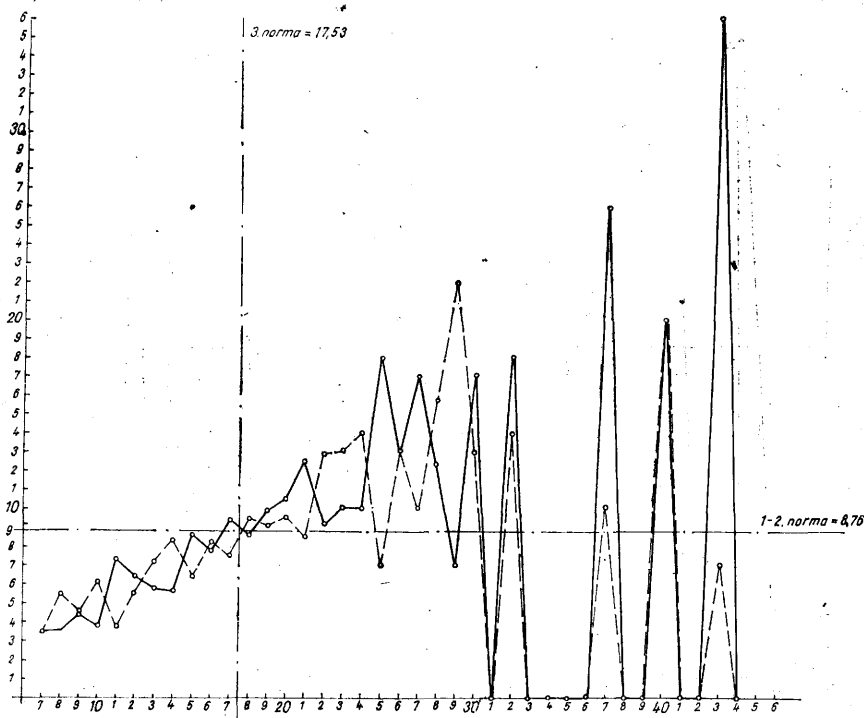

VIII. ábra

a -15, -16, -18 szavas különbséget mutatóknál), ami nemcsak szélső, hanem igen kevésbé népes két véglet (típusonként egy-egy példával), s egyébként is az összeset jelentő 29 típusnak 20,7%-a (de a 154 esetből mindössze 7 példa, azaz 4,54%). — Az összetett mondatoknak a különbségtípusokra vetített átlaghosszát a VIII. grafikon mutatja. Normavonal itt az összetett mondatra átlaghosszáként kapott 17,53 szószámánál.

Van viszont összefüggés az összetett mondatnak egészében vett hossza és a benne foglalt tagmondatok átlaghossza között. Az egy-egy mondat-hosszúsági csoport átlagterjedelmére (= egy-egy összetett mondati össz-szószámra) eső tagmondatok átlagos terjedelmének grafikonja (pl. a 18 szónyi

hosszúságú — összesen 9 — összetett mondatnak első, majd második tagmondataiból kiszámított átlagos szómennyiség felvetítése) kissé szeszélyes görbéket ad. (L. a IX. grafikont, sima vonallal az első, szaggatottal a második tagmondatok átlagait.) — Az azonban szemmel látható, hogy az első és második tagmondatok görbéje egyaránt emelkedő tendenciájú: egy bizonyos pontig az átlagos tagmondati szószám vonalából adódó norma (= 8,76) alatt, azontúl pedig fölülte ingadozik mind a kettő. A kritikus átmeneti pont az összetett mondatra átlagszószámként nyert normavonal (= 17,53): itt lépnek át a tagmondatok a saját normájuk alatti ingadozásból a saját normájuk felettibe. — Az ennek ellentmondó néhány eset a görbéknek (főleg a 2. tagmondaténak) jobb szélén jelentkező, kevésbé népes (1–1 tagú) néhány típus helyzetéből és jellegéből adódó véletlen.

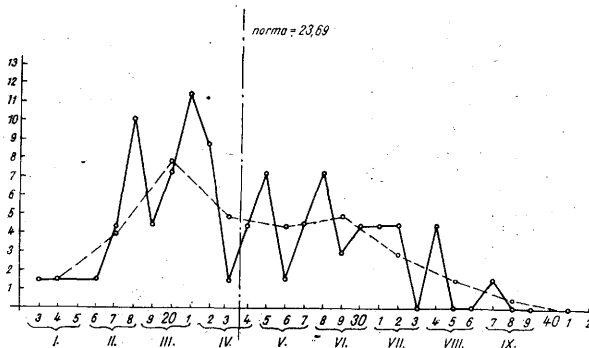
IX. ábra

III. A három tagmondatból álló összetett mondat

Az előző, a két tagmondatból álló hosszúsági csoportnál azt láttuk: az első és a második tagmondatok átlaga és egyéb irányú viselkedése egymással lényegében véve azonosságot mutat. Ennek alapján esetleg gondolhatnánk arra, hogy a további vizsgálatban nem érdemes tagmondatonként külön-külön dolgozni fel a terjedelmi, szóródási, zömösödési stb. problémákat; elég volna az összetett mondat egészének megvallatása után a tagmondatokat összesítve kezelni. — A kötelező óvatosság azonban ellene mond ennek:

a kéttagú összetett mondat kettes osztódású, a háromtagú viszont hármas; s így semmi sem biztosítja eleve, hogy az itt jelentkező törvényszerűségek azonosak a korábban tapasztaltakkal. S lám: ezt az elvi aggályunkat a továbbiak nagyon is valósnak jelzik.

1. A háromtagú összetett mondat egészét véve. — A háromtagú összetett mondat terjedelme 13 és 37 szónyi között ingadozik. Az egy-egy szószámra eső gyakorisági terhelést a X. grafikon mutatja. A sima vonal a nyers görbe, a szaggatott a szokásos módon simított.

X. ábra

A vizsgált mondatok száma 69, a bennük levő összes szavak száma 1635. Az egy háromtagú összetett mondatra eső átlagos terjedelem 23,69 szó. Ez a grafikonon a normavonal.

A normavonaltól balra esik a mondatok 56,5%-a, s ugyancsak balra esik a nem túl éles tetőzés is. Tehát 13—23,69 szónyi között áll 56,5%, s 23,69—37 között 43,5%. A simított görbe ezért induláskor sem túlzottan meredek, tetőzéskor sem túl magas, s leszálló ága eléggé lebegő, kis mellékcúcsot is mutat a leszállás egyharmada körül.

A normául szolgáló átlagos szószámhoz (= 23,69) viszonyítva $\pm 25\%$ -os tűrési határon belül (= 17,77 és 29,61 szó között) mozog 46 mondat, azaz az összesnek 66,66%-a. — Az eléggé tág és elnyújtott görbéből is érthetően, a 18—28 szó közt fekvő zömbe csak 68,1% esik bele; így a 13—17 és 29—37 szavasokra (ami a lehetőségeknek alig nagyobb fele) még mindig 31,9% marad. (Ha a zömöt kinyújtanánk a 17—32 szó közötti skálára, abba a mondatoknak 88,4%-a beleesne; de ez már az egész szórásnak csaknem kétharmadát befogja, vagyis nem igazi zöm.)

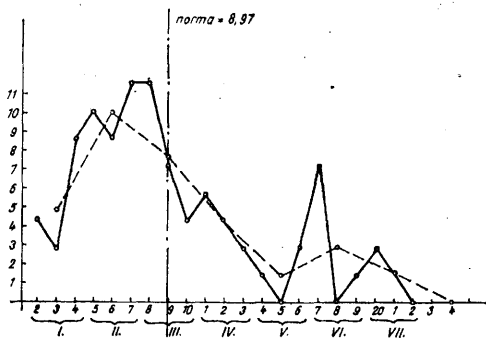
2. Az első tagmondatot véve. — A háromtagú összetett mondat első tagmondatának terjedelme 2 és 21 szónyi közt ingadozik. Az egy-egy szószámra eső gyakorisági terhelést (százalékokban) a XI. grafikon mutatja. A sima vonal a nyers görbe, a szaggatott a szokásos módon simított.

A vizsgált első tagmondatok száma 69, a bennük levő összes szavak száma 619. A háromtagú mondat egy-egy első tagmondatára eső átlagos szószám 8,97. Ez a grafikonon a normavonal.

A normavonaltól balra esik a mondatok 57,93%-a, s ráadásul a nem túl éles kulminációnak majdnem egésze is. Tehát 2—8,97 között áll 57,93%, s 8,97—21 között 42,07%. A simított görbe ezért aránylag hirtelen emelkedő,

de nem túl magas; a lefelé menő ág nem sokkal lankásabb, de az elnyúlás elég nyitott; sőt határozott — bár nem túl magas — kis mellécsúcsot is mutat.

A normául szolgáló átlagos szószámhoz (= 8,97) viszonyítva ± 25 -os túrési határon belül (= 6,69 és 11,25 szó között) mindössze 27 mondat mozog ami az összesnek csak 39,1%-a. — Zöm tulajdonképpen nincsen. A skála szinte folyamatos, az elején erősebben terhelve. Ha 2—14 szó között vesszük, oda 82,6% esik, s az egyharmadot jelentő 15—21 szavasakra is marad 17,4%.

XI. ábra

Ha 2—17 szóig terjesztjük ki a zömöt, az 94,2%-ot fog át; de akkor a maradék 5,8%-nak csak az egyötödöt jelentő 18—21 szavas részt kell kitöltenie.

3. A második tagmondatot véve. — A háromtagú összetett mondat második (középső) tagmondatának szószáma 2 és 14 között ingadozik, tehát meglepően kis skálán. Az egy-egy szószámra eső gyakorisági terhelést a XII. grafikon mutatja. A sima vonal a nyers, a szaggatott a simított görbe.

A vizsgált tagmondatok száma 69, a bennük levő összes szavak száma 465. A háromtagú mondat egy-egy második tagmondatára eső átlagos terjedelem 6,74 szónyi. Ez a grafikonon a normavonal, ami nem esik egybe a másik két tagmondat egyikének normavonalával sem.

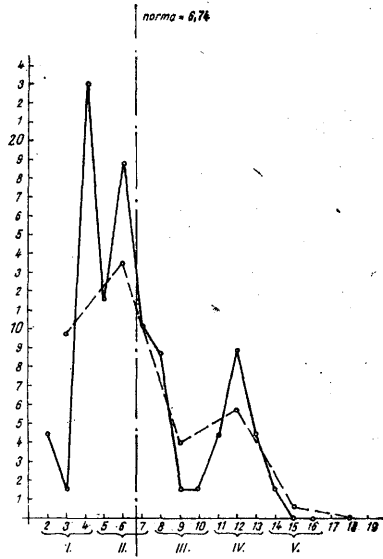
A normavonaltól balra esik a mondatok 67,1%-a, meg az eléggé hegyes és magas kulmináció. Tehát 2—6,74 közt áll 67,1%, s 6,74—14 közt (itt ez majdnem fele a skálának) 32,9%. A simított görbe meredeken emelkedik, s majdnem ugyanolyan meredeken esik; a normától jobbra elég magasra ugró mellécsúcsot mutat.

A normául szolgáló átlagos szószámhoz (= 6,74) viszonyítva ± 25 %-os túrési határon belül (azaz 5,06 és 8,42 szó között) csak 34 mondat mozog, ami mindössze 49,28%. Ez a meredek indulásnak és a vég előtti magas mellécsúcsnak tulajdonítható. — Az amúgy is rövidre fogott skála így nem ad határozott zömöt. Egy terheltebb terület van 4—8 szónyi hosszúság között, ez 50 mondatot tartalmaz, vagyis 72,69%-ot. Ha ennek érdemben fölé akarunk menni, be kell fogni a mellécsúcsot is, s akkor a szórás 4—13 szóig terjed (ez majdnem az egész skála).

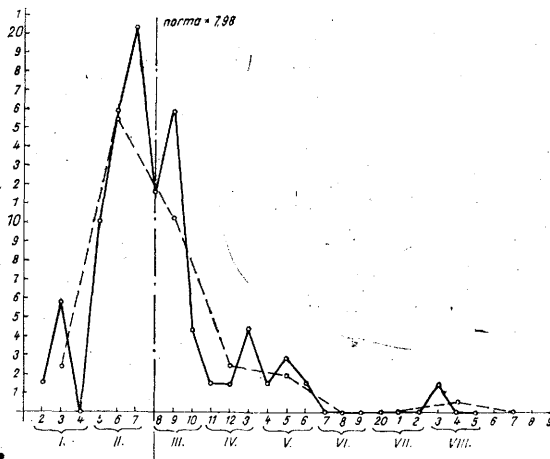
4. A harmadik tagmondatot véve. — A háromtagú összetett mondat harmadik (utolsó) tagmondatának szószáma 2 és 23 közt

ingadozik (tulajdonképpen csak 16-ig, a 23-as magában álló kiugrás); a tényleges skála alig nagyobb a második tagmondaténál. Az egy-egy szószámra eső gyakorisági terhelést a XIII. grafikon mutatja, sima vonallal a nyers, szaggatottal a simított görbét.

A vizsgált tagmondatok száma 69, a bennük levő összes szavak száma 551. A háromtagú mondat egy-egy harmadik tagmondatára eső átlagos terjedelem 7,98 szónyi, ami nem esik egybe a másik két tagmondat egyikével sem, viszont igen megközelíti az egészében vett mondat átlagterjedelméből mecha-

XII. ábra

XIII. ábra

nikus harmadolással nyert tagmondati átlaghosszt. — A grafikonon ez a harmadik tagmondatok görbéjének normavonala.

A normavonaltól balra esik a mondatok 65,2%-a, meg a hegyesen magasra futó kulmináció is. Tehát 2–7,98 között áll 65,2%, s 7,98–16 (usque 23) között 34,8%. A simított görbe igen meredeken emelkedő, kevésbé meredeken eső, majd alig észlelhető mellékcúcs után még a 23-asnál csekély utóhullámot vet.

A normául szolgáló átlagos szószámhoz (= 7,98) viszonyítva $\pm 25\%$ -os túrési határon belül (azaz 5,99 és 9,97 szó között) mozog 47 mondat; az összesnek 68,11%-a. — A túlfutó tag nélkül eléggé rövidre fogott skála 5–10 között zömmé fogható, de ebbe csak 44 mondat esik, az összesnek 63,76%-a. Ha tovább nyújtjuk, 3–13 terjedelmű lesz, s az ide eső 59 mondat 85,5%.

5. A tagmondatok viszonyát véve. — A tagmondatok átlagterjedelmére az egész mondatra eső átlagterjedelem (= 23,69 szónyi) mechanikus harmadolásával 7,9 szavas mutatót kapunk átlagul. A valóságban ez nagyobb szórással jelentkezik. Legjobban megközelíti ezt a 3. (azaz utolsó) tagmondatok átlaga (= 7,98), amely gyakorlatilag egybeesik a formális eljárással megállapítható tagmondati átlagterjedelemmel. Az első tagmondatok átlagterjedelme (= 8,97) tulajdonképpen a második tagmondatok rovására növekszik meg (az = 6,74); de mindkettő egy $\pm 15\%$ -os túrési határon belül mozog a harmadik (illetőleg a mechanikusan nyert) átlagterjedelméhez viszonyítva.

A tagmondatok terjedelmi átlaga tehát ilyen sorrendben áll: 1. tagmondat (= 8,97) — 3. tagmondat (= 7,98) — 2. tagmondat (= 6,74). Ezt más kép is támogatja: az 1. tagmondat a leghosszabb 32 esetben (= 46,37%), a 3. tagmondat a leghosszabb 22 esetben (= 31,89%), a 2. tagmondat leghosszabb 15 esetben (= 21,74%). Itt tehát ugyanúgy belül marad a különbség a $\pm 15\%$ -os túrési határon, s ugyancsak 1–3–2 sorrendet mutat.

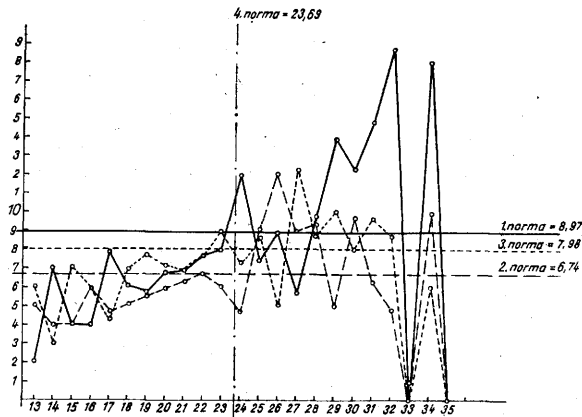
Közös sajátásként kiemeljük még: a háromtagú összetett mondat egészének s minden tagmondatának szórási görbéjén kisebb-nagyobb mellékcúcs jelentkezik a normavonaltól jobbra, még a simított görbén is.

A tagmondatok hosszúsági különbségeiből adódó típusokat itt nem vizsgáljuk, minthogy a mondat hosszúsági csoport hármasszoros osztódása folytán (azaz három tagmondatból álló összetett mondatokról lévén szó) az első tagmondat a másodikkal és harmadikkal, s mindegyik tagmondat a másik kettővel együttesen áll szemben, így a vizsgálat nagyon bonyolult volna.

Megvizsgálhatjuk azonban az összefüggést az összetett mondatnak egészében vett terjedelme, és a benne foglalt tagmondatok átlagterjedelme között, mégpedig két oldalról is.

A XIV. grafikon azt mutatja, hogy egy-egy összetett mondat összterjedelme (egészében vett szószáma) hogyan oszlik meg a benne foglalt tagmondatok között. A vízszintes tengelyen állnak az összetett mondatnak egészében vett terjedelmi típusai (pl. a 13 szavasak, a 21 szavasak stb.), a függőleges tengelyen az e típusokba eső első, majd második, majd harmadik tagmondatok átlagterjedelmének adatai (hogy pl. az összesen 8 db 21 szavas összetett mondat első tagmondatainak átlagos szószáma 6,9; a másodikkaké 6,3; a harmadikkaké 6,9; stb.). Normája mindegyik tagmondattípus görbéjének a tagmondatra nyert átlagos szószám vonala. — A görbék eléggé szeszélyesek, de határozottan emelkedő tendenciát mutatnak. Bármelyik tagmondat vonalát nézzük is: egy bizonyos pontig saját normája alatt ingadozik, azután

átmegy a saját normája fölötti ingadozásba. A kritikus átmeneti pont: a háromtagú összetett mondat egészére kapott átlagszószámból (= 23,69) adódó normavonal. A néhány kirívó, túl magas vagy túl alacsony eset a görbék jobb szélén, a magas szószámú összetett mondatokban jelentkezik. Persze ezek a típusok elég kevéssé népesek (0–1 esetet tartalmazók), s így „szabálytalankodásuk” a típus helyzetéből és jellegéből adódó véletlen.

XIV. ábra

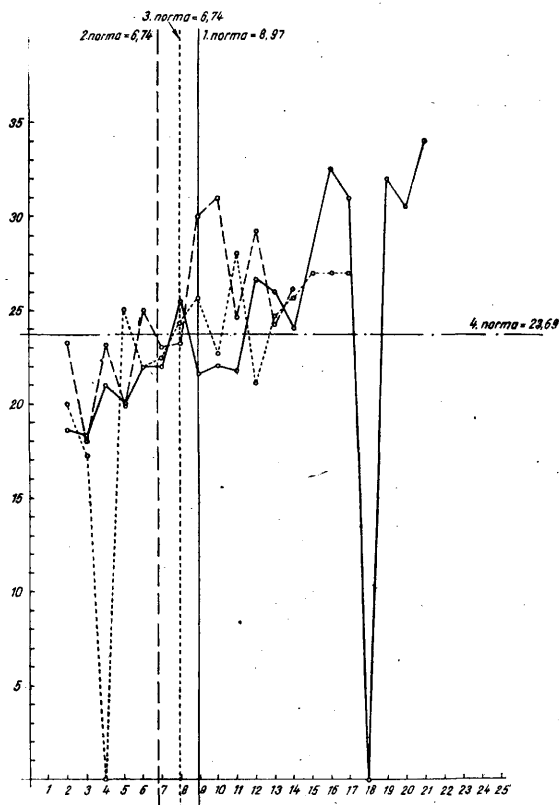
Ha a fordulóponttól (az egészében vett összetett mondatnak a 23,69 szószámnál meghúzott normavonalától) balra és jobbra külön-külön összesítéseket készítünk, az átlagok a következő képet mutatja:

	Általános átlag	Átlagok átlaga normától balra	Átlagok átlaga normától jobbra
1. tagmondat	8,97	6,17	11,9
2. tagmondat	6,74	5,23	7,15
3. tagmondat	7,98	6,48	9,36

A kettéosztott átlagok tehát elég nagy különbségeket mutatnak; egyik-másik közülük túllépi a saját általános átlagához viszonyított $\pm 25\%$ -os tűrési sáv határát is. — A tagmondat hosszúsága tehát világosan összefügg azzal: milyen terjedelmű összetett mondatban helyezkedik el.

S ugyanez a kérdés egy másik oldalról. A XV. grafikon ezt az összefüggést fordított úton közelíti meg. Itt azt vizsgáltuk: az egyes tagmondati terjedelemtípusok (pl. a 6 vagy a 12 szavas tagmondatok) milyen terjedelmű összetett mondatokban fordulnak elő, illetőleg az őket tartalmazó összetett mondatok milyen terjedelmi átlagot mutatnak. Itt a vízszintes tengelyen a tagmondatok terjedelmi típusai állnak (pl. a 4 vagy a 13 szavas első, illetőleg második, illetőleg harmadik tagmondatok); a függőleges tengelyen az őket tartalmazó összetett mondatok összesített terjedelméből kiszámított átlagok.

(Például: az összesen 8 db 7 szavas első tagmondat a következő terjedelmű összetett mondatokban fordul elő: egy 14 szavas, egy 17 szavas, egy 18 szavas, egy 20 szavas, egy 22 szavas, egy 27 szavas, egy 28 szavas és egy 30 szavas mondatban. Ezeknek összesített szószáma = 176. Ez a mondatok számával, azaz 8-cal osztva 22 szavas átlagot ad; így a 7 szavas első tagmondatokhoz tartozó összetett mondati átlagterjedelem 22 szónyi.) — Normául mindegyik tagmondatra a saját átlagos szószámából adódó vonalat vettük; az összetett

XV. ábra

mondatra pedig a rá megállapított átlagos szómenyiség vonalát. A sima vonal az első, a szaggatott a második, a pontozott a harmadik tagmondatok viselkedését mutatja: hogy hány szavas típusaikhoz milyen átlagos összetett mondati terjedelem tartozik.

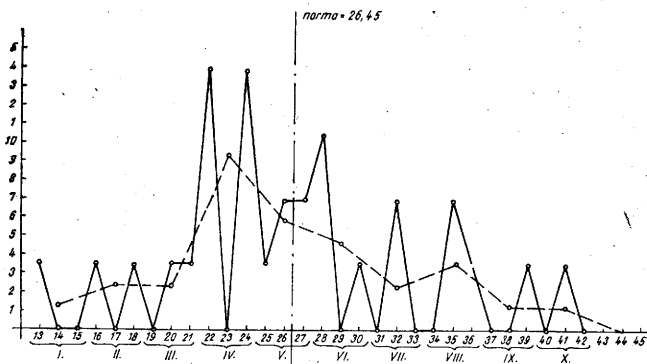
A görbék eléggé szeszélyesen ingadoznak itt is. De emelkedő tendenciájuk letagadhatatlan. Mindegyikük egy ideig az összetett mondati átlagszószám alatt ingadozik, majd átmegy az átlagból adódó norma fölötti ingadozásba. Kiugró eset aránylag kevés van, s csak a széleken. Az összetett mondati átlag alatti ingadozásból az átlag fölöttibe való átmenetnek minden mellékmondat görbéjénél nagyjából saját átlagos szószámából adódó normavonala a kritikus pontja. — Ez a grafikonunk ugyanazt mutatja, mint az

előző: hogy a tagmondatok átlagos hosszúsága függ attól: milyen terjedelmű az adott tagmondatot tartalmazó összetett mondat.

De mindkét görbe világossá teszi: az itt felderített összefüggés nem mechanikus és nem szélsőséges. A hosszabb és rövidebb tagmondatok a mondaton belül bizonyos fokig egyensúlyban tartják egymást. Minthogy vannak 2 szavas és 21 szavas tagmondatok is, elvileg elképzelhető volna a háromtagú összetett mondat összerjedelmére egy 6 szavas alsó és egy 63 szavas felső határ. S ha csak a legmagasabb közös felső határt, a 14 szavasat vennénk is, akkor is 42 szónyi terjedelem jönne ki felső határnak. Ilyen azonban éppúgy nincsen, mint 6 szavas: a háromtagú összetett mondat szórása 13 és 39 szónyi között van; a tagmondatok szerint jelentkező átlagterjedelemnek pedig 17,2 szónyi terjedelem az alsó és 34 szónyi terjedelem a felső határa. — Előlegezhetjük már most: ez a jelenség a mondaton belüli egyensúlyra törekvésnek, a kiegyenlítődéskörvényének egyik jelentkezője, ami így fogalmazható meg: Az összetett mondat sohasem állhat csak ultrarövid vagy csak extrahosszú tagmondatokból; a tagmondatok terjedelmük tekintetében egyensúlyban tartják egymást, s ezzel a mondatot egészében is.

IV. A négy tagmondatból álló összetett mondat

Ez a csoport eléggé csekély népességű, mindössze 29 példája van (ez az összesnek 6,06%-a). Ezért csak általános és közös kérdéseit vizsgálhatjuk: az egyes tagmondatok feldolgozását túlzottan befolyásolnák a csekély mennyiségből adódó igen gyakori esetlegességek.

XVI. ábra

A négytagú összetett mondat terjedelme 13—41 szónyi között ingadozik. Az egy-egy szószámra eső terhelést a XVI. grafikon mutatja: a sima vonal a nyers görbe, a szaggatott a szokásos módon simított.

A vizsgált mondatok száma 29, a bennük levő összes szavak száma 767. Az egy-egy négytagú összetett mondatra eső átlagos terjedelem 26,45 szónyi. Ez a grafikonon a normavonal.

A normavonaltól balra esik a mondatok 58,6%-a, s ugyancsak balra esik a görbének nem túl magas, de határozott tetőzése is. Tehát 13—26,45 között áll 58,6% (ez a skála fele), 26,45—41 között áll 41,4%. A simított

görbe ezért induláskor eléggé lebegő, s későn tetőz, bár elég határozottan; azután meglehetősen tágan elnyúlva, lankásan végződik.

A normál szolgálo átlagos szószámhoz (= 26,45) viszonyítva $\pm 25\%$ -os tűrési határon belül (= 19,84 és 32,06 szó között) mozog 21 mondat, azaz az összesnek 72,41%-a. — Az eléggé magasán lebegő görbéből is érthetően, határozott zöm alig alakítható ki. 22–28 szavas hosszúság között mutatkozik egy sűrűbb csoport, de ez csak 55,2%. Ha 22–35 szavasra nyújtjuk a skálát (ami majdnem fele az egésznek), még mindig csak 72,4% esik bele; s így a 13–21 és 36–41 szavasakra 27,6% marad.

Ami a tagmondatoknak egymáshoz és az egészhez való viszonyát illeti:

A tagmondatok átlagterjedelmére az egész mondatra eső átlagterjedelem mechanikus negyedelésével 6,61 szavas mutatót kapunk. A valóságban ez nagyobb szórással jelentkezik. Legjobban megközelíti ezt a 4. (azaz utolsó) tagmondatok átlaga (= 6,62), amely gyakorlatilag egybeesik a formális eljárással megállapított tagmondati átlagterjedelemmel. A többi három tagmondatcsoport átlagterjedelme egymás rovására ingadozik. Legnagyobb az első tagmondatoké (= 7,82), a mechanikusan nyertnél valamivel kisebb a másodikaké (= 6,17), s legkisebb a harmadikaké (= 5,73). A minimum (a 3. tagmondaté) még belül volna a mechanikus átlaghoz (és a 4. tagmondatéhoz) viszonyítva a $\pm 15\%$ -os tűrési határon; de a maximum (az 1. tagmondaté) már csak egy $\pm 20\%$ -os tűrési sávba fér bele.

A tagmondatok terjedelemátlaga tehát ilyen sorrendet mutat: 1. tagmondat (= 7,82) — 4. tagmondat (= 6,62) — 2. tagmondat (= 6,17) — 3. tagmondat (= 5,73). Ezt más kép is támogatja: az 1. tagmondat a leghosszabb 10 esetben (= 34,46%), a 4. tagmondat a leghosszabb 8 esetben (= 27,58%), a 2. tagmondat a leghosszabb 6 esetben (= 20,68%), a 3. tagmondat a leghosszabb 5 esetben (= 17,28%). Itt tehát a különbségek egy $\pm 10\%$ -os tűrési határon belül mozognak, a sorrend az előbbihez hasonlóan: 1–4–2–3.

Az egy-egy összetett mondati össz-szószámhoz tartozó típusokban a tényleges esetek száma: 10 esetben 1, 4 esetben 2, 2 esetben 4, és 1 esetben 3. Ezekből átlagokat számítani és további következtetéseket levonni nem vezetne bennünket reális eredményekhez.

V. Az öt és hat tagmondatból álló összetett mondat

Ez a két csoport gyakorlatilag néptelennek tekinthető: 5 tagmondatos összetett mondatunk mindössze 6 van (= 1,26%), 6 tagmondatos pedig 4 (= 0,83%). Így minden, ami rajtuk megfigyelhető, az esetlegesség jegyeit hordozza magán.

Az öt tagmondatból álló összetett mondatok száma 6, a bennük előforduló összes szavak száma 205. Ebből átlagos terjedelemként 34,16 szónyi állapítható meg. — Az ötagú összetett mondat tagmondataira az egészre nyert átlagnak mechanikus ötödölésével 6,82 szónyi átlagterjedelmet kapunk. Ez a valóságban nem így mutatkozik; de ily kevés esetből nem reális átlagokat számítani. Ábrázolni sem látszott érdemesnek.

A hat tagmondatból álló összetett mondatok száma 4, a bennük előforduló összes szavak száma 142. Ebből átlagos terjedelemként 35,5 szónyi állapítható meg. — A hattagú összetett mondat tagmondataira az egészre nyert átlagnak mechanikus hatodolásával 5,84 szónyi átlagterje-

delmet kapunk. Ez a valóságban nem így mutatkozik; de semmi további számítás nem volna reális. Ábrázolása sem látszott érdemesnek.

Talán mégis kiemelhetnénk annyit: a hattagú összetett mondatokban az első tagmondat a leghosszabb 2 esetben (= 50%), az utolsó 1 esetben (= 25%), s a 3., azaz a középtájiak egyike egy esetben (= 25%). De ennek is legföljebb tájékoztató értékét tulajdoníthatunk.

VI. Összefoglaló összesítések

Az itt következő összevetésekben különválasztottuk a mondatok egészére és a tagmondatokra vonatkozó tanulságokat. Az egyszerű mondatot e vizsgálatokban egy tagmondatból álló összetett mondatnak vettük, s így ennek adatai a mondatok és a tagmondatok vizsgálatában egyaránt szerepelnek, sőt mindkét típusban kiindulópontul szolgálnak.

1. A mondatok egészét véve. — A vizsgált szövegben összesen 479 mondat van, s bennük összesen 7505 szó. Így az egy mondatra eső átlagos terjedelem 15,67 szónyi. Ez az egyszerű és a kéttagú összetett mondatra kapott átlag között van. A valóságban természetesen egészen más szórás.

	Mondat- szám	Az összeshez %	Szószám (Összes)	Az összeshez %	Átlag- terjedelem (szószám)	Az egysze- rűhöz képest %	Az előzőhöz képest %	Szórási határok
Egyszerű	217	45,3	2683	35,75	12,36	100	—	3—29
2 tagú	154	32,15	2073	27,23	17,53	142	142	7—43
3 tagú	69	14,4	1635	21,79	23,69	192	135	13—31
4 tagú	29	6,06	767	10,22	26,45	214	111	13—41
5 tagú	6	1,26	205	2,74	34,16	276	129	26—43
6 tagú	4	0,83	142	1,89	35,5	287	104	31—38

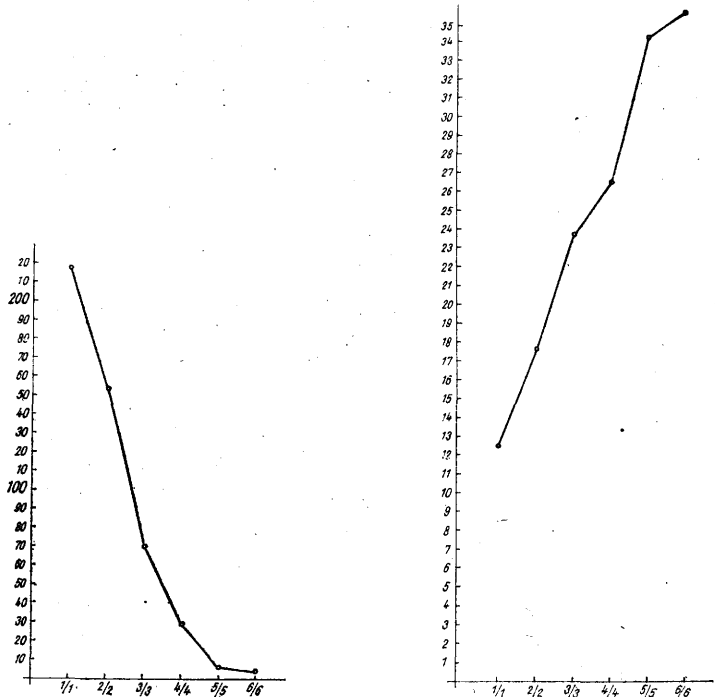
A fenti adatokból a mondat hosszúsági csoportok előfordulási arányait (itt az 1—2 oszlop) a XVII. ábrán, az átlagterjedelmek egymáshoz mért arányait (itt az 5. oszlop) a XVIII. ábrán találjuk szemléltetve.

A számokból és az ábrákból is kiolvashatók a következők:

A mondatok tagmondatszámának növekedésével fordított arányos előfordulásuk sűrűsége. Az egyszerű mondatok részesedése durván fele, a kéttagúaké durván harmada, a háromtagúaké durván hetede, a négytagúaké durván tizenhetede, az 5 és 6 tagúaké durván ötvenede az egésznek. Az egyszerű és a kéttagú összetett mondatok együttes aránya megközelíti a 80%-ot; az egyszerű, a 2 és a 3 tagú összetett mondatok együttes mennyisége jóval felülhaladja a 90%-ot. — Alighanem rámondhatjuk az erőszakoltság veszélye nélkül: a parole zsugorodási törvénynek egyik oldalával talál-

kozunk itt, amely így fogalmazható meg: Minél nagyobb tagmondatszámú mondathosszúsági csoporthoz érünk, annál kisebb e csoport részesedési aránya a mondatok összességéhez mérve; azaz a mondathosszúsági csoportok terheltségükben hosszúságuk növekedésével fordított arányban súlytalanodnak, zsugorodnak.

Az átlagterjedelmek növekedése korántsem mechanikusan követi a tagmondatok számának növekedését. Az egyszerű meg a 2 és 3 és 4 stb. tagú összetett mondat átlagos terjedelme nem az 1: 2: 3: 4 stb. viszonyában van. A tagmondatok számának emelkedése tulajdonképpen lefelé mutató egyenlőtlen egyenes arányban áll a mondatterjedelem növekedésével: a 3 tagú

XVII., XVIII. ábra

összetett mondat átlagos hossza közelíti csak meg az egyszerűnek kétszeresét, s a hattagú összetett mondaté még mindig jóval alatta van az egyszerű mondati terjedelem háromszorosának. — Ez a zsugorodási törvénynek másik oldala, amely így hangzik: Minél nagyobb tagmondatszámú mondathosszúsági csoporthoz érünk, annál kisebb e csoport átlagterjedelmének növekedése az előző csoport átlagához mérve, s annál lassabban és lassabban ér el az átlagterjedelem a kiindulásul szolgáló egyszerű mondatnak újabb kerek többszöröséhez. (Ennek egy másik vetületét látjuk majd a tagmondatoknál.)

A hosszúsági szórások alsó határai progresszíve növekedők, mégpedig fölfelé mutató egyenlőtlen egyenes arányban. Az egyszerű mondat alsó szórási határának a 3 tagú összetett mondaté már több mint négyszerese, a 6 tagúé

több mint tízszerese. (Erre lásd a háromtagúak összefoglalásakor a kiegyenlítődési törvény egyensúlyozó hatásáról mondottakat: III/5. pont) — A felső határokból ilyen típusú megkötöttség kevésbé mutatkozik.

A mondatok görbéi mind a normálul szolgáló átlagos szószám vonala előtt tetőznek. A normától balra eső rész mindig rövidebb, mint a jobbra eső, de terheltebb. A mondat hosszúság növekedésével ez a terheltség enyhe csökkenést mutató fordított arányban van (l. alább a táblázatot). — A normához viszonyítva $\pm 25\%$ -os túrési határ között mozog az eseteknek véve átlagosan $65,52\%$ -a. Ennek terheltsége a mondat hosszúság növekedésével enyhe növekedést mutató egyenes arányban áll.

	Normától balra	$\pm 25\%$ -on belül
	%	
Egyszerű mondatban	62,7	61,30
2 tagú összetettben	62,9	61,70
3 tagú összetettben	56,5	66,66
4 tagú összetettben	58,6	72,41

A zömképződés maga azonban fordított arányban látszik lenni a mondat hosszúság növekedésével, azaz a tagmondatok számának szaporodásával.

	A zöm terjedelme a szózási skálán	A zömbe eső mondatok arányszáma
	%	
Egyszerű mondatban	37,04	81,1
2 tagú összetettben	37,84	80,5
3 tagú összetettben	44,00	68,1
4 tagú összetettben	48,28	72,4

Az első oszlop számai is azt mutatják: minél nagyobb a tagmondatok száma, annál elnyújtottabb a szózámból adódó terjedelmi skálán a zöm. A második oszlop számai arra utalnak: az egyre szétnyúlóbb zöm, szétnyúlásával ellentétben, az eseteknek egyre kisebb részét foglalja magában. Az egyszerű mondatban a 3 és 29 szavas skálán, azaz 27 szónyi hosszúságon elnyúló szózásnak jó egyharmadára zömösödik az eseteknek több mint négyötöde. A 4 tagú összetett mondatban a zöm a skálának majdnem fele terjedelmét

befogja, s az eseteknek mégis csak szűk háromnegyede esik beléje. — Talán nem tévedünk, ha bizonyos kiegyenlítődesi törvény érvényesülését látjuk ebben, amely szavakba foglalva így szól: Minél nagyobb tagmondatszámú mondatösszettségű csoportokhoz érünk, annál elosztottabb a terheltség a (szószámukkal mért) terjedelmi típusok között, s annál inkább az átlagos felé tolódik a terjedelmi típusok többsége. — A kiegyenlítődesi törvénynek egy másik arculatára, amely a mondaton belüli egyensúlyt biztosítja, rámutattunk már a háromtagú összetett mondatok összefoglaló vizsgálatakor (l. a III/5. pontot).

Tehát: minél nagyobb a mondatban a tagmondatok száma, annál laposabb a szórási görbe, annál jobban elnyúlik a zömképződés helye, annál több eset mozog a normától $\pm 25\%$ -os sávban; de annál kevesebb eset esik a kezdet és az átlag közé (normától balra), és annál kevesebb esetet fog be a különben egyre elnyúló zöm.

2. A mondat egységeket véve. — A továbbiakban mondat egységnek vesszünk minden tagmondatot. Itt az egyszerű mondat úgy szerepel, mint az egyetlen tagmondatból álló összetett mondatnak egyetlen tagmondata. Tehát mondat egység = minden egyszerű mondat + minden összetett mondatbeli tagmondat.

A vizsgált szövegben 479 mondat van, s benne 902 mondat egység (ebből 217 egyszerű mondatban, 685 pedig összetett mondatban). Tehát egy-egy mondatra átlagosan 1,88 mondat egység esik. Ez persze csak tájékoztató értékű átlag, itt a mondat egységek száma a gyakorlatban mindig azonos az összetett mondat tagmondatainak számával (egyszerű mondatban 1, háromtagú összetett mondatban 3 mondat egység van; stb.).

A vizsgált szövegben összesen 902 mondat egység van, s bennük összesen 7505 szó. Így az egy-egy mondat egységre eső átlagos terjedelem 8,32 szónyi. Ez a két- és a háromtagú összetett mondat tagmondataira kapott átlag között van. A valóságban azonban természetesen egészen más a szórási

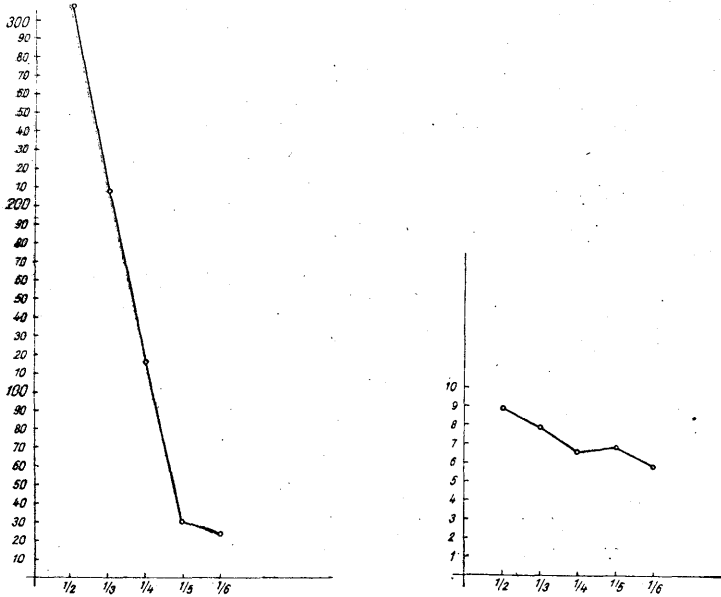
	Mondategységek száma	Az összeshez %	Átlag-terjedelem (szószám)	Az egyszerűhöz képest %	Szórási határok
Egyszerű mondatban	$(217 \cdot 1) = 217$	24,06	12,36	100,0	3—29
2 tagú összetettben	$(154 \cdot 2) = 308$	34,15	8,76	70,8	1—26 ⁴
3 tagú összetettben	$(69 \cdot 3) = 207$	22,73	7,9	63,9	2—23
4 tagú összetettben	$(29 \cdot 4) = 116$	12,75	6,61	53,5	1—22
5 tagú összetettben	$(6 \cdot 5) = 30$	3,44	5,83	55,2	2—13
6 tagú összetettben	$(4 \cdot 6) = 24$	2,78	5,84	47,2	1—13

⁴ Lásd a II/2. ponthoz fűzött megjegyzést.

A fenti adatokból a mondategységek előfordulási arányait (itt az 1—2. oszlop) a XIX. ábrán; az átlaghosszúságok egymáshoz mért arányai (itt a 3. oszlop) a XX. ábrán találjuk szemléltetve.

A számokból és ábrákból a következők olvashatók ki:

A mondategységek előfordulási számának nincsenek önálló törvényei: hogy hány 2 vagy 3 vagy több tagú összetett mondatbeli mondategység (tagmondat) fordul elő egy-egy szövegben, az természetszerűleg a megfelelő összetett mondatok és átlagos tagmondatszámuk szorzatának kérdése.

XIX., XX. ábra

Erős összefüggést találunk viszont a mondategység terjedelme és azon kérdés között, hogy az adott mondategység milyen hosszúságú (hány tagmondatból álló) összetett mondatban fordul elő. Az átlagterjedelem fokozatosan csökken, minél összetettebb mondatnak tagjaként fordul elő az adott mondategység. A mondategységek, sőt az összetett mondatbeli tagmondatok sem 1:1:1 arányú viszonyban vannak egymással: az egyszerű mondat szószám-átlagának a 3 tagú összetett mondatbeli mondategységé már csak jó háromötöde, a 6 tagú összetett mondatbelié meg kevesebb, mint fele. — Szemléltető bizonyítéka ez annak a zsugorodási törvénynek, amelyet a mondatok egészére vonatkozólag fogalmaztunk meg a korábbiakban, s amely most a mondategységek (főleg a tagmondatok) felől megközelítve így hangozhat: Minél nagyobb tagmondatszámú mondat hosszúsági csoportba érünk, annál inkább csökken az adott csoportba tartozó tagmondatok átlagterjedelme (átlagos szószáma); amint hogy zsugorodik a mondategységek (tagmondatok) szórási skálája is. Ez utóbbiak értékei az egyszerű mondattól a hattagú összetett mondat tagmondataiig: 27: 26: 22: 22: 12: 13 szókülönbségnyi szórás.

A terjedelembeli szórások alsó határaitra vonatkozólag: aligha véletlen, hogy e műfajban 1 és 2 szavas az egyszerű mondatok között nincsen, csak az összetett mondatok tagmondatai között. Ha az alsó határokat vizsgáljuk, s „ultrarövid” mondategységeknek vesszük a 4 szavason aluliakat (tehát az 1, 2, 3 szavasakat), a következő képet kapjuk:

	Első	Második	Harmadik	Negyedik	Ötödik	Hatodik
	t a g b a n					
Egyszerű mondatban	1	—	—	—	—	—
2 tagú összetettben	10	7	—	—	—	—
3 tagú összetettben	5	4	5	—	—	—
4 tagú összetettben	3	7	9	2	—	—
5 tagú összetettben	0	1	1	1	1	—
6 tagú összetettben	1	0	1	0	3	0

Összesítve a fentieket, s hozzájuk véve az olyan eseteket, ahol egy összetett mondatban 2 vagy 3 ultrarövid mondategység is előfordul:

	Ultrarövid összesen	A típus mondategységeihez mérve, %	2 ultrarövid egy mondatban	3 ultrarövid egy mondatban
Egyszerű mondatban	1	0,46	—	—
2 tagú összetettben	17	5,55	—	—
3 tagú összetettben	14	6,73	1	—
4 tagú összetettben	21	18,11	3	1
5 tagú összetettben	4	13,33	1	—
6 tagú összetettben	5	20,80	1	—
Összesen	62	6,87	6	1

A két táblázat azt mutatja, hogy az ultrarövid mondategységnek a minél több tagú összetett mondat kedvez. Az összetett mondat egy-egy hosszúsági csoportjában (pl. a 3 tagú összetett mondatok közt) megjelenő mondat-egységek számához viszonyítva a köztük megjelenő ultrarövid mondat-egységek százalékos aránya határozottan progresszív képet mutat. Az egy összetett

mondatban egynél több ultrarövid mondategységet mutató típus is a több szörösen összetettek között jelentkezik. — Úgy látszik viszont, hogy az ultrarövid tag megjelenési helye (ti. hogy hányadik tagmondatként jelentkezik) nincs megkötve.

A terjedelmi szórások felső határai, vagyis az egy-egy (a tagmondatok számával mért) mondathosszúsági csoport tagmondatainak maximális szószáma határozott irányulást mutat. Az e pontunk elején közölt táblázat utolsó oszlopa mutatja: a szórás felső határa az egyszerű mondatról a hattagú összetettben előforduló mondategységekig folyamatosan szűkül; bizonyos simítással ezt a képet adja: 29: 26: 23: [20:] [17:] 13. (Lásd a zsugorodás törvényéről korábban mondottakat.)

A tagmondatok görbéi (mint a mondatokéi is) mind a normálul szolgáló átlagos szószám vonalától balra tetőznek. A normától balra eső rész aránya — tagmondatonként váltakozva — 58—67% között mozog, ennek jó középarányosa az egyszerű mondatban mutatkozó 62,7%, ami így a mondat-egységekre vonatkozólag elnagyolt átlagnak tekinthető a kezdőponttól a normáig futó rész terhelését illetően. — A normától $\pm 25\%$ -ra eső sáv terheltségét és a zömösödést illetően elég nagy ingadozások mutatkoznak az egyes típusok között.

Itt tehát a mondat-egységekre vonatkozólag biztosat annyit látunk: minél több tagmondatos összetett mondatba tartozik az adott mondat-egység,

annál inkább jelenhet meg ultrarövid mondatként,
annál kisebb az átlagos szószámmal mérhető hosszúsága,
annál kisebb terjedelmi szórásának skálája és felső határa.

3. Az egy mondaton belüli mondat-egységeket (= tagmondatokat) véve. — Ha a mondat-egységek közül kizárjuk az egyszerű mondatokat, s csak az összetett mondatokban előforduló mondat-egységeket (tagmondatokat) vesszük vizsgálóra, a következő adatokat kapjuk: A vizsgált szövegben összesen 685 tagmondat van, ezeket 262 összetett mondat foglalja magában. Átlagosan tehát egy összetett mondatra 2,61 tagmondat esik. — A 685 tagmondat összesen 4822 szóból áll; tehát egy-egy tagmondat átlagosan 7,04 szónyi terjedelmű. A tagmondatok zsugorodása egyenletesebb képet mutat, mint amelyet előző pontunkban a mondat-egységekre kaptunk: itt ugyanis kimarad az egyszerű mondat meg a kéttagú összetettnek tagmondatai között mutatkozó hirtelen esés. — Összehasonlításként ismét ide véve korábbi táblázatunkat is, a következő képet látjuk:

	Mondategységek terjedelme az egyszerű mondatéhoz mérve	Tagmondatok terjedelme a kéttagúakééhoz mérve
	%	
Egyszerű mondatban	100,0	—
2 tagú összetettben	70,8	100,0
3 tagú összetettben	63,9	90,2
4 tagú összetettben	53,5	75,1
5 tagú összetettben	55,2	77,4
6 tagú összetettben	47,2	66,7

A kettőnél több tagmondatból álló összetett mondatokban még egy tanulságos kérdés vetődik fel: a különféle helyzetű tagmondatok egymáshoz viszonyított terjedelmének arányáé. Amikor a háromtagú, majd a négytagú összetett mondatok tagjainak egymáshoz való viszonyát vizsgáltuk, már feltűnt az, hogy a tagmondati átlagterjedelmek bizonyos összefüggést mutatnak az adott mondategység (tagmondat) helyzetével. Emlékezhetünk: mindkét mondathosszúsági csoportban az első mondat bizonyult leghosszabbnak, az utolsó utána következőnek, s a belső(k) legrövidebbnek. Az ide vetíthető adatok:

	Első mondat	Utolsó mondat	Belső ¹ mondat	Belső ² mondat	Mech. átlag
	h o s s z a				
3 tagú összetettben	8,97	7,98	6,74	—	7,9
4 tagú összetettben	7,82	6,62	6,17	5,73	6,61

A terjedelem szerinti sorrend tehát: első — utolsó — belső¹ — belső². Az összetett mondat átlagos terjedelmének arányos osztásából nyert mechanikus tagmondatátlagot mindkét esetben az utolsó tagmondaté közelíti meg, eléggé nagy pontossággal.

Ugyanez a kérdés még egy oldaláról: milyen az összetett mondat tagmondatainak viszonya aszerint, hogy melyikük milyen arányban fordul elő leghosszabbnak:

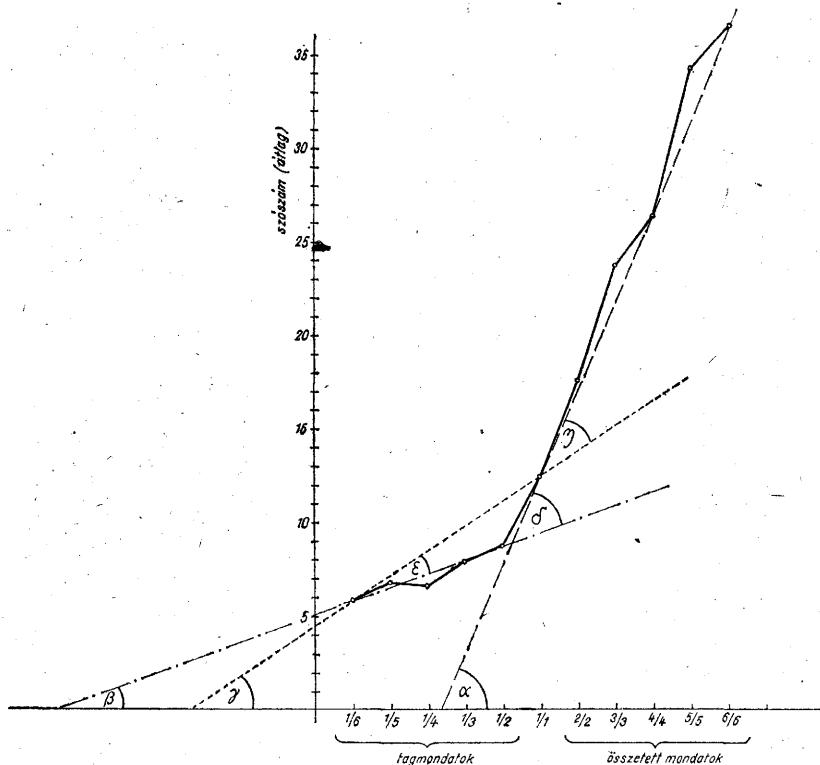
	Első a leghosszabb	Utolsó a leghosszabb	Belső ¹ a leghosszabb	Belső ² a leghosszabb
	%			
3 tagú összetettben	32 = 46,37	22 = 31,89	15 = 21,47	—
4 tagú összetettben	10 = 34,46	8 = 27,58	6 = 20,68	5 = 17,28

Itt is „első — utolsó — belső¹ — belső²” a sorrend; a belsők közt itt is, fentebb is az utolsó előtti a legkevésbé terhelt. — S mindez alighanem valamiféle egyensúlytörvényt fed fel, amely így önthető szavakba: Az összetett mondatnak két fő pillére az első és utolsó tagmondat; az elsőtől egyre rövidülő közbülsők sorát az utolsónak terjedelmi visszanyerése tartja egyensúlyban; az első és az utolsó tagmondat a maga testesebb voltával mintegy összefogja és összetartja a közéjük esőket, s ezzel az egészet is. (Az egyensúlyra törekvésnek egy másik vonására l. a kiegyenlítődség törvényének egyik arculatáról mondottakat, III/4. pontunkban.)

4. És még egy érdekes véletlen. — A korábbiakban külön mutattuk be a XVIII. grafikonon az összetett mondatok terjedelmi átlagainak, a XX. grafikonon pedig a mondategységek terjedelmi átlagainak mozgását. Tanulságosnak látszik azonban a két csoport együttes szemléltetése is, amire feljogosít bennünket az egyszerű mondatnak korábban már említett átmeneti természete: hogy az egyszerű mondat tulajdonképpen egyet-

len tagmondatból álló összetett mondat, s ugyanakkor az ilyen természetű összetett mondatnak egyetlen tagmondata is; azaz egyrésről mondat egész (amelynek a két- és többtagú összetett mondatokban van folytatódása), másrésről viszont mondat egység (s mint ilyen, a tagmondatokhoz is sorolható).

Utolsó, XXI. grafikonunk tehát együtt mutatja a két csoport viselkedését. A vízszintes tengelyen a mondat egységek, illetőleg mondatok hosszúsági csoportjai állnak. A számlálók a mondat egységek, a nevezők a mondat hosszúsági csoportok számát jelzik; tehát pl. $1/5 =$ az öt tagmondatból álló összetett mondatnak egy tagmondata; $5/5 =$ az öt tagmondatból álló összetett mondat a maga egészében. A közép, s egyben a fordulópont az $1/1$, az

XXI. ábra

egyszerű mondat. — A függőleges tengelyen az adott mondat egység-csoport, illetőleg mondatcsoport átlaghosszúságát (átlagos szószámát) vettük fel.

Magában persze a görbe nem sokat mond. De ha az egyszerű mondatról a hattagú összetettig (szaggatott vonallal) meghúzzuk a mondat hosszúság növekedésének „eszményi vonalát”, azt látjuk: a valóságos mozgás, amelyet a görbe mutat, meglehetősen szépen követi ezt az egyenest. — Ha (pontozott vonallal) kihúzzuk az egyszerű mondatról a hattagúak egy tagmondatáig a mondat egységek növekedésének (illetőleg hát csökkenésének, zsugorodásának) „elvi vonalát”, ehhez képest a valóságot tükröző görbe olyan mély „teknőt” mutat, amely arra figyelmeztet bennünket: bizonyos tekintetben jobb a mon-

dategységeken belül elválasztani a tagmondatokat az egyszerűektől (amint előbbi pontunk végén tettük is). — Ha most (pontozott-szagatott vonallal) végül a mellékmondatok végpontjait is összekötjük (a hattagú mondatokétól a kéttagúakéig véve), azt látjuk: az előbbi „teknő” figyelmeztető vallomását érdemes volt megszívlelni, hiszen a mellékmondatok „eszményi vonalát” így elég csekély ingadozásokkal követi a valóságos helyzetet tükröző görbe.

Persze mindez még nem nevezhető érdekes véletlennek; mindez a zsugorodási törvény természetes megnyilvánulása, s — ha még szükséges — igazolása is.

Amit egyelőre véletlennek kell tartanunk (talán kiderül egyszer, hogy ez sem az), az az „eszményi vonalak” egymással meg a vízszintes tengellyel való találkozásából adódó hat hegyesszög viselkedése, illetőleg egymáshoz való viszonya. Talán nem mindenütt pontosan, de akkor is csupán elhanyagolható mértékű eltérésekkel ($= \pm 3\%$ -on belül), a következő viszonyokat látjuk ugyanis közöttük. Először is: $\gamma = \eta$; továbbá: $a = 2\gamma = 2\eta = 5\varepsilon$; amiből következőleg:

$$\gamma = \frac{a}{2} \quad \text{és} \quad \eta = \frac{a}{2} \quad \text{és} \quad \varepsilon = \frac{a}{5}$$

De felállíthatunk ilyen általános sort:

$$a = 10 \frac{\varepsilon}{2} = 10 \frac{\beta}{3} = 10 \frac{\gamma}{5} = 10 \frac{\delta}{7}; \quad \text{azaz} \quad \varepsilon = 2 \frac{a}{10}; \quad \beta = 3 \frac{a}{10}; \quad \gamma = 5 \frac{a}{10};$$

$$\delta = 7 \frac{a}{10}; \quad \text{és természetesen:} \quad \varepsilon = 0,2a; \quad \beta = 0,3a; \quad \gamma = 0,5a; \quad \delta = 0,7a; \quad \text{tehát}$$

a szögek viszonya: 2 — 3 — 5 — 7 — 10; amiből az is következik, hogy $\varepsilon = \gamma - \beta$; és: $\beta = a - \delta$; és $\gamma = \beta + \varepsilon = \delta - \varepsilon$; és: $\delta = \gamma + \varepsilon = \beta + 2\varepsilon = a - \beta$; és: $a = \beta + \delta = \beta + \gamma + \varepsilon = 2\beta + 2\varepsilon$; és így tovább.

Am legyen mindez véletlen; de tagadhatatlan, hogy véletlennek eléggé szabályos. — Mindezt azonban bízunk már a további kutatásra.

VII. Néhány következtetés

Természetesen összehasonlító és ellenőrző vizsgálatok nélkül, ebből az egyetlen vizsgálati egységből csak nagyon óvatosan következtethetünk a parolle-ra: ami itt tanulságul kínálkozik, az lehet csupán az adott vizsgálati egységnek (a szerzőnek), esetleg a művet jellemző parolle-rétegnek (a műfajnak) jellemzője. Ezért az itt mondandók reális értékükben inkább talán csak kérdésfeltevések a további vizsgálódáshoz, amely azután bizonyít, módosít vagy éppen cáfol.

1. Mégis: összefoglalásként több-kevesebb biztonsággal talán elmondhatjuk a következőket:

a) A mondatszerkezetnek még ilyen mechanikusan vizsgálva is mutatkoznak bizonyos numerikus törvényszerűségei; s adott műben (műfajban?) e numerikus törvényszerűségek állandó jellemzőnek tarthatók.

b) Úgy látszik: az összetett mondat hosszúságával (a benne foglalt tagmondatok számával) fordítottan arányos az adott hosszúsági csoport előfordulásának gyakorisága. (A zsugorodási törvény egyik oldala.)

c) Az összetett mondat hosszúságával (tagmondatszámával) együtt növekszik, de hozzá képest igen lassított egyenes arányban nő a mondathosszúsági csoportnak (a benne foglalt szavak számával mért) terjedelme. A (tagmondatok számával mért) mondathosszúság növekedésével épp ezért fordítottan arányos a bennük foglalt tagmondatok (szószámukkal mérhető) terjedelmének mozgása. Az ultrarövid tagmondatok részvételi aránya a mondat, hosszúsággal (a tagmondatok számával) egyenesen arányos. (A zsugorodási törvény másik oldala.)

d) Az egészükben vett (egyszerű és összetett) mondatoknak 60–70, a mondategységeknek (az összetett mondatbeli tagmondatoknak) 40–50%-a csoportosul az adott típus normáját jelentő átlag köré $\pm 25\%$ -os tűréssel. Ez a csoportosulás a mondathosszúság növekedésével együtt nő. — A normául vett középarányostól balra, tehát az alsó határ és a középarányos között, mindig több eset van, mint jobbra, a középarányos és a felső határ között, bár ez utóbbi a szórási skálának mindig nagyobbik fele. Ez a polarizálódás a tagmondatok számának növekedésével lassan oldódik. — A mondatok és mondategységek szószámszórási skálájának alsó és felső széle mindig jóval kevésbé terhelt, mint a közép; de a zöm a mondathosszúság növekedésével lassanként egyre jobban elnyúlik. (A kiegyenlítődé törvénye.)

e) Kettőnél több tagú összetett mondatban leghosszabb az első tagmondatok átlaga; ehhez közel eső (s a mechanikusan nyert átlaghoz is legközelebb álló) az utolsó tagmondaté; a két pólus között elhelyezkedő többi (belső) tagmondat átlagos terjedelme folyamatosan csökkenő tendenciát mutat. (Egyensúlytörvény.)

f) Az összetett mondatban a tagmondatok szélsőséges esetei nem halmozódhatnak úgy, hogy a mondat csupa ultrarövid vagy csupa extrahosszú tagmondatból álljon: a tagmondatok terjedelmileg bizonyos mértékig kiegyenlítik egymást, s ezzel egyensúlyban tartják a mondat egészének terjedelmét. (A kiegyenlítődé törvénynek, illetőleg az egyensúlytörvénynek egy másik oldala.)

2. S végül k i t e k i n t é s k é n t nem állhatunk ellene egy kérdés feltevésének, amelyet a különféle arányok összehasonlítás sugall: hogy tulajdonképpen v a n - e ö s s z e t t e t t m o n d a t; illetőleg összetett-e az összetett mondat? A hallgató, s főleg az elemző grammatikus szempontjából persze van, illetőleg az van: két önálló mondat, melyet ilyen vagy olyan szerkesztési formák szorosabb egységbe fűznek egymással. De vajon a beszélő, meg a funkcionális parole-vizsgáló szemszögéből is ez-e az „összetett mondat” historikuma?

Most persze nem mélyedhetünk itt bele ebbe a kérdésbe. (Egy közelesen a Gondolat Kiadónál megjelenő könyvecskémben más alapon és részletesebben vizsgálom ezt a kérdést.) De íme, az elgondolkoztató adalék: hogy az „összetett mondat” korántsem két vagy több önálló mondatnak összesített átlagterjedelmét mutatja, hanem inkább egy s z é t t a g o l t m o n d a t é t, s így tulajdonképpen ami kívülről nézve zsugorodás, az belülről mindössze a széttagolódás terjedelemlévelő hatásának természetes retardációja. Tehát úgy látszik: a megalkotás és a közlés felől nézve nem összetett, hanem széttagolt mondatokat találunk. Kifejtetlenül, de lényegében ezt a nézetet vallja A mai magyar nyelv rendszere c. akadémiai nyelvtanunk is (II. 329, 330, 408). — De ezek a kérdések már meszebbre vezetnek; bár korántsem véletlen, hogy már az ilyen mechanikusan numerikus vizsgálat is felveti őket.

S egy másik kérdés, utolsónak: hogy e látszólag formális és öncélú vizsgálódás ad-e többet, mint bizonyos mozgástörvények felismerését; azaz: van-e gyakorlati értelme is; például lehet-e hatással olyan mélységesen funkcionális, s egyben jellegzetesen praktikus és pragmatikus stúdiómokra, mint például a stilisztika vagy akár a nyelvművelés-nyelvhelyesség. — E kérdésre most csak annyit: mind a (tagmondatok számával mért) mondat-hosszúsági, mind pedig a (szószámmal mért) terjedelmi mutatószámok föltétlen és egzakt stílusjelző és -jellemző eszközök (persze korántsem önmagukban, de el sem hanyagolhatóan). Ami meg a nyelvhelyességet illeti: magáról e műről is elmondhatjuk már, hogy a mondatonként 15,67 szavas, illetőleg mondat-egységenként 8,32 szavas átlagterjedelem alighanem elég nagy feladatot ró az olvasóra, akinek minden relatív nyugvópontul szolgáló (azaz mondategység-beli) alany-állítmányi viszonyhoz nyolcnál több, s minden abszolút nyugvópontul szolgáló (azaz mondatzáró) gondolatszünetig majdnem tizenhat szót — s persze azoknak egymáshoz való viszonyát — kell függő emlékezetben tartania. — Pedig még ide sem számítottuk a meglehetősen sok burkolt mondat-összetételt, amit önálló mondatokba rejtett, de mondaton kívülre utaló kötőszók lepleznek. (Ezekről egy cikkem megjelenőben: Nyr. 1965/3. füzet.)

Lám: a funkcionális elindulású parole-vizsgálatban a legformálisabbnak látszó, legmechanikusabban nyert részeredmények sem lehetnek mások, mint funkcionális horderejűek, melyek a nyelvet nemcsak jellemzik, hanem ellenőrzik és segítik is gondolatközlő funkciójának minél jobb betöltésében.

DEME LÁSZLÓ

A szóképzés grammatikai jellegéről, szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról (Kapcsolatban a nyelvoktatással)*

A képzett szavak a szótárakban úgy találhatók, mint kész lexikológiai egységek, kész produktumok, amelyeket a mondataalkotás folyamatában az „anyagraktárból” előveszünk. Kérdés azonban, valóban ilyen „készgyártmányok”-e a képzett szavak, a valóságról alkotott fogalmainknak az egyszerű szavakkal egyenértékű kifejezői, vagy szerepük van gondolatainknak ilyen vagy amolyan formájú megfogalmazásában, a szintaxisban is. Érvényesül-e grammatikai szabályszerűség a képzett szavak megalkotásában, s ez a szabályszerűség milyen fokú a mondattani viszonyító szuffixumok, a ragok (és részben a jelek) használatának szabályszerűségéhez képest? Mennyire produktívak a képzőmorfémák és hogyan célszerű e produktivitást vizsgálni? S végül mindez hogyan függ össze a nyelvoktatással, mennyiben termékenyítette és termékenyíti meg a szóképzésről való tudományos ismeretünk a nyelvoktatást. Ezek azok a kérdések, amelyekkel csak mostanában kezd behatóbban foglalkozni a nyelvtudomány, s ezért nem csoda, ha a nyelvoktatás területén a képzők szerepét olyan különböző módon ítélték meg tankönyvírók és nyelvoktatók.

I. A szóragozást (illetőleg a deklinációt és a konjugációt) nyelvtanaink általában úgy különböztetik meg a szóképzéstől (derivációtól), hogy a ragozást olyannak tekintik, amely a szó jelentését nem változtatja meg, hanem csak a mondattani szerepének a meghatározására való. Ezt a funkcióját úgy kapja meg, hogy a szónak csak az úgynevezett viszonyjelentését, vagy — úgy is szokták mondani — grammatikai jelentését változtatja meg, a lexikológiai jelentését nem. Ezzel szemben a szóképzés a szó lexikológiai jelentésének a megváltoztatására való, a szó mondattani viselkedése szempontjából közömbös.

Ez a megkülönböztetés azonban nem elég szabatos. A nyelvtudomány ma már nem ilyen egyszerűen látja a kétféle morféma elhatárolásának a kérdését. (Egyelőre csak kétféle morfémáról beszélünk, az úgynevezett „jel” terminusra csak később térünk ki.) Az intuitív, nyelvészeti studiomoktól nem befolyásolt felismerés számára nem egészen egyszerű annak az eldöntése, hogy az *asztal* vagy a *szép* szó jelentése változott-e meg jobban, ha ezeket összevetjük az *asztalon* és a *szépség* szavakkal. A határozóragos szó viszonylagos önállóságát igazolja az a mindennapos nyelvi tény is, hogy önmagában is lehet teljes értékű közlés, például könyvcímként, fejezetcímként: *A völgy-*

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1962. november 13-i ülésén. Az azóta hozzáfűzött kiegészítéseket jegyzetben közlöm.

ben. Disznótorban. Egy ismerősömnél. Egyik nyelv képzett szavának a másik nyelv ragos, illetőleg casusos, preposíciós szava felelhet meg ugyanazon szituáció kifejezésére. Ezeknek az összefüggéseknek egész rendszerét lehet összeállítani nyelvtipológiai vizsgálatokkal. Bizonyos képzők a gyakorlati alkalmazás során egészen úgy viselkednek, mintha semmi egyéb szerepük nem volna, mint a szó mondattani szerepének a megváltoztatása. Szolgáljon példa gyanánt a következő két mondat: *X úr szórakozott. X úr szórakozott voltát sokan félremagyarázzák.* Az utóbbi mondat ilyen megoldású is lehet: *X úr szórakozottságát sokan félremagyarázzák.* Azaz: ha egyetlen mondatban akarom kifejezni, hogy valakinek (valaminek) a tulajdonságához kapcsolódik valami állítás (állítmány formájában), akkor a tulajdonságot kifejező melléknevet főnévvé alakítom át vagy a segédszó szerepű *volta*, vagy a *-ság, -ség* képző felhasználásával. Nyilvánvaló, hogy a tulajdonság, amelyről egyszer melléknévi, máskor főnévi formában beszélek, ugyanaz a tulajdonság marad. Tehát mondhatjuk úgy is: a szó jelentése nem változott meg, csak grammatikai formája, illetőleg az ennek megfelelő jelentésformája. (Vö. TELEGGDI ZSIGMOND: Bemerkungen zu einigen Theorien bezüglich der Wortarten. Acta Lingu. VIII. [1958.] 22—3.) Bizonyos képzőknek tehát szerepük van a mondanivaló szintaktikai megformálásában.

Nem egy, képzőnek tekintett morféma abban is megegyezik a raggal, hogy a vele ellátott szó azt a bővítményt veheti magához, amelyet képző nélküli változata is: *vágó : fát vágó és fát vág ; járás : iskolába járás és iskolába jár ; tetős : piros tetős és piros tető ; tetejű : piros tetejű és piros tető ; méternyi : két méternyi és két méter ; falubeli : szomszéd falubeli és szomszéd falu.* E képzőknek említett sajátága a ragokra általában jellemző: *házban : emeletes házban és emeletes ház ; órának a : fali órának a és fali óra.* Az itt felsorolt szószerkezeteknek a közvetlen összetevőkre bontása, akár képzős, akár ragos szóról van szó, így történik: *piros tető + s ; emeletes ház + ban.* A rag is, a képző is ezekben az esetekben nem egy puszta főnévhez járult, noha közvetlenül ahhoz csatlakozik, hanem egy főnévi csoporthoz, hiszen a *piros tető*-höz is meg az *emeletes ház*-hoz is más toldalék is kapcsolódhatna: *piros tetejű, piros tetőn ; emeletes házú, emeletes házat.* Ugyanakkor a rag és a képző különbségére is rámutathatunk: a *-ban* rag a szintaktikai viszonyításban kijelölte az *emeletesház* helyét fölfelé, a domináns mondatrész felé; ez a hely az ige határozójának vagy a főnév határozó jelzőjének a pozíciója. Lefelé azonban nem változtatott a szó (szófaj) szintaktikai kapcsolódási lehetőségén, azaz, hogy a *ház*-nak milyen alárendelt bővítménye lehet, azt a *-ban* rag nem szabja meg, azt a *ház* főnévi jellege írja elő. Nem egészen így az *-s* képzőnél. Az utóbbi sajátágban az *-s* képző megegyezett a *-ban* raggal, a *tető* bővítményét is a *tető* szófaja szabta meg, nem az *-s* képző. Ámde az *-s* képző nem jelölte meg a domináns tag felé a szintaktikai szerepet, noha úgy látszik, mintha a *tető*-t jelzői szerepűvé determinálta volna. A *piros tetős* azonban lehet a mondatban alany, állítmány, tárgy, határozó és jelző, minden mondatrész, ami egy melléknév lehet. Ebből viszont látszik, hogy az *-s* képző a melléknévi szófajúságot határozta meg, a jelzői pozíciót viszont a \emptyset morféma és a szórend. E különbség ellenére az *-s* képző a fenti példában ragszerű saját-ságot mutat, ellentétben az *ágyaz* ige *-z* képzőjével, amely nem engedí, hogy az *ágy* alapszó a szófajára jellemző bővítményt, jelzőt kapjon.

A rag (jel) és a képző közti különbségtevés nehézségeire utal a magyar grammatikai irodalomnak az a számos vitája, amely a *házé, gyorsan, hanyagul*

háromszor, okosabb, tanulni, tanulva szavak utolsó morfémájának az értékelése körül zajlott és zajlik.

A rag (és jel), valamint a képző között kétségtelenül megvan az a különbség, hogy míg az előbbieket annak a szótőnek szófaján, amelyhez hozzájárulnak, nem változtatnak, azt adottnak veszik és hozzá alkalmazkodnak. A képzők viszont szófajmeghatározó, illetőleg szófajváltató szerepűek: a szóalak utolsó képzőmorfémája determinálja a szófajt és az ennek megfelelő ragokat, jeleket. A ragok (és a jelek) végleg lezárják a szófajt: ha egyszer megjelentek, újabb szófajváltatás már nem lehetséges. Ez viszont nem mondható el a képzőkről: a képző után még jöhet egy másik, amelyik megváltoztatja a szó szófaját: *felület + es + ség*; *tanít + ás + i*. Az egyes képzők egymáshoz csatlakoztatása, halmozása az egyes szóalakokban természetesen nem végtelen, sőt nagyon is korlátozott, de a képzőkategóriára mindenesetre jellemző. Ez összefügg a magyar nyelv agglutinatív természetével.

Mint említettük, a rag általában a szintaktikai viszonyt jelöli a hierarchiában följebb álló, a domináns tag felé. Hogy viszont milyen bővítménye van a vele ellátott szótőnek, ezt a szótő szófaja szabja meg. Mivel pedig a szótő szófaját utolsó képzője dönti el, a képző határozza meg végső soron — néhány olyan képző kivételével, amilyeneket előbb felsoroltunk —, hogy milyen bővítményt kaphat egy szó. A képzőnek tehát szerepe van a mondat-tagok hierarchikus összekapcsolódásának a meghatározásában, mégpedig a hierarchiában lefelé.

A képző és a rag között egy másik különbség, hogy a képző többnyire olyan viszonyt fejez ki, amely egy szintagmatag értékével bír: az alapszó és a képző együttese levezethető egy szintagmából: *ágyaz : ágyat csinál ; kapál : kapával dolgozik ; nyulacska ; kis nyúl ; ütöget ; többször (kicsit) üt ; stb.* (Ez a sajátság csak a fent említett, bizonyos tekintetben a rag tulajdonságával rendelkező képzőkre nem feltétlenül jellemző.) A ragok által kifejezett viszony sokkal elemibb, primitívebb, általában nem oldható fel két szó kapcsolatával.

A jel szerepe megegyezik a ragéval abban, hogy a szófajt elsődlegesen nem írja elő, a meghatározott szófajú tőhöz járul, mint a szófajra jellemző toldalék a raggal együtt. Ezért célszerű is ez utóbbival egy közös összefoglaló kategóriába vonni. Ezt indokolja az a tény is, hogy a jel és a rag nem egyszer egyetlen morfémába olvad (portmanteau-morféma), különösen a flektáló nyelvekben (például az orosz többes számú végződés egy többes számú és egy esetrag-morfémát egyesítenek egyetlen alakba). A ragtól különbözik abban, hogy a mondatrész-funkció jelölésében nincs közvetlen szerepe, legfeljebb a hierarchiában lefelé utal a dominált tagra (birtokos személyjel), ezenkívül pedig szerepe van a mondatrészek egyeztetésében. A jelkategóriába különböző funkciójú morfémák tartoznak, többükre jellemző, hogy a mondat modális viszonyainak, a szituációban és beszédhelyzetben aktualizálódó tényezőknek a kifejező eszközeiként működnek: időt, módot, személyt jelölnek. A jelek szintagmává oldása többnyire könnyebben megvalósítható, mint a ragoké: az idő kifejezése: *majd megy*; a személy kifejezése: *mein Haus*; a mód kifejezése: *kell menned*; a szám kifejezése: *sok fa*.

A képzők, jelek és ragok sorrendje is meghatározott: első helyen a képzők csatlakoznak a tőhöz, ezeket követik a jelek, majd a ragok zárják le a szóalakot.

Ezek szerint a képző, a jel és a rag elkülönítését a következő kritériumok szabják meg:

1. A képző szófajmeghatározó szerepű; a mondattagok kapcsolódásában a szófajmeghatározás funkcióján keresztül a képzővel ellátott szónak a bővítmenyét is meghatározza. A képzett szó levezethető egy szintagmából. A képző közvetlenül kapcsolódik a gyökérhez, vagy akár egy vagy több más képzővel bővített tőhöz.

2. A jel és a rag a képzőtelen vagy képzős tő szófaját nem változtatja meg, a képző nélküli vagy képzős szótóhoz csatlakozik, először a jel vagy jelek, aztán a rag. Jel vagy jelek után csak rag következhet, rag után nem jöhet morféma. A jelnek szerepe van az egyeztetésben, és több jelnek modális funkciója is van. A rag a szóalak mondatbeli funkcióját határozza meg a hierarchiában fölfelé, a domináns tag felé. A jelek és ragok általában minden olyan szófajú szótóhoz hozzájárulhatnak, amelyhez kötve vannak (főnévi jelek és ragok főnévi tőhöz stb.).

Ez a jellemzés csak általában érvényes. Egyes képző-, jel- és ragmorfémák speciális sajátosságokkal rendelkeznek, s némelyikükre az adott jellemzés csak megszorítással vonatkoztatható. A képzők között sajátos helyet foglalnak el az erősebben szintagmatikus szerepű képzők. Ezek közül egyesek nem határozzák meg a szóalak bővítmenyét; azt az a tő szabja meg, amelyhez csatlakoznak. Többnyire ugyanezek a képzők sokkal primérbek annál, hogy szintagmából levezethetők volnának. Szintagmából nem vezethetők le — jelentés szempontjából — az elhomályosult képzések sem (például a *csavarog* ige a *csavar* + határozó szerkezetéből).

A határozóragok közül egyesek a múlt századi magyar nyelvben nem zárták le a szóalakat mindig, mert utánuk jöhetett az *-i* képző: *városbani*, *háztóli*. Hogy itt azonban valami különös esettel állunk szemben, azt a szabály eléggé nagy korlátozottsága mutatja: csupán az *-i* képző fordult elő ilyen helyzetben, és az sem minden határozóraghoz járult.

Az igei állítmány személyragjáról nem mondható el egyértelműen, hogy a dominált szón jelzi a dominánshoz való viszonyt, hiszen általában az ige szoktuk dominánsnak tartani. A főnévi alany és az igei állítmány viszonya azonban háromféleképpen is értelmezhető, ahogy ezt egyszerű kifejtettem (vö. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban), s kétségtelen, hogy az egyeztetésben az igei állítmány igazodik a főnévi alanyhoz.¹

¹ Az alanyi funkciójú főnév és az állítmányi funkciójú ige kapcsolatában az alá- és fölérendeltségi viszony háromféle értelmezését mutattam be „Az értelmező és az értelmezői mondat” című munkámban (Nyelvt. Ért. 16. sz.). A valóságábrázolás szempontja című fejezetben ezt írom: „A közvetlen viszonyt létesítő szószervezetek tagjai között ... kétféle viszonyulás lehetséges: vannak olyan kapcsolatok, amelyekben a tagok közül az egyik fogalmi tartalma mintegy feltételezi a másik létezését, s ez a másik mintegy magában hordozza az előbbit, mintegy létfeltétele a másiknak. ... Hogy a szerkezet tagjai közül melyik a feltételező és melyik a feltételezett, az az általuk kifejezett fogalom jellegétől függ, ez pedig általában megfelel a szófajjellegnek. ... A dologfogalom + járulékfogalom viszonyban a dologfogalom a feltételezett és a járulékfogalom a feltételező (a determináns, ahogy szokták mondani): a *kutya harap*, *harapó kutya* szerkezetekben a *kutya* a feltételezett és a *harap* (~ *harapó*) a feltételező, mert a dolog (szubsztancia) a hordozója a cselekvésnek (vagy tulajdonságnak) és nem fordítva. ... A feltételezett tag úgy fogható fel, mint a valóságábrázolás szempontjából fő tag, a másiknak fölérendelt tag. ...” (6). A mondatfunkció szempontja című fejezetben ez áll: „Az alany — állítmányi szerkezet egyensúlyi helyzetet hoz létre, a mondat két pólusát alkotja, z á r t s z e r k e z e t, amelynek önállóan is beszédfunkciója van. ... Az alany és az állítmány a mondatfunkció szempontjából, a mondat szerkezetében elfoglalt helyzete szempontjából e g y e n r a n g ú” (8). A megszerkesztés formájának szempontja című fejezetben ez olvasható: „Pusztán formai szempontból az az alárendelt tag, amelyik

Az elsorolt kritériumok alapján képzőnek tekintem a *-szor*, és a *-b*, *-bb* suffixumot (*háromszor*, *szebb*), mert tovább képezhetők: *háromszoros*, *szébbít*, *szébbül*; jelnek az *-é*, az *-m*, *-d*, *-ja* stb. főnévhez járuló szuffixumokat s a *-ni* infinitívusvégződést (*fiúé*, *házam*, *házad*, *háza*, *ülni*), s ragnak az *-n*,

igazodik a másikhoz az egyeztetésben . . . Mivel az állítmányon jelöljük az alany személyét, az állítmány ezen viszonyjelölő funkciójánál fogva úgy látszik, mintha egymagában is mindig mondatértékű volna. (Sokszor valóban az!) Ezért sokan az állítmányt tartják a mondat fő szerkezeti tagjának és az alanyt az állítmány alárendeltjének. Ennek azonban ellene mond mind a tartalmi, mind a mondatfunkciós, mind a formai elemzés, ahogy láttuk és látni fogjuk" (13). A nyomatékmeegoszlás beszédfunkciós (lélektani) szempontja című fejezetben végül ezt találjuk: „A lélektani állítmány” elnevezés . . . elárulja azt, hogy akik először alkalmazták, olyan funkciót tulajdonítottak a hangsúllyal kiemelt résznek, amely egyébként az állítmánynak jár ki. Ez a funkció pedig ez: a mondatnak a beszédfunkció (+ közlés, kérdezés) szempontjából legfontosabb része. Ha nem emelünk ki egy részt sem különösen, akkor általában az állítmány ez a fontos rész. Beszédfunkció szempontjából tehát az állítmány van fölérendelve az alanyak" (16).

Hasonló felfogásban tárgyalják C. K. ШАУМЯН és П. А. СОБОЛЕВА az alany és az állítmány közti dominációs viszonyt Аппликативная порождающая модель и исчисление трансформаций в русском языке című munkájukban (Moszkva, 1963). Fordításban közlöm az idevágó részt: „A domináció fogalmát (sokszor más elnevezéssel) gyakran használják korunk nyelvészeti munkáiban. De a tagolatlan, globális domináció-fogalom alapvető nehézségekre ütközik, ha az alanyak és az állítmánynak a mondatban való kölcsönös viszonyát fejtegetik. A kérdés ez: melyik az, amelyik dominál a másikon, az alany-e az állítmánynon, vagy fordítva, az állítmány az alanyon? A nyelvészeti irodalomban erre a kérdésre három feleletet adnak: 1) az állítmány dominál az alanyon; 2) az alany dominál az állítmánynon; 3) az alany és az állítmány kölcsönösen dominálják egymást (vagy, ahogy L. Hjelmsev mondja, az interdependencia viszonyában vannak). Ha az első feleletet fogadjuk el, akkor érthetetlen, hogy miért van az állítmány formai egyeztetés szempontjából alárendelve az alanyaknak. Ha a második felelettel értünk egyet, akkor nem világos, miért lehetséges mondat egyedül az állítmánnyal, azaz egy alárendelt taggal a fölérendelt tag nélkül. Végül, ha a harmadik felelet álláspontjára helyezkedünk, megfosztjuk magunkat attól, hogy formális kritériumot találjunk az alany és az állítmány megkülönböztetésére, mivel formális szempontból azonosakká válnak. Ebből az alapvető nehézségből mi úgy találunk kiutat, hogy széttagoljuk a tagolatlan, globális domináció fogalmát applikatív és konstitutív domináció-fogalomra.

Az applikatív domináció fogalma megfelel a mondat szintézise reális folyamatának, mivel a mondat szintézisében szerepet játszó többi szóosztályok formális sajátosságainak az előírása szempontjából a főnév a mondatnak a csúcsa.

A konstitutív domináció fogalma a szókomplexumok közötti reális ekvivalencia-viszonyok létrehozásával kapcsolatos.

Az applikatív és konstitutív domináció megkülönböztetése lehetővé teszi, hogy a főnév és az ige funkciójának az alapvető különbségét megvilágítsuk szemantikai szinten. A főnév funkciója: tárgyak megnevezése (nomináció), és ez a funkció csak a főnévnek sajátossága: a többi szófajok csak a főnévvel való kapcsolatukon keresztül lépnek összeköttetésbe a reális tárgyakkal. Az ige funkciója: valamit közölni (kommunikáció), és ez a funkció csak az ige jellemző: a többi szófajok csak az ige közvetítésével részesülnek a kommunikációs funkcióban. A főnév, amely formális szinten az applikatív domináció csúcsa, szemantikai szinten a nominatív domináció csúcsának felel meg. Az ige, amely formális szinten a konstitutív domináció csúcsa, szemantikai szinten a kommunikatív domináció csúcsának felel meg" (16–8).

Sajnos, Saumján és Szoboljeva könyvében az alany és a főnév, egyrészt s az állítmány és az ige másrészt nincs elég élesen elhatárolva. Szimbólumaik is közősek: az állítmány és ige szimbóluma egyaránt R^1 , az alany és a főnév szimbóluma ugyancsak azonos: R^2 . Ez a generatív szabályok összeállításában zavart okoz, annak ellenére, hogy az igei tő és a főnévi tő szimbóluma meg van különböztetve: V és N. Ezért miután először összeállítottam az egyébként nagyon szemléletes R szimbólumokkal egy Chomsky-féle átírásokkal operáló generatív szabálysort, kénytelen voltam utóbb e szimbólumokról lemondani, s azokat másokkal helyettesíteni. Megjegyzem még, hogy Saumjánék rendszere nagyon sokban egyezik L. Tesnière szintakszis-rendszerével.

-ul, s a -va, -ván toldalékot (*gyorsan, hanyagul, tanulva, tanulván*). (Vö. KÁROLY S., A Bécsi Kódex Nyelvtana 15–21.)

A magyar „igenév” elnevezés különböző mondattani szerepű alakulatokat foglal egybe (vö. KÁROLY S., Igenévrendsz. 10–7). Ezek közül nem rekeszthető ki az -ás, -és képzős főnév sem, fent említett sajátságainál fogva. A melléknévi igenév (participium) képző volta nem kétséges. A főnévi és a határozói igenevet azonban helyesebb az ige kategóriájába vonni. A főnév igenév alaktana teljesen elüt a főnévétől, s a szintaktikai környezete is más. (Vö. még ANTAL LÁSZLÓ: MNy. LVII, 275–6.) A határozói igenév mai nyelvünkben se nem képezhető, se nem ragozható tovább, jeleket sem kaphat, szintaktikai bővítményét igei töve határozza meg, az igenév suffixuma pedig olyan szerepet tölt be az igenév domináns tagjához képest, mint egy határozórag.

2. Az alábbiakban megkíséreljük csoportosítani a képzőket különböző szintaktikai szerepük, a szintaxishoz való különféle kapcsolatuk alapján.

a) A képző megváltoztatja az alapszó szófaját, de a képzett szó szintaktikai bővítményét a képző előtti tő határozza meg. Ide tartoznak a melléknévi igenév képzői (-ó, -ő; -t, -tt; -andó, -endő), az ige bővítményeihez képest különböző fokú korlátozásokkal (korlátozott a bővítmények száma; a cselekvő értelmű -t, -tt képzős igenévnél a bővítmény általában ritka, különösen az aktív cselekvést jelentőnél (*almát evett őszünk*); a mediális igék igenévével már előfordulnak gyakrabban bizonyos határozói bővítmények: *gyümölcscsel telt (kosár)*; *a melegtől kiszáradt (növény)*; itt párhuzam található a határozói igenév használatával: *gyümölcscsel van megtelve*; *a melegtől ki van száradva*. (Az igenév bővítményeire régi nyelvünkben sok példa található (vö. Igenévrendsz.). A képzőknek ebbe a csoportjába tartozik az -ú, -ű melléknévképző. (Az -ú, -ű képzős szót a melléknévi igenévhez hasonlóan melléknévi főnévnek kellene hívni.) Bővítménye a főnévi alapszóhoz kapcsolódik, de erős korlátozással: főnévi birtokos jelző és határozó jelző nem lehet; csak melléknévi, főnévi vagy számnévi jelző: *kék szemű, torony magasságú, kilenc ujjú*. Ide tartozik még a -beli (*szomszéd falubeli*) és a -nyi (*két méternyi*) képző. Valószínű, hogy ezekkel a képzőkkel ellátott szavak melléknévre jellemző bővítményt nem kaphatnak. A további kutatás módosíthatja ezt a feltevést.

b) Itt olyan szófajváltoztató képzőket tarthatunk nyilván, amelyek kettős módon viselkednek: a bővítményt vagy az egész képzett szó, vagy az alapszó határozza meg: *szép járás* és *iskolába jár + ás*; *nagyon piszkos* és *piros tető + s*.

A szófajváltoztató képzők nyelvtani szabályszerűségének a bizonyítására transzformációs lehetőségeket használ fel З. М. Волоцкая, Установление отношения производности между словами (В. Я. 1960/100) című cikkében. Arra is rámutat, hogy a cselekvésnév megtarthatja főnévi vonzását: *управлять процессом* → *управление процессом*. Ez a mindenki által ismert szintagmaforma arra hívja fel a figyelmünket, hogy az orosz nyelvben is van olyan képző — az igeneveken kívül —, amelynek bővíténymeghagyó szerepe megfelel a magyar -ás, -és képzőnek: *фара маззик* — *фара маззас*.

c) A képzőknek a következő csoportja olyan szófajváltoztató képzőkből áll, amelynek a mondatban való alkalmazásai úgy állíthatók párhuzamba képző nélküli mondatokkal, azaz úgy vezethetők le belőlük, hogy nem kell egy fogalomszó ellipszisét végrehajtani. Ide tartozik a deadjektívális -ság, -ség képző: *A vonat gyors*: *A vonat gyorsasága* ...; *A fiú szelíd*: *a fiú szelíd-*

sege . . . Ide tartozik a denominális -i melléknévképző: *Az orvosnak van táskája* vagy *A táska az orvosé : az orvosi táska . . .* Ilyen még a deverbális -at, -et, -mány, -mény, -vány, -vény stb. képző: *Irtak valamit : az, amit irtak : irat; Gyűjtöttek valamit : az, amit gyűjtöttek : gyűjtemény.* Ilyen a deverbális -ó, -ő képző mint foglalkozásnév: *Valaki tanul : az, aki tanul : tanuló.* Az a) és b) kategóriákban említett képzők ehhez a kategóriához is tartoznak. Ebben a csoportban tehát a képzett szó levezetéséhez elegendő egy névmás vagy a létige ellipszise, vagy esetleg még ezekre sincs szükség.

d) Nem szófajváltoztató képzővel ellátott szavak is levezethetők hasonlóképpen. Így járhatunk el az úgynevezett „igenem” képzőivel. Műveltető-causatív képző: *Pista hízik a szalonnától : A szalonna hízlalja Pistát ; Szenvedő képző: Pista írja a levelet : A levél íratik Pista által ; Visszaható képző: János mossá magát : János mosakodik ; A kölcsönösség képzője: A fiú és a lány kergetik egymást ; A fiú és a lány kergetőznek.* Intranszitiv-mediális képző: *A víz feloldja a sót : A só feloldódik a víz által.* Ide tartozik a deadjektívális transzitiv-causatív igeképzők egy része: *Pista ideges a melegtől : A meleg idegesíti Pistát ; A levél megsárgul a naptól : A nap megsárgítja a levelet. Pista lesóványodik a diétától.: A diéta lesóványítja Pistát.*

e) A szófajváltoztató képzők általában, az említetteken kívül annyiban mind szintaktikai szerepűek, hogy alapszavuk szintaktikailag alárendelt tagját megváltoztatják az új szófajnak megfelelően: az *ágyaz* szó mint ige tárgyat, határozót kaphat, az *ágy* mint főnév jelzőt. E képzők egyébként fogalomszóból is levezethetők, úgy, hogy a képzett szót egy szintagmából származtathatjuk: *ágyai csinál : ágyaz ; ruhával ellát : ruház ; engedélyt ad : engedélyez ; bátorra tesz : bátorít ; diákként él : diákoskodik ; gazdaggá válik : gazdagodik ; A csinál, ellát, ad, él, tesz, válik stb. fogalomszavak listája összeállítható mint olyan morfémáknak a jegyzéke, amelyeknek a képzők alkotásában szerepük van. Ilyen szempontból grammatikai jellegű szótári elemeknek is tekinthetők. Ilyen szó a régi magyar nyelvben a *mentől*, amely a *mentől szebb*-féle kapcsolatokban a felsőfokú melléknév előfutárja.*

Az e pontban tárgyalt levezetések az a) és b) csoport képzőivel is kapcsolatosak, pl. *A kiflit behintik sóval : sóval behintett kifli : sós kifli.* (vö. francia fordítását: *croissant saupoudré de sel*). E példa azt is szemlélteti, hogy a képzett szónak szintagmával való szembeállítását milyen jelentőségű az idegen nyelv tanulásában vagy a fordításban.

f) Nem szófajváltoztató képzők is levezethetők fogalomszóból: *többször (kicsit) üt : ütöget ; sokáig áll : álldogál ; képes arra, hogy dolgozzék : képes dolgozni ~ tud dolgozni: dolgozhat; tejet árul: tejes; a számjegy nyolc : a nyolc számjegy : a nyolcas ; Kovácsnak családja van : A Kovács családja : Kovácsék ; Kisnek felesége van : Kis felesége : Kisné ; A ház kicsi : a kis ház : házacská ; kicsit sárga : sárgás ; nagy erdő : erdőség ; stb.*

g) Végül azokat a képzőket említjük meg, amelyek egyik előző csoportba sem tartoznak. Ezeknél leíró szempontból nem világos a szemantikai összefüggés az alapszó és a képző között, ezeket nem lehet levezetni egy fogalomszóból vagy másképpen. Ilyen például a *csavarog* gyakorító ige, amelyet ma már nem lehet egy *csavar* igével szemantikailag kapcsolatba hozni, nem lehet belőle levezetni. Vele szemben a *csavargat* képzésmódja világos: egy *többször csavar* szintagmából levezethető. Míg az előbbi csoportban a képzett szavak mindig levezethetők voltak, azaz világosan tagolt struktúrát mutattak, s ezáltal újabb szóalkotások mintájául szolgálhattak, itt ilyen mintáról, szabá-

lyosságról nem beszélhetünk. Ebben a csoportban valóban olyan képzett szavak vannak, amelyeknek grammatikai jelentőségük korlátozottabb, szintaktikai szerepük nincs. Ezeket a szótár mint „készgyártmányokat” tárolja, s csak az etimológia számára szolgáltatnak tanulmányozandó anyagot. Azt természetesen nem helyeselhetjük, hogy a nyelvtanok ezeket együtt tárgyalják a világos struktúrájú képzett szavakkal. A világos struktúra ezeknél csak morfológiai értelemben van meg: azaz mind a tő, mind a képző más kapcsolatokban is előfordul. A szóalkotás szabálya szempontjából azonban ez nem elegendő, s ezért feltétlenül másképpen kell kezelni őket, mint a szemantikailag is világos szerkezetű képzett szavakat. A nem világos szemantikai struktúrájú képzett szavakhoz tartozik például: *lakodalom, ügyes, vagy a tördel a kezét tördeli* szókapcsolatban, vagy a *füstölög a füstölög magában* szókapcsolatban átvitt értelemben stb. Ide tartoznak általában a hangutánzó, hangfestő tőből származó képzett szavak: *zsibong, béget, zörren, cibál, riszál* stb. Mindamellet ezek a képzett szavak is lehetnek analógiás újraképzés mintái, amennyiben bizonyos hangulat fűződik hozzájuk, s ennyiben mintául szolgálhatnak más, hasonló hangulatú szavak képzéséhez.²

Amikor a képzők szabályszerűségéről beszélünk, éppen ellenkező tulajdonságukat domborítjuk ki, mint akkor, amikor a képzők különböző hangulati hatásáról, stílárius szerepéről szólunk. BÁRCZI GÉZA anyanyelvünk magyarságáról szóló és nyelvünk lényeges struktúráis sajátosságait is ismertető dolgozatában rámutatott a képzők „fényűző bőségére”. Többek között ezt mondja: „Mint hogy a pillanat ihlete új szavak kisugárzását teszi lehetővé, az ilyen egyéni képzések megőrzik frissességüket, újdonságuk varázsát, bennük a kép még eleven, hatásos, viszont az ilyen szavak értelmi jelentésének körvonalai gyakran jórészt a képzők sokárnyalatú, poliszemantikus jellege miatt a ködbe vesznek.” (Nyr. 81:2) A Bárczi említette képzőhasználat a nyelv alapos, szinte anyanyelvi ismeretét kívánja meg, de éppen ezért a nyelvi kifejező-képesség felfokozásának egyik leghatásosabb módja is, melyek szélső skáláját a teljesen egyéni ízű szavak képviselik, mint például Szabó Dezsőnek a következő, TERESYÉNYI FERENC kitűnő összefoglalásából idézett mondatában: „Mert apám a Kozmosz minden gyengességét beledacosította az ürbe beharagló természetébe.” (A magyar stilsztika vázlatja 1958, 228). Ilyesféle, bár sokkal szerényebb, de ezért életképebb szó Vas István *kinutániság* szava. Általában nagyon erős hangulati értékük van a gyakorító és a kicsinyítő képzőknek. Éppen ezért a szabályosság dolgában ezeknek a képzőknek

² A képzőmorfémák grammatikai funkciójára vonatkozólag igen érdekes megfigyeléseket tesz H. A. БАЦКАКОВ szovjet turkológus «Морфологическая структура слова в тюркских языках» című dolgozatában (Морфологическая структура слова в языках различных типов. Москва, 1963. 76—83).

Munkája számunkra azért is figyelemreméltó, mert rendszerezése a magyar nyelv struktúrájához sokban hasonló török nyelvek anyagából adódik. Megkülönböztet lexikális—grammatikai és funkcionális—grammatikai szóképzést. Az előbbinek megfelelő affixumok a gyökérrel együtt az első tövet, az utóbbinak megfelelő affixumok a gyökérrel, illetőleg az első tövel együtt a második tövet alkotják. A funkcionális—grammatikai képzőkről megállapítja, hogy azokban erősebb a grammatikai, mint a lexikai jelentés. Mint példáiból kitűnik, ez utóbbiakhoz a mi -ás, -és (járás), -ság, -ség (szépség), -i vagy -s (téli, sós), -ul, -ül (oroszul) képzőink (és ragjaink) megfelelői és melléknévi, valamint határozói igeneveink megfelelői tartoznak, tehát pontosan azok a suffixumok, amelyeket mi erősebben szintaktikai jellegűeknek tekintünk, akárcsak БАЦКАКОВ, aki szerint ezek a képzők olyan funkcionális grammatikai kategóriákat jelölnek, amelyeknél fogva a szó a mondatban sajátos szubsztantív vagy attributív szerepet kap.

kevesebb szerepük lehet. Szinte törvényként állapíthatjuk meg: mennél nagyobb egy képzőnek a hangulati szerepe, annál kevésbé jöhet számba mint szabályos grammatikai eszköz, mert annál jobban eltér az egyes szavak jelentését árnyaló mozzanata. Kivételt képeznek az olyan, hangulatosabb képzők, amelyeknek a hangulata elmosódottabb és minden alkalmazás esetén nagyjából ugyanaz. Ilyen a gyakoriságánál jóval termékenyebb *-hatnék* képző, amelyre újabban szép példaanyaggal Tompa József (MNy. LV, 481—8) hívta fel a figyelmet, s amely a *nevethetnékem van* féle alkalmazásban szinte korlátlanul használható.

3. Ha a kész minták alapján, a mondatokból vagy szintagmákból való levezetéseknek megfelelően újabb és újabb, a mintáknak megfelelő elemkapcsolatok jöhetnek és jönnek létre, akkor felmerül a kérdés, milyen mértékben érvényesül a minta utáni újraalkotás, azaz milyen hatóerejű a szabály. Ez a probléma átvezet minket a képzők produktivitásának a vizsgálatához.

Bármelyik ismertebb nyelv szóképzésének a leírásában a képzőknek óriási számával találkozunk. E roppant szám azonban csak az első pillantásra meghökkentő. Ha a nagy képzőtömegből kiválasztjuk azokat a képzőket, amelyeket például ma is használunk új szavak képzésére, akkor ez az óriási szám egészen kicsire csökken. Sőt, tovább mehetünk. Ha a ma használatos képzők közül is kiválasztjuk azokat, amelyeket rendszeresen és szabályszerűen alkalmazunk új szavak alkotására, akkor még kisebbre zsugorodik a képzők száma, a magyarban például alig 20—25 ilyen képző marad. Még azt az érdekességet is megfigyelhetjük, hogy a szabályosan alkalmazott képzők funkciója nagyjából azonos az egyes nyelvekben. Ilyenek lesznek a legfontosabb szófajváltoztatató képzők: a főnévből melléknévet képzők, a melléknévből elvont főnevet, igét, az igéből elvont cselekvésnevet, cselekvőt, a cselekvés helyét, eszközét; főnévből igét, amikor is a főnévi alapszó a cselekvés eszköze, tárgya vagy eredménye. A főnévből főnevet képzők között a foglalkozást, kicsinyítést vagy nagyítást, összefoglalást jelentők; az igéből igét képzők között az igenem (szenvedő, visszaható, intranszítív, műveltető) és az akció képzői (tartós, mozzanatos). Körülbelül ezek azok a funkciók, amelyekben a képzők többé-kevésbé szabályszerűen elő szoktak fordulni. A tényleges szabályszerűség azonban nyelvenként változik.

A képzők produktivitásának a kérdése a nyelvtudományban már régóta napirenden van. Produktívnak azt a képzőt nevezzük, amellyel új szavakat szoktunk alkotni. Ha tehát azt akarom bizonyítani, hogy valamely képző a magyar nyelvben ma produktív, akkor először meg kell határoznom, mit értek mai nyelven, azaz mettől számítom a mai nyelvet. A képzőhasználatra való tekintettel ezt az időt sem nagyon tágra, sem nagyon szűkre nem lehet vonni. (A magam részéről körülbelül az utolsó huszonöt—harminc évet venném alapul.) A mai nyelv szempontjából produktív képzőknek mármost csak azokat a képzőket tartanám, amelyekkel ebben az időszakban új szavak jöttek létre. Olyan szavakkal a képző produktivitását nem bizonyíthatom, amelyek keletkezése a múlt századra, vagy akár korábbi időpontra tehető. A képzőproduktivitás megállapítására igen alkalmasak a jövevényszavak, illetőleg az idegen szavak. Ez a módszer a régi nyelvre is alkalmazható. Ha a régi nyelvben azt találom, hogy egy képző mondjuk valamely szláv jövevényszón jelentkezik, akkor tudom a *post quem*-jét is a képző produktív használatának. Vö. KÁROLY SÁNDOR, A magyar nyelv történetének főbb szakaszai.

(A Kultúra világa VII [1964.], 51.) A jövevényszavak ezek szerint nemcsak fontos hangtani, hanem szóképzéstani tanulással is szolgálnak. Tudvalevő ugyanis, hogy a képzők produktívásának a változása nem egyenes vonalú, azaz nem egyszerűen olyan, hogy a produktívás felől halad az improduktívás felé. Nem ritkán előfordul, hogy egy képző felelevenedik, divatba jön. Erre a képző éppen azáltal alkalmas, hogy töve más kapcsolatokban is előfordul. Ennek következtében a *tő* és a képző mintegy önállóságot kap, s amikor nincs is még divatban, lappangó energiaként mindig kész mozgásba lendíteni a szókincset. Hogy valóban sor kerül-e felelevenítésére, az számtalan részben nyelvi, részben nyelven kívüli tényezőtől függ. A képzőknek erről a rejtett tartalék szerepéről találóan mondja Marouzeau: *Toutes ... les formations citées ci-dessus sont viables (= életképes), très peu sont vivantes; tout se passe comme si la faculté de dérivation du français restait latente.*" (MAROUZEAU, *Les déficiences de la dérivation française: Le français moderne* 19. 1951.).

A produktív képzőkön belül a használat szabályossága tekintetében még nagy különbségek mutatkoznak. Először is tudnunk kell, hogy nem vagyunk elég szabatosak, ha általában beszélünk egy egy képző produktívásáról. Lehetséges ugyanis, sőt többnyire úgy is szokott lenni, hogy egy-egy képző egyik jelentésében, vagy funkciójában vagy morfológiai kötöttségében produktív, a másokban nem. Vegyük például a magyarban a *-ság, -ség* deadjektívális főnévképző esetét. Általában produktív, de *-i* képzős melléknevekhez, pl. *asztali, törvénytársi, iskolai*, csak nagyon ritkán járul hozzá. Az *-ás, -és* képző a cselekvés folyamatának a jelölésére nagyon is produktív, a cselekmény eredményének a jelölésére ma inproduktív. A képzőproduktívásnak ilyen alapos, egy-egy képzőn belüli részletesebb elemzését *K. E. Майтунская* magyar grammatikája szóképzéstani kötetének köszönhetjük. (Vö. ismertetésemet: NyK. LXII, 379–85.)

A produktívás megállapítása sőt bizonyítása után a produktívás fokának a megállapítása következik. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a produktívás foka dolgában nem egyenlő értékű mondjuk a magyar *-ás, -és* deverbális és a *ság, -ség* deszubsztanciális főnévképző. Az *-ás, -és* szinte minden igéhez hozzájárul, a *-ság, -ség* (*hegység, emberség*) elég ritka. Az *-ás, -és* használatát grammatikai szabályszerűség dolgában még a ragokét is felülmúlja, mert jelentése szempontjából sokkal szabályszerűbben és következetesebben alkalmazható, mint bármely ragunk. Az ilyen képzőt a továbbiakban *kategorikusan produktív* képzőnek nevezem. Ez azt jelenti, hogy egy meghatározott nyelvtani (szófaji, morfológiai), vagy ezt szűkebbre vonva, szemantikai kategórián belül a képző használata szinte kivétel nélküli. Az *-i* melléknévképző általában nem kategorikusan produktív. De hozzátehetjük minden helynévhez és a legtöbb névutóhoz. Ezekben a kategóriákban tehát kategorikusan produktív.

A nem kategorikusan produktív képzőkön belül is különbséget kell tennünk a ritkábban használatos és egy kategórián belül mondjuk legalább 75%-os gyakoriságú képzők használata között. Ez utóbbiak szerepe ugyanis nyilvánvalóan egészen más, mint a kevésbé produktívaké. A produktívás foka nincs mindig egyenes arányban a gyakorisággal. Lehet valamely képző gyakori, de nem produktív. E két szempont szembeállítására szép példát adott akadémiai nyelvtanunk. A cselekvés tárgyát vagy eredményét jelentő *-at, -et* képző például gyakori, mert régen sok szót képeztek vele és ezek a

szavak nagyrészt ma is megvannak, de egyáltalán nem produktív. Sajnos, a cselekvés eredményét jelelő produktív főnévképzők ma nincs.

Arra, hogy egy képző egyik funkciójában hogyan válik egyre kevésbé produktívvá, jó mai példa a francia *-age* és *-ment* főnévképzők. A Petit Larousse 1949-es kiadásában az *arrosage* és az *arroisement* egyaránt öntözés jelentéssel szerepelt. Az 1960-as kiadásban már az első konkrét, a második elvont jelentésű. A *-ment* képző produktivitása azért is csökken, mert vele szemben terjed a *-tion* latin képzős főnév, amelynek általában szintén elvont a jelentése. A *damage* 'döngölés', *compactage* 'talajtömítés' szaknyelvi szavak lettek, ezekkel szemben a *défollement* 'felszabadítás' elvont jelentésű. (Ezt az érdekes és ösztönző produktívasszvizsgálatot többen végezték el, s az eredmény a *Le France moderne* hasábjain jelent meg: *Le mouvement général du vocabulaire français de 1949 à 1960 d'après un dictionnaire d'usage* (1960/28).

A produktívassz kategorikusságának a megállapítása a vizsgálat alaposágától függ. Lehetséges, hogy valamely képzőről az első anyaggyűjtési periódusban nem derül ki, hogy kategorikusan produktív. Azt tapasztaljuk, hogy az esetek 20–30%-ában nem használjuk. Később azonban rájövünk arra, hogy ez a 20–30% olyan eseteket foglal magába, amelyek egy közös alkategóriaként határozhatók meg. Ebben az esetben ezt az alkategóriát kivonhatjuk a nagy kategóriából és akkor már 100 vagy legalábbis 95%-os szabályszerűséget kapunk, s ezt már kategorikusnak vehetjük. (A 100% nyelvi tények esetében szinte kizárt eset.) A kategorikusan produktív képzők között külön tarthatjuk számon azokat, amelyek a szintagmakapcsolat szempontjából úgy viselkednek, mint a ragok, azaz egy szintagmakapcsolathoz is járulhatnak.

A képzőhasználat szabályszerűsége szempontjából gondolnunk kell arra is, hogy sokszor egy-egy képző nem kategorikusan produktív, de néhány más azonos funkciójú képzővel együtt mégis kategorikusan produktívvá válik. Ennek a figyelembevétele azért nagyon fontos, mert nagyon sok nyelvben alig akad olyan képző, amely önmagában volna kategorikus. Más képzőkkel együtt azonban itt is grammatikai következetesség lép fel. Az ilyen párhuzamos képzőket is számon kell tehát tartanunk. Hogy egy-egy nyelvben mennyi a kategorikusan produktív képző, az a nyelv természetétől, s ezzel kapcsolatban múltjától függ. A magyar nyelvben feltűnően nagy ezeknek a képzőknek a száma. Ez a magyar nyelvnek azt a más esetekben is tapasztalható sajátosságát tárja elénk, amely szerint a jelentés és a forma elég pontosan megfelel egymásnak, gondoljunk határozóragjaink szép szimmetrikus kialakultságára: *-ban*, *-ból*, *-ba*, *-n*, *-ról*, *-ra* stb. A képzőproduktívassz tüzetes vizsgálata tehát a nyelvkarakterológia és a nyelvtipológia szempontjából is számottevő. Nyelvünk ilyen szempontból megközelíti a mesterséges nyelvek tökéletesen szabályos rendszerét, gondoljunk az eszperantóra, ahol minden fontosabb funkciónak, jelentésnek egyetlen képző felel meg, s ennek használata teljesen szabályszerű. Az eszperantóban minden szófajnak megvan a maga sajátos végződése, képzője: minden főnév *o*, minden melléknév *a*, minden főnévi ige-név *i*, minden határozószó *e* hangra, illetőleg képzőre végződik. Az *-isto* főnevet képző foglalkozásnév: *labori* 'dolgozni', *laboristo* 'munkás'; *razi* 'borotválni', *razisto* 'borbély'. Egyébként az eszperantó példája is mutatja, hogy a képzők grammatikai szabályszerűsége elérheti a ragokét. Ez pedig azt jelenti, hogy a nyelvet tanuló vagy használó a szókinés bővítésének szinte korlátlan lehetőségére képes.

A képzőket az elmondottak figyelembevételével a következőképpen csoportosíthatom produktivitás szempontjából:

I. Ragszerűen szabályosak (szinte kivétel nélkül)

II. Kategorikusan produktívak (95%-os szabályszerűség) 1. önállóan 2. párhuzamos képzőkkel

III. Szabályszerűen produktívak (75%-os szabályszerűség) 1. önállóan 2. párhuzamos képzőkkel

IV. Produktívak

V. Nem produktív gyakoriak

VI. Nem produktív ritkák

A következőkben lássunk példákat a magyar, a német, az orosz és a francia nyelvből.

A magyar nyelvre, mint már említettük, jellemző, hogy meglehetősen sok azoknak a képzőknek a száma, amelyeket kategorikusan minősíthetünk: körülbelül húsz. De még ezeken kívül a szabályszerűen használt, nagyon produktív képzőkből is össze lehet szedni mintegy tíz olyat, amelynek egy-egy funkcióban egyeduralkodó szerepe van.

Az orosz nyelvben jóval több a produktív képzők száma, mint a magyarban, de egy funkcióra sok esetben több képző esik. Ugyanez áll a német, s még inkább a francia nyelvre. Érdekesen vetnek fényt erre a következő statisztikai vizsgálataim. A mi *-ás, -és* képzőknek a Halász Előd-féle szótár *d* betűs szavai közt mintegy 30%-ban felelt meg *-ung* képző: például *die Schwellung, die Bemutterung, die Reibung*, 15%-ban *-e* képző: *die Pflege, das Gesumme, das Gerolle*, 10%-ban *-ei* képző: *die Stotterei, die Hätschelei, die Prahlerei*, 20%-ban a magyar képzett szónak német tő felelt meg: *der Wurf, der Schlag, der Sprung, der Donner, der Stoss*, ami a szavak egy részében ablautos, azaz infixumos képzésmódnak felelt meg, 25%-ban pedig a németben nem volt megfelelő képzett szó, illetőleg csak az infinitívus, amelyről tudjuk, hogy egyik funkciója főnevesült, elvont cselekvést jelentő: *das Gehen, das Springen*. Igaz viszont, hogy ez automatikusan képezhető minden igéből, ámde nem minden mondat-tani használatra alkalmas. Külön kezeltem a latinos idegen szavakat, amelyeknek sokkal következetesebbek a képzett megfelelői *-ierung*, illetőleg *-ation* végződésükkel; néha a kettő közti jelentésmegoszlással, például *Dekorierung* 'kitüntetés', *Dekoration* 'díszítés', *Desorganisierung* tárgyas, *Desorganisation* tárgyatlan jelentésű. Az idegen szavak általában minden nyelv szóincsében külön fejezetet nyitnak.

Az orosz nyelvre vonatkozó hasonló vizsgálatom a Hadrovics—Gáldi-féle szótár alapján arra az eredményre vezetett, hogy a magyar *-ás, -és* képzős főnévnek 80%-ban felelt meg az orosz *-ie* képzős főnév: *разбухание, дробление*. A fennmaradt 20%-ban részben a *-ka* képzőt: *высылка*, részben az igével közös tövet találtam, főnévvégződés nélkül: *гром (гремя), грохот (грохотамь)*. Az orosz nyelvben tehát a mi *-ás, -és* képzős főnévünk megfelelője — ha nem is olyan következetes használatú, mint a magyar képző —, de mindenesetre elég szabályos, megtanításra feltétlenül érdemes. A francia nyelvben a magyar *-ás, -és*-nek főleg két képző, a *-ment* és az *-age* felelt meg, az előbbi gyakoribb, de az utóbbi erősen terjedőben, ahogy ezt már láttuk. E két

képző mellé szegődik a „tudós szóképzés”, ahogy GREVISSE, a „Le bon usage” szerzője nevezi: a latin *-ation*; így állnak szemben tehát a *lancement, lechement, lavement*, másrészt a *nettoyage, lavage, laminage*, s a *nationalisation, dentition*. Szórványosan egyéb, kevésbé produktív képzők is fejeznek ki elvont cselekvést: *guérison, trahison*. A franciában nem találunk tehát még annyira egyeduralkodó képzőt sem az elvont cselekvés kifejezésére, mint az oroszban. Egyébként igen rédekes, hogy míg nagyon sok nyelvben az elvont cselekvés és tulajdonság kifejezésének aránylag szabályszerű és egyöntetű képzésmódja van, a franciában éppen az elvontság kifejezése sokrétű, s viszont, a konkrét jelentésű *nomen agentis*, a cselekvő neve a franciában eléggé szabályosan az *-eur* képzővel történik: *laboureur, lechreur, vendeure, lieur*, szemben az oroszban például, amelyben ezt a funkciót elég sok képző látja el: *летчик, каменщик, ударник, колхозник, учитель, писатель, читатель, москвич* nem is szólva a még meglevő, de már kevésbé produktív képzőkről: *рыбак, беоњак, пахарь, лекарь, столяр* stb., *шалун, болтун* stb. A magyarban a foglalkozásnevek következetesen két képző között oszlanak meg: igei tőből az *-ó, -ő*: *szabó, arató, bérelszámoló*, főnévből az *-s* képző: *lakatos, fazekas, kőműves, statisztikus, kozmetikus* stb. A melléknévből képzett elvont főnév a magyar nyelvben következetesen a *-ság, -ség* képzővel történik. Ez kategorikus képző, de használatának vannak korlátai, például *-i* képzős főnévhez ritkán szokott járulni: kategorikusnak mégis azért vehetjük, mert képzetlen alapszóhoz szinte kivétel nélkül hozzájárulhat, valamint a nem termékeny *-ánk, -énk, -atag, -eteg* stb. képzett szóhoz is: *szabadság, jóság, nyulánkság, ingatagság*. Az oroszban általában az *-ость* képző van erre a szerepre: *томность, злунность*.

De ez a képző sem olyan általános, mint a magyarban, mert sok szó a nem produktív *-ta* képzővel végződik: *красота, учность*. A németben a magyar *-ság, -ség* szerepén főleg a *-heit* és a *-keit* osztozik, amelyeknek részben morfológiai szabályosságuk van: az *-ig* végű melléknemekhez a *-keit* járul: *Tüchtigkeit, Gerechtigkei*. De itt is elég gyakori még a régi eredetű kevésbé termékeny *-e* képző: *die Grösse, die Güte*. Mind a német, mind az orosz nyelvet felülmúlja következetlenségben a francia, ahol egy egész sor képző áll a *-ság, -ség*-gel szemben: *légereté, lucidité; jeunesse, richesse, tristesse; prudence, diligence; laidreur, largeur, lenteur, maigreur; lassitude, solitude*. Az elvont tulajdonságnév kifejezésének szabályosságában tehát első helyen a magyar, másodikon az orosz, harmadikon a német, és negyedik helyen áll a francia. Ez természetesen nem erkölcsi értékelés, csak annyit jelent, hogy a négy nyelv tanulása közben legérdemesebb a magyar képzőt megtanítani, mert ez tökéletesen grammatikalizálódott, a megfelelő francia képző pedig megmarad lexikológiai anyagnak, amelyet esetenként kell megtanulni. A francia nyelvnek ezt a sajátosságát nem kis mértékben az idézte elő, hogy e nyelv több ízben a latinból újult meg, és olyan szópárokra, amelyeknek például a magyarban alapszó és belőle képzett szó felel meg, a franciában egy francia fejlemény és egy latinból való megújítás található.

Vessünk még egy pillantást a szintén sok érdekességgel kecsegtető melléknévképzésre. Statisztikai jellegű vizsgálataim itt a következőket mutatták: a magyar *-s* képzőnek, amely valamivel ellátottságot, valamilyen tulajdonsággal rendelkezést jelent és szabályszerű képzőnek tekinthető mint ilyen, a németben 60%-ban az *-ig* képző felel meg: *trotzig, fleissig*, 20%-ban a *-haft* képző: *sieghaft, schülerhaft*, 20%-ban a *-voll*, a *-reich*, a *-wert* és esetleg más képzőszerű

utótag: *liedervoll, siegreich, lobenswert*. Az idegen szavak megint más képet mutattak: itt az *-isch* képző volt a szokásos: *melodisch, demokratisch, dynamisch*. A magyar *-i* képzőnek megfelelő helyeken a németben nem az *-ig*, hanem az *-isch*, másodsorban a *-lich* és az *-er* képző volt fellelhető: ebben az esetben a funkció a hozzátartozás, a genitivusnak megfelelő viszony: *darwinisch, demonisch, täglich, westlich, dezemberlich, Dresdner-, Debrecziner-*. Hasonló jelentésmegosztás található az oroszban a szintén szabályszerű *-n* képző és az *-szk* között: a magyar *-s*-nek, a német *-ig*-nek az *-n*: *табачный, толсто-прядный*; a magyar *-i*-nek, a német *-isch, -lich*-nek az orosz *-szk* volna megfelelője: *докторский, далматский*, bár a megfelelés csak durván igaz, s amellet az oroszban még más, kevésbé produktív képzők is előfordulnak e funkcióban. A franciában ezúttal is zavarosabb a helyzet, azzal a különbséggel, hogy a franciában több esetben prepositio felel meg a magyar, német, orosz képzőnek, a mi *-s* képzőnk esetében többnyire az *à*, az *-i* képzőnk esetében inkább a *de* prepositio, ami természetes is. A melléknévek vizsgálata még egy tanulsággal jár: egyik nyelv képzős szavának a másik nyelvben sokszor összetétel felel meg. Ebben a tekintetben a megvizsgált nyelvek a következő képet mutatták: az összetételes megoldást leginkább a német kedveli, bár majdnem egy szinten van a magyarral; az orosz a mi összetételeink helyén többnyire jelzős szerkezetet használ, a francia pedig prepositiós főnevet: *darabáru: die Stückware: kuzkavoj tavar: marchandise vendue a la piece; diványpárna: der Divanpolster: диванная подушка: coussin (de divan)*. A német nyelv szintetikusságát ebben a vonatkozásban a *Donauschiffahrt* és a *Dezemberkulte* jelzi, amely szó szerint *dunahajózás* és *decemberhideg*. Ez a kép orosz vonatkozásban megfelel annak, amit *Ахманова* és mások írtak a *весенняя погода*-féle szerkezetekről, amelyek a genitivuszos szerkezetek helyét az újságnyelvben egymásután szorítják ki, nem egyszer angol hatásra, amikor is a *послание президента* helyét a *президентское послание* foglalja el az angol *presidential message*, vagy a *совещание министров* helyét *министерское совещание* az angol *ministerial meeting* hatására (B. Я. 1960. 2: 38).

Az érdekes példák számát növelni lehetne, de ez a kis ízelítő is elég annak az illusztrálására, milyen lehetőségeket rejteget a szóképzésnek a szóösszetétel- és a szintagmával való összevetése és transzformációs vizsgálata a nyelvoktatás számára is.

4. Ha valaki gyakorlati célú, idegen nyelvet oktató kézikönyveket lapoz át és az iránt kíváncsiskodik, vajon mekkora szerepet kapnak ezekben a szóképzés különböző módjai, érdekes tapasztalat birtokába jut. A könyvek egyik, mégpedig nagyobbik részében a szóképzésről alig esik említés. Ennek a negatív álláspontnak egyik legszélsőségesebb megnyilvánulása a Tanuljunk nyelveket sorozatban, 1957-ben megjelent Rendszeres francia nyelvtan, amelyből egyszerűen kimaradt a szóképzésről szóló ismeretanyag. Ez a gyakorlat azt az elvi magatartást sugalmazza — ha ugyan egyáltalán beszélhetünk valami elvi állásfoglalásról ez esetben —, hogy a szóképzés anyaga nem nyújt hasznos, törvényszerűségek rendszerébe foglalható ismeretanyagot a nyelvet tanuló számára. A könyvek másik részében, legalábbis ezek nyelvtani összefoglalóiban helyet kap a szóképzés is, de az oktatás céljai szempontjából nagyon kétséges módon. A szerző rendszerint úgy jár el, hogy a szóképzés legáltalánosabb kategóriái szerint felsorol néhány igeképzőt, főnévképzőt, melléknévképzőt, mindegyikre ad egy-két példát, s a dolog ezzel el van intézve. Kérdés azonban, nyújt-e az ilyen ötletszerű tárgyalásmód valóban hasznos ismeretet a nyelvet

tanuló számára. Az ugyanis kétségtelen, hogy ha valaki megtanulja a deklínáció esetvégződéseinek a szabályszerűségeit vagy a szórend törvényeit, olyan tudásra tesz szert, amelyiknek az alkalmazására lépten-nyomon sor kerül és amelyik lehetővé teszi számtalan, a tanuló által még nem látott vagy hallott szóalak és mondat megalkotását, illetőleg újraalkotását.

Kérdés azonban, sokat segít-e azon a mondjuk oroszul tanulón, aki nem holt ismereteket kíván, hanem beszélni szeretne, ha tudomására adatik, hogy az orosz nyelvben van egy *-ka* deverbális nomenképző, például *рассказка*, *разгрузка*, *возка*. A *возить*: *возка* mintát hiába próbálná alkalmazni a *раздражить* esetére, mert az ebből képzett elvont cselekvésnév nem *раздражка*, hanem *раздражение*. Az egyik „Lesebuch und Grammatik”-ban a magyar *-bál* képzővel találkozunk. De mit kezdjen azzal a *-bál* képzővel a magyarul tanulni akaró, amelyre „A mai magyar nyelv rendszere” című akadémiai nyelvtan is csak a *lóbál* igét tudja megemlíteni, s ennek sem produktív már a töve.

Az ilyenfajta tárgyalásmódnak tehát az a hibája, hogy nem tudja határozottan elkülöníteni a hasznos és kevésbé hasznos, sőt terhelő ismeretanyagot egymástól. Persze ez nem azt jelenti, hogy nincsenek szórványos jó kezdeményezések. A szóképzést elég alaposan megfelelő gyakorlatokkal tárgyalja például az „Ein Lehrbuch für Ausländer” (1958—9) vagy a „Deutsche Sprache für Ausländer” című kiadványok (1928-tól), az „Учебник немецкого языка” főiskolai tankönyv (1901), vagy nálunk például Gáldi László: „Gyakorlati román nyelvtan”-a vagy a maga szerény méreteihez képest az „Orosz nyelvkönyv haladók számára fizikai és kémiai szövegekkel” című, a Tankönyvkiadó gondozásában megjelent (1952) könyv. Kiemelném az „Orosz nyelv” című Kezdő tanfolyam II. (1953) egyetemi tankönyvet, amelyet egy lektori munkaközösség készített. Hogy az egyéni eljárás módok a szóképzés területén mennyire ellentétes eredményhez vezetnek, arra érdekességgént emlitem meg, hogy míg az egyébként igen kiváló, a nyelvoktató könyvek között egészen magas klasszist képviselő Mauger-könyvek szinte teljesen megfeledeztek a szóképzésről, — talán nem is véletlenül, ahogy a francia szóképzés következtelenségeit ismerjük —, a *Хрестоматия по русскому языку* című tankönyv (1962) 60 gyakorlatot szán a szóképzés és vele együtt a szóösszetétel szabályszerűségeinek a begyakorlására. Ilyen ellentétes felfogás sem a fonetika, sem a morfológia, sem a szintaxis területén nem található. Ez azt mutatja, hogy a szóalkotás területének a nyelvoktatásban való felhasználása még tisztázatlan, s teljesen a szerzők egyéni elbírálásától függ.

A szóképzésről előadottak alapján összefoglalhatjuk, milyen tanulságokat vonhatunk le a nyelvoktatásra vonatkozólag.

1. Nem helyesen járnak el azok a tankönyvírók, akik a szóképzés dolgát teljesen mellőzik. A szóképzésnek is megvannak a maguk grammatikai törvényszerűségei, ezek hasznos ismeretanyagot adnak.

2. Helytelenül járnak el azok a szerzők is, akik a lényeges és lényegtelen képzőket egyforma súllyal ismertetik. A produktivitás vizsgálata megadta azokat a szempontokat, amelyek alapján kiválogathatjuk azt a minimumot, amelyek az ismerete feltétlenül hasznos.

3. A szóképzéstannak számos érintkezési pontja van a szintaxissal. Az ezeken a pontokon jelentkező szabályszerűségeket, — amelyek különböző nyelvekben különböző jellegűek, mégis sok hasonlóságot mutatnak — érdemes megismertetni a nyelvet tanulóval.

4. A szóképzésnek a szóalkotás egyéb módjaival, az összetétellel és a szintagmatikus kapcsolatokkal való rokonságát, transzformációs lehetőségeit és az egyes nyelvek közti fő megfelelési szabályosságokat ugyancsak érdemes megismertetni.

5. A nyelvoktatás a szóképzés terén különösen jól hasznosíthatja a kategorikusan produktív képzők csoportjainak összeállítását. Mennél több ilyen csoportot sikerül megállapítani, annál több lehetőséget kapnak a tanulók szókincsük önálló gyarapításához. Hasznos segítséget jelent a szabályszerűen produktív képzők megtanítása is. Az egyéb produktív, valamint a nem produktív képzők tanítására viszont nincs szükség.

6. Az elmondottakból az is következik, hogy a tanítás és a tanulás számára fontos képzők számát nem a képzők funkciója, hanem produktivitási foka szabja meg, s ez azonos funkciójú képzők esetében is nyelvenként különbözik. Ezért lehetséges, hogy — mondjuk — ha egy német tanul magyarul, sokkal több képző használati szabályát érdemes megtanulnia, mint fordítva. Tehát a megtanulásra érdemes képzők számát minden nyelvben külön egy szerény statisztikai vizsgálat alapján kell megállapítani. A magyar nyelvről általában az a hír, hogy nehéz nyelv. Örömmel ragadjuk meg tehát az alkalmat, hogy rámutassunk nyelvünknek egy olyan sajátására, amely könnyíti megtanulását, éppen a kategorikusan produktív képzők aránylag nagy száma miatt.

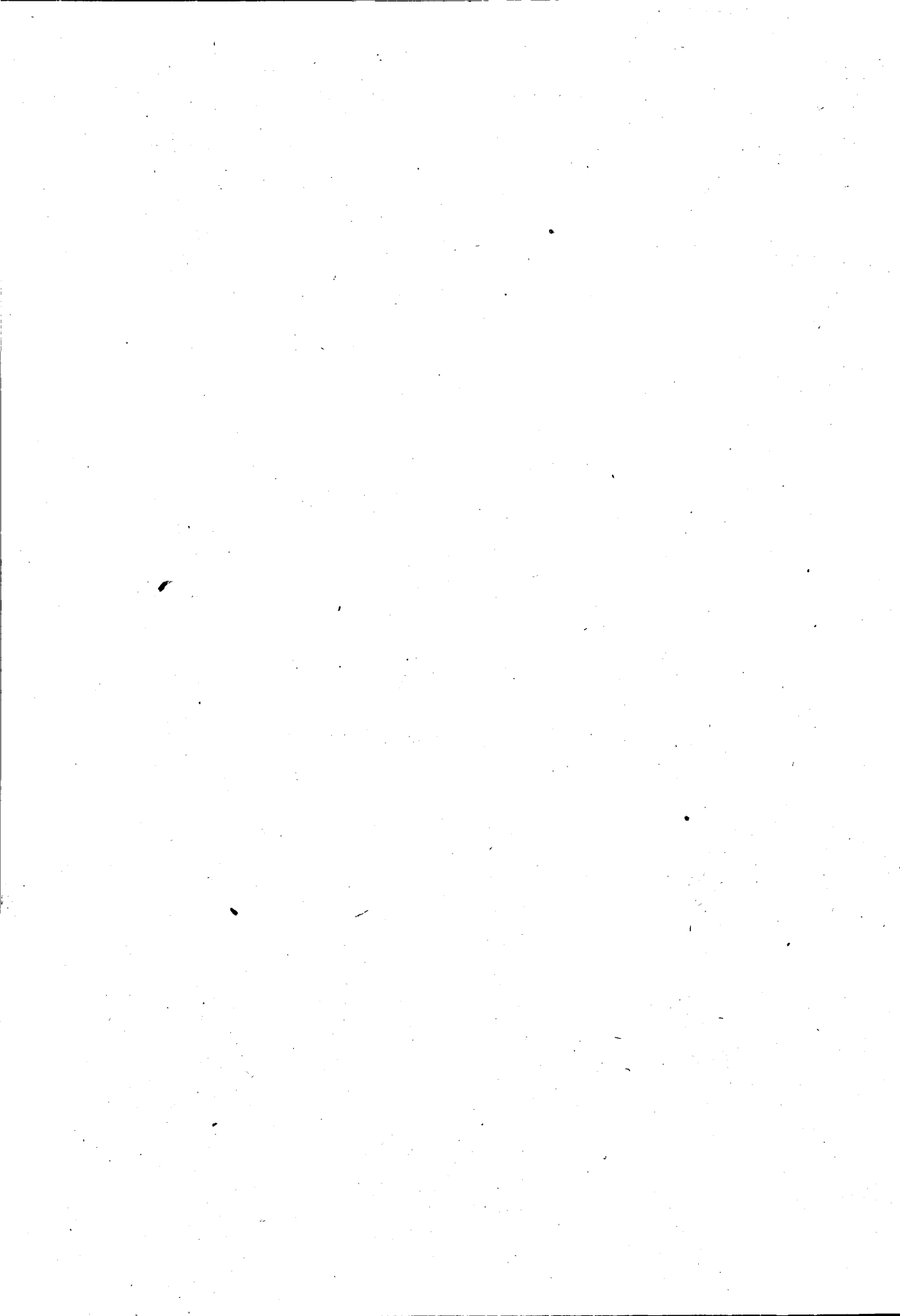
7. A passzív nyelvtudás elsajátításához, tehát a megértéshez, olvasáshoz segítséget nyújtanak a kevésbé produktív vagy akár az improduktív, de eléggé gyakori képzők is, hiszen aki nyelvet tanul, annak az egész szókincs fontosabb szavait, tehát a régi képzésű szavakat is meg kell tanulnia. Mivel a modern nyelvoktatási pedagógia sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít — szerencsére — az élő szókapcsolatok és beszédfordulatok elsajátításának, mint azelőtt, s a nyelvtani szabályok szerepét sem túlozta el, a kevésbé produktív képzők megtanítására csak magasabb fokon és ott is csak a megismerés fokán kerülhet sor. Ez a szempont a tanítási anyag józan elosztására is némi fényt vet.

Végül még egy megjegyzés. A nyelvoktatás és nyelvtanítás szempontja követelményeket támaszt a nyelvelírással szemben, amennyiben egészen pontos szabályokat, pontos listákat követel. Egy l'art pour l'art nyelvtanban kisebb-nagyobb elnagyoltságok lehetnek. A nyelvoktatás azonban mondatalkotásra akar képesíteni, s ezért olyan pontos útbaigazításokat kell adnia, mintha egy fordítógép számára írna programot, ha egyáltalán akar szabályokat adni. A nyelvoktatásnak éppen ebből a szükségletéből következik, hogy nemcsak ő tanulhat a tudományos nyelvelírástól, hanem fordítva, ő is megtermékenyítheti a nyelvelírást. Egy nyelvtan számára elég volt eddig annak a megállapítása, hogy a magyar *-cska*, *-cske* és a *-ka*, *-ke* kicsinyítő képző egyaránt hozzájárul keresztnevekhez. A nyelvtanító azonban nem elégedhet meg egy ilyen általános és elnagyolt szabállyal. Neki olyan szabályra van szüksége, amelynek a segítségével a tanuló önállóan is tud szavakat alkotni, mintegy újra tudja teremteni a szókincsét. Ezért a nyelvoktató rákényszerül arra, hogy tüzetesebben, szinte statisztikailag megvizsgálja az eseteket. Példánk esetében előveszi a naptárt, s ott világosabb képet kap a kicsinyítő képzők használatára vonatkozólag. Rájön, hogy a keresztnevek általában nem a sokkal gyakoribb *-cska*, *-cske*, hanem a *-ka*, *-ke* képzőt veszik magukhoz: *Istványa*, *Pistike*, *Dezsőke*, *Lacika*, *Gézuka*, viszont az *-a*, *-e* végű nevek következetesen a *-cska*, *-cske* képzőt. Ezzel aztán olyan szabályt kapott, amellyel most már nyugod-

tabban mozoghat az *Istvánok* és *Lászlók* társaságában. A nyelvoktatásnak a nyelv pontosabb felmérésére való igénye hasonló a fordítógép szabatoságot követelő igényéhez, de ezáltal mind a nyelvoktatás, mind a fordítás segítségére lehet egy tüzetes tudományos nyelveírásnak is.

GOMBOCZ ZOLTÁN azzal a gondolattal fejezte be „Nyelvtudomány és nyelvtanítás” című, 1931-ben, tehát mintegy 30 évvel ezelőtt megírt cikkét, hogy „A nyelvtanítás kérdése bizonyos vonatkozásban tudományos probléma is”. Ha ennek a gondolatnak a jegyében csak igen kis mértékben is sikerült a nyelvnek egy újabb területére kiterjeszkednem, elértem célomat.

KÁROLY SÁNDOR

Hogyan érintkeznek az állatok?

(Beszámoló az újabb eredményekről)

Nyelvész nemzedékek, csakúgy mint a nyelv iránt érdeklődő többi kutató, feszült figyelemmel követték a méh-társadalom életéről szóló kitűnő tanulmányokat. Különös érdeklődést váltott ki K. VON FRISCH munkája. A szerző megfigyelte a mézgyűjtő útvijokról hazatérő méhek táncát. Ez a tánc hivatott ugyanis közölni a kasban maradt társakkal, hogy élelemre talált, s hogy merre, milyen irányban található és milyen minőségű ez az élelem. FRISCH és tudós társainak kutatásai — melyek ROSCH¹ úttörő vizsgálataiu alapulnak — minden bizonnyal a jelenkori tudomány legérdekesebb eredményei közé tartoznak. Ha maradéktalanul akarjuk élvezni ezt az irodalmat — már csak szórakozásképpen is — a leghelyesebb, ha FRISCH eredeti írásait olvassuk. Könnyen hozzáférhető az Egyesült Államokban tartott három előadását tartalmazó kis kötet.²

Az emberi érintkezésből kiindulva a táncoló méhek esete tudományos példázat számba ment, és a méhek „primitív magatartásából” többen is aesopusi tanulságokat igyekeztek levonni. Így — FRISCHnek³ egy korai monográfiáját idézem — BÜHLER, a kiváló nyelvpszichológus, arra a következtetésre jutott, hogy semmiféle állati közösség sem élhet olyan vezérlő berendezés nélkül, amely szabályozza a közösség tagjainak kapcsolatát. Ez pedig elképzelhetetlen jelváltás és tárgyak cseréje nélkül. BÜHLER metaforái már a kibernetikai modellt sejtetik: „Und diese Steuerungsmittel die wir exact beobachten können, sind das vormenschliche Analogon zur Sprache.” BÜHLER elképzelhetetlennek tartja, hogy tárgyak cseréje jelváltás nélkül jöhessen létre az állati közösségben, s így arra a következtetésre jut, hogy egy biológiailag megalapozott nyelvelméletnek a méhek kommunikációjáig kell visszanyúlnia: „soweit muß eine wohlfundierte Sprachtheorie ausholen und dann noch eine letzte Horizonterweiterung vornehmen.”⁴

KROEBER antropológiai szemszögből nézi a nyelvet. Ismételten egybevettette — egyezéseket és eltéréseket keresve — az emberi nyelvet más fajok-

¹ G. A. ROSCH, Untersuchungen über die Arbeitsteilung im Bienenstaat: Z. vergleich. Physiologie 2 (1925), 571—631, 12 (190), 1—71.

² Bees: Their vision, chemical senses, and language. Ithaca, New York 1950. Lotz János ismertette a könyvet a Word 7. kötetében (66 és k.). Vö. még: K. VON FRISCH, The dancing bees. London 1954, mely az „Aus dem Leben der Bienen” (Berlin 1953) 5. kiadásán alapul.

³ Über die 'Sprache' der Bienen: Zool. Jahrb., Abt. allg. Zool. und Physiol., 40 (1923), 1/186.

⁴ BÜHLER, Sprachtheorie. Jena 1934, VI—VII.

nak, egyebek között a méheknek kommunikációs rendszerével.⁵ Kiemelte a jelek (Zeichen) és jelképek (Symbol) közötti szerkezeti és funkcionális különbséget. „Több nyelvessel megvitattam e tényeket”, írja, „és arra jutottunk, hogy a méhek közlései csupán jelek, jelzések” („mere signs or signals”) és „nemigen igyekeztünk a közlések szimbolikus jellegét kutatni”. Ezért alaposabban szemügyre vette a dolgot. Bár munkája során sikerült a nyelv különböző aspektusaira rávilágítania, nem tudta önmaga számára megnyugtató módon megválaszolni eredeti kérdését, vajon a méhek közötti érintkezés valóságos vagy ál-szimbólumokon alapul-e. Ennek alighanem az volt az oka, hogy nem sikerült tisztázni a két alapfogalom, a 'jel' (sign) és 'jelkép' (symbol) közötti különbséget.⁶

Négy nyelvészről is tudunk, akik azért foglalkoztak az *Apis mellifera*-val, hogy a *Homo sapiens*-t jobban megismerjék. LAZICZIUS GYULA a nyelvi funkciók mibenlétét igyekezett a méhek példájával megvilágítani. LAZICZIUS, a korabeli felfogást követve, három funkciót különböztet meg: a kifejező, a felhívó és az ábrázoló funkciót. Az utóbbit tekinti a legemberibbnek. A méhek képesek ugyan jelzéseket leadni és felfogni, ezeknek a jelzéseknek azonban nincsen ábrázoló funkciójuk. Ha valaki az ilyesfajta közléseket emberi beszédé tudná átalakítani, úgy ezek indulatszavak lennének. A beszélő szempontjából feszültséget keltenek, a hallgató szempontjából felszólító jellegűek, meghatározott utasítások végrehajtására hívnak fel.⁷ Nem szabad elfelejtenünk, hogy LAZICZIUS megjegyzései, akárcsak BÜHLERÉ, FRISCH korai munkáin alapulnak. Míg a méhek érintkezésének formális jegyeit már akkoriban pontosan megfigyelték és aprólékosan le is írták, két további évtizedbe került, míg ezt a titkos kódot meg is tudták fejteni.

LOTZ JÁNOS rámutatott már arra, milyen tanulságos ennek a felfedezésnek a története mindazok számára, akik a jelentést kirekesztik a nyelvtudományból. „Miután megdőlt az a legelső feltevése, hogy egy két szavas kóddal van dolgunk, melyben a kórtánc a virágporra utal, a potroh mozgása pedig a nektárra, a táncot az általános izgalom jelének tekintették, melynek nincsen meghatározott mondanivalója. 1946-ban azonban maga VON FRISCH bizonyította be, hogy a tánc igen pontosan körülhatárolt jelentéssel bír.”⁸

LOTZ volt az első nyelvész, aki strukturálisan elemezte a méhek kommunikációját, és ezáltal megteremtette a méh-tánc és a nyelrendszer egybevetésének alapját. Az eredményeket a következő ábrában foglalja össze (1. ábra).⁹ Tömör formában sorolja fel a nyelv és a méhek érintkezésének megkülönböztető jegyeit. LOTZ nyomán ugyanezt teszi BENVENISTE.¹⁰ Később HOCKETT vetette egybe négy ízben is a kettőt, tágabb perspektívában.¹¹ Ugyanabban az

⁵ Vo. D. HYMES nekrológja: *Language* 37 (1961), 1–28.

⁶ A. L. KROEBER, *Sign and symbol in communications*: *Proc. Nat. Acad. Sci.* 38 (1952), 753–757.

⁷ LAZICZIUS, Gy., *Általános nyelvészet*. Budapest 1942: 135.

⁸ J. LOTZ, *Symbols make man*: *Frontiers of knowledge in the study of man*. New York 1956: 228.

⁹ A szerző engedélyével készült a reprodukció, J. LOTZ, *Speech and language*: *J. Ac. Soc. Amer.* 22 (1950), 715.

¹⁰ E. BENVENISTE, *Animal communication and human language*: *The language of the bees*: *Diogenes* 1 (1952), 1–7.

¹¹ C. F. HOCKETT, *A course in modern linguistics*. New York 1958. 64. fejelet. — *Animal 'languages' and human language: The evolution of man's capacity for culture*. Ed. J. N. Spuhler. Detroit 1959: 32–39. — *The origin of speech*: *Scientific American*

évtizedben, amikor ezek a „glottocentrikus” elméletek kerültek előtérbe, felhíva a jelenségre a nyelvészek figyelmét, sok minden történt a biológia terén is. A zoológia és pszichológia találkozásából egy új tudomány, az ethológia született, mely szűkebb értelemben az állatfajok mozgásának összehasonlító anatómiáját tartalmazza, tágabb értelemben pedig az állatok magatartásának tudományos leírását.¹² Fontos eredményeket értek el a többé-kevésbé komplex jelző mozgások filogenetikai elemzésében is. A jelzések vagy ugyanazon faj egyedekének, vagy olykor a jelzést leadó állat környezetében levő más fajhoz tartozó egyedekének. Bevezették a szerzők a „ritualizálás” fogalmát¹³ és kritikai elemzésnek vetették alá.¹⁴ Ami pedig a méheket illeti: kiderült, hogy jelző táncuk lényeges elemei más rovaroknál is fellelhetők ugyan, de egyik faj sem használja fel a táncban rejlő társadalmi lehetőségeket olyan alaposan, mint a méh. A széles körbe elterjedt nézet, miszerint a méh jelzéseinek jelentésköre az élelem minőségének és helyének közlésére korlátozódik, megdőlt LINDAUER felfedezésével. Kiderült, hogy a méhek csaknem azonos kód alapján jelzik, milyen helyeken létesíthető egy új kaptár.¹⁵

A szó szoros értelmében tanítómesterének, FRISCHnek nyomdokaiban haladva járta be Észak-Amerikát tíz évvel később LINDAUER. 1959 tavaszán Harvardban tartott előadásai képezik kitűnő munkájának, a „Communication a mong social bees”-nek alapját. Könyvében egybegyűjti a méhek érintkezésével kapcsolatos újabb eredményeket, melyeket FRISCH munkásságának köszönhetünk. Mondanivalóját LINDAUER négy pont köré csoportosítja. Vannak-e egyszerű, elemi, filogenetikailag régebbi formái a méhek kommunikációjának, melyek a tánc alkotó elemeivé váltak az idők folyamán? Találkozunk-e a táncal rokon fajoknál is? S ha igen, milyen jellegű ez a tánc, és mi a funkciója? Eddigélé ismeretlen jelentés-rétegekhez vezet-e el a tánc? S végül: milyen érzékelő mechanizmusok segítségével történik a hírvitel?

LINDAUER könyve ezzel a mondattal kezdődik: „Végső fokon minden állat társadalmi lény.” Ennek a tételnek az a lényege, hogy minden társulás bizonyos fokú kommunikációt tételez fel. Az egysejtűek jeleket váltanak;¹⁶ egy sejthalmaz szervezetté válik, ha a sejtek hatnak egymásra. A többsejtűek a társulásnak különböző formáit ismerik. A legegyszerűbb fokozaton alkalmi társulás

203 (1960), 88—96. — Logical considerations in the study of animal communication: Animal sounds and communication. Ed. W. E. Lanyon & W. N. Tavolga. Washington 1960.

¹² A kérdés hátteréhez vö. R. A. HINDE, Some recent trends in ethology: Psychology: A study of a science 2, General formulations, learning, and special processes. Ed. S. Koch. New York 1959. Az újabb irodalomra utal W. H. Thorpe tanulmánya: Comparative psychology: Ann. rev. psych. 12 (1960), 27—50. Továbbá: M. LINDAUER, Ethology: Ann. rev. psych. 13 (1962), 35—70; D. G. M. WOOD-GUSH, Comparative psychology and ethology: Ann. rev. psych. 14 (1963) 175—200. Legrészletesebben FR. KAINZ elemzi az idevágó irodalmat: Die 'Sprache' der Tiere. Stuttgart 1961. P. Marler a zoológus szemszögéből elemzi az állatok kommunikációját, mint rendszert C. W. MORRIS és C. CHERRY modelljeinek segítségével: The logical analysis of animal communication: J. theoret. biol. 1. (1961), 295—317.

¹³ N. TINBERG, 'Derived' activities; their causation, biological significance, origin and emancipation during evolution: Quart. rev. bio. 27 (1952), 1—32.

¹⁴ A. D. BLEST, The concept of 'ritualisation': Current problems in animal behaviour (Ed. W. H. Thorpe és L. O. Zangwill) Cambridge, 1961. 6. fejelet.

¹⁵ M. LINDAUER, Schwarmbienen auf Wohnungssuche: Z. vergleich. Physiol. 37 (1955), 263—324.

¹⁶ Lásd J. B. S. HALDANE, La signalisation animale: L'année biologique 58 (1954) 89—98.

segítségével biztosítják a faj fennmaradását. Amikor ez a társulás az utód megjelenéséig áll fenn, családi közösségről beszélhetünk; a csoport tagjai együtt élnek, de az együttélés nem szünteti meg önállóságukat. Ennek a legszemléletesebb példáival a rovarvilágban találkozunk. Másfelől: egyazon faj tagjai, (amelyek nem szükségszerűen egy anya magzata) valamilyen okból — így például egymás kölcsönös támogatása végett — társulnak, mint a delfinek.¹⁷ Mindenfajta társulásban — akár átmeneti, akár állandó jellegű, akár divergens vagy konvergens, egyszerű vagy komplex — az egy fajhoz tartozó egyedek felismerik egymást, s közölni tudják egymással földrajzi és társadalmi helyzetüket, valamint pillanatnyi állapotukat.¹⁸

Kimutatták már, hogy amikor egy nyelvésznek új nyelvet kell megismernie, úgy jár el, mintha titkos írással — nem neki szóló, ismeretlen kódon alapuló közléssel — lenne dolga.¹⁹ Hasonló helyzetben van az állatok közléseivel foglalkozó kutató. Ráadásul olyan kérdéseket is meg kell oldania, melyek fel sem merülnek, ha emberi nyelvekkel foglalkozunk. Így például azt sem tudhatja, milyen csatornán vagy csatornákon át közvetítették a (feltételezett) hírt. Éppen ezért első feladata, hogy meghatározza, mely érzékszervek segítségével történt a közlés, hiszen „az energiaátvitel bármely fajtája a közlés szolgálatába állítható”.²⁰ A nyelvész vitás esetekben többféle módon közelítheti meg ugyanazt a nyelvi jelenséget. Egyidejűleg alkalmazhatja a fiziológiai, az akusztikai és olykor az érzéklési (perceptuális) fonetika terminológiáját. Bizonytal akad majd egy-két hézag a montázson, de nagyjában-egészében elfogadható képet ad. A zoológus is meghatározza valamelyik állatcsoport kommunikációjának jellemző vonásait, leírhatja, hogyan adták le a jelzést, hogyan továbbították, hogyan fejtették meg, de aszerint, hogy ezt vagy amazt a nomenklatúrát választja, merőben ellentétes eredményekre jut, melyek legkevésbé sem alkotnak harmonikus egészet. Olykor a jeladó szervet írják le, mint például a szentjánosbogárét. Ma már pontosan tudjuk, milyen kémiai folyamaton alapul ez a jeladás.²¹ Máskor a közvetítő közeg tulajdonságai kerülnek előtérbe. Így például a „palackorrú” delfinek hangjairól és ultrahangjairól szóló tanulmányok esetében. A jel/zaj viszony kiváló spektrografikus ábrázolását azonban nem egészíti ki a jeladás mechanizmusának véglegesnek tekinthető jellemzése, mely nélkül nem érthetjük meg a jel keletkezését; nem is szólva a magnetofonszalagon rögzített közlések „jelentéséről”.²² Többnyire a felfogó szerv áll az érdeklődés központjában, mint például a kutya

¹⁷ A. ALPERS, *Dolphins: The myth and the mammal*. Cambridge, 1961, 85—6, 102—3.

¹⁸ Mindezt részletesen tárgyalja A. PORTMANN (*Animals as social beings*. New York 1961) a szitakötőkkel és más állatokkal kapcsolatban.

¹⁹ R. JAKOBSON—M. HALLE, *Fundamentals of language*. The Hague 17—19.

²⁰ R. M. FANO, *Transmission of information*. New York—London 1961: 9.

²¹ J. B. BUCK, *Studies on the firefly II. The signal system and colour vision in *Photinus pyralis**: *Physiol. zool.* 10 (1937), 412—419.

²² J. C. LILLY és A. M. MILLER, *Sounds emitted by the bottlenose dolphin*: *Science* 133 (1961) 1689—1693; *Vocal exchanges between dolphins* uo. 134 (1961), 1873—1876. Vö. még: J. J. DREHER, *Linguistic considerations of propoise sounds*: *J. Acoust. Soc. Amer.* 33 (1961), 1799—1800. Legutóbb M. C. CALDWELL, R. M. HAUGEN és D. K. CALDWELL számoltak be a delfinek kontextushoz kötött hangos jeladásairól: „High-energy sound associated with fright in the dolphin”: *Science* 138 (1962), 907—908. Ugyanerről még: J. C. LILLY, *Distress call of the bottlenose dolphin. Stimuli and evoked behavioral responses*: *Science* 139 (1963), 116—118.

szaglószervények esetében.²³ Valamilyen módon, például kémiai úton, leadott jelzések különféleképpen értelmezhetők. Így a szagló-vagy az ízlelőszerven keresztül. Másfelől: különböző természetű jelzések — így a testfelület elszíneződése — vagy nagyobb mozdulatok — pl. a ló fülének mozgása — a vizuális csatornán át foghatók fel. A felvevő szervből kiinduló osztályozás lényegében véve egyszerűbb és gyakorlatilag hasznosabb keretet nyújt, amint ez MARLER összefoglaló tanulmányából is kitűnik.²⁴

„A legegyszerűbb közlés kémiai úton történik”, írja LINDAUER. Fontos szerepet játszik a kémiai érzéklés más állatoknál is. Talán csak a madarak képeznek kivételt. LINDAUER egyszerűnek tekinti a kémiai kommunikációt, mivel a variációs lehetőségek csekélyek. A szarvas ugyan kétféle szag-szignált tud leadni az ösvény megjelölésére — az egyik segítségével összefogja a csordát, a másikkal kijelöli körzete határait, s ezáltal elriasztja a hím vetélytársakat — ezt a kétféle jelt azonban két különböző szerv segítségével adja le: a patamirigy és a szemmirigy segítségével. Aki görényt gázolt el kocsijával az országúton, jól tudja, milyen undorító és milyen tartós szagélményt vált ki hirtelen ez az incidens. A rugalmasságnak ebben a hiányában rejlik azonban a szaggal történő közlések egyik előnye. Így képes éppen az egyed a jövőben is érintkezni egy másik egyeddel. S ami még fontosabb: az egyed, visszacsatolás (feedback) segítségével önmagával is érintkezhetik a jövőben.²⁵

A kémiai hatások tartósságát példázza egy lazaccal végzett kísérlet. Ifjúságától öreg koráig (hároméves korától ötéves koráig) megőrizte otthona szagának emlékét és a tengerből visszatalált „szülő folyójába”.²⁶ A kutya-féle ragadozók (canine predators) és más emlősök (így a medve, a bölény stb.) ugyanarra használják a vizeletüket, mint mi egy másik kémiai anyagot, a tintát — mely utóbbinak, amint ULDALL írja, „a nyelvészek korántsem szenteltek olyan nagy figyelmet, mint a levegőnek”.²⁷ Holott a nyelv grafikus arculatának, az írásnak éppúgy megtalálható a mása az állattársadalomban, kiváltékkal az emlősöknél, akárcsak a beszédnek.

A kommunikációnak egy másik elemi formája a méhek társadalmában az „élelmiszer-átvitel”: a táplálékkal együtt döntő fontosságú híreket adnak át. Az élelem-cserének (trophallaxis) háromféle jelentősége van. Először is a „piac” adta lehetőségek felől tájékoztat. (Csak az elsőrangú élelmiszerforrás váltja ki a felhívó táncot.) Másodszer a hőmérsékletszabályozáshoz szükséges vízmennyiség mértékét jelzik, mivel a szükséglet egyenesen arányos az élelem szállítási idejével. Végül is, harmadszor a méhkirálynő jelenlétéről vagy távollétéről tájékoztat, mivel az élelem abból az anyagból tartalmaz parányi töredékeket, melyet a méhkirálynő testének nyaldosása során szednek fel a méhek.

²³ S. NEUHAUS, Die Unterscheidungsfähigkeit des Hundes für Duftgemische: Z. vergl. Physiologie 39 (1956), 25—43.

²⁴ P. MARLER, Developments in the study of animal communication: Darwin's biological work: Some aspects reconsidered. Ed. R. P. Bell Cambridge, 1959, 150—206, 329—334.

²⁵ A kémiai úton történő érintkezésről szóló legújabb összefoglaló és elméleti tanulmányok: J. B. S. HALDANE, Animal communication and the origin of human language: Science progress 43 (1955). E. O. WILSON's, Chemical communication among animals: Recent progress 19 (1963), 673—716; népszerűbb egy másik cikke: Pheromones: Scientific American 208 (1963), 100—114.

²⁶ A. D. HASLER, Homing orientation in migrating fishes: Ergebnisse der Biologie 23 (1960), 94—115.

²⁷ H. J. ULDALL, Speech and writing: Acta linguistica 4 (1944), 11—16.

Így azután a királynő elköltözésekor néhány óra leforgása alatt gondoskodni tudnak a királynő pótlásáról.

LINDAUER, miután rámutatott a táplálék jelzőszerepére, könyvének hátralevő öt fejezetét a tánc hírközlő szerepének szenteli. Részletesen foglalkozik a méh szaglószerével, ízlelőszerével, szemével, egyensúlyérzékével, de még csak futólag sem tér ki arra a sokat vitatott kérdésre, vajon képes-e a méh a hanghullámok érzéklésére, s ha igen, vajon felhasználják-e a hangot közlés céljára. Más forrást kell keresnünk tehát, ha a méhek hangérzéklésével akarunk foglalkozni. Bőséges anyagot találunk erre HASKELL kézikönyvében.²⁸

Igen figyelemre méltóak azok a feltevések, melyek szerint a mézgyűjtő méhek hang útján érintkeznek a kasban levő dolgozókkal, ha hallótávolságban bukkantak élelemre. Hiszen maga LINDAUER is azt írja, hogy „számos megoldásra váró kérdést vet fel a méhek távolság-jelzése” (111). Bizonyos ma már, hogy legalábbis a 600–2000 Herzes frekvenciatartományba eső hangoknak hírközlő értékük van.²⁹

LINDAUER ismertnek tekinti az élelmiszerkeresés közben járt körtáncot mint a közelre utaló globális jelzést, és a potroh-riszáló táncot mint a távolra utalás kalibrált eszközét.³⁰ Ezért csak röviden vázolja mindezt a második fejezet elején. Utalni kellett volna W. STECHE igen érdekes vizsgálataira, melyek több évvel megelőzték a fajok — pontosabban az emberek és delfinek — közötti érintkezéssel kapcsolatos közfeltűnést keltő kísérleteket. STECHE bebizonyította, hogy az ember is képes a mézelő méhek módjára érintkezni. Egy enyhén illatosított mesterséges méhet helyezett egy méhkasba. A lép felszínén mozgó méh testének rezgéseit távolról elektronikusan vezérelte. Sikerült a „trójai faméhet” ügyes mozgatásával az eleven méheket is „programoznia”: kisvártatva körülrajzolták a mű méhet, majd elindultak a jel által megadott irányba és rá is akadtak a nektárra.³¹

²⁸ P. R. HASKELL, *Insect sounds*. Chicago 1961. Lindauer bizonyította be ezzel szemben, hogy a fullánktalan méhek (*Meliponinae*) esetében az élelemgyűjtő méh zümmögésének „bizonyos köze van” a kasbeli méhek riasztásához.

²⁹ A. M. WENNER, *Communication with queen honey bees by substrate sound: Science* 138 (1962), 446–447. Nem ismerjük a méh hallószervét. Annyit tudunk azonban, hogy a kas falán át leadott rezgésjelek „cirpelést” váltanak ki a méhekből. A levegőn át leadott jelzések hatástalanok.

Ismertetésem lezárása után néhány hónappal egy sor érdekes új felfedezéssel ismerkedtem meg H. Esch müncheni laboratóriumában. Igyekszem röviden összefoglalni a főbb eredményeket: A potroh-riszálásnak csak akkor van jelzőszerepe, ha döngicsélő hang kíséri, azaz voltaképpen redundáns kísérő jelenség s nem önálló jelzés. A hang időtartama tudatja a dolgozókkal, hogy milyen távol van a nektár-forrás. Így például egy 0,4 sec dongás 200 métert jelez, 8 sec 10 000 métert és így tovább. Minél jobb a talált táplálék, annál hangosabb a zsongás. A távolság és minőség együttes jelzése rendkívül ökonomikus. A hangadás nem monológ, mivel a dolgozók szaggatott cirpelő hanggal jelzik, hogy „felfogták a jelet”. Ha a hírnök meghallja a választ, abbahagyja a táncot és a dolgozók körülszimatozhatják, hogy meggyőződjenek róla, milyen minőségű a talált nektár. Ha nem hagyja abba a táncot, a többi halálra szurkálja. Népszerű beszámolók ismertetik ezeket a drámai kísérleteket (*Time* 1963. május 31, *Der Spiegel* 1963. június 19; vö. H. Esch, *Über die Schallerzeugung beim Werbetanz der Honigbiene: Z. vergleich. Physiol.* 45, 1961, 1–11; *Auch Lautausserungen gehören zur 'Sprache' der Bienen: Die Umschau in Wissenschaft und Technik* 10–1962, 293–296).

³⁰ Vo. H. FREI: *Systemes de deictipues: Acta Ling.* 4 (1944), 111–129.

³¹ How to talk to a bee: *Time* 1959, február 9, 34. l. L. és M. MILNE azzal foglalkoznak, hogy milyen módon lehetne a mezőgazdaságban hasznosítani az emberek és méhek között létesített rezgés-nyelvet: (*The senses of animals and men*). New York 1962, 35–36.

A méhkas nemcsak gyerekszoba, mint a madárfészek, mely nem egyéb bölcsödévé átalakított keltetónél. Több annál: a méhraj találkozó helye, társadalmi központ — egyszerűen igazi otthon. Ezért nem meglepő, hogy megfelelő lakóhely keresése nem kisebb probléma a méhtársadalom számára, mint az élelemszerzés. Ennek ellenére csak az utóbbi évtizedben vált ismertté, hogy milyen döntő szerepet játszik a méhek tánca egy megfelelő otthon felkutatása során. A második fejezet további részében LINDAUER ennek módozatairól számol be. Leírja, hogyan jelentik tánc segítségével a felderítő méhek, ha megfelelő lakóhelyre akadtak: hogyan egyeznek meg a méhek rajzás előtt abban, hogy a felkínált helyek közül melyiket válasszák; hogyan jön létre a megegyezés; hogyan értékelik az új otthon minőségét; s hogy mely méhekre esik a fedező szerep.

A potroh-tánc pragmatikus hírértékét nem a mozgásforma variálása határozza meg, hanem egy és ugyanazon forma fizikális kontextusa. HOCKETT már utalt erre,³² de megfigyelése némi módosításra szorul: igaz, hogy a tánc jellege lényegében azonos marad, változik azonban a tánc időtartama. Mivel a hír az egész rajt közelről érinti, a hír közlése gyakran öt percig is eltart vagy akár egy álló napig elhúzódhat. LINDAUER például egy, megszakításokkal, öt napon át folyó vitáról számol be, és egy olyan légi huzavonát is említ, mely kéthetes tánc után megegyezés nélkül ért véget. Nyilvánvaló az elhúzódás biológiai funkciója. Minél hosszabb a tánc, annál több méh tekintheti meg a kijelölt helyet rendes körülmények között, hogy azután irányíthassa a rajt. A dolgozó méh életében ritka, talán egyszeri esemény, az otthon-keresés, míg igen gyakran nyílik alkalma étel-forrásokról értekezni.

Van-e strukturális nyelvjáráskutatás, vehetjük fel, kérdezhetjük WEINREICHHEL,³³ a dialektológia fogalmát az állatvilágra is kiterjesztve. Nem kétséges, hogy a válasz csak igenlő lehet. Még akkor is, ha a madárvilággal kapcsolatos irodalomra szorítkozunk. „Jól tudjuk, hogy a madarak éneke fajoként meghatározott jellegű, s megkülönböztető jegyként szolgálhat. A megadott határokon belül azonban fajoként és földrajzi helyenként változhat.³⁴ A rendelkezésünkre álló gazdag példatárból hadd utaljunk a pinty madarakra, amelyeknél a földrajzi elkülönülés valóságos nyelvjárásokat hoz létre. Azaz genetikus eltérésektől független helyi különbségekkel találkozunk. A nyelvjárási körzetek mérete igen különböző lehet. Kiterjedhet egy skót szurdok völgyre (glen), máskor meg egy út és egy vasútvonal által elhatárolt mozaikkockára korlátozódik, Stuttgart közelében, amint ez H. SICK leírásából ismeretes³⁵. WEINRICH meghatározása szerint a szinkronikus nyelvjáráskutatás „részben eltérő rendszereket vet egybe és az azonosságon belül jelentkező eltérések szinkronikus következményeit írja le”. Ez történt a vad varjakkal végzett ismételt kísérletsorozatok esetében. Az amerikai varjú arról ismeretes, hogy riasztó károgaással kergeti el a többi varjat. Kétségbeesett hangot hallat, ha elfogják, és hívójelet ad, ha ragadozó madarat vagy macskát lát. Ezeket a hangos jeleket magnetofon segítségével rögzítették, és amikor lejátszották egy másik amerikai erdőben, vad varjak között, a várt hatást érték el vele. De amikor ugyanezt a kísérletet Franciaországban ismételték meg, a varjak

³² Logical considerations. I. m. 410.

³³ Word 10 (1954) 388—400.

³⁴ W. H. THORPE, Bird-song. Cambridge, 1961: 99.

³⁵ Über die Dialektbildung beim 'Regenruf' des Buchfinken: J. orn. 87 (1939), 568—592.

vagy rá sem hederítettek a kiáltásokra, vagy olyan jelek hallatára gyűltek össze, melyek amerikai társaikat éppen ellenkezőleg, elriasztották volna. A pennsylvánai rab varjak rendellenesen reagálnak majnai társaik hívására és megfordítva. A két vidék között szabadon vándorló varjak átmenetet képeznek: mindkét nyelvjárást megértik.³⁶

Az ismertett könyv megjelenése óta sokan foglalkoztak e könyv harmadik fejezetében tárgyaltakkal. Többek között maga FRISCH is.³⁷ Mindkét szerző WEINREICH szavaival élve, diachronikus nyelvjáráskutatással foglalkozik, azaz a divergens jelenségekkel: „részleges különbségek fokozódását tanulmányozza a hasonlóság rovására, és lehetőleg igyekszik egy korábbi nagyobb fokú hasonlóságot rekonstruálni.” Hat fajtán — olasz, osztrák, német, pun (?), kaukázusi és egyiptomi madarakon — végzett megfigyelések tanúsága szerint az *Apis mellifera* különböző változatain belül különbségek voltak tapasztalhatók mind a tánc jelölési módjában, mind a tánc ritmusában. Így például, ha a kas és az élelemforrás közötti távolság 100 méter, kiszámították, hogy 15 másodpercenként hány nyolcas formájú fordulatot végeznek változatoként, így 7,95, 8,4, 9,9, 9,05, 9,8 és 9,25. Tekintettel ezekre a kis nyelvjárási különbségekre, felmerül a kérdés, vajon nem értik-e félre egymást a méhek, ha különböző változatok keverednek ugyanazon rajban. Egy osztrák (*A. mellifera* var. *carnica*) és egy olasz méh (*A. mellifera* var. *ligustica*) keveredhetnek, mivel ugyanahhoz a fajhoz tartoznak. Ha egy rajba kerülnek, harmonikusan együttműködnek, és kölcsönösen felelnek egymás táncára. A kommunikáció során azonban zavarok keletkeznek. Ha például egy osztrák méh egy olasz méhtől arról értesül, hogy az élelem 100 méterre van a kastól, 120 méternyire száll, mivel osztrák módra értelmezi az olasz nyelvjárást. És megfordítva: egy olasz méh csak 80 méterre repül, ha osztrák méhtől kapta a 100 méterre vonatkozó információt. Ezek a kísérletek az „alanyok” ellenőrzését célzó módszerekre emlékeztetnek, melyek azt hivatottak tisztázni, hogy a nyelvközösség tagjai milyen mértékben értik meg egymást,³⁸ de a nyelvész irigylkedve látja, milyen pontosan határozzák meg méhészkollégái a változatokat és a váltakozás fokát.

Jó dolog, hogy az „alanyok” könnyen megközelíthetők, ami pedig — a nyelvjáráskutatásról az összehasonlító nyelvészetre áttérve — az írott szövegek hiányát illeti, az sem okoz leküzdhetetlen nehézséget. Kiderült, hogy a méhek tánca is megközelíthető filogenetikai szempontból, jóllehet komplex jelenségről van szó, mely ráadásul nem hagy olyan kézzelfogható nyomot, mint teszem azt a kővületek vagy a természetek megkövesedett települései. Ha követni akarjuk az időben visszafelé haladva a méhtáncot, más *Apis* fajok közlési rendszerét kell tanulmányoznunk. Ezért kerekedett fel LINDAUER, hogy felkeresse a mézelő méh ősi lakhelyét, az indo-maláj vidéket, melyen minden rokonfaj megtalálható: az *A. indica*, az óriási *A. dorsata* és a törpe *A. florea*. A következőket tapasztalta: Mind a négy faj lényegében ugyanazt a kommunikációs rendszert használja — a körtáncot és a potroh riszáló táncot — élelemszerzésekör és új lakóhely kialakításánál. Csak a távolság megjelölésének módjában mutatkozott bizonyos különbség (a potrohriszálás ritmusában). Ezek a csekély különbségek is jelentékenyebbek azonban az egy fajon

³⁶ H. FRINGS et al., Reactions of American and French species of *Corvus* and *Larus* to recorded communication signals tested reciprocally: *Ecology* 39 (1959), 119—131.

³⁷ Dialects in the language of bees: *Scient. Amer.* 207 (1959), 119—131.

³⁸ C. V. VOEGELIN és Z. S. HARRIS, Methods for determining intelligibility among dialects of natural languages: *Proc. APS* 95 (1951), 322—329.

belül megfigyelhetőknél. Döntő felfedezést tett LINDAUER az iránymegjelöléssel kapcsolatban. A törpe méh nem képes fényélményt a mozgás nyelvén kifejezni. Ennek a fajnak a tagjai csak vízszintes irányban tudnak táncolni. VON FRITSCH a törpe méhek társadalmát ennek alapján primitívebb társadalomnak tekinti, mely kevésbé fejlett közlési rendszerrel rendelkezik.

Tovább követve a múltban a fejlődés menetét LINDAUER és mások figyelme az Apinae alcsoaládba tartozó fajokkal közeli rokonságban álló fullánktalan méhek felé fordult, melyek a Meliponinae alcsoaládba tartoznak. Alapos vizsgálat után arra az eredményre jutottak, hogy mind a tizenegy faj olyan közlési rendszerekkel rendelkezik, melyek segítségével mozgósítani tudják társaikat és egy megadott cél felé irányíthatják őket (72), de közlési módszereik sokban különböznek rokonaiktól. Az alapvető különbség abban áll, hogy az újdonsült Meliponát nem kizárólag a kasban szerzett értesülései irányítják az adott cél felé (közlési rendszerük nem terjed ki az irány és hely megjelölésére), hanem útjelzők és irányító méhek segítik őket, amikor a kasból kiszállnak. Ez a megoldás kevésbé tetszetős, de nem kevésbé eredményes, mint a szelid méhek eljárása. Egy ponton még felette is áll: a fullánk nélküli méheknel abban az esetben sem mond esődöt, ha az élelem a kasnál jóval magasabban vagy alacsonyabban fekvő helyen található.³⁹

A nyelvész a nyelvcsaládokból kiindulva igyekszik óvatosan haladva nagyobb történelmi egységeket rekonstruálni, melyeket szerencsétlen biológiai metaforával egyesek phyla és macro-phyla néven emlegetnek.⁴⁰ Az ethológus hasonlóképpen igyekszik a társadalomban élő rovarok közös sajátosságait kideríteni, majd (a magánosan élőket is magában foglaló) egész faj jellemzéséig eljutni. Ami a társadalomban élő rovarokat illeti, a legkomplexebb kémiai közlésrendszerrel a vöröshangyáknál (*Solenopsis saevissima*) találkozunk, melyet E. O. WILSON ír le ragyogó tanulmányában.⁴¹ Vizsgálata során WILSON meghatározza a vöröshangyák szag útján továbbított közléseinek hírértékét, és összehasonlítja ezeket az eredményeket a szelid méhek táncának hírértékével. Kiderül, hogy a kétféle közlés hírértéke megközelítően azonos (3-tól 5 bit jut az irány jelzésére és 2 bit a távolság megjelölésére). Más szóval minden egyes állatfaj gyökeresen különböző rendszerek segítségével lényegében ugyanazt a 8-tól 32 fokú iránytűt és egy négyes felosztású mércét használja (2. ábra). Mind a hangyák, mind a fullánktalan méhek rendszere mozgósít és egyszerűsmind irányt jelöl. Hadd utaljunk ebben az összefüggésben végül is a *Phormia regina* különös táncára. V. G. DETHIER rendkívül érdekes megfigyelései arra utalnak, hogy itt a méhtánc fiziológiai gyökereire bukkantunk.⁴²

³⁹ K. VON FRISCH, H. HERAN és M. LINDAUER, Gibt es in der 'Sprache' der Bienen eine Weisung nach oben und unten?: Z. vergleich Physiol. 35 (1953), 219—245.

⁴⁰ H. HOLJER megjegyzése szerint, melyet C. F. Voegelin cikkéhez fűzött (The dispersal factor in migrations and immigrations of American Indians: Migrations in New World culture history. Ed. R. H. Thomson. Tucson, Arizona 1958, 47—62). Érdemes talán utalni arra, hogy maga Darwin is metaforikusan használja a 'nyelv' szót: „a breed, like a dialect of a language”; „It may be worth while to illustrate this view of classification, by taking the case of languages; „Rudimentary organs may be compared with the letters in a word”; stb., Vo. S. E. HYMAN, The tangled bank. New York 1962, 33. Továbbá: A. SCHLEICHER, Die Darwin'sche Theorie und die Sprachwissenschaft. Weima 1873.

⁴¹ Chemical communication among workers of the fire ant: Animal behaviour 10 (1962), 134—164.

⁴² Communication by insects: Physiology of dancing: Science 125 (1957), 331—336.

LINDAUER munkájának negyedik fejezete a távolság és az irány jelzésének érzékelésével foglalkozik. Az utolsó fejezetben pedig a nap segítségével történő tájékozódás néhány kérdését veti fel. Beszámol a mesterséges fényforrással végzett kísérletekről, és egybeveti az „égi” és földi jelek tájékoztató szerepét.

Mielőtt rátérnénk a delfinek kommunikációjára, szeretnék néhány a tárgyhoz szorosan nem tartozó észrevételt tenni. HOCKETT tanulmányának (Man's place in nature); s ezen belül a méhek kommunikációjáról szóló rész ismertetése során, J. H. GREENBERG megjegyzi, hogy „mint ember” nem szívesen éri be azzal, hogy csak „technikai kiütéssel” tud a méhek fölébe kerekedni.⁴⁴ Alighanem úgy gondolja, hogy a méhek közlési rendszerét csupán egyetlen tényező különbözteti meg az emberi nyelvtől: „Minden emberi nyelv, az írott nyelvet vagy bármely más ábrázolási formát is beleértve, univerzális meta-nyelv. Ezzel a sajátossággal csak az emberi nyelv rendelkezik.” Hogyha meta-kommunikáción a kódolás módjára és az egymással érintkezésben álló felek viszonyára vonatkozó közléseket értjük, úgy elmondhatjuk, hogy ilyen-fajta magasabbrendű társadalmi tapasztalatcserével nem egy állatfajtánál találkozunk. Különösen behatóan foglalkoztak a kutatók a rhesus majmok meta-nyelvi közléseivel,⁴⁵ melyek segítségével gondosan megkülönböztetik a játékos és „komoly” közléseket.⁴⁶ Ebbe a kategóriába tartozik alighanem a mézelő méhek egyik ösztönös magatartási formája is. Amikor a dolgozó méhet kötelessége elszólítja a kasból, rajának illatmintáját egy erre a célra szolgáló szagszákocskában viszi magával (A viasz, a hímpor, a néktár párolgása egységes illatot ad a kasnak) A dolgozó méh visszaérkezésekor, közvetlenül mielőtt leszállna, megnyitja a szagmirigyét, s ezáltal mintegy bemondja a jelszót az öröknek. Az idegen dolgozó szaga harcias magatartást vált ki, a hazai méhet pedig készséggel befogadják.⁴⁷ Ha a C közösség b_1 egyede s_x jelzést ad le a C közösség b_n tagjának, a következőképpen ábrázolható az esemény:

$$b_1 - s_x - b_n.$$

Abban az esetben, azonban, melyet KOHLER írt le, a jelzés egy meghatározott C_i illatból áll. Ez biztosítja a C számára szükséges további kommunikációt. A hibás jel támadást provokálhat, az ezt követő tömegverekedés pedig az ellenfél meggyilkolásával végződhet. A jel tehát metakommunikáció céljára szolgál. s_m :

$$b_1 - s_m - b_n - - b_1 - s_x - b_n.$$

Második észrevételem egy nemrégiben keletkezett, másutt részletesen ismertetett feltevésre vonatkozik.⁴⁸ Amíg az embernél alacsonyabbrendű fajok

⁴⁴ S. A. ALTMANN, Social behavior of anthropoid primates: Analysis of recent concepts: Roots of behaviour. New York 1962, 277–285.

⁴⁵ Vö. J. RUESCH és G. BATESON, Communication. New York 1951, 209. Hockett, The problem of universals in language: Universals of language, ed. Greenberg, Cambridge, 1963. HOCKETT „reflexivitásként” könyveli el ezt a jelenséget.

⁴⁶ S. A. ALTMANN, Social behaviour of anthropoid primates: Analysis of recent concepts: Roots of behavior, ed. E. L. Bliss. New York 1962, 277–285.

⁴⁷ F. KOHLER, Wache und Volksduft im Bienenstaat: Z. f. Bienenforschung 3 (1953), 57–63.

⁴⁸ T. A. SEBEOK, Coding in evolution of signalling behavior: Behavioral Sciences 7 (1962), 430–442.

kizárólag analóg eljárás segítségével érintkeznek, a beszédben bizonyos hírek átviteléhez analóg eljárást használnak, más esetben pedig digitális eljárást. Ami pedig a méheket illeti, világos, hogy magatartásuk egy analóg számológéphez hasonlítható (ahogyan ezt már egy zoológus, utóbb pedig egy nyelvész is megjegyezte,⁴⁹ egy több-vagy-kevesebb típusú vezérlő berendezéshez, s nem pedig egy igen-vagy-nem típusú digitális számológéphez.

LINDAUER könyve, más felfedezésekről szóló beszámolókkal kiegészítve, lehetővé teszi, hogy kiegészítsük és helyesbítsük HOCKETT legutóbbi (1960-as) táblázatát, melyben a tánc 13 alapvető sajátosságát foglalja össze. HOCKETT a táblázat öt rovatába írt „plusz” jelet: (2) híradás, (4) felcserélhetőség, (7) szemantikus jelleg, (10) áthelyezés, és (11) produktivitás. Egy további „plusz” jelet tehetünk a teljes visszacsatolásra vonatkozó rovatba, hiszen minden táncos közönség híján félbehagyja a jeladást. „Plusz” jel kerül az önkényességre vonatkozó rovatba is, mivel a mozdulat lényegében olyan részekre bontható szét, melyek mind meghatározott hírelemekre vonatkoznak. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a semantikai mező mind az élelemforrás, mind az otthon megjelenését magában foglalja. HOCKETT egyetlen kategóriába foglalja a leadót, a csatornát és a felvevőt egy hangadás-hallás („vocal-auditory”) címke segítségével. Jobb lenne azonban ezt a három mozzanatot gondosan elkülöníteni. A hallgatóság szerepe például a méhek esetében önálló kutatási feladat. További mozzanatok az átkódolás lehetőségét rejtik magukban. Bizonyos irányvektorok a látás területéről (pozitív phototaxis) a gravitáció területére (negatív geotaxis) vihetők át. Végül magukban foglalják a meta-kommunikáció elemi formáját is.

Arisztotelész volt az első természettudós, aki a méhek táncára hivatkozott: „Mikor eléri a kast, lerázzák terhüket (aposeiontai 'megrázkódnak'), amikor pedig a méh ismét elhagyja a kast, három-négy társa kíséri.” Arisztotelész volt továbbá az első halbiológus, aki a delfint, helyesen, az emlősök közé sorolta, hozzátéve, hogy „a delfin, ha kivészik a vízből nyikkanó, nyögő hangot hallat a levegőben... ennek a teremtménynek hangja van (s így vokális hangot képes adni), mivel tüdeje és légsöve van, nyelve azonban nem szabad, s ajkai sem lévén, nem tud artikulált hangot képezni (azaz egy magánhangzóból és mássalhangzóból álló hangcsoportot”.

Amint ALPERS könyvében⁵² olvassuk, nemrégiben még alig tudtunk többet a palackorrú delfinről, erről a kistermetű fogas bálnáról (*Tursiops truncatus*), mint amit már elődeink i. e. 330-ban megírtak. 1961-ben viszont három hatalmas tanulmány jelent meg az Egyesült Államokban: ALPERS ügyes mesével átszótt tudományos ismertetésén kívül KELLOG és LILLY munkái láttak napvilágot,⁵³ nem is szólva SZILÁRD LEÓNNAK a delfinek hangjáról szóló böles szatirájáról. KELLOG és LILLY tanulmányai egyfelől az évszázadok folyamán felhalmozott megfigyeléseket összegezik. Ugyanakkor jelentős lépést tettek előre, s egy új tudományos játéknak, a vízi bioakusztikának vetették meg alapjait. A tudományos világ csak az utolsó huszonöt év folyamán szentelt komolyabb figyelmet az óceánok néma mélységeiben élő állatok hangos kom-

⁴⁹ HALDANE (1954) 97; Hockett (1959) 35.

⁵⁰ C. F. H. KALMUS, Analogies of language to life: Language and speech 5 (1962), 15–25; továbbá Sebeok i. m. 4. lábjegyzet.

⁵¹ Hist. anim. 624 és 536.

⁵² I. m. 17. lábjegyzet, 241–244.

⁵³ The voice of the dolphins and other stories. New York 1961.

munikációjának. A vízben élő lények természetesen más módon is képesek érintkezni egymással. A ráják nagyfeszültségű elektromos teret teremtenek maguk körül, a tintahal sötét folyadékot lövell ki, és az így keletkező festékfelhőbe burkolózik. „Üvöltés, kopogás, túlkölés, rikoltás, 'dugópukkanás' — régi hangok, váratlan, új helyszínen.” Mindezt ma hydrophon-eljárás segítségével vizsgálják⁵⁴. Óriási méreteket öltött napjainkban az új kutatási ág irodalma.⁵⁵

A füttyök, rikoltozások, cirpelések, csattogások, csikorgó hangok és a tengeri emlősök által kiadott egyéb hangok nyomán három új kutatási ág jött létre: a) a hangadás szerepe a térbeli tájékozódásban, b) a fajokon belüli és c) a fajok közötti kommunikáció. KELLOG főként a delfinek úszásmódjára összpontosította a figyelmét. Könyve meggyőzően bizonyítja, milyen fontos szerepet játszik a hangadás a delfin mozgásának meghatározásában: hogyan kerül ki éjszakai útja folyamán vagy zavaros vízben az akadályokat, hogyan állapítja meg a zsákmány helyét. A szerző kiváló pszichológus, aki nagy agyú emlősökkel végzett ötletes kísérleteiről ismeretes. Harminc évvel ezelőtt feleségével együtt egy hét hónapos csimpánz-bébit fogadtak be a családba, és viselkedését saját gyermekük magatartásával hasonlították össze.⁵⁶ Jelenleg munkája méltó folytatása D. R. GRIFFIN remekművének, aki azzal foglalkozott, hogy hogyan tájékozódnak denevérek, éjszakai madarak és vak emberek.⁵⁷ LILLY szenvedélyes hangvételeivel szemben KELLOG stílusa hűvösen tárgyilagos. Míg LILLY a retorikára helyezi a fősúlyt, KELLOG szenvedélytől mentesen, logikusan rendezi elel adatait.

KELLOG munkájának első fejezetében a palackorrú delfint (*Tursiops truncatus*) vagy röviden a delfint, a cetek rendjén (*Cetacea*) belül a fogas cetek (*Odontoceti*) alrendjébe sorolja. A fejezetet lezáró drámai esemény sejteti már a könyv második részének fő mondanivalóját. Szerencsés véletlen következtében sikerült egy húsz egyedből álló delfin „iskola” víz alatti spontán hangadásait rögzíteni. („Sem azelőtt, sem azóta nem sikerült ehhez fogható akusztikai eseményt megörökíteni. Eddigi megfigyeléseink ugyanis rabságban levő, magános állatokra vonatkoznak.”)

Könyvének második fejezetében a szerző főként a delfinek intelligenciájával foglalkozik: milyen mértékben képesek tapasztalatokat hasznosítani. KELLOG szerint erre jelenleg nem tudunk még megbízható választ adni, mivel

⁵⁴ H. N. TAVOLGA és J. C. STEINBERG, *Marine animal sounds: Science* 134 (1961), 288.

⁵⁵ J. M. MOULTON, 1500 publikációt tart számon: *References dealing with animal acoustics particularly of marine forms. Second compilation 1962. És: Addendum to second compilation, 1962 április (sokszorosítva)*. Általánosabb jellegű bevezetés a bioakusztikába G. TEMBROCK könyve: *Tierstimmen* (Wittenberg Lutherstadt 1959), mely további utalásokat tartalmaz 23 lapon át. Már az akusztikai tanulmányok többségét a palackorrú delfineknek szentelték, szó esik a foltos bálna, a horpadt hátú (saddleback dolphin) delfin, a fehér bálna és más cetfélék hangadásáról is. A leglényegesebb irodalmat megtaláljuk M. P. FISCH és W. H. MOWBRAY könyvének bevezető részében (*Production of underwater sound by the white whale or beluga, Delphonapterus leucas*, Sears Foundation: *J. of marine research* 20 (1962), 149–162).

⁵⁶ W. N. KELLOG és L. A. KELLOG, *The ape and the child*. New York 1933.

⁵⁷ *Listening in the dark*. New Haven 1958, 260–277. GRIFFIN könyvében tengeri állatok hanggal való tájékozódásával foglalkozik, és összefoglalja az ezzel kapcsolatos irodalmat. Az utóbbi időben fedezték fel a kutatók, hogy a rozsmár is visszaverődő hanghullámok segítségével határozza meg térbeli helyzetét (T. C. POULTON, *Sonar signals of the sea lion: Science* 139 (1963), 753–755).

nem rendelkezünk kellő számú kísérleti eredménnyel (25). LILLY ezzel szemben anatómiai megfontolásokból kiindulva beható érvelése során arra az eredményre jut, hogy a delfin ugyanolyan értelmesnek bizonyul végül is majd, mint az ember (Appendix 2, 255—294). A delfin ugyanis egy ponton határozottan különbözik a többi emlőstől: módosítani képes hangadásait. Ez látszólag ellen tétben áll B. F. SKINNER megállapításaival, aki szerint „Meghatározott érzelmi és más, az állattal veleszületett megnyilvánulások olyan reflexrendszeren alapulnak, melyet bajos vagy egyenesen lehetetlen külső beavatkozással, feltételes reflexek kiépítése útján módosítani”. „Emberi szint alatt a hangadás lényegében reflektorikus.”⁵⁸ A delfinek nem nehéz jutalom segítségével hangadásra bírni. LILLY azonban jóval messzebb megy ennél. Azt állítja, hogy kétségtelen bizonyítéka van arra, hogy a delfinek bizonyos fokig utánozni képesek az emberi nevetést, az emberi vagy az elektronikus füttyöt, az ujjongást (Bronx cheers) és más hangokat, sőt („ez a delfinek hangjával kapcsolatban elhangzott legszubjektívebb vélemény”) a szavakat is. Egy zoológus, R. J. ANDREW az emberi fejlődésperspektívájában vizsgálta felül a delfinek tanulmányosságával és hangadásával kapcsolatos elméleteket és arra a lényeges eredményre jutott, hogy a delfinek intelligencia szempontjából feleúton állnak a kutyák és csimpánzok között; s mivel nem tudjuk, hogyan fejlődött ki a madarak és emberek hangutánozó készsége, „könnyelműség lenne azt állítani, hogy a cetek nem képesek utánzásra”; utánozó magatartásuk azonban adaptív, azaz olyan közléseket tételez fel, melyek létrehozzák, fenntartják vagy megszakítják a kapcsolatot, hogy ilyen módon ellenőrizzék, vajon működésre képes állapotban van-e a kommunikációs-hálózat, vagyis, MALINOWSKI tömör szavaival élve, phatikus kapcsolatot tételez fel.⁵⁹ Annyi bizonyos — bármennyire is megzavarja ez a tény a beszéd kialakulásáról, a nyelv fejlődéséről vallott eddigi nézeteinket — hogy a delfinek megfelelő stimulálással könnyen hangadásra bírhatók; ellentétben más főemlősökkel,⁶⁰ melyeknél a vizuális közlés nagyobb szerepet játszik.⁶¹ ANDREWS megállapítása szerint, „ha egy főemlős meg akar

⁵⁸ Verbal behavior. New York 1957, 463. J. H. GROSSLIGHT, P. C. HARRISON és C. M. WEISER bebizonyították, hogy a madarak hangadása stimulálás segítségével szabályozható. Reinforcement control of vocal responses in the mynah bird (gracula religiosa): The psych. record 12 (1962), 193—201. S. M. SAPONNAK sikerült hangos reakciót kiváltania olyan állatokból, melyek rendes körülmények között nem adnak hangot, így például a fehér patkányból. Az állat hangadás segítségével jut ilyenkor élelemhez vagy vízhez (SAPON szíves közlése). 1962, december 10).

⁵⁹ R. J. ANDREW, Evolution of intelligence and vocal mimicking: Science 137 (1962), 585—589. Vö. SEBEOK i. m. — L. EISELEY „The long loneliness — man and the propoise: Two solitary destinies” [A hosszú magány — az ember és a delfin: két magányos sors] c. műve lírai válasz Lilly tanulmányára. Eiseley feltevése szerint a delfin hangos válasza az ujjmutatást pótolja, és plasztikus képet fest arról a tenger zölden, hullámzó tündérországában lebegő, szinte testetlen, másik értelmes lény”-ről, melynek szellemi képessége alighanem megközelíti az emberét, de kezek híján nem tud építeni, nem tudja tudását írás segítségével továbbítani, vagy akár csak egy hajszálnyit is változtatni a Föld arculatán” (The American scholar (30, 1960—1961), 57—64).

⁶⁰ Pl. C. HAYES, The ape in our house. New York 1951.

⁶¹ A páviánok „többnyire hangadással nem kísért gesztusok segítségével érintkeznek egymással”, írja S. L. WASHBURN és I. DE VORE, Social behavior of baboons and early man: Social life of early man (ed. S. L. WASHBURN) New York 1961, 101—2. A gorrillák G. B. SCHALLER szerint (The mountain gorilla. Chicago 1963, 272) testtartás és gesztusok segítségével érintkeznek... Lehetséges, hogy az arckifejezés aláhúzza, módosítja a más eszközök segítségével kifejezett közlést... Hangadással hívják fel a figyelmet sajátos érzelmi állapotukra, s azokra a gesztusokra, melyekkel a közölnivalójukat ki akarják fejezni.” A sűrű trópusi erdőben élő üvöltő majmuk viszont hang-

oldani valamilyen feladatot, nem ad hangot, hacsak eleve le nem mondott a sikerről; ilyenkor a tettet dühkitörés pótolja. Amikor hangot ad, a figyelme már nem a feladatra vagy az eredményre összpontosul. Nem valószínű tehát, hogy egy főemlőst kondicionálással hangadásra lehessen bírni." A delfin azonban igen különböző helyzetekben is gyakran hallatja gazdag hangrepertoárját.

Könyvének harmadik fejezetében KELLOG az óceánokban észlelhető sokféle hangról számol be: a rákok, halak hangjáról. Kiemeli, milyen lényeges szerepet játszanak ezek a hangok a halászok vagy hadat viselő emberek szemontjából. Arra is rámutat, hogy a hang más módon terjed a vízben, mint a levegőben. A következő fejezetben azt a kérdést tárgyalja, vajon alkalmasak-e a cetek által kiadott zajok hangvisszaverődésen alapuló tájékozódás céljára. Szembeszökő a megfelelés a delfin hangja és az ember-gyártotta elektronikus sonar-berendezések között. Két lényeges eltérés van azonban a kettő között. A delfin sivító hangjának igen széles az ingadozási sávja, az ember-gyártotta sonar frekvenciája viszont állandó. A hang intenzitása is erősen váltakozik a jeladás folyamán. Az ötödik fejezetben magát a jelet elemzi. Az állat útjában levő tárgyakról visszaverődő hangok, melyek a távolságot és az irányt jelzik, láthatóvá és fényképezhetővé válnak egy oszcillográf ernyőjén. Az emberi füllel és aggyal nem érzékelhető frekvenciák is érzékelhetőkké válnak, ha lejátszáskor csökkentik a magnetofon szalag sebességét. Mindmáig megoldatlan kérdés, hogyan ad hangot a delfin. A ceteknek ugyanis nincsenek hangszalagjai (70). A delfin sivítása olykor buborék formájában látható, nemcsak hallható. Hogy redundáns-e ilyenkor az egyik vagy másik jel, nem dönthető el, amíg nem tudjuk pontosan, milyenek a vízben a látási lehetőségek. Jobban ismerjük a jelfelfogó szerveket. KELLOG ezért behatóan tárgyalja a hatodik fejezetben a delfin akusztikai analizátorát.

A hetedik fejezetben a Floridai Állami Egyetem Balneológiai Laboratóriumában végzett kísérletekről számol be a szerző. Vízben levő tárgyak érzékelését tanulmányozták a kutatók. A delfin egy hangos jelsorozatot bocsát ki, és a tárgyakat a hangvisszaverődés alapján, binaurális hallásélménye segítségével lokalizálja. Jelenleg még megfoghatatlan számunkra, hogyan képes a folyamatosan felfogott hangok hatalmas hírátadatát megszerezni és feldolgozni. Legfeljebb gépi analógiából kiindulva kísérhetünk meg bizonyos következtetéseket levonni. A sonar berendezés egy leadóból és két egymástól független felvevő készülékből áll, melyek egy számológéppel vannak egybekapcsolva, és folyamatosan fel tudják dolgozni a felfogott híreket. S az egész berendezés egyetlen egységet képez (104—105). A delfin akusztikai analizátora ráadásul

adással érintkeznek olyan esetekben, amikor más főemlősök látható jeleket használnak (S. A. Altmann személyes közlése, 1962, dec. 3). Rendszeresen tanulmányozta a főemlősök jeladásait R. J. ANDREW „The origin and evolution of the calls and facial expressions of the primates” (Behaviour 20 (1963), 1—109). Feltehető, hogy a hangos csatorna primér szerepe az emberek (és delfinek) kommunikációjában — szemben a majmokéval — összefügg a növényevésről a mindenevésre való áttéréssel, mely egyebek között vadászást tételez fel. R. ASCHER és C. F. HOCKETT feltevése szerint „az emberszabású majmok kommunikációja hajlékonyabb és komplexebb mint ahogy eddig hittük”, hogy „ilyen módon ellensúlyozzák a majmok egyébként kevésbé fejlett halló- és beszéd szervét” (The human revolution 1963, kézirat). A csimpánzok között végzett kutatás tanulságait foglalja össze egy újabb népszerűsítő munka, mely „a hangadások sokféleségét” hangsúlyozza, de kiemeli a gesztusok és érintkező mozdulatok fontos szerepét is (J. GODALL, My life among wild chimpanzees: Nat. geog. 124 (1963), 272—308, vö. főként a „Hangok és mozdulatok nyelvi szerepe” c. fejj., 289—291).

„minden egyes visszaverődő hangot akusztikai elemzésnek vet alá” (126). Így könnyen meg tudja különböztetni az állat az azonos távolságban levő különböző anyagból álló tárgyakat. A nyolcadik és kilencedik fejezet a halló érzéklés túlsúlyát vagy kizárólagosságát mutatja be, mely a többi érzékszerv (látás, ízlelés, hőérzéklés — szaglószerzervvel nem rendelkezik a delfin) eltávolítása után is kifogástalanul működik. Különösen szellemes az a kísérlet mely azt hivatott bemutatni hogy a delfin nem „ízlése szerint jár el” (135—142), hanem kizárólag hallás alapján különbözteti meg a szabad utat a torlasztól. Nem jártak sikerrel azok a kísérletek, melyek során a delfin előzőleg felvett jeladásai segítségével próbáltak visszhanghatást előidézni. A delfin tehát meg tudja különböztetni az eredeti hangot a hangfelvételtől (149).

Munkájának záró fejezetében kiemeli KELLOG, hogy „a delfin sonarja merőben eltér a párbeszédétől” (157). A párbeszéd folyamán a közvetlen hang ereje sokkalta nagyobb a visszhangénál. A sonarozás esetében a visszhang tartalmazza az értékes hírt. A feladat abban áll, hogy egy bizonyos fajta, eltérő akusztikai szerkezetű visszhangot meg kell különböztetni a többitől. A visszavert hang „ábrázoló funkcióval” bír — értékelő és azonosító készséget tételez fel — jelzi a környezetet, azaz a távolságot, irányt, sebességet, a méretet, alakot, s talán még a hangot visszaverő tárgy struktúráját is.

Úgyes nyomdatechnikai fogással LILLY minden páros oldal tetején felünteteti könyve címének felét. Világosan kifejezésre juttatja anthrohomorph szemléletét: az egyik lap tetején az 'Ember' szó áll antiquával szedve, a másik lap tetején pedig a címe második fele: „és a delfin” kurzív szedéssel. Könyve telis-tele van olyan retorikai fogásokkal (RUSKIN szavával élve „patétikus szemfényvesztéssel”), melyek segítségével az állatoknak emberi jelleget ad, rávetíti az embert a nem-emberi természetre. A szerző maga is tudatában van ennek, de metaforikus beállítottsága erősebbnek bizonyul tudományos fegyelmenél (303 és kk.). Széles tömegekre ható közvetítő közegek (a *Life* magazin, revűk stb.) segítségével a delfin bevonult a mai amerikai mitológiába. Akárcsak BLAKE tigrise, LILLY delfinjé is több és egyszersmind kevesebb az embernél. Képzletbeli lény, valóság és szimbólum. Különös, izgalmas, anekdotisztikus, ingerlő olvasmány ez a kétszólamú mű, mely párhuzamosan íródott a tudomány és a mítosz nyelvén. Makacsul visszatérő vezérmotívuma a könyvnek a címben is jelzett gondolat: a két faj egymásrahatása. „Egy-két évtizeden belül az ember kapcsolatot tud majd létesíteni más fajokkal. Nem emberi, nem is szárazföldi, alighanem tengeri lényekkel, melyek magasrendű értelmi, talán szellemi képességekkel rendelkeznek” (11). Ez a gondolat vonul végig az első fejezettől (a „Fajok közötti kommunikáció lehetősége”) a tizenkettedik fejezetig („Következmények”). Lehet, hogy a jámbor polgárt meghökkentik majd ezek a lapok, de aligha rendítik meg a józan pszichológusokat és biológusokat. Az ábrázolás élénk, eleven, maguk az adatok azonban triviálisak. S mi több „Lilly igen szubjektív módon ábrázolja a jelenségeket. Gyakran pontatlan, amit ír, olykor teljesen téves” (196). Így azután a hang-mimetika kérdésében ma sem jutottak tovább, mint ANDREW. Teljes egészében idézem a tizenegyedik fejezet végén szereplő tragikomikus epizódot, hogy az olvasó képet alkot-hasson a könyv stílusáról. Egy Lizzie nevű delfinről van szó.

„Valaki figyelmeztetett, hogy lekések az ebédről, ha nem indulok el. „Hat óra van”, mondta jó hangosan. A bekapcsolt magnetofon rögzítette az elhangzott mondatot. Mire Lizzie a hydrophonon keresztül megszólalt. Baby (egy másik delfin) rövid füttyökkel válaszolt. Lizzie pedig emberszabású mon-

datot hallatott. Azóta is többen töprengünk az értelmén (ha volt egyáltalán). A "hat óra" gyengén sikerült másolata is lehetett volna. Én azonban másképp értelmeztem. Mintha azt mondta volna: "Ez csak trükk" (This is a trick), különös sziszegő hangon. Azóta mások is lehallgatták a szalagot és ugyanerre az eredményre jutottak. Az volt az utolsó felvételünk. Másnap reggel holtan találtuk Lizziet. Nagy fájdalmat okozott a halála és sokáig gyászoltuk. Különösen fájlaltuk, hogy éppen akkor veszítettük el, amikor ilyen hangteljesítményekre volt képes."

Rulon Wellssel folytatott levelezésem során alakult ki a *zoosemiotika* terminus. Ezzel a szóval jelölhetnénk az állatfajok jelző-készségével foglalkozó ethológiának és a jelek tudományának keresztteződését. Ha áttekintjük a hatalmas és szerteágazó ethológiai irodalmat, a folyamatban levő munkálatokat is számba véve, azt tapasztaljuk, hogy meglehetősen szűk térre korlátozódott mind ez ideig. Darwin nagy, úttörő műve az *Expression of the emotions in man and animals* (Az érzelmek kifejezése az embernél és az állatvilágban) (London 1872) lényegében az emberről, a macskáról és a kutyáról szól. Azóta számos állat viselkedését tanulmányozták, egy meghatározott fajt vizsgáltak a kutatók (vagy egymáshoz igen közelálló fajokat, például az Apis-ok nemét). A nyelvből kiinduló, széleskörű átfogó kommunikáció-kutatási közlés-kutatási elemzésre pedig még nem került sor. A közvetlenül előtti álló feladat: fel kell dolgozni lehetőleg teljességre törekedve, a zooszemantikai irodalmat Darwintól, J. von Uexküllön keresztül napjainkig. Az anyagot nyelvi szempontból kell átértékelnünk, azaz egybe kell vetni a szociobiológiai és a nyelvi vizsgálatok fogalmait, logikai kategóriáit. Miniatúr paradigmának tekintenénk az egyes fajokat, mely fényt vet a nyelvre, mint egymástól független fejlődés eredményeként⁶² létrejött megkülönböztető jegyek összességére. Ha egybegyűjtöttük és elrendeztük az emberi alkalmazkodó készség protokulturális előzményeire vonatkozó eddigi ismereteinket, olyan szilárd alapot raktunk le, melyre a továbbiakban bátran építhetünk.

WHITHNEY nyelvelmélete, mely szeriint a nyelv társadalmi intézmény s szükségszerűen váltotta ki annak idején Schleicher naiv darwinizmuson alapuló elméletét. Whithney elmélete korrekcióra szorul. „A nyelv bizonyos emberi cselekedetek kettős arculatát alakítja ki és példázza egyúttal” (Language creates and exemplifies a twofold value of some human actions), írta BLOOMFIELD⁶³ ezzel kapcsolatban. A nyelvnek két aspektusa van: egy biofizikai és egy bioszociális aspektusa. A beszéd nyilvánvaló módon többszörösen biológiai jelenség. Mivel minden tudományos rendszernek van biológiai komponense is, a megfigyelt nyelvi rendszer a megfigyelt is magában foglalja.⁶⁴ A nyelvet az ember, az egyik állatfaj beszéli. Az állati magatartás egyik megnyilvánulása, sőt, az ember biológiai alkalmazkodásának kétségtelenül legfontosabb eszköze. Az ember előtti alkalmazkodási módokból nőtt ki, s a zooszemantika egyik feladata éppen, hogy a fejlődés menetét leírja.

JAKOBSON 1936-ban vetette fel a következő kérdést Koppenhágában: „Le kell-e még ma is szögeznünk, hogy a nyelvtudomány társadalomtudomány és nem természettudomány? Nem merő truizmus ez manapság?” Huszonöt év

⁶² Vo. O. KOEHLER, Thinking without words: XIV International Congress of Zoology. Copenhagen 1956, 75–88.

⁶³ Linguistic aspects of science. Chicago 1939, 8.

⁶⁴ Vo. G. G. SIMPSON, Biology and the nature of science: Science 139 (1963), 81–88.

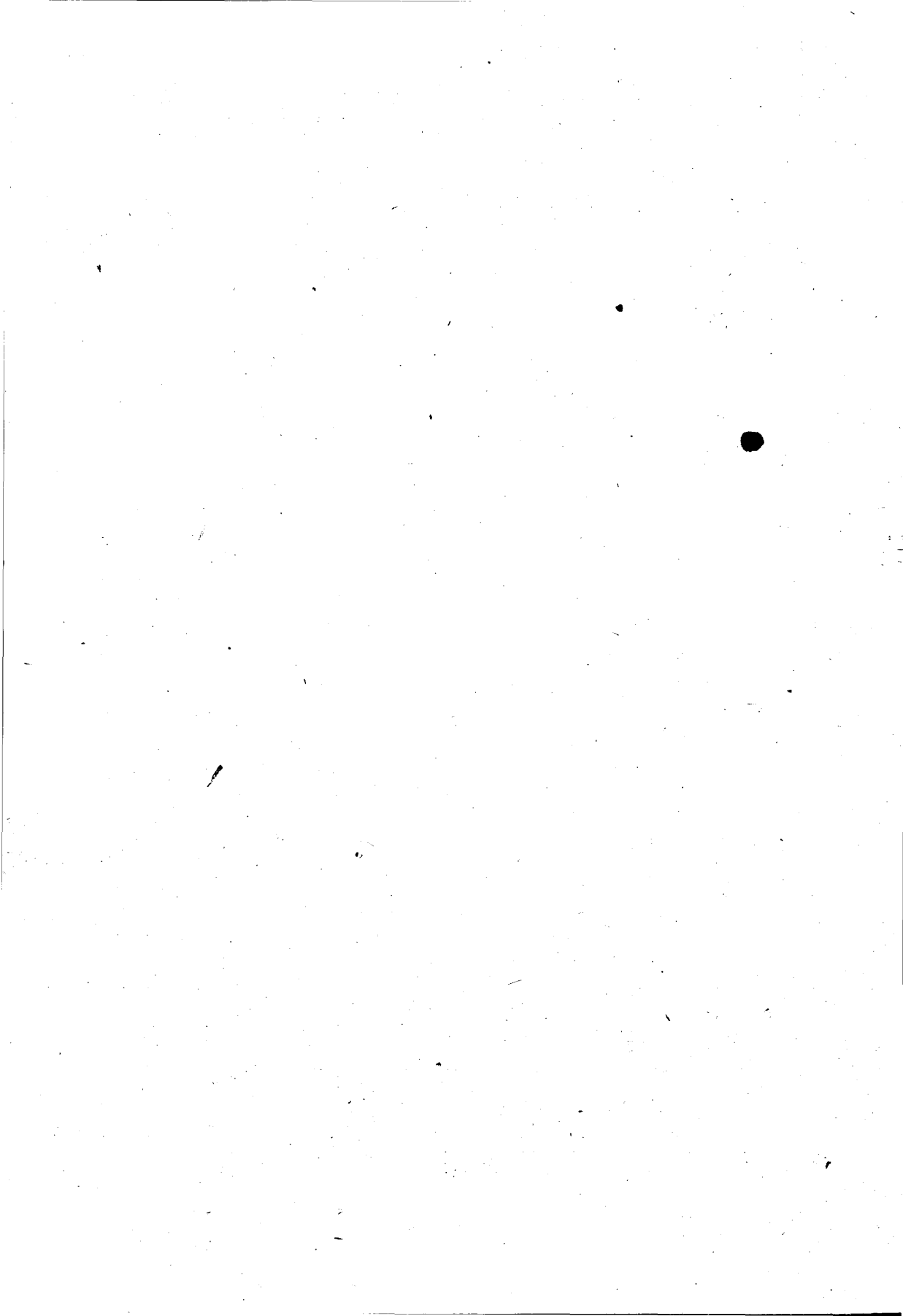
⁶⁵ Selected writings. The Hague 1962, I, 234.

múlva ő maga válaszolt a felvetett kérdésre Helsinkiben, amikor felhívta a figyelmet a molekuláris és fonemikus kódok közötti szerkezeti analógiára.⁶⁶

A származástan és a nyelvtudomány közötti párhuzam váratlan új perspektívát tár fel. A szemléleti egységet egy döntő felfedezés biztosítja. Kiderült, hogy az öröklés voltaképpen rejtjelfejtés, mivel a gének nukleinsav-lánc formájában kódolt közleményt tartalmaznak, melyek felépítése igen hasonló a bináris disztinktív jegyekből álló fonémákéhoz. A genetika és a nyelvészet eszerint testvér-tudomány, s mindkettő a kommunikáció-kutatás körébe tartozik. Ehhez tartozik, moláris szinten, a zooszemiótika is.

THOMAS A SEBEOK

⁶⁶ Selected writings. The Hague, 1962, 234.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A finnugor alapnyelv affrikáta elemű képzőinek kérdéséhez

A finnugor alapnyelv affrikáta-állományának oly régóta feszegetett, de még mind a mai napig egyértelműen és megnyugtató módon le nem zárt kérdéséhez az ugor nyelvek affrikátát tartalmazó, illetőleg alapnyelvi affrikátára visszavezetett képzői felől akarok közeledni. Úgy érzem ugyanis, hogy ideje végre a finnugor hang- és szótörténeti kutatásokban annyi buktatót rejtő problémával ismét szembenézni, és minden rokon nyelvre kiterjedő részletvizsgálatok után eljutni egy TOIVONEN kitűnő munkájához (Zur Geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden Affrikaten. Helsinki, 1927. FUF. XIX.) hasonló, de korszerűbb szintézis megírásához.

Az általa felvett 400 szóegyezés körül idők folyamán igen sok kihullott a komparativisták rostáján, de a COLLINDER művében (CompGr.) felvett 80 etimológiából is — úgy vélem — még sok ki fog hullani, mert magyarázatukkal kapcsolatban más feltevések is kínálkozhatnak (onomatopoétikus eredet, jövevényszó, másodlagos affrikáció, nyelvjárási különfejlemény stb.).

„Megnyugtató eredményt” e kérdésben pedig — mint ahogy erre ZSIRAI is utal (NyK. XLVII, 149) — „csak tűzpróbás egyeztetésektől várhatunk, a tetszetős, de joggal gyanúsítható egybevetések viszont végzetes zavarokat kelthetnek, vagy egészen hamis hangtörvények levonását eredményezhetik”.

Sajnos, nem „tűzpróbások” az affrikáta előzményre visszavezetett, illetve affrikátát tartalmazó képzők (képzőbokrok) egybevetései GYÖRKE és LEHTISALO képzőmonográfiáiban sem. Erre a permi nyelvek szóképzésével való foglalkozás közben jöttem rá. E nyelvek ugyanis, amelyekről azt tartják, hogy a mordvinnal együtt „konzonantizmus szempontjából a finnugor nyelvek közül v i s z o n y l a g . . . a legkonzervatívabbak” (vö. LAKÓ, A magyar nyelv finnugor alapjai 64), arról tanúskodtak, hogy az alapnyelvi *-*tš*-re, *-*tš*-re, *-*ntš*-re visszavezetett -*tš*, -*tš*, -*dž* képzőelemeik voltaképpen nem ősi elemek képzőrendszerűek, hanem vagy az őspermiben keletkeztek (-*dž*), vagy pedig a permi nyelvek külön életében — egyes esetekben párhuzamos fejlődés eredményeképpen — váltak képzőállományuknak produktív és kevésbé produktív tagjaivá (-*tš*, -*tš*).

1. Mint ahogy erre már rámutattam (A permi nyelvek ősi képzői 341), meghatározott fonetikai helyzetben *t* és *d* tövű igékben, majd analogikusan más végű ige-tövekben is — affrikálódott -*tš*-vé az -*s* ige-képző a permi nyelvekben (l. FOKOS: FUF. XIII, 16; KÖVESI: Vir. 1934: 203 irodalommal). Pl.: (Fokos) *šetnĭ* 'geben; austeilen, verteilen' ~ *šettsĭni* 'sich ergeben, sich hingeben'; *medednĭ* 'schicken, fortschicken' ~ *mededtsĭni* 'sich irgendwohin begeben' stb.

2. Szórványos hangváltozás vagy hangutánzás eredményeképpen jött létre a főleg madárnevekben jelentkező — néha *-š*-sel és *-š*-sel is váltakozó — *-tš* (*-atš*) dem. képző. Pl.: (WIED.) *goglatš* 'Sichelschnäbler'; (W.-UOT.) V. *kęketš* 'Kuckuck'; P. *tšikiš*, AV. *tšikitš* 'Schwalbe' (UOTILA: Kons. 189). Megszilárdulására és elterjedésére minden bizonnyal hatással lehetett az orosz jövevényszavak útján átkerült, jellegzetes sajáttságot vagy speciális foglalkozást űzőt jelölő orosz *-ay* képző (l. RusskGr. 212–13), amely azután funkciógazdagodást is eredményezett a képző használatában.

3. Idegen (tatár) eredetű a votják nomen agentis és dem. *-tši* *-tšī* képző is (Vö. AMINOFF: VÄM 23; MUNKÁCSI: NyK. XVIII, 151; UOTILA: FUF. XXI, 78). Az utóbbit LEHTISALO (Abl. 208) szintén finnugor **-tš*-ből eredzeti és a zürjén *-dz*, *-tš* és *-š* elemekkel egyeztetni.

4. A főleg névmástövekben jelentkező *-tš* elem a permi nyelvekben (pl.: (WICHM.) I. *tačšem* 'solcher'; votj. G. *kīčše* 'welcherlei, von welcher Art'; LEHTISALO, Abl. 232) túl kevés és bizonytalan adat egy alapnyelvi **-tš* elem permi nyelvi megfeleléseinek bizonyítására.¹ A votják *-tš* végű névszók jórésze tatár jövevényszó.

5. A *-ž* (*-dž*) névszó- és igeképző a permi nyelvek külön életében keletkezett. A képző előzményének kérdése (fgr. **-ńš* vagy **-ńš*) azonban még vitatható. Én az **-ńš* előzmény mellett foglaltam állást (i. m. 403) és a denazalizációs tendencia útján előállott *-ž* alakot tartom elsődlegesnek. Ebből alakult ki a *-dž* bizonyos fonetikai helyzetben (*d* + *ž* vagy *d* + *i*² hangkapcsolatban).

A permi nyelvek affrikátát tartalmazó képzői tehát nem tartoznak a finnugor kori örökséghez. Meghatározott fonetikai helyzetben és speciális jelentések (jelentésárnyalatok) hordozóiként jelentkezhetek. Később analógia útján és idegenből (orosz, tatár) átvett *-tš*, *-tš* képzős szavak hatására egyre több szóban fordultak elő, egyre újabb és újabb funkcióra adaptálódtak. Végül teljesen beleilleszkedtek a permi nyelvek ősi képzőelemei alkotta formánsállományba és itt polgárjogot nyertek.

A permi nyelvek affrikátás képzőiből leszűrt tanulságok késztettek arra, hogy a permihez közel álló ugarság (különösen a magyar) nyelvében is megvizsgáljam a *-c* és *-cs* elemű képzők eredetét, történetét.

M a g y a r - c .

A magyar *-c* képző nem egy feltett fgr. **-tš* (? **-ts*) folytatója a magyarban, hanem a fgr. **-š*-re visszavezethető *-sz* képző (*ravasž*, *tavasž*, *dugasž*, *halásž*, *vadásž*) affrikálódás útján előállott alakváltozata (l. BÁRCZI, TA. 160; D. BARTHA, Szóképz. 109 irodalommal). Nem is lehetne egy, az alapnyelvre feltett **-tš* (? **-ts*) képző megfelelője, hiszen a *c* mint fonéma is ismeretlen volt a magyar nyelvben egészen a XII. század közepéig. A Konstantinosnál (X. sz. második fele) található *τιτσα* 'Tisza' folyónevet, amely a *c* fonéma korábbi

¹ A névmástövek ragozott és képzett formái ugyanis annyira eltérnek a névszóképtől, hogy azokat a szuffixumok eredeti hangalakjának tisztázására csak nagy óvatossággal lehet felhasználni. Nyomatékosító, kiemelő, aktualizáló szerepüknél fogva olyan elemekkel (képző, particula) bővíthettek, vagy olyan variánsok alakulhattak ki bennük, amelyek más szavakban nem jelentkeznek. (l. a md. *šitše*, *šatše* reduplikált névmástövekkel kapcsolatban RAVILA: FUFA. XXIII, 242).

² Az utóbbi hangkapcsolat affrikációjáról (pl. az aunusziban és lűdben) l. KALIMA: FUF. XVI, 234; TOIVONEN: Vir. 1930 : 95.

jelentkezésére utalna, a folyónév elég tarka képet mutató *sz*-es alakváltozatainak [*Pathissus*, *Parthiscus*, *Tisia*, *Τίσσον*, *Tisso*; l. GYÓNI, Gör. felj. szórv. 136; SZÁDECZKY-KARDOSS: MNy. L, 105 kk. irodalommal] egy szórványos affrikáció útján keletkezett alakjának tarthatjuk. Kérdés az is, hogy rengeteg írásos és élőszóbeli forrása közül mire vagy kire (kikre) támaszkodhatott Konstantinos ezen adat leírásakor. A *c* fonéma, amelyet tudvalevőleg a X–XI. sz.-ban *t*-vel vagy *cs*-vel helyettesítettünk (vö. *német*, *Marót*; *csér*, *császár*) – mint ahogy erre KÁLMÁN BÉLA is utalt (szóbeli közlés) – a tövég-hangzók lekopása után (XI–XII. sz.) jelentkezhetett először bizonyos igealakokban, a mondatfonetikai helyzetétől függően [pl. **metüszümü* > *metszem* (o: *meccem*); **jatuszul* > *játszol* (o: *jáccol*) stb.], de ekkor még nem önálló fonémaként. Fonémává válását és a magyarban való meghonosodását a *c* elemet tartalmazó szláv, latin és német jövevényszavak segíthették elő. Ezek lehettek hatással az *-sz* (< fgr. **-s*) képző *-c* változatának kialakulására is. E képzőváltozat először (XIV. sz.) személynevekben jelentkezik.³ Az 1310/1338. oklevélben található földrajzi név *Lapaz* („Ad uallem *Lapaz* dictam”; OklSz.) ugyanis még nem *-c* képzőre utal, hanem *-sz*-re⁴. Személynevek: *Gombóc* (tulajdonnévként 1351: petri dicti *Gunbuch*; 1422: Johannes *Gomboch*; köznévként a XVI. századtól 'Knödel, Kloss' < *gomb*); *Gömbóc* (1422: Paulo *Gembuch*; később mint köznévf. 'Bauch; ein gefüllter Darm; Knödel; ein Kugelrunder Mensch od. Kind' jelentésben szerepel). A XVI. századtól kezdve expresszív, affektív árnyalatú köznevekben is jelentkezik. Pl.: *vadóc* [első adat 1567 OklSz.: *vadóc*] 'Kuhweizen' < *vad*; *galambóc* [1590: SzikszSzj. *galambucz fű*] 'Eisenkraut, Taubenkraut' < *galamb*. A nyelvjárási *balóc* 'balog, balkezes'; *düherc* 'nagytermetű, tenyeres-talpas lány' < *döher* ~ *düher* (Székelyföld) 'nagytestű, otromba testalkatú, elhízott, vaskos'; *fodróc* 'gyaluforgács' < *fodor* 'göndör' stb. (vö. JUHÁSZ J.: MNy XXIV, 106 kk.) csak növelték a XVI. századtól kezdve közszavakban is egyre inkább terjedő *-óc*, *-ac*, *-öc* képzős szavak számát és a *-c* képző funkcionális terheltségét. Lehetséges, hogy a kezdetben főleg pejoratív értékben használt képző más kicsinyítő képzővel (*-ca*, *-ce*, *-ci*) való kapcsolatban vált becenevek képzőjévé és ezt a szerepét a XVII. sz. óta mindmáig meg is őrizte. Pl.: 1629: *Geczi* < *Gergely*; 1659: *Marczi* < *Márton* 'Martinus'; 1807: *Juci* 'Dittchen' < *Judith* stb. Példákat l. JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXIV, 197, XXVIII, 223, Melich Eml.: 180 kk.; más-képpen MELICH, aki egy régebbi cikkében a *-c*-t a *-cs* nyelvjárási változatának tartotta (MNy. X, 253), később azonban ő is *-sz*-ből származtatja (MNy. XX, 182).

A *-c* képző tehát – mint késői (XIV. sz.) jelentkezése is igazolja – a magyar nyelv külön életében alakult ki az *-sz* < fgr. **-s* alakváltozataként, megszilárdulására és el-

³ A XIV. századnál régebbi személynévi adatok *-c*-je ugyanis más úton keletkezett. Így a *Bence* becenév, amely 1211-től kezdve: *Bencheu*, *Bench*, *Benche*, *Bense*: 1217: *Benz*; 1929: *Benchench* alakban jelentkezik és az *Ince* személynév MELICH szerint (MNy X, 193) *Vincentius* és *Innocentius*-ból való rövidüléssel magyarázható. A nyelv-érzék a szóvégebe csak később érezte bele a képzőfunkciót, akkor, amikor a XVIII. századtól kezdve a *-c* + *-a*, ill. *-i* dem. képző kapcsolatából kialakult becéző képzőbórok mind köznevekben, mind keresztnevekben egyre jobban elterjedt. Funkcionális terheltségét a XIX. sz.-tól kezdve még a németből átkerült *-ci* képzős keresztnévek is növelték (*Mici*, *Frici*, *Lici*).

⁴ Utóbbi alakváltozatára az első adatunk a XVI. sz.-ból való: „A daa az földeth Izrael nemzetynek mynd az heegyesen, *lapacson* . . .” (JordK. 314).

terjedésére hatással lehetett a képző hangalakjához kapcsolódó expresszív hangulat, amely affektív értelmű szavak képzésére igen alkalmassá tette, valamint a szláv nyelvekből átkerült *-ca*, *-ce*, *-ica*, *-ice* végű jövevénytiszavak és a német *-ci* végű becenevek analógiája.

Magyar *-cs (-s) ~* vog. *-osztj. -š (-š) < [?] uráli *tš (*tš)*

Sokkal több problémát vet fel a *-cs* elemet tartalmazó magyar képzők eredetének kérdése. Nemcsak azért, mert névszó- és igeképzőként egyaránt jelentkeznek — és ez mindig egy járulékelem ősi voltának a bizonyítéka —, nem is csak azért, mert első előfordulása (?Konstantinos) a képző ősmagyar kori meglétéről vallana, hanem azért is, mert a magyar *cs* fonéma a előzményeként feltehető fgr. apico-alveoláris **tš* vagy apico-cacuminalis **tš* és palatizált **tš* (**tš*) affrikáta meglétét is meglehetősen egységesen vallják a legújabb hangtörténeti monográfiák és tanulmányok.⁵

1. Kérdés azonban, vajon a *cs* fonéma valóban finnugor kori örökség-e a magyarban, és nem a *c*-hez hasonlóan a magyar nyelv külön életében keletkezett-e, mégpedig feltehetően az ősmagyarban, egyrészt a *-t* és valamilyen spirans (*s*, *š*) kapcsolatából (vö. BÁRCZI, Htört.² 118), vagy szórványos és szűkebb területre korlátozódó *s > cs* affrikálódás eredményeképpen, másrészt idegen — főleg honfoglalás előtti török — kapcsolatok egyik nyelvi vetületeként. A törökben ugyanis az említett fonémáknak minden fonetikai helyzetben igen nagy volt a funkcionális terheltsége.

Anélkül, hogy e kérdésben véglegesen állást akarnék foglalni, rá kell mutatnom, hogy a magyar affrikáták zömmel az ómagyar és középmagyar korban alakultak ki (*c*, *ty*, *dz*, *dzs*), így hangrendszerünk új tagjainak tekinthetők (vö. BÁRCZI, TA. 111, 113; DEME, Nyelvatlaszunk funkciója 260; GRÉTSY, A szóhasadás 138). Elképzelhető-e, hogy a magyarból teljességgel hiányzó affrikáta sor két tagja (*cs*, *gy*) már meg lett volna az előmagyar hangrendszerben? Ennek ellentmond elméletileg a nyelv rendszeriségének elve, gyakorlatilag pedig az a tény, hogy a honfoglalás előtti iráni és török jövevénytiszavak *č* hangjának a magyarban minden fonetikai helyzetben zömmel *s* a megfelelése. Pl.: perzsa *vāčār > vásár* (TA. 39: *mortif uuafara kuta rea*); tör. *čatar > sátor* (Anon.: *Saturholmu*; Scriptoros I, 55); *čarik > sereg*; *kiča > kis* (Példákat I. GOMBOCZ, TörJsz. 102; BTLw. 182; BÁRCZI, Htört.² 117). Sőt még a XI. sz. után is találunk *č > s* megfelelést pl. szl. *Bčelbnikč > Peselnek* (inter rivulos *Pysulnuk* et Kazun; KNIEZSA: MNy. XLIV, 5). A tör. *s > m. (l)cs* megfelelésnek (*šimiš > gyümölcs*; *bošat > m. bocsát, bolcsát, bulcsú*; *bišey > bölcső*; vö. GOMBOCZ: MNy. III, 404; PAIS: MNy. XLIII, 203; BÁRCZI, Htört.² 117) is van, bár szórványosan adatolva *-ls* közbülső foka. Pl.: 1086/XII—XIII. *gemissen buqur* [*gyümölcvény bokor*] Hb. *bulscassa* [*bocsássá*] (vö. PAIS: i. h.)

Hogy az említett jövevénytiszavak megfelelései egy ősmagyar kori **č* (*~*č*) *> s* fejlődésbe való bekapcsolódás eredményei-e, mint amire BÁRCZI gondol (i. m. 116), arra a *-cs* képző eredetének vizsgálata után nem merek

⁵ „... *tš* affrikaatan suomalais-ugrilaisuus näyttää kiistattomalta” — mondja ITKONEN: Vir. 1960: 7; Tietolipas 20, 59; Moór: ALH. II, 24; COLLINDER, CompGr. 51; LAKÓ, A magyar nyelv fgr. alapjai 95. stb. Az etimológiák csekély és bizonytalan voltára azonban többször is utalnak.

határozott igennel válaszolni⁶. Inkább hanghelyettesítés eredményeinek tekintem az *-s* alakokat. A magyar nyelv a talán akkoriban (az ómagyar kor elején) még csak szórványosan vagy éppen egy szűkebb nyelvjárásterületen jelentkező újszerű hangot, a *cs-t s-sel* helyettesítette.

2. Ezután pedig rátérek a m a g y a r *-cs* képző ősi voltának⁷ és rokon nyelvi megfelelőinek vizsgálatára.

A *cs* — mint már említettem — ige- és névszóképző funkcióban egyaránt előfordul, de: a) mint deverbális igeképző csak névszói származékokban és azokban is csak a XV. századtól kezdve; b) denominális igeképzői szerepére pedig egyáltalában nincsen adatunk. Ezek a tényezők pedig erősen rontják a képző ősi voltának hitelét.

A *-cs* mint deverbális igeképző. A szórványosan jelentkező *-cs* igeképző minden kétséget kizáróan *-s*-ből keletkezett affrikálódás útján. Az első adat az 1424-ből datált *Petrus Furca* személynév (OkI Sz.), amely a *fúr* ige gyakorító képzős származékának, a *furos* ige névigenévi alakja (vö. PAIS: MNy. X, 343). A BesztSzj. *hagzov* = *hágcso* adat *z-je* még nem *cs-re* utal — amire D. BARTHA gondol (Szóképz. 24) —, hanem az *s* (v. *zs*) hangérték jele (vö. KНИЕZSA, HírTört. 94). További példák *lépcső* (MA. Bibl.: *lépczói*); *szökcső* > *szöcske* (Anon. 47. *Zecuseu*), amelyek egy eredeti **lépes*, **szökös* igéből keletkeztek, a Horger törvény értelmében egymás mellé kerülő *-ks*-kapcsolatban előállott affrikáció útján, pl.: **székcső* > *szökcső* ~ **székcső* > *szökcső* > *szöcske* fejlődéssel (l. erről MELICH: MNy. V, 324; VIII, 364 jegyzet; PAIS, MAn. 139, MNy. X, 343; MÉSZÖLY: MNy. VII, 248—9). A *-csol*, *-csol* képzőbokor *-cs-je* szintén eredeti *-s-re* megy vissza, és a *rontsol* > *roncsol*, *szürsöl* > *szürcsöl*-féle igékben — mássalhangzó (különösen nasalis és liquida) + *s* kapcsolatban⁸ gyakori affrikáció útján — keletkezett és terjedt el lassanként más képzőbokorban is (*-csál*, *-csél*, *-ácsol*, *-écsel*; *-csorog* stb.), főleg expresszív igeképzői szerepre adaptálódva.

A *-cs* mint deverbális és denominális névszóképző. A *-cs* névszóképző ősi voltának kérdése is erősen vitatható.

1. Igékből képzett névszókban a régiségben elég ritkán és elég későn jelentkezik; pl. a XVII. sz.-ban PPB: *habarts* 'habarék, fertő; volutabrum'; MA: *vakarcs* 'libum, panis ex corassis massae reliquis confectus' (RADVÁNSZKY, Magyar családi élet és háztartás II, 365); *tekercs* 'volumen; Rolle'. Az említett származékok *-cs-je* is egy eredetibb *-s* képzőre megy vissza. Ez az *-s* igékből képez valamilyen jellegzetes sa j á t s á g g a l , t u l a j d o n s á g g a l b í r ó t jelentő melléknevet (pl. *iszos*, *lakos*, *csavaros*, *takaros*), és mássalhangzó utáni helyzetben vált *-cs-vé* (*-teker(e)s* > *tekercs*; *vakar(o)s* > *vakarcs*). Az így keletkezett *-cs* képzős származékok száma azután később megnövekedett, egyrészt egyes felszólító módú igealakok főnevesedése által (pl.: *nefelejcs*, *betekincs*, nyj. *rikkancs* 'tehénpásztor' *kattancs* 'kalács'), másrészt pedig a már meglévő képzések analógiájára keletkezett és játékos hangu-

⁶ Hogy BÁRCZMAK is problémát jelentett a tör. *č* > m. *s* ~ *cs* (*ics*) megfelelések kérdése, azt abból is láthatjuk, hogy magyarázatukkor megjegyzi: „A finnugor szöbelseji affrikátáknak... még számos, meg nem oldott problémájuk van” (i. m. 117).

⁷ W. SCHLACHTER sem említette az ősi gyakorító képzők között a debreceni Nyelvtudományi Társaság 1964. október 14-i ülésén tartott előadásában („Zur Vorgeschichte der frequentativen Funktion im Ungarischen”).

⁸ L. GOMBÓCZ: MNy. III, 404; HORGER: MNy. VIII, 450—1; JUHÁSZ: MNy. XXXIV, 211; PAIS: MNy. XLIII, 203; BÁRCZI, Htört.² 117.

lat (sokszor pejoratív árnyalat) kifejezésére igen alkalmasnak érzett *-cs* (*-ncs*) képzős származékok (pl.: *puffancs* 'puffadt, pufók, tömzsi, zömök'; *lappancs* 'csapóajtó'; l. DANCZI: MNy. XL, 227; D. BARTHA, Szóképz. 77) által.

Amint látjuk tehát a régebbi adatok túl csekély számúak és túl későn jelentkeznek ahhoz, hogy egy *-cs* deverbális nomen képző ó s m a g y a r kori meglétét igazolják. De nem igazolják a rokon nyelvek sem. Ezekben ugyanis az előzményül feltett **-tš*, vagy pedig **-tš* nem jelentkezik deverbális nomen képzőként. LEHTISALO (Abl. 214) példái ugyanis inkább az **-š* eredetet valószínűsítik. Ugyanez áll COLLINDER: „**š* (~**č*?)” cím alatti egybevetésére is (i. m. 271). A D. BARTHA által GYÖRKE nyomán felsorolt megfelelések (i. m. 77) egybetartozása is erősen vitatható.

2. A *-cs* névszóképző szerepét szokták ősi volta mellett perdöntő bizonyítéknak tekinteni. B. LÓRINCZY ÉVA az ómagyar kori *-s* ~ *-cs* képzős személyneveket vizsgáló alapos és rendszeres művében („Képző- és névrendszertani vizsgálódások”; Nytud.Ért. 33) teljes határozottsággal vallja, hogy „az uráli **-tš*, vagy **-tš*, képző magyar megfelelője néhány személynévben már Konstantinos Porphyrogenetos szórványaiban megjelenik” (i. m. 9). Abban igaza van, hogy e szórványemlékünk valóban szép számmal említ *-cs* (gör. *-τζ*) végű személyneveket Árpád fejedelem fel- és lemenő rokonainak felsorolásakor (39, 40. fej.) llyenek: *Σαλμούτζης* = *Almucsi* [Árpád apja]; *ταρκατζούς* és *Ιουτοτζάς* = *Tarkacsu* és *Jutocsa* [Árpád fejedelem első és harmadik fia]; *Φαλίτζης* = *Falicsi* [Árpád unokája], és *τερματζούς* = *Termacsu* [a fejedelem dédunokája]. De ha ezeket a neveket a IX–X. század politikai, történelmi, művelődéstörténeti, nyelvi hátterének és a korszak névadási formáinak figyelembe vételével vesszük bonckés alá, mint ahogy ez PAIS tette (Névt.Vizsg. 94–8), akkor a nevek jó részét ki kell emelnünk a *-cs* képző uráli eredetét bizonyító névanyagból. Így a *Tarkacsut*, amely az ugyancsak Konstantinosnál szereplő *τὸν Λιοδντινα* (< m. *lev-*, *liu-*) török *t ü k ö r f o r d í t á s a*. E név VÁMBÉRY szerint (A magyarok eredete 155) egy tör. *tarka* 'szétszóródni', PAIS szerint (i. m. 95) egy *tara* 'szétmegy, kiterjed, szétszóródik, sokasodik; kijön, előjön', stb.' jelentésű ige *-qač* képzős származéka. (Másképpen NÉMETH GY., HonfKial. 285 és GYÓNI; i. m. 130, akik a *tarkan* méltóságnév m a g y a r *-cs* becéző képzős származékának tartják). Igei eredetű névszót lát PAIS a *Termacsu* névben is, és a türk. *tir* 'élni' ige *-müč* képzős származékának tartja (i. m. 95). Mindkét név szerinte a predestinációs nevek közé tartozik. CZEGLÉDY — véleményem szerint helyesen — az utóbbi nevet egy kazár hadvezérnek, *T'armač*-nak nevével egyezteteti.⁹ (Névt.Vizsg. 121). Mindkét név tehát teljes egészében török eredetű, és a görögösítő *f* végződés előtti *u* szóvégi magánhangzó, amely feltehetően az idegen névnek a magyar névrendszerbe való beilleszkedése után analogikusan került a mássalhangzós tövek végére. (vö. Anon. *Ecilburgu* ném. *Ecilburg*; *Tosu* < tör. *taš* 1211: *Widu* < szl. *Vid*. stb.; BÁRCZI, Htört². 19 irodalommal). Török alakulatnak tekinthető PAIS szerint (i. m. 98) a *Jutocsa* személynév is, amely a *jut* 'nyel' ige tör. *-ča* képzős (vö. GABAIN, AlttürkGr. 116) származéka és az *Ἐξελεχ* = *Izelő* 'inyenc' név török megfelelője. Az előbbiekhöz hasonlóan predestinációs név.

⁹ A *Tarmacsu* névről l. még NÉMETH GY.: i. m. 291–2; GYÓNI: i. m. 132., akik egy török *Tarma* személynév *-cs* becézőképzős alakjának tartják.

Ha most az Árpád ivadékok fent említett török eredetű neveihez és a török főrangúakra jellemző névadási módhoz hozzávesszük mindazt, amit a forrásainkban — Konstantinos óta — a magyarok kétnyelvűségéről, a honfoglaló vezető réteg török voltáról [l. erről legutóbb LÁSZLÓ GYULA, Ős-történetünk legkorábbi szakaszai 17. l. 40. jegyz.], a magyar-török előkelőségeknek a szövetségi hűség erősítése céljából való rendszeres összeházasodásáról [l. MOÓR E., A nyelvtudomány mint az ősz- és néptörténet forrástudománya 27. kk.], végül egy törökös beütésű magyar nyelvjárásnak, pl. a $*p > b$ hangváltozást indukáló szerepéről [l. LAKÓ: NyK. LIV, 68—70] olvashattunk, akkor a *Falicsi*, *Álmucsi* nevet is másként magyarázhatjuk. Felvetődhet bennünk ugyanis az a gondolat, hogy magyar eredetű nevekhez is hozzákapcsolódhatott alkalmilag a török *-č (i)* kicsinyítő, ill. nomen agentis képző¹⁰. Erre mutatna az is, hogy pl. a *Falicsi* név, mely *Jutocsá*hoz hasonlóan sorsirányító név, *ὁ Φαλῆς* formában is előfordul Konstantinosnál (40. fej.). Tehát egyéni használatú becéző alak is lehet a *fal* ige *fali* nomen agentis képzős alakjából továbbképezve. Az *Álmucsi* — ha az általánosan elfogadott magyarázat szerint az *almu* 'álmom' szóból származtatjuk¹¹ —, alkalmi használatban kaphatta a *v a l a m i v e l f o g l a l k o z ó t* jelölő tör. *-či* képzőt [nem pedig a magyar *-cs* képzőt]. Ha ugyanis ez lett volna a név általánosan használt formája, miért nem maradt fenn ebben az alakban a következő századokban is, miért jelentkezik *Álmus* formában Anonymusnál a XIII. században? Ha a *-cs* uráli eredetű képző lett volna, akkor mint a többi ősi képzőknek folyamatosan kellett volna jelentkeznie első előfordulásától kezdve. De a X—XIII. századig egyáltalán nem találkozunk vele, és utána is, ahogy erre LŐRINCZY ÉVA is rámutat „feltűnően gyér számban” (i. m. 16) s főleg idegen eredetű női nevekben, mássalhangzó, általában *l* és *n* után.

Példái között vannak egyházi latin eredetű nevek: *Anch*, *Answ* < *Anna*; *Ilanch*, *Ilonch* < *Elena*; más idegen eredetű nevek: *Kunch* < ném. *Kunigunda*?; *Jolench*, *Jelench* < északkeleti ófr. *Jolent*. (Példákat l. ugyanott, valamint MELICH: MNy. XV, 3; BERRÁR: MNyTK. 80 : 27—45. irodalommal). A közölt adatok mind a XIII—XIV. századból vagy későbből valók. E korból valók a képző elő- vagy utóhangzós alakjai is az *-ocs*, *-ecs*, *-ucs*, *-ics*, *-csa*, *-cse* végű és zömmel idegen eredetű személy- (becéző) nevekben. Pl. VárReg. 109 §. *OPOCH* < tör. *Apa*; uo. 37. §. *BedeCH* < *Benedictus*; 1308: *AndiCH* < *Andreas*; *Agich* < *Ágota* v. *Ágnes* (példákat l. LŐRINCZY É.: i. m. 22—3).

Arra, hogy a feltett *-cs*-képzős személyneveket helyesírástörténeti szempontból is egyenként felülvizsgáljuk, és a *ch* írásjelnek más hangértékben (*h*, *c*, *k*, *s*) való használata alapján is megrostáljuk az említett alakokat, most nem vállalkozhatom. Annyi azonban bizonyos, hogy a kutatók álláspontja a *ch* betűjel *cs* hangértékét illetően korántsem olyan egységes, mint ahogy erre LŐRINCZY utal (vö. a *BedeCH*-re vonatkozóan MELICH: MNy. X, 155, aki a *ch*-t *h*-nak olvassa, vagy az 1198-ból származó *Phitoch*; 1211: *Fitcha* személynévnek *Fitok*, *Fitka* olvasatáról mondottakat; l. PAIS: NMy. XI, 357—60, KNIEZSA: MNyTK. 25 : 14).

De még ha fel is tesszük, hogy a felsorolt adatok *-ch*-ja zömmel valóban *-cs*- képzőt jelöl, akkor sem bizonyítják ezen elem uráli **-tš* (**-tš*)-ből való eredetét, legfeljebb azt, hogy a török eredetű *-cs (i)* képző ugyan már gyökeret

¹⁰ E képzőkről l. DENY, Gramm. Turque 635; és GABAIN: i. m. 59, 60.

¹¹ L. MELICH: MNy. X, 152; PAIS: MAn. 103; NÉMETH Gy.: i. m. 283; másképpen GOMBOCZ: MNy. X, 243, aki a török *al-* 'yenni' ige *-miş*, *-myš* képzős alakjának tartja.

vert a magyar képzőrendszerben, de — mint általában az idegen eredetű képzőelemeket — affektívebbnek, expresszívebbnek érezték. Ezért használták különös előszeretettel idegen nevek becéző alakjaiban. Arra is gondolhatunk, hogy a magyar nyelv külön életében bekövetkezett szórványos $s > cs$ változás [főleg *ns*, *ls* kapcsolatban] is létrehozhatta az említett alakváltozatot, amely az *n* és *l* végű becenevekben jelentkezett először (*Ilunch*, *Kunche*, *Joanchi*). Majd analogikusan elterjedt más szavakban is, pl. köznevekben (*kővecs*, *kavics*, *gubacs*, *üvecs* (Székelyföld) 'kétéves juh' stb.), növelve a *-cs* képző funkcionális terheltségét. Meggyökeresedése után természetesen képzőbokrokban is elterjedt (*-cska* *-cske* < *-ska*, *-ske* [ill. hangátvétéssel *-kcsa*, *-kcse*-ből is keletkezhetett pl. *ácska* < *ágcsa*; *ablacska* < *ablakcsa* stb.]; *-csa*, *-cse* < *-sa*, *-se*; példákat l. MELICH: MNy. X, 194–5; LEHTISALO, Abl. 209; LŐRINCZY É.: i. m. 17–23).

3. Az obi-ugor nyelvek affrikáta elemű képzőinek vizsgálata a magyaréhoz hasonló eredményre vezet.

a) A vogulban csak a déli (t a v d a i) nyelvjárásból mutatható ki egy *-či* képzőelem (vö. *omálči-omálči* 'mese-mese meskete' (VNGy. IV, 401) ~ *omáliš* 'mese' (uo.), de ez tatár jövevényszó (vö. GOMBOCZ: NyK. XXVIII, 152; KANNISTO: FUF. XVII, 55). Így képzőelemében is feltehetően a már említett tatár *-či* képzőt kell keresni. Hasonlóan — bár óvatosabban — SZABÓ DEZSŐ (NyK. XXXIV, 453). Egyébként sem a finnugor képzőmonográfiák (SZINNYEL, GYÖRKE, LEHTISALO), sem KÁLMÁN BÉLA Chrestomathia Vogulicája nem említ vogul *-či* képzőt. A vogulban — a tavidai nyelvjárás kivételével — nincs is *cs* (*č*) fonéma, hanem a feltett alapnyelvi **tš*-nek *š*, a **tš*-nek pedig *š* felel meg. A *č* feltehetően a tatár jövevényszavak útján épült be a tavidai nyelvjárás hangrendszerébe.

b) Az o s z t j á kból pl. SCHÜTZ J. nem mutat ki affrikáta elemű képzőket (NyK. XL). GANSCHOW ugyan a Nizjami osztjából hoz példákat egy *-atša* affektív-deszkriptív ige képzőre (pl. *χulətša* 'besudeln, beschmutzen' < *χula* 'Schmutz'; *täχətša* 'kitzeln' < *täχə* 'Kitzel'; CIFU. 189), de ez az affrikáta elem egyrészt az affektív képzőkben jelentkező palatalizáció és affrikáció eredményének tekinthető, másrészt talán a nizjami — általában déli — nyelvjárás tatár és orosz környezetének, sőt az abba való lassú beolvadásának számlájára is írható.

Eddigi fejtegetéseim végső konklúziója az, hogy az ugor nyelvek affrikáta elemű képzői szórványos hangváltozás (affrikáció), hangutánzás, expresszivitásra való törekvés eredményeképpen jelentkeztek bizonyos fonetikai feltételektől függően. Megszilárdulásukra és elterjedésükre hathattak az ugor nyelvekbe bekerült idegen (török, orosz) szavak.

4. De a finnugor mássalhangzó- és képzőrendszerről alkotott eddigi felfogás alapján joggal felvethetők a következő ellenérvek: Lehetséges, hogy a magyar és obi-ugor nyelvek *-cs* (vog. *-č*, osztj. *-tš*) elemei másodlagos fejlemények és affrikálódás vagy idegen hatás eredményei, de az affrikációt indukáló *s* (> *cs*) hang a magyarban *cs* a k uráli (fgr.) affrikátára (**tš* v. **tš*) mehet vissza, mert 1. ez a hang megvolt az alapnyelvben, de az **š* és **đ* (**đ*) hangokkal együtt eltűnt a nyelvünkben (BÁRCZI, A magyar nyelv életrajza 50), valamint az obi-ugor nyelvekből is; 2. ez az alapnyelvi hang, amelyből az *-s* fonéma [képző] és *cs* változata egyaránt levezethető; 3. ez magyarázza meg

az obi-ugor nyelvek *-š*, *-š* alakváltozatait a magyar *-sz* (< fgr. **-š*)-nek megfelelő obi-ugor *-s* járulékkal szemben.

De ennek a felfogásnak vannak igen vitatható és sebezhető pontjai:

1. Azt, hogy az uráli alapnyelvben megvoltak-e egyáltalában a **tš* (**tš*) affrikáták mint önálló fonémák, nemcsak mint — ahogy számos finnugor nyelvben láthatjuk — emfatikus variánsok (l. STEINITZ, Kons. 26—8), olyan kérdés, amelyre — nézetem szerint — ma még nem lehet teljes határozottsággal igennel válaszolni, mert:

a) Igen kevés és bizonytalan etimológia támogatja meglétüket, és ezek nagy részét más alapnyelvi előzményre is vissza lehetne vezetni. b) Az alapnyelvi **tš* (**tš*)-nek olyan tarka megfelelései vannak a magyar és rokon nyelvekben, hogy már ez is kérdésessé teszi az azonos előzmény feltevését. Hogy egy hang valóban megvolt az alapnyelvben, azt éppen a megbízható etimológiák, a szabályos vagy kivételszerűségükben is megmagyarázható hangmegfelelések igazolják (l. a m. **p > f*, **k > h*, **k > k* megfeleléseket!) c) Éppen ezen tarkaság megmagyarázása céljából operáltak a fokváltozás hívei különböző fokváltakozási sorok átcsapásával (spirans és affrikáta sorok között) (l. erről SETÄLÄ: FUFÁ. XII, 65—72; TOIVONEN, Affr. 254 kk; UOTILA, Kons. 143 kk.), jelenleg pedig három alapnyelvi affrikáta (**č*, **ć*, **č*) feltevésével (l. MOOR E.: ALH. II, 30—74; LAKÓ: i. m. 95). Ehhez COLLINDER még egy negyediket, a *c*-t is felveszi (CompGr. 51—53). Egyben azonban valamennyien megegyeznek, hogy a feltett alapnyelvi affrikáták megfelelései a rokon nyelvek legnagyobb részében szétválaszthatatlanul egybemosódtak, mégpedig nemcsak a feltett affrikáták folytatói, hanem a velük korrelatív párt alkotó spiransok (*š*, *ś* stb.) megfelelései is. (L. erről COLLINDER: i. m. 53; LAKÓ: i. m. 95—96; az affrikáta eredetű képzőkre vonatkozóan LEHTISALO, Abl. 96, 222). d) Számos rokon nyelvben találunk példát különböző hangoknak bizonyos fonetikai környezetben vagy idegen hatásra bekövetkezett affrikációjára¹². Így joggal fölvetődhetik bennünk az a gondolat, hogy az alapnyelvben is csak a *š* ó r v á n y o s hangváltozás eredményeképpen jött létre a **tš* vagy **tš* variáns (ill. emfatikum). Fonémává pedig csupán azon rokon nyelvekben lett, amelyek legjobban ki voltak téve olyan idegen nyelvek hatásának (esetleg substratum v. adstratum formájában), amelyekben megvolt a kérdéses fonéma. Ebben a vonatkozásban a rokon és idegen népek kapcsolata [szamojéd és őstörök, v. paleoszibériai; zürjén, mordvin, balti-finn (különösen vepsze, vót, karjalai) és orosz; cseremisiz, tavidai vogul és bolgár-török, tatár] még behatóbb vizsgálatot igényelne, mert ez feltehetően sok új eredmény feltárásához vezetne. e) Az igen konzervatívnak tartott finnségi nyelvekben az affrikáták közül csak a **tš* jelentkezik, de ez sem az összes balti-finn nyelvben, csupán az *i n k e r i b e n* és a *d é l k e l e t - k a r j a l a i b a n* (vö. SETÄLÄ, ÅH. 172). Ezek pedig — véleményem szerint — egykor az orosz hatásnak legjobban kitett finnségi nyelvjárásokhoz tartoztak. A finn irodalmi nyelvben, amely a délnyugati (Turku környéki), ősi sajtáságokat megőrző nyelvjárás alapul, csak később keletkezett a *ts* egy addentális zöngétlen réshangból, a *θ*-ből, (*medas* 'metsässä'; *kado* 'katson'). Ezt AGRICOLA *tz*-vel jelölte és az írásképp alapján, svéd és német ejtési szabályok szerint *ts*-nek kezdték ejteni,

¹² A lappra vonatkozó l. WIKLUND (SUSA. XXIII, 16, 1); a vót *k > tš* változásnak a vót-orosz két nyelvűséggel való magyarázatáról. l. POSTI (SUSA, LX/8, 12); a keleti-finn és vogul másodlagos affrikációról l. TOIVONEN (Vir. 1930 : 91 kk.); a permire és magyarra vonatkozóan l. a fent elmondottakat.

majd később írni is (l. erről SETÁLÁ: i. h.). A többi finnségi nyelv (vepsze, vót, liv, észt) affrikátáinak közfinn **ts*-ből való eredetét is — véleményem szerint — kérdésessé teszi az orosz környezet hangrendszer-formáló hatásának lehetősége. Ezzel a tényezővel ugyanis ebben az esetben éppen úgy kell számolnunk, mint a fonetikai környezet indukáló hatásával, valamint az analógiás erők működésével.

2. Ami a második kérdést, a magyar *-s* (*-cs*) obi-ugor *-š* (*-š*) képzőnek uráli **-tš* (**-tš*)-ből való eredetét illeti, itt is találunk vitatható pontokat.

a) A magyar képző eredetének kérdésében egyáltalán nem egységes a kutatók álláspontja. Fgr. **-sk*-ből származtatja — az *-sz*-képzővel együtt — BUDENZ (UA. 27). SZINNYEI a deverb. *-s* (*-cs*) képzőt **-šk*-ből eredezteti (NyH⁷. 65; hasonlóan BEKE: Nyr. XXXIX, 126; GYÖRKE: Worth. 26), a denom. *-s*-et fgr. **-ks*-ből (NyH⁷. 93). GYÖRKE az utóbbit **-tš* (**-tš*)-re vezeti vissza (i. m. 30). A **-tš* (**-tš*)-ből való eredetnek propagálója LEHTISALO lett (Abl. 211, 221 kk.), bár az uráli **-š* és **-tš* képző rokonnyelvi megfeleléseinek egybeesésére ő is rámutat (i. m. 196). Az ő felfogása azután polgárjogot nyert a magyar képzőtanulmányokban (BÁRCZI, TA. 178; D. BARTHA K., Szóképz. 28).¹³ COLLINDER viszont már nem beszél **-č* igeképzőről, csupán egy „igen korlátozott szerepű” fgr. **č* denominális névszóképzőről (CompGr. 256) és egy „**š* (~ **č*?)” deverbális névszóképzőről (i. m. 271) — a magyar *-s* megfelelést egyik helyen sem említi.

b) A feltett **-tš* rokonnyelvi megfelelői között annyi a bizonytalan és kérdőjeles alak LEHTISALÓNÁL, és olyan nehezen válsazthatók el az **-š* (?*-šk*) megfeleléseitől, hogy véleményem szerint a m. *-s* (*-cs*) képző eredetével kapcsolatban más lehetőséggel is számolhatunk. Lehetséges ugyanis, hogy az *-s* képző a fgr. **š* magyar nyelvi folytatójának, az *-sz*-nek ősmagyar kori nyelvjárási változataként alakult ki, majd terjedt el az egész nyelvterületen, mégpedig olyan funkcióra (deminutív) lefogalva, amelyben az *-sz* már nem volt produktív. Az ősmagyar kori *s*-ező és *sz*-ező nyelvjárásokról sokan és sokan írtak és számos alakpár igazolja egykori meglétüket¹⁴. A törökséggel való érintkezés korában ezekhez még egy *cs*-ző nyelvjárási változat is járulhatott (*szenved* ~ *senyved* ~ *csenevész*; *szem* ~ *sömör* ~ *csömör*; *sajog* ~ *csillog*; *sző* ~ *serény* ~ *cserény* 'vesszőfonadék') a török *č*, illetve *š* kettős magyar megfelelésének (*cs* ~ *s*) analógiájára. Ezen ősmagyarkori nyelvjárások és nyelvjárási eltérések kérdését természetesen még igen behatóan meg kellene vizsgálni.

c) Az obi-ugor nyelvekben jelentkező *-š* (*-š*) alakváltozattal kapcsolatban sem kell feltétlenül alapnyelvi **-tš* (**-tš*) előzményre gondolnunk (vö. LEHTISALO, Abl. 209, 214, 217) és elválasztanunk azt a fgr. **-š*-re visszavezethető vog.-osztj. *-s*-től, mert: 1. a régebbi képzőmonográfiák (SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 70—1, 421, 444; SCHÜTZ J.: NyK. XL, 1, 7, 30, 46) az *-š*-et az *-s* alakváltozatának tartják (*e* és *i* után). G. SAUER: az osztj. *-ši* dem. névszóképzőt

¹³ Másféppen PAIS (MNy. LIV, 55—6; ALH. VIII, 164), aki egyrészt SZINNYEI NyH.⁷ 45) nyomán a fgr. **-hš* ~ **-hš*-re visszavezethető m. *-gy(i)* alakváltozatának tartja a *-cs(i)* képzőt a származékok egy részében, másrészt BÁRCZIHOZ és D. BARTHA K.-hoz csatlakozva **-tš* (**-tš*) > *-s* (*-cs*) fejlődéssel magyarázza a *-cs* elem létrejöttét.

¹⁴ Ilyenek: *sző* ~ *sövény*; *szől* ~ *szögy* ~ *sün*; *szem* ~ *sömör*; török jövevény-szavakban is megtaláljuk e kettősséget, pl.: *szél*, *szériu*, *szücs*, de *süveg*, *sarló*. Sőt képzőben is jelentkezik: *jóság*, *jóság*; *ország*, *uróság*; *csendes*, *kopasz*, *tilos*, *avas*, *teljes* (vö. GOMBOCZ: MNy. XX, 63; XXI, 129; MELICH: MNy. XXI, 52; HORGER: NéNy. III, 27; BÁRCZI, RNy. 6; Htört². 116; BENKÓ, Nyjtört. 68, stb.)

-*ti*-ből eredezteti (disszertációjának téziseiben). A LEHTISALÓNÁL jelentkező vog. -*š* alakváltozat (dem.-frekv. igékben) — pl. vog. *aləšl-* 'jagen, fischen'; *purəšl-* '(dauernd, öfter) beissen' — tisztán jelölési különbségen alapul. KANNISTO ugyanis az *s*-et *š*-nek írja, a többi kutató AHLQVIST, MUNKÁCSI, LAKÓ és KÁLMÁN *s*-nek. (A vog. *s* hangértékéről l. legutóbb LAKÓ: NytudÉrt. VIII, 21) Mindkét betűjel voltaképpen e g y e t l e n fonéma jelölésére szolgál, amelynek éppen olyan szélesek a határértékei, mint a finn *s*-nek. Az említett -*š* (-*š*) képzővel kapcsolatban fölvehetjük azt a gondolatot, hogy az ősi *-*š* a depalatalizáció után, mint nyelvjárási változat megőrződhetett egyes szavakban, illetve járulékelemekben, vagy pedig jövevényszavak útján került bele ismét az obi-ugor nyelvek hang- és képzőrendszerébe. (Az *š* különben nagyon csekély megterheltségű fonéma az ugor nyelvekben, általában jövevényszavakban, valamint deszkriptív-affektív szavakban fordul elő.) De talán — ami a legvalószínűbb — erre G. GANSCHOW mutatott rá (CIFU. 188—92), a palatalizált képzőforma egyszerűen a nem palatalizált formáns (-*s*) változataként keletkezett valamilyen affektív, expresszív árnyalat, kifejezésére. Esetleg zürjén jövevényképző (-*aš*, -*šə*) is lehet, amely jövevényszavak útján került be pl. a nyugati osztjákba (ugyanígy a vogulba is), és mint idegen képző alkalmas volt az említett jelentésárnyalatok kifejezésére. Mint névszóképző lefoglalódott kicsinyítő-becéző jelentésárnyalat, vagy pedig jellegzetes foglalkozást űző személy jelölésére, mint igeképző pedig elaprózott vagy egyszeri nagy intenzitással végbe menő cselekvés kifejezésére.

A. KÖVESI MAGDA

Vogulica

1. Az obi nyelvjárás hangtanából

Közismert jelenség, hogy egyes vogul nyelvjárások a szókezdő *u* (*o*) előtt is megtartották vagy pedig kifejlesztették a *w*-mássalhangzót. Pl. FK., ÉV., AL., Szo. *ūj* ~ AK., KK. *voj* 'Tier'; P. *wulpa* ~ Szo. *ūlpa* 'pinus cembra' (STEINITZ, WogVok. 210); TJ. *ōləm* ~ K. *ūləm* ~ P. *wuləm* ~ ÉV. *uləm* ~ DV., AL. *uləm* ~ FL., Szo. *ūləm* 'Traum'; T. *ōn-* ~ AK. *onl-* ~ KK. *wonl-* ~ P. *wunl-* ~ ÉV. *unl-* ~ DV. *unl-* ~ AL. *unn-* ~ FL., Szo. *ūnl-* 'sitzen' (i. m. 209); T. *ōnš-* ~ AK. *onš-* ~ KK. *wons-* ~ FK. *wuns-* ~ P. *wunš-* ~ ÉV., AL., KL. *unš-* ~ FL., Szo. *uns-* 'überfahren, überschreiten'; T. *ōr* ~ AK. *or* ~ KK. *wor* ~ FK., P. *wur*, V., L., Szo. *ur* 'Bergrücken, übersetzen' (i. m. 274); K., V., L., Szo. *ūt-* ~ P. *wūt-* 'bellen'; T. *ōr-* ~ ÉV., AL., KL., Szo. *ūr-* ~ P. *wūr-* 'warten, hüten'; T. *ōš* ~ K., FL., Szo. *ūs* ~ P. *wūš* ~ AL. *ūš* 'Stadt' (i. m. 208); TJ. *ōlā* . . . KK. *βg'le* . . . P. *βu'lā* . . . ÉV. *ūlā* stb. 'Zaunholz' (KANN., Vok. 119); T. *ōlš* . . . P. *βūlš* ~ ÉV. *ūlš* ~ Szo. *ūlš* 'Kinnlade' (uo. 171).

Hasonló jelenséget találhatunk az eddig kevésbé ismert obi nyelvjárásban. A következők saját följegyzéseim: Szi. *wji* ~ *ujji* ~ Ob *wuji* 'elmerül, elsüllyed'; Szi. *ulas* ~ Ob *wulas* 'szék'; Szo. *ula* ~ Ob *wu:la* 'tűz (fn.)'; Ob *wujuw* 'anas penelope' (vö. BAL.-VAHR. *уюв* 'утка-свизь'); Ob *wu:la* 'favilla szénahordásra'. Amint láthatjuk, a *w*- csakis rövid *u* előtt jelentkezik, hosszú *ū* előtt soha. Itt sem kizárólagos, mert néhány szóban rövid *u*-s szókezdetet is találunk: *ul* 'ne', *unsi* 'gázol', *urinēka* 'varjú'.

Egy másik érdekes sajátossága az obi vogul nyelvjárásnak, hogy a szókezdő *w*- az utána következő *i*-t (ill. *ī*-t) néhány szóban labializálja: Szi., Szo. *wiy* ~ Ob *wuy* 'vesz' (inf. Szi, Szo. *wiŋkwe* ~ Ob *wunke*), Szi. *wina* ~ Ob *wuna* 'pálinka' (< or. vö. RLw. 263). Ellenpéldáink: *wi:it* 'arc', *wit* 'víz'.

Eltérés mutatkozik az orosz jövevényszavak szókezdő mássalhangzótorlódást földoldó előtéthangjában. Ez a szigvai és szoszvai nyelvjárásban rendszerint *i*, az obiban *a*: Szi. *iskap* ~ Ob *āskap* 'szekrény' (< or. *шкаф*, RLw. 149), Szo. *istakan* ~ Ob *astakan* 'pohár' < or. *стакан* RLw. 151); Ob *aštēna* 'fal (fn.)' (< or. *стена*, RLw. 154); Ob *ašwiŋets* 'ólom' (< or. *свинец*, RLw. 154); Szi. *išwēssa* 'gyertya' (BAL., Russzk. el. *асвеся*, valószínűleg obi adat, RLw. 154); Ob *ast^upa* 'István' (< or. *Стенка* RLw. 275).

Az északi nyelvjárások közül az obi őrizte meg egyedül az *š* hangot, ami azért is elég különös, mert sem a többi északi vogul nyelvjárásban (Szi., Szo., FL.), sem pedig az északi osztjákban (O.) nincs *š* hang. Az obi vogulban is igen csekély megterheltségű fornéma, és nem is fordul elő minden falu nyelvjárásában. Adataim *jalp-ūs* faluból valók: *ōš* 'birka', *ūš* 'nyelmalazac', *āškap* 'szekrény', *kēnš* 'rénbőrharisnya', *kāšəŋ* 'minden, mindegyik', *mūšiti*

'bir, tud', *naš* 'fakampó, horog, a medve karma', *pišjan* 'egy lazacfajta', *pāvuška* 'nagyanyó', *riška* 'barna ló', *šōkar* 'шокыр, egy lazacfajta', *šaliti* 'sajnál', *šaA* 'ГОГОЛ, vöcsök', *šānš* 'térd', *šar* 'dohány', *šitamt* 'titkon', *šōwar* 'nyúl (fn.)'. Az *š* fonéma, hiszen ilyen szembenállások vannak: *ōs* 'és, is' — *ōš* 'birka' vagy *ūs* 'város' — *ūš* 'nyelmalazac'. Sajnos, Kosztyintól, a *jalp-ūs*-ból való adatközlőmtől csak mintegy 200—300 szót tudtam lejegyezni, és ez a néhány szó bizonyára nem meríti ki az *š*-ezési lehetőségeket. Az kétségtelen, hogy a morfémákban nem használja föl a nyelvjárás ezt a fonémát. Az itt felsorolt szavak közül orosz jövevénytörzsek a következők: *āškap* (< *укаф*), *mūšiti* (< *можем*), *riška* (< *рышко*), *šaliti* (< *жалум*); oroszból való osztják szó adatközlőm szerint a *pāvuška* (< *бавушка*). A *šitamt* zürjén jövevénytörzsek (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 87—8).

Szóbelseji kakuminális affrikátára vezethető vissza az *ōš* (vö. fi. *uuh* ~ md. *uča* ~ cser. *ōzga*, *užga* ~ zürj.-votj. *yž* ~ osztj. *ač* ~ ? m. *juh* (COLL., Voc. 121); *ūš* (vö. zürj. *už* ~ osztj. *unč*, *wynš* stb., i. m. 66); talán a *kēnš* (~ osztj. *kinč*, *kič* ~ m. *kengyel*, uo. 24), *naš* (~ osztj. *nāš*, *nāzi* ~ ? lpS. *njieće*, uo. 102 és m. *nyárs*, SzófSz.); *šānš* (~ osztj. *čānč*, COLL. Voc. 60); *šōwar* (~ osztj. *čāwar* stb., vö. KÁLMÁN, Obi-ugor állatnevek 27), *pišjan* (megfelelőt I. N. SEBESTYÉN, Haln. 19—21). Északi vándorszó a *šar* (~ o. *šar*, *sar* ~ jur. *šar*).

A szókezdő *š*-eredeti jésített affrikáta (vagy spirans), folytatója a *šōkar* hal névben, (hacsak nem jövevénytörzsek az osztjából, vö. N. SEBESTYÉN, Haln. 15—6) és a *šaA* szóban (megfelelőt I. N. SEBESTYÉN: I. OK. I, 374).

Összefoglalva: az obi vogul *š* a fgr. **š* folytatóiban és jövevénytörzsekben maradt fenn. Ez az egyetlen olyan vogul nyelvjárás, amelyben az *š* fonéma fennmaradt, de nem terjeszkedett az *s* (< fgr. **š*) rovására.

Néhány szóban a szigvai és a szoszvai *-w*-nek az obi nyelvjárásban *-y*-felel meg: Szi., Szo. *mowint* ~ Ob *moyint* 'nevetés'; Szi., Szo. *pūwi* ~ Ob *pūwi* 'megfog'; Szi., Szo. *pāwal* ~ Ob *pāwal* 'falu'; Szi., Szo. *tow* ~ Ob *tay* 'ág'. Ellenpélda is akad: Szo. *šāyt* 'öröm' ~ Ob *šāwti* 'örül'. Mindegyik ősi szó, háromnak magyar megfelelője is van: *nevet* (vö. régi és nyelvj. *mövet*), *fog*, *falu*.

2. Vogul sajt

Egyetértek ERDŐDI JÓZSEFFEL abban (NyK. LXVI, 389—91), hogy igen fontos volna a Munkácsi-szótár minél előbbi megjelenése, sőt egy olyan vogul szótár is, amely összesíti az eddig följegyzett vogul szókincset. Azt is készséggel elismerem, hogy a VNGy. IV/2, 226. lapján tévedésből írtam a vogul *sajt* szóról ERDŐDI szerint (390) „rendíthetetlen bizonyossággal”, hogy „egyéb forrásokban nincs meg”. E mondat helyén szerencsésebb lett volna a következő „Munkácsi egyéb szövegeiben nincs meg”. Lehetne még óvatosabban is fogalmazni: „Munkácsi egyéb szövegeiben nem találtam”. Tévedésemet nem óhajtom menteni, sőt igen boldog lennék, ha egy többezer adatot feldolgozó munkában ez volna az egyetlen tévedés. Már magam is fedeztem fel a VNGy. IV/2 kötetében több pontatlanságot, nem egészen szerencsés megfogalmazást. Tévedni emberi dolog!

Ezért ne vegye ERDŐDI se rossz néven, ha figyelmeztetem, hogy a SZOROKIN-féle szójegyzéket (NyK. XVI, 470—84) nem MUNKÁCSI adta újra közre és nem ő fűzte hozzá a *sajt* mindkét jelentését, valamint a zürjén etimont.

A cikk B. J. aláírása ugyanis sokkal inkább a szerkesztőre, BUDENZ JÓZSEF-re vall. BUDENZ mellett szól nemcsak a betűjegy, hanem az is, hogy Munkácsi akkor 21 éves egyetemi hallgató volt, akinek jelentek ugyan meg már cikkei, de — tudomásom szerint — akkor még vogullal nem foglalkozott.

3. Szorokin „igazolatlan” szavai

BUDENZ a SZOROKIN-féle szójegyzék közlésének utolsó lapján (NyK. XVI, 484) felsorol néhány olyan szót, amelyet nem sikerült REGULY anyagából vagy a bibliafordításokból igazolnia. Azóta ugyan tetemes vogul nyelvi anyag jelent meg, de még így is akad néhány olyan szó, amelyek sajtóhiba vagy félreértés folytán ma sem fejthetők meg. Nagy részük azonban az újabb forrásokból igazolható.

Az alábbiakban betűrendben sorra veszem a BUDENZnek megfejthetetlen, illetőleg szerinte nem igazolható alakokat. Ahol a magyarázatban a vogul alak mellett nincs forrásjelzés, ott saját feljegyzéseimet idézem az 1957–8. évből az északi nyelvjárásból. A címszavak latin betűs alakja BUDENZ átírása; a magyar vagy német jelentés ugyancsak tőle származik. A cirill betűs alakok és az orosz jelentések SZOROKIN adatai.

ajm 'eső, дождь'. A jelentésmegadás valószínűleg téves. A vogul adatközlő félreérthette a kérdést. A szójegyzékben megadott szó az *ajum* lehet, azaz az *aji* 'iszik' igének befejezett melléknévi igeneve 'átázott, beivódott' jelentésben. A vogulban is a föld „(be)issza” a vizet.

anča 'fünj, куропатка'. A куропатка egy galamb nagyságú fehér madár, magyarul 'hófajd'. Ennek vogul neve *анча*. SZOROKIN adata tehát vagy téves lejegyzés vagy sajtóhiba (az **анха* ~ **ангха* helyett).

āsim 'kész vagy-e, готовъ-ли?' Valószínűleg egy betű kimaradt és így BUDENZ helyesen veti össze az *āstem* 'fertig' szóval.

diguli ~ *diguli* (*дигульи*) 'szidni, ругаться'. BUDENZnek igaza lehet abban, hogy itt maga a szitok rejlik a megadott szóban. A *kul* 'ördög' szót sejtí benne. Az első szótag szerintem a *ti* közelre mutató névmás. Így a kifejezés (*ti kul*) azt jelentené 'ez (ím egy) ördög'.

karış 'fazék (горшок)'. Ha a szó valóban hiteles, gondolni lehetne esetleg az orosz szó átvételére.

keraon (*кэраон*) 'gyertyatartó, подсвѣчник'. BUDENZ — helyesen — összetett szónak véli, amelynek első tagja a *kēr* 'vas'. Az összetétel második tagja szerintem az É. *āna*, *āni* 'csésze' jelentésű szó. Az összetétel szó szerint tehát 'vas-csésze'.

kiisup (*киисуп*) 'rybчик, Haselhuhn'. A császármadár északi vogul neve *kiisup* (tkp. 'fűtyülő'). Az adat hiteles.

kisx (*кисхъ*) 'egér, мышь'. Номályos szó, magam sem tudom igazolni. Talán az egér cincogását utánzó szó?

koaloul (*коальоуль*) 'végezni, кончить'. BUDENZ szerint *koal-oul* 'kötél-vég'. Lehetséges, hogy félreértésből származik a jelentés megadása.

maχlä ~ *maχlä* (*махла*) 'жукъ, Käfer'. A szó baglyot (сова) jelent. Vagy félreértette a közlő a kérdést (nem ismerte föl a mutatott képet?), vagy pedig a betűk teljesen összekeveredtek szedés közben, mert a 'bogár' vogul neve, a *χomlaχ*, majdnem anagrammája az idézett szónak.

manšin 'глухарь, Auerhahn'. A szót *mansin* alakban ismerem azonos jelentésben.

ortkam 'ястребъ, Habicht'. Az ölyv vogul neve *hortchan*, tehát az első betű a lejegyző tollában maradt, az utolsó mássalhangzót meg nem hallotta tisztán.

pojstomgeri (пойстомгери) 'ütni, бить'. Kétségtelen, hogy itt egy főnévi igeneves szerkezettel van dolgunk, amelynek második tagja az *ēri* 'kell' jelentésű ige. Ha az *s* téves többlet a szóban, akkor ez a kifejezés éppen a megadott értelmezésnek az ellenkezőjét jelenti: 'abba kell hagyni (*pojtuŋkw' ēri*)'

pōltetsu (польтетсу) 'megázni, мокнуть'. Helyesebb átírás volna: *pōltetsu*. Valóban azt jelentheti, amit BUDENZ vél: 'megfáztunk, meghűltünk' (saját följegyzéseim szerint *pōltaχtsuw*).

setlo majn (сэло майнь) 'lőháton menni, бхать верхомъ'. BUDENZ helyesen ismerte föl a kifejezésben az orosz *седло* szót. A második tag azonban szerintem nem a *min-* 'megy' igének valamelyik alakja, hanem a *mij* 'ad' ige felszólító módja (*majen* 'adj'). A kifejezés szó szerint tehát azt jelenti: 'adj nyerget!'

šagar elb tajde (шагапъ элбъ тайде) 'futni, hamar elfutok, бѣгать, скоро побѣжу'. Ebből a kifejezésből nehéz az első pillanatra a megadott jelentés szerint kihámozni az értelmet. Ha azonban a téves tagolást helyreigazítjuk, akkor két egymást követő, de szintagmatikusan össze nem kapcsol beszédtrödédét kapunk. A vogul közlő bizonyára nem értette jól a kérdést, és így először fokozó értelmű melléknevet, majd igét mondott. Az egyik betű sajtóhiba miatt téves. A helyesen tagolt és javított szöveg: *šaga pelb, xajde* (saját feljegyzéseim szerint: *saka pēlp, χājti* 'nagyon gyors, fut').

šanzi (шанзи) 'madár, птица'. Itt a vogul *šanši* 'kismadár, veréb, énekes madár' szóval van dolgunk.

tegm (тэгмъ) 'hívni, звать'. Igaza lehet BUDENZnak, hogy itt a megszólító, hívó (REG.) *tūgam* (nálam *tēχam*) 'barátom, társam' szóval felelt a kérdésre a vogul ember.

utlajsi 'vakondok, кротъ'. A szó hasonló alakban előfordul AHLQVIST szójegyzékében: *viŋ-loaši* 'Maulwurf' (vö. még KÁLMÁN: MНУТК. 43. sz. 20. l.).

vuaklāχ (уакляχ 'sár, грязь'. BUDENZ sajtóhibát lát a szó alakjában, és összeveti a Reg. *vošlāχ* ~ *vošlāχ* 'Schlamm' szóval. Igaza van.

vuaraej (уараеѵ) 'vadász, охотник'. BUDENZ fölismeri benne a (REG.) *vuār* 'erdő' szót. Itt azonban igealakokkal van dolgunk, vö. *wōraji* 'vadászik'.

KÁLMÁN BÉLA

Szófejtések

62. Magyar *ág* 'Ast, Zweig'

1. A finn *onki* 'Haken', lapp N. *vuog'gá* ua. stb. szókkal való egyeztetését (MUSZ. 717; MUNKÁCSI: Ethn. IV, 264; SZINNYEI: NyK. XXXVIII, 277; EtSz.; SzófSz.; STEINITZ, FgrVok. 49) ma már nem fogadhatjuk el (I. TOIVONEN: Vir. 1934: 385; FUF. XXVIII, 251; LAKÓ: NyK. LIX, 211). ANDERSON (Wandl. 209) és TOIVONEN (Vir. 1934: 385) *ág* szavunkat ?-lel a finn *hanka* l. 'Hängehaken', 2. 'Rudernagel, -haken' szóval vetette egybe. A SKES.-ben a m. *ág*, mint kérdéses megfelelő, mindkét finn szónál szerepel.

A finn *hanka*-t többen (AHLVIST, Kulturw. 173; KLUGE: FUF. XII, 39; SETÄLÄ: FUF; XIII, 363) germán jövevényszónak tartották, vö. ónorr. *hár* 'Rudernagel' < germ. **hargu* ~ **harhu*. A *hanka* germán származtatása hangtanilag lehetséges, jelentéstani szempontból azonban kevésbé valószínű, mivel a finn szónak tágabb 'haara, haarukka; elágazás, szárny, ágacska, villa' jelentésköre van (vö. SKES.). A m. *ág* ~ fi. *hanka* egyeztetésének problémáival legutóbb K. SAL ÉVA (NyK. LXV, 398) foglalkozott. A magyar és a finn szó mai köz- és népnyelvi jelentései alapján eredeti 'elágazás, elágazó valami' jelentést következtetett ki.

A magyar és a finn szó összetartozását nem tekinthetjük biztosnak, nemcsak azért, mert az *ág*-nak csupán egyetlen távoli rokon nyelvből volna megfelelője, hanem azért sem, mivel a finn szónak konkrét 'Ast, Zweig' jelentése nem mutatható ki. Összetartozásukat nyilvánvalóan K. SAL ÉVA sem tartja kétségtelennek, mivel „a nagy valószínűséggel egyeztethető szavak csoportjába” sorolja őket (i. h. 400).

2. Az obi-ugor nyelvekben találunk olyan 'Ast, Zweig' jelentésű szócsaládot, amely az *ág* biztosabb megfelelőjének tekinthető, mint a jelentéstani tekintetben tőle távolabb álló finn *hanka*. Ez a következő: v o g. (MSz.) É., K. *táv*, K., T. *táv* 'ág, gally; Zweig, Reis'; (KANN., WV. 71) TJ. *tav*, TCs. *táv*, AK. *táv*, KK., FK., ÉVag. *táv*, P. *tev*, DVag. *tav*, AL., KL. *tav*, FL. *töv*. Szo. *táv* 'Ast' | o s z t j. (KT. 1045) Kr. *távz* 'durch einen Ast entstandene Schiefheit, Biegung im Holz, an einem Kienspan, durch einen Ast entstandene Schiefheit, Kerbe an einem Brett, einem Kienspan', VK. *javę* 'wegen eines Astes entstandene Vertiefung (z. B. am Rand eines Brettes)', Trj. *lavę* 'durch einen Ast entstandene Schiefheit, Kerbe (bzw. Wulst) am Rand eines Brettes, einem Holzschicht usw. (nb. stets an einem gespaltenem)', Ni. *tövz*, Kaz. *lavı* 'beim Spalten entstehendes (die Hälften verbindendes) Blatt; durch einen Ast entstandene Schiefheit am Rand eines Brettes, einem Holzschicht usw.'

Szókezdő mássalhangzóul *s- vagy *š- tehető fel. A m. -g ~ vog.-osztj. *γ*, *w* eredeti **η* hangra utal. A magyarban **η* > **ηk* > -g, a vogulban és az

osztjában pedig $*\eta > *-\gamma > -\gamma$, $-w$ változás történt. Ugyanilyen hangmegfelelést láthatunk a m. *fog* 'fangen, fassen, greifen' és *tegez* 'Köcher' obi-ugor megfelelőiben is (l. LIIMOLA: FUF. XXXI, 110–15). Az obi-ugor szóokban kikövetkeztethető ősvog. $*\tilde{a}$ (STEINITZ, WogVok. 242), illetőleg ősosztj. $*\tilde{a}$ (vö. STEINITZ, OstjVok. 81) az *ág á*-jának szintén szabályosan felel meg. — Az ugor alapalak $*\text{sa}\eta\text{3}$ vagy $*\text{sa}\eta\text{3}$ lehetett.

Az egyeztetés jelentésani szempontból is valószínű. A vog. TJ. *taw* stb. jelentése ugyanaz, mint a magyar szóé. Az osztjában végbement 'Ast, Zweig' → 'durch einen Ast hervorgerufene Biegung im Holz, durch einen Ast entstandene Schiefheit' jelentésváltozás is könnyen érthető. Az osztj. (KT. 564) V. Vj., *nöy*, Trj. *nöy* stb. 'Ast' szónak a DN. nyelvjárásban (*naw*) a *taw* stb. szóéhoz hasonló 'Ast (am Baum, im Brett)' jelentése van. E jelentésváltozásra vö. még (FOKOS-FUCHS) V. Ud. *uv*, Le., Pr. *ul*, Vm. *ü* 'Zweig, Ast (V., Le., Pr.)', Knorren, Astansatz im Holz, im Brett (Ud., V., Vm., Le.). — Nem lehetetlen, hogy a Kr. *taw* stb. eredeti 'Ast, Zweig' jelentése a másik 'Ast' jelentésű szó, a V., Vj. *nöy* stb. hatására szorult ki a használatból.

63. Magyar *aj*, *áj* 1. 'Kerbe', 2. 'Tal, Schlucht'

1. A m. *aj*, *áj* 1. 'Kerbe', 2. 'Tal, Schlucht' a régiségben és a népnyelvben fordul elő. 1055: ? *aiu* (TA.); 1224/1389: *Peteraya* frn. (OkI Sz.); 1529–41: mikor az kincnek helere meg az veze *aiajt* Egybe vefled (RMNyE. 2/b. 1 : 46); 1604: *Ayja* az nyilnak 'crena sagittae; die Spaltung des Pfeils'; N. Nagy-*áj*, Szilas-*áj* (erdők), Elő-*áj*, Kis-*áj*, Nagy-*áj* (völgyek). Az *aj*, *áj* származékai: *ajak* 'Lippe'; R. *fölaajal* 'aufspreizen'; *fölaajz*, *fölaajaz* 1. '(Bogen) spannen', 2. 'aufregen, aufreizen, reizen, aufhetzen', 3. R. 'aufspreizen'. Ide szokták vonni még *ajtó* 'Tür' szavunkat is, ez azonban aligha tartozik ide (l. a 64. sz. szócikket).

Noha az egyeztetés már BUDENZNÉL (NyK. VII, 16; MUSz. 721, 723) felbukkan, voltaképpen csak TOIVONEN „Suom. *uksi* — unk. *ajtó*” cikke óta (Vir. 1916: 165–6) tekintik a m. *aj*, *áj* stb. megfelelőinek a következő szókat: ? *v o g.* (MUNK.: NyK. XXIII, 375) K. *ütex* 'ajtóküszöb', *ütye*, *ütväl* 'a küszöb irányában' | *z ü r j.* (WUó.) *es* : V., Sz., Pecs. *e džes*, AV. *e džes*, P. *e džes* 'Tür' | *v o t j.* (MUNK.) Sz., M. G. *es*, K. *üs* ua.; (WICHM.) G. *es*, J. *ös* ua. | *f i n n* *uksi* (gen. *uksen*) ua. | *l a p p* N. *uksá*, *-vs-* 'doorway; door, gate'; Wfs. (1516) *uksē* 'Türöffnung'; K. (1692) T. *uks* (gen. *ussi*), Kld., Not., A. *uys*, *uvs* 'Tür' (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 318 és SyrjChr. 75; STEINITZ, FgrVok. 37; FUV. m. ?-lel). — A vogul szó idetartozása csak akkor lehetséges, ha az *üt*-tő eredetibb formája $*u\beta t$ - volt, és ha a $*\beta t$ - kapcsolat fgr. $*-ks-$ re megy vissza (vö. LIIMOLA: SUSToim. 125: 304–7).

2. TOIVONEN (i. h.) a fgr. $*-ks-$ > m. $-j-$ megfelelés egyik bizonyítékát látja a finn *uksi* ~ m. *aj*, *áj*, *ajtó* szóban. Finnugor $*-ks-$ kapcsolatot tartalmazó szavaink száma nagyon kevés. Ilyenek: *máj* ~ finn *maksa* stb., *ívik* ~ finn *juosta* (*juoksen*), R. *fiu* ($*fiü$) ? 'funiculus' ~ mord. *piks* 'Seil' stb. (vö. COLLINDER, CompGr. 100). Ezekből a példákból láthatjuk, hogy eredeti szóbelseji $*-ks-$ hangkapcsolatú szavainkban nemcsak *j*, hanem *v* is jelentkezik. (*ívik*, $*fiü$?). Ezekben azonban sem a *j*, sem a *v* hangot nem tekinthetjük a $*-ks-$ egyenes folytatójának. A $*-ks-$ hangkapcsolatból ugyanis a (szótagkezdő!) *s* ugyanúgy eltűnt mint a szókezdő $*s$ -hang (vö. COLLINDER: i. m. 99),

a *k pedig spiranzizálódott (*γ), majd beleolvadt a megelőző magánhangzóba. A *k (> *γ) vokalizálódása következtében a fgr. *-ks-t tartalmazó szavaink ma hosszú magánhangzójúak (máj, ívik). Bennük a j, v magánhangzóközi helyzetben keletkezett hiátustöltő hang. Az esetleg szintén ide tartozó R. *fiu* (*fiü < *fiγ) korábbi, diftongusos fokot képvisel. A *-ks- kapcsolattal teljesen egyező fejlődést mutat a fgr. *-kš- is nyelvünkben. Erre csak egy példát idézhetünk: *méh* (N. *mév, méj*) ~ cser. *müks* ~ finn *mehiläinen*. Itt a szótagkezdő š tünt el, a *k spirantizálódása pedig ebben az esetben is hosszú magánhangzót eredményezett (a h, j, v hiátustöltő hang). — Az *aj, áj* alakok közül kétségtelenül a rövid magánhangzós az eredetibb, az *áj* pedig nyúlással keletkezhetett. Ha pedig így áll a helyzet, akkor az *aj* (> *áj*) szó hangtanilag nehezen illik a finn *uksi* megfelelőjéhez.

Az *aj, áj* szónak a finn *uksi*-val és családjával való egyeztetése jelentéstan szempontból sem kifogástalan. Ez az egybevetés ugyanis csak az *ajtó* 'Tür' idekapcsolása esetén látszik jelentéstanilag valamelyest indokoltnak. Az *ajtó* azonban alaktanilag nem magyarázható meg az *aj, áj* főnévből, s ezért aligha tartozik össze vele (l. a 64. sz. szócikket). Mindebből az következik, hogy jelentéstanilag sincs sok alapja annak, hogy a m, *aj, áj* szót a 'Tür' jelentésű finn *uksi* stb. megfelelőjének tartsuk.¹

3. A m. *aj, áj* (*ajak, följaj*) hangtanilag és jelentéstanilag is jól egyeztethető a következő uráli szócsaláddal: o s z t j. (KT. 32) DN *oη* 'Mund, Öffnung (der Tür u. a.), Loch, Tor-, Gatteröffnung', V. *oη*, Trj. *oη*, O. *uη* 'Mund, Mündung (einer Reuse, einer Flasche, eines Flusses u. a.)', Vj. *oη*: *katoypioη* 'Türwand'; (PD. 1580) Ko. J. *oη* 'Mündung' | z ü r j. (WUo.) V. Sz., Lu. *vom*, I. *vom*, Ud. *vem*, P. *em* 'Mund, Öffnung, (I. Ud. auch) Mündung'; (GEN.) KP. *ym* 'Mund' | v o t j. (MUNK.) Sz. *im*, K. *em* 'száj'; (WICHM.) G. *im*, J. MU. *im* 'Mund' | ? c s e r. (RAMST.) KH. *an* 'Mündung'; (PS.) K. *an* 'Öffnung des Sacks' | m o r d. E. *oη*, *oj*, M. *ov*: *onkst* (tbsz.), *ojks*, *ovks* 'Gebiss am Zaum' | l a p p N. *vuonás, -gn-* 'halter or band on the muzzle of a dog, to prevent it from biting reindeer'; Wfs. (3139) *wy'ón'ástętet* '(einen Hund) mit einem Maulkorbe versehen' || s z a m. j u r. (LEHT. 300) O. *nā*, Nj. *nāη* 'Mund'; j e n. Ch. *ē*, B. *na'* ua.; t v g. *nāη* ua.; s z e l k. *ak, āk, an* ua.; k a m. *an, aη, an* ua. (Az osztj., zürj., votj., cser., mord., lp., szam. szók összetartozására vonatkozóan l. TOIVONEN: FUF. XVII, 281; LEHTISALO: FUF. XXI, 8–9; UOTILA: SUSToim. LXV, 57; STEINITZ, FgrVok. 45; FUV.)

A m. *aj, áj* szót és családját a fent felsorolt szókkal — egyéb ide nem tartozó szók társaságában — BUDENZ (MUSz. 723) egyeztette először. Etimológiáját más kutatók is elfogadták (GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 256; EtSz.; SzófSz.).

A mord. *-ks* és a lapp *-s* demoninális főnévképző.

Az uráli alapalak **ane* lehetett (vö. COLLINDER, CompGr. 409). Ebből a kikövetkeztetett alakból a m. *aj, áj* és származékai is levezethetők.

A szóbeljei **η* az ősmagyarban **γ*-vé változott, majd intervokalikus helyzetben (vö. birtokos személyragos R. *ája*: *Peteraya* stb., képzett alakok:

¹ A vog. *ütęx* 'ajtóküszöb' szónak a finn *uksi* családjával való összefüggése — mint láttuk — nem bizonyos. Ezért lehetséges, hogy a finn *uksi* stb. nem a finnugor, hanem a finn-permi korból való, s minthogy valamennyi nyelvben ajtót jelent, az sem lehetetlen, hogy eredetileg is ez volt a jelentése. Ezzel szemben az uráli eredetű finn *ovi* 'Tür' megfelelői között az általánosabb 'nyílás' jelentés is előfordul (etimológiáját l. FUV.; SKES.), ami feltétlenül arra utal, hogy a szó jelentése eredetileg is általánosabb lehetett.

ajak, följajal, följajaz) kiesett, s az ily módon létrejött hiátust hiátustöltő *j* handoldotta fel. Az eredeti * η (> ősm. * γ) helyén ugyanilyen hiátustöltő *j*-t találunk *fő, fej (feje), nő (neje), vő (veje)* szavainkban is. Hiátustöltő *j* előfordul fgr. *k*, tör. *k*, γ (> ősm. * γ) helyén is: *ajtó (ajtaja)* < **ajtáya, mező (mezeje)* < **mezeyü, tető (teteje)* < **teteyü; báj, bájos* < őcsuv. **bayy apró (apraja)* < *őcsuv. **opray*.

Az *ajak* -*k* eleme kicsinyítőképző. A R. *főljajal, följajz* denominális -*l*, illetőleg -*z* igeképzős származék.

Az egyeztetés jelentéstanilag is valószínű. A feltehető eredeti 'Öffnung' jelentésből a m. *aj, áj* és származékainak valamennyi jelentése ('Kerbe', 'Tal, Schlucht', 'Lippe', 'aufspreizen' stb.) megmagyarázható.

K. PALLÓ MARGIT (NyK. LXV, 180—4; l. még EtSz.) az *aj, áj* alakok közül csak az *aj*-t tekinti finnugor eredetűnek, míg az *áj*-t — az *áj* igével együtt — egy török **öj* ~ *öj*-nomen-verbum tőből magyarázza (vö. türkm. *öj* 'ложбина, котловина', *öj*- 'долбить'). Az *áj* törökből való származtatása azonban a vokalizmus szempontjából (tör. *ö* ~ m. *á*) nem látszik valószínűnek (vö. EtSz.). A hangtani nehézségre K. PALLÓ MARGIT is (i. h. 184) utal.

64. Magyar *ajtó* 'Tür'

1. BUDENZ (NyK. VII, 16; MUSz. 721, 723) óta a kutatók — ha némi fenntartással is — azon a véleményen vannak, hogy *ajtó* 'Tür' szavunk az *ajak* 'Lippe', *felajz* 1. '(Bogen) spannen', 2. 'aufregen, aufreizen, reizen, aufhetzen', 3. R. 'aufspreizen' alakokkal együtt, a R. N. *aj, áj* 1. 'Kerbe', 2. 'Tal, Schlucht' szócska származéka. Az *aj, áj* szócsoportot a finn *uksi* (gen. *uksen*) 'Tür' szóval és családjával hozták kapcsolatba (TOIVONEN: Vir. 1916: 165; UOTILA: SUSToim. LXV, 318 és SyrjChr. 75; STEINITZ, FgrVok. 37; FUV.; LIIMOLA: SUSToim. 125: 304—7). De a m. *aj, áj*, finn *uksi* stb. szók etimológiai összehasonlítása aligha valószínűsíthető (erre vonatkozólag l. a 63. sz. szócikket), s az *ajtó*-t sem tekinthetjük az *aj, áj* származékának, minthogy ez alaktani akadályba ütközik. Az *aj, áj* ugyanis főnév, az *ajtó*-beli -*t* igeképző pedig igei alapszóra utal. Erre a nehézségre az EtSz. és a SzófSz. is felhívja a figyelmet. Ha mégis elfogadnánk ezt a magyarázatot, akkor fel kellene tennünk, hogy az *aj, áj* főnév eredetileg nomen-verbum volt. Erre azonban a rokon nyelvi megfelelők (l. a 63. sz. szócikket), melyek mind főnevek, egyáltalán nem jogosítanak fel bennünket. Teljesen indokolt tehát, ha *ajtó* szavunkat az *aj-, áj*-tól különválasztjuk és eredetét más irányban keressük.

2. *Old*, R. *ód* szavunkat legutóbb a finn *avata* 'öffnen, aufmachen' családjával egyeztetettük (NyK. LXVII, 124). Kimutattuk, hogy az *ód* — a mai *old* alak téves regresszió útján keletkezett — -*d* eleme gyakorítóképző, az *ó*- < ómagyar *ou*- < ősmagyar **ay*- tőszó pedig szabályos folytatója a rokon nyelvi szók alapján feltehető fgr. **ana*- alapalaknak. A kikövetkeztetető alapnyelvi jelentés 'lösen, öffnen, aufmachen' lehetett. Nos, ebből a fgr. **ana*- > ősmagyar **ay*- hangalakú és 'lösen, öffnen, aufmachen' jelentésű igei alapszóból -*t* műveltető képző (**ayt*- > **ayt*- > *ajt*-) és -*ó* igenévképző hozzájárulásával jól meg lehet magyarázni *ajtó* szavunkat. A 'lösen, öffnen, aufmachen' alapjelentésből könnyen megérthető a magyar szó 'Tür' jelentése.²

² Az *ajtó* szónak itt előadott magyarázata csirájában megtalálható már BUDENZÉ is (MUSz. 723). Ő azonban a magyar szó megfelelői közé sorolta nemcsak a finn *avata*

65. Magyar *edz* '(Stahl) härten, zementieren'

I. A mai köznyelv elsősorban átvitt értelemben használja ezt a szót: 'abhärten, stählen; (Sport) trainieren'. Megvan azonban a kovácsmesterség műszavai között is: 'Stahl härten, zementieren'. Átvitt értelmű használata is ebből a konkrét jelentésből fejlődött ki. A szóra vonatkozó régi nyelvi adatok: 1530–31: az gywlőseeg mondathyk *meg egyzeth* haragnak (ÉrsK. 191); 1585: *retingo* — *Meg edzem*, ismet el boritom (Cal.); 1699: Mégis hyan tezczik, hogy ha jól nem *edczik* a szükségesebb fegyvert (Felv.: Dics. 33); XVIII. sz.: *ecczenyi* (KecskK.: ÖtvM. 299, 324); 1708: *Edzeni* (PP.); 1792: *Edzeni, ödzeni, ötfzeni*, (SzD.²); 1833: *Edz* (*ödz*) (Kassai, II, 23).

CSÜRY (MNy. XXIV, 90) szerint *edz* szavunk a R. *öt-* 'önteni' ige -sz képzős származéka. Az *ötszeni* > *ödzeni* zöngésülésre vö. *petszeni* > *pedzeni, játszik* > N. *jádzik*. Ez a származtatás aligha fogadható el (vö. SzófSz.). Az *edz* ige a köznyelvben (ÉSz.) és a nyelvjáráásokban vagy nyílt *e*-vel, vagy *ö*-vel hangzik: ÚMTsz.: *edzett víz* (Ormánság), *edzett* (Tolna m.), *edzőüdik* (Szilágy m.), *ödött* (Pest m.), *átödötték* (Szolnok m.); *edz, eddz* (SzamSz.); *edz* (SzegSz.).³ A változatok közül kétségtelenül a nyílt *e*-s az eredetibb, az *ö*-s alakok szórványos *e* > *ö* labializáció eredményei. A hangsúlyos szótagbeli nyílt *e* ugyanis az *ö*-ző nyelvjáráásokban szórványosan *ö*-vé labializálódhatik. Például: (*kese-rű* >) *köserű*, *köserűő* (Vas és Zala megye nyugati része), (*emel* >) *ömel* (Észak-nyugat Dunántúl, Csallóköz és környéke), (*este* >) *öste, östē, östō* (Erdély). (Ezek az adatok a Magyar Nyelvatlasz anyagából valók.) IMRE SAMU kollégám szíves szóbeli közlése szerint a *fej* ige Felsőőrben *főj*-nek hangzik. Az *e* > *ö* labializációra a régi nyelvből is idézhetünk példákat: (*evez* >) 1562: *övez* (Helt.: UT. Q8), N. *övedző* (MTsz.); (*keserű* >) 1598: *kösserű* (Decsi: Adag. 33). Mindebből az következik, hogy az *edz* nyílt *e* hangja miatt nem eredeztethető a R. *öt-* 'önt' igéből.

JUHÁSZ JENŐ (MNy. XXXI, 148) az *edz*-nek az *öt-* igéből való származtatását azért vonta kétségbe, mivel a legrégebb adatok *-dz*-t tartalmaznak (*edz, ödz*), az *ecczenyi, ötszeni* alakok pedig csak a XVIII. században tűnnek fel. Ez valóban figyelemre méltó ellenérv, mindazonáltal nem szabad elfelejtenünk, hogy *edz* szavunkra a régiségből nagyon kevés adatunk van. Ezért az sem lehetetlen, hogy — kései előfordulása ellenére — mégis az *etszenyi, ötszeni* képviseli az eredetibb állapotot, a korábban felbukkanó *edzeni* pedig korai, szórványos zöngésülés eredménye (*e* jelenségre vö. BÁRCZI, Htört.² 159, 164). — JUHÁSZ JENŐ (i. h.) az *edz* igét a R. *igy* ~ *ügy* 'víz, patak, folyócska' jelentésű szavunk -z képzős származékának tartja. Ennek a magyarízathatn szintén hangtani akadálya van. Az *edz* eredeti nyílt *e*-je miatt nem származtatható a kihalt *igy* ~ *ügy* szóból. Ezenkívül ez a magyarázat jelentésstanilag is valószínűtlen. Az *igy* ~ *ügy* szócska ugyanis a régi nyelvben kizárólag földrajzi nevekben fordul elő, feltehetőleg 'patak, folyócska' jelentésben. (I. NySz., OklSz.). Ebből pedig jelentésstanilag nem magyarázható meg az *edz* ige.

2. Mint látjuk, mindkét eddigi szóhajóhető megfejtési kísérlet nehézségekbe ütközik. *Edz* szavunk mégsem ismeretlen eredetű, mivel az obi-ugor

'öffnen' igét, hanem a finn *uksi* 'Tür', *ovi* ua. és az osztj. (AHLQV.) *унχ* 'Mündung' szókat és családjukat is.

³ A NySz. és az EtSz. címszóként megadott *édz* alakja valószínűleg téves.

nyelvekben találunk olyan szókat, amelyekkel a magyar szó mind hangtani, mind jelentéstani szempontból jól egyeztethető: v o g. (KANN.—LIIM.: MSFOu. 134: 58, 59, 233) AK. *öät-* : *öätäm kër* 'das gehärtete Eisen' (*kër* 'Eisen'), KK. *öät-* : *öätäm kër* ua., KK. *kërmä öätäläm* 'железо калю' | o s z t j. (KT. 106) DN. *ättä* 'empfindlich werden', V., Vj. *ättä* 'empfindlich werden (Zähne) (V.); härten (Eisen) (V., Vj.)', Trj. *ätärz* 'empfindlich werden (Zähne)', Ni. *attaptata*, Kaz. *attati*, O. *ättätä* 'härten (Eisen)'.

Az obi-ugor nyelvek alapján feltehető nyílt *ä-nek a m. e (ε) szabályosan felel meg. Ha a magyarban korábbi *etsz-* (*etszenyi*, *ötszeni*) alakból indulunk ki, akkor szóközépi mássalhangzóul gemináta *-tt- hangot tehetünk fel (a m. -sz gyakorító igeképző). Az *etsz-*ből az *edz* zöngésüléssel jöhetett létre (l. fentebb). Ha viszont az *edz* alakból indulunk ki, akkor ennek *dz*-je z-ből keletkezhetett affrikálódással (a z > dz hangváltozása vö. BÁRCZI, Htört.² 159). Ebben az esetben a z hang (*ez > edz) ugor *-t-re mehet vissza. Ennek az obi-ugor szók -t-je is megfelelhet. — Az ugor alapalak *ättš- vagy *ättš- lehetett.

A magyar és az obi-ugor szók jelentése ugyanaz. Egyeztetésünk a művelődéstörténettel sincs ellentétben. Tudjuk, hogy az ugarság — *vas*, *arany*, *ön*, *ólom* stb. szavaink tanúsága szerint — ismerte a fémeket. Következésképpen ezek kezdetlegesebb megmunkálása, tehát a vas keményítése, edzése sem lehetett tőlük idegen (vö. HAJDÚ, MKE. 51—2).

66. Magyar *émelyeg* 'Übelkeit empfinden'

1. A m. *émelyeg* 'Übelkeit empfinden' eredetével legutóbb MIKOLA TIBOR (NyK. LXV, 406—7) foglalkozott. A következő szókkal egyeztette: z ü r j. (WUo.) V., Sz., Lu., I., Ud. *jum* 'süsser Teig aus Mehl (und Malz) zum Brauen von Bier und Dünnbier (V., Sz., Lu., Ud.), Süssigkeit, Süsse (I.)'; Sz. Lu. *jumol*, V. Ud. *jumov*, I. *jumö* 'süss, schmackhaft, (Ud., I. auch) Teig aus Roggenmalz' | v o t j. (MUNK.) Sz. *jumal*, K. *đumal* 'édeses; kovásztalan, nem savanyított'; (WICHM.) G., J. *jumal*, J. *đumäü* 'süss, ungesäuert' | f i n n *imelä* 'süsslich, ekelhaft' | l a p p N. *ämiidit*, *hämiiidet* 1. 'have a very sweet taste', 2. 'have a very delicious taste'.

Ez az egyeztetés aligha fogadható el. Az még nem volna leküzdhetetlen akadály, hogy az *émelyeg* és a vele összekapcsolt finnugor szók csak eredeti nomen-verbum esetén tartozhatnának össze. (A m. -g képző igei alapszóra utal, a finnugor szók pedig névszók. A lapp -iidit denominális igeképző.⁴) Súlyosabb a jelentéstani nehézség: a rokon nyelvi szóknak 'süss, süsslich' jelentése van, a magyar szónak ilyen jelentése sem a régi, sem a mai nyelvben nem mutatható ki.

2. Az *émelyeg* valószínűleg belső keletkezésű szavaink közé tartozik. Magyarázatunkhoz nézzük meg előbb a szó régiségbeli és népnyelvi változatait: 1585: *emelygök*, *Fölemölyödöm* (Cal.); 1640: *Felémelyétik* gyomrokat (Megy.: SzA Öröme. Előb. 5); 1645: Gyomorbéli *emelődés* (Web.: Amul. 94); 1695/1751: *Felémelyedvén* a gyomra, akádozni kezd (Hall. Hist. II, 262, 32); N. *imölyög* (Nyr. XXXVI, 382). Valószínűleg igaza van KASSAINAK (II, 81), aki *émelyedik* szavunkat az *emelkedik* 'sich erheben' igéből származtatja.

⁴ „iidit... danner intransitive verber som betegner en bestemt lukt eller smak [„iidit... intransitív igéket, képez, amelyek meghatározott szagot vagy ízt jelölnek]” (NIELSEN, Lærebok i Lappisk I, 249).

Ugyanígy: *émelyeg* < *emeleg* 'fel-felemelkedik meg leereszkedik' (BALLAGI). Az 'emelkedik' → 'émelyeg' jelentésváltozásra vö. még 1788–9: mert a gyomrom is *emelkedik* már szavaira (Magyar Museum I, 245, a NSz. gyűjtéséből). Az *émelyeg* az *emeleg*-ből szóhasadás útján jöhetett létre: a hangalaki elkülönüléshez jelentésmegoszlás társult.

KASSAI magyarozatát jelentéstani szempontból az EtSz. is elfogadhatónak tartaná, de úgy vélekedik, hogy az *émelyedik* zárt *é*-je (vö. N. *imölyög*) miatt nem származhatik az *emeledik*-ből. Ez az ellenvetés ma már nem fogadható el, mivel szavunk első szótagbeli *é* (> *i*, *i*) magánhangzója könnyen megmagyarázható nyílt *e* (*e*)-ből. A nyúlással és zártabbá válással keletkezett *émelyeg* (< **ēmeleg* < *emeleg*) stb. — mivel nem váltakozott rövid nyílt *e*-vel — az *i*-ző nyelvjárásokban átkerült az *i*-ző alakok közé. Az *é* > *i* hangváltozás minden olyan *é*-töví szónál végbemehet, amelynek nem világos a kapcsolata nyílt *e*-ző alakpárjával. Például: *bél* : *bíles*, *ész* : *iszrevesz*, *két* : *kítes*, *kéz* : *kizbesít*. Ez nem csupán a legújabb időben, hanem már a XVI. században is megtörténhetett (az *i*-zésről l. FÜR ISTVÁN, Az *i*-zés állapota 94; SULÁN: MNy. I, 26–9; KÁLMÁN: MNy. I, 162). Az *emeleg* > *émelyeg* stb. szóban *l* > *ly* palatalizáció történt (vö. BENKŐ, LyTört. 19; BÁRCZI, Htört.² 160).

67. Magyar *hús* 'zwanzig'

1. *Hús* számnevünknek az obi-ugor és a permi nyelvekben vannak megfelelői: v o g. (MSz.) KL. *khus* 'hús; zwanzig'; (KANN., WV. 120) TJ., TCs. *kos*, AK. *χos*, KK. *k_oos*, FK. *k_ous*, P., ÉVag. *kus*, AL. *kus*, FL., Szo. *χus* ua. | o s z t j. (KT. 343) DN., Ni. *χus*, V., Vj., Trj. *kos*, Kaz. *χos* [o: *χos*], O. *χos* ua.; (PD. 584) Ko. *χus*, J. *kos* ua. | z ü r j. (WUo.) V., Sz., Pecs., Lu., Le., Ud. *kiz*, I. *kiz*, *kiz* ua.; | v o t j. (MUNK.) Sz. *kiz*, Kaz. *kéz* ua.; (WICHM.) G. *kiz*, J. *kiz* ua. (GYARM., Aff. 179, 217; HUNFALVY, VogF. 262; MUSz. 123; ÁKE. 220, 278, 606, 647; NyH.[?]; UOTILA, SyrjChr. 98; STEINITZ, FgrVok. 44).

2. A felsorolt kutatók általában a fenti etimológiai összefüggésbe vonják a mord. (PAAS.) E. *komš*, M. *komš*, *komš* 'zwanzig' számnevet is. A *hús* stb. számnevet LINDSTRÖM (Försök att visa grammatikaliska formers uppkomst i finska språken 1847 : 37) 'két tíz' jelentésű elhomályosult összetételnek tartotta. Ugyanígyen eredetűnek magyarozta BUDENZ is (MUSz. 123). A mord. *komš* alapján a szócsalád eredeti alakjául **kšmss* alakot tett fel, ahol a *ko-* (*ko-*) a két mélyhangú párja volna, a *-mss* (mord. *-mš-*) elemben pedig ugyanaz a 'tíz' jelentésű számnév lappangana, mint ami a következő permi számnevekben van meg: zürj. *kekja mš* '8', *ekmš* '9', *nelamš* '40', *votj. ukmš* '9' stb.

BUDENZ magyarozata ma már nem fogadható el. A mord. *komš* alapján feltett szóbelseji *-*m-* az obi-ugor nyelvekben megmaradott volna. A m. *hús* stb. alapján kikövetkeztethető szóbelseji *-*š-*nek nem felelhet meg a permi *-mš* (*ekmš* '9') *s* hangja. De nem egyeztethető a *-mš* *-s* elemével a mord. *komš* szóvégi *-š* hangja sem. — A LINDSTRÖM—BUDENZ-féle származtatást WICHMANN (SUSToim. LII, 340–8) nem fogadta el. Véleménye szerint a *hús* eredetileg valamilyen határozatlan mennyiséget jelölt, s csak később vált volna '20' jelentésűvé.

REISMAN ELEK (MNy. XXX, 93–6) a korábbi nézetekhez képest teljesen újszerű magyarozatot kísérel meg. EWALD FETTWEIS (REISMANÁL: FELT-

WEIS) „Das Rechnen der Naturvölker” (Leipzig, 1927: 56—7) című munkája alapján felteszi, hogy a m. *húsz* stb. számnévben — számos más nyelv ’húsz’ jelentésű számnevéhez hasonlóan — egy ’ember, férfi’ jelentésű szó rejlik. Véleménye szerint a m. *húsz*, mord. *komás*, *komás* stb. etimológiailag összefügg a m. *hím* 1. ’Männchen, das männliche Tier’, 2. ’männlich’ szóval és annak rokon nyelvekbeli megfelelőivel. A finnugor alapnyelvre kikövetkeztetett „*kams* ’húsz’ annyi volna, mint finnugor **kams* ’férfi’ + valami -*s* elem, amelynek a szerepe egyelőre homályos” (96). REISMAN magyarázata módszer-tani szempontból valószínűnek látszik, de hangtani nehézségekbe ütközik. A feltett, szóbeljei -*m*-t tartalmazó alapalakból ugyanis az obi-ugor számneveket (vog. TJ. *kos* stb., osztj. DN. *χus* stb.) nem lehet megmagyarázni.

Legutóbb KOVÁCS FERENC több helyen is foglalkozott *húsz* számnevünk eredetével (NyK. LXI, 65—78; LXII, 119; ALH. VIII, 343—60; ALH. X, 127; NytudÉrt. 40. sz.: 211—4). KOVÁCS tulajdonképpen REISMAN elgondolásából indul ki, de a m. *húsz* stb. számnevet nem a *hím* szóval és családjával, hanem a következő szamojéd szócsaláddal kapcsolja össze: jur. (CASTR.) *hāsawa* ’Mann, Jurak, Samojede’, (LEHT. 173) O. *χāsαββω* ’Mann; Ehemann; Samojede’; jen. (CASTR.) *kāsa* ’Mann’; tvg. (uo.) *kuajūmu* ua.; kam. (DONN.) *kuza*, *kuza* ’Mensch’. Ez a származtatás nem lehetetlen, a szamojéd adatok alapján feltehető **kuśa* alapalaknak ugyanis a m. *húsz* stb. számnév hangtanilag megfelelelhet. Az egyeztetésnek azonban bizonyos nehézségei vannak. A sham. jur. *hāsawa* stb. szóval egybevethető ’ember, férfi’ jelentésű szó a finnugor nyelvekből nem mutatható ki, ezért a szamojéd szócsalád uráli eredetét nem tekinthetjük kétségtelennek. Ez a körülmény a szamojéd szónak a m. *húsz* családjával való összefüggését feltétlenül bizonytalanná teszi.

3. Az uráli nyelvekben találunk olyan szócsoportot, amelynek ’ember, férfi’ jelentése mind a finnugor, mind a szamojéd nyelvekben kimutatható, s amely a m. *húsz* stb. számnévvvel is kapcsolatba hozható. Mielőtt ezeknek az összefüggéseknek a tárgyalására rátérnénk, vizsgáljuk meg közelebbről ezt az ’ember, férfi’ alapjelentésű szócsaládot.

Az itt következő szók etimológiailag összetartoznak egymással: v o g. (MSz.) É. *χoj*, *χuj* ’hím; Männchen’ | osztj. (KT. 279) DN. *χoj* ’Mann; Ehemann’, V. Vj. *ku* ’Mann, Mannsperson; Mann (Gatte) (V.), Gatte; (auch in einigen Tiernamen)’, Trj. *ko* ’Mann, Mannsperson; Ehemann’, Ni. *χu*, Kaz. *χo* ’Mann; Gatte; Männchen . . .’, O. *χoj* ’Mann; Gatte; männlich’ | l a p p K. (GEN. 131) T. *kijj*, Kld., A. *kujj* ’Ehegatte’ || s z a m. j u r. (LEHT. 165) O. *χājūppā*, Lj. *kidiōppō* ’verheiratet, verehelicht sein [eine Frau]’ (GYARM., Aff. 198—9; MUSz. 99, 393; VglWb. 337; MUNKÁCSI: NyK. XXIII, 120; XXV, 182; Beitr. 52; LEHTISALO: SUSToim. LVIII, 133; FUV.).

Az uráli alapnyelvre kikövetkeztethető **koje* alapszó (vö. COLLINDER, CompGr. 406) denominális *m* névszóképzős származékai a következő szók: m. *hím* 1. ’Männchen, das männliche Tier’, 2. ’männlich’ | v o g. (AHLOV.) *qaim* ’Männchen’; (MUNK.: NyK. XXV, 182) É. *χājim*, K. *khōjem* ’hím madár’; (MSz.) KL. *khum* ’ember, férfi’; (KANN., WV. 185) TJ., TCs. *kóm*, AK. *χom*, KK. *kom*, FK. *k_oum*, AL., KL. *kum*, P., ÉVag., DVag. *kum*, FL., Szó. *χum* Mann’, AK. *χomaj*, KK. *komaj*, FK. *kemaj*, P. *kimaj* - ’sich verheiraten (von der Frau)’, *kim* ’Ehemann’ | ? z ü r j. (WIED.) *kom* : *kom-mu* ’die Gegend von Solikamsk u. Tscherdyn’; (WUO.) *komi* ’Syrjäne, Permjake’ | ? v o t j. (WIED.) *kum* : *sara-kum* ’Syrjäne’ || s z a m. s z e l k. (CASTR.) *kume*, *kum*, *kup*, *kop* Mensch’ (MUSz. 99; BALASSA: NyK. XXIV, 274; SETÄLÄ: FUFU. XII, 16;

SUSAik. XXX/5: 88; Beitr. 14, 52; ZSIRAI, FgrRok. 208; FUV.; COLLINDER, CompGr. 142, 158). Az itt felsorolt szók ősi képzések lehetnek, az *-m* képző előtt a többeli *j* — a vog. *qaim*, *χājim* alakok kivételével — vokalizálódott (vö. COLLINDER, CompGr. 142). A vog. *qaim*, *χājim* megőrzött szóközépi *j* hangja miatt talán a vogul nyelv külön élete folyamán keletkezett származék a *χoj*, *χuj* 'hím' szóból. A m. *hím* szóban **oj* > **ij* > *i* változás történt (vö. COLLINDER: i. m. 158).

Az uráli **koje* alapszó denominális *r* névszóképzős származékainak tartják a következő szókat: m. *here* 1. '(Biene) Drohne', 2. 'Hode' | v o g. (MSz.) KL. *chor* 1. 'hím', 2. 'bika, rénbika, szarvasbika, csödör'; (KANN., WV. 95) TJ. TCs. *kār*, AK. *χār*, TG., KK., FK., AL., KL. *kēr*, P., ÉVag. DVag. *ker*, FL., Szó. *χār* 'Männchen, Renntierochse' | o s z t j. (KT. 328–9) DN. *χor* 'männliches wildes od. zahmes Renntier', V.Vj. *kar* '(unverschnittener) Ochs, Renntierochs; Hengst (V.), Ochs, (wilder) Renntierochs; Hengst', Trj. *kār* '(unverschnittener) Ochs, (wilder) Renntierochs; Hengst', Ni., Kaz. *χor* 'Männchen (Renntier, Hund) (Ni.), männliches Renntier; männlich (Pferd, »Kuh«, Hund, Schaf, Schwein) (Kaz)', O. *χar* 'männliches Renntier; männlich (jedes beliebige Tier)' | z ü r j. (WUo.) I. *kjr* 'männlicher Hund', *k-pon*, Sz., Lu., Le. P. *kjr-pon* ua. | f i n n *koira* 'Hund', *koiras* 'Männchen bei Tieren' || s z a m. j u r. (CASTR.) *höra* 'Renntierochs', *hörie* 'Renntiermännchen', (LEHT. 191) O. *χōra* 'Männchen, wilder Renntierbulle, Stier; Hengst, Widder; Fischmilch'; j e n. (CASTR.) B. *kura*, Ch. *kuða* 'nicht verschnittenes Renntier'; (uo.) t v g. *kuru* ua.; (uo.) s z e l k. *kor* 'Stier; Hengst'; (DONN.) *kōra*, *kōra* 'Ochs, Männchen' (vö. HALÁSZ: NyK. XXIII, 31; SETÄLÄ: FUFÄ. XII, 119; SUSAik. XXX/5: 51; Beitr. 52; UOTILA: SUSToim. LXV, 381; HAJDÚ: SUSAik. LIV/1: 55; N. SEBESTYEN IRÉN: I. OK. I, 367; ALH. I, 293; FUV.; SKES.). A többeli *j* az *r* képző előtt — a finn *koira* kivételével — valamennyi nyelvben vokalizálódott (vö. COLLINDER, CompGr. 123, 158).

4. A fent tárgyalt 'ember, férfi' alapjelentésű uráli **koje* szó lehet meg a m. *húsz* számnévben és obi-ugor, valamint permi megfelelőiben. A szóvégi m. *-sz*, obi-ugor *-s*, permi *-z* elem uráli **s*-re vagy **č*-re mehet vissza. Ennek az eredeti funkciója homályos. Lehet, hogy valamilyen képző, de az is lehetséges — sőt valószínűbbnek látszik —, hogy az uráli **či* ~ **če* mutatónévmással azonos: o s z t j. (KT. 895) V. *ti* 'der dort', Ni. *ši* 'der (nicht sichtbar)', O. *ši* 'der dort' stb. | c s e r. (WICHM.) KH. *sē-de* 'der, jener (wovon die Rede war od. was sichtbar ist)' | m o r d. (PAAS.) E. *še*, M. *še* 'jener; dieser da; der, derjenige' | finn *se* 'der dort; jener' || s z a m. j e n. (CASTR.) *se-deo* 'der, jener; t v g. (uo.) *se-te* 'er'; k a m. (DONN.) *šē* 'der dort' (vö. Beitr. 142; FUV.). Az uráli **či* ~ **če* mutatónévmás feltehetőleg determináló szerepben járulhatott az alapszóhoz.⁵ A *húsz* stb. előzményeül **kojēs* alapalakot következtethetünk ki. Ennek eredeti jelentése 'az ember (azaz: az ember kéz- és lábujjai együtt)' lehetett. A szóbeljei *j* a *č* előtt ugyanúgy vokalizálódott, mint az uráli **koje* fentebb tárgyalt *-m*, illetőleg *r* képzős származékaiban is. A szóbeljei *j* eltűnésére, illetőleg vokalizálódására vö. COLLINDER, CompGr. 112 kk.

⁵ A **či* ~ **če* mutató névmás bizonyára már a finn-ugor korban agglutinálódott az alapszóhoz, legalábbis erre látszik utalni az a körülmény, hogy a *j* a *húsz* valamennyi megfelelőjében eltűnt. A **či* ~ **če* korai agglutinációja mellett szól talán az is, hogy a **č* hangnak a '20' jelentésű obi-ugor számnévekben *-s*, az osztják mutató névmásban pedig jésített *š* felel meg.

Az uráli **koje* alapszó *m* képzős származéka (m. *hím* ~ vog. *γum* stb.) lehet meg a mord. *komás*, *komś* 'zwanzig' számnévben (erről l. REISMAN ELEK: MNy. XXX, 93—6; KOVÁCS FERENC: NytudÉrt. 40. sz. 211—4).

A szóvégi *-ś* elem KOVÁCS (i. h. 214) szerint valamilyen képző vagy pedig a mord. *-ś* határozott végartikulussal azonos (pl. *moda* 'föld': *modas* 'a föld'). Az utóbbi nézet lényegét tekintve megegyezik a mi fentebb kifejtett véleményünkkel. Ismeretes ugyanis, hogy a mord. *-ś* végartikulus a mord. E. *še*, M. *še* (< uráli **ci* ~ **ce*) mutatónévmásból keletkezett. Véleményünk szerint azonban a **ci* ~ **ce* mutatónévmás a mordvin számnév esetében sem a mordvin nyelv külön életében — miként KOVÁCS gondolja —, hanem már a finnugor korban agglutinálódhatott az alapszóhoz.

5. Egyfelől az ugor-permi, másfelől a mordvin '20' jelentésű számnévből arra következtethetünk, hogy a szónak a finnugor alapnyelvben két alakváltozata lehetett: egy *-m* képző nélküli (**kojés*), amelyből az ugor és a permi alakok keletkezettek, és egy **kojmšćš*, amelyből a mord. *komás*, *komś* számnév lett. *Húsz* számnévünknek itt bemutatott etimológiájában — mint az ilyen jellegű etimológiákban általában — sok a feltevés, de magyarázatunk talán mégis valószínűbb, mint a sam. jur. *hāsawa* stb. szóból való származtatás. Az uráli **koje* alapszónak ugyanis, amelyből a m. *húsz* stb. számnéveket eredeztettük, mind a finnugor, mind a samojéd nyelvekben gazdag családja van. Ezzel szemben a sam. jur. *hāsawa* stb. uráli kori volta egyáltalán nem bizonyítható. A kikövetkeztethető finnugor **kojés* alapalakból az ugor és a permi számnévek hangtanilag is jól megmagyarázhatók. Talán az sem lényegtelen mozzanat, hogy ha a feltett *koje* 'ember, férfi' alapszóból indulunk ki, akkor az ugor-permi és a mordvin '20' jelentésű számnévek szerkezeti hasonlóságát (alapszó + *ćš* elem, illetőleg alapszó + *m* képző + *ćš* elem) s végső fokon azonos eredetét is nagy valószínűséggel tudjuk magyarázni és talán — igazolni.

68. Magyar *hős* 'Held'

1. *Hős* 1. 'Held', 2. R. N. 'junger Mann', 3. R. N. 'der Zukünftige, Bräutigam, Freier' szavunknak a régiségben és a népnyelvben ilyen alakváltozata vannak: 1206: *Heus* szn. (NySz.); 1211: *Huus* szn. (uo.); 1400—10: *heus* (BesztSzj.); 1450 k.: Nemy ygen zep *heus* (juvenis) yewue az kappura (JókK. 14); 1506: *hěss* (Helt.: Mes. 136); N. *hės*, *hiės*.

Az a nézet, amely szerint a m. *hős* a *hő*, *hév* főnév melléknévi származéka, tehát a *heves* alakváltozata volna (vö. TRÓCSÁNYI: NyK. XLV, 336), aligha fogadható el. Sokkal valószínűbb, hogy szavunk a következő szókkal tartozik össze: v o g. (AHLOV.) *quś*, *quš*, *quč* 'Diener'; (VNGy. II, 440, 644) É. *χūs* ua.; (MTR.) É. *χusanā* 'férficselédei' (KANN.—LIIM.: SUSToim. 109: 703) Szo. *χūs* 'Diener, Arbeiter' || s z a m. s z e l k. (CASTR.) N. *kaž*, KO. *koč*, FO. *koč*, NP. *koč*, B. *kěč*, Ta. *kěče* 'Arbeiter, Leibeigner, Knecht' (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 142; XXXI, 131). — A TOIVONEN (FUF. XXXI, 31) által idevont cser. (WICHM.) U. *kā tšē*, B. *kā tše* 'Bräutigam (U., B.); Bursche (U.)' E. ITKONEN (UAJb. XXVIII, 61) szerint csuvas jövevényyszó, s ezért nem tartozhatik ide. A ZSIRAITÓL (NyK. LIII, 68) tévesen idekapcsolt osztj. V. *kpsi* 'Mensch. Mann' és sam. jur. *hāsawa* 'Mann, Jurak, Samojede' szóról l. TOIVONEN (uo.). COLLINDER (FUV.) a *hős*-t a cseremisiz szóval egyezteteti, a vogul és a szelkup szót kérdőjellel kapcsolja hozzájuk.

2. Ez az egyeztetés a konzonantizmus szempontjából kifogástalan, de a magánhangzó-megfelelés magyarázatra szorul. A vogul és a szelkup szó ugyanis eredeti veláris magánhangzóra utal. Ennek a magyarban szabályszerűen szintén veláris hang felel meg. A nyelvtudományban régóta ismertes, hogy a mássalhangzók hatással vannak a környező magánhangzókra és azokon bizonyos változásokat idézhetnek elő. Mármost nagyon valószínűnek tartom, hogy bizonyos finnugor palatális mássalhangzók (*j, d', é, ñc stb.) a magyar nyelvben (feltehetőleg az ősmagyar korban) szorványosan palatalizálták a megfelelő mély magánhangzót. Ezzel a jelenséggel egy későbbi dolgozatomban részletesebben szeretnék foglalkozni. Most csupán röviden érintem a kérdést, elsősorban *hős* szavunk etimológiája szempontjából. Tudjuk, hogy a m. *here* 'Drohne; Hode' a finn *koira* 'Hund' stb. szókkal tartozik össze (l. FUV.). A szócsalád az uráli **koje* alapszó (vö. osztj. DN. *χoj* 'Mann; Ehemann', lapp K. *kujj* 'Ehegatte' stb.) *r* névszóképzős származéka (l. még a 67. sz. szócikkben). A *here* szóban az eredeti mély magánhangzó — nyilvánvalóan a **k* > *χ* változás után — a szóbeljei *j* hatására magashangúvá vált, a *j* pedig eltűnt (vö. COLLINDER, CompGr. 123, 158). Ugyanígy magyarázható a palatális magánhangzó *hegy mese, vejsze ~ vész, vessző* stb. szavainkban is. — A m. *hős* stb. uráli előzményéül COLLINDER (CompGr. 406) **kaća* alakot tesz fel. A kikövetkeztethető első szótagbeli *a* hangnak a vog. *ū* (< ősvog. **ū*) és a szelk. *a, o* szabályosan felel meg (a B., Ta. nyelvjárásban **a* > *é* a **é* hatására). A mondottak értelmében az eredeti mély magánhangzó a magyarban — a *k* > *χ*-hangváltozás lezajlása után — a szóbeljei **é* hatására magashangúvá vált (**i*). A feltehető ősmagyar **χičš* vagy **χišš* alakból a mai köznyelvi *hős*, R. *hűs* és N. *hés, hiés* alakok mind megmagyarázhatók.

69. Magyar *nyújt* 'strecken'

1. *Nyújt* 1. 'strecken', 2. 'darreichen, darbieten', 3. 'in die Länge ziehen, dehnen' [1300 k.: *kyniuhhad* (ÓMS.); 1450 k.: *ō* hoziaia *noitanja* az aran vazzót (BécsiK. 59); N. *nyújt* (MTsz.); *nyúl* 1. 'greifen, anrühren, berühren', 2. 'zugreifen, Hand anlegen'; *nyúlik* 'sich dehnen sich strecken'. — Egyeztettek vele a következő szót: *v o t j*. (MUNK.) M. *nujal-* 'kihúzdni, kiterjedni, nyúlni (mint a gyümölcész v. gumi); sich dehnen, sich ausstrecken, sich in die Länge ziehen (wie z. B. Obstmus od. Gummi)'; Sz., M. *nujt*-kihúzni, széthúzni, nyújtani; ausdehnen, auseinanderziehen, ausspannen, ausrecken' (GYARM., Aff. 55, 78, 164, 206—7; RÉVAI, ElabGramm. 784; MUSz. 425; VglWb. 879, 880; NyH.?⁷; SzófSz.; TOIVONEN: FUF. XXVIII, 252; FUV.).

2. A magyar és a votják szónak a zürjénben is van megfelelője: (WUo.) Sz., Lu. *noĩdni* 'verfallen, zerfallen, auseinandergehen, sich abtragen, sich abnutzen (durch Tragen)'; Sz., Lu. *noĩkatni*, V. *noĩkavni* 'sich erweitern, sich ausdehnen, sich dehnen (Kleider durch Tragen)'; (FOKOS-FUCHS) V. *noĩ munnĩ* 'zerreißen (intr.), abgenutzt od. abgetragen werden, auseinandergehen'; V. *noĩmĩni* 'abgetragen od. abgenutzt werden'; (E. ITKONEN: FUF. XXXI, 275) FSz. *noĩdmĩni* 'sich abnutzen (das Tuch)'; (SzrSzlKomi) I., Lu., AV., Pecs., KSz., Ud. *noĩdni*, FV. *noĩdni*, FSz. *noĩdni*, *noĩ munnĩ* 'расползаться, расползтись (от износа, о матери)'; (LITKIN) Ja. *noĩjal-* 'расползаться, расползтись (о ветхой одежде); тянуться (о жидкости), *noĩjet-*, *noĩet-*, *noĩet-* 'тянуть, растянуть, протянуть, оттянуть'.

3. A zürjén adatok a vokalizmus szempontjából némileg ellentmondanak egymásnak. A FSz. nyelvjárás alapján az őspermire zárt **o*-t, ellenben a Ja. alapján nemcsak zárt **o* (> *u*), hanem nyílt **o* (mai *o*) hangot is fel lehet tenni. Az eltérő hangképvisélet talán azzal magyarázható, hogy a Ja. *nójal*-első szótagbeli magánhangzójára a hasonló jelentésű Ja. *nóžlas*- 'потягиваться' nyílt *o* hangja hatott. Ily módon mind a felső-sziszolai, mind a jazvai nyelvjárás alapján az őspermire zárt **o*-t következtethetünk ki. Az őspermi **o* hangnak a többi finnugor nyelvben mély magánhangzó is megfelelhet. Tehát *nyújt*, *nyúlik* szavunknak a permi szókkal való egyeztetése a magánhangzó-megfelelés szempontjából lehetséges.

Nehéz eldönteni, hogy a magyar és a permi szók szókezdő mássalhangzója **n*-re vagy **n̄*-re megy-e vissza. Ha **n*-ből indulunk ki, akkor a magyarban és a zürjénben az **n* palatalizálódott a szóbelseji *-j*- hatására. Ha viszont közös előzményeül **n̄* hangot teszünk fel, akkor a votjában történt **n̄* > *n* elhasonulás ugyancsak a szóbelseji *j* hatására. — A finnugor alapalak **n̄ejs* vagy **nsjz* lehetett.

A szóbelseji **-j*- a magyarban beleolvadt a megelőző magánhangzóba. A *nyújt*-ban a *j* nem az eredeti *j* hang folytatója, hanem a **kt* műveltető képző *k* elemének a fejleménye: **kt* > **yt* > *ýt* > *jt* (vö. ÓMS. *kyniuhhad*). A *nyúlik*-*l*-je gyakorító képző. — A zürj. *noiđni*, *noiđalni*-*d*, illetőleg *-kal* eleme gyakorító képző. A *noiđini*-*mi* visszaható, a *nójal*-*al* gyakorító, a *nójet*-*et* műveltető képzővel van ellátva. A votj. *nujal*-*al* gyakorító, a *nujt*-*pedig*-*t* műveltető képzőt tartalmaz.

Az egyeztetésnek jelentéstani akadályja nincs. A kikövetkeztethető eredeti jelentés: 'sich strecken, sich dehnen' mind a három nyelvben megőrződött. A zürjén szó másodlagos 'zerreisen (intr.), abgenutzt werden...' jelentése ebből az alapjelentésből könnyen megérthető.

70. Magyar *szédül* 'schwindelig werden'

1. A m. *szédül* 'schwindelig werden', *szédít* 'schwindelig machen', *szédeleg* 1. 'schwindeln', 2. 'herumschweifen' szócsaládra a legrégebb adatokat 1533-ból, a Murmelius-féle latin—magyar szójegyzékből idézhetjük: *Sedőlgő* betekseg, *Sedulgeni*, *sedőlők*. A következő adat 1560-ból való: Mahumet császárnak mellében egy nyilat az magyarok lövének, császár *megszédüle* (RMK. IV, 39). A SzófSz. joggal tekinti szavunkat ismeretlen eredetűnek, mivel a finn *heity*- 'schwindeln' szóval való egyeztetése (FÁBIÁN: MNyszet I, 294; VI, 30; MUSz. 282; VglWb. 623; GENETZ: VähKirj. XXX (1898), 19; Suomi 1899: 19) súlyos hangtani nehézségek miatt nem fogadható el. (A finn *heity*-szóra vonatkozóan l. SKES.)

A *szédül*-*dül* eleme visszaható, a *szédít*-*dít* része pedig műveltető képzőbokr (D. BARTHA, Szóképz. 49). A *szédeleg* alak összetett gyakorító igeképzővel létrejött származékszó.

2. A képzők leválasztása után visszamaradó *szé-* tőszót egyeztethetőnek gondolom a következő *o s z t j á k* szóval: (KT. 821—2) DN., Kr. *sā-jeta* 'sich drehen', Vj. *sejējtā* '»wirbeln«, schwindeln (der Kopf)', *uγām sejāγwāl* 'minua pyörryttää' [tkp. 'a fejem forog']; DN. *sā-jēmtta* 'rollen; wirben (der Kopf)', V., Vj. *sejām'tā* 'schwindeln, wirbeln (der Kopf) (V.)', schwindlig werden (der Kopf) (Vj.)', Trj. *sā-jēmta.tāγz* 'schwindlig werden (der Kopf)'; DN.

säjyitta 'sich wälzen, sich drehen, sich rollen'; (PD. 2041) Ko. *säjyem, sajta:m* 'sich umwenden'.

Az osztják alakok *γ, mt, γit* elemei deverbális igeképzők.

Az első szótag magánhangzójául a keleti nyelvjárások alapján (V., Vj., Trj.) ősosztj. **e*-t következtethetünk ki. A déli osztják (DN., Kr., Ko.) alakok ősosztj. **ä*-ra utalának. A déli és a keleti alakok tehát a vokalizmus szempontjából szabálytalanul felelnek meg egymásnak, de ugyanilyen magánhangzó-megfelelést találunk néhány más szóban is (vö. KARJALAINEN, OL. 64–6). Például: (KT. 203) DN. *wäj* 'Stiel (des Beiles, der Schaufel, des Besens, Löffels, der Kelle usw.), Schaft (des Schuhes); Strumpf', V., Vj. *wej* 'Stiel (des Beiles, der Fischergabel, des Löffels u. a.), Bein (des Strumpfes), Schaft (des Schuhes) (V.), Schierl (des Beiles u. a.), Schaft (des Schuhes) (Vj.) stb. Nemesak a DT. *wäj* alak, hanem az osztják szó vogul megfelelője is (TJ. *weji*, AK. *wöäj*, KK. *wöäj*, P. *wäj*, FL., Szo. *wäj* 'Strumpf', vö. STEINITZ, WogVok. 180) arra utal, hogy eredetileg mindkét szó palatális magánhangzójú volt. A mondottakból következik, hogy a m. *szé-* ~ osztj. *sej-*, *säj-* magánhangzója is eredetileg magashangú lehetett (ősugor **ä* vagy **e*).

Ez annál is inkább lehetséges, mivel a magyar és az osztják szóval talán etimológiailag összetartozik a v o g. (MSz.) K. *sämlī : päñkēm läxwe sämlī* 'fejem forog, szédülök; es schwindelt mich' szó is. Ez azonban csak abban az esetben tartozhatik ide, ha *-ml-* eleme mozzanatos igeképző, és ha eredetileg szintén tartalmazott *j*-t, amely aztán az *ml* képző előtt eltűnt.

Az ugor alapalak **säjš* vagy **sejš* lehetett. A m. *szé-* : *szédül* szóban **äi* vagy **ei* > *é* monoftongizáció történt.

A szócsalád eredeti jelentése 'sich drehen, sich rollen, sich wälzen' lehetett. Ez a jelentés az osztjában mind a mai napig megőrződött. Ebből az alapjelentésből fejlődött — feltehetőleg még az ugor korban — a 'forog a feje, szédül; schwindelig werden' jelentés. Ugyanígy 'forog, forgás' jelentésű szavakkal fejezik ki a 'szédülés' állapotát számos más nyelvben is. Például: finn *minua pyörtyttää* 'szédülök' (vö. *pyöriä* 'forog, kering'); latin *vertigo* 'forgás, fordulás; szédülés, káprázat'; orosz 'у меня кружится голова' 'szédülök' [tkp. 'forog a fejem']; angol *my head turns* ua.

71. Osztják *epättä* 'zunehmen, steigen (Wasser)'

Az osztj. (KT. 68) DN., Ni., O. *epättä*, Kaz. *epätti* 'zunehmen, steigen (Wasser), aus den Ufern treten (Fluß), überwallen (kochender Kessel)', Trj. *äpetäyz* 'wallen, schäumen (Kessel, Suppe)' egyeztethetőnek látszik a következő zürjén szóval: (WUo.) V., Sz., I. *it* : *it-va* 'hoher Wasserstand, hohes Wasser (va 'Wasser)'; (FOKOS-FUCHS) V., Pr., Vm. *it-va* 'Hochwasser, hoher Wasserstand im Frühling, Austreten der Flüsse im Frühling'.

Az osztják alapján a szó belsejében finnugor **-pt-* mássalhangzókapcsolatot tehetünk fel. Hogy ennek a zürjénben megfelelhet-e *t*, biztosan nem tudjuk eldönteni, mivel a **-pt-* kapcsolat a permi nyelvekben csupán egy-két bizonytalan példa van (UOTILA: SUSTOim. LXV, 282–3). COLLINDER (CompGr. 38) a **-pt-*-re egyetlen permi esetet sem idéz. Elvileg nincs akadálya annak a feltevésnek, hogy az eredeti **-pt-* kapcsolat az *it* szóban úgy egyszerűsödött, hogy az őspemiben **-pt-* > **-tp-* hangátvetés történt, majd a szóvégre jutott *-p* hang lekopott: **itp* > *it*. Az itt feltett **-pt-* > **-tp-*-hez hasonló

*-kt- > *-tk-, *-ks- > *sk-, *-kš- > *-šk- hangátvetésre több példa van a permi nyelvekben (l. UOTILA: i. h. 288, 318, 325). — A zürjén alapján feltehető *ü hangnak az osztják szóban kikövetkeztethető ósosztj. *e megfelelhet (vö. COLLINDER, CompGr. 182).

72. Zürjén *komel* 'Teigklumpen'

A címben jelzett zürjén szót a következő forrásokból idézhetjük: (WUo.) Sz. *komel* 'Teigklumpen (aus dem kleine Kuchen gebacken werden)'; (FOKOS-FUCHS) V. *komel*, *komel* 'Teig, Teigklumpen'; (SZR SZL KOMI) FSz., Szkr., KSz. *komel*, FV., Pecs. *komel* 'круто скатанное тесто для изготовления сочней'. Ezt egybevethetjük a következő cseremisiz szóval: (WICHM.) J. *kamq̄:la*, U. *komla*: J. *pu-yama:la*, U. *pu-komla* 'Holzscheit'; J. *ro:k-kamq̄:la*, U. *ro:k-komla* 'Erdscholle'; U. *i-komla* 'Eisscholle'.

A mássalhangzók megfelelésével nem kell foglalkoznunk, mivel azok hangról-hangra megegyeznek. A zürjén szóban feltehető óspermi *o szórványosan előpermi *o (vagy *a) hangra is visszamehet. A cseremisiz első szótagbeli *a*, *o* szabályszerű előzménye *a vagy *o lehet (vö. E. ITRONEN: FUF. XXXI, 190, 272).

A cseremisiz szó WICHMANN adatai szerint csak összetételekben fordul elő. Jelentése: 'Scholle'. A zürjén szóban jelentésszűkülés történt, mivel a *komel* a szótári adatok szerint csak speciális 'Teigklumpen' jelentésben használatos.

LITKIN (Исторический вокализм пермских языков. Moskva, 1964: 47) a zürjén szót egynek tekinti a zürj. (FOKOS-FUCHS) Ud. *komel*, Le. *komil* 'Schale, Hülse (von Früchten, Gemüse, z. B. Kartoffeln)', votj. (MUNK.) Sz. *kumel* 'a hársfaháncsnak lehámozott külső kérge; die abgezogene Rinde des Lindenbastes' szóval. Ez azonban nyilvánvalóan téves. FOKOS-FUCHS zürjén szótára a két szót — helyesen — különválasztja egymástól. FOKOS (MNy. IX, 416) a 'Schale, Hülse, Rinde' jelentésű permi alakokat *hüvely* 'Scheide' szavunkkal egyeztette.

73. Zürjén *šeddor* 'кромe, за исключением'

A zürj. *eddor* 'außer, ausgenommen' névutó a zürj. (WUo.) *et* : *eti* 'ein, einer' és a *dor* 'Rand' szó összetételéből keletkezett. Az *eddor* névutó elativusragos főnevet vonz. Például: I. *kod ledžas assys götyr, prelubodejanijeyš öd dor* 'wer sein Weib entläßt außer Ehebruch, abgesehen von Ehebruch' (WIEDEMANN, Gramm. 211; l. még RÉDEI, Postp. 175).

A SZR SZL KOMI szerint ez a névutó az I. nyelvjárásban az egyes és a többes számr. 1. és 2. sz. személyes névmás után *šeddor* alakban használatos: *mešum šeddor* 'кромe меня', *tešid šeddor* 'кромe тебя', *mišunum šeddor* 'кромe нас', *tišinjid šeddor* 'кромe вас'. A *šeddor* alak következőképpen tagolható: *š-et-dor* (a *t* a rákövetkező *d* hatására zöngésült). A fent idézett példában láttuk, hogy az *eddor* névutó elativusragos főnévvel szokott állni. Az elativusrag a nyelvérzék számára mintegy a névutóhoz tartozik. Mivel az említett személyes névmások esetében az ablativusrag nem a névmás legvégén, van, hanem utána még birtokos személyrag következik (pl. *me-š-um*), ezért e névmások után álló névutó elejéhez — az elativusragos főnév + *eddor*-féle szerkezetek analó-

giájára és a határozói viszony alakilag világosabb kifejezése céljából — az *-s* elativusragot még egyszer hozzáfűggesztik.

A 3. sz. személyes névmások elativusában az esetrag a névmás végén szerepel. Ezért ezek mellett az *etdor*, *eddor* alakot használják. Például: *sijš eddor* 'кrome ero'. Hasonló módon ablativusrag és alakilag önálló szó összetapadásából keletkezett a votj. *lešana*, *sana* 'außer, ausgenommen' névutó is (l. MUNKÁCSI: NyK. XXV, 380—1; FUCHS: FUF. XXX, 211; RÉDEI, Postp. 175).

74. Zürjén *ul* 'Ast, Zweig'

A zürj. (WUo.) Sz., Pecs., Lu. *ul*, V., Ud., P. *uv*, I. *ū* 'Ast, Zweig'; (GEN.) КР. *ul* ua. és a votj. (MUNK.) Sz. *ul* 'rügy, bimbó; fagörcs; hajtás, sarj; Knospe, Baumknoten; Sproße, Sprößling'; (WICHM.) G., M. *ul* 'Ast' etimológiai megfelelője lehet a következő szó: m o r d. (BUD.) M. *ili*, E. *ilev* 'vessző'; (JUHÁSZ—ERDÉLYI) M. *ili* 'ág, vessző'; (Мокшанско-русский словарь 1949) M. *или* 'прут, ветка'; (Эрзянско-русский словарь 1949) E. *илев*, *илей* 'прут, хворостина'.

A mordvinban az *l* az utána következő *i* hatására **l*-ből keletkezett. A mordvin alapján az első szótagra **e* magánhangzót következtethetünk ki. Az eredeti **e* hangnak a permi nyelvekben olykor *u* (*i*) is megfelelőhet. Például: zürj. (WUo.) *ul* 'feucht' | votj. (MUNK.) *il* 'nyers; nedves' | c s e r. (PS.) *ile* 'feucht; roh' (Beitr. 46); zürj. (WUo.) *una* 'viel' | votj. (MUNK.) *uno*, *ino* 'sok' | mord. (PAAS.) E. *inε*, M. *inε* 'groß' | finn *enä* : *enempi* 'mehr' (SKES.; FUV.); zürj. (WUo.) *rutš* 'Fuchs' | votj. (MUNK.) *džitšči*, *dušče* ua. | mord. (PAAS.) E. *ričes* ua. | finn *repo* ua. — A kikövetkeztethető alapalak **elš* lehetett.

A mord. E. *ilev* stb. alakok *-ev -ej* (*-eü*) eleme fgr. **k*-ra visszamenő denominális főnévképző (vö. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 337).

RÉDEI KÁROLY

Etimológiai megjegyzések

33. Cseremisiz *puštālam* 'in der Pfanne rösten'

PAASONEN zárójelben még a következő magyarázatot fűzi a cseremisiz szóhoz: 'gekochten Hafer, aus dem die *pušto*-Speise im Feuerloch des Ofens bereitet wird; frische Erbsen in der Pfanne. VASZILJEV *шутылам* 'жарю' jelentésben közli a szót a *пурсам салмаш пуштылым* 'a borsót serpenyőben sütik' példamondattal együtt.

A cseremisiz szó kétségtől kívül összetartozik a mord. (JUHÁSZ—ERDÉLYI) M. *puštāms* 'sütni (forgáccsal)'; (RAVILA) E. *puštams* 'braten'; (ErzRSzl.) *пуштамс* 'калить, подкалить (семена подсолнуха, гороха, конопли и т. п.)'. Idetartozik másrésről a votj. (UdmRSzl.) *пуштыны* '1. взорваться, лопнуть, 2. сушить, жарить'; *таба выльн кбжы пуштыны* 'жарить горох на сковороде' (RUdmSzl.) *пуштыныны* 'жарить (напр. горох, семички, орехи)' szó is.

Mindhárom nyelvben megvan a szónak a borsót, vagy valami más magot sütni jelentése — s nyilván ez az eredeti —, ami az ételkészítésnek egy ősi, közismert formája.

A mordvin szóval (a cseremisiz és votják adatok híján) régebben összekapcsolták a finn *paahtaa* 'braten, dörren' jelentésű szót (vö. SUSTOIM. LVIII, 237), a SKES. azonban még esetleges megfelelőként sem említi a mordvin alakot. Figyelemre méltó, hogy a hangtani egyezések mellett a finn szónak is megvan, ha nem is elsődlegesen, a borsót sütni jelentése, sőt a finn *paahtaa* megfelelőjeként idézett liv *pā'tta* 'pahtaa (pajuja, herneitä)' alak pedig, mint látjuk, csak bab- és borsósütést jelent. WICHMANN (TscherT. 6) a cser. KH., U. *puštā* 'Brei aus gekochten und dann gedörrten (Gersten-, Roggen- od. Weizen-) Graupen' szóval kapcsolja össze a fi. *paahtaa* alakot, nyilván mert nem ismerte a fentebb tárgyalt cseremisiz igéket.

A cseremisiz szó mord. E. *pušto* 'zerstampter Hafer', M. *pušta* 'eine Art Brei (толокно)' megfelelőivel együtt (vö. SUSTOIM. LVIII, 237) valóban szolgáltatható az itt tárgyalt igék alapjául. Erre pontos analógiát találunk a zürjénben: (WUo.) V., Sz., Pecs., L., U., P. *tes*, I. *tzš* 'толокно, talkkuna, gedörretes, gestossenes (Hafer)mehl, eine Art Brei daraus; VL. *teskašni* 'geröstet werden (Zwiebäcke)'; (SzRSzlKomi) Ud. *tesьkavny* 'пересушить, заставить подгореть (напр. о зерне, сухарях)'.

A cseremisizben van még egy, a címben említettel azonos alakú ige, a (PS.) *puštālam* 'plagen, peinigen', amellyel minden bizonnyal összetartozik a (PS.) *puštam* 'töten' alak is. Ezek az adatok nemcsak alakra, hanem eredetükre nézve is azonosak a fentebb tárgyalt cseremisiz szavakkal. A cser. *puštā* csuvasul (CsuvRSzl.) *тинкэле* 'толокно' s az azonos tőből képzett

тинкелен 'мучиться, маяться, выбиваться из сил' kifejezés jól összeillik a cseremisiz igék jelentésével, s így azokat csuvas tükörfordításnak kell tartanunk.

Végezetül megemlíthetjük, hogy a cser. *puštā* kölcsönszóként átkerült a csuvasba is, ahol (CsuvsRSzl.) *пашма* 'каша из ячменной крупы' alakban és jelentésben él.

34. Cseremisiz *нумула* 'слизистый'

SZILASI ТРОИЦКИJ nyomán idézi a cseremisiz szót. Rajta kívül csak VASZILJEVNél találjuk meg *нумула* 'слизистый' és a MarRSzl.-ban *нумула* 'слизь, слизистый' alakban.

A cseremisiz szónak pontos megfelelője a mord. (ErzRSzl.) *наволо* 'покрытый слизью, скользкий'; (MoksRSzl.) *навла* 'слизь, слизистый', *навл* 'покрытый слизью'.

A szó belsejében az eredeti mássalhangzó kétséggkívül *-m- volt, amelynek teljesen szabályos folytatása a mordvinban a -v-. A szóvégi -la, -lo elem mindkét nyelvben nehézség nélkül magyarázható képzőnek (l. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 145–52.)

Az első szótag eredeti magánhangzója *a lehetett. A fgr. a folytatója a mordvinban és a cseremisizben igen gyakran u, de az sem ritka, hogy a mordvinban a, a cseremisizben viszont u, pl. fi. *saada*, mord. *sajems*, cser. *šuat*.

35. Cseremisiz *нымыж* 'нежный'

A cseremisiz szót VASZILJEV szótárából idézem. A MarRSzl.-ban ugyancsak *нымыж* 'нежный' alakot találunk, de a szótár azt is jelzi, hogy a szóbanforgó adat a hegyi nyelvjárásból való.

A votj. (UdmRSzl.) *нумылес* 'мягкий (о воде)' szó jól egyeztethető a fenti cseremisiz alakkal. A cseremisiz *ê* (ы) a hegyi nyelvjárásban az esetek jelentős részében *u-ra megy vissza, s így az első szótag eredeti magánhangzójául *u-t tehetünk fel.

A szóvégi -ž a cseremisizben képző, s bizonyára azonos az uráli *š denom. melléknévképzővel, bár ez általában -ža, -žä alakban fordul elő (l. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 196–7). A votj. -les képzőből az *l* azonos lehet a zürj. *l* denom. melléknévképzővel (l. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 179), az -es pedig igen elterjedt denom. névszóképző (l. MEDVECZKY: NYK. XLI, 67–8).

36. Mordvin M. *нокъл, нокъла* 'ferde, ferdén álló'

A moksa-mordvin adatok a JUHÁSZ—ERDÉLYI szótárból valók. Ezenkívül a MoksRSzl.-ból a *нокла* 'уклон, с уклоном' alakot idézhetjük.

A mordvin szó pontos megfelelőseit megtaláljuk a zürjénben: (WUo.) I. *нукъл* 'Biegung, Krümmung, Fingergelenk'; (FOKOS-FUCHS: SyrjWb.) V. *нукъл* 'Biegung, krümmung, Haken', (KRSzl.) *нюкыль* 'гиб'.

A szókezdő zürjén *n* mordvin *n* megfelelés törvényszerű. A szó belseji fgr. *geminata* *-kk-nak mindkét nyelvben szabályos folytatója a -k. Eredeti magánhangzóként *u-t tehetünk fel. A szóvégi zürj. -l, mord. -la képző egyik nyelvben sem szorul különösebb magyarázatra. Különben a zürjén szónak (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V., Ud. *нукър* 'biegsam, krumm, schief' változata is van.

Etimológiai észrevételek

I. R. *fúl* 'stechen'

A SzófSz. azonosnak tartja a *fúr* 'bohren' igével. Az EtSz. nyelvtörténeti adatok alapján mind hangtani, mind jelentéstani szempontból szétválasztja a két szót. A *fúl*-t BUDENZ alapján (MUSz. 543) az osztják É. *pōyol*- 'szúr, stechen' igével egyezteteti. Ennek azonban eredeti szóközépi hangja *-sk- és a finn *puskea* 'döf, öklel' megfelelője (l. SKES.).

Szerintem a következő osztják szóval egyeztethető: (KARJ.—TOIV. 786—7) V. *pūlta* 'in etw. stecken, stoßen, schieben, auf etw. fädeln', Vj. *pu'ltā* 'stechen, beschlafen (eine Frau)', Trj. *p'u'atāyz* '(etw. in ein Loch) stecken, in etw. stecken, wohin schieben (eine Stange, einen Menschen u. a.), auffädeln (Perlen); an den Fuß od. die Beine (Schuhe, Hosen), an die Hände (Fausthandschuhe) ziehen; anspannen (Renntier, Pferd, Hund)'; (PD. 1927) J. *pūllam* 'durchfädeln; an den Fuß ziehen; an dem Spieß stecken; anspannen; Felle zum Trocknen ausspannen'.

Az egybevetésnek hangtani akadályja nincs. Eredeti ugorkori jelentését egy szóval nehéz meghatározni. Talán még leginkább a 'stecken, stechen, stoßen' mellett dönthetünk. Azt az előre irányuló — a következő példákban közös — (kéz)mozdulatot jelenthette, amelyet akkor teszünk, amikor pl. kezünkre kesztyűt húzunk, lábunkat cipőbe dugjuk, a tűt a gyöngybe fűzük stb.

2. Hajít

A magyar nyelvészetben általánosan elfogadott vélemény szerint szavunk a *hagy* származéka (MUSz. 67; HORGER, MSzav.; SzófSz.; a kérdés további irodalmára nézve l. MNY. LVIII, 411). Ennek a nézetnek az az alapja, hogy a *hajít* a régiségben igen gyakran *hagyít* alakban jelentkezik. A 'hagy' és a 'dob, vet' jelentéspárhuzamra más nyelvekben is van példa (i. h.).

A nyelvtörténeti és a népryelvi adatok alapján szerintem külön kell választani a két szót.

A *hajít* tudtommal első előfordulása a Jókai-kódexben található (1372 u./1448 k.) szóközépi -gy-vel: *lehagítja magát* 'proiecit se' (4), *kewueket hagyjtnak uala ew rija* (21). A NySz. és az ÜEtSz. anyaga alapján a következő kódexekben van -gy-s változat: a Jókai-, Münchener, Apor-, Festetich-, Winkler-, Döbrentei-, Domonkos, Cornides-, Jordánszky-, Debreceni, Érdy-, Virginia és a Tihanyi jódexben. Szóközépi -j-s alak a Winkler- (1506) és az Apor-kódexben van. Mindkettőben kétféle adat szerepel: 1506: *eegh haytasne földetőlők orcauara essek* (WinklK. 177: NySz.), *Az penzt a templomba el hagythwan*

(uo. 155: NySz.). 1416 u./1490 k.: *hata meghe hagjittad* (AporK. 141), 1510 k.: *Iudas . . . meg hajitta az harmijch penzt az sýdo fejedelmeknek* (uo. 181).

Ezek szerint az első, a mai alakot képviselő változat csak a XVI. sz. elején jelentkezik. Ha figyelembe vesszük, hogy a Jókai-kódex másolata és a Winkler-kódex keletkezési ideje tehát az első *gy*-s és az első *j*-s alak megjelenési ideje között csak egy jó fél évszázad a különbség, az nem sok, csupán a változatok terheltsége közti nagy eltérés a meghökkentő. — Az NySz. két *ny*-es példát is közöl. A THALY (Adalékok a Thököly- és a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez II, 93) idézte adat értékét megítélni nem tudom. Így hangzik: *pohárt tsászár életiért egymásra hanyítanak*. Annál érdekesebb lenne az NySz. másik példája, 1592: *Hab módgyára hanyítottatom* 'perfluctuo' (C.). Eredetiben ezt nem láttam, de a MELICH-féle 1585-ös, tehát az első magyar értelmezést is tartalmazó Calepinus-kiadásban más ige áll: *Hab moggyara haniattatom*, és ez látszik helyesebbnek. Ha azonban az NySz. idézése pontos, akkor a *hanyít* alakot a szótár későbbi erdélyi munkatársainak (vö. MELICH bevezetését) számlájára írhatjuk. Ugyanis a Székelyföldön és környékén, körülhatárolható területen, *ny*-es a szó alakja. Az MTSz.-ben és az ÚMTSz.-ben a csíki, udvarhelyi, háromszéki, a moldvai és a Hunyad megyei adatokban *hanyít* áll. Moldvából van még *hanít* formánk is. Nyelvjárásaink a maguk módja szerint alakították a szót, előfordul még hiátusos változat is: *haint*, *haént* Alsó-Fehérben, *d*-vel az Ipoly vidékén: *hädigäl*. A nyelvterület túlnyomó részén azonban a *hajít* és a *hagyít* uralkodik. Mégpedig a MTSz. és az EtSz. adatai szerint — durván fölvázolva — Nyitra, Nógrád, Heves, Borsod, Gömör, Esztergom, Pest, Bács és Békés megyében a *gy*-s, a Palócságban, Borsod, Abaúj, Zemplén, Bereg, Szabolcs, Szatmár, Hajdú, Bihar, Békés, Csanád, Csongrád, Udvarhely, Torontál, Szolnok, Pest, Tolna, Veszprém, Vas megyékben, Kalotaszegen, Szlavóniában, a Balaton vidékén, Göcsejben és az Őrségben *j*-s alakváltozatok élnek. Azt, hogy az 1500-as évekig *j*-s adatunk tudtommal nincs, csak arra vall, hogy az addigi-fordítók, másolók nyelvjárásában *gy*-vel hangzott a szó. Szerintem a *gy* ~ *j* nem időrendi, hanem térbeli elkülönülést tükröz. Az eredeti *j* affrikálódása *gy*-vé még a középmagyarban is folytatódik (BÁRCZI, Htört.² 163). BÁRCZI ugyan inkább a szóeleji *j*-ről ír, de az affrikálódás vonatkozik a szóközépre is (vö. COLLINDER, CompGr. 111—12). A dezaffrikálódás ritka a középmagyarban (BÁRCZI: i. m. 164), BÁRCZI *j*-s példát nem is hoz. Így az állítólagos *gy* ~ *j* változást reciprok fejlődéssel lehetne magyarázni (vö. PAIS, Irányelvek MNyTK. 78: 14). A *hagy* igenek *j*-s változatáról nem tudok. Ezeknek alapján tehát a *hajít*-nak a *j*-s változatát kell eredetinek tekintenünk, annál is inkább, mert lehetséges finnugor rokonítása is.

Sem hangtani, sem jelentéstani akadálya nincs annak, hogy a következő szavakkal kapcsoljuk össze: *m o r d v i n* (PAAS., Chr.) *M. kajams* 'hinwerfen; hineinlegen, ausgiessen; ablegen (Kleider)', *E. kajavtoms* 'hinwerfen lassen usw.', *M. kajama*, *E. kajamo* 'Weberschiffchen' | *z ü r j é n* (WUO.) *V.*, *Sz.*, *Lu.*, *I.*, *P. kojni* '(Wasser auf den Badestubenofen) giessen (*V.*, *Sz.*, *Lu.*, *P.*); giessen, ausgiessen, (werfend) ausschütten (auch z. *B.* Erbsen) (*V.* *Sz.* *Lu.*); (Wasser) ausschöpfen (z. *B.* aus dem Boot) (*Lu.*, *I.*), (Schnee) ausscheln (*I.*); (SzrSzlKomi) FSz. *kojni* (кóйны) 'лить, . . . , бросать, . . .'; *kojžni* бросить, кинуть; (Litk.) *Ja. kuyalno* 'раздрасывать' | *v o t j á k* (MUNK.) *Sz. kujal*- 'hányni, elhányni, szórni; lapátolni, werfen, streuen; herumstreuen; schaufeln'; (WICHM., Chr.) *G. kujänä*, *J. MU. kujäni* (*kujal*-) 'werfen, wegwerfen'. A *permi* szavak nem lehetnek a *koj*, *kuj* 'lapát; Schaufel' származékai,

mert a zürjén szó a FSz. nyelvjárásban nyílt *o*-t és nem zárt *o*-t tartalmaz. — A tárgynak a cselekvőtől való eltávolítási módja azonos a négy egybekapcsolt szóban. Ennek a mozdulatnak különféle realizációi tükröződnek a jelentésekben. — A permi szavakat a SKES. kétkedve a finn *kaivaa* 'graben' szóval hozta kapcsolatba, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek a mordvin *kajams* megfelelői is lehetnek. — Volna még egy osztják szó, amivel hangtani szempontból a *hajít* igét egyeztetni lehetne: (KARJ. — TOIV. 282) V. *käiäl'ta* 'rücken, weiterschieben', Vj. *käiäl'tuntä, ile k'*. 'bewegen, vorwärts schieben (einen leichten Gegenstand)'. A jelentések eltérése miatt azonban nehezen kapcsolható ide.

3. Követ

A SzófSz. ismeretlen eredetűnek tartja. LIIMOLA (Vir. 1953: 126) is különválasztja attól a vogul szótól, amellyel MUNKÁCSI (NyK. XXV, 265, ÁKE. 398) összekapcsolta. Szerintem MUNKÁCSI egyeztetése helyes és az a zürjén szó, amelyet LIIMOLA a *követ*-től függetlenül a vogul szóhoz kapcsolt, szintén megfelelője szavunknak. (A SKES. a vogul adatot kérdőjellel a finn *käydä* 'jár, megy, jön' igéhez veszi, de nem vonható oda.)

A vogul szó KANNISTO gyűjtésében a következő: (LIIMOLA közlése: Vir. 1953: 125) T. *küj-*, AK. ÉVag., DVag. *kβäi-*, FK. *kβäi-*, P. *kβeäi-*, AL. *kβeäi-*, FL., Szó. *köj-* 'seurata (esim. otuksen jälkä), seurata, ajaa takaa' ['követni (első sorban a vad nyomát), követni, üldözni']. Ehhez kapcsolta LIIMOLA (i. h.) a zürjén tagot: (WUO.) V., Sz., Lu., I., P. *kijini*, Pecs. *kij-*, Ud. *kijinis* 'fangen', V., Sz., Lu., I., P. *kijšini* Ud. *kijšinis* 'Jagd treiben, mit Fangen beschäftigt sein (V., Sz., Lu., I., P., Ud.), fangen (I., Ud.), Fische fangen (Sz., Lu., P.), V., Sz., Lu. *kijedni*, Ud. *kijednis* 'belauern (die Spur z. B. eines Tieres) verfolgen, auflauern, lauern, aufpassen'; (GEN.) KP. *koj-* 'fangen'.

Az egybevetésnek nincs semmi akadálya. A vogul, zürjén szóközépi *-j* a fgr. **-j*-folytatója. Ennek a magyarban *j*, *gy*, *ø* képviselete lehet, de az utóbbi helyén *v* hiátustöltő állhat (vö. COLLINDER, CompGr. 111—14; BÁRCZI, Htört.² 100). A *v* hangra az *ev*, *év* 'gennyedség' esetében is van példa. Az első régiségi adatban nincs *v*: XIV. sz. köz. *cuetsægum* (KTSz.); ma is van a népnyelvben *v*-tlen forma: *küet* 'vendéghívó' (MTSz.). Lehetséges azonban, hogy ezekben az alakokban a *v* (vö. BÁRCZI, i. m. 136) kiesett.

4. N. *küsz* 'apró halfajta'

'Alburnus alburnus, Alburnus lucidus' a latin neve. Alakváltozatai: *küsz*, *küsz*, *kisz*, *kisz* (MTSz., ÚMTSz.). Szerintem megfelelhet neki a finn (RENV.) *kiiski* 'Kaulbarsch; Perca minor l. cernua'; és *sz t* (WIED.) *kiisk* (gen. *kiisa*) 'Kaulbarsch; Perca cernua L.' A szóközépi finnugor mássalhangzókapcsolat **-šk-* lehetett. Ennek a magyarban *-s-* a szabályos folytatója. Minthogy azonban az ugor nyelvekben gyakori a mássalhangzókapcsolatok metatézise (vö. Beitr. 66; LAKÓ: NyK. LVI, 41; COLLINDER, CompGr. 85, 101, 105 stb.), lehetségesnek tartom, hogy ebben az esetben is az történt. Az így keletkezett **-ks-* helyén a magyarban *-sz-* hangot találunk (vö. *nyuszt*, *ősz* fn.).

A SKES. a finn szóhoz — kérdőjellel — a szam. szelk. N. *kaha*, Ta. *káasa* 'Barsch' szót kapcsolja. Az összetartozás fölöttébb kérdéses, mert a

szelkup szó első szótagi magánhangzója eredeti *o-ra mutat (vö. COLLINDER, i. m. 158). — A *küsz*-t MUNKÁCSI (Ethn. IV, 176) — tévesen — votják és zürjén szavakkal egyeztette.

*

Fél 'halb'. Fölvettem azt a lehetőséget (NyK. LXV, 403), hogy a szelkup Ty. *peleŋ* stb. 'Hälfte, Seite' osztják jövevényszó. Ilyesmivel azonban nem kell számolnunk, mert a *fél* többi számojéd megfelelőjében levő *η képzőnek a Ty. -a szabályos megfelelője (vö. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 140).

K. SAL ÉVA

Nyelvstatisztikai vizsgálatok a Petőfi-szótár anyaga alapján

1. Egy teljes írói szótár, amely az író valamennyi leírt szavát valamennyi előfordulásában nyilvántartja, rendkívül alkalmas nyelvstatisztikai vizsgálatokra. Előnye a folyamatos szöveggel szemben, hogy a nyelvi anyagot lexikográfiaiilag rendezve nyújtja; az általános szótárakkal szemben pedig az, hogy a vizsgálandó nyelvi egységek gyakoriságára nézve is számszerű adatokat tartalmaz. Természetesen az ebből nyert tanulságok nem általánosíthatók a nyelv egészére, még csak az irodalmi nyelvre sem; a szóban forgó író nyelvének mélyebb megismeréséhez azonban igen nagy segítséget nyújtanak, s végső soron a nyelv egészére vonatkozó statisztikai vizsgálatnak is hasznára válnak.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében 1964 novemberében rendezett írói szótári konferencián röviden ismertettem a készülő Petőfi-szótár egy részanyagán, a *h* betűvel kezdődő címszókön végzett kísérleti statisztikai felméréseim főbb eredményeit. Minthogy azonban „*verba volant*”, célszerűnek látszik a számszerű eredmények részletesebb közlése is.

Minden szóstatisztikai munka alapvető követelménye, hogy meghatározzuk, mit tekintünk egy szónak (lexikai egységnek, szótári terminológiával: egy címszónak). A Petőfi-szótár szerkesztési elvei és gyakorlata értelmében az alábbi statisztikában egy címszónak számít:

- az ige és ható alakja, valamint igenevei (*hervad, hervadhat, hervadni, hervadó, hervadandó, hervadva*),
- a melléknév és modális ragos alakjai (*hangos, hangosan*),
- a számnév és ragos alakjai (*három, hárman, háromszor*),
- a mai nyelvállapot szerint összetett szó, ha Petőfi külön írta is (*hat hónapos, hozzá lát*),
- az igekötős ige fordított vagy megszakított szórend esetén is (*tette hozzá, hozzá is tette*).

Külön címszónak számítanak:

- a homonímák (*hegy 'Berg' és hegy 'Spitze'*),
- a több szófajú szók (*holt fn és holt mn*),
- az erősen elkülönülő alakváltozatok (*hű és hív*),
- a szenvedő ige,
- az igenév, ha jelentésanilag önállósult (*hajlandó*), ha főnévi használata (*hívő*) vagy modális ragos alakja van (*határozottan*),
- a fosztóképzős és a *-ható/-hető* képzős deverbális melléknév,
- a jelentésanilag önállósult ragos melléknév (*hosszan*),
- a tőszámnév és a sorszámnév (*huszonöt és huszonötödik*).

2. A főbb statisztikai adatok

A Petőfi-szótár *h* betűvel kezdődő címszavainak száma 1311, az összes előfordulások (példányok) száma 29 854. Az átlagos előfordulás 22,77. Az átlagnál kevesebbszer fordul elő 1149 címszó (87,69%), de ezeknek előfordulási összege az összes szóelőfordulásoknak csupán 14,3%-a. Egy-egy adattal szerepel 547 címszó: a címszavak 41,72%-a, az előfordulások 1,83%-a. Az összes előfordulásoknak valamivel több mint felét, 50,83%-át a gyakoriságlista élén álló 15 szó adja. Ezek a következők:

Címszó	Példány	Címszó	Példány	Címszó	Példány
hog्य ksz	6068	hall	587	hang	394
ha ksz	3046	hozzá	473	halál	390
hol	690	hisz ige	457	hölgy	352
Hugó ¹	663	haza ² fn	421	ház	324
hanem	588	hely	399	hír	323

¹ Ennek az idegen tulajdonnévnek feltűnő gyakorisága onnan ered, hogy ez a „Robin Hood” c. regény hőséneke neve; e regény fordítása Petőfi legnagyobb terjedelmű műve (a kritikai kiadásban több mint 300 lap).

² Kulcsszónak tekinthetjük; így nevezzük P. GUIRAUD nyomán (mot-clé, vö. Les caractères statistiques du vocabulaire. Paris 1954. 64) azokat a szavakat, amelyeknek egy-egy szerzőnél tapasztalt gyakorisága meghaladja a köznyelvi, átlagos gyakoriságot, ill. valószínűséget. A kulcsszó jellemző a költő szókinésére, gondolatvilágára, egyéniségére.

A szavaknak gyakoriságuk szerinti megoszlását a következő táblázat mutatja:

Gyakoriság	Címszó	%	Előfordulás	%
1000 fölött	2	0,15	9114	30,53
100—999 között	43	3,28	11248	37,68
23— 99 között	117	8,93	5214	17,46
2— 22 között	602	45,92	3731	12,5
1 példány	547	41,72	547	1,83
Összesen	1311	100	29854	100

Látható, hogy ritka — vagy mondjuk így: az átlagosnál ritkábban előforduló — szó jóval több van, mint gyakori, viszont az összes előfordulásoknak igen jelentős hányadát az elég kevés számú leggyakoribb szó teszi ki.

3. A szófajok statisztikája

A Petőfi-szótár *h* betűs címszavainak 17,69%-a ige, 48,58%-a főnév, 20,13%-a melléknév. Az ige előfordulási aránya 13,79%, a főneveké 28,14%.

a mellékneveké 7,57%. A címszavaknak mindössze 1%-át kitevő 13 kötőszó adja az összes előfordulások 35%-át. A megvizsgált anyagban 3 névmás (*hány, hányadik, holmi*), 2 névutó (*helyett, hosszat*) és 1 önálló használatú (ige nélküli szereplő) igekötő van (*hozzá*). Az első táblázatban felsoroltakon kívül a leggyakoribb igék: *hagy* (318), *hoz* (278), *hallgat* (227), *hi* (129), *használ* (126), *hozzátesz* (102); főnevek: *herceg* (229; ez is a „Robin Hood” rovására írandó!), *homlok* (147), *hegy 'Berg'* (126), *harc* (115), *hatalom* (112), *hon* (108), *harag* (107); melléknevek: *hosszú* (278), *halk* (142), *hideg* (136), *halvány* (108); számnévek: *három* (213), *harmadik* (109); határozósók: *hát*¹ (322), *hogy*¹ (280), *hadd* (194), *hova* (185), *holnap* (148), *hiába* (119); kötőszók: *hát* (298), *hogyha* (155), *hisz* (103); mondatsock (indulatszók): *hejh* (139), *hah* (136).

Az egyes szófajok gyakoriság szerinti megoszlását az alábbi táblázat mutatja:

Szófaj	100 adat fölött		23—99 között		22 adat alatt		Összesen	
	címszó	előford.	címszó	előford.	címszó	előford.	címszó	előford.
Ige	8	2224	21	875	203	1019	232	4118
Főnév	15	4210	55	2446	567	1745	637	8401
Melléknév	4	664	18	753	242	827	264	2244
Számnév	2	322	3	120	44	182	49	624
Névmás	—	—	1	70	2	22	3	92
Határozószó ..	8	2411	11	563	54	297	73	3271
Névutó	—	—	1	92	1	13	2	105
Igekötő	—	—	—	—	1	1	1	1
Kötőszó	6	10256	3	147	4	54	13	10457
Mondatszó	2	375	4	148	24	106	30	529
Egyéb ²	—	—	—	—	7	12	7	12
Összesen	45	20362	117	5214	1149	4278	1311	29854

Már az eddigiekből is kiolvasható, hogy az egyes szófaji kategóriákhoz tartozó szavak átlagos gyakorisága igen különböző. A nagy számú melléknév pl. együttesen jóval kevesebbszer szerepel, mint a néhány kötőszó. A következő oldalon felül lévő táblázat a szófajonkénti átlagos gyakoriságot és az ehhez kapcsolódó jellemzőket tünteti fel.

A legnagyobb átlagos gyakorisága tehát a szemantikailag „üres” szó-kategóriáknak van; a legkisebb a melléknévnek. A melléknév alacsony gyakoriság-átlaga annak a kivételes helyzetnek a vetülete, amelyet a stilisztika a jelzőnek tulajdonít: a melléknévi jelző a jellemzésnek, szemléltetésnek, egyénítésnek fő eszköze, a költő újszerű jelzős kapcsolatokat keres, lehetőleg kerüli ugyanannak a melléknévnek sűrű használatát.

¹ Nem tévesztendő össze a *hát* és *hogy* kötőszóval.

² Szófajilag nem minősíthető szótári egységek: betűkapcsolatok (pl. *H. D.*) és idegen nyelvű szókapcsolatok (pl. *hinc illae*).

Szófaj	Átlagos gyakoriság	Az átlagnál többször fordul elő		Egyszer fordul elő
		címszó	példányban	
Ige	17,75	37	3257	75
Főnév	13,19	92	7040	291
Melléknév	8,54	50	1814	123
Számnév	12,73	10	513	22
Névmás	30,66	1	70	—
Határozószó ...	44,80	15	2827	17
Névtó	52,50	1	92	—
Kötőszó	80,44	7	10345	—
Mondatszó	17,63	7	543	12

4. Képzett és összetett szók

Az 1311 *h* betűs címszóból 618 (51,94%) képzett, 534 (40,73%) pedig összetett szó. (A képzett szók összetételeit, pl. *hazaszeretet*, mindkét helyen számba vettem, az összetett szók továbbképzéseit azonban, pl. *holdvilágos*, csak a képzett szók között. Számításon kívül hagytam a csak nyelvtörténetileg felismerhető képzőket, mint pl. a *hint -i*-jét. Minél kisebb egy szó gyakorisága, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy származék vagy összetétel. A 100-nál többször előforduló 45 szó között csak 5 képzett szó és 4 összetétel van; a csak egyszer előforduló 547 szóból ellenben 310 származék, 283 pedig összetétel.

A legfontosabb képzőknek címszó és előfordulás szerinti gyakorisága a következő:

Igeképzők				Főnévképzők				Melléknévképzők			
címszó		előfordulás		címszó		előfordulás		címszó		előfordulás	
-it	17	-l	256	-ás	67	-ál	398 ⁴	-s	62	-s	546
-z	14	-gat	254 ¹	-ság	44	-ság	306	-i	45	-ú	332 ⁶
-l	13	-d	102 ²	-ó ³	34	-ás	207	-ó	36	-t(a)lan	204
-gat	12	-ít	95	-at	20	-alom	118	-t(a)lan	33	-i	171
-g	11	-zik	92	-s ³	15	-ó	104	-ú	23	-ó	159
-(t)at	11	-z	90	-mány	8	-(t)t ³	104	-(t)t	12	-(t)t	104
-(t)atík	11	-g	77	-ék	7	-s ³	92	rag + -i ⁵	8	-beli	17
-ul	11	-(t)at	55	-(cs)ka	7	-at	82	-nyi	4	rag + -i ⁵	12
-kodik	8	-szik	47	-ál	6	-tal	57	-beli	3	-ós	11
-odik	7	-odik	37	-alom	6	-ta	41	-ós	2	-nyi	9
-d	5	-(t)atík	35	-ta	6	-zat	41	-só	2	-só	9
-zik	5	-ik	31	-tal	5	-t	39	-tag	2	-tag	7
-ódik	5	-kodik	22	-(t)t ³	4	-ék	28	-ias	2	-ias	2
-ászt	4	-ul	21	-ad	4	-nok	20	-ta	1	-ta	1
-szt	3	-ódik	16	-zat	3	-ulat	16	-ékony	1	-ékony	1
-lik	3	-szt	15			-mány	12				

¹ Jórészt a *hallgat* ige.

² Ebből 75 a *halad* ige.

³ Főnevesült melléknévek képzői.

⁴ Ebből 390 a *halál*.

⁵ A *holdvilágnál*, *hercegyeli* alakok; a prózai fordításokból.

⁶ Ide számítottam a *hosszú*-t.

Az összetett szónak 93,44%-a kéttagú. Kettőnél több tagú összetétel csak az alacsonyabb gyakorisági szinteken fordul elő; négytagú mindössze kettő van, egy-egy adattal: *hétköznapi-élet* és *huszonnégy-huszonöt*. Az összetételek a tagok száma és a gyakoriság szerint így oszlanak meg:

összetétel	100 fölött		2-99 között		1 példány	Összesen	
	címszó	előford.	címszó	előford.		címszó	előford.
2 tagú	4	993	235	2228	260	499	3481
3 tagú	--	—	12	79	21	33	100
4 tagú	—	—	—	—	2	2	2
Összesen	4	993	247	2307	283	534	3583

Ha egyes szófaji kategóriákon vesszük szemügyre a képzett és az összetett szók arányát, a következő képet nyerjük:

Szófaj	K é p z e t t s z ó				Ö s z z e t e t t s z ó			
	címszó	%	előford.	%	címszó	%	előford.	%
Ige	152	62,51	1338	32,41	64	27,58	331	8,03
Főnév	247	38,77	1719	20,46	297	46,62	912	10,85
Melléknév ..	236	89,39	1585	70,63	69	22,35	114	5,08

Az előfordulásoknak a címszókénál jelentékenyen kisebb arányszáma is azt tükrözi, hogy a származékok és összetételek nem a leggyakoribb szók közül kerülnek ki. Jellemző az összetett igék alacsony aránya; a *h* betűben kevés az igekötős ige, s ezek is többnyire csak néhány előfordulással vannak képviselve. Feltűnő viszont a képzett melléneveknek csaknem 90%-os aránya, de ez sem meglepő, miután láttuk, hogy milyen sokszor fordulnak elő a leggyakoribb képzők.

5. E g y é b k é r d é s e k

A Petőfi-szótár szócikkfejeiből automatikusan leolvasható az alakváltozások statisztikája. A *halvány* szó 97 adata pl. így oszlik meg: 57 *halvány*, 35 *halovány*, 5 *halavány*. A *hivatal* szó 34-szer fordul elő rövid *i*-vel, 14-szer *hivatal* alakban. A mai köznyelvben is két egyenrangú alakváltozat között ingadozó *hova* ~ *hová* határozószó Petőfinél 123 : 62 arányt mutat a *hova* javára. Az ilyen alakváltozati statisztikák összesítéséből képet nyerhetünk a költő hanghasználatára vonatkozólag (pl. *ö*-zés), ehhez azonban a megvizsgáltnál nagyobb anyag szükséges.

Morfológiai statisztika elkészítésére az írói szótár kevésbé alkalmas. Fáradtságosabb az egyes ragos alakok összekeresgélése a több ezer szócikkfejből, mint folyamatos szövegből, — legalábbis egyelőre, gépi berendezés híján. Így is érdekes azonban azt szemügyre venni, hogy egy-egy szónak melyek a leggyakoribb nyelvtani alakjai. Az igék pl. — lírai költőről lévén szó — legtöbbször egyes szám első személyben fordulnak elő. A *hisz* ige 399 finit

alakú adatából pl. 150 *hiszem*, 23 *hittem*, 16 *hivém*. A *hall* igének 37—37-szer fordul elő *hallottam* és *hallám*, 29-szer *hallok* alakja. Érdeemes felfigyelni az elbeszélő múlt alakoknak a korra jellemző viszonylag nagy számára; még inkább kitűnik ez olyan igéknél, mint *hasonlít*, amelynek 40 adata közül 15 *hasonlíta*, vagy *hozzátesz*, amelynek 97 adatából 88 az elbeszélések idéző mondataiban szereplő *hozzátévé*, ill. *tevé hozzá*. — Ami a főneveket illeti, kiderül, hogy a testrésznevek — a várákozásnak megfelelően — legtöbbször birtokos személyraggal szerepelnek: a *haj* 77 adata közül csak 19, a *hát* 71 adata közül csak 16 áll birtokos személyrag nélkül. Jellemző, hogy a *haza* kulcsszó ragos alakjai között 16-szor szerepel a *házáért*. — Az egyes személyek megoszlását szemlélteti a *hozzá* személyragozható határozószó: legtöbb az egyes szám 3. személyű alak (*hozzá* 179 + *hozzája* 15), azután az egyes szám 1. személy: 120, majd a *hozzád* 98, *hozzánk* 29, *hozzájok* 22 adattal; legkevesebb a többes 2. személyű *hozzátok*, mindössze 10 előfordulással.

Van a nyelvi statisztikának egy olyan ága, amelynek céljaira az írói szótár, ha nem is egyedül alkalmas, de bizonyára a legalkalmasabb: a j e l e n t é s s t a t i s z t i k a. A szemantikai alapon szerkesztett szócikkek objektív, számszerű adatokat szolgáltatnak arra nézve, hogy egy-egy szó különböző jelentései milyen gyakran szerepelnek az illető író nyelvhasználatában. A *hagy* ige leggyakoribb jelentése Petőfinél 'enged, nem akadályoz' (287 közül 107 adat). A *hallgat* ige 196 előfordulásából 84 'nem szól' jelentésű. A *hi* ige 114 adat közül 50-szer fordul elő 'nevez' jelentésben. A *hang* főnév 394 adatából 252 vonatkozik 'emberi beszédhang'-ra, 47 általában 'hallható rezgés'-re, 38 esetben 'szó', 26-szor 'zenei hang' a jelentése; 7 adat jut az 'állat-, madárhang', 6 az 'emberi énekhang' és 4 az 'írásbeli kifejezési mód, stílus' jelentésre. Megbízható köznyelvi felmérések híján bizonyossággal nem, csak valószínűséggel állíthatjuk, hogy ezek az arányok nagyjából általános érvényűek. Talán inkább meglepő, hogy a *hosszú* melléknév gyakoribb időbeli, mint térbeli értelemben: a 278 adat közül 155 jelent 'sokáig tartó'-t, 63 adat vonatkozik a térbeli függőleges, 56 a vízszintes kiterjedésre. A maradék 4 előfordulás alkalmi jelentésárnyalatokat mutat. (A *hosszan* 60 adata közül 54 időbeli jelentésű: 'sokáig'; ezért számítjuk önálló szónak.) — A mai nyelvállapottól eltérő korjelenség, hogy a *hab* szó 58 adata közül 55 'hullám'-ot jelent (ez a jelentés ma régiesnek, költőinek számít). A *húz* ige 39 adata 9 jelentés között oszlik meg, viszonylag egyenletesen: 5—5 előfordulás jut a 'saját haladása irányában mozgat' és 'kap, nyer' („hasznot húz”), 3—3 a 'megfogva magához közelít', 'beborít', 'tűz' („nyársra húz”) és 'nyomot hagy', 2—2 a 'helyéről kiránt' és 'feszít' jelentésre; csak a 'vonós hangszeren játszik' jelentés ugrik ki 12 előfordulásával („húzzák a cigányok valami víg toron” stb.), ami kétségkívül nem a köznyelvi jelentésmegoszlást tükrözi, hanem Petőfi tematikájára, fogalomvilágára jellemző egyéni nyelvsajátság.

Hasonlóképpen lehet elkészíteni az úgynevezett formaszók *f u n k c i ó s t a t i s z t i k á j á t*. A *hogy* kötőszó 6000 adata közül kb. 2450 tárgyi mellékmondat kötőszava, kb. 2100 a különböző határozói mellékmondatoké, amelyek közül a célhatározói a leggyakoribb; a jelzői mellékmondatokra 320, az alanyi mellékmondatokra 100, az állítmányi mellékmondatokra 50 körüli előfordulás esik. A *ha* kötőszó 3000 adatának 88%-a feltételes és csupán 12%-a megengedő tartalmú; a feltételes kategórián belül 24% időhatározói, 54% állapothatározói mellékmondatok kötőszava; 26%-ban úgynevezett lehetséges feltételtől van szó. Ezekből az adatokból bizonyos mértékben az egyes mondat-

tani viszonyok gyakoriságára is lehet következtetni. — Ismét más jellegű tanulssággal szolgál a *hol* határozószó funkcióinak megoszlása: a 247 kérdő szereplő előfordulással szemben 440 vonatkozó használat áll. A mai nyelvben, különösen prózában, de a beszélt nyelvben mindenesetre teljesen visszaszorult a vonatkozó *hol* használata az *ahol* alakkal szemben.

6. Általános tanulságok

Hasonlítsuk össze a főbb eredményeket más nyelvi statisztikák adataival. A legnagyobb magyar szóstatistika NEMES ZOLTÁN munkája: Szóstatistika egymillió szótágot felölelő újságszövegek alapján. Az egységes magyar gyorsírás könyvtára 190. szám. Bp. é. n. [1941?]. Noha ennek a munkának más a célja és ezért szempontjai is, azonkívül az alapjául szöveg — az 1930-as évek sajtója — a nyelvi valóságot bizonyos mértékben torzítva tükrözi, az egybevetésből mégis értékes tanulságok adódnak.

NEMES feldolgozott anyaga 397 956 szópéldányt, 31 078 különböző szót (címszót) tartalmaz. A Petőfi-szótár corpusának méreteire egyelőre nincsenek pontos adataink: kb. 400 000 szópéldányra, 25 000 címszóra becsüljük. A két anyag mindenesetre azonos nagyságrendű, könnyen összemérhető. NEMES anyagában 1546 *h* betűs címszó 22 767 előfordulással szerepel, a Petőfi-szótárban 1311 címszó 29 854 előfordulással; ezek is egymáshoz közel álló értékek. A két anyag gyakoriság szerinti megoszlásának egybevetése a következő képet mutatja (vö. NEMES: i. m. 352—3):

Gyakoriság	Címszók aránya		Előfordulások aránya	
	Nemesnél	Petőfinél	Nemesnél	Petőfinél
	%			
1	48,82	41,72	3,81	1,83
2—24	45,66	46,45	19,14	13,04
25— 99	4,77	8,40	17,86	16,92
100—999	1,67	3,28	31,29	37,68
1000 fölött	0,08	0,15	27,90	30,53

Látható, hogy NEMES anyagában nagyobb arányban szerepelnek a ritka szavak, mint Petőfinél. Petőfi szókincse koncentráltabb.¹ Ugyanezt a jelenséget tükrözi, hogy Nemesnél az átlagos szógyakoriság 12,8 (l. i. m. 317), a *h* betűs szavak átlagos gyakorisága 14,7 (l. uo.), jóval kisebb tehát, mint Petőfinél (22,77); valamint a következő táblázatban közölt összeállítás, amely feltünteti a Petőfi-szótár *h* betűs anyagának 100 leggyakoribb szavát, előfordulásai számát és ugyanazoknak a szavaknak NEMES statisztikájában szereplő adatszámát (vö. i. m. 98—101). A 100 szó közül mindössze 13 fordul elő Petőfinél kevesebbszer, mint Nemes statisztikájában. Az összemérés sok helyen bizonytalan, mivel Nemes nem különbözteti meg egymástól sem a homonimákat, sem a több szófajú szókat. Erre figyelmeztetnek az egyes számok melletti *-ok, ill. a helyükön álló kérdőjelek.

¹ P. GUIRAUD az író tényleges szókincse és virtuális szókészlete („vocabulaire” és „lexique”) arányának egy bizonyos matematikai képlettel kifejezhető struktúráját nevezi koncentrációnak. Vö. Les caractères statistiques du vocabulaire. Paris 1954.

Címszó	Petőfi	Nemes	Címszó	Petőfi	Nemes
1 hogy ksz	6068	7066	hajnal	66	34
ha ksz	3046	864	halott fn	66	83*
hol hsz	690	55	hóhér	65	—
Hugó	663	—	hónap	64	193
5 hanem	588	382	55 haj	64	14
hall	587	64	halad	62	47
hozzá	473	134	hét fn	61	464*
hisz ige	457	150	haszon	60	30
haza fn	421	109*	harcol	60	22
10 hely	399	388	60 hála	59	21
hang	394	102	hát fn	58	?
halál	390	188	hány névm	58	23*
hölgy	352	52	hisz hsz	57	?
ház	324	336	hull	57	23
15 hír	323	256	65 hat szn	56	232*
hát hsz	322	?	hord	56	8
hagy	318	117	hatalmas	55	156
hát ksz	296	?	hangos	55	26
hogy hsz	280	?	határ	81	150
20 hosszú mn	278	193*	70 hadsereg	79	38
hoz	278	243	honnán	79	8
herceg	229	170	hiszen hsz	79	?
hallgat	227	91	hosszan	77	?
három	213	458	hó 'Schnee'	75	84*
25 hadd	194	6	75 hab	74	—
hova	185	12	hal ige	74	52*
hogyha	155	4	háború	72	135
holnap hsz	148	51*	hirtelen	71	61
homlok	147	13	hogyan	71	82
30 halk	142	18	80 hüg	70	8
hejh	139	—	heves	69	39
hah	136	—	hős fn	67	48*
hideg mn	136	51*	hátha	53	9
hí(v)	129	160	hercegnő	53	13
35 használ	126	93	85 hiba	53	72
hegy 'Berg'	126	34*	Harland	52	—
hiába hsz	119	66	házasság	52	56
harc	115	94	hahaha	50	—
hatalom	112	74	hivatal	48	113
40 harmadik	109	166	90 hm	48	—
hon	108	—	húz	47	20
halvány	108	—	haragos	45	5
harag	107	5	hazugság	44	13
hisz ksz	103	?	hűség	44	12
45 hozzátész	102	11	95 Hardy	43	—
hű	99	22	hív mn 'hű'	43	—
helyett	92	88	hamar	42	7
hiszen ksz	89	113*	hazudik	42	—
hold 'Mond'	89	26*	hideg fn	41	?
50 Hood	84	—	100 holt mn	41	32*

Érdeemes a két gyakoriságlistát fordítva is összehasonlítani. Az alábbi táblázat a NEMES statisztikájában 100-nál többször szereplő *h* betűs szókat tünteti fel, mellette a Petőfi-előfordulások számát; a több szófajú szókat és homonimákat itt összevontam. A 33 szó közül Petőfinél 100-nál kevesebbszer

szerepel 12; a *helyzet*, a *hivatalos* és a Petőfinél elő sem fordul *hatóság* jellegzetesen sajtónyelvi szó.

Címszók	Nemes	Petőfi	Címszók	Nemes	Petőfi
1 hogy	7066	6344	harmadik	166	109
ha	864	3060	hív	160	129
hét	464	104	20 hatalmas	156	68
három	458	213	határ	150	64
5 hely	388	399	hisz	150	629
hanem	382	588	húsz	149	27
ház	336	324	harminc	141	16
helyzet	293	39	25 háború	135	57
hír	256	323	hozzá	134	474
10 hoz	235	278	hatóság	126	—
hat	232	91	hiszen	113	149
hivatalos	207	4	hivatal	113	48
hónap	193	79	30 haza	109	436
hosszú	193	278	hát	106	702
15 halál	188	390	hang	102	394
herceg	170	229	33 hatás	102	31
hétfő	169	6			

Szófajok szerinti statisztikát NEMES nem készített. GUIRAUD szóstatistikai munkájában ellenben sok adatot találunk a szófajok megoszlására. Az összehasonlításnál figyelembe kell vennünk egyrészt azt, hogy GUIRAUD adatai hozzávetőlegesek, másrészt azt, hogy az úgynevezett formaszók (*mots-outils*) kategóriájának határai meglehetősen bizonytalanok nála. Az egyszerűség kedvéért az ő formaszókra vonatkozó adatait az igén, főnéven, melléknéven és határozószón kívüli „egyéb” szófaji kategóriák (számnév, névmás, névutó, kötőszó, mondatszó) összesítésével vettem egybe. Az összehasonlítás alapja a címszónál a Kis Larousse (vö. GUIRAUD: i. m. 36), az előfordulásoknál pedig azok az arányok, amelyeket Guiraud a francia nyelvű szövegekre általában (i. sz.) és speciálisan a francia versekre megállapít (i. m. 39. Az ott található számoknak a felét vettem, mivel azok csak a tartalmas szókra — *mots-forts* — vonatkoznak; ezt pedig a teljes szöveg felének tekinti.)

Kitűnik ebből az összehasonlításból, hogy a fő szófaji kategóriák arányai elég hasonlók. Amit például GUIRAUD a 36. lapon mond, hogy „a franciában kevesebb az ige, mint a melléknév, de sokkal több igét használunk, mint melléknévet”, szó szerint áll a magyarra is, — legalább ami a Petőfi-szóstatistika eddigi szerény tanulságait illeti. De megmutatkozik a francia és a magyar között levő szerkezeti különbség is. A főnevek előfordulási aránya francia szövegben nem sokkal múlja felül az igékét; magyar szövegünkben több mint kétszerese. Ebben nyilvánvalóan a magyar főnév állítmányi használata tükröződik.

Szófaj	Címszók %-a		Előfordulások %-a		
	Kis Larousse	Petőfi	francia szöveg	francia vers	Petőfi
Ige	15	17,69	17	14,45	13,79
Főnév	62,5	48,58	20	21,8	28,14
Melléknév	19	20,13	7,5	8,95	7,57
Határozószó	3	5,57	5,5	4,8	10,9
Formaszó (egyéb)	0,5	8,03	50	50	39,6

Mennyire általánosíthatók tehát a Petőfi-szótár egy részanyagának feldolgozásából nyert statisztikai adatok? Kétségtelen, hogy más betűvel kezdődő anyagrészek elemzése egészen más arányokat eredményezhet. Az *a* betűs anyagnak például nagyobb felét egyetlen címszó: az *a*, az névelő teszi ki; az *r* betűben nincsenek kötőszók; az *e* betűben, ahol sok az igekötő, minden bizonnyal nagyobb az igék aránya, mint a *p* betűben. A fenti egybevetések azonban megerősíthetik azt a feltevésünket, hogy egy ilyen mintavétel tanulságai is hasznosíthatók. A teljes Petőfi-szótár és más írói szótárak sokoldalú statisztikai elemzése kétségkívül fontos adatokat nyújt majd a magyar nyelv strukturális vizsgálatához.

J. SOLTÉSZ KATALIN

Szintetizált anyaggal végzett magyar magánhangzófelismerési kísérletek

A hang- és általában a beszédszintézis elsődleges célja az analízis eredményeinek igazolása, bizonyítása. A spektrografikus analízis megismerteti a beszédhangok akusztikai szerkezetét alapvetően meghatározó tényezőkkel (a magánhangzók formánsfrekvencia-, formánsamplitúdó-, formánssáv szélesség- és alapfrekvencia-értékeivel, valamint a mássalhangzókat meghatározó magánhangzó-formánsátmenetekkel és locus-értékekkel). E tényezők értéke akkor tekinthető azonban végérvényesnek, ha a szintézis síkján is igaznak bizonyul. Ilyenképpen tehát a szintézis az analízis útján kapott eredmények próbájának is tekinthető. A beszédszintézis azonban ennél jóval távolabbra mutat. A hangok különböző akusztikai tényezőinek egymás utáni, illetőleg egyidejű módosítása bő lehetőségeket nyújt annak kikísérletezésére, hogy melyek a hangokat alapvetően meghatározó akusztikai tényezők, valamint annak megállapítására, hogy hol van az egyes hangok érthetőségének a határa. Röviden: módot ad a beszédhangok releváns, illetőleg redundáns sajátosságainak elhatárolására, valamint széleskörű hang-, illetőleg beszédfelismerési kísérletek folytatására.

A szintetizált beszédhangokon végzett érthetőségi kísérletek nem újkeletűek. A Haskins-csoport 1952-ben már szép eredményekről számol be (vö. H. S. COOPER—P. C. DELATRE—A. M. LIBERMAN—J. M. BORST—L. J. GERSTMAN, *Some Experiments on the Perception of Synthetic Speech Sounds*. J.A.S.A. 24 : 1952. 597—606) szintetizált amerikai-angol zárhangokkal és magánhangzókkal végzett érthetőségi kísérletei alapján. Azóta is időszerű probléma ez és a kísérleti fonetikusok nagy számát foglalkoztatja. A szintézis- és érthetőségekísérletek többsége a magánhangzókra vonatkozik. Egyes szerzők a formánsoknak a frekvenciaskálán elfoglalt helyét tartják az érthetőség kulcsának (vö. F. S. COOPER—P. C. DELATRE—A. M. LIBERMAN—J. M., BORST—L. J. GERSTMAN: i. m. 503; W. E. KOCK, *The Problem of Selective Voice Control*. J.A.S.A. 24 : 1952. 633; A. CARPENTER, *Discrimination of Vowel Sounds Synthesized by Harmonic Addition*. *Language and Speech* 5 : 1962. 151). P. LADEFOGED módosítja a formánsfrekvenciának a magánhangzófelismerésben betöltött vezetőszeropét: nem az abszolút formánsfrekvencia-értékeket tartja döntőnek a felismerésben, hanem a relatív értékeket, amelyek az egymás környezetében álló magánhangzók formánshelyzeteinek kölcsönös függőségi viszonyából születnek egyazon személy beszédében (vö. *The Perception of Vowel Sounds*. Ph. D. Thesis. University of Edinburgh, 1959. 1.). Ez a nézet kristályosodik ki később D. E. BROADBENTtel közösen írt tanulmányában (D. E. BROADBENT—P. LADEFOGED, *Vowel Judgements and*

Adaptation Level. Proc. Royal Soc. 1960. 151, 384). Más szerzőknél is találkozzunk hasonló véleménnyel: D. B. FRY, A. S. ABRAMSON, P. D. EIMAS és A. M. LIBERMAN (The Identification and Discrimination of Synthetic Vowels. Language and Speech 5 : 1962. 178) tapasztalata szerint a magánhangzók kevésbé élesen elhatárolhatók, meghatározhatók és abszolútak, mint a mássalhangzók; a magánhangzófelismerés erősen az akusztikai kontextus függvénye B. BOROVICKOVÁ (Physikalische und perzeptionelle Identifikation der tschechischen Vokale. ZfPhon. 17 : 1964. 142) döntőnek tartja az első két formánsnak a frekvenciaskálán elfoglalt helyét a magánhangzófelismerésben, de szintén nem az abszolút frekvenciaértékeket, hanem azok egymáshoz való viszonyát („ihr gegenseitiges Verhältnis”). CARPENTER, aki fent említett cikkében a magánhangzófelismerés alapját a formánsok helyzetében látja, további kísérletei során azt tapasztalta, hogy a magánhangzók felismerésében mégsem a formánsok helyzete dönt (A. CARPENTER—J. MORTON, The Perception of Vowel Colour in Formantless Complex Sounds. Language and Speech 5 : 1962. 213—14; J. MORTON—A. CARPENTER, Judgement of the Vowel Colour of Natural and Artificial Sounds. Language and Speech 5 : 1962. 200). Sávszűrő-szerkezet segítségével előállított formánsstruktúra nélküli komplex hangokkal végzett sikeres lehallgatási kísérleteket és arra a megállapításra jutott, hogy a hangfelismerés mechanizmusa nem fut azonos síneken a hangképzés és az ezen alapuló hanganalízis mechanizmusával; az utóbbi a magánhangzókat kizárólag a formánsfrekvencia alapján határozza el egymástól, míg az előbbi enélkül is képes őket elhatárolni, megkülönböztetni. R. L. MILLER (Auditory Tests with Synthetic Vowels. J.A.S.A. 25 : 1953. 114) a formánsfrekvencia mellett a formánsamplitúdót is relevánsnak tartja a magánhangzófelismerésben. Ezt a véleményt erősíti meg P. JANOTA (Zur Wahrnehmung synthetischer tschechischer Vokale. ZfPhon 17 : 1964. 235) is, aki 200 szintetizált magánhangzóval folytatott kísérlete alapján arra a megállapításra jutott, hogy a formánsamplitúdó elhagyása igen döntően befolyásolja a hangok felismerését. A. COHEN—J. F. SCHOOTEN—J. 't HART (Contribution of the Time Parameter to the Perception of Speech. Proc. of the Fourth Intern. Congr. of Phon. Sciences. The Hague, 1962. 557) azt tapasztalták, hogy a szintetizált hangok időtartamának változtatása más-más eredményhez vezet a felismerési kísérletek során. COHEN és 't HART további kísérletei (Speech Synthesis of Steady-State Segments. Proc. of Speech Communication Seminar. Stockholm, 1963. Vol. II. Session F. p. 7) azt igazolták, hogy az inherens módon rövid magánhangzók (amelyeknek nincs hosszú párjuk) hosszúra szintetizált variánsai nem felismerhetők. Ugyanakkor azt is tapasztalták, hogy a hanglejtés (amelyet az egyes hangokra vonatkoztatva „micro-intonation”-nek neveznek, szemben a prozódia síkján számon tartott, nagyobb nyelvi egységet jelölő „macro-intonation”-nel) hozzáadása lényegesen javítja a lehallgatási kísérletek eredményét. W. TSCHESCHNER (Ergebnisse bei der Analyse von deutschen Sprachlauten. ZfPhon. 17 : 1964. 6) szerint a hangok alapfrekvenciája szintén számottevően ható tényező a felismerésben: kísérletei alapján a 200 Hz fölötti alapfrekvenciával előállított magánhangzók felismerhetetlenek voltak. KOCK (i. m. 633) ezzel szemben úgy látja, hogy az alapfrekvencia, mint paraméter, igen kevés szerepet játszik a hangfelismerésben.

Ez a dolgozat 11 magyar magánhangzó-fonéma (*i, e, ε, a, u, y, ø, y, : , ø* :) izolált és kontextusba (egyszavas mondatokba) ágyazott szintézi-

sének, valamint a szintetizált anyaggal végzett felismerési kísérleteknek az eredményeit mutatja be. A szintézis a londoni University College „Spyl”-nek nevezett beszédszintetizáló berendezésével készült (leírását l.: G. F. ARNOLD — P. DENES — A. C. GIMSON — J. D. O'CONNOR — J. L. M. TRIM, *The Synthesis of English Vowels. Language and Speech* 1 : 1958. 114).

A munka első fázisában a *magánhangzókat izoláltan*, egyéb hangoktól elszigetelve szintetizáltam. A szintézis a saját ejtésű hangok spektrogramjainak mintájára készült. Az előállított hangok három formánssal rendelkeztek (a berendezés a következő formánsfrekvencia-tartományokon belül működött: F_1 : 170—900 Hz, F_2 : 470—2500 Hz, F_3 : 1500—2700 Hz), alapfrekvenciájuk 130 Hz volt (a berendezés alapfrekvencia-tartománya 80—180 Hz volt), időtartamuk annak a hanghosszúságnak felelt meg, ahogy az ember egy izolált hangot természetes módon kiejt, a rövid hangok időtartama 0,07—0,09 sec., a hosszú hangoké 0,18—0,20 sec. volt (a berendezés időtartam-tartománya szegmentumonként 0,13—3,70 sec. volt). Az emberi és az annak mintájára előállított hangok formánsfrekvencia- és relatív formánsamplitúdó-értékeit az 1. táblázat szemlélteti. (A dB értékek megállapításánál a természetes hang első formánsamplitúdóját [A_1] vettem viszonyítási alapul.) Ha a táblázaton a természetesen ejtett hangokra vonatkozó mérésadatokat összevetjük a nagy anyag alapján kapott középértékekkel (vö. MAGDICS KLÁRA, *A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. NytudÉrt.* 49. szám.), akkor ezeket az adatokat valószerűeknek ítélni lehetjük (vö. 2. táblázat).

A szintetizált hangok formánsfrekvencia- és formánsamplitúdó-értékei igazolják a természetes hangok méréseredményeit — és ugyanakkor a nagy anyag alapján kapott középértékeket is (vö. 1. és 2. táblázat). A szintetizált magánhangzók harmadik formánsának frekvenciaértéke néhány esetben nem éri el a természetes hang esetében kapott értéket, és ennek oka a berendezés korlátolt, F_3 -frekvencia-tartományában rejlik. A harmadik formáns az előképzett magánhangzók hangszínét befolyásolja (vö. R. K. POTTER — G. A. KOPP — C. W. GREEN, *Visible Speech*. New York, 1947), s az F_3 -nak a „normánál” alacsonyabb értéke a szintetizált *i*, és kisebb mértékben az *e* : esetében észrevehető volt. Az *i* szintézisének tökéletlenségét az F_2 -nek — a fenti okból származó — a „normánál” alacsonyabb helyzete is erősíti.

A szintetizált izolált magánhangzókkal a továbbiakban a következő kísérleteket folytattam: 1. Mindegyik szintetizált magánhangzót lehallgattattam 20 — idegen nyelvet vagy nyelveket is ismerő — alannyal (közülük 10 fonetikailag képzett volt, 10 nem részesült alaposabb fonetikai képzésben, de egyetemet, illetőleg főiskolát végzett; mindegyikük legalább tíz éve Budapesten él és a köznyelvet beszéli), akiknek ezúttal arra a kérdésre kellett válaszolniuk, hogy melyik magyar magánhangzót hallották. 2. Ugyanezeket a szintetizált hangokat ismét meghallgatták és most azt kellett eldönteniük, hogy az illető hangok a magyar köznyelvhez szokott fül számára természetesnek vagy természetellenesnek hatnak-e, s ha természetellenesnek hatnak, miben áll ez a természetellenesség. 3. Mindegyik szintetizált magánhangzó első, második és harmadik formánsán (egymás után) frekvenciatorzítást hajtottam végre az F_1 -et 50, 100, 200, 300 Hz-cel, az F_2 -t 200, 400, 600, 700 (—800) Hz-cel, az F_3 -at 300, 500, 700, 900 (—1000) Hz-cel süllyesztettem, illetőleg emeltem. Az egyes formánsoknak a hang megértése tekintetében releváns „módosítás-sávja” eltérő volt: F_1 esetében 50—300, F_1 esetében 200—700 (—800), F_3 esetében 300—900 (—1000) Hz. Minden egyes torzított variánsról szonagramot

1. táblázat

A természetes (t) és a szintetizált (sz) hangok formánsfrekvencia (F_n) és relatív formánsamplitúdó-értékei (A_n)

	F_n (Hz)			A_n (dB)		
	F_1	F_2	F_3	A_1	A_2	A_3
<i>i</i> t.	300	2600	3200	-3	-10	-13
sz.	300	2500	2700	-3	-10	-12
<i>e</i> : t.	400	2550	3100	-1,5	-6	-11
sz.	400	2500	2700	-1	-5	-
ε t.	750	2000	3000	0	-6	-10,5
sz.	750	2000	2700	-0,5	-6	-10
<i>a</i> : t.	1000	1600	2400	+2	-4	-7
sz.	900	1600	2500	+1,5	-3	-8
<i>a</i> t.	700	1400	2500	0	-2	-9
sz.	650	1350	2500	0	-2	-8
<i>o</i> t.	500	900	2750	0	-4	-9
sz.	500	900	2700	0	-3	-8
<i>u</i> t.	300	800	-	-2	-4,5	-
sz.	300	800	-	-1,5	-4	-
\emptyset t.	350	1650	2600	-0,5	-3	-8
sz.	400	1650	2600	0	-2	-7
\emptyset : t.	400	1850	2500	-1	-5,5	-7
sz.	450	1800	2500	0	-4	-7
<i>y</i> t.	300	1800	2500	-1	-5	-9
sz.	300	1700	2500	0	-5	-8
<i>y</i> : t.	300	1900	2800	-1	-6	-11
sz.	300	2000	2700	-1	-5,5	-10

és magnetofonfelvételt készítettem. Azután mindegyik torzított variánst meghallgattattam az alanyokkal (az egyes hangok torzított variánsai előtt mindig a torzítatlan, „stabil” hang szólalt meg, amelyhez a torzított variánsokat viszonyítani lehetett), akiknek egyrészt arra kellett válaszolniuk, hogy *a*) a hallott hang érthető vagy érthetetlen; *b*) ha érthető, megegyezik-e a viszonyítási alapul szolgáló, elsőként hallott hanggal, vagy más hang; *c*) ha megegyezik vele, természetesnek hat-e a magyar köznyelvhez szokott fül számára, vagy nem; *d*) ha más hang, magyar hang-e, vagy idegen. 4. Az *e* ; *o*, \emptyset , \emptyset ; *y* : hangokon a három formáns amplitúdótorzítását is végrehajtottam (értéküket 2, 4, 6, 8 (-10) dB-lel csökkentettem, majd növeltem). A lehallgatási kísérlet menete ugyanaz volt, mint a frekvenciatorzítás esetében. 5. Az *e* ; *o*, \emptyset hangok alapfrekvenciáját 10, 20, 30, 40 (-50) Hz-cel módosítottam (süllyesztettem, majd növeltem). A lehallgatási kísérlet menete olyan volt, mint a formánsfrekvencia- és formánsamplitúdó-torzítás esetében.

Az első kísérlet (1) osztatlanul pozitív eredménnyel zárult: mind a húsz alany felisterte az izoláltan hangoztatott szintetikus magánhangzókat.

A második kísérletnél (2) már néha megoszlottak a vélemények. A kapott válaszokat a 3. táblázat szemlélteti.

2. táblázat

Formánsfrekvencia- és formánsamplitúdó-középtértékek (k) és a szintézishez modellként használt magánhangzók egyedi értékei (e)

	F _n (Hz)			A _n (dB)		
	F ₁	F ₂	F ₃	A ₁	A ₂	A ₃
<i>i</i> k.	410	2470	3140	-2	-9	-12
e.	300	2600	3200	-3	-10	-13
<i>e:</i> k.	484	2452	3020	-1,5	-7	-11
e.	400	2550	3100	-1,5	-6	-11
<i>ε</i> k.	695	2088	3000	-0,5	-6	-10
e.	750	2000	3000	0	-6	-10,5
<i>a:</i> k.	1122	1610	2600	+2,5	-3	-8
e.	1000	1600	2400	+2	-4	-7
<i>a</i> k.	792	1300	2660	0	-3	-10
e.	700	1400	2500	0	-2	-9
<i>o</i> k.	642	1205	2701	0	-4	-12
e.	500	900	2750	0	-4	-9
<i>u</i> k.	445	1028	2340	-1,5	-5	-
e.	300	800	-	-2	-4,5	-
<i>ø</i> k.	486	1573	2605	-0,5	-3,5	-9
e.	354	1650	2600	-0,5	-3	-8
<i>ø:</i> k.	412	1624	2685	-1	-5	-8
e.	400	1850	2500	-1	-5,5	-7
<i>y</i> k.	328	2020	2730	-1	-6	-8,5
e.	300	1800	2500	-1	-5	-9
<i>y:</i> k.	292	2165	2753	-1,5	-7	-10
e.	300	1900	2800	-1	-6	-11

3. táblázat

Az izolált szintetizált magánhangzókval végzett 2. lehallgatási kísérlet eredménye.
(A számok itt és a további táblázatokban, a szavazatok számát jelölik.)

	Természetes	Természetellenes	Miért, természetellenes?
<i>i</i>	10	10	Alacsonyabb nyelvállású, ernyedt képzésű, nem eléggé illabiális.
<i>e:</i>	15	5	Leszorított, préselt hang.
<i>ε</i>	—	—	—
<i>a:</i>	—	—	—
<i>a</i>	20	—	—
<i>o</i>	20	—	—
<i>u</i>	20	—	—
<i>y</i>	20	—	—
<i>y:</i>	20	—	—
<i>ø</i>	20	—	—
<i>ø:</i>	20	—	—

Szint. hg	Mód. ir.	A formánsfrekvencia - módosítás mértéke (Hz-ben)									
		50					100				
		É				Éh	É				Éh
		V		-V			V		-V		
		T	Te	M	I		T	Te	M	I	
<i>i</i>	↑			16 : e		4			19 : e	1	
<i>e:</i>	↑		6		12 : ε 1 : ə	1		5	15 : ε		
	↓		4	12 : i		4		1	15 : i	4	
<i>ε</i>	↑		6	2 : a:		12		7	9 : a:	4	
	↓	5	12			3		3		17	
<i>a:</i>	↓	18	2					12		8	
<i>a</i>	↑		11	2 : a:	1 : A	6		4	8 : a:	2 : A	6
	↓	18	2					10	10 : o		
<i>o</i>	↑	19	1					9	5	4 : a	2
	↓	19	1					18	2		
<i>u</i>	↑	8	12					4	16		
<i>y</i>	↑		3			17			2	2 : ε	16
<i>y:</i>	↑		5			15			2 : ε	4 : œ	14
<i>ø</i>	↑	10				10	10	2			8
	↓		6	6 : y		8		4	6 : y		10
<i>ø:</i>	↑			3 : o:	3 : ə:	14			1 : o:	2 : ə:	17
	↓			10 : y:		10			8 : y:		12

Izolált szintetizált magánhangzókkal F_1 -torzítás mellett végzett érthetőségi vizsgálatok eredménye (Szint. hg = Szintetizált hang; É = Érthető, Éh = Érthetetlen; V = Várt hang, -V = Nem várt hang; T = Természetes, Te = Természetellenes; M = Magyar, I = Idegen; Mód. ir. = A módosítás iránya)

Azt látjuk, hogy magas nyelvállású előképzett magánhangzók (*i*, *e* :) esetében, ahol az F_2 és az F_3 (technikai okból) a kívántnál alacsonyabb helyet foglalnak el a frekvenciaskálán, az alanyok 50, illetve 25%-ban a „természetellenes” mellett szavaztak. Az *ε*, *y* : és — kisebb mértékben — az *o* szintézisé-nél is fennáll bizonyos F_3 elégtelenség (vö. 1. táblázat), de itt — az egybehangzó vélemény alapján — ez nem befolyásolja számottevően a hangkvalitást.

A harmadik kísérlet (3) eredményeit a 4–6. táblázatok szemléltetik. Az első formáns (F_1) helyének változtatása az *i*, *e* : , valamint az *y*, *y* : , *ø* : , tehát elsősorban az előképzett, magas nyelvállású magánhangzók esetében mutatkozott relevánsnak a hangok felismerése szempontjából. Az F_1 50 Hz-es megemelése az *i*-t már felismerhetetlenné tette, és az alanyok 80%-ában (16) az *e* érzetét keltette; 100 Hz-es megemelése után már az alanyok 95%-a (19) *e*-re szavazott. Az *e* : F_1 -ének 50 Hz-es megemelése az alanyok 60%-ánál (12), 100 Hz-es megemelése az alanyok 75%-ánál (15) *ε*-érzetet keltett; 100 Hz-es F_1 -süllyedésnél az alanyok 75%-a (15) *i* : -re szavazott. Míg tehát az *i*, *e* : F_1 -elmozdítása igen gyorsan más magánhangzó érzetét keltette a hallgatókban,

lá z a t

Szi- nt. hg	Mód. ir.	A formánsfrekvencia - módosítás mértéke (Hz - ben)									
		200					300				
		É				Éh	É				Éh
		V		-V			V		-V		
		T	Te	M	I		T	Te	M	I	
i	↑										
e:	↑										
	↓										
ε	↑	6	9 : a:		5		5	9 : a:		6	
	↓			4 : ə	16			14 : ø	2 : ə	3	
								1 : e			
a:	↓		3 : ε	4 : ε	13			9 : ε	4 : ε	7	
α	↑		8 : a:	3 : ɹ	12			10 : a:	3 : ɹ	7	
	↓	1	2 : o								
			19 : o								
o	↑		16 : a		4			18 : a		2	
	↓	7	3 : u		5			5 : u		15	
u	↑		2 : o		17			3 : o		17	
y	↑		5 : ε		15			6 : ε		14	
y:	↑		8 : ε	2 : œ	10						
ø	↑		1 : ε	2 : ə	17			1 : ε	1 : ə	18	
	↓	2	7 : y		11			7 : y		13	
ø:	↑										
	↓										

addig az *y, y:*, *ø:* esetében ugyanez a torzítás inkább érthetetlen, felismerhetetlen, mint új hangot eredményezett. Az *y, y:*, *ø:* esetében az F_1 50–300 Hz-es megemlése 50–85%-ban az „érthetetlen” felé billentette a szavazatok mérlegét. Az *a:*, *a*, *o*, *u* — tehát általában a hátulképzett, alacsony nyelvállású magánhangzók — felismerhetőség szempontjából már sokkal kevésbé mutatkoztak érzékenyek az F_1 -torzításra. 50–100 Hz-es módosítás mellett még túlnyomó százalékban felismerték a hangot a hallgatók. 200–300 Hz-es torzítás kellett ahhoz, hogy a hangok túlnyomó részben érthetetlennek, kisebb százalékban más hangoknak bizonyuljanak. Az *ε* és *ø* mintegy átmenetet képez a két említett kategória között: az *i—e:*, illetőleg *y—y:* —*ø* csoportba már nem illik bele, mivel már nem olyan érzékeny az F_1 -módosulásra, az *a:* —*a*—*o*—*u* csoportba pedig még nem tartozhat, mert annyira viszont még nem érzékeny az F_1 -torzítás irányában. Az F_1 megemlése és süllyesztése nem egészen azonos módon és mértékben hatott a magánhangzók felismerhetőségére. A formáns megemlése általában jobban és hamarabb zavarta a megértést, mint a formáns süllyesztése (vö. 4. táblázat). A második formáns (F_2) helyének módosítása általában egyetlen magánhangzó megértése, felismerhetősége szempontjából sem volt közömbös. A módosítás füllel hallható eredménye kétféle volt: *a)* más magyar hang, *b)* meghatározhatatlan, azonosíthatatlan hangjelenség. Az *a)*-eredményhez vezetett az *i*, *e:*, *ε*, *a:*, *y*, *y:*, *ø:*, a *b)*-ered-

Szint. hg	Mod. ir.	A formánsfrekvencia-módosítás mértéke (Uz-ben)									
		200					400				
		É				Éh	ñ				ñh
		V		-V			V		-V		
T	Te	M	I		T	Te	M	I			
i	↓		7		4 : i	9			1 : e	1 : e	18
e:	↓	1	7		7 : ə	5		2	9 : ø:		9
ε	↑		11		3 : e	6		9	2 : e	3 : e	6
	↓		11	3 : a:		6		2	1 : a	1 : A	13
a:	↑		9		4 : ε	7		4	5 : e	3 : e	8
	↓	16	4					15	5 : e	5 : e	
α	↑		10	6 : a:	4 : A				8 : ε		12
	↓		6	5 : o		9		3	2 : a:		
o	↑	5	13		2 : ə		3	15	10 : o		7
	↓	20					6	7	1 : ə		1
u	↑		10	1 : y		9		9	5 : u		
y	↑	17	3				10	10	3 : y		8
	↑	16	4					3			17
y:	↑		3	4 : i:		13		2	8 : i:		10
	↓	10	10				4	9			11
ø	↑			2 : e	3 : ə	15			4 : e	3 : ə	13
	↓	19		1 : o				8	3 : o	5 : e	3
									1 : e		
ø:	↑			9 : y:		11			15 : y:		5
	↓			1 : o:	1 : ə:	18			10 : o:		6
									4 : u:		

Izolált szintetizált magánhangzókkal F_2 -torzítás mellett végzett érthetőségi vizsgálatok eredménye

ményhez az *o*, *u* F_2 -módosítása; az *a*, *ø* esetében a szavazatok körülbelül fele-fele arányban oszlottak meg az *a*) és *b*) kategóriák között. Azt mondhatjuk tehát, hogy az előlképzett magánhangzók általában más magyar hangkvalitásba mentek át az F_2 -módosítás hatására, míg a hátulképzett magánhangzók érthetelenné, felismerhetelenné váltak. A más magyar hangkvalitásba való átmenet tekintetében sem volt egységes a kép: az *i*, *e* : 200 Hz-es F_2 -módosításnál részben természetellenesnek, részben érthetetlennek hatott. 400 Hz-es módosításnál a szavazatok döntő többsége az „érthetetlen”-re esett, de ugyanakkor, ha halványan is, már felbukkant a más magyar hangkvalitás érzete. 600 Hz-es módosítás már a „más magyar hang” rovatba sűrítette a szavazatokat. 700 (–800) Hz-es módosításnál az utóbbi kikristályosodása mutatkozott. Az *ε*, *a*: 200 Hz-es F_2 -módosítása az alanyok többsége szerint természetelle-

I á z a t

Szint. hg	Mód. ir.	A formánsfrekvencia-módosítás mértéke (Uz-ben)									
		600					700(-800)				
		É				Éh	É				Éh
		V		-V			V		-V		
		T	Te	M	I		T	Te	M	I	
i	↓			15:y	1:ø	4			17:y	1:ø	2
e:	↓			15:ø:		5			16:ø:		4
ε	↑		7	4:e	3:e	6		4	5:e	3:e	5
				6:α		10			3:i		
	↓			4:a:					18:α		2
a:	↑			10:ε	2:ε	8			12:ε		
	↓			8:ε		12			13:ε		7
a	↑			10:ε		10			10:ε		10
	↓		2	10:o		8		1	12:o		7
o	↑		3	6:ø	2:e	9			3:ø	4:ø	13
	↓	1	5	5:u		9	1	4	6:u		9
u	↑		2	3:y		15					
y	↑			6:i	1:i	12			13:i		7
	↓			1:t							
				10:u		10			16:u		4
y:	↑			12:i:		8			12:i:		8
	↓		7	4:ø	3:ø:	6		5	11:ø:	1:ø:	3
ø	↑			10:ε	1:ø	9			10:ε	1:ø	9
	↓			4:o	3:ø	10			8:o	5:ø	7
				2:a:							
				1:α							
ø:	↑			15:y:		5					
	↓			16:o:		4					

nessé tette a hangokat. 400 Hz-es módosításnál a szavazatok a „természetellenes”, „érthetetlen” és a „más magyar hang” rovatok között oszlottak meg. 600 Hz-es módosításnál megerősödött a megváltozott hangkvalitás érzete, de többségben volt az „érthetetlen”-re adott szavazatok száma. A 700 (-800) Hz-es módosítás kikristályosította az új hangkvalitás érzetét. Az *y* 200 Hz-es módosítása lényegében nem változtatott a hangkvalitáson. 400 Hz-es F_2 -emelkedésnél még mindig nem mutatkozott számottevő különbség, ugyanilyen F_2 -süllyedés azonban a hang felismerhetetlenségéhez, érthetlenségéhez vezetett. 600 Hz-es módosításnál körülbelül egyforma arányban kaptam szavazatokat az új hangkvalitás, illetőleg az érthetetlennek ítélt hang mellett. A 700 (-800) Hz-es módosítás erőteljesen megnövelte az új hangkvalitásra adott szavazatok számát. Az *y*-, \emptyset -, \emptyset - esetében már 200 Hz-es F_2 -módosításnál jelentkezett az új hangkvalitás érzete, a szavazatok zöme azonban az „érthetetlen”-re esett. A 400 Hz-es módosítás csökkentette az „érthetetlen”-re adott szavazatok számát és növelte az új hangkvalitás érzetét. Ez utóbbi

tovább erősödött 600 Hz-es, és szavazati többséget ért el 700 (–800) Hz-es módosítás mellett (vö. 5. táblázat). A formáns emelkedése ezúttal is kissé erőteljesebben befolyásolta a hangfelismerést, mint a formáns süllyedése. A *harmadik formáns* (F_3) helyének változtatása elsősorban az előképzett magánhangzók ($i, e ; \varepsilon, y, y ; \phi, \phi :$) esetében volt észrevehető. Az $i, e ; y$: a szavazatok túlnyomó többsége szerint 300 Hz-es F_3 -módosításra érthetetlené vált, s a további — igen kisszámú — szavazat más magyar hangkvalitásra esett; ez az arány fokozottabb F_3 -módosítás mellett sem változott számottevően. Az ε 300–500 Hz-es módosítás mellett igen kevésbé változott, elsősorban természetességéből vészett a hang és az alanyok 10%-a ítélte csak érthetetlennek. 700 Hz-es módosításnál még mindig a „természetellenes” rovatban gyűlt össze a legtöbb szavazat, az alanyok további százaléka érthetetlennek, illetőleg más magyar hangkvalitásnak ítélte a hallott hangot. 900 (–1000) Hz-es módosításnál az alanyok fele más magyar hangkvalitásra szavazott, fele pedig érthetetlennek tartotta a hallott hangot. Az y alig változott 300–500 Hz-es módosítás mellett, legfeljebb természetellenesnek ítélték. 700–900 (–1000) Hz-es módosítás mellett a „természetes” és „természetellenes” rovaton kívül az „érthetetlen” rovatba is jutott szavazat. Az $\phi, \phi :$ 300 Hz-es módosításnál alig változott, a további módosítás megosztotta a véleményeket: az alanyok egy része természetellenességet tapasztalt a hangban, mások új hangkvalitást éreztek, ismét mások felismerhetetlennek, meghatározhatatlannak ítélték. Az $\phi :$ esetében az F_3 -süllyedés nem változtatta meg az ϕ_4 -érzetet, legfeljebb természetellenességet éreztek benne a hallgatók. A formánsmódosítás iránya (a formáns emelése, illetőleg süllyesztése) ezúttal irrelevánsnak mutatkozott: sem az emelkedés, sem a süllyedés nem bizonyult a másiknál erősebb hatótényezőnek (vö. 6. táblázat).

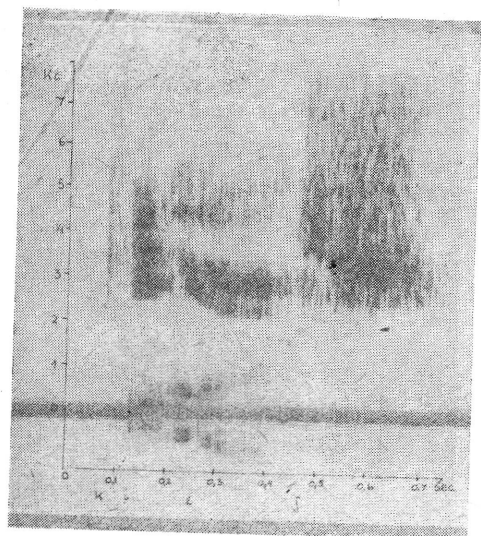
A 4. kísérlet eredményét a 7. táblázat szemlélteti. Az *első formánsamplitúdó* (A_1) értékének 2–4 dB-lel történő módosítása (növelése, illetőleg csökkentése) általában nem változtatott nagymértékben a hangok kvalitásán, legfeljebb természetellenes, a szokásostól kissé eltérő szint adott. 6 dB-es módosítás az $e :t$ és az ϕ^{1-t} általában felismerhetetlené, érthetetlené tette. 8 (–10) dB-es A_1 -emelés mellett mindegyik hang felismerhetetlené vált, ugyanilyen A_1 -süllyedés mellett azonban az o és $\phi :$ érthető maradt a szavazatok többsége szerint. A *második formánsamplitúdó* (A_2) értékének 2 dB-lel való módosítása az alanyok többsége szerint csak az $e :j$ és $\phi :j$ felismerését akadályozta. A 4 dB-es A_2 -emelés az $e ; \phi :-n$ kívül az $y ; \phi -t$ is felismerhetetlenné tette; az ugyanilyen A_2 -süllyedés mellett mindegyik magánhangzó felismerhető maradt. 6 dB-es A_2 -emelkedésnél felismerhetetlennek bizonyultak a hangok, ugyanilyen A_2 -süllyedés mellett az $e ; o, \phi :$ érthető maradt. 8 (–10) dB-es A_2 -emelkedésnél felismerhetetlenek voltak a hangok, ugyanilyen A_2 -süllyedés mellett csak az $\phi :$ bizonyult érthetőnek. A *harmadik formánsamplitúdó* (A_3) 2–4 dB-es módosítása az alanyok túlnyomó többsége szerint nem akadályozta a hangok felismerését. 6 dB-es A_3 -emelkedés mellett csak az o maradt felismerhető, ugyanilyen A_3 -süllyedés viszont az $\phi -n$ kívül nem befolyásolta a magánhangzók felismerését. 8 (–10) dB-es A_3 -emelkedés mellett csak az o , ugyanilyen A_3 -süllyedésnél az $o, \phi :$ őrizte meg érthetőségét. A for-

¹ A felfelé mutató nyíl — itt, és a továbbiakban — a hang valamelyik akusztikai tényezőjének — ebben az esetben a formáns-amplitúdónak — az értékemelkedését, a lefelé mutató nyíl azok értékcsökkenését jelöli.

mánsamplitúdó-értékek növelése lényegesen erősebben befolyásolta az érthetőséget, mint az értékek csökkentése.

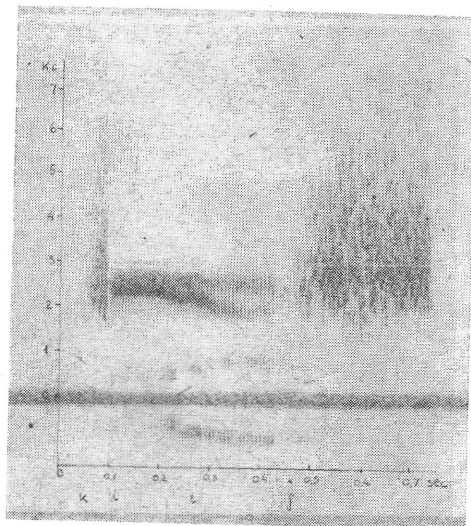
Az 5. kísérlet eredményét a 8. táblázat összegezi. Az *alapfrekvencia* (F_0) 10–40 (–50) Hz-cel történt módosítása (emelése, illetőleg süllyesztése) nem befolyásolta számottevően az ϕ és o érthetőséget. Az e : esetében azonban már a 10 Hz-es F_0 -emelkedés is jelentős mértékben akadályozta a hang felismerését; az F_0 süllyedése ugyanakkor csupán a hangszín természetességét, megszókottkvalitását vette el. Ez a tapasztalat erősíti TSCHESCHNERNEK (i. m. 6) a német magánhangzók érthetőségére vonatkozó kísérleteredményeinek azt a pontját, mely szerint az alapfrekvencia emelése befolyásolhatja a magánhangzók érthetőségét.

A munka második fázisában a fenti magánhangzókkal *egyszavas mondatok*at alkottam úgy, hogy az illető magánhangzók hangsúlyos helyzetben legyenek, ezeket az egyszavas mondatokat saját kiejtésemmel magnetofon-szalagra vettem, analizáltam és a kapott spektrogramok mintájára elkészítettem szintézisüket (vö. például az 1–5. ábrákat). Az egyszavas mondatok a következők voltak: Kies., Szép., Ezt., Sápadt., Azok., Most., Utas., Sütött., Őt., „Ó” és „ú”. A mondatok hanglejtése — a magyar normatív kijelentő mondat követelményeinek megfelelően — ereszkedő volt. A kísérlet tárgyát képező — természetesen ejtett és szintetizált — magánhangzók formánsfrekvencia (F_n)-, formánsamplitúdó (A_n)- és alapfrekvencia (F_0)-adatait a 9. táblázat szemlélteti. (A dB értékek megállapításánál a természetes hang első formánsamplitúdó-értékét vettem viszonyítási alapul.)

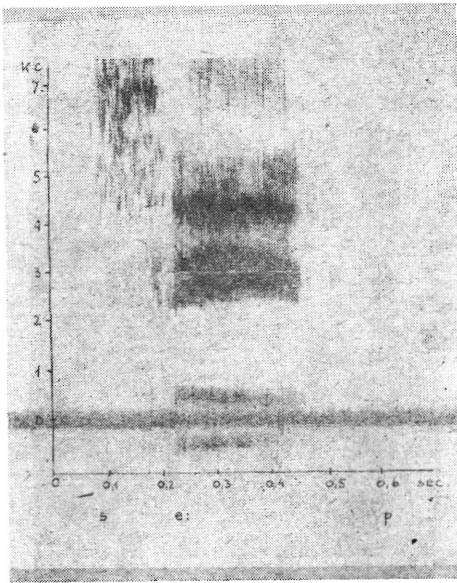
1/a ábra

A *Kies* egyszavas mondat szonogramja a szerző kiejtése alapján

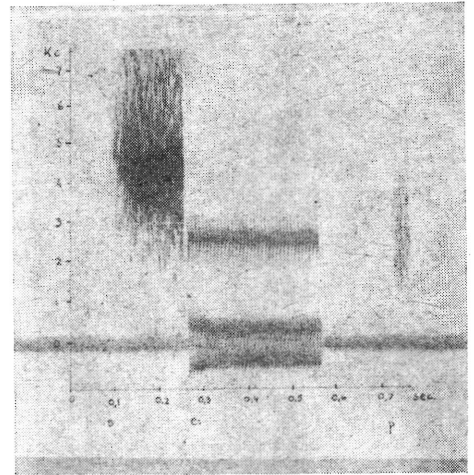
1/b ábra

A *Kies* egyszavas mondat szintetizált változatának szonogramja

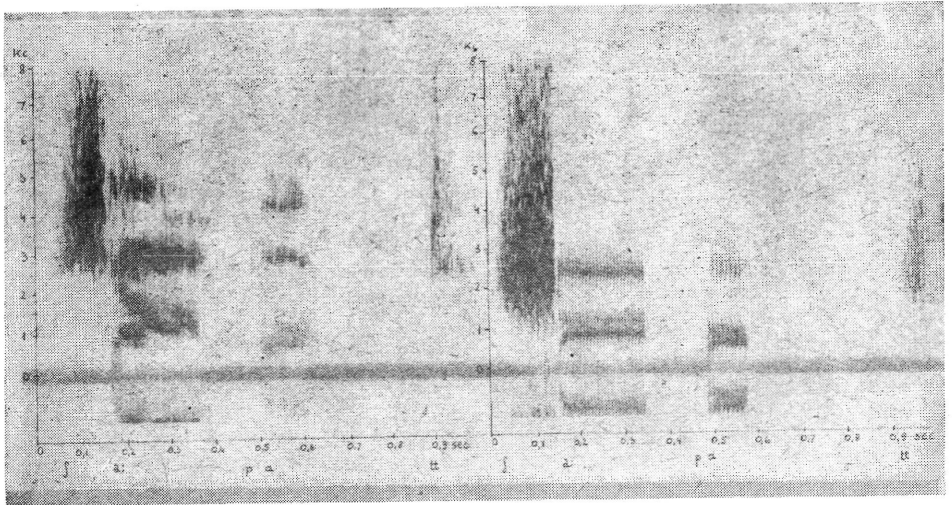
2/a ábra

A *Szép* egyszavas mondat szonogramja
a szerző ejtése alapján

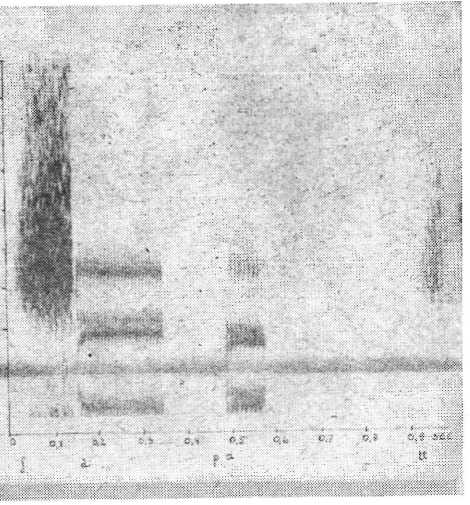
2/b ábra

A *Szép* egyszavas mondat szintetizált
változatának szonogramja

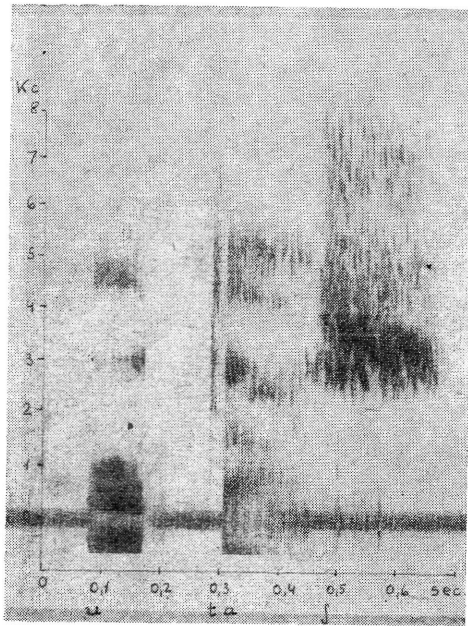
3/a ábra

A *Sápadt* egyszavas mondat szonogramja
a szerző ejtése alapján

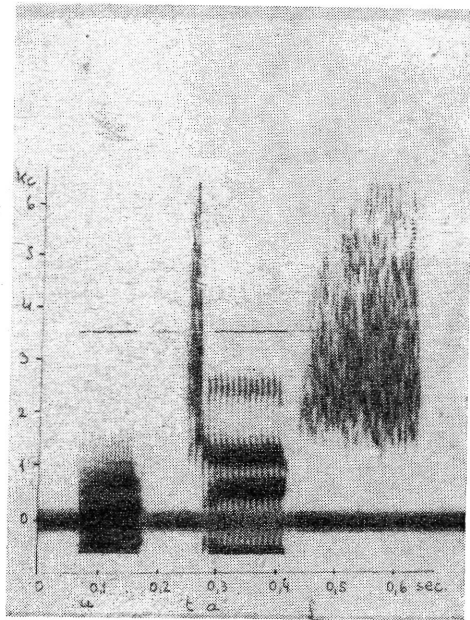
3/b ábra

A *Sápadt* egyszavas mondat szintetizált
változatának szonogramja

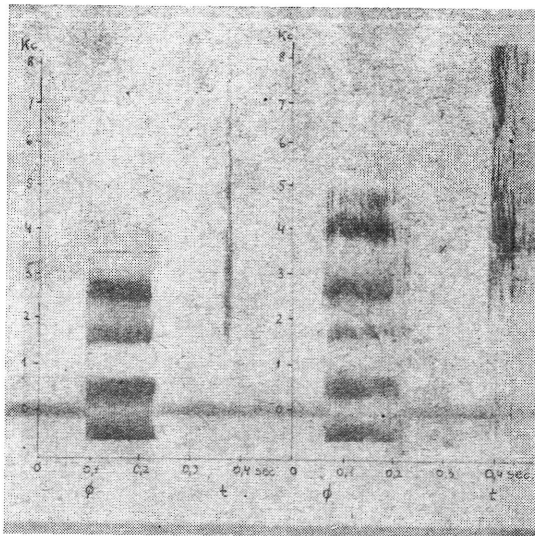
4/a ábra

Az *Utas* egyszavas mondat szonogramja a szerző ejtése alapján

4/b ábra

Az *Utas* egyszavas mondat szintetizált változatának szonogramja

5/a ábra

Az *öt* egyszavas mondat szonogramja a szerző ejtése alapján

5/b ábra

Az *öt* egyszavas mondat szintetizált változatának szonogramja

Szint. hg	Mód. ir.	A formánsamplitudó-módosítás mértéke (dB-ben)										
		300					500					
		É				Éh	É				Éh	
		V		-V				V		-V		
		T	Te	M	I		T	Te	M	I		
i	↓			1 : e	1 : ə	18			2 : e		18	
e:	↓			4 : ε	2 : ə	14			5 : ε		15	
ε	↓	13	7				6	12			2	
a:	↕	20					20					
		18	2				12	8				
a	↕	20					20					
		20					20					
o	↓	20					20					
u	↓	20					20					
y	↕	18	2				8	8				
		19	1				15	5				
y:	↓		3		8 : ə :	9		1		9 : ə :	10	
ø	↓	20						7	4 : y		9	
ø:	↕	10	10				8	10	2 : y :			
		10	10				10	10				

Izolált szintetizált magánhangzókkal F_3 -torzítás mellett végzett érthetőségi vizsgálatok eredménye

A szintetizált egyszavas mondatokban, pontosabban azok hangsúlyos magánhangzóiban, ugyanazokat a módosításokat hajtottam végre és a kifejezésekkel ugyanazt a kísérletsorozatot végeztem el, mint a fenti izolált magánhangzókkal (vö. 357. l.).

Az *első kísérlet* (felismerhetők-e a szintetizált mondatok?) során mind a 20 alany érthetőnek és elfogadhatónak találta a hallott egyszavas mondatokat.

A *második kísérlet* (természetesnek vagy természetellenesnek hatnak-e?) a *Kies.* kivételével szintén osztatlanul pozitív eredménnyel zárult: az alanyok egyöntetűen érthetőnek és természetesnek ítélték az egyszavas mondatokat. A *Kies.*-t hárman természetellenesnek érezték, az *i* ernyedtsége, alacsonyabb nyelvvállása miatt.

A *harmadik kísérlet* (a mondatok meghallgattatása F_{1-3} -módosítás mellett) eredményeit a 10–12. táblázatok szemléltetik. Az *első formáns* (F_1) helyének változtatása ezúttal is — akárcsak az izolált hangok esetében — elsősorban az előlképzett, és ezek közül is a magas nyelvvállású, magánhangzók esetében mutatkozott relevánsnak. A hatás folyamata azonban itt számottevően lassabbnak és a hatás foka enyhébbnek bizonyult, mint az izolált hangok esetében. Az izolált *i* már 50 Hz-es módosításnál *e*-kvalitásba ment át a szavazatok 80%-a szerint, míg a kontextusban (*Kies*) szereplő *i* ugyanilyen F_1 -

I ázat

Színt. hg	Mód. ir.	A formánsamplitudó-módosítás mértéke (dB-ben)									
		700					900(-1000)				
		É				Éh	É				Éh
		V		-V			V		-V		
T	Te	M	I		T	Te	M	I			
i	↓			2 : e		18					
e:	↓			5 : ε		15					
ε	↓		9	3 : a		8			10 : a:	10	
a:	↑↓	20					20				
		12	8				12	8			
a	↑	20					20				
	↓	20					20				
o	↓	20					20				
u	↓	20					20				
y	↑	10	2			8	9	1		10	
	↓	12	3			5	10	3		7	
y:	↓		5			15		5		15	
ø	↓		6	6 : y		8		5	6 : y	9	
ø:	↑		7	5 : y :		8		7	6 : y :	7	
	↓	10	10				10	10			

módosításnál a szavazatok 60%-a szerint még érthetőnek, csak természetellenesnek tűnt, és az alanyoknak csupán 40%-a ítélte érthetetlennek; 100 Hz-es módosításra vált a kifejezés — a szavazók 75%-a szerint — felismerhetetlenné. Az izolált ε : 50 Hz-es F_1 -módosításnál a szavazók többsége (60–65%) szerint elvesztette e : jellegét, míg a Szép még 200 Hz-es módosítás mellett is érthető maradt a szavazatok 80%-a alapján. Az izolált ε 50 Hz-es F_1 -emelkedésnél az alanyok 60%-ának megítélése szerint érthetetlen lett, majd 100 Hz-es emelkedésnél az alanyok 40%-a más hangkvalitásnak érezte, ezzel szemben az Ezt ε -je 200 Hz-es F_1 -emelkedésnél sem vesztette el érthetőségét. Az izolált ε 100 Hz-es F_1 -süllyesztése 85%-os szavazattöbbséggel érthetetlen hangot eredményezett, míg az Ezt ε -jének 300 Hz-es süllyesztése sem gátolta a kifejezete felismerését a hallgatók 90%-ánál. Az izolált y , y : 50 Hz-es F_1 -módosítás ez a szavazatok túlnyomó többsége (70–85%-a) szerint érthetetlené vált, a Sütött ugyanakkor csak az y 200 Hz-es módosításánál bizonyult — a szavazók fele szerint — felismerhetetlennek, s az „ \hat{O} ” és „ \hat{u} ”-t is csak az alanyok 60%-a találta érthetetlennek az y : 300 Hz-es módosítása mellett. Az \emptyset azonos módon viselkedett felismerhetőség szempontjából izoláltan és kontextusban: 200 Hz-es F_1 -módosításnál érthetetlené vált a hang és az egyszavas mondat ($\hat{O}i$). Az izolált \emptyset : 50 Hz-es F_1 -emelkedésnél és 100 Hz-es F_1 -süllyedésnél az alanyok 70–85%-a szerint felismerhetetlen volt, ugyanakkor az „ \hat{O} ” és „ \hat{u} ” a hallgatók felének megítélése szerint érthető maradt, ha az \emptyset : első formánsát 50 Hz-cel emeltem, illetőleg 100 Hz-cel süllyesztettem. Míg az izolált a : a , o , u 200 Hz-es

Szint. gh	A _n	Mód. ir.	A formánsfrekvencia-módosítás mértéke (Uz-ben)									
			2				4					
			f ₂		f ₄		f ₂		f ₄			
			V	-V	V	-V	V	-V	V	-V		
T	Te	M	I	T	Te	M	I	T	Te	M	I	
e:	A ₁	↑		16		2 : ə	2		13		6 : ə	1
		↓	1	15		3 : ə	1		11		7 : ə	2
	A ₂	↑	2	9		3 : ə	8		5		1 : ə	14
		↓	1	17			1	1	14			5
	A ₃	↑	1	17			2		9			11
		↓	1	16			3		15		1 : ə	4
o	A ₁	↑	16	4				10	10			
		↓	2	17	1 : a		1	17	2 : a			
	A ₂	↑	4	6	2 : a		8	10	6 : a		2 : ə	2
		↓	8	12				20	20			
	A ₃	↑	20					20				
		↓	20									
ö	A ₁	↑	2	15			3	1	10			9
		↓	1	16			3	1	17			2
	A ₃	↑	10	4			6	1	8		6 : ə	5
		↓	13	4			3	3	17			3
	A ₃	↑	3	12		3 : ə	2		13			7
		↓	18	2				16	4			
ó	A ₁	↑	2	18				2	18			
		↓	20					19	1			
	A ₂	↑		7		3 : ə:	10		5		2 : ə:	13
		↓		15	1 : e:	2 : ə:	2		13	2 : e:	3 : ə:	2
	A ₃	↑	20						10			10
		↓	8	12				8	12			
y:	A ₁	↑		11	9 : u				10	5 : u		5
		↓	20					20				
	A ₂	↑		10	5 : i	5 : ə:			8	10 : i		2
		↓	20					10	10			
	A ₃	↑	10	10				10	10			
		↓		15	3 : u:	2 : ə:			11	9 : u:		

Izolált szintetizált e:, o, ö hangokkal A₁₋₃-torzítás mellett végzett érthetőségi vizsgálatok eredménye

F₁-módosításnál általában felismerhetetlen lett, illetőleg más magyar hangkvalitásba ment át, addig a *Sápadt*, *Azok*, *Most*, *Utas* szómondatok — a *Sápadt* kivételével — még 300 Hz-es módosítás mellett is felismerhetők maradtak; a *Sápadt* 300 Hz-es módosításánál a szavazók 60%-a szerint elvesztette érthetőségét (vö. 10. táblázat). Az F₁-emelkedés ezúttal is — akárcsak az izolált hangok esetében — erősebben befolyásolta az érthetőséget, mint az F₁-süllyedés. A *második formáns* (F₂) helyének 100 Hz-es változtatása az „Ö” és „ü”, valamint az *Öt* hangsúlyos magánhangzóiban az alanyok 60–100%-ának véleménye alapján akadályozta a mondatok megértését; a további mondatok a szava-

l á z a t

Szint. hg	A _n	Mód. ir.	A formánsfrekvencia-módosításmértéke (Uz-ben)									
			6					8(-10)				
			f				f _h	f				f _h
			V		-V			V		-V		
			T	Te	M	I		T	Te	M	I	
e:	A ₁	↑ ↓		6		1 : ə	13		4		1 : ə	15
				9		3 : ə	8		7		2 : ə	11
	A ₂	↑ ↓		4			16		4			16
o	A ₂	↑ ↓	N	10			9		8			12
	A ₃	↑	9	5			11		9			11
				5			5		9			11
ø	A ₁	↑ ↓		4	6		10		8			12
	A ₂	↑ ↓		1	17	2 : a		18	2 : a			
	A ₃	↑ ↓			10	17 : a	2 : o	1	17 : a			2
ø	A ₂	↑ ↓			10		10		9			11
	A ₃	↑ ↓		4	12	2 : ø	6	15	12	1 : ø	2 : ø	5
				18	2			5	4			
ø	A ₁	↑ ↓		1	4		16		4			16
	A ₂	↑ ↓			7	4 : ə	9		6		2 : ə	12
	A ₃	↑ ↓			8	3 : ə	9		6		1 : ə	13
ø	A ₃	↑ ↓			8	3 : y	9		2	6 : y		12
				10	3		7	9	2			9
	A ₁	↑ ↓		5	10		10		12			8
ø	A ₂	↑ ↓			3			17	3			
	A ₂	↑ ↓			5		15	5	10	2 : e :	2 : ə :	15
	A ₃	↑ ↓			10	2 : e :	6	10	9			6
y:	A ₃	↑ ↓			9		11		9			11
				10	10			6	6			8
	A ₁	↑ ↓			10	6 : u	4		5	5 : u		10
y:	A ₂	↑ ↓		8	4		8	8	1			11
	A ₂	↑ ↓			8	5 : i	7		8	5 : i		7
	A ₃	↑ ↓		5	4		11	5	4			11
				8			11	1	8			11
				10	9 : u :		1		5	9 : u :		5

zók többsége szerint felismerhetők maradtak. Az y :, ø, ø : izolált állapotban is felismerhetetlenek voltak 200 Hz-es F₂-módosításnál, ugyanakkor azonban egy új hangkvalitás érzete is jelentkezett. A hangsúlyos magánhangzó 400 Hz-es F₂-módosítása a *Kies, Szép, Ezt, „Ő” és „ű”, Őt* kifejezéseket a szavazatok 60–100%-a szerint felismerhetetlenné tette. A felismerhetetlenség az izolált i, e :, ε, y :, ø, ø : esetében is jelentkezett, de ugyanakkor igen erőteljes kristályosodás mutatkozott más magyar magánhangzóknál tekintetében, amely 600–700 (–800) Hz-es F₂-módosítás mellett általános véleménnyé vált. A további kifejezések (amelyek jobbra hátulképzett magánhangzókat tartalmaztak) a szavazatok nagyobb százaléka alapján felismerhetők maradtak 400 Hz-es F₂-módosításnál. Az izolált hátulképzett magánhangzók esetében hasonló F₂-módosítás mellett kevés az „érthető”-re adott szavazatok száma. 600–700 (–800) Hz-es F₂-módosítás hatására a mondatok – kivéve a *Sál-*

Szint. hg	Mód. ir.	Az alapfrekvencia-torzítás mértéke (Hz-ben)																		
		10					20													
		f				f _h	f				f _h									
		V		-V			V		-V											
		T	Te	M	I		T	Te	M	I										
e :	↕		8							12		7								13
	↕	1	19								2	18								
o	↕	20									18	2								
	↕	20									20									
ø	↕	10	10								8	12								
	↕	18	2								8	12								

Izolált szintetizált magánhangzókkal alapfrekvencia-torzítás mellett végzett érthetőségi vizsgálatok eredménye

9. táblázat

	F _n (Hz)			A _n (dB)			F ₀ (Hz)
	F ₁	F ₂	F ₃	A ₁	A ₂	A ₃	
i t	300	2700	3300	-3	-9	-10	250
sz	300	2500	2700	-3	-9	-10	180
e : t	400	2600	3200	-1	-5	-10	200
sz	400	2500	2700	-1	-5	-9	150
é t	700	2100	3100	-0,5	-5	-10	190
sz	700	2100	2700	0	-5	-10	120
a : t	950	1500	2350	+3	-4,5	-8	210
sz	900	1500	2400	+2,5	-4	-7	130
á t	700	1450	2600	0	-1	-8,5	190
sz	650	1400	2600	0	-1	-8	100
ø t	450	800	2700	+1	-5	-9	180
sz	450	800	2700	0	-4,5	-8,5	12
u t	300	750	—	-2	-5	—	180
sz	300	750	—	-2	-5	—	140
ø t	350	1700	2600	0	-2	-3	190
sz	350	1650	2600	0	-2	-3	160
ø : t	400	1850	2500	-1	-5	-7	220
sz	400	180	2500	-1	-4	-7	170
y t	300	1750	2500	-1	-1	-6	210
sz	300	1700	2500	-1	0	-5	130
y : t	250	1900	2800	-2	-6	-10	210
sz	250	2000	2700	-1,5	-5	-10	170

A természetes (t) és szintetizált (sz) egyszavas mondatok hangsúlyos magánhangzóinak formáns-frekvencia (F_n), formánsamplitúdó (A_n)- és alapfrekvencia (F₀)-értékei

lázat

Szint. hg	Mód. ir.	Az alapfrekvencia-torzítás mértéke (Hz-ben)									
		30					40(-50)				
		É				Éh	É				Éh
		V		-V			V		-V		
		T	Te	M	I		T	Te	M	I	
e :	↑ ↓		10			10		5	3 : i		11
		5	15					17			3
o	↑ ↓	18	2				15	5			
		20					20				
ø	↑ ↓	6	10			4	6	9			5
		6	14				2	18			

10. táblázat

Egyszavas mondatokkal a hangsúlyos magánhangzó F₁-torzítása mellett végzett érthetőségi kísérletek eredménye

Szint hg	Mód. ir.	A formánsfrekvencia-módosítás mértéke (Hz-ben)											
		50			100			200			300		
		É		Éh	T		Éh	É		Éh	É		Éh
		T	Te		T	Te		T	Te		T	Te	
Kies	↑		12	8		5	15			20			
Szép	↑ ↓		16	4		18	2		10	10	18	12	
			20			16	4		16	4	8	12	
Ezt	↑ ↓	15	5		15	5			12	8		20	
		12	8		10	10		5	15		18	2	
Sápadt	↓		12	8		10	10		10	10	8	12	
Azok	↑ ↓		20			20			19	1	19	1	
		4	16		2	18			15	5	15	5	
Most	↑ ↓	18	2		8	12			15	5	15	5	
		17	3		17	3		10	10		5	10	
Utas	↑	8	12			20			20		20		
Sütött	↑	18	2		14	6		7	3	10	7	3	
Ű	↑		10	10		9	11		9	11	8	12	
Őt	↑ ↓	20			20				5	15	3	17	
			12	8		12	8		6	14	2	18	
Ő	↑ ↓		10	10		8	12		8	12	4	16	
			12	8		10	10		10	10	9	10	

11. táblázat

Egyszavas mondatokkal a hangsúlyos magánhangzó F_2 -módosítása mellett végzett érthetőségi kísérletek eredménye

Szent mondat	Mód ir	A formánsfrekvencia-módosítás mértéke (Uz -ben)											
		200			400			600			700(—800)		
		É		Éh	É		Éh	É		Éh	É		Éh
		T	Te		T	Te		T	Te		T	Te	
Kies	↓		10	10		5	15		3	17		20	
Szép	↓	2	12	6		8	12		8	12	2	18	
Ezt	↑	2	16	2	1	15	4		11	9	6	14	
	↓		10	10		10	10		10	10		20	
Sápadt	↑		19	1		15	5		10	10	8	12	
	↓	15	5		13	7		10	10		13	7	
Azok	↑		13	7		12	8		10	10	7	13	
	↓		10	10		10	10		8	12	5	15	
Most	↑		10	10		10	10		8	12	7	13	
	↓	20			20				20		10	10	
Utas	↑		13	7		11	9		11	9	10	10	
Sütött	↑	15	5		13	7		12	10		11	9	
	↓	18	2		15	5		10	10		8	12	
Ű	↑		8	12		7	13		7	13	6	14	
	↓	10	10		10	10		7	13		8	12	
Őt	↑			20			20			20		20	
	↓	20			20					20		20	
Ó	↑	15	5		13	7		10	10		8	12	
	↓		6	14		5	15		3	17	2	18	

padt, Mo|st, Utas, Sütött kifejezéseket, amelyeket általában felismertek az alanyok — a szavazatok 60–100%-a szerint érthetetlennek bizonyultak (vö. 11. táblázat). Az izolált hangok közül egy sem maradt felismerhető 600–700 (—800) Hz-es F_2 -módosítás mellett. A *harmadik formáns* (F_3) helyének változtatása csak a *Kies, Szép, Ezt* szómondatok esetében akadályozta az alanyok többsége szerint a megértést, a *Kies* és *Szép* esetében 300 Hz-es, az *Ezt* esetében 500 Hz-es módosítás mellett (vö. 12. táblázat). Az izolált hangok közül csak az *a, o, u, y* őrizték meg érthetőségüket 900 (—1000) Hz-es F_3 -módosítás mellett.

A 4. kísérlet (formánsamplitúdó-torzítás) eredményét a 13. táblázat mutatja. Az A_1 értékének 2–8 (—10) dB-es módosítása a szavazatok többsége szerint nem akadályozta a mondatok megértését. Az A_2 értékének 8 (—10) dB-lal történő növelése a *Szép* és *Most* kifejezéseket a szavazatok 65, illetőleg 80%-a szerint felismerhetetlenné tette; a többi mondatot azonosította az alanyok többsége. Az A_3 értékének módosítása általában nem befolyásolta számottevően a mondatok megértését. Az izolált hangok esetében az A_1 és A_2 6–8 (—10) dB-es értékmódosítása általában felismerhetetlenné tette a hangokat (vö. 7. táblázat).

Az 5. kísérlet (alapfrekvencia-torzítás) eredményét a 14. táblázat szemlélteti. A *Szép* alapfrekvenciájának 30 Hz-es emelése a szavazatok 60%-a

12. táblázat

Egyszavas mondatokkal a hangsúlyos magánhangzó F_3 -módosítása mellett végzett érthetőségi kísérletek eredménye

Szint. mondat	Mód. ir.	A formánsfrekvencia módosítás mértéke (Hz-ben)											
		3			500			700			(900(—1000))		
		É		Éh	É		Éh	É		Éh	É		Éh
		T	Te		T	Te		T	Te		T	Te	
Kies	↓		5	15		5	15		4	16		1	19
Szép	↓		8	12		8	12		5	15		5	15
Ezt	↓	16	4		5	15		10	5		5	15	
Sápadt	↑	20			20			20			20		
	↓	19	1		19	1		17	3		16	4	
Azok	↑	20			20			20			20		
	↓	20			20			20			20		
Most	↓	20			20			20			20		
Útas	↓	20			20			20			20		
Sütött	↑	20			19	1		17	3		16	4	
	↓	20			08	2		15	5		10	10	
Ű	↓		14	6		14	6		15	5		15	5
Őt	↓	20			18	2		10	10			14	6
ő	↑	15	5		15	5		10	10		8	12	
	↓	15	5		15	5		10	10		10	10	

szerint érthetlenné tette a kifejezést. Az izolált *e* : esetében a felismerhetetlenség már 10 Hz-es F_0 -emeléskor jelentkezett az alanyok 60%-ánál (vö. 8. táblázat).

A fenti kísérletek konklúziójaként arra a kérdésre kell feleletet adnunk, hogy melyek a vizsgált magánhangzók F_n -, A_n - és F_0 -érthetőség határértékei. ,más szóval: meddig módosíthatók tehát a kérdéses magánhangzók F_n -, A_n - és F_0 -értékei anélkül, hogy a módosítás a hangok, illetőleg a mondatok megértését gátolná. A választ a 15. táblázat foglalja össze szemléletesen. Az érthetőség határértékének nevezem az F_n - A_n - és F_0 -módosításnak azt az értékét, amelyenél a szavazóknak legalább 50%-a szerint felismerhető még a hang, illetőleg a mondat. A *-gal megjelölt számok azt jelentik, hogy az illető hangot vagy mondatot az alanyoknak legalább a fele a módosítás legutolsó fokán is érthetőnek tartotta. A táblázaton látható nullák (0) azt jelentik, hogy az érték az érthetőség keretein belül nem módosítható.

Azt látjuk, hogy az F_n -, A_n - és F_0 -értékek emelése általában erősebben befolyásolta a megértést, mint az értékek süllyesztése. A mondatok lényegesen nagyobb toleranciát mutattak mindennemű módosítással szemben, mint az izolált hangok. A három akusztikai tényező közül kétségkívül a formánsfrekvencia, mégpedig elsősorban az első két formáns frekvenciája, volt a legszámottevőbb az izolált hangok és a mondatok megértése terén. A módosításokkal szemben az előlépzett magánhangzók sokkal nagyobb érzékenységet mutattak, mint a hátulképzettek. Az izolált *i* és *e*: azonnal elvesztette érthető-

13. táblázat

Egyszavas mondatokkal a hangsúlyos magánhangzó A_{1-3} -torzítása mellett végzett érthetőségi kísérletek eredménye

Szint. mondat	Mód ír	A ₁ formánsamplitúdó-módosítás mértéke (dB-ben)												
		2			4			6			8(-10)			
		É		Éh	É		Éh	É		Éh	É		Éh	
		T	Te		T	Te		T	Te		T	Te		
Szép	A ₁	↑		20				20					16	4
		↓	4	16		4	16			20			20	
	A ₂	↑	2	18		2	18			15	5		7	10
Most	A ₂	↓	2	18		2	18		2	18		2	18	
	A ₃	↑	4	16		4	16		4	16		4	16	
		↓	5	15		3	17		3	17		3	17	
Őt	A ₁	↑	8	12		8	12		6	14			10	10
		↓	4	16		4	16		4	16			12	8
	A ₂	↑		10	10		10	10		10	10		10	10
Ő	A ₂	↓	20			13	7		8	8		5	10	
	A ₃	↑	15	5		10	10			12	8		12	8
		↓	15	5		15	5		15	5		15	5	
Ű	A ₁	↑		17	3		17	3		15	5		12	8
		↓	5	10			20			20			20	
	A ₂	↑	5	15		5	15			20			20	
Ű	A ₂	↓	10	10		10	10			15	5		15	5
	A ₃	↑		15	5		10	10		10	10		10	10
		↓	9	11		10	10		10	10		10	10	
Ű	A ₁	↑	2	18		2	18		2	18		2	18	
		↓	20			20			20			20		
	A ₂	↑		15	5		15	5		15	5		15	5
Ű	A ₂	↓		20			20			20			20	
	A ₃	↑	5	15		5	15		5	15		5	15	
		↓		15			20			20			20	
Ű	A ₁	↑		16	4		16	4		16	4		9	11
		↓	20			20			20			20		
	A ₂	↑		15	5		15	5		16	4		16	4
Ű	A ₂	↓		18	2		18	2		18	2		18	2
	A ₃	↑		16	4		16	4		15	5		15	5
		↓	12	8		12	8		10	10		10	10	

ségét, ha az első három formáns bármelyikét elmozdítottuk helyéről. Igen érzékeny volt az izolált γ : csak az F_2 -súlyesztést tűrte el 200 Hz-en belül, bármely más F_n -módosítás felismerhetetlenné tette. Az izolált ϕ : nem bírt el F_{1-2} -módosítást, az F_3 -módosításra azonban nem volt különösebben érzékeny. A legnagyobb toleranciát az izolált o és u mutatta az F_{1-3} módosítással szemben. A formánsamplitúdó-módosítás kevésbé hatott a hangok érthetőségére. Az A_2 -módosítás mutatkozott még a leghatékonyabbnak. Az A_2 értékének a legcsekélyebb emelése felismerhetetlenné tette az izolált e -t és ϕ -t. Az alapfrekvencia-módosítás még kevésbé befolyásolta az érthetőséget, csak az előlétezett magas nyelvvállású e : F_0 -emelése gátolta a megértést.

Az alábbiakban *összegezhetjük* a kísérletek eredményét:

1. Az értelemmel bíró kifejezés érthetősége jóval tovább megmarad a magánhangzó akusztikai tényezőinek módosítása során, mint az izolált magánhangzóé. Az F_1 50–250, az F_2 0–600, az F_3 0–900 Hz-cel tovább módosítható (emelhető, illetőleg süllyeszthető) mondatba ágyazott magánhangzóknak, mint izolált hangokban anélkül, hogy érthetőségét elvesztené.
2. A három akusztikai tényező (F_n , A_n , F_0) közül a formánsfrekvencia befolyásolja leginkább az érthetőséget, a formánsamplitúdó kevésbé és az alapfrekvencia a legkevésbé. A formánsfrekvencia tekintetében az első két formáns, a formánsamplitúdó tekintetében az A_2 módosítása a leghatékonyabb.
3. Az F_1 -módosításnak a hang megértése szempontjából releváns alsó határa 50, felső határa 300 Hz, ezek a határok az F_2 esetében 200, illetőleg 700 (–800), az F_3 esetében 300, illetőleg 900 (–1000) Hz-nél vannak.
4. Az F_n , A_n és F_0 -értékek emelése általában relevánsabb az érthetőség szempontjából, mint az értékek csökkentése.
5. Az akusztikai tényezők módosításában szemben általában az előlképzett magas nyelvvállású hangok a legérzékenyebbek, kísérleteink alapján az *i*, *y*: és \emptyset .
6. Az izolált hangok az akusztikai tényezők módosítására más felismerhető (magyar vagy idegen) hangkvalitásba mennek át vagy meghatározhatatlan, felismerhetetlen hangjelenséggé válnak. Az új hangkvalitás elsősorban az F_1 - és F_2 -módosítás hatására keletkezik; az F_3 -, A_n - és F_0 -módosítás következménye inkább a felismerhetetlen, meghatározhatatlan hangjelenség.
7. Az új hangkvalitás gyakrabban lép fel előlképzett (magas) hangok esetében, mint hátulképzetteknél (mélyeknél).

MAGDICS KLÁRA

A sámánizmus mint etnológiai kutatási probléma

Nem csupán a magyar kutatók körében, hanem nemzetközi méretekben is számottevő esemény volt a Reguly Antal emlékének szentelt tanulmánygyűjtemény (*Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker*. Herausgegeben von V[ilmos] DIÓSZEGI. Budapest 1963. Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 534 S., 151 Abb.), amely az ázsiai eszkimóktól a lappokig és magyarokig terjedő terület népeinek hiedelemrendszerével, erre valló nyelvészeti és tárgyi etnográfiai adatokkal foglalkozott. A kötetben közzétett harminc tanulmány legtöbbje hosszas kutatások összefoglalása (ilyen a svéd MANKER cikke a lapp *seite-tiszteletről*, GUNDA Béla tanulmánya a totemizmusnak nevezett vallástörténeti fokozat esetleges magyar nyomairól, BALÁZS János tanulmánya a magyar sámánok révülésére mutató nyelvi adatokról, KÁLMÁN Béla medve-ünnep magyarázatai, GÁLDI László verstani vizsgálatai a szamojéd sámánénekekkel kapcsolatban, HAJDÚ Péter dolgozata a szamojéd sámánok kategóriáiról, VASZILJEVICS két tanulmánya a tunguz sámánokról, MENOVSZIKOV leírása az ázsiai eszkimók néhány hiedelméről és szokásáról, az észti Ivar PAULSON összefoglalása az állatsontok szerepéről az észak- eurázsiai népek vadászszokásaiban, MÁNDOKI László kis cikke néhány csillagnév altáji elterjedéséről), mások (mint például DIÓSZEGI tanulmánya a kis karagasz nép sámánizmusának etnikai homogenitás problémáiról, Otakar NAHODIL dolgozata a feltételezett szibériai anyakultusz vizsgálata során felmerült kérdésekről) pedig kifejezetten egy-egy általánosabb, metodikai kérdésre is feleletet keresnek konkrét problémák boncolgatásakor. Az egész kötet — gazdag tényanyagával és némileg eltérő, nagyjában mégis azonos tudományos módszereivel — azzal biztat, hogy csakhamar új kézikönyvszerű összefoglalásban láthatjuk magunk előtt az észak- eurázsiai sámánizmus képét. Mind a feldolgozott anyag bősége, mind a kutatók módszereinek, szemléletének a tökéletesedése azt mutatja, hogy egy ilyen összefoglalásra nem kell már sokáig várnunk. Annál inkább fontos lenne e kérdéskör ilyen típusú lezárása, mivel a szibériai sámánizmus egyike a vallásetnológia legtanulságosabb kérdéseinek, bennünket magyarokat pedig különösen közvetlenül érdekel e téma. Éppen ezért a következőkben megkísérlem felvázolni a szibériai sámánizmus etnológiai kutatásának eddigi főbb irányait, hogy azután ebből a további vizsgálatokra vonatkozóan is levonhassunk néhány tanulságot.

Előljáróban meg kell jegyeznünk azt, hogy a sámánizmus korántsem csupán szibériai jelenség. Megoszlanak ugyan a vélemények arra nézve, hogy nevezhetjük-e sámánizmusnak például az egyes indiai vallás- és hiedelemrendszereket vagy a mezopotámiai kultúrák legelső papi államainak „vallá-

sát", abban azonban szinte kivétel nélkül minden kutató egyetért, hogy a szibériai sámánizmussal nagyjában egyező jelenségek ismertek Észak-Amerikában, Hátsó-Indiában, Afrikában, elszórt nyomok alakjában pedig egyebütt is. Ezekhez képest a szibériai sámánizmus speciális elkülönítését csupán vallástörténeti kutatások segítségével végezhetjük el. Magán a szibériainak nevezett sámánizmuson belül is megkülönböztethetők bizonyos nagyobb egységek. Ma még nem tudjuk kellő bizonyossággal, hogy ezek elsősorban etnikai, lokális vagy társadalomszerveződési fokozatokhoz kapcsolódnak-e. Mindegyik elgondolásnak vannak képviselői, akik azonban egyelőre kutatásaik kezdetén állnak, és apróbb jellemző vonások (például maga a 'sámán' szó nyelvi változatai, a sámán segítőszellemének a nevei, a sámándob alakja, készítmódja, neve, díszítése) alapján kísérik meg a szibériai sámánizmus kisebb egységeinek a körülhatárolását. Éppen a legújabban kerültek azonban elő olyan adatok, amelyek azt bizonyítják, hogy a sámánizmus sok tekintetben nem homogén az egyes népeken belül, itt a különböző nemzetségek sámánisztikus gyakorlata eltér egymástól. Mivel pedig a szibériai sámánizmusra vonatkozó adatok nagy számuk ellenére is csupán az utóbbi évszázadra nézve nyújtanak valamelyes megbízható eligazítást, csakis egy széleskörű és körültekintő, társadalmi-tipológiai összehasonlító kutatástól várhatjuk e nehéz kérdések kibogozását. Aszerint, hogy milyen általános elméleti rendszerbe illesztették a kutatók eddig a szibériai sámánizmus kutatásának konkrét feladatait, több irányzatot különböztetünk meg.

1. A forradalom előtti orosz etnográfia hagyományaival szoros kapcsolatot mutat a szovjet Szibéria-kutatásnak egy leginkább vallástörténetinek nevezhető ágazata, amely BOGORAZ-TAN, STERNBERG, ezek tanítványai (különösen ANYISZIMOV) és helyi kutatók műveiben található meg. E felfogás szerint a szibériai sámánizmus kutatása elsősorban társadalomtörténeti tanulságokkal járhat, és ezért így is kell azt felépíteni. Különösen a vallás, a papság és a rendszerezett szokások kialakulásának a kérdése izgatta az ilyen nézőpontú kutatókat. Jól ismerjük azonban azt a tényt, hogy a marxista egyetemes vallástörténet sajnálatos módon éppen azokkal a kérdésekkel kapcsolatban topogott egy helyben, amelyek elsősorban fontosak a sámánizmus ilyen vallástörténeti-társadalomtörténeti értelmezéséhez. KOSZVEN, ZIBKOVEC, korábbi munkáiban NAHODIL és mások tévedtek a matriarchátus, az úgynevezett valláselőtti korszak, a totemizmus, a dualisztikus elképzelések kialakulását és társadalmi értelmezését illetően. Legújabban maguk az illetékes szerzők revideálták ugyan korábbi nézeteiket, azonban e kérdésekkel kapcsolatban még korántsem tisztázódott minden. A szovjet vallástörténeti kutatásból mindmáig hiányzik például a marxista vagy ehhez közelítő társadalomtörténet és vallástörténet több kiváló képviselőjének (CHILDE, CLARK, THOMSON, valamint DE MARTINO, LANTERNARI, PETTAZZONI és mások) életművéből levonható tanulságok értékesítése. Mindez együttvéve azt eredményezi, hogy nincsen olyan egyetemesen elfogadott vallástörténeti rendszere a marxizmusnak, amelyet elméleti-metodikai segítségként alkalmazhatnánk a szibériai sámánizmus kutatásában.

2. A szibériai sámánizmus vizsgálóinak másik csoportja etnográfiai tények és összefüggések felderítésével kívánja megoldani a felvetődő problémákat. Véleményük szerint az anyagi kultúra adatainak egymás mellé állítása, az egyes szibériai népek történetének aprólékos megrajzolása már önmagában is képet ad a szibériai sámánizmus egészéről. Ez a szemlélet vált

uralkodóvá a szovjet kutatók által elkészített nagyszabású összefoglaló munkák legtöbbszörében (például TOKARJEVnek a Szovjetunió népeiről írott összefoglalásában, a LEVIN és POTAPOV által szerkesztett „Szibéria népei” című kötetben, illetve a szibériai „történeti-etnográfiai” atlaszban, és egész sor etnogenetikai igénnyel készült lokális monográfiában), és a felfogás nem idegen a sámánizmusok „etnikus” jegyeit túlságosan hangoztató hazai nyelvész és etnográfus kutatóktól sem. E nézetnek vitathatatlan erénye az, hogy nem választja el a sámánizmus jelenségeit az egyes népek anyagi kultúrájának tényeitől, a néprajzi szemléletű, ténybiztosító anyagfeltárás pedig maradandó értékű megfigyeléseket eredményezhet. Mindenképpen szükség van azonban a sámánizmus religiózus jelenségeként való általánosító felfogására is, és ez a szempont gyakran eltűnt a tárgyleírások és néptörténeti folyamatok előtérbe állítása következtében.

3. A vallásfenomenológiai kutatások éppen a vallási jelenségek önálló rendszerekként való bemutatására, összehasonlításukra és értelmezésükre törekszenek. Természetesen ez az alapgondolat konkrétan igen sokféle módosulásban valósulhat meg, és maga az elv közvetlenül a szibériai sámánizmusra vonatkozóan is különböző kutatási célkitűzésekkel és eredményekkel jár. A francia vallástudományi iskola (amelynek képviselői közül ELIADE foglalkozott e kérdéssel a legtöbbet, rajta kívül jelentős azonban LOT-FALCK, BOUTELLER és mások idevágó munkássága is) leginkább azt a gondolatot terjesztette el, hogy a szibériai sámánizmus csupán egyetlen, specifikus megvalósulási formája egy világszerte ismert vallásfenomenon-nak, amelyet éppen ezért globális méretű összehasonlítással kell kutatni. Más irányzatú fenomenológiai ihletésű művek szerzői (HEILER, HULTKRANTZ, PAULSON) a szibériai sámánizmust a világ vallásaival nem csupán összevetik, hanem valamilyen módon ezt rendszerbe is igyekeznek illeszteni. Már az eddigi munkák során is nagy szerepet kapott az észak-amerikai, illetve a belső-ázsiai vallásos rendszerekkel való összevetés (THALBITZER, KRICKEBERG, MÜLLER, HAUSSIG, JETTMAR), speciális kapcsolatok keresésének a gondolata. Arra is több példát ismerünk, hogy a vallásos jelenségeket önmaguk adta csoportokra bontó kutatók közül nem egy társadalmi-történeti fejezetekre próbálja osztani a szibériai sámánizmus különböző rétegeit. Ilyen gondolat már a „bécsi iskola” képviselőinél is felbukkant (SCHMIDT), újabban pedig mind e nézetek revideálójánál (SCHRÖDER, VAJDA), mind pedig a legfrissebb szovjet kutatásokban (TOKARJEV) hasonló elgondolásokat figyelhetünk meg. A fenomenológiai kutatásoktól még igen sokat várhatunk a szibériai sámánizmust illetően, különösen abban az esetben, ha az ilyen típusú vizsgálatok egy tényekkel alátámasztott társadalomtörténeti rendszerezésre épülnek majd.

4. Természetesen ezen kívül is sok másféle elmélet ismert a szibériai sámánizmusról. Ezek egyike-másika napjainkban is felbukkan még, elsősorban az összehasonlító vallástudományi kutatások középpontjaitól távolabb állók műveiben. Éppen ennek a kiküszöbölésére kénytelenek vagyunk felsorolni néhány más, idejétmúlt elméletet is, hogy ezzel is elejét vegyük esetleges kritikátlan alkalmazásuknak. Ilyen, ma már csak tudománytörténeti érdemmel rendelkező nézeteknek vallhatjuk a „kultúrkör”-elmélet tételeit, amelyek szerint a sámánizmus a nagyállattartó belső-ázsiai nomád népek leleménye lenne (ezzel szemben a tények azt igazolják, hogy a sámánizmus igazi területe az erdei zsákmányoló népek körében van), OHLMARKS és FIND-EISEN elméletét (akik egyoldalúan pszichikai tényezőkben látják a sámánizmus

létrejöttének okát), HARVA elgondolásait (aki vallásnak tartotta a sámánizmust), közvetlenebbül magyar vonatkozásban pedig RÓHEIM pszichoanalitikus megoldási javaslatait. Más kutatók esetében pedig az történt meg, hogy a maguk idejében helytálló nézetek máig sem avultak el, mindazáltal azóta sokkal nagyobb anyag gyűlt össze, amelyek más összefüggéseket is felvetnek. Éppen a legkiválóbb, legátfogóbb megoldási kísérletek jutnak rendszerint erre a sorra, amint azt a szibériai sámánkutatásban NIORADZE, SIROKOGOROV, ZELENYIN vagy éppen STERNBERG, távolabbról pedig az egyetemes teória igényével felbukkanó JENSEN-elmélet esetében láthatjuk. Ezeknek az elméleteknek nem egy tézise, részlete ma is felhasználható, számos esetben azonban feltétlenül meg kell keresnünk a megfogalmazásuk óta kiadott újabb adatokat is, mivel ezek igen lényeges vonásokban egészíthetik ki amazokat.

Milyen követendő megoldás képe rajzolódik elénk e négy kutatási lehetőség bemutatása után? A szibériai sámánizmus kutatásának vallástudományának, összehasonlító, tipológiai módszerű vallástörténetnek kell lennie, amely a maga elgondolásai szerint használja fel a nyelvi és etnográfiai anyagot; a maga feladatait pedig elsősorban a szokások, hiedelmek és folklór szövegek elemzésének útján kívánja megoldani. E téren számos probléma kikutatására van még szükség, amelyek közül különösen a következők megoldásától várhatunk jelentős eredményeket.

a) A legelső ilyen kérdés úgy fogalmazható meg, alkalmas-e a sámánizmus arra, hogy segítségével egy-egy népet etnikailag meghatározhasunk? Az eddigiek alapján ma nemmel kell válaszolnunk e kérdésre. A sámánizmus több világrészen elterjedt jelenség, ezért pusztán megléte vagy nem léte nem jellemezheti egy nép etnikai specifikumát. Másrészt a sámánizmus nem egységes azoknál a népeknél sem, amelyeknél megtaláljuk. Azok a konkrét vonások, amelyek a sámánizmus mindennapi gyakorlatánál olyannyira fontosak (a sámán elhívása, tudományszerzése, segítő szellemeinek száma és működése, a sámánkodás célja, az ekstázis elérésének módja) törzsenként, nemzetségenként, sokszor pedig családonként is különböznek. A rendelkezésünkre álló adatok ugyan zömmel a sámánizmus legutolsó, elmúlását megelőző szakaszából valók, és így nem azonosíthatók minden további nélkül a sámánizmus virágkorának jelenségeivel — mégis feltűnő ezekből a késői adatokból is, hogy milyen változékony, történetileg is mennyire bizonytalan formájú a sámánizmus mindennapi gyakorlata. Még az olyan, fontosnak mondható jellemvonások is igen változékonyak, mint például az, hogy nő vagy férfi sámánodik, vagy hogy kötve van-e valamilyen foglalkozáshoz (például a sámánizmussal és legkorábbi papi csoportokkal gyakran kapcsolatban álló kovácmesterséghez) a sámánság lehetősége. További érünk az, hogy a sámánizmus feladatköre sem nagy: általában nem terjed túl a nemzetségen vagy a szálláshelyen. Ismerünk olyan adatokat ugyan, hogy a sámánt egy szomszéd szálláshely, nemzetség meghívja nehéz esetben: azonban a sámán ez alkalommal sem válik egy nagyobb társadalmi egység (törzs, törzsszövetség vagy éppen egy egész nép) képviselőjévé. A sámánizmusnak nincs mondanivalója, létjogosultsága egy törzsnyi vagy ennél magasabb szintű társadalmi egységben, és a ránk maradt példák is mutatják, hogy az ilyen társadalmi fejlődés esetén a sámánizmust felváltja egy másik vallási forma (a buddhizmus, az iszlám, a keresztény vallás, illetve ezek derivátumai, helyi módosulatai), amely már rendelkezik egy törzsi vagy törzsszövetségi, esetleg ennél is nagyobb csoportokra érvényes mondanivalóval. A Belső-Ázsiából kiindult nagy nomád biro-

dalmakat sem tarthatjuk éppen ezért „sámánisztikusak”-nak — jöllehet ez az elképzelés egy időben igen népszerű volt. Legfeljebb arról beszélhetünk, hogy e birodalmak megszerveződése legkezdetén még a sámánizmusnak is bizonyos szerepe, tekintélye lehetett. Az orkhoni feliratok és a mongol történeti forrásirodalom alapján azonban azt is láthatjuk, hogy a voltaképpen és gyors birodalomszerveződés idején a sámánizmus már meghaladott fokozatnak számít, helyébe a szakrális „király” intézményének különböző változatai kerülnek.

b) Az a kérdés, hogy milyen osztálykategóriákhoz, milyen osztálytagokhoz illeszthetjük a sámánizmus rendszerét, már az eddigi kutatásokban is gyakorta felmerült, olykor azonban nem a kellő formában. Voltaképpen ide tartoznak azok a kutatások, amelyek a sámánizmus matriarchátusban, illetve patriarchátusban való gyökerezését; a zsákmányoló vagy ellenkezőleg a termelő (földművelő, állattartó) népességhez való kapcsolódását bizonyították. Amint ez ismeretes, e témákkal kapcsolatban az egyetemes etnológiában is viták folynak, mindazáltal a közvetlen kérdésre ez alkalommal ezek lezáródása előtt is megfélelhetünk. Ami a matriarchátus — patriarchátus fokozatait illeti, ez alapján véve rokonsági rendszereken és nem társadalmi termelési fokozatokon alapuló társadalomfejlődési stádiumok közül a sámánizmus már a korábbiiban létrejött. Ezt mutatják azok az elszórt adatok, amely szerint nők is sámánoknak, illetve a megismert múltban mindig is sámánkodhattak. Helyesebb azonban e nemi megkülönböztetés homályos kategóriái helyett a zsákmányolás, illetve termelés pontosabban körvonalazható terminusait használnunk. Ez esetben is azt kell mondanunk, hogy a sámánizmus ismert már a zsákmányolás fokán élő népeknél is. Egyes kutatók ugyan — arra hivatkozva, hogy a belső-ázsiai népek is ismerik a sámánizmust — elvetik ezt a megoldást, és jóval későbbinek tartják a sámánizmus jelentkezését. Gyakran igen tetszetős érveléssel azt is mondják, hogy mivel a sámánizmus mind a zsákmányoló, mind a termelő népek körében ismert, feltétlenül később alakult ki, mint ez a két alapvető életmód. Ez a nézet igen szellemes, hibája azonban az, hogy mechanikusan, kívülről vett elemek amalgamálódásában látja a sámánizmus kialakulását. Végző soron azt állapíthatjuk tehát meg, hogy a sámánizmus már a zsákmányolás időszakában kialakul; azoknál az állattartást és kezdeti földművelést ismerő népeknél, amelyeknél megtalálható, jelentősen átalakul, és még így is csupán egy ideig marad fenn. (Azt a tény, hogy a termelés előtérbe kerülése felszámolja a sámánizmust, jól bizonyítják a szibériai sámánizmus peremterületei, Japán, Korea, Kína, Tibet, India, Perzsia, a Kaukázus népei, távolabbról pedig az úgynevezett „óeurópai” sámánizmus igen korai eltűnése is. Ez utóbbiról még azt is tudjuk, hogy nem is a legfejlettebb vallásos rendszerek, hanem egy akkor még kezdetleges görög, római vagy a korai barbár germán vallások szorították ki.) A sámánizmus természetesen az osztály nélküli társadalmak terméke. Mint ahogy nincs törzsi vagy nemzeti vonatkozása, szerepe, hasonló módon hiába keresnénk a sámánizmus osztálytartalmát. A sámánizmus a későbbi elnyomott osztályok körében virágzik, és abban az esetben, ha ezt az osztályt egy más, fejlettebb társadalmi szinten élő nép osztálytársadalomba kényszeríti, természetesen az alávetett osztály ideológiájaként él tovább. Mindez azonban még korántsem jelenti azt, hogy a sámánizmus önmagától kitérmetelt volna valamilyen osztályideológiát is. Megfigyelhetők ugyan egyes változások, amelyek már ebbe az irányba mutatnak (a termelő népek sámánizmusa dualisztikus vallássá alakulna

át, a sámánok papokká válnának stb.), azonban az adatok túlnyomó többségében a sámánkodás célja még nem társadalmi konfliktusok előidézése vagy feloldása, hanem az ember (pontosabban a vérségi-lokális közösség) és a természet viszonyának kedvező befolyásolása, és maga a sámán sem kizsákmányoló, hanem legtöbbször éppoly nyomorúságos körülmények között élő ember, mint normális szomszédai.

c) P a p-e a s á m á n, vallás-e a sámánizmus? Erre a kérdésre az előbbieken során félig-meddig már meg is adtuk a nemleges választ. Néhány újabb vonással azonban feltétlenül árnyalnunk kell ezt. Különösen a sámánizmus „nyomorúsága”, a sámán idegbaj és a sámán vezetésképtelensége azok a vonások, amelyeket hangsúlyoznunk kell. Mindezeket a jellemvonásokat akkor érthetjük meg leginkább, ha a vallás és a papság jelentkezését összekapcsoljuk az osztálytársadalmak kialakulásával. A társadalmi elnyomás és kizsákmányolás egyfelől, a termelés osztálytársadalmi szintre való emelése és ennek biztosítása másfelől — ezek a körülmények teszik szükségessé azt, hogy a hiedelemrendszerek egységesüljenek, a szokások szertartásként éljenek tovább, maguk a varázslók pedig papokká alakuljanak át. A vallás a társadalmi tudat rendezett része, olyan eszköz, amely alkalmas a kizsákmányolás fenntartására, sőt időnkénti korszerűsítésére. Az alávetett osztályok nem képesek teljes egészének az elsajátítására, hanem csupán egyes részeivel rendelkezhetnek. A papság pedig kifejezetten az uralkodó osztály részévé, egyik legzártabb és legbefolyásosabb csoportjává válik. Természetesen ez a folyamat csak ott játszódik le ilyen egyértelműen, ahol a papság és a vallás közvetlenül kapcsolódik a termelés társadalmiasításával, központosításával, az uralkodás és az államok megszervezésével járó gazdasági-politikai feladatokhoz. Egyáltalán nem véletlen, hogy a legkorábbi fejlett civilizációk élén az istentől származtatott pap-királyok állnak, akik egyszemélyben szimbolizálják a megélenkülő termelést, a kibontakozó kereskedelmet, a hódítások, az írásbeliség, a városok és a templomok feltalálóját. Az emberiség történelme egymástól függetlenül is több területen bemutatta ezt a fejlődést: Egyiptomban, Mezopotámiában, Indiában, Kínában, bizonyos nyomokban az Újvilág egyes pontjain is. A szibériai sámánizmus szempontjából a leginkább közel eső centrumok (a távol-keleti, egy belső-ázsiai-aralvidéki, a kaukázusi, a perzsa, indiai) kimutathatóan nyomokat hagytak a szibériai vallásos elképzeléseken (hiszen többek között a közvélemény szerint szanszkrit eredetűre visszamenő „sámán” szó is így értelmezhető), általában véve mégis azt mondhatjuk, hogy a sámánizmus megreked a vallás és a papság kialakulása előtti fokozaton. Néhány esetben, későbbi hatások befogadása útján megközelíti az osztálytársadalmak vallásos életének jelenségeit, azonban voltaképpen azok határán innen marad. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a sámánizmus jelensége önmagában véve nem fejlődött volna. Azok a változások, amelyeket már az eddigi kutatás is a felszínre hozott, minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a sámánizmus nem csupán alakult, változott, hanem határozottan fejlődött is. Ez a fejlődés azonban nem volt kellően korán megkezdett, nem volt kellőképpen perspektivikus, inkább egy abszurd szisztéma gazdagodását, mint a sámánizmus nyomorúságából való kijutás lehetőségének a felcsillanását figyelhetjük meg benne. A sámán idegbeteg (szemben a szakrális istenkirállyal, aki kezdetben tetterős hadvezér is egyszemélyben), politikai cselekvésre képtelen (ellentétben az államokat szervező és fenntartó mindenkori papsággal), a termelés irányításában nem vesz részt (nem úgy, mint az „isten = uralkodói háztartás” irányító, a gazdasági

és természeti tudományok feltalálói, a fejlettebb civilizációk „írastudói”, „törvényhozói”, papjai), észre sem veszi a nemzetközi méretekben lejátszódó eseményeket, nem mecénása-ellenőrzője a művészeteknek, tudományoknak, maga nem járul hozzá a puszta gyakorlatból álló szokások erkölcsé, morállá, joggá, törvényekké kovácsolásához (mindez pedig a hivatásos papság és a vallások elsőrendű feladata), a sámánizmus mit sem tesz a nevelés, a maga jelentőségének örökössé tétele érdekében (ellentétben a papokkal, akik az edukációt csakhamar a kezükbe veszik, a történelmet ők fogalmazzák meg, és voltaképpen a polgári forradalmak eljöveteleig ideológiai és művelődési monopóliumot élveznek). Ezekben a vonásokban láthatjuk a sámánizmus „nyomorúságának” a bizonyítékait.

d) Miért ilyen formában alakult ki a sámánizmus, és miért maradt meg szinte napjainkig legismertebb változatában éppen Szibériában? Az eddigiekből láhattuk, hogy a sámánizmus kialakulása az úgynevezett neolitikus forradalmak felé vezető társadalmi fejlődés során történt meg. Legrégiesebb változatában még a puszta zsákmányolás, és a természeti erőknél való csaknem teljes kiszolgáltatottság jellemezte azt a társadalmat, amelyben létrejött. Ebben az időben a sámánizmus új, az akkori viszonyokhoz képest a legfejlettebb megoldás volt. A sámánizmuson belül bekövetkezik a vallás és az elkülönült papság kialakítására való törekvés is — noha igen szűk keretek között. Azonban az áruterelés, az osztálytársadalmak, ahol kialakultak, megszületésükkor felszámolták a sámánizmust, amely ettől a pillanattól kezdve atavizmussá vált az emberiség egész fejlődése szempontjából. Egyre kisebb területre húzódott vissza, és sajátos különfejlődést járt végig. Gyakran ugyanolyan típusú problémák merültek fel a hivatásos papság és a sámánok előtt — azonban a megoldások mindig teljesen elütöek. Az egyik oldalon a bomlott idegállapot, természetfeletti lények általi megszállottság, túlvilági utazások, „felesleges” csont és hasonló — társadalmilag teljesen értéktelen — jellemvonások alapján történik meg a leendő sámán kiválasztása; a tevékenységben csak a szuggesztív és önszuggesztív szerepet — ezzel szemben a hivatásos papság területbe tömörül, a valamilyen formában számon tartott gyakorlati rátermettség, és a neveltetés dönti el azt, hogy kiből lesz egy-egy közösség lelki vezetője. A papok tevékenysége a maguk módján gyakorlatias is, valamilyen formában mindig igyekeznek felhasználni a tudományok eredményeit is. Igaz ugyan, hogy a megmerevedett teológia és a mindennapi gyakorlati követelmények között rendkívül sokszor nagy a feszültség, ezt azonban mégsem vethetjük össze egy pillanatra sem a sámánizmus históriára épülő világszemléletével. A tételes vallások számára a *beati pauperes spiritu, quoniam ipsorum est regnum caelorum* típusú tanítások sohasem jelentették azt, hogy maguk a papok váltak volna lelki betegekkel vagy hogy az állam erőszakszervezetét a valóságban felcserélték volna az isteni megszállottság-kinyilatkoztatás követésére. A hivatásos papság ilyen működése történelmileg szükségszerű és indokolt volt, és az egyes területek társadalmi fejlődésének iránya és gyorsasága éppen azon múlt, hogy mennyi idő alatt tudták felszámolni a sámánizmust létrehozó társadalmi fokozatot. Ahol ez nem következett be, szinte évezredek át azonos fokon való stagnálás következett be. Ismeretes, hogy ez volt a sorsa Szibéria népeinek is. Azoknak a tényezőknél a pontos feltárása, amelyek Szibéria népeinek ilyen hátramaradottságát okozták, még sokban a jövő feladata. Azt azonban máris leszögezhetjük, hogy a sámánizmusban reprezentált vallásfejlődési fázis legfeljebb a korai neolitikum

társadalmi szintjét képviseli, és semmiképpen sem egy fémkori vallás — mint egyes kutatók vélik, például a sámánok öltönyeinek fémdíszei és ehhez hasonló apró adatokból kiindulva. Újabban felbukkanhatott az a nézet is, hogy a sámánizmus hátramaradottsága az úgynevezett „nomád feudalizmus” vagy az „ázsiai termelési mód” korlátozott lehetőségeinek az eredménye lenne. Ezzel szemben azt állíthatjuk, hogy e fokok ismeretlenek a sámánizmust felmutató népeknél, ezek társadalomszerkezete fejletlenebb e fokokénál, vallási hátramaradottságuk is korábbi.

Jóllehet e kérdésekben világos válaszokat fogalmazhatunk — mindez mégsem jelenti azt, hogy a sámánizmus kérdései vagy akár ezek legfőbbjei ezzel már tisztázódtak. Mind Szibériában, mind az egész világon pontosabban meg kell rajzolni a sámánizmuson belüli egyes fokozatokat. Külön kérdés a sámánizmus előtti vallási jelenségek problémája. ZELENYIN és más kutatók az őstiszteletben és az *ongon*-kultuszban fedeztek fel egy ilyen réteget a szibériai néphitben — azonban e kérdés máig sem tisztázódott végképpen. Sok esetben azért vagyunk ma is homályban a sámánizmus egyes vonásait illetően, mivel az eddigi kutatások túlságosan elvonatkoztatott, szabványosított, normatív leírásokat tartalmaznak a konkrét adatok helyett (nem az egyes hiedelemmondákat és praktikákat közölték, hanem egy lexikoncikkszerű szokásleírást vagy mitológiát konstruáltak a hallottakból). Mások — éppen ellenkezőleg — nem figyeltek fel igen fontos általános jelenségekre, amelyek döntőek lehetnének a sámánizmus egyes fokozatainak a meghatározásában (a szellemek urai-e a sámánnak vagy a sámán rendelkezik-e velük; mennyiben természeti erők segítségével, mennyiben természeti erők ellen, mennyiben természeti erőknek a termelésbe való beleavatkozásáért jár közbe a sámán; előfordul-e a sámán segítőszellemeinek démonikus „termelőerőként” való felfogása; milyen társadalomszerveződési egység tükröződik a leginkább az egyes segítőszellemek alakjában, vajon ezek nemzetségi, törzsi, lokális szellemek; mennyiben aktivizálódik a sámán a szellemekhez képest, hogyan válik szócsövükből parancsolójukká stb.). Ilyen kérdések megvizsgálása, az egyes szibériai népek történetének jobb megismerése után sokkal pontosabb képet alkothatunk majd a sámánizmusról, mint most. Minden olyan nagyobb szabású munka, mint amilyen a *Reguly- emlékkönyv* is, felveti egy sámánizmusról írandó szintézis szükségességét. Azt hiszem, hogy a fenti problémák tükrében ez a feladat az egyetemes etnológia számára is sok tanulsággal járna.

Ezeknek a nagyobb összefüggéseknek a számontartása elsősorban az egyetemes néprajztudomány feladata, konkrét kutatása pedig jelen esetben a Szibériával foglalkozó tudósokat illeti. A magyar sámánizmus kérdései azonban éppen elégszer felvetődtek ahhoz, hogy bennünket is közelről érdekeljen a kutatási feladat általános helyzete, perspektívái. A nem néprajzi kutató számára pedig annál is inkább tanulságos az ilyen áttekintés, mivel igen sok kitűnő népleírás, nyelvészeti szakmunka, őstörténeti vázlat szerzője éppen azért jutott helytelen következtetésekre, mivel nem jól ismerte fel a sámánizmus speciális tudományos problémáit. Közvetlenül a magyar őstörténetre vonatkoztatva a fenti általános megállapításokat, azt mondhatjuk, hogy a honfoglalást megelőző időszakban sem a sámánizmus volt a magyarság legfejlettebb vallásos rendszere. Mihelyt a törzsi fejlődés szintjére, a rendszeres termelés (állattartás és földművelés) fokára eljutott a magyarság — ezt pedig a honfoglalást megelőzően igazán régen megtette! —, a sámánizmust fel kellett váltania egy immár vallás jellegű religiónak. Hogy ezt pontosan mivel jellemezhetnénk,

ma még nem tudhatjuk. Bizonyos korai feljegyzések (arab, bizánci, orosz források), valamint a magyar „mythologia”-kutatás melléktermékeiként felhalmozódott ismeretanyag azonban azt sugallja, hogy a Kaukázusból, az iráni felföldről és a délorosz sztyeppéről ismert vallásokhoz hasonlónak tételezzük fel ezt a honfoglalás előtti, sámánizmus utáni fokozatot. E kérdés pontosabb feltárása természetesen még várat magára. Arra azonban már most jó figyelnünk, hogy további kutatásaink alkalmával számolhatunk e lehetőséggel. E nagyon nehezen megismerhető ősmagyar és előmagyar kori vallástörténet reális feldolgozásához szükség van arra is, hogy etnológusaink, nyelvészeink, régészeink ne a múlt szillogó elméleteit kövessék, hanem a legkörültekintőbb vallástörténeti-etnológiai kérdésfeltevésben lássák a szemük elé kerülő adatokat és összefüggéseket.

VOIGT VILMOS

Irodalom

A sámánizmus kutatásának hatalmas az irodalma — ha minden egyes olyan munkát számbaveszünk, amelyekben adatok vannak a sámánizmus valamelyik jelenségére vonatkozólag. Jóval kevesebb az olyan művek száma, amelyekben a szerző megkísérli a sámánizmus egészének a megmagyarázását, illetve amely művek valamilyen szempontból összefoglaló módon tárgyalják e problémát. Az alábbi bibliográfia még ebben az értelemben sem törekedik teljességre, csupán néhány olyan munkát sorol fel, amelyek alapján kialakítható a dolgozatban vázolt sámánizmus-konceptió, illetve amelyek elsősorban metodikailag jöhetnek számításba egy ilyen probléma felvetődésekor. Külön feladat volna a magyar (illetve előmagyar) sámánizmusra vonatkozó bibliográfia közzététele. Ezúttal csupán a leginkább kézenforgó összegezéseket soroltam fel. Az idézett munkák majdnem mindegyike további bibliográfiával szolgál, amelyek a sámánizmus forrásait is tartalmazzák. Ezúttal — különösen azért, mivel e források zömmel ismertek a magyar kutatás előtt — az ezekre való közvetlen utalást mellőztem.

- Анисимов, А. Ф., Религия эвенков в историко-генетическом изучении и проблемы происхождения первобытных верований. Москва—Ленинград, 1958.
- Анисимов, А. Ф., Космологические представления народов Севера. Москва—Ленинград, 1959.
- BARBEAU, MARIUS, Medicine-men on the North Pacific Coast. Ottawa, 1958.
- BERZE NAGY JÁNOS, Égigérő fa. 2. kiadás. Pécs, 1959.
- BOGORAS, WILLIAM, The Folklore of North Eastern Asia, as compared with that of Northwestern America. American Anthropologist. Vol. 4. No. 4. (1902).
- BOGORAZ, W., Le mythe de l'animal-dieu, mourant et ressuscitant. Atti del XXII. Congresso internazionale degli Americanisti. Roma, 1926. Vol. 2. 35—52.
- Богораз-Тан, В. Г., К вопросу о применении марксистского метода к изучению этнографических явлений. Этнография 1930. № 1—2.
- Богораз-Тан, В. Г., Основные типы фольклора Северной Евразии и Северной Америки. Советский Фольклор. № 4—5. 1936.
- BOUTEILLER, MARCELLE, Chamanisme et guérison magique. Paris, 1950.
- CHILDE, V. GORDON, Prehistoric Migrations in Europe. Oslo—Leipzig—Paris, 1950.
- CHILDE, V. GORDON, Dawn of European Civilization. London, 1957.
- CHILDE, GORDON, Social Evolution. London—Glasgow, 1963.
- CLARK, J. G. D., Prehistoric Europe: The Economic Basis. London, 1952.
- CLARK, GRAHAM, Archaeology and Society. Cambridge, 1957.
- CLARK, GRAHAM, World Prehistory. An Outline. Cambridge, 1962.
- CLOSS, ALOIS, Das Religiöse im Schamanismus. Kairos II (1960) 29—38.
- Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus. Budapest. 1963.
- CZAPLICZKA, M. A., Aboriginal Siberia. Oxford, 1914.
- CZEGLEDY KÁROLY, IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. Budapest, 1954.
- DIÓSZEGI VILMOS, A honfoglaló magyar nép hitvilága („ősvallásunk”) kutatásának módszertani kérdései. Ethnographia LXIV (1953) 20—68.
- DIÓSZEGI VILMOS, A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest, 1958.
- DIÓSZEGI VILMOS, Die Überreste des Schamanismus in der ungarischen Volkskultur. Acta Ethnographica VII (1958) 97—135.

- DIÓSZEGI VILMOS, Sámánizmus. Budapest, 1962.
- DÓMÓTÖR TEKLA, Naptári ünnepek — népi színjátás. Budapest, 1964.
- EDSMAN, CARL-MARTIN, Studier i jägarens religion. *Annales Academiae Regiae Scientiarum Upsaliensis* 2 (1958) 33—94.
- ELIADE, MIRCEA, Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase. Paris, 1951. (Olasz, német, spanyol, angol fordításban is hozzáférhető. Ezek némileg bővített változatok.)
- ELIADE, MIRCEA, Recent Works on Shamanism. *History of Religions* Vol. 1. No. 1. (1961) 152—186.
- Europa et Hungarica. *Congressus Ethnographicus in Hungaria* 16—20. X. 1963. Budapest, 1965.
- FERDINANDY, MICHAEL DE, Die Mythologie der Ungarn. In: *Wörterbuch der Mythologie*. II. Stuttgart, 1963. 209—259.
- FINDEISEN, HANS, Schamanentum. Stuttgart, 1957.
- Folk Music Research in Hungary. Budapest, 1964.
- FRIEDRICH, A.—BUDDRUS, G., Schamanengeschichten aus Sibirien. München, 1955.
- GÁLDI LÁSZLÓ, A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése. I—II. *It XLVIII* (1960) 149—175, 302—323.
- GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest, 1948.
- GYÖRFFY GYÖRGY, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959.
- HAAVIO, MARTTI, Väinämöinen. *Eternal Sage*. Helsinki, 1952.
- HAEKEL, JOSEF, Idolkult und Dualsystem bei den Ugriern. (Zum Problem des eurasischen Totemismus.) *Archiv für Völkerkunde* I (1946) 95—163.
- HAJDÚ PÉTER, Finnugor népek és nyelvek. Budapest, 1962.
- HALLOWELL, A. I., Bear Ceremonialism in the Northern Hemisphere. *American Anthropologist*. Vol. 28. No. 1. (1926) 1—175.
- HANČAR, FRANZ, Altai-Skythen und Schamanismus. *Actes du IVe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques*. Vol. III. Wien. 1957.
- HARVA, UNO = HOLMBERG, UNO.
- HARVA, UNO, Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. Helsinki, 1938.
- HATT, GUDMUND, Asiatic Influences in American Folklore. København, 1949.
- (HAUSSIG, H. W.), *Wörterbuch der Mythologie*. Section I—II. Part. I. Vorderer Orient. Stuttgart, 1961—.
- HEILER, FRIEDRICH, Erscheinungsformen und Wesen der Religion. Stuttgart, 1961.
- HOLMBERG, UNO, Über die Jagdriten der nördlichen Völker Asiens und Europas. Helsinki, 1925.
- HOLMBERG, UNO, Finno-Ugric, Siberian. In: *The Mythology of all Races*. Vol. 4. Boston, 1927.
- HONKO, LAURI, Geisterglaube in Ingermanland. I. Helsinki, 1962.
- HONT FERENC, Az eltűnt magyar színjáték. Budapest, 1940.
- (HULTKRANTZ, ÅKE), *The Supernatural Owners of Nature*. Uppsala, 1959.
- HULTKRANTZ, ÅKE, *Les Religions des Indiens primitifs de l'Amérique*. Uppsala, 1963.
- Иванов, С. И., Материалы по изобразительному искусству народов Сибири. Москва, 1954.
- IVANOV, S. W., Religiöse Vorwürfe in der Kunst der Völker Nordasiens vor der Revolution. In: *Opuscula Ethnologica Memoriae Ludovici Biró Sacra*. Budapest, 1959. 113—136.
- JAMES, E. O., *The Nature and Function of Priesthood*. London—New York, 1955.
- JAMES, E. O., *Comparative Religion*. London—New York, 1961.
- JENSEN, AD. E., *Mythos und Kult bei Naturvölkern*. Wiesbaden, 1951.
- JETTMAR, KARL, Die Aussage der Archäologie zur Religionsgeschichte Noreurasiens. In: *Die Religionen Nordeurasiens und der amerikanischen Arktis*. Stuttgart, 1962.
- KARDOS TIBOR, Régi magyar drámai emlékek. I—II. Budapest, 1960.
- KARJALAINEN, K. F., Die Religion der Jugra-Völker. I—III. Porvoo, 1921—1927.
- KATONA IMRE, *Historische Schichten der ungarischen Volksdichtung*. Helsinki, 1964.
- KÉPES GÉZA, A magyar ösköltészet nyomairól. *Itk LXVIII* (1964) 1—22, 171—193.
- KIRÁLY GYÖRGY, A magyar ösköltészet. Budapest, 1921.
- KITAGAWA, JOSEPH M., Ainu Bear Festival (Iyomante). *History of Religion*. Vol. 1. No. 1. (1961) 95—151.
- KLANICZAY TIBOR, Ösköltészet. In: *A magyar irodalom története 1600-ig*. I. Budapest, 1964. 11—32.
- KODOLÁNYI JÁNOS, A táltos a magyar néphagyományban. *Ethnographia* LVI (1945) 31—37.

- Kosven, M. O., Матриархат. История проблемы. Москва—Ленинград, 1948.
- Kosven, M. O., Очерки истории первобытной культуры. 2-ое издание. Москва, 1957.
- Kosven, M. O., Семейная община и патронимия. Москва, 1963.
- KREMSMAYER, H., Schamanismus und Seelenvorstellungen in alten China. Archiv für Völkerkunde IX (1954) 66—78.
- KRICKEBERG, WALTER—TRIMBORN, HERMANN—MÜLLER, WERNER, Die Religionen des alten Amerika. Stuttgart, 1961.
- Крывелев, И. А., Маркс и Энгельс о религии. Москва, 1964.
- (KUUSI, MATTI), Kirjoittamaton kirjallisuus I. Helsinki, 1963.
- LANTERNARI, VITTORIO, La grande festa. Storia del Capodanno nelle civiltà primitive. Milano, 1959.
- LANTERNARI, VITTORIO, Movimenti religiosi de libertà e di salvezza dei popoli oppressi. Milano, 1960.
- LÁSZLÓ GYULA, A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944.
- LÁSZLÓ GYULA, Östörténetünk legkorábbi szakaszai. Budapest, 1961.
- VAN DER LEEUW, GERARDUS, Phänomenologie der Religion. Tübingen, 1933.
- LEHTISALO, TOIVO, Juraksamojedische Volksdichtung. Helsinki, 1947.
- (Левин, М. Г.—Потанов, Л. П.), Народы Сибири. Москва—Ленинград, 1956.
- (Левин, М. Г.—Потанов, Л. П.), Историко-этнографический атлас Сибири. Москва—Ленинград, 1961.
- LEVY, G. RACHEL, Religious Conceptions of the Stone Age and Their Influence upon European Thought. New York, 1963.
- LOORITS, OSKAR, Grundzüge des estnischen Volksglaubens. I—III. Lund, 1949—1960.
- LOT-FALCK, EVELINE, Les rites de chasse chez des peuples sibériens. Paris, 1953.
- A magyar őstörténet kérdései. Budapest, 1955.
- MARINGER, JOHANNES, Vorgeschichtliche Religion. Einsiedeln—Zürich—Köln, 1956.
- DE MARTINO, ERNESTO, Il mondo magico. Torino, 1948.
- DE MARTINO, ERNESTO, Morte i pianto rituale nel mondo antico. Torino, 1958.
- Мелетинский, Е. М., Происхождение героического эпоса. Москва, 1963.
- MÉSZÖLY GEDEON, Az ugor-kori sámánosság magyar szókinésbeli emlékei. MNY XLVIII (1952) 46—61.
- MÉTRAUX, ALFRED, Religion and Shamanism. In: Handbook of South American Indian. Vol. 5. Washington, 1949.
- MEULI, KARL, Scythica. Hermes 70 (1935) 121—176.
- MEULI, KARL, Griechische Opferbräuche. In: Festschrift für Peter von der Mühl zum 60. Geburtstag. Basel, 1946. 185—288.
- (MOORA, H.—VIIBES, A.), Abriss der estnischen Volkskunde. Tallinn, 1964.
- MÜLLER, WERNER, Die Religionen der Waldindianer Nordamerikas. Berlin, 1956.
- NAHODIL, OTAKAR, Vznik náboženství. Praha, 1956.
- NAHODIL, OTAKAR, O kultuře prvobytné společnosti. Praha, 1957.
- NARR, KARL J., Urgeschichte der Kultur. Stuttgart, 1961.
- NARR, KARL J., Bärenzeremoniell und Schamanismus in der älteren Steinzeit Europas. Saeculum X (1959) 233—272.
- NIORADZE, G., Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern. Stuttgart, 1925.
- NÖLLE, W., Iranisch-nordasiatische Beziehungen im Schamanismus. Jahrbuch des Museum für Völkerkunde zu Leipzig. XII (1953) 86—90.
- OHLMARKS, ÅKE, Studien zum Problem des Schamanismus. Lund—Kopenhagen, 1939.
- ORTUTAY GYULA, A finnugor folklór-kutatások lehetősége és feladatai. (Előadás az 1965. évi helsinki finnugor kongresszuson.)
- PAIS DEZSÓ, Reg. In: Magyar Századok. Budapest, 1948. 5—23.
- PAIS DEZSÓ, A táltos meg az orvos. I. OK XII (1958) 251—295.
- PAULSON, IVAR, Die primitiven Seelenvorstellungen der nordeurasischen Völker. Stockholm, 1958.
- PAULSON, IVAR, Die Religionen der nordasiatischen (sibirischen) Völker. — Die Religionen der finnischen Völker. In: Die Religionen Nordeurasien und der amerikanischen Arktis. Stuttgart, 1962.
- PETTAZZONI, RAFFAELE, Essays on the History of Religions. Leiden, 1954.
- RÓHEIM GÉZA, Magyar néphit és népszokások. Budapest, 1925.
- RÓHEIM GÉZA, Adalékok a magyar néphithez. I—II. Budapest, 1918—1920.
- RÓHEIM GÉZA, Hungarian and Vogul Mythology. New York, 1954.
- ROUX, PAUL, Le chaman gengiskhanide. Anthropos LIV (1959) 401—32.
- RUDY, ZVI, Ethnosoziologie sowjetischer Völker. Bern—München, 1962.

- SCHMIDT, P. WILHELM, Der Ursprung der Gottesidee. Bd. XII. Synthese der Religionen der asiatischen und der afrikanischen Hirtenvölker. Münster i W., 1955.
- SCHRÖDER, DOMINIK, Zur Struktur des Schamanismus. *Anthropos* L (1955) 848—881.
- SELLNOW, IRMGARD, Grundprinzipien einer Periodisierung der Urgeschichte. Berlin, 1961.
- SHIROKOGOROFF, S. M., Psychomental Complex of the Tungus. London, 1935.
- Широкогоров, С. М., Опыт изучения основ шаманства у тунгузов. Владивосток, 1919.
- Штернберг, Л. Я., Первобытная религия в свете этнографии. Ленинград, 1936.
- SZENDREY AKOS, A magyar néphit kutatása. Budapest, 1948.
- Сухов, А. Д., Социальные и гносеологические корни религии. Москва, 1961.
- THALBITZER, WILLIAM, Les Magiciens esquimaux, leurs conceptions du monde, le Pâme et de la vie. *Journal de la Société des Americanistes* XXII (1930).
- THOMSON, GEORGE, An essay on religion. London, 1950.
- THOMSON, GEORGE, Studies in Ancient Greek Society. 1. The Prehistoric Aegean. 2. The First Philosophers. London, 1949—1955.
- Токарев, С. А., Этнография народов СССР. Москва, 1958.
- Токарев, С. А., Религия в истории народов мира. Москва, 1964.
- Токарев, С. А., Ранние формы религии и их развитие. Москва, 1964.
- Токарев, С. А.—Чернецов, В. Н., Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. Москва, 1959.
- VAJDA, LÁSZLÓ, Zur phaseologischen Stellung des Schamanismus. *Ural-Altaiische Jahrbücher*. XXXI (1959) 456—485.
- VARGYAS LAJOS, Keleti párhuzamok Tar Lőrinc pokoljárásához. *Műveltség és Hagymány* V (1963) 37—54.
- VARGYAS LAJOS, Kutatások a népballada középkori történetében. IV. Műfaji és történeti tanulmányok. *Ethnographia* LXXIII (1962) 206—259.
- ZERRIES, OTTO, Wild- und Buschgeister in Südamerika. Wiesbaden, 1954.
- ZERRIES, OTTO, Die Religionen der Naturvölker Südamerikas. In: *Die Religionen des alten Amerika*. Stuttgart, 1961.
- Зеленин, Д. К., Культ онгонов в Сибири. Москва—Ленинград, 1936.
- Золотарев, А. М., Родовой строй и первобытная мифология. Москва, 1964.
- Зыбковец, В. Ф., Дорелигиозная эпоха. Москва, 1959.

V. I. Litkin hetvenedik születésnapjára

(1965. december 15-ére)

Vagy negyven esztendővel ezelőtt egy fiatal zürjén nyelvész-aspiránsra figyeltünk fel, aki a moszkvai egyetem elvégzése után Helsinkibe, majd onnan Budapestre jött, hogy ezeken az egyetemeken finnugor nyelvtudományi előadásokat hallgasson és — ami legfőbb vágya volt — önálló finnugor nyelvész-kutatóvá képezze ki magát. Ez az aspiráns VASZILIJ ILJICS LITKIN volt.

Szeretettel fogadtuk és melegen érdeklődtünk múltja, sorsának alakulása iránt is. Megtudtuk tőle, hogy viszontagságos, nélkülözésekkel teli gyermek- és ifjúkor áll mögötte, de azt is, hogy ez a fiatal tudósjelölt egész életét, tudományos munkáját is népe felemelkedésének szolgálatába kívánja állítani.

Elmondotta, hogy még a cári uralom idejére esett életének több mint húsz esztendeje. Kétéves gyermek volt, mikor 1897-ben elvesztette apját, aki mint szegény földműves kereste meg kenyerét, és még elemi iskolai tanuló volt, mikor már a mezei munkában is jócskán kellett részt vennie. Miután szülőhelyén, a ma Sziktivkarhoz tartozó Tyentyukovo faluban elvégezte az alsó osztályokat, Sziktivkarban folytatja tanulmányait, 1912-ben pedig — három rubellel a zsebében — elindul Totymába, hogy az ottani tanítóképző-intézetbe kérje felvételét. Felismerik kiváló tehetségét, képességeit, és felveszik ösztöndíjas tanulónak. A preparandia elvégzése után azonban (1916-ban)

a fiatal tanító nem katedrára, hanem a katonasághoz kerül. Két év elteltével leszerel, de csak egészen rövid ideig (1918-ban) élhetett tanítói hivatásának Sziktivkarban. 1919-től 1921-ig a Vörös Hadsereg kötelékében harcol hazájának szabadságáért. Csak ezután valósíthatja meg álmát, tervét: tanulni akar, továbbképezni magát. 1922-től 1925-ig a moszkvai egyetemen általános nyelvtudományt, szlavisztikát és finnugor nyelvészeti előadásokat hallgat. De ekkor is szoros kapcsolatot tart fenn szülőföldjének népével, népének lelkes szellemi vezetőivel. Továbbra is egyike, sőt egyik vezetője marad azoknak a fiatal íróknak és költőknek — mert ekkor már mint költő is nevet szerzett magának —, akik az 1921-ben önkormányzatot nyert komi földön (a Коми АССР = Komi Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság csak 1936-ban alakult meg) odaadóan szolgálták a művelődés, haladás eszméit és minden erejükkel hazájuk gazdasági és szellemi felemelésére, fejlesztésére törekedtek. De boldogan fogadta, mikor moszkvai egyetemi tanulmányainak befejezése után alkalmat nyújtottak neki arra, hogy nyelvészeti tanulmányait a finnugor nyelvtudomány fellegváraiban — Helsinkiben és Budapesten — folytathassa, illetőleg kiegészíthesse.

Mikor LITKIN közénk jött, benne nemcsak a rokon nép szívesen látott fiát üdvözlöttük. Nemcsak azért örültünk neki, mert testvérnépünknek, a komiknak — ennek az akkor már az elnyomást, nyomort és tudatlanságot jelentő cári iga alól felszabadult népnek — nagyszerű fejlődéséről, haladásáról hallhattunk az ő szájából hiteles beszámolót: örömmel fogadtuk azért is, mert megszerettük megnyerő, szerény, kedves egyéniségét, és mert hamarosan felismertük benne a jövő kiváló finnugor nyelvészét.

Tulajdonképpen nem is itt kezdte meg irodalmi munkásságát. Már 1927 előtt is megjelent több — a szülőföldnek, anyanyelvnek és családnak szeretetét hirdető — sikerült költeménye, és napvilágot láttak zürjén nyelvű tankönyvei (olvasókönyvei), sőt már egy rövid komi nyelvtanát is használták a zürjén iskolákban. Mégis, első tudományos, nyelvészeti dolgozatait itt írta meg: itt, Budapesten, jelent meg magyar nyelven írt doktori disszertációja, mellyel 1927-ben a budapesti egyetemen a doktori fokozatot nyerte el („Az -s névszóképzők a permi nyelvekben”), és Helsinkiben látott napvilágot (1928-ban a JSFOu. 42. évfolyamában) a már korábban írt másik dolgozata: „Zur Datierung der syrjänisch—russischen Lehnbeziehungen”.

Mielőtt további munkásságát ismertetnők, csak annyit kívánunk itt életének további folyásáról megemlíteni, hogy Budapestről Moszkvába visszatérve, az ottani egyetemen tart előadásokat, majd több vidéki tanárképző főiskolán működik mint tanszékvezető professzor, míg végre évek óta a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézetében tisztán a tudomány művelésének élhet elismeréstől, tisztelettől és szeretettől övezve.

Visszatérve fent említett két dolgozatára, ezek már programot jelentettek, már jelezték további munkásságának főirányait: egyfelől részletkutatást a komi nyelven belül, vagyis e nyelv mai és régi szókincsének, nyelvi alkatának, sőt történeti alapon egész nyelvtani rendszerének feltárását, másfelől az idegen hatások felkutatását, a jövevényszavak különféle rétegeinek nyomozását. Ez az út vezet — úgy tervezi — a rokon nyelvekre is kiterjesztett kutatások segítségével a nagy szintézisek megvalósításához: az őpermi, majd az előpermi és a finnugor korszakbeli nyelvallapot kikövetkeztetéséhez, amivel kapcsolatban megvalósíthatná merész álmát: megírhatná a permi nyelvek összehasonlító etimológiai szótárát.

LITKIN módszeresen, rendszeresen halad munkájában.

Az útjának főbb állomásait jelző munkáit nem tudjuk a rendelkezésünkre álló szűk keretben felsorolni; ez egyébként is egy részletes bibliográfiának lenne a feladata. Mi itt csupán nagy vonásokban azokra a tárgykörökre mutatunk rá, amelyeknek területén LITKINnek fontos eredményeket köszönhetünk.

Egy nagy tájszótárt tervezett. A gyűjtött hatalmas anyag nagy része ugyan a háború viszontagságainak esett áldozatul, de kutatásainak eredménye mégis egy rendkívül becses könyv: a Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам (1955). Ugyancsak nyelvjárást, mégpedig egy hangtörténeti szempontból is igen fontos nyelvjárást ismertet az 1961-ben megjelent „Коми-язьвинский диалект” c. könyvében; az ő szerkesztésében jelenik meg a vagy 25 000 komi szót tartalmazó Коми-русский словарь (ugyancsak 1961-ben); kiadja és feldolgozza a XIV. századig visszanyúló zürjén nyelvemlékeket (Древнепермский язык; 1952); számos cikkben és tanulmányban vizsgálja a komi nyelv jövevényszavait: az orosz, valamint a vepszkarjalai, sőt az iráni eredetű jövevényszavakat, és ezeknek főleg hangtani tanulságait értékesíti (sokszor az átadó nyelv szempontjából is); állandóan és igen sok tanulmányában foglalkozik etimológiai kutatásaival kapcsolatban hangtani kérdésekkel, főleg a vokalizmussal és a hangsúllyal; egyes alaktani kérdéseket tárgyal (mint a műveltető igék képzését); előkészíti a tudományos komi nyelvtan megírását (Материалы по коми грамматике (обоих наречий); 1929), de főleg összefoglaló munkáknak, korszerű rendszeres nyelvtanoknak a megalkotásában vesz részt részint mint szerző (ilyen az 1957-ben megjelent Историческая грамматика коми языка I. Введение. Фонетика), részint mint szerkesztő és főmunkatárs (ilyenek a Современный коми язык. I. 1955; Коми-пермяцкий язык, 1962; Грамматика современного удмуртского языка, 1962; ebben az utóbbi munkájában egyik munkatársa a felesége, az udmurt származású Т. И. ТЕРПЫАСИНА is). És végül (1964-ben) eljut oda, hogy előkészítheti az összehasonlító permi etimológiai szótárt, amely már a permi szókins finnugor alapjait, elemeit iparkodik összeállítani (ennek a nevezetes munkájának azt a szerény címet adja: Исторический вокализм пермских языков), és még ennél is magasabb célt tűz maga elé, mikor ugyanabban az évben néhány próbacikket közöl egy kis füzetkékben, melynek címe: „Краткий этимологический словарь восточнофинских языков (финно-угорский фонд)”.

Nem törekedtünk teljességre LITKIN munkásságának bemutatásában, de hadd említsük még meg legújabb kis tanulmányát, melyet az ezidei (1965. évi) sziktivkari finnugor konferencián mutatott be: „Неологизмы советского периода в коми-зырянском литературном языке, образованные из материала родного языка”.

Mondottuk: csak nagy vonásokban adhattunk képet LITKIN tudományos munkásságáról. Fentebb már utaltunk arra is, hogy LITKIN költő is és költészetével is nagy szolgálatot tett hazájának. A zürjén irodalom joggal a jeles költők között tartja számon LITKINT, aki költeményeit И л я В а с ь, azaz Illés-fia Vaszilij néven jelenteti meg. Mély érzésről tanúskodó, főleg hazaszeretetet, meleg családi érzést, természetszeretetet sugárzó lírai verseit nagyra becsülik hazájában. Válogatott költeményeinek gyűjteményei: a *Kiьburjas—Стихотворения. 1929* és a *Šondi petigen — При восходе солнца, 1959* (Sziktivkar). (Az utóbbi kis kötet bevezetésében jó áttekintést kapunk LITKIN életéről és költői munkásságáról Sz. MOROZOV tollából; l. még G. I.

TORLOPOV: Писатели Коми АССР, Sziktivkar, 1961.) Verseinek külön csoportja az, amelyben a kis gyermekekhez szól; maga köré gyűjti őket és, mintha ő is ott ülne közöttük, hallgatóságát főleg népmesei és mondai motívumokat feldolgozó pattogó versekkel szórakoztatja és észrevétlenül neveli is. Ha verseiről szólunk, nem feledkezhetünk meg arról, hogy magyarországi tartózkodása idején Petőfi- és Ady-verseket is tolmácsolt zürjénül.

Most, születésének hetvenedik évfordulóján szeretettel és tisztelettel köszöntjük mi is a komi nép kiváló fiát, a jeles finnugor nyelvészt, aki úgy-szólván egy egész nemzedék munkáját vállalta magára, és akinek megadatott, hogy iskolát alapítson: fiatal tehetségeket vezessen és tanítson. Kívánjuk, hogy még évtizedeken át jó egészségben, lelke frissességét megőrizve, töretlen munkakedvvel folytathassa munkáját mindnyájunknak — népének, családjának és a finnugor nyelvtudomány valamennyi művelőjének — örömére, tudományunk javára.

FOKOS DÁVID

Paul Ariste 60 éves

Ez év elején töltötte be a 60 évet Paul Ariste akadémikus, a Tartui Állami Egyetem Finnugor Tanszékének vezetője. Terjedelmes cikkekben emlékeztek meg e dátumról az észtországi napilapok, hetilapok, kulturális és tudományos folyóiratok; egyszóval az egész észti kulturális élet jelentős eseménye volt, amelyhez méltó külső megnyilvánulásként járult a Tartui Egyetem aulájában a P. Ariste tiszteletére rendezett nagyszabású ünnepség.

Méltatói hitetlenkedve állapítják meg, hogy Paul Ariste 60 éves. Ezek sorát mi is gyarapítjuk, mert hajában ugyan a szőke fölött lassan eluralkodik az ezüst szín, de a belőle áradó életkedv, szellemi frissesség, s fiatalos mozgása mind meghazudtolják korát.

Paul Ariste 1905. febr. 3-án született a dél-észtországi Torma járásban. Apja a Rääbise uradalom kovácmestere volt. Itt járt P. Ariste elemi iskolába. A középiskolát Tallinnban végezte, s 1925-ben iratkozott be a Tartui Egyetemre, ahol az észti nyelv mellett a finnugor nyelvekkel, finnugor nyelvtudománnyal és germán filológiával foglalkozott. 1929-ben fejezte be egyetemi tanulmányait, két évre rá Az észtországi-svéd jövevényszavak az észti nyelvben (Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles) c. dolgozatával megszerezte a magiszteri fokozatot. 1932-ben ösztöndíjasként Helsinkibe utazott. Ez év második felét, s az ezt követő évet pedig Hamburgban töltötte, ahol általános fonetikai tanulmányokat folytatott. 1933-tól kezdve dolgozik a Tartui Egyetemen, ahol elsősorban fonetikai és finnugor nyelvészeti előadásokat tart. 1939-ben védi meg a Hiiu-sziget nyelvjárásainak hangzójáról (Hiiu murrete häälikutest) c. doktori disszertációját. 1940-től docens, majd 1944 ősztől napjainkig a Finnugor Tanszék tanszékvezető professzora. 1954-ben választották kimagasló tudományos munkássága elismeréseként az Észti Tudományos Akadémia rendes tagjává.

Paul Ariste tudományos munkássága számos területet ölel fel, de a központi helyet mégis az észti nyelv és a finnugor nyelvét foglalják el benne. Kiemelkedő szerep jut a kihalóban levő vót nyelvnek. A tanítványok és kollégák szerkesztésében az évfordulóra megjelent Sõna sõna kõrvale (Tallinn, 1965) c. kiadvány, mely P. Ariste életútját, tudományos munkásságát tekinti át, mintegy 400 munkát sorol fel. Ezek közül több tucat jelent meg önálló kiadvány, könyv formájában. Ízelítőül elégedjünk meg egy-két jelentő-

sebb mű felsorolásával: Hiiu murrete häälikud. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B 47: 1—294. I.; Eesti foneetika. Tartu, 1946. 128 l.; Vadja keele grammatika. Tartu, 1948. 132 l.; Eesti keele foneetika. Tallinn, 1953. 132 l.; К вопросу о развитии ливского языка. Труды Института языкознания АН СССР, т. IV. с. 254—307. Москва, 1954.; Vadjalaste laule. Tallinn, 1960. 86 l.; Vadja muinasjutte. Tallinn, 1962. 119 l.

Első cikke 16 éves korában jelent meg a lív irodalomról eszperantóul Kölnben. Az Eszperantó—észt szótár (Tallinn, 1927.) szerkesztésében is részt vett. Cikkei sora jelent meg a különböző nemzetközi folyóiratokban az észt cigányok nyelvéről, társszerkesztője a hatalmas svéd—észt szótárnak (Tartu, 1939.) stb.

Sokoldalúságához hozzájárul fenomenális nyelvtelhetsége. Magam is tucatnyi nyelven hallottam egyforma könnyedséggel társalogni, a nagy európai nyelveken kívül pl. svédül, lettül, jiddisül, cigányul, eszperantóul (a finnégi nyelveket meg sem említve).

Mint tudományos szervező is széleskörű munkásságot fejtett ki. Hosszú éveken át volt az észt Anyanyelvi Társaság (Emakeele Selts) alelnöke, főszerkesztője a társaság Emakeele Seltsi Aaastaraamat c. folyóirata eddig megjelent tíz kötetének, s ugyancsak szerkesztője a Szovjetunióban ez évben megindult Советское финно-угроведение c. nemzetközi finnugor folyóiratnak.

Számos gyűjtőutat tett Észtországban, de még többet a különböző finnégi népekhez: a livekhez, vótokhoz, vepszékhez, karjalaiakhoz és izsorokhoz. 1947-től kezdve a diákok és aspiránsok gyűjtését vezette ezeken a területeken. 1926-tól kezdve ezeknek a gyűjtőutaknak a száma meghaladja a harmincat.

Igy már rá is tértünk Paul Ariste professzor pedagógia munkásságára. Aligha akad valaki, aki el tudná dönteni, hogy tudományos vagy pedagógiai munkássága nagyobb. Szuggesztív előadásmódjának hatása alól senki sem tudja kivonni magát. Előadásait mindig telt auditorium előtt tartja, ahova nagy számmal sereglenek más tudományos szakok diákjai is. A Tartuba vetődő idegen, ha Ariste professzort keresi, igen valószínű, hogy az egyetem klubjában találja kávé csésze mellett négy-öt diákja társaságában. Diákjai házának is szinte mindennapos vendégei. Az ő keze alól került ki az a nagyszámú fiatal észt nyelvészgárda, amely nemzetközi viszonylatban is mindinkább hallatja szavát. 27 aspiránsa védte meg kandidátusi értekezését. Köztük az észtek mellett karjalaiak, cseremiszek, votjákok, lettek és kárpátaljai magyarok. A háború utáni években elsősorban a finnégi nyelvek kutatóinak nevelésére fordította figyelmét, később a lapp, mordvin s a cseremisiz nyelvre is nevelt specialistát. Az utóbbi években sort kerítet az obi-ugor és szamojéd nyelvekre is. 1964-ben már a voguloknál és szamojédoknál járt gyűjtőúton több tanítványa.

Nem hagyhatjuk említetlenül, hogy a Tartui Egyetem Finnugor Tan-széke — amelynek Paul Ariste professzor a vezetője — a magyar-észt kulturális kapcsolatok ápolásának a fellelvára. Itt nőttek fel azok a fiatal, magyarul tudó műfordítók, akik az utóbbi évtized során annyi magyar irodalmi alkotást fordítottak le észtre, amelynek viszonzásával, sajnos, mi még jórészt adósok vagyunk.

Aligha fordult meg évek során Tartuban olyan magyar kutató, aki ne részesült volna Ariste professzor vendégszeretetében.

Mi magyar nyelvészek is csatlakozunk a Paul Aristet ünneplők táborához, szeretettel köszöntjük e jeles dátum alkalmából a tudós kollégát, a buzgó

pedagógust és a melegszívű embert, s szívből kívánjuk, hogy még számos, az eddigiekhez hasonlóan színes, sikerekben gazdag évet érjen meg.

BERECZKI GÁBOR

Virittája

Kotikielen Seuran Aikakaulehti [Az Anyanyelvi Társaság folyóirata].
Helsinki, 1964/2—4.

HEIKKI LESKINEN: Suomen itämurteet keskiajan ja uuden ajan taitteessa [A keleti finn nyelvjárások a középkor és az újkor fordulóján] (97—113).

A szerző a középkorban kialakult három keleti finn nyelvjárás nyelvi különbözőségeit és egyezéseit tárgyalja, miközben rámutat a nyelvjárásokat kialakító történelmi és gazdasági, valamint a migrációs tényezőkre.

ISTVÁN PAPP: Unkarin kielen rakenne [A magyar nyelv szerkezete] (116—134).

A cikk magyarul a Nyelvőr 83. kötetében (1959) (451—464) jelent meg.

VILJO NISSILÄ: Lapuan nimestä [Lapua község nevééről] (135—143).

A Mathesius (1743) óta elfogadott etimológiával szemben, amely az elnevezést a lapp őslakosság nevével magyarázta, a szerző a szót a svéd betelepülők nyelvéből fejti meg.

KNUT BERGLAND: Suomen *soihtu* lapin valossa [A finn *soihtu* 'fáklya' a lapp nyelv megvilágításában] (144—146).

A *soihtu* 'fáklya' egy olyan fő származéka, amely végső soron azonos egy déli lapp *suonâ* 'emberi vér, élő állatból kiömlő vér' jelentésű szóval.

KARI LAUKKANEN—SEPPO SUHONEN: Inkeröis-vatjalaisia arvoituksia, sananparsia ja sutkausia [Inkeri-vót találóskérdések, közmondások és közmondásszerű szólások] (148—165).

A szerzők Hannes Pukkinak a 40-es években gyűjtött szövegeiből vették példátárakat, amely a leggazdagabb az eddig megjelent vót közmondás- és közmondásszerű szólások közlések közül.

MARTTI RÄSÄNEN: Tunguusilais-peräisiä paikannimiä Pohjois-Venäjäällä ja (?) Suomessa [Tunguz eredetű helynevek Észak-Oroszországban és (?) Finnországban] (167).

A Kóla-félszigeti Imandra-tó, valamint a Kemi, a Simo stb. folyó neve lehetséges, hogy a tungúzából ered.

IGOR VAHROS: Semanttinen paralleeli vai merkityslainia? [Jelentéstani párhuzam vagy jelentésátvétel?] (168—170).

Lehetséges, hogy az észak-nagyorosz *porastyj* 'volljährig, erwachsen, im besten Alter; tüchtig; kräftig, stark', amely a *pora* 'günstige Zeit' stb. származéka, jelentését részben a finn—karjalai *aika* adj. 'tüchtig, recht, groß' szó hatásának köszönheti.

Katsauksia [Szemle]: MATTI KUUSI: Lauri Simonsuuriról, a Finn Irodalmi Társaság népköltészeti archívumának elhunyt vezetőjéről emlékezik meg (171—173). — IGOR VAHROS Valentin Kiparskyt, a helsinki egyetem szláv filológiai tanszékének professzorát köszönti 60. születésnapja alkalmából (173—180). — AULI HAKULINEN: Semanttiikan periaatteet [A szemantika alapelvei] (180—190) címmel a strukturalizmustól egy ideig háttérbe szorított jelentéstani kutatások modern alapelveit tárgyalja főként Ullmann: The Principles of Semantics c. munkája, de mások alapján is. Gomboczra szintén kitér. — MINNA SAVELA: Siulan opintomatka Viroon 21.—28. 3. 1964. [A finn szakos egyetemi hallgatók egyesülete] tanulmányútja Észtországba 1964. III. 21—28.] címmel a Finn—Szovjet Társaság segítségével létrejött útról tudósít. — Ezután beszámoló következik az Anyanyelvi Társaság 88. évi, a Siula egyesület 14. és 15. évi működéséről, HEIKKI LESKINEN, Luoteis-Laatokan murteiden äännehistoria I. [Az északnyugat-ladogai nyelvjárások hangtörténete I.] c. munkájának jutalmazásáról, ösztöndíjról, valamint Lauri Kettunen professzor hagyatékáról, amit az Anyanyelvi Társaságra hagyott (197—201).

A Kirjallisuufta [Irodalom] rovatban a következő ismertetések vannak: HEIKKI LESKINEN: Lauri Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys [A finn nyelv szerkezete és fejlődése] (202—204); SAKARI VIHONEN: Erkki Vasama, Sanankäytön opas [Szóhasználati útmutató] (204—205); IRMELI PÄÄKKÖNEN: Vuokko Raekallio-Teppo, Miten laadin aineen [Hogyan rendezem az anyagot?] (206—207); AILI SIMONSUURI: Terttu Tupala, Ainekirjoituksien avuksi [Segítség a dolgozatíráshoz] (207—208); BÉLA GUNDA: Kustaa Vilku, Volkstümliche Arbeitsfeste in Finnland (208—210); PIIRKKO HOLMBERG: Kalevalaseuran 44. vuosikirja [A Kalevala Társaság 44. évkönyve] (210—211); ALO RAUN:

Robert T. Harms, Estonian Grammar (211—215); J. MÄGISTE: Thomas A. Sebeok—Frances J. Ingemann, An Eastern Chremis Manual (Phonology, Grammar, Texts and Glossary) (216—218); PAAVO SIRO: Felix J. Oinas, The Development of Some Post-positional Cases in Balto-Finnic Languages (219—220).

A Kielemme käytäntö [Nyelvünk használata] c. rovatban a következő cikkek vannak: OSMO IKOLA: Konkreettisestako konkreetti? Eräästä lyhentämispyrkimyksestä [Konkréttból a konkrét? Egy rövidítési törekvésről] (221—224); SAKARI VIHONEN: Tekijä — muotia [A tekijä (tényező) szó divatjáról].

TERHO IRKONEN: Sananrajaisten ääneilmiöiden synkroniaa ja diakroniaa [A szóhatár hangjelenségeinek szinkroniája és diakroniája] (225—230).

A hangoknak olyan egymásutánját, amely a szóhatárokon — de nem a szó belsejében — fordul elő, limitálisnak nevezi. A szerző valószínűnek tartja, hogy a finnben a szóvégi *k* és egyéb szóvégző mássalhangzók eltűnésének módját a limitális hangsorok kiküszöbölésére való törekvéssel lehet magyarázni. A jelenséget a finn nyelvjárásokon mutatja be.

LAURI HAKULINEN: Vanhan kirjasuomen uskonnolliset ja juridiset termit *luhdata*, *luhtia* [A régi finn irodalmi nyelv vallási és jogi kifejezései: *luhdata*, *luhtia*] (233—236). Pótlás a 236. laphoz a 332. lapon.

Agricolánál a *luhdata* jelentése 'gyanúsítást visszautasítani, védekezni'. XVI—XVII. sz.-i svédről finnré való fordítások alapján a szerző a 'tisztítani' jelentést tartja elsődlegesnek. A szavak a finnbe a svédből kerültek.

LAURI HAKULINEN: Pari murteidemme ruotsalaislainaa [Két svéd jövevényszó nyelvjárásainkban] (238—241).

A szerző a *terjo* 'a magától keletkezett lék a tenger jegén' és a *nuuwata*, *nuuda* 'kíván, óhajt' jelentésű szavakkal foglalkozik.

KNUT BERGSLAND: Suomen *hiisi* [A finn *hiisi* 'ördög'] (242—248).

A *hiisi* és a *hiippa* 'püspöksüveg; dancing feast; forest spirit stb.' szavakat a lapp alapján egy **sei-* töből eredezteti és a mordvin *tšije-ms* 'run' igével veti egybe. A kérdés teljes megoldása az etnológia feladata.

ERIK WAHLBERG: Aänteidén kesto Ruotsin Ylitornion suomalaismurteessa [A hangok kvantitása a svédországi Ylitornio finn nyelvjárásában] (249—259).

A szerző megkülönböztet objektív és szubjektív kvantitást. A magánhangzók szerinte lehetnek túlrövidek, rövidék, félhosszúak, hosszúak és túlhosszúak. A mássalhangzók nál a túlrövid fok nincs meg.

BÉLA GUNDA: Unkarilaisten käyttämiä suomalais-ugrilaiselta ajalta peräisin olevia linnunansoja [Magyaroktól használt finnugor korból származó madárcsapdák] (260—270).

A kőralakban a fák köré állított ágásra erősített különböző vékony ágakból font madárcsapda, amelyet Erdélyben használnak, megtalálható az észak-eurázsiai (rokon) népeknél is.

ANNA-MARIA REINILÄ: Kansanomaisen kättilön nimityksiä [A bába népi elnevezései] (272—287).

A bába sokféle finn népi elnevezését keletkezésük kora, elterjedtségük, eredetük stb. szerint vizsgálja. Az elnevezések a bába tevékenységének egy-egy mozzanatára, a bába korára stb. utalnak.

ROBERT T. HARMS: Huomioita suomen numeruksesta [Észrevételek a finn nyelv-tani számkategóriáról] (289—291).

A szerző elveti a finnben az egyes és többes szám szembenállását. A szinguláris—plurális opozíció elkerülésével olyan finn nyelv-tani elmélet válik lehetségessé, amelynek segítségével következetesebb magyarázatot lehet adni a finn nyelvi állapot megvilágítására. A *t* accusativusnak a plurális jelből való fejlődése is a szinguláris—plurális opozíció egyik ellenérve. Az ősfinnugorban sem volt valószínűleg egyes szám—többes szám szembenállás, nem volt közös jele a többes számnak.

Keskustelua [Vita]. AARNI PENTTILÄ: Suomen ns. infinitiivien asema kieliopissa [Az u. n. infinitivusok helye a finn nyelv-tanban] (293—297). A szerző Paavo Sironak (Sananjalka 6.) Infinitiivin asema suomen kieliopissa [Az infinitivus helye a finn nyelv-tanban] c. cikkével vitázik részletekbe menő megokolással a modern amerikai nyelvészeti irodalomra támaszkodva. PAAVO SIRO: Infinitiivin asemasta vielä kerran [Még egyszer az infinitivus helyéről] (297—298). Több részletkérdésben válaszol A. Penttilének.

A Katsauksia [Szemle] rovatban VIILJO NISSILÄ emlékezik meg az elhunyt Juho Arvo Lopperi névtudománnyal foglalkozó filozófiai doktrorról (299—301); ERKKI IRKONEN Björn Collinder 70. születésnapjáról (301—303); MATTI KLINGE: Kuvaus Suomalaisen Kirjallisuuden Seurasta v. 1840 [Leírás a finn irodalmi társaságról 1840-ben] címmel

ír (303–307); PEKKA UUSIVIRTA: Dialectus Halikoënsis (307–309); RISTO VALPAS: Suomenkielen julistus vuodelta 1700 [Finn nyelvű kiáltvány 1700-ból] (309–310).

A Kirjallisuutta [Irodalom] rovatban a következő ismertetéseket találjuk: PERTTI VIRTARANTA: Terho Itkonen, Proto-Finnic Final Consonants. Their History in the Finnic Languages with Particular Reference to the Finnish Dialects. I: 1. Introduction. The History of *-k* in Finnish (311–316); T. I. ITKONEN: Niilo Valonen, Zur Geschichte der finnischen Wohnstuben (316–318); AIMO TURUNEN: Pertti Virtaranta, Lyydiläisiä tekstejä I–III. [Lúd szövegek I–III.] (319–322); BÉLA GUNDA: Toivo Vuorela, Kansatieteen sanasto.² [Etnográfiai szójegyzék.²] (322–323); MIKKO KORHONEN: Telegdi Zsigmond, Altalános nyelvészeti tanulmányok I. (324–325); J. FARAGÓ: Büky Béla, A fővárosi keresztnevéadás hatóerői (325–326); S. HNEN: M. K. Azadovski, Istorija russkoj folkloristiki II., A. P. Jevgeneva, Otšerki po jazyku russkoj usnoj poëzú v zapisjali XVII–XX. vv., E. M. Meletinski, Proishozhdenije geróitšeskogo éposa. Rannie formy i arhaitšeskie pamjatniki, B. N. Putilov, Russkij istoriko – pesennyj folklor XIII–XVI vekov, D. M. Balasova, Narodnye ballady (326–327); S. HNEN: A. Vyšniauskaitė, Lietuviu etnografijos bruožai (328); A. P. LÄ, Erik Wellander, Språk och språkvård. Ett urval artiklar i Svenska Dagbladet [Nyelv és nyelvművelés. Válogatott cikkek a Svenska Dagbladet c. újságból (1928–1963)] (328–329).

A Kielemme käytántö [Nyelvtink használata] c. rovatban: E. A. SAARIMAA: Kirjoittamisen alkuhankaluus [A fogalmazás kezdeti nehézsége] (330–331).

LORÁND BENKŐ: Huomioita unkarin kielen sanaston alkuperästä [Megjegyzések a magyar szókészlet eredetéről] (333–342).

A szerző szókészletünk finnugor és jövevény rétegeit elemzi. Bemutatja a szókincsünk nagy többségét képező belső keletkezésű szavak egyes típusait. Megemlíti a nyelvújítás alkotásait is.

EVA LINDÉN: Aiheetonta agenttirakenteen käyttöä suomen kirjakielessä [Az agensszerkezet helytelen használata a finn irodalmi nyelvben] (344–353).

A szerző főként az újságok nyelvében tanulmányozza a *-ma*, *-mä* végű igenév helytelen használatát. A szerkezet alkalmazása főként svéd hatáson alapszik. A legtöbb-szor bőbeszédű mondatok helyett megadja a finneset is.

VEIKKO RUOPPILA: Itäisiä piirteitä ensimmäisen lainsuomennoksen Nordströmin koodeksissa [Az első finn törvényfordítás keleti nyelvjárási vonásai a Nordström kódexben] (355–362).

A Martti stockholmi lelkész által a XVI. sz. negyvenes éveiben finre fordított svéd törvényszöveg fennmaradt – többek között – a XVII. sz. harmincas éveiben készült másolatban, a Nordström kódexben. Ennek hangtani, alaktani és szókészleti vizsgálata alapján a másolat írójának nyelvjárást Viipuri (Viborg) környékére helyezi a szerző annak alapján, hogy az 1900-as évek elején ott hasonló nyelvjárást beszéltek.

T. I. ITKONEN: Lappalaisia **o*-ja **oi*- loppuisia henkilönimä [Lapp **o*- és **oi*-végű személynévek] (363–365).

A finn és az orosz lappok **o*- és **oi*-végű személynéveit már az 1500-as években keletkezett adóösszeírásokban megtaláljuk. Ekkor még nem voltak családnevek. A finn lappoknál a XVIII. sz. közepe táján alakultak csak ki. – Az *oi*-végű személynéveknek nincs kicsinyítő jelentése, amilyen eredetileg a megfelelő finn-karjalai neveknek volt.

Szemle. PENTTI SUOTKARI: Murteenauhoittajien koulutusta kesäyliopistoissa 1962–1964 [Magnós nyelvjárásgyűjtők képzése a nyári egyetemeken 1962–1964] (366–371).

1962-ben a vaasai, 1963-ban az oului, 1964-ben a lappeenranta nyári egyetemen folyt a részben ösztöndíjas nyelvjárásgyűjtők képzése Pertti Virtaranta helsinki egyetemi tanár vezetésével. A „magnetofonnal gyűjtők”, – ezt jelenti a *nauhoittaja* – az ötnapos kiképzés alatt megismerkednek a nyelvjárások jellegzetességeivel, a kérdéses módszerrel, a magnetofon technikájával. Rögtön gyűjtenek is a közös kirándulásokon. Az eredményt közösen beszélük meg. Az anyagot a helsinki egyetemen levő magnóarchívum őrzi.

MATTI KLINGE: Ensimmäiset kirjalliset tiedot Halikon murteesta [Az első irodalmi feljegyzések Haliko nyelvjárásáról] (371).

A halikoi nyelvjárásról 1815-ben megjelent értekezés szerzője Pekka Uusivirtával (Vir. 1964: 307–309) ellentétben nem Benedictus Jacobus Ignatius halikoi lelkész, hanem azonos nevű fia.

A Kirjallisuutta [Irodalom] rovatban a következő ismertetéseket találjuk: JAAKKO SIVULA: Kai Laitinen, Matti Suurpää; Tuomas Anhava, Bo Carpelan, Eino Kauppinen, Eino S. Repo: Suomen kirjallisuuden antologia I–II [A finn irodalom antológiája]. I. Kirjoittamaton kirjallisuus, Ruotsin vallan aika [I. Az írásbeliség előtti irodalom, a svéd uralom ideje.] II. Ihanteiden aikakausi [II. Az idealizmus kora] (372–376); VIILJO NIS-

SILÄ: Erik Wahlberg, Finska ortnamn i norra Sverige. Förberedande studier med introduktion till utforskningen av ortnamnen i Torne älvdal med angränsande områden [Finn helynevek Észak-Svédországban. Előzetes tanulmányok bevezetéssel a Tornio folyó völgye és vidéke helyneveinek a kutatásához] (377—381); MAIJA-LIISA POHJA: John E. Roos, Ala-Satakunnan tuomiokirja 1550—1552. Suomen vanhimmat tuomiokirjat II. [Alsó-Satakunta törvénykönyve 1550—1552. Finnország legrégebb törvénykönyvei II.] (381—384); MARJA REKOLA: Pirkko-Liisa Rausmaa, Hiidestä kosinta. Vertaileva runotutkimus [Ördögből — völgyégy. Összehasonlító verstanulmány] (384—386); ERIC V. HERTZEN: M. Kuusinen, V. Ollikainen, Venäläis-suomalainen sanakirja [Orosz—finn szótár] (386—388); OLAVI NUUTINEN: Nonaginta. Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks 27. juunil 1963. [Johannes Voldemar Veski 90. születésnapjára, 1963. június 27] (389—391); S. HNEN: V. K. Bandartšyk, Gistoryja belaruskaj etnagrafii XIX st. (391—392); I. KTI: Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek (392—393); R. P.: Antti Sovijärvi, Suomen kielen äännekuvasto [A finn hangok röntgenogramjai] (394—396).

A Kielemme käytäntö [Nyelvünk használata] c. rovatban a következő cikkeket találjuk: OSMO IKOLA: Numeraalien oikeakielisyyksysymyksiä [A számok nyelvhelyességi kérdései] (397—399); PAAVO PULKKINEN: Epääsiallista verratuna-rakenteen käytöä [A verratuna (összehasonlító) alak helytelen használata] (399—400).

K. SAL ÉVA

Gyula Décsy: Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft

Wiesbaden. 1965. 251 l.

A finnugor tudományok magyar művelői a múltban úgynevezett világnyelven írott összefoglaló mű megjelenítése útján nem segítették elő a finnugor népek történetének, nyelvének, művelődésének és népköltészetének a megismerését, noha ezzel nagy szolgálatot tehetek volna a nemzetközi tudományosságnak. A jelzett célra több tekintetben alkalmas lett volna ZSIRAI MIKLÓS Finnugor rokonságunk című műve (1937), ha megjelenhetett volna idegen nyelven. Hogy ez nem történt meg, abban a leltűnt polgári korszak súlyos mulasztását kell látnunk.

DÉCSY GYULA könyve a finnugor népek és nyelvek több szempontú megismertetését tűzi ki céljául, s minthogy ezt olyan nyelven teszi, amely a magyarnál sokkal szélesebb körben ismert, részben pótolja azt a hiányt, amely a fent érintett körülmény miatt régóta érezhető volt a nemzetközi tudományos világban. Művében a szerző — amint az előszóban jelzi — a finnugor nyelvtudomány egész területét kívánja felölelni. Könyvét nem a szaktudósok szűk körének szánja. Egyrészt gyakorlati jellegű segédesszöveget akar adni a finnugrisztikával foglalkozó egyetemi hallgatóknak, másrészt tájékoztatót a finnugrisztikával érintkező szaktudományok művelőinek a kezébe. Könyve ZSIRAI MIKLÓS munkájától egyebek közt abban különbözik — s ez éppen magyar szempontból lényeges —, hogy nem csak a magyarral rokon finnugor nyelvekről, hanem a magyar nyelvről is tájékoztatja az olvasókat.

Az első főrészt a bevezető fejezetek alkotják. Ezek a finnugor nyelvtudomány tárgyával és történetével, a finnugor nyelvek kutatásával és tanulmányozásuk segéd-eszközeivel foglalkoznak. A második főrész az egyes finnugor nyelveket mutatja be. Ismerteti földrajzi elterjedtségüket, a finnugor nyelveket beszélő népek történetét, az egyes nyelvek emlékeit, illetőleg írásbeliségének történetét, nyelvújzásait és fejlődésének fő vonásait. A harmadik főrészben a finnugor nyelvek kialakulásához vezető utat. A negyedik főrészben az úgynevezett finnugor őshaza problémáit tárgyalja, az ötödikben pedig a finnugor nyelvcsaládnak más nyelvcsaládokkal való, vélt, illetve valóságos kapcsolatait fejtegeti. A két melléklet közül az egyik a finnugor és a szamojéd népeveket foglalja magában, a másik pedig tartalmilag azonos szöveget közöl valamennyi mai finnugor nyelven. A könyvet névmutató zárja be.

Ha a tárgyuk szerint ismertett főfejezetek sorrendjére fordítjuk figyelmünket, feltűnik, hogy Décsy könyvében ez a többé-kevésbé a fordítottja annak, amelyet a Finnugor Rokonságunkból ismerünk. ZSIRAI a történeti szempontot alkalmazza akkor, amikor a finnugor őshaza és őskor problémái felől halad a finnugor népek mai viszonyainak a bemutatása felé. Décsyt viszont alighanem a didaktikai szempont vezérli, amikor a viszonylag ismertebb máttól halad a kevésbé ismert múlt felé. ZSIRAI eljárása logikus,

de nem találhatunk semmi kivétlnivalót Décsy eljárásában sem, hiszen a kisebb finnugor népek a nagyvilágban annyira ismeretlenek, hogy közös múltjuk problémái aligha igényelhetnek érdeklődést addig, amíg a tőlük távolálló olvasó pusztán létük kérdéseit és mai viszonyaikat illetően nem tájékozódott.

Az egyes nyelveket tárgyaló fejezeteken belül a nyelvterületet és a nyelvjárásokat bemutató, valamint a nyelvet beszélő népek történetét ismertető szakaszok tárgyukat tekintve régi ismerőseink a Finnugor Rokonságunkból. Ezzel szemben jelentős többletet nyújtanak Décsy könyvében az egyes népek irodalmi nyelvét, illetőleg írásbeliségét részletesen tárgyaló részek, úgyszintén a kérdéses nyelvek fejlődésének vázlatos rajzai. Különösen a kis finnugor népek irodalmi nyelvei rövid múltjuk ellenére annyi változáson mentek keresztül, hogy ezek számontartása — például az osztják nyelv esetében — még a szakember számára sem könnyű feladat. Ami pedig a finnugor nyelvek történetét tartalmazó fejezeteket illeti, ezek Décsy munkáját ZSIRAI könyvével szemben határozottan nyelvészetibb jellegűvé teszik. De nem csupán régi problémák részletesebb tárgyalása, hanem némely újabbban tisztázott, illetve felvetett kérdés számbavetele is kitünteti Décsy összefoglalását. Igazolással elég ilyen fejezeteimre utalunk: „Zur Frage des Ingrischen und Ingermanländischen” (a finn nyelvről szóló fejezetben), „Das Altsyrjänische”, „Zur Frage des Proto-Baschkirischen” (a kihalt finnugor népekről és nyelvekről szóló fejezetben).

Látva Décsy könyvének gazdag és változatos tartalmát, felmerül az a kérdés, hogy a szerző honnan veszi, mire alapozza megállapításait. E kérdés felvetése annál inkább jogosult, mert hiszen Décsy Gyula a finnugor nyelvek kutatójaként viszonylag rövid idő óta ismert. A felvetett kérdésre az egyes szakaszok után elhelyezett bibliográfia ad választ. A finnugor népek történetével foglalkozó fejezetekben a szerző nagymértékben értékesítette ZSIRAI könyvének megfelelő fejezeteit, egyébként pedig dicséretre méltó ügybuzgósággal felkutatva a különféle tárgykörökre vonatkozó összefoglalásokat, és első-sorban ezeknek a megállapításait aknázza ki. Emellett jócskán akadnak olyan részek, amelyeknek monográfiákban meg kisebb cikkekben publikált eredmények alkotják az alapját. Számos kérdésben találkozunk a szerző önálló állásfoglalásával Ennek sok esetben az a magyarázata, hogy a szerző otthonosan mozog a szlavisztikában, gazdag ismeretei vannak az indoeurópai nyelvészet egész köréből, s így kívülről nézve bizonyos problémákat nemegyszer másképp lát, mint egy-egy olyan finnugor nyelvész, akinek az ismeretei esetleg csupán egy-két finnugor nyelvre korlátozódtak, s aki a finnugrisztikánál módszertani tekintetben általában fejlettebb indoeurópai nyelvészet metodikájában sem volt eléggé járatos.

A könyvében idézett finnugor szavak hangjainak a jelölésére a szerző nem a tudományos célok szolgálatára teremtett úgynevezett Setälä-féle hangjelölési rendszert használja, hanem többé-kevésbé önálló utakon jár. Nyilván úgy vélekedik, mint előtte többen mások is: a finnugor szavakat abban a formában, amelyben őket finn kutatók feljegyezték, másutt, mint a szorosabb értelemben vett szakirodalomban, nem lehet szerepeltetni. Bizonyára idegenkedik a finn- és magyarországi nyomdákon kívül másutt alig vagy egyáltalában nem használatos betűk és jelek alkalmazásától is. Így végül olyan megoldást választ, amely alapelveit tekintve egyezik a Collinder-féle megoldással, tőle mégis számos részletében eltér. Ennek az a következménye, hogy könyvében nem egy finnugor szót minden eddigőtől különböző írott formában találunk meg. A finnugor szók leírásában mutatkozó ezen tarkaság azzal a veszéllyel jár, hogy a szók szakkörökön kívül rövidesen senki sem fogja biztosan tudni, hogy az a szó, amelyet majd innen, majd onnan, majd ilyen, majd amolyan írott formában átvéve maga előtt lát, valójában hogyan hangzik.

Rátérve Décsy egyes megállapításaira jócskán akadnak köztük vitatható állítások is. Ha tekintetbe vesszük Décsy könyvének terjedelmét és a benne tárgyalt kérdések sokrétűségét, ezt szinte természetesnek mondhatjuk. A következőkben megjegyzéseimet jórészt abban a sorrendben teszem meg, amelyben elem kerültek, nem pedig fontosságuk szerint.

Nem szerencsés eljárás a finn-permi nyelvesoportot finn és permi csoportra osztani, különösen akkor nem, ha a finn csoporthoz — a szó tágabb értelmében is — csupán a balti finn nyelveket és a lapot számítjuk (7. l.). Ha így járunk el, akkor az olvasó a volgai finnugor nyelveket nem tudja hova tenni. — A tavdai vogulok létszáma (20., 25. l.) ma már meg sem közelíti a százat (vö. KÁLMÁN, Chrestomathia Vogulica 10). — Kételkedem benne, hogy a finn nyelvben Inkeri lakosait az „*inkeroit*” névvel szokták volna illetni (vö. 45. l.). Én csak az *inkeroiset* és az *inkerikot* nevet ismerem. — Igaz, hogy a vótok száma ma már ötszázal alul van (57. l.), szolgálhatunk azonban ennél pontosabb adattal is: MAGISTE írja 1959-ben megjelent vót szöveggyűjteménye előszavában (SUST.

118: 12), hogy a vót nyelvet ma már csak körülbelül húsz ember beszéli. (A vótok jelenéről bővebben ARISTE: Vir. 1957: 23).

Az észttben nem helyes a l t a l á b a n a szövegi rövid magánhangzók lekopásáról beszélni (72. l.), minthogy kéttagú szavakban ez csak akkor történt meg, ha a megelőző szótag hosszú volt. — A magánhangzók eltérése miatt kételkedve olvasom, hogy az észtt *kult* 'Eber' szó a svéd *galt* átvétele lenne (74. l.). Igaz, hogy SAARESTE 1932-ben megjelent „Die estnische Sprache” című könyvében még ezt írja, de ARISTE 1933-ban kiadott „Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles” című monográfiájában ezt a származtatást már nem találom, s a *kult* szót nem említi az észtt nyelv svéd jövevényszavai közt SAARESTE sem 1952-ben napvilágot látott „Kaunis emakeel” című művében. — Az észtt *parv* 'Fähre' aligha átvétele az orosz *poróm* szónak (74. l.) (az előbbiről l. SKES. III, 498 a fi. *parvi* címszó alatt). — Alighanem valami félreértés történt az észtt *nautima* 'sich ergötzen, geniessen' szó körül (74. l.). Szerintem ez nem választható el a finn *nauttia* 'geniessen' szótól, s ez viszont germán eredetű (l. SKES. II, 370). A lett *nauda* 'Geld' szó átvétele nem az észtt *nautima* ige, hanem a *naud* 'Geld' szó (vö. SAARESTE, Kaunis emakeel 60). — A szerző szerint a két mordvin fődialektus legfontosabb sajátosságai közé tartozik, hogy a moksa *š*-nek az erzében *s* felel meg. Példát csak egyet említ: M. *šäpe* 'Galle' ~ E. *sepe* ua. (100. l.). Ez az állítás azonban téves. A finnugor **s*-nek mindkét mordvin főnyelvjárásban *s*, a finnugor **š*-nek pedig *š* a szabályos folytatója (l. NYH.⁷ 26—7; LAKÓ, MHFE. 23—5). Tény azonban az, hogy a moksa-mordvinban bizonyos feltételek mellett történt másodlagos jésülés, s ennek következtében ma már számos szóban E. *s* ~ M. *š*-megfelelés van. Ez a megfelelés különösen gyakori azokban a mordvin szavakban, amelyek erzä változatában úgynevezett középső magánhangzó („mittlerer Vokal”), moksa változatában azonban *e* (egyes nyelvjárásokban *ä*), illetőleg *i* van. Ennek az a magyarázata, hogy az erzä középső magánhangzók (*i*, *e*, *ä*) az *i*-val, *e*-vel, illetőleg *ä*-vel jelölt hangoknál valamivel hátrább képzett hangok (l. PAASONEN, ML. 5; s-Laute 3), s ezek előtt a palatalis magánhangzók előtt egyébként általános jésülés (l. ML. 48) elmaradt, viszont az erzä hangoknak megfelelő moksa *i*, *e*, *ä* előtt a jésülés szabályszerűen bekövetkezett. A mondottak igazolására álljanak itt a következő példák: E. *sed*, *säid* ~ M. *šed* 'Brücke'; E. *šäh*, *šäh* 'blau' ~ M. *šehäm* ua.; E. *šer* ~ M. *šer* 'Höhe'; E. *šefa* ~ M. *šefe* 'Eichel'; E. *šerädeäms* ~ M. *šerädeäms* 'krank sein'; E. *šelme* ~ M. *šelmä* 'still, ruhig'; E. *šäjäems* ~ M. *ševäms* 'verzehren, aufessen'; E. *ših* ~ M. *ših* 'sie' stb. (vö. PAASONEN, s-Laute 3). Az persze igaz, hogy a moksaan egyébként, eddig magyarázatlan jésülésnek is vannak példái, s E. *s* ~ M. *š*-megfeleléssel szörványosan ezen esetekben is találkozunk.

A 153. lapon a szerző ezt írja: „Auf Grund gewisser indogermanischer Analogien nahm man früher an, die Auflösung der finnisch-ugrischen Grundsprache sei etwa um die gleiche Zeit erfolgt, wie die der indogermanischen.” Ezen állítással kapcsolatban csupán SZINNYEI Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft-jának első kiadására történik hivatkozás, mégpedig a 18. lapon. A jelzett helyen azonban ilyen nyilatkozatot nem találunk. SZINNYEI ezen mondatának: „Die Verwandtschaftsverhältnisse der finnisch-ugrischen Sprachen können ungefähr denen der indogermanischen Sprachfamilien [!] gleichgestellt werden” nem az a jelentése, mint amelyet DÉCSY tulajdonít neki.

Azt a képet, amelyet a szerző a finnugor alapnyelv vokalizmusáról ad (155—6. l.), hiányosnak és helytelennek tartom. STEINITZ magánhangzóelméletét, elsősorban az alapnyelvi redukált magánhangzókra vonatkozó feltevését elutasítja, és a magánhangzóállomány rekonstruálásában inkább ERKKI ITKONENNEL egyezik meg, ugyanakkor nem szól azonban arról, hogy véleménye szerint az alapnyelvi magánhangzók (*u*, *o*, *a*, *i*, *e* és *ä*) előfordultak-e hosszú kvantitásfokon is, avagy nem. Pedig ez a kérdés az alapnyelvi vokalizmus kulcskérdései közé tartozik. Ha elutasítjuk a redukált magánhangzók alapnyelviségét, akkor — hosszú magánhangzók felvétele nélkül — a finnugor nyelvek magánhangzóviszonyait nem tudjuk kielégítően magyarázni.

Noha a szerző nem nyilatkozik a kvantitás kérdéséről, hallgatólagosan mégis állást foglal benne. Ez azon alapnyelvi szőrekonstrukciókból tűnik ki, amelyekkel az alapnyelv hangtanáról szóló fejezet előtt és után találkozunk. Például a finn *suoni*, a magyar *in* stb. alapnyelvi alakját **sone*-nak rekonstruálja (117. l.), ez pedig alighanem egyértelmű a tagadásával annak, hogy a finnugor alapnyelvben hosszú magánhangzók is voltak. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy ha a finnugor alapnyelvre nem teszünk fel hosszú magánhangzókat is, akkor megmagyarázatlan marad az ősfinn hosszú magánhangzók keletkezése. Viszont a hosszú magánhangzók felvételét támogatja az a körülmény, hogy ezeknek a megváltást ERKKI ITKONEN legalábbis a finn-permi korig visszamenően igazolta (vö. E. ITKONEN: UAJb. XXXIV [1962], 196). Néhány alapnyelvi hosszú magánhangzó felvétele mellett foglal állást COLLINDER is (CompGr. 150; Introduction till de uraliska språken 123—31).

Nem fogadható el a szerzőnek az a nézete sem, mely szerint a finnugor alapnyelven nem lett volna *ü* hang (155. l.) s hogy a balti finn nyelvek fonémarendszerében az *ü* korábbi *i*-ből, illetőleg *e*-ből keletkezett volna, például fi. *ylös* < **iles* (203), *yhden* (Gen. Sg. zu *yksi* 'eins') < **ekten* (204), lív *ikš* 'eins' (< *üksi* < **ekte*) (210). Décsy ezen példáiban a finn *ü*-nek *i*-ből, illetőleg *e*-ből való származtatását semmi sem támogatja. Annál többet mond viszont az a körülmény, hogy a finn *ü*-nek több biztos esetben a vogul nyelv régies tavadai nyelvjárásában is *ü* (*ü*) felel meg, például fi. *kylä* 'Dorf' ~ vog. T. *kül*; fi. *kynsi* 'Nagel, Kralle' ~ vog. T. *küns*; fi. *kyteä* 'ohne Flamme brennen' ~ vog. T. *küş*; fi. *syksy* 'Herbst' ~ vog. T. *tüks*; fi. *sykkeä* 'spucken' ~ vog. T. *sütk*; fi. *sysi* 'Kohle' ~ vog. T. *süli*. Egyébként alapnyelvi **ü* hangot nem csupán ITRONEN és COLLINDER tesz fel, hanem — épp az idézett etimológiák alapján — TORVONEN is (l. FUF. XXIX, 166). E. ITRONEN pedig nem csupán a Décsytól idézett helyen, hanem másutt és részletesebb megokolással is állást foglalt finnugor **ü* feltevése mellett (l. FUF. XXXI, 256). A cseremisiz és a permi vokalizmusról írt tanulmányában (i. h.) azt is igazolta, hogy az előcseremisiz **ü*-nek jónéhány biztos esetben az őscseremiszben más folytatási voltak, mint az előcseremisiz **i*-nek (i. h. 255), s az előpermi **ü*-nek ugyan-csak más folytatásai voltak az őspermiben, mint az előpermi **i*-nek (i. h. 326—7. l.). Fgr. **ü*-vel számol a magyar hangtörténet is, vö. BÁRCZI, Hangtört. 2 34—5. Mindezeket figyelembe véve, én nem kételkedem abban, hogy az *ü* hang a finnugor alapnyelv hangállományába is beletartozott. Ami pedig a Décsytól idézett finn *ylös* *ü*-jét illeti, ennek a régisége alighanem vitán felül áll. Hiszen több rokon nyelvi megfelelője: zürjén *vil* 'Oberraum, das Obere', votják *vil*, *vil* 'Oberfläche' stb. határozottan eredeti szókezdő **β*-re, illetőleg **v*-re utal, ennek a lekopását pedig csak labialis magánhangzó előtt képzelhetjük el.

A 157. lapon a szerző **l* alapnyelvi ablativusragot rekonstruál. Nem tudom, hogy ezt a feltevést mire alapozza. Annyi bizonyos, hogy ebből a finn-volgai nyelvek ősi ablativusragját nem vezethetjük le. — A 163. lapon a magyar *lé* esetleges megfelelőjéért kérdőjellel a zürjén *lem* 'Leim, Schleim' szót említi. Helyesebb lett volna a (WIED.) I. *lem* 'Suppe', (WICHM.—UOR.) U. *lem* 'студень, Gallerte, Gelee' szót idézni (vö. UOTILA: FUF. XXVI, 164; SKES. II, 290).

A 180. lapon a szerző néhány olyan obi-ugor szót sorol fel, melyeknek szerinte nincs megfelelőjük a többi finnugor nyelvben. Az itt említett vogul *lak* 'dicht' és osztják *lök* ua. azonban nem tartozik ide. Votják nyelvi megfelelőjükről l. TORVONEN: FUF. XX, 62.

A fi. *ulos* s ragjának a zürjén *-s* elativusraggal való egybevetése (181. l.) a funkció eltérése miatt lehetetlen. — Nem értem, hogy a finn-permi tagadó ige alapalakját („Grundform”) miért rekonstruálja a szerző **epä* ~ **opa* alakúnak, hiszen a finn **epä* *-pä* eleme már képző, s kétségtelenül azonos a *-pa*, *-pä* igenévképzővel (l. SKES. I, 40). — Azok között a permi szavak között, amelyeknek nincs megfelelőjük a többi finnugor nyelvben, s ugyanakkor nem is jövevényszavak, említi a szerző a zürjén *dor* 'Rand, Seite' ~ votják *dur* ua. szót is (185. l.). Ennek a valószínű megfelelőjéről l. azonban WICHMANN: FUF. XVI, 188 és UOTILA, SyrjChr. 69 (a votják szóról másképp STEINITZ, FgrVok. 129).

A 186. lapon egy, nála *ö*-vel jelölt hangról nyilatkozik a szerző. Szerinte a zürjén *ö* illabialis hang (bizonyára *ɛ*), a votják *ö* pedig gyengén labializált, s annak a véleményének ad kifejezést, hogy ez a különbség a két nyelvet egymástól elválasztó sajátosságok közül a legfontosabbak közé tartozik. Az *ö* azonban a votják nyelvjárás többtségében ismeretlen hang, s ezért a fenti különbséget én nem helyezném annyira előtérbe.

Az accusativus *-m* ragját finn-permi korinak (188. l.), a többes szám *-t* ragját az alapnyelv felbomlása után keletkezett finn-volgai, illetőleg obi-ugor újításnak tartja a szerző (158., 179. és 189. l.). Elválasztja a volgai nyelvek *-s*, illetőleg *-š* múltidő-jelét is az obi-ugor nyelvek *-s* múltidő-jelétől (190. l.).

Décsy ezen nézeteit nem tudom elfogadni. *-m* accusativus rag van több vogul nyelvjárásban is, s mind ez, mind pedig az utóbb említett két formans megvan mind a finnugorság nyugati, mind pedig keleti ágában (egy vagy több nyelvben). Nem tartom valószínűnek, hogy hangalak szempontjából azonos, illetőleg etimológiailag azonosítható formansok egymástól függetlenül jutottak volna azonos funkcióhoz. Viszont sok példát ismerünk arra, hogy valamely régi formans egy nyelvcsalád egy vagy több tagjában a fejlődés folyamán kiveszik a használatból, s helyét új képződmény foglalja el. Ez történhetett az említett alapnyelvi formansok folytatóival is azon nyelvekben, amelyekben nem tudjuk őket kimutatni. Abban persze egyetérthetünk, hogy például a többes szám *-t* jelének a használata korlátozott volt és nem terjedt túl az alapalakon, de emiatt nem kell a *-t* jel alapnyelvi voltát tagadni. Hiszen a *-t* többes jel használata a mai finnben és mord-

vinban is korlátozott, létében azonban ennek ellenére sem kételkedünk. — A lapp intervokális mássalhangzók geminációjáról szóló szakaszban (200. l.) jó lett volna jelezni, hogy ilyen gemináció csak egyes nyelvjárásokban ment végbe. Az a gyanúm, hogy az itt említett *lökkut* 'lieben' igében és a *säkkä* 'Rede' szóban nem is geminációról, hanem egyszerűen betűkettőzésről, azaz hangjelölési sajátyságról van szó (határozottan ezt azért bizonyos eldönteni, mert a kérdéses lapp szavak nyelvjárási hovatartozása nincs jelezve). — A 237. lapon a lapp népnév *sabme* formája másodlagos, gyenge fokú alaknak van minősítve. Itt alighanem tévedés történt. Hiszen a 102. szakaszban (200—1. l.) a lapp *-bm-* ~ *-m-* váltakozás *bm* fokát maga a szerző is erős foknak nevezi.

Befejezésképpen foglalkoznunk kell még a Décsytől rekonstruált (finnugor, ugor stb.) alapnyelvi alakokkal és ezek jelölésének kérdésével. Minthogy a rekonstruált alakok helyességéről vagy helytelenségéről csak jelölésmódjuk ismeretében szólhatunk, először a jelölés kérdését tárgyalom.

Az a benyomásom, hogy a szerző a különféle alapalakok jelölésében éppúgy fonematikus jelölésre törekedett, mint a különféle mai finnugor nyelvek szavainak a jelölésében. Nézetem szerint azonban ez az eljárása nem mondható sikerültnek. A fonematikus jelölés ugyanis nem alkalmas a végbement hangváltozások szemléltetésére, a hangfejlődés mikéntjét, feltételeit illetően bizonytalanságban hagy bennünket, sőt eddigi ismereteinket is csak zavarja.

Hogy a szerző a kikövetkeztetett alakokban is fonematikus jelölésre törekedett, azt olyan alakokból következtetem, mint finn *saan* 'ich komme' < **sakam* (203. l.); *maaksi* 'zum Land' < **makakse* (uo.); *pieni* 'klein' < **pekene* (uo.); *miehet* 'Männer' < **mieset* (204. l.); *annan* 'ich gebe' < **antam* (uo.); *annamme* 'wir geben' < **antakmek* (uo.). Az ilyen kikövetkeztetett alakok nagyon zavarják az olyan olvasókat, akiknek már vannak ismereteik a finn nyelvről. Nem értik egyrészt azt, hogy például a szóbelseji *-k* hang miért annyira hajlamos a kiesésre, amennyire ez Décsy példáiból következik, másrészt csodálkoznak azon, hogy ha megvan ez a tulajdonsága, akkor miért nem esett ki például a *lukee* 'olvas' alakból is. A **mieset* *s*-ének a *h*-ra változása sem fogható fel számukra, hiszen ismerhetik például a *pesä* szót, amelynek az *s*-e változatlanul megvan. Az is furcsa lehet számukra, hogy az **antam* alakból *annan* keletkezett, noha az egyes számú 3. személyű alak ma is *antaa*. Az olvasó tisztábban látna a finn nyelv fejlődésének a kérdéseiben és a hangváltozások lefolyásáról is hűbb képet kapott volna akkor, ha a szerző a kikövetkeztetett alakokban kevésbé egyszerűsített hangjelölést használt volna. Ezt egyébként néhány esetben meg is tette. Például a *pojan* alakot (a *poika* 'Junge' szó accusativusát) **pojjam* alakból, a *takaa* 'von hinten' alakot **takada* alakból (nem pedig **pojkam*, illetőleg **takata* előzményből) származtatja. E tekintetben célszerű lett volna kikövetkeztetesen eljárni.

De nemcsak a szerző hangjelölését kell kifogásolnunk. Kikövetkeztetett alakjai közül sokat egyéb okokból is el kell vetnünk. A magyar *mos* igét és társait természetesen nem vezethetjük le egy uráli **mos* 'waschen' alakból (165. l.). Az uráli alapalak **moške*-nek rekonstruálandó. — A magyar *rak* finnugor előzménye nem lehetett **rak-* (165), hanem **rakk3-*. — A magyar *visz* és megfelelői nem fgr. **vi-* (uo.), hanem legvalószínűbben **vik3-* folytatói. — A magyar *méh* előzménye nem **mekse* (166), hanem **mekše*. — A magyar *hétnek* és obi-ugor megfelelőinek az ugor előzménye nem lehetett **hápät* (171. l.). Ebből sem a vogul *saat* *s*-e, sem pedig az osztják *taapet* *t*-je nem magyarázható meg. — A magyar *ősz* 'Herbst' szó megfelelőjeként közölt vogul *takus* 'ua.' szót nem helyes korábbi **sakus* alakra visszavezetni (163. l.). A szerzőtől idézett *takus* bizonyára a vogul szó felsőolozvai változata. Ebben azonban az *u* kései sarjadékhangot jelöl, mely a szó többi nyelvjárási változatában nincs meg, s következésképp az ősvogul alakban sem volt meg. Amikor a vogul *t*- helyén még valamilyen mássalhangzó állott, akkor az 'ősz' jelentésű szóban még nyoma sem volt az *u*-val jelölt sarjadékhangnak. De egyébként is helyesebb lett volna a szó tavadai *tüks* változatát idézni, tekintettel arra, hogy ez magánhangzó tekintetében közelebb áll a magyar szóhoz, mint az idézett *takus*.

A finn *joki* 'Fluss' előzményét **joka* alakúnak, a *käsi* 'Hand' előzményét **kätä* alakúnak rekonstruálja a szerző (199., ill. 200. l.). Ezek a kikövetkeztetett alakok élesen ellene mondanak a finn szóvégi magánhangzókról és történetükről való eddigi ismereteinknek. — Rejtélyes, hogy a finn *voi* szóban miért tesz fel a szerző eredeti *a-t* (200. l.); a finn szó jelentése persze nem 'Fett', hanem 'Butter'). A finn *jää* 'Eis' előzménye nem **jäkä* (203. l.), hanem **jänä*, sőt még régebbi **jäne*. — Décsy szerint (231. l.) RADANOVICS (RÉDEI) a *chanti* népnevet finnugor **konta* alakra vezeti vissza. Az idézett helyen azonban ilyen kikövetkeztetett *finnugor* alakot nem találtam.

A könyvben tárgyalt etimológiák közül néhányal kapcsolatosan már megtettem megjegyzéseimet. Egypár további megjegyzés itt következik.

A magyar *savanyú* szót hangtani okok miatt nem tekinthetjük a finn *hapan* biztos megfelelőjének (vö. 204. l., ill. SKES. I, 56). — A 210. lapon a szerző olyan lív szavakról ír, amelyek más finnugor nyelvekben ismeretlenek, s ugyanakkor jövevényszó voltak sincs kimutatva. Közéjük sorozza a *ruja* 'krank', meg a *salandõ* 'stehlen' szót is. Az előbbi azonban elválaszthatatlan a finn *ruja*, *rujo* 'Gerümpel; krank' szótól, az utóbbi pedig azonos tőből való a finn *salata* 'verbergen', észt *salata* 'verleugnen' szóval, melynek finnugor etimológiája közismert (vö. KETUNEN, Livisches Wörterbuch 346, 353; PAASONEN, s-Laute 48—9). — A *komi* zürjén népnévről a 234. lapon a következőket olvashatjuk: „Nach SETÄLÄ (JSFOu 30₅: 88 und 103—4) soll dieser Name der Syrjänen in ihrer eigenen Sprache auf das wog. *zum* . . . zurückgehen.” DÉCSY tehát olyan véleményt tulajdonít SETÄLÄNEK, amely szerint a zürjén *komi* a vogul *zum*-ra „megy vissza”, azaz az utóbbinak az átvétele. SETÄLÄ azonban az idézett helyen ilyet nem állít, hanem csupán etimológiai kapcsolatot állapít meg a két szó között.

Hasonló, kisebb-nagyobb jelentőségű kifogást többet is emelhetnének DÉCSY GYULA könyvének egyes megállapításai ellen, ezek azonban aligha változtatnák meg a könyvről szerzett összbemomásunkat. Ahol a szerző jó, korszerű összefoglalásokra támaszkodhatott, ott általában jól oldja meg feladatát: helytálló, világos képet ad az egyes fejezetek tárgyáról. Ahol azonban az egyes finnugor nyelvek beható ismeretére, illetőleg részletkutatások eredményeire kellett volna építenie, ott művében sok a hiba. Könyve azonban a mondottak ellenére is hasznos. A finnugor nyelvek oktatói és a finnugor nyelvészet iránt érdeklődő egyetemi hallgatók egyaránt sok ismeretet meríthetnek belőle.

LAKÓ GYÖRGY

Kálmán Keresztes: Morphemic and Semantic Analysis of the World Families: Finnish ETE- and Hungarian EL- 'fore'

Bloomington—The Hague, 1964. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series, Vol. 41. 101 l.

A szerző egy finnugor eredetű szócsaládot vizsgált két, a finnugorság két ellentétes pólusán elhelyezkedő nyelvben: a finnben és a magyarban, mégpedig — mint előszavában írja — a genetikai szempontok figyelembevételével. A tárgyalt téma jellegének megfelelően a finn nyelvi adatokat a Nykysuomen Sanakirjából, a magyar példákat általában a Magyar Nyelv Értelmező Szótárából merítette. A finn szócsalád elemzésében finn tudása, valamint született finn adatközlők segítettek, a magyar szó tárgyalásában a szerző magyar anyanyelvére támaszkodott.

A tanulmány a címnek megfelelően két nagy egységre oszlik: lexikológiai és szemantikai részre.

A szerző először a két finn alapformát (*ete-* és *etu-*) elemzi, és felsorolja, milyen helyzetekben fordul elő az említett két morféma, majd a belőlük alkotott viszonzyszavakat (*relation-words*) és adverbiumokat tárgyalja. Az *ete-* tő megkaphatja a finn névszóragozás belső és külső helyragjait. Ezek az alakok jelentkezhetnek viszonzóként és határozószóként egyaránt. Ennek a tőnek megvannak a többes számú külső helyhatározó ragos alakjai is egyes számú jelentésben. Az utóbbiak azonban csak adverbiumként fordulhatnak elő. Ebből a tőből középfokú határozószó is képezhető. Az *ete-* tőből alkotott viszonzyszavakat és határozószókat a szerző szemléletes táblázatba foglalja (5). A viszonzyszavak morfológiai elemzése után rátér ezek szintaktikai kapcsolataira: a viszonzyszavak (névutók és előljárók) névszókkal alkotnak szintagmát, általában genitivusszal álló névutók (vagy előljárók), amelyek közvetlenül követik (vagy előzik) főszavukat. Ha a főszó személyes névmás (el is maradhat), a viszonzyszavak is felveszik a megfelelő birtokos személyragokat. A szintaktikai kapcsolatoknak hat fő esetét említi a szerző.

Az *ete-* és *etu-* alapforma rendkívül produktív alapszónak bizonyul a szóképzésben: az előbbi az igék (36 képzett származék közül 14 ige), az utóbbi pedig a névszók képzésében (36 származékból csak 3 ige). A szerző minden egyes szót szegmentál, figyelembe véve az ingadozó alakokat is, majd rendszerbe foglalja a képzett származékokat. A két alapformából alkotott összetételek vizsgálatok kiderül, hogy az *esi*+ általában temporális funkcióra foglaldott le (*esihistoria*, *esisoitto*), — 48 : 10 az *esi*+ javára —, az *etu*+ pedig lokális funkcióra (*etuovi*, *etupyörä*) — 32 : 5 az *etu*+ javára. Az alapformák mellett adverbális alakok is részt vesznek a szóösszetételek alkotó tagjaként participiumok vagy deverbális származékok, ritkán (hivatalos stílusban) igék mellett. A külső helyragos

összetételek általában időt (*edellämäinittu*), a belső helyragos esetek helyet jelölnek (*edessäoleva*).

A magyar szócsalád elemzését is hasonló sorrendben végzi a szerző. A magyarban is két alapformát vesz fel: *el(-)* és *elő(-)*. A finnel ellentétben ezek a morféimák szabadon is előfordulhatnak (*El innen!*). A magyar viszonzyszavak nem azonosak az adverbiumokkal, s határozóragjaik sem produktívak (*előtt, elé*), mint a finnben. Többes számú alakjuk sincs, de vannak középfokú formáik. Szintaktikai kapcsolataik hasonlóak a finnhez azzal a különbséggel, hogy a főszó a magyarban formálisan nominatívus (archaikus nyelven esetleg datívus). A szintaktikai kapcsolatoknak hét formáját sorolja fel a szerző, és szemléletes táblázatban ábrázolja a magyar viszonzószók és adverbiumok rendszerét (27).

A magyarban is nagy a képzett származékok száma (összesen 36; ebből csak 5 ige). Az *elő+* alapformával alkotott igei és névszói összetételek száma is jelentős (ORSZÁGH, Magyar—angol zsebszótár, Bp. 1956., adatai szerint 32, ill. 43). Csaknem minden igehez hozzátehető, s ezekből az igékből kivétel nélkül képezhető névszó. A különböző deverbális névszói összetételek között formális elemzessel tesz különbséget: az *előtanulmány* szót a névszók közé teszi, mert nincs **előtanul* alapszó, az *előfizetés* viszont igei, mert *előfizet* alapszó önállóan is él. A magyarban szintén vannak adverbialis összetételek (*előljár* stb., összesen 50). Mindezeket az összetételeket csupán az különbözteti meg az igekötős összetételektől, hogy mindkét tagjuk önállóan is használható.

A formai elemzést a szerző a két nyelv összehasonlításával fejezi be.

A szemantikai rész bevezetésében általános kérdésekről van szó. Mi a különbség az alakilag azonos viszonzószók és adverbiumok között? — Az adverbialis szó főszóval használva viszonzószó, nélküle adverbium. A viszonzószó közvetlenül vonatkozik „A”-ra (*Talon edessä oli rahi*), adverbium esetében nem (*Edessä oli rahi*). Mi a különbség a ragozott főnév és adverbialis szó között? — Az adverbialis szavak több esetben produktív esetragokat kapnak. Többesik nem fejez ki pluralitást (*esällä*), sem birtokos személyragos alakjuk birtokviszonyt. Az adverbialis szavak jelentése független a névszóragok jelentésétől; melléknévi jelzőt nem kaphatnak.

A szerző foglalkozik még a viszonzyszavak helyével a nyelvtani rendszerben. Ahhoz, hogy egy adverbialis szó viszonzószó legyen, a következő kritériumok szükségesek: 1. a viszonzónak — mint a határozóragoknak is — lokális vagy más viszonyt kell létrehozni A és B között, 2. az A-t főszónak, birtokos személynagnak, esetleg mindkettőnek kell képviselnie, 3. a viszonzószónak közvetlenül kell követnie (vagy megelőznie) a főszót, 4. a főszónak genitívusban vagy partitívusban kell állni a finnben, a magyarban pedig nominatívusban, 5. a viszonzószó nem kaphat melléknévi jelzőt (ez a legfontosabb). A viszonzyszavak grammatikai helyzete ezeknek megfelelően alakul: a) szófaji szempontból lehetnek a névszóknak egy speciális kategóriája; morfémaszerkezetük azonos, b) funkciójuk tekintetében esetragoknak is tekinthetők (esetragokkal cserélhetők fel: *hazugságért* — *hazugság miatt*), c) a viszonzószók egymással is rendszert alkotnak. A szerző szemléletes ábrát közöl a genitívusszal és partitívusszal álló finn névutók rendszeréről (43).

Az általános szemantikai megjegyzések után a szerző meghatározza a 'fore'-kategória alapjelentését: 'az „A” előtt vagy az „A”-nak abban a terében, amely az adott esetben ennek előlő részének értendő' (55). Ezután leírja módszerét, miszerint két kérdéscsoportot szerkesztett angolul, a legkülönbözőbb szituációkat lerajzolta, és ezeket születtet finnekkel értelmeztette.

A finnben nehézséget okoz az adverbialis szavak két sorozatának (a belső és a külső helyragos alakoknak) egzakta használata. A szerző minden adverbialis szóra közül egy-két példát, a kutatás eredményét pedig ábrákkal illusztrálja és pontokba foglalja, majd táblázatban rendszerezi (71). Belső helyragos viszonzószót használunk a finnben, ha „A” áll, külsőt pedig, ha 1. „A” és „B” mozgás közben követi egymást, 2. a viszonzószó minőség belső sorrendet fejez ki. (Ezt felfoghatjuk az 1. absztrakt változatának is.)

A magyar 'fore'-kategória tárgyalása hasonló szempontok szerint történik. Minden egyes adverbialis szóra példákat hoz fel, és összehasonlítja a finnel. A második fejezet záróakkordjaként a szerző szemantikailag veti egybe a két nyelv viszonzó- és adverbiumrendszerét, és megállapítja, hogy néhány speciális eset kivételével a finn és a magyar szócsalád alapjelentése azonos. Különbség csupán abban van, hogy a finnben 4 'fore'-kategória van (statikus *edessä*, szeparatív *edestä*, integratív *eteen* és prolatívuszi *editse* vagy *edestä*), a magyarban pedig csak 3 (statikus *előtt*, szeparatív *elől* és integratív *elé*). A magyarban e kategória polyszemantizmusa a két (külső és belső helyragos) sorozat hiányának tulajdonítható. Végül a finn és a magyar adverbiumok és viszonzyszavak összehasonlító táblázata következik (84).

A mű végén függelékként 14 oldal terjedelemben további finn példákat találunk a 'fore-' kategória használatára, szembeállítva a 'behind-' kategóriával.

Keresztes Kálmán tanulmánya logikus szerkezetével, szemléletességével, a formális nyelvi elemzés és a jelentéstani elemzés szintézisével a szerzőnek a tárgyban való nagyfokú elmélyültségéről tesz tanúságot. A mű érdekes tanulságokkal szolgál a szótani és szójelentéstani vizsgálatok számára. Érdekes és hasznos lenne hasonló jellegű tanulmányt írni olyan szócsaládokról is, amelyek etimológiai megfelelői megtalálhatók minden finnugor, sőt szamojéd nyelvben is.

KERESZTES LÁSZLÓ

Detlef-Eckhard Stoebe: Die alten ostseefinnischen Personennamen im Rahmen eines urfinnischen Namensystems

Hamburg, 1964. Leibniz-Verlag, Nord- und osteuropäische Geschichtsstudien. Band IV. Herausgegeben von Paul Johansen o. ö Professor für hansische und osteuropäische Geschichte an der Universität Hamburg. 181 l. és egy kihajtható tábla.

1. A hamburgi egyetem bölcsészettudományi karán benyújtott, finnugor tárgyú névtudományi disszertáció egy történettudományi sorozat negyedik köteteként jelent meg. Ezen természetesen nincs semmi meglepő, hiszen a névtani kutatásoknak a történettudományi fontossága régóta közismert dolog. Nálunk éppen a történész Horvát István hangsúlyozta már 1821-ben „A 'Magyar Onomasticon' szükségességét (vö. Tud-Gyűjt. 1821. III, 37—70, közelebről 49). A most bemutatásra kerülő munkának is egyik fő eredménye — az előszót író Johansen szerint — történeti vonatkozású: „In einer Beziehung vor allem verspricht die Namenkunde wertvolle Ergebnisse zu fördern, nämlich zur Klärung der Frage nach den frühesten Sätzen der Ostseefinnen. Es scheint bereits jetzt sicher zu sein, daß der Zusammenhalt zwischen den heute weit auseinandergesessenen Stämmen zur Zeit der Namengebung (oder Entstehung des »Namensystems«) ein viel stärkerer gewesen sein muß — das zeigt die Einheitlichkeit der Namen ganz unzweideutig. Man kann also annehmen, daß die Ostseefinnen vor relativ gar nicht so langer Zeit in engstem Kontakt zueinander gestanden haben müssen” (5). Mindazok, akik a keleti-tengeri finn vagy az általános finnugor névtan és korai történet, valamint a nyelvtörténet problémáival foglalkoznak, igen hasznos kézikönyvet vesznek kézbe ezzel a tetzesetős kiállítású kötetel, amelynek tartalmáról a következőkben igyekszem beszámolni.

2. A szerző a bevezetőben (9—14) mindenkéltől azt mondja meg, hogy a „régii keleti-tengeri finn személynevek”-en a finneknak, a karjalaiaknak, az észteknek, a liveknek, a vótoknak és a csúdoknak¹ a kereszténység előtti korból örökölt, ősi személyneveit érti, azt a névanyagot, amely okleveles emlékek alapján állítható össze. Az anyaggyűjtést főképpen kiadott oklevelek (elsősorban paraszti szolgáltatások jegyzékei, adókönyvek, törvényszéki jegyzőkönyvek, lakónyilvántartások stb.) alapján végezte és csak korlátozott mértékben használt fel kiadatlan levéltári anyagot. (A feldolgozott oklevelek XIII—XVI. századiak.) A nevek viselői elsősorban parasztok és szolgák, s ha városi lakosok is szerepelnek az anyagban, azok fuvarosok, kőfaragók, küldöncök, teherhordók. — A helynevekben megörzött régi személyneveket nem sorolta be a névgyűjteménybe, de a feldolgozásban alkalomszerűen helynevekre is utal. (A személynevek és helynevek kapcsolatának problémáira vonatkozóan l. MNy. LVII, 183—94, 325—31.). Nem vette be a gyűjteménybe a keleti-tengeri finnek népköltészetében előforduló, esetleg réginek tekinthető személyneveket sem.

A névgyűjteményben (15—81) az oklevél írásmódja szerint közli a neveket; rövidítéssel jelzi a nyelvi hovatartozást (a rövidítések feloldása 177—81), megadja az adat korát és azt, hogy hol élt a név viselője vagy hol vették jegyzékbe, végül pedig a forrást.

Az adattár után következő fejezetben (82—108) állítja össze a szerző azokat a neveket és névelemeket, amelyek közösek a különböző keleti-tengeri finn népeknél. Ezzel azt kívánja bizonyítani, hogy ezekben a közös nevekben és névelemekben az ősfinn korszakra visszanyúló névrendszer töredékei őrződtek meg.

A bizonyító anyagot három kategóriába sorolja: I. „sicher urfinnisch”, II. „höchstwahrscheinlich urfinnisch”, III. „möglichlicherweise urfinnisch” (82—3). Kritériumai megnyugtatók, és a több-kevesebb valószínűséggel ősfinnnek minősíthető nevek száma (figyel-

¹ A „csúd” névvel jelöli azt a kihalt nyelvjárást, amely a ma is élők közül a vepszéhez állt a legközelebb.

men kívül hagyva a hangtani változatokat) 152. Minthogy ebből 57 csak „esetleg” ősfinn, 95 nevet vizsgál abból a szempontból, hogy milyen is volt tehát ez az adatokból rekonstruálható ősfinn névrendszer.

3. Az ősfinn névrendszer felépítését a harmadik fejezet mutatja be (109—50). Ennek egyes szakaszai alaki és jelentéstani vonatkozásban tárgyalják a neveket; mind-egyik szakaszban utal a szerző a nevek ősfinn voltának ímített valószínűségére fokára.

Először az egytagú és kéttagú személynevek egymáshoz való viszonyát tárgyalja. (Az „eingliedrige Namen” és a „zweigliedrige Namen” műszó nem azonos jelentésű a magyar névtani irodalomban használt „egyelemű nevek”, „két- vagy több elemű nevek” műszóval; egytagú név a Stoecktől vizsgált anyagban például *Ikä, Päivä*, kéttagú név például *Ikäpäivä, Kaukामीeli*.) Az adatok bemutatása után felteszi a kérdést: melyik a régebbi, illetőleg az ősi típus? Megállapítja, hogy szinte értelmetlen vállalkozásnak látszik a két névtípus prioritását kutatni, hiszen az indoeurópai névtanban sem jutottak biztos eredményre ebben a kérdésben, holott összehasonlíthatatlanul nagyobb anyagon, hosszú évek fáradozásaival igyekeztek tisztázni. — Mindenesetre feltűnő, hogy éppen azok a névelemek, amelyek kéttagú nevekben leggyakrabban fordulnak elő, szuffixum nélküli egytagú nevekként nagyon ritkán adatolhatók vagy éppen csak közvetve mutat-
hatók ki.

A hangtani vizsgálat eredményeként a legfeltűnőbb sajátágnak a szóvégi magánhangzók váltakozása látszik: *Ika ~ Ikö ~ Iko, Ilma ~ Ilmo ~ Ilme* stb. Egy másik hangtani sajátág bizonyos ikerítődés nyomai a vizsgált nevekben: *Kauk- ~ Kaukk-, Ik- ~ Ikk-* stb. A harmadik jelenség, amellyel ebben a szakaszban foglalkozik a szerző, a második szótag kiesése a három és négy szótagú nevekben: *Aulem, Awlembi, Aulemme, Aulempe* < **Auwolemi*, illetve **Auwolemme* stb. — Külön szakaszt szentel a szerző a szuffixumoknak: a névgyűjtemény alapján 21 szuffixumot tart számon. A következő szakaszban a szófajok és az összetételei típusok szerint vizsgálja meg a névanyagot, majd az összetett nevek tagjainak váltakozó helyzetéről s végül — az összefoglalás előtt — a nevek jelentéstartalmáról szól. Itt először az egytagú neveket mutatja be szótári rendben, utalva a modern keleti-tengeri finn nyelvek megfelelő közzavaira, azután pedig a kéttagú nevek értelmét kísérli meg meghatározni. Az egytagú nevek jelentéstartalmát aránylag biztosan és egyértelműen meg lehet határozni, viszont a névösszetételeknek mint összetételeknek az értelmet nem minden esetben lehet mai logikánkkal megérteni. Például az *Ikä ~ Ika ~ Iko* név nyilván azonos az *ikä* 'kor, életkor stb.' főnévvel, a *Lempi* név és változatai azonosak a *lempi* 'szeretet' főnévvel. De hogyan értelmezzük az *Ikä-lempi* nevet? Hogyan értelmezzük az *Ikäpäivä*, az *Ikätoivo* stb. neveket? Ez a kérdés egyébként szorosan összefügg azzal, hogy milyenek tartjuk az összetétel két eleme közötti viszonyt (ezzel szerzőnk a 125—30. lapon foglalkozik). — A névadás indítékai alapján két főcsoportba sorolja a neveket: I. *Namen nach Wünschen für das Kind*: a) *Wünsche für den Lebenslauf* (hosszú élet, öröm, boldogság stb.); *Wünsche für die Persönlichkeiten* (szépség, jóság, szeretet, nemes gondolkodás stb.). — II. *Namen nach den Empfindungen der Eltern*. Rámutat azonban arra, hogy ezek csak a legfontosabb motívumok, de korántsem valamennyi. Végezetül emlékeztet arra az ismert tényre, hogy a személynevek jelentéstartalma a különböző népeknél rendkívül hasonló.

A műnek ezt a harmadik fejezetét egy „Resümee und Schlußbemerkungen” című szakasz zárja be (146—50).

4. Befejezésül csupán azt említem meg, hogy szerzőnk a magyar névtani irodalom eredményeit nem ismeri. Valószínűnek tartom, hogy a régi magyar személynévadással foglalkozó irodalom ismerete lett volna olyan tanulságos számára, mint a kínai vagy más, a finnugorságtól távolos népek névadásának ismerete. Legyen szabad itt csupán néhány, a bemutatott mű tárgyával közeli rokonságban levő problémákat vizsgáló tanulmány címét megemlítenem: PAIS DEZSŐ, Régi személyneveink jelentéstana: MNy. XVII, 158—63, XVIII, 26—34, 93—100; BENKŐ LORÁND, A régi magyar személynévadás. Bp., 1949.; BERRÁR JOLÁN, Női neveink 1400-ig: MNyTK. 80. sz.; vö. még Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958. PAIS DEZSŐ közreműködésével szerkesztette MIKESY SÁNDOR. Bp., 1960.

Az ismertetett munka történeti, névtani és nyelvtörténeti jelentőségére már utaltam. Jó volna, ha hasonló tárgyú magyar könyvet volna módomban ismertetni. Névtani tanulmányaink ismét fellendülőben vannak. Eredményeink publikálásában és főképpen a nemzetközi tudományos világgal való közlésében azonban még sok a tennivalónk.

PAPP LÁSZLÓ

O. H. Бадер Древнейшие металлурги Приуралья

Moszkva, 1964. 174 l. + 122 kép.

A finnugor, illetőleg a magyar őstörténet a szovjetföldi kutatások eredményeinek messzemenő tanulmányozása nélkül nem vizsgálható. Bár az utóbbi évtizedben örvendetesen megnőtt azoknak a régészeti munkáknak a száma, amelyek a bennünket leginkább érdeklő területek őskori emlékeit tárgyalják, a Káma és az Oka vidékének bronzkori történetéről mind ez ideig keveset tudunk. BADER új könyve nagymértékben hozzájárul e hiány pótlásához s ezért feltétlenül szükségesnek tartjuk a magyar szakemberek figyelmét felhívni erre a munkára, mely a szeima-turbinóinak nevezett kultúra első monografikus feldolgozása.

1835-ben Turbinó falu mellett, a Galicsi tónál (kosztromai kormányzóság) került elő az a nagy jelentőségű kincslelet, amelynek réz és bronz eszközei között először fordultak elő a később szeima-turbinóinak nevezett fém tárgyak. A kutatók jó ideig nem szenteltek különösebb figyelmet e tárgy típusoknak, hiszen magát a galicsi kincset is csak mintegy félszázad múlva tette közzé J. R. ASPELIN. 1891-ben Sz. I. SZERGEJEV és I. N. GLUSKOV a Permhez közel fekvő, Káma menti Turbinóban kezdte feltárni azt a két temetőt, amely tulajdonképpen kiinduló pontját jelentette a további kutatásoknak.

BADER könyvének első fejezete alapos betekintést nyújt a szeima-turbinói műveltség kutatástörténetébe, mindenütt kiemelve azokat a tényezőket, melyek a kutatást előbbre segítették, tehát szinte lépésről lépésre követhetjük az eredményeket egészen a legújabb időkig.

BADER munkájának legnagyobb részét az emléktanyag közzététele teszi ki. Ha figyelembe vesszük, hogy a máig ismert négy szeima-turbinói típusú temető közül csak az igen kis Gajva torkolati temető feltárása újabb keletű (a szerző 1949–1950-es ásatása), a rendkívül gondos anyagközlést a könyv egyik nagy értékének kell tartanunk.

A leletanyag zöme az ún. első turbinói temetőből származik, ahol 1924-től rendszeres feltáró munka folyt. Az ásatásokat A. V. SMIDT, majd N. A. PROKOSJEV, 1948-tól pedig a szerző vezette. 1915-ben A. M. TALLGREN is megvizsgálta a területet, ekkor azonban a temető leletanyagát még kincsnek tartották.

A Káma és a Susztovka patak által közrevelt alacsonyabb domb északi lejtőjén elterülő temetőben 111 sírt, illetve feltételezett sírt tártak fel. A temetkezési mellékletek sekély mélységből kerültek elő, rendszerint csontvámaradványok nélkül. Ezt a jelenséget SMIDT úgy magyarázta, hogy a sírok vagy az egykori felszínen voltak, vagy kisebb emelvényt építettek, a jakutok, tunguzok és más népek közelmúltban is megfigyelhető sír-építményeikhez hasonlóan. E feltételezés mellett szól — F. A. ТУЕПЛОУHOV véleménye szerint — a több fém tárgyon látható erős patina-réteg, amely csak úgy értelmezhető, hogy e tárgyak húzamosabb ideig érintkeztek a szabad levegővel. PROKOSJEV, majd BADER pontos megfigyelései lehetővé tették a temetkezési rítus meghatározását.

A halottakat majdnem mindig egyedül, sekély sírgödörben nyújtott helyzetben temették el. A maximális sírmélység 1,15 m, de a temető középrészén csak 30–40 cm, az északi oldalon pedig még ennél is kevesebb. SMIDT feltételezése tehát nem minden alap nélküli. A sírgödörök formája: lekerekített sarkú négyszög vagy ovális. A rögzíthető sírok tájolása az egyes sírok esetében majdnem azonos: DNY—ÉK (41 sír). A mellékletek fekvéséből azonban ÉNY—DK (29 sír), NY—K (18 sír) és É—D-i (16 sír) irányítás is kikövetkeztethető. Hibás tehát az a feltételezés, hogy a turbinói temetőben — Ananyinóhoz hasonlóan — lábbal a folyó felé helyezték el a halottakat. A Káma itt pontosan É—D-i folyású s csak nagyon kevés sírről feltételezhető, hogy a Káma folyásirányára merőlegesen fektűd. Leginkább 45°-os szög alatt érintenék a Káma irányát, de jónéhány temetkezés éppen párhuzamos a folyóval. A temető hosszanti főtengelye ÉK—DNY-i irányú. A biztosan emberinek nem mondható csontdarabkák kalcináltsága arra mutat, hogy a temetkezési szertartásban volt valamiféle szerepe a tűznek is. Néhány esetben kettős temetkezést figyelt meg az ásató BADER.

Az eltemetettek nemi megoszlására — csontanyag hiányában — csak a mellékletekből lehetett következtetni. A harci eszközöket (balta, lándzsa, tőr, íj, tegez, nyíl) a férfiaknak, a réz és ezüst hajgyűrűket a nőknek tulajdoníthatjuk. A gyermeksírok meghatározására nincs lehetőség.

A mellékletek sironkénti megoszlása gazdasági differenciáltságra mutat. Tekintettel arra, hogy a közeli, ugyancsak bronzkori balanovói temetőben sikerült kimutatni a társadalmi helyzet, nemi megoszlás és életkor szerinti különböző sírmélységeket, ezt a szempontot BADER a turbinói temető esetében is érvényesíteni kívánta. Megfigyelése

szerint a gazdagabb sírokat mélyebbre ásták. Mivel a női sírok esetében is érvényesül⁴ a fenti jelenség, BADER úgy véli, hogy a matriarchátus hatása még érezhető volt a turbinói lakosság körében.

A temető tárgyi emléanyagát csoportokra bontva mutatja be a szerző, külön tárgyalva a fém- és a köeszköz-típusokat, a kerámiát és a szerves maradványokat. Mintaszerű anyagközlését az a modern törekvés jellemzi, hogy lehetőleg minden tárgyat képen is bemutasson. A tárgyra vonatkozó legfontosabb adatokat (rövid leírás, az ásatás ideje, a tárgy leltári száma, mérete) a képek alatt közli, tehát az elemző szöveg folyamatosságát nem töri meg. Hiányoljuk azonban az ábrák alatti szövegből a sírszámokat és az elemző temetőterképet.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a turbinói temető egykori népessége az esetek legnagyobb részében kerámiát nem tett a sírba. Ezért nagyon nehéz eldönteni, hogy a temető területén talált edénytöredékek ehhez vagy más népességhez tartoznak-e. A. V. SMIDT 1926-ban — ALLIO nyomán — úgy vélte, hogy a turbinói kerámika a korábbi fésűsgödöröskés edényművességből származik s különösen a Balahna-csoport anyagával rokon (FUFA. XVIII). 13 év múlva már csak annyit jegyzett meg, hogy „Turbinóban néhány tisztázatlan korú edénytöredékek kívül, kerámia nem volt”. A leningrádi régészeti intézet archívumában fennmaradt kéziratos munkájában SMIDT felveti: lehetséges, hogy ezek a töredékek nincsenek kapcsolatban a temetővel. (112. l.)

BADER feleletet ad e tisztázatlan kérdésre is. Véleménye szerint a tárgyalt kerámia-töredékeket — jelenlegi ismereteink mellett — nem lehet pontosan keltezni, de legvalószínűbb, hogy az i. e. II. évezred első feléből származnak. Eszerint nem lehetetlen, hogy egy részük a temetővel egykorú. Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy 1959-ben a 63. feltételezett sírban — tipikus turbinói réz tokosbaltával együtt — egy agyagedényke is előkerült.

Az ún. első turbinói temető emléanyagához sorolták hosszú ideig a második turbinói temetőből előkerült leleteket is. BADER felszámolja e téves azonosítást, kimutatva, hogy a nevezetes, kosfigurákkal díszített markolatú bronz kés is a második temetőből származik, mely a Susztovka patak ellenkező oldalán terül el. A kosfigurákkal díszített tőr előkerülése (1890) után 1925-ben A. V. SMIDT végzett itt próbaásatást, majd 1958—1960-ban BADER folytatta a kutatásokat. Jelentősebb eredményt csak 1960-ban ért el, a temető össze-leletanyaga azonban így is nagyon kisszámú.

Kevés anyagot szolgáltatott BADER ásatása a Kámába ömlő Gajva patak torkolatánál (permi kormányszóság) is, ahol 1949—1950-ben napvilágra került a harmadik turbinói típusú temető. A leletanyag zöme réz és bronz tárgy.

BADER könyvének második részében megvizsgálja a turbinói-szeimai kultúrkörbe tartozó temetők kapcsolatát a telepekkel, részletesen elemzi azokat az adatokat, amelyek a periodizációt, a keltezést és a kulturális kapcsolatokat vizsgálatát lehetővé teszik, felvázolja a kultúrkör egykori lakosságának gazdasági és társadalmi viszonyait, majd a turbinói-szeimai fémművesség beható elemzése után az utolsó fejezetben az Urálon inneni és a Volga—Káma vidék bronzkori történetét foglalja össze.

A temetők és telepek kapcsolatáról írott fejezet tulajdonképpen BADER egyik korábbi könyvének (МИА N° 99. 1961.) szűkre fogott összegezése.

Egy terület őskori népességének etnikai egységéről vallott nézetek mindaddig hipotézisek csak, ameddig a temetőkhöz tartozó településeket nem ismerjük. Amikor a Középső-Káma vidéki temetők s az ugyanezen a területen fekvő telepek közvetlen kapcsolata világossá vált, lehetőség nyílt arra, hogy az Alsó-Oka menti telepek és a Gorkij melletti Szeimában feltárt temető kapcsolatát is kidolgozzák. A kámai és az okai telepek összevetése azt mutatja, hogy — a nem jelentéktelen különbségek ellenére — e két terület etnikuma rokon. A rokoni hasonlóság mindenekelőtt az edénykészítés szívós hagyományában tükröződik, mely archaikus (neolitikus) formákat őrzött meg. Rendkívül fontos a lakóházak formája, szerkezete és jellege is. Mindezek alapján BADER arra a következtetésre jut, hogy az „Urál és az Oka közötti erdős sáv hatalmas területén a bronzkorban néhány, egymással rokon kultúrájú népesség élt, mely a szomszédos (Fattanovó, Balanovó, gerendavázás, Andronovó) kultúráktól élesen különbözött”. (136. l.)

BADER a továbbiakban részletesen elemzi a szeima-turbinói népesség kapcsolatait az eurázsiai egykorú kultúrákkal. A legfontosabb és legerősebb az Urálon túli, szibériai területekkel kimutatható érintkezés, melyekről mindenekelőtt a szeima-turbinói fém-eszközök tanúskodnak. Az újabb kutatások kimutatták, hogy a Középső-Ob vidéki Szamusz IV. telepen (Tomszk közelében) felszínre került öntőmintákkal állították elő a turbinói tokosbaltákat is. A településből származó kerámia erősen rokon az urálival (anyagban és díszítésben: fogazott és „lépegető fésűs” minta), a köeszközök pedig határozottan turbinói típusúak. A számszói és az uráli kultúrák tehát rokonkultúráknak

tekinthetők. BADER azonban nem mutat rá határozottan azokra a jelenségekre, amelyeket M. F. KOSZAREV a szamuzsi telep feldolgozása során megállapított. Nevezetesen, hogy a Középső-Urál keleti oldalán feltárt neolitikus telepek (Sanaiha, Polugyenka I.) népességének utódai (gorbunovói kultúra) nemcsak anyagi kultúrájukban, hanem eredetükben is rokonságot mutatnak a Szamuz IV. teleppel. ((Cob. Apx. 4 (1963) 23—24.) KOSZAREV megállapítja, hogy a szeima-turbinói fémművesség eredetét a Középső-Ob vidékén kell keresni, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a tokosbalták jóval tovább éltek az Ob vidékén, mint a Káma és az Oka medencéjében, tehát nem helyes az obi kultúrákat szeima-turbinóinak nevezni. (I. m. 26.)

Az újabb kutatások tarthatatlanná tették azt a korábbi feltevést (pl. Sz. Sz. CSERNYIKOV), mely szerint a szeima-turbinói fémek az andronovói kultúrához tartoznak. Hiteles andronovói leletben ugyanis nem fordul elő szeima-turbinói típusú tárgy. (A Kuma falui [orenburgi kormányzóság] kurgántemetkezés kevert anyagában levő szeimai típusú lándzsa keltezése még tisztázatlan.) Néhány, az andronovói kultúra lelettípusaihoz hasonló tárgyforma (pl. hornyolt bronz karperecek) alapján kétségtelen az érintkezés, ami azonban nem jelent rokonságot.

BADER a Káma-menti temetőkből előkerült nefrit tárgyak eredetét vizsgálva elutasítja a bajkái és a kínai származtatást és úgy véli, hogy leginkább helyi, urali készítmények ezek.

Az Urálon túli területekkel meglevő szoros kapcsolatok fontos bizonyítékai azok az edények, amelyeknek formája, díszítése és főleg anyaga (az agyagban zúzott pala, csillám és zsírke) közvetlen hatásra mutatnak. Figyelemre méltó továbbá, hogy a szeima-turbinói fémtárgyak díszítő mintakincsé az Urálon túli keramikában megvan.

A szeima-turbinói népesség élénk kapcsolatban állt a tőle délnyugatra eső gerendavázas kultúrával is. Ennek — a temetőknél (pl. Pokrovszk) kívül — fontos bizonyítéka a boroginói kincs, melyben 2 db turbinói típusú ezüst lándzsa is volt. BADER részletesen foglalkozik a kincs keltezésével és arra az eredményre jut, hogy a korábbi korhatározások (KRIVCOVA-GRAKOVA, M. GIMBUTAS, M. LOEHR) nem helyesek. A kincset — N. JA. MERPERTTEL egyetértve — az i. e. XVI. század második felére és a XV. század első felére helyezi.

Más jellegű volt a kapcsolat a balanovói kultúrával, melynek keramikája sok szeima-turbinói telepen előfordul. Később (i. e. XIII. század) az Oka—Volga vidékén a balanovói népesség keveredik a szeimaival és egy új, kevert kultúrát hoz létre. (Csirkovó-szeimai kultúra.)

A turbinói kultúra második, kései szakaszában megjelenő abasevói kultúrával a kapcsolat szoros volt, de ez a kapcsolat még nem eléggé tisztázott.

A szerző a továbbiakban a szeimai és a turbinói temető abszolút kronológiáját vizsgálja. Gondos elemzés útján kimondja, hogy a két temető kora az i. e. XVI—XIV. század. (143. l.) Az egész kultúra időbeli keretei azonban sokkal tágabbak. A Káma vidéki turbinói kultúra közvetlen genetikai kapcsolatban áll a neolitikus levsinói művelődéssel, melynek felső határa az i. e. III. és II. évezred fordulója, vagy inkább a II. évezred eleje. A turbinói kultúra tehát az i. e. XVIII. századtól a XII. századig tartott. (144. l.) Sokkal nehezebb az Oka vidéki szeimai lokális kultúra keletkezése. BADER szerint az i. e. II. évezred elején keletről jött voloszovói kultúra alapján az i. e. XVI. század körül alakult ki és a Voloszovó-Balahna jellegű telepeken egészen a XIII. századig élt, amikor is helyét a csirkovó-szeimai kultúra foglalta el. BADER ezt a kérdést nagyon óvatosan kezeli, tekintve, hogy a kutatások ezen a területen még nem kielégítőek.

A szeima-turbinói temetők keltezését a fémesszközök elemzésével is igyekszik alátámasztani. Számunkra fontos az a megállapítása, hogy a — korábbi nézetektől eltérően — a turbinói temető régebbi a szeimainál. (SZALNYIKOV stratigráfiája.) Az ún. első turbinói temetőt az i. e. XVI. század második és a XV. század első felére, a szeimait az i. e. XV. század közepére keltezte. A legkésőbbi a Gajva torkolati kis temető (XV. század vége — XIV. század eleje), amelynek nyitott köpűjű réz lándzsái már az ananyinói kopják előfutárainak tekinthetők.

BADER tehát a szeima-turbinói kultúrát a korábbi keltezéssel ellentétben (i. e. XIII—X. század) jóval régebbinek határozta meg. Határozottan elveti KISZELJOV keltezését a második turbinói temetőből származó kosalakos tőrre vonatkozóan, mivel az — szerinte — nem a szibériai karaszuki műveltségéből került a Káma vidékére.

A finnugor és magyar őstörténet szempontjából leglényegesebb az utolsó fejezet, melyben BADER felvázolja a Volga—Káma vidék őskorának történetét a korai vaskorig.

Az Urálon inneni területen a legősibb neolitikus telep a Csuszovája alsó folyása menti Borovoje-tó I., mely — BADER szerint — az i. e. III. évezred közepénél nem régebbi. (Vö. MIA № 99. 1961, 181.) Az Urálon túli legősibb kerámiát — V. I. CSER-

NYECOV szerint — az első kozlovi szakasz telepein találjuk (pl. Andrejevskoje ozero), melyek anyaga formailag szorosan kapcsolódik a kelteminári kultúra telepein (Dzsanszasz Kala IV, Dzsebel barlang VI, VII.) előkerült leletekhez. E szerint — mondja CSERNYECOV — az említett neolitikus telepek az i. e. IV. évezredből származnak. BADER idézi E. M. BERSZ nézetét is, aki úgy látja, hogy az Urálon túli legősibb kerámia az északnyugat-európai Sperrings kerámiával rokon s ez — stratigráfiaiilag — megelőzi a fésűshullámos díszű kerámiát. BADER nem foglal határozottan állást sem CSERNYECOV, sem BERSZ nézete mellett, csak azt hangsúlyozza, hogy eddig a Káma mentén a Borovoje tó I. műveltségénél korábbi neolitikus kultúrát nem ismerünk. (169. o.) Tekintve az Urálon túli kerámia nagyfokú közelségét, az edényművesség onnan kerülhetett át az Urál európai oldalára, valószínűleg az i. e. III. évezred elején. Az edényművességet hozó népességben a finn-permi ágat kell látnunk, amely az Urálon túli ősi finnugor törzsről szakadt le — mondja BADER. Később ez a népesség az orosz síkság egész északkeleti részét és az Urál mentét elfoglalta s így nyugaton és délnyugaton a fésűs-gödörös kerámiájú neolitikus kultúrával lett határos. BADER tehát nem fogadja el a fésűs kerámia finnugor eredetét hirdető véleményeket, ellenkezőleg hajlik afelé, hogy B. SZEREBRENY NYIKOV feltételezését tegye magáévá, aki szerint a fésűs kerámia népessége indogermán volt. (170. l.) Az Urálon túli neolitikus kultúrák népe az ugorokkal azonosítható — a szerző szerint — s így magyarázatot kapunk a Káma-menti és az Urálon túli kultúrák szoros kapcsolatára.

A fémesszközök először az európai oldalon élő későneolitikus vadász-halász népességnél jelentek meg az i. e. III. évezred végén és a II. évezred elején (pl. Levsinó, Csernyaska), minden bizonnyal Elő-Kaukázus vidékéről. Az Urálon túli első réz eszköz az i. e. II. évezred első feléből származik (Küszü Kul). Az Urálnak mind a keleti, mind a nyugati oldalán létrejött fémművesség elszakíthatatlanul kapcsolódik a helyi neolitikumhoz. Így a Káma mentén a levsinói szakaszt a turbinói kultúra váltotta fel, az Oka vidékén pedig a voloszovói kultúra élt. A voloszovói kultúra népessége eredetileg az Urálon túlról bevándorolt kámai törzsekhez kapcsolódott (finn-permi kirazzás), majd az i. e. II. évezred elején elfoglalva az Oka-medencét, rövidesen a számukra idegen, fésűs-gödörös kerámiával jelentek meg egyrészt a Felső-Volga vidékén, másrészt a Baltikumon. „A voloszovóiak és a velük rokon törzsek elterjedésében az ősfinnnek nyugati terjeszkedésének egyik korai etnikai hullámát lehet látnunk” — írja BADER. (171. o.) BADER határozottan elveti azt a felfogást, mely szerint a voloszovói kultúra neolitikus lenne. (Ebben a kérdésben elsősorban BRJUSZOVVAL kerül szembe.) Az i. e. II. évezred első felében az északkelet felé is terjeszkedő voloszovóiak szomszédságba kerültek a rokon turbinóiakkal. Csak ezzel a rokonsággal lehet magyarázni az Urálon túlról behozott fémtárgyak gyors és tömeges elterjedését a Kámától az Okáig.

A Káma és az Oka közötti hatalmas területen tehát az i. e. II. évezredben a szeima-turbinói kultúra virágzott, mely több lokális csoportra oszlott: turbinói, szeimai vagy voloszovói, galicsi stb. Mivel az Urálon túli neolitikus kultúrák még rosszul ismertek, csak sejteni lehet az ottani egységes bronzkori kultúrterületet.

Az i. e. XVI. században létrejön valahol a szamuszi kultúra határán (Középső-Ob) egy hatalmas bronzművészeti központ, ahonnan a fémesszközök mind nyugat, mind kelet (Kína) felé elterjedtek. Feltehetően azonban, hogy több fémművészeti központ is volt.

Az Urálon inneni fejlődést már az i. e. II. évezred elején megzavarták a délnyugat felől a Felső- és Középső-Volga vidékére behatoló balanovóiak és fatyanovóiak, akikben — BADER szerint is — indoeurópaiakat kell látnunk. Az i. e. II. évezred közepén a balanovóiak elfoglalták a voloszovói kultúra jelentős területét és a Káma bal partjára is benyomultak. Így az Sz. I. KORZSINSZKIJ által meghatározott egykori steppe-határ mentén (vö. МИА № 99, 1961. 193, 129. kép) a turbinóiakkal is határosak lettek. Az i. e. XIV. században az andronovóiak (iráni steppei törzsek) terjeszkedése elvágta a közvetlen keleti kapcsolatok útját, ami a helyi fémművesség fellendülését eredményezte. Ebben a zavaros időszakban jelenik meg a Volga—Káma vidékén az abasevói kultúra, az Oka—Volga mentén pedig a csirkovó-szeimai kultúra. Az abasevói kultúra — BADER szerint — a voloszovóiból alakult ki. (174. o.) Ez a feltételezés alapot ad ahhoz, hogy az abasevói kultúrában finnugor népességet lássunk, amint ezt már K. V. SZALNYIKOV is feltételezte.

A fenti népmozgalmak eredményeképpen az i. e. XII—XI. században több kevert kultúra jelenik meg az Urál európai oldalán.

Az i. e. IX—VIII. századra keltezett zajuresimszkojei telepen feltárt Urálon túli kerámia közvetlenül elő-ananyinóidnak látszik. Ez egy újabb keleti hullám behatolását jelenti, amelyben már a mongoloid fajta is szerepet játszott, habár jóval kisebb mértékben, mint a későbbi ananyinói népességben.

BADER elméletének áttekintésével világossá válik, hogy a szerző sok kérdésben vall a korábitól eltérő nézeteket. Bár a finnugor őstörténet fő kérdéseinek alapos kidolgozását — láthatólag — nem tűzte maga elé, körvonalaiiban mégis felvázolja a finnugorság kialakulásának főbb mozzanatait. Véleménye szerint a finnugorok Urálon túli őshazájából az i. e. III. évezredben váltak ki a finn-permiekké, akik átkelve az Urálon egyrészt a Káma mentén, másrészt az Oka vidékén telepedtek le. E két terület neolitikus kultúráit eredetileg nem jellemzi a fésűs kerámia. Az Oka mentére benyomuló népesség azonban az ott élő lakosságtól átveszi a fésűs-gödörös kerámiát s így az i. e. II. évezred elejétől már ezzel az edényműveléssel jelenik meg a Felső-Volga vidékén és a Baltikumon, ahová az i. e. II. évezred derekán vándoroltak. Ezek lennének a finnek elődei. A Káma menti neolitikumból kifejlődött turbinói kultúra rokon a voloszovói (vagy szeimai) kultúrával, tehát ezek is a finnugorság körébe tartoztak. Mind a neolitikumban, mind a fémkorokban erős szálakkal kapcsolódott ez a Káma—Oka vidéki népesség az Urálon túli kultúrákhoz, melyek hordozóiban BADER az ugorokat látja.

BADER nem sarkítja ki ilyen élesen elméletét s ezért több olyan fontos kérdésre nem kapunk választ, amelyek nélkül a finnugor őstörténet kérdései nem oldhatók meg. Nevezetesen nincs kifejtve az, hogy az Urálon inneni neolitikus népesség az Urálon túli óriási területek melyik részéről származik, továbbá hogy az elvándorlás hány hullámban történt. Az Urálon túli neolitikus kultúrák egy csoportjának i. e. IV. évezredre keltezésében hallgatólagosan egyetért CSERNYECOVVAL, holott ezt a korai keltezést — éppen a kelteminári kultúra alapján — nem lehet elfogadni. (FORMOZOV és RAUSENBACH kutatásai). A voloszovói kultúráról írottak alapján okunk van arra gondolni, hogy BADER a Káma menti kultúrákban az udmurtok és a komik, illetőleg a marik és a mordvinok elődeit látja, míg a voloszovói kultúrát a keleti-tengeri finnséggel azonosítja. Elméletéből nyilvánvalóan következik, hogy az obi-ugorok mindig az Urálon túl laktak. Csak sejteni lehet, hogy a magyarok elődeinek nyugatabbra költözését — esetleg a preananyinói és az ananyinói időben bekövetkezett újabb keletű bevándorlással hozza kapcsolatba. Nem kapunk kielégítő magyarázatot a közép-oroszországi és az urál—kámái fésűs kerámiás népesség eredetére sem. Ezen túlmenően elméletébe nem illeszthető be a lapp és a szamojéd kérdés.

Úgy véljük, hogy a finnugorság Urálon túli származtatása mellett felhozott érvek nem elégségesek ahhoz, hogy a finnugorok európai területen való kialakulását kimutató eredményeket alapjaiban módosítani kellene.

BAKAY KORNÉL

Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből

Budapest, 1963 [a fedőlapon 1964]. Akadémiai Kiadó. Ligeti Lajos és Pais Dezső közreműködésével szerkesztette Benkő Loránd. Nyelvtudományi Értekezések 40. sz. 384 l. + 5 melléklet. — Bárzsi Géza születésének 70. évfordulója alkalmából írták tiszteletli, baráti, tanítványai.

1. 1964. január 9-én töltötte be hetvenedik életévét Bárzsi Géza, a magyar nyelv-tudománynak hazánkban is, külföldön is egyik legismertebb képviselője. Tudományos érdeklődése kezdetben a magyar—francia kapcsolatok vizsgálatára irányult, s ebben a tárgykörben 1923 és 1938 között számos cikk, tanulmány jelent meg tollából magyar és francia nyelven. Ilyen irányú tevékenységének klasszikusan tömör foglalata „A magyar nyelv francia jövevényszavai” (Bp., 1938.). — Mindmáig hézgapótló mű a „Magyar szófejtő szótár” (Bp., 1941.), amely köznyelvünk szókészletének történetét és eredetét mutatja be mintaszerűen rövidre fogott, mégis rendkívül informatív értékű szócikkeiben. Már ez a munka megmutatta, hogy Bárzsi Géza elsősorban nem romanista, hanem magyar nyelvész, olyan magyar nyelvész, aki nyelvünk történetének feltárásához minden szükséges ismerettel rendelkezik. Ezt bizonyították azok a munkái, amelyek egyetemi oktató tevékenységével párhuzamosan keletkeztek, s amelyek nagyszabású monográfiákban, kézikönyvszerű összefoglalásokban a magyar nyelvtörténet fő kérdéseit tárgyalják.

Úttörő kezdeményezése volt a magyar argó kutatása, de sokkal jelentősebb a magyar történeti nyelvjáráskutatás elindítása, e diszciplína elvi és módszertani kérdéseinek felvetése és ebben a tudományágban számos konkrét eredmény elérése. De ezenkívül is fontos szerepe volt a magyar dialektológiai kutatások felfrissítésében. Elég csupán a magyar nyelvatlasz és az új magyar tájszótár munkálatainak megszervezésében vállalt tevékenységére utalnom.

Ez előttünk levő, az ő tiszteletére írt emlékkönyvben Benkő Loránd tekinti át életpályáját, mutatja be mint tudóst, tanárt és embert (5+15), munkásságának jegyzékét pedig E. Abaffy Erzsébet közli (375—81).

2. Az emlékkönyv címe Bárczi Gézának 1963-ban megjelent munkájára („A magyar nyelv életrajza”) céloz. A kötetben közzétett hatvan tanulmány valóban szinte kivétel nélkül a magyar nyelv múltjának és jelenének megismeréséhez segít hozzá bennünket. A szerkesztő a szerzők nevének betűrendjében közli a cikkeket; nehéz is lett volna valamilyen belső rend — a tanulmányok tárgya, tematikája — alapján arányosan elosztani az anyagot. Az ismertető is nehéz helyzetben van, amikor megpróbálja ezt a gazdag gyűjteményt áttekinteni, hogy legalább részben méltó legyen az ismertetés az ismertetett műhöz.

3. A kötet legnagyobb része, egyharmada a szótörténeti és etimológiai kutatások körébe vágó szókincstanulmány. Véleményem szerint ennek három oka lehet: 1. az ünnepelt egyik főműve a SzófSz.; 2. most készül egy új etimológiai szótár; 3. a megszabott terjedelemben leginkább szótörténeti-etimológiai kérdéseket lehet kerekre, egészet adó módon megtárgyalni. — E témakör tanulmányai azonban korántsem egy kaptafára húzott szabvány cikkek. Elvi és módszertani kérdések kerülnek megvitatásra, a szótörténetnek és etimológiának a történelemhez és a művelődés- és tárgytörténethez, a néprajzhoz és a folklorehoz, a névtanhoz és más területekhez fűződő szálait fejtik fel a szerzők. Így például KISS LAJOS a *szláv* népnévnek és rokonságának magyar nyelvi történetét írja meg (193—200), közben azonban szervesen beleilleszti a megrajzolt képbe e szavak magyar nyelven kívüli életének sorsát is. MOLLAY KÁROLY a *gesztenye* történetével és eredetével foglalkozva a jövevényszó-kutatás és tárgytörténet összefüggéseire mutat rá, azt hangsúlyozza, hogy *gesztenye* szavunk tárgytörténeti alapon egy középbajor *kestano* átvétele (249—55). MOOR ELEMÉR a csalítójás népnyelvi elnevezéseinek vizsgálata alapján azt a következtetést vonja le, hogy a baromfityesztés nálunk két központból terjedt el: egy dunántúli központból a szlovének, egy kisalföldi központból a szlovákok példája nyomán (260—4). PAIS DEZSŐ „Ősvallásunk nyelvi emlékeiből” című, hosszabb idő óta készen álló nagy munkájának két szakaszát közli az emlékkönyvben: „A finnugorság lélekkezetei és rájuk vonatkozó kifejezései” (282—7) címen a szervlélek és az árnyéklelek problémáival foglalkozik. Ez a tanulmány a magyar (és finnugor) ősvallás, RÉDEI KÁROLYÉ viszont a magyar őstörténet szempontjából figyelemre méltó (Nyék 311—3). Megállapítja Rédei, hogy *nyék* szavunk és a vele összetartozó *Nyék* törzsnév egy feltehető **nyé-* igei alapszó deverbális *-k* névszóképzővel létrejött származéka, és hogy ezzel az alapszóval egyeztethetők az obi-ugor nyelvek 'köt, sző' jelentésű igéi. A Nyék törzs másodrangúságára, alárendeltségére utal az a körülmény, hogy e törzsre volt bízva a határvédelem kiépítése és a határ védelme.

A szókincstanulmányok nagyobb részét még ilyen részletességgel sem ismertethet, mint az előbbieket. A többiek részint a tárgyalt szavak magyar nyelvi életével foglalkoznak, részint finnugor vagy ugor etimológiákat, részint jövevényszavakat mutatnak be. — TAMÁS LAJOSNAK a román *cea* és *hais* állatterelő szavak történetéről írt cikkéből (360—2) csupán azt az általános vonatkozásban is megszívlelendő tanulságot emelem ki, hogy az állatterelő szavak esetében az elemi rokonság problémája igen gyakran más-képpen ítélendő meg, mint az indulatszavak esetében. BERRÁR JOLÁNNAK az „Egy fejezet a *néz*, *illet*, *tartozik* igék jelentéstörténetéből” című tanulmánya (52—9) a grammatizálódás problémáját veti fel; hasonlóképpen PROHÁSZKA JÁNOSÉ a *mondanivaló*-félék családjáról (302—6). — Finnugor, ugor etimológiáikat közül BEREZCKI GÁBOR (50—1), LAKÓ GYÖRGY (226—9), N. SEBESTYÉN IRÉN (320—6). Ez utóbbi ugyan már átvezet bennünket a jövevényszó-tanulmányokhoz, minthogy N. SEBESTYÉN IRÉN szerint *tolvaj* szavunk közvetlen érintkezés útján való átvétel egy szamojéd nyelvből. — HADROVICS LÁSZLÓ szláv (127—7), N. KAKUK ZSUZSA (154—7) és NÉMETH GYÜLA (279—81) török etimológiákat tesz közzé. KNEZSA ISTVÁN megállapítja, hogy *teher* szavunk eredetét továbbra is ismeretlennek kell tartanunk és hogy a *másza* nem származhatik a latin *massa*-ból, hanem valószínűleg a délorosz, ukrán *máza* 'társzekér' átvétele (201—10). — KÁLMÁN BÉLA tájszómagyarzatokat ad a kötetben (158—65), BEKE ÖDÖN a *kakukk* madárnévnek növényneveinkben való előfordulásáról ír (39—42), FOKOS DÁVID a *kézpénz* összetételt vizsgálja (85—8), GRÉTSY LÁSZLÓ a *léhűtő* eredetét a sörfőzésben találja meg (115—20), HEXENDORF EDIT a *hanggal* (133—8), LÓRINCZE LAJOS pedig a *nyakaszegett* 'hóvirág' tájszó kapcsán a *szeg* ige jelentéstörténetével (240—3) foglalkozik.

Némileg ebbe a csoportba sorolhatjuk NAGY J. BÉLA dolgozatát betűneveinkről (265—71), továbbá a frazeológia kérdéseivel foglalkozó két tanulmányt: O. NAGY GÁBORÉ (Egy közmondás története: 272—8) az egyik, melynek tárgya a magyar *ki korán kel aranyat lel* közmondás magyar nyelvi és magyar nyelven kívüli élete (vö. lat. *aurora*

Musis amica; ném. *Morgenstunde hat Gold im Munde*; stb.); JUHÁSZ JÓZSEF cikke a másik, amely a frazeológiai egységek néhány kérdésével foglalkozik.

ANTAL LÁSZLÓnak „Egy magyar morfémátár ügyében” című dolgozata (22—7) azt hangsúlyozza, hogy a morféma lévén a nyelvi jelrendszer alapegysége, a morféma lévén igazi jel, nem szótárakat kellene tudományos célra készíteni, hanem morfémátárakat.

4. Ismeretes, hogy a magyar nyelv tudományi kutatások történetében a második világháború után mintegy másfél évtizedes pangás következett be. Ismeretes az is, hogy a magyar névtan fő problémáit éppen BÁRCZI GÉZA foglalta össze a magyar szókincs eredetét tárgyaló könyvének második kiadásában. Örvendetes tehát, hogy a Bárczi Géza tiszteletére kiadott emlékkönyvben néhány névtani tárgyú közlemény is megjelent. A már említett cikkek közül ebbe a csoportba is tartozik RÉDEI KÁROLYÉ; főképpen névtani tárgyúak a következők: CZEGLÉDY KÁROLY, Káshari földrajzi neveihez (60—5); KÁZMER MIKLÓS, A -fa 'falva' névföldrajza és megterhelése (174—80); KELEMEN JÓZSEF, Ikerítéssel és ikerítésből való kiválással magyarázott neveinkről (181—6); LIGETI LAJOS *Gyarmat* és *Jenő* (230—9); SIPOS ISTVÁN, Határ- és dűlőneveink történetéből (327—9).

5. Irodalmi nyelvünk történetének korai szakaszával SZATHMÁRI ISTVÁN foglalkozik (Szenczi Molnár Albert és irodalmi nyelvünk: 345—54), viszont több tanulmány is érinti az újabb irodalmi nyelv és stílus kérdéseit. TOMPA JÓZSEF Katona Bánk bánjával kapcsolatban a *nagyúr* = *nádor* azonosítás nyelvi és stílusbeli problémáit tárgyalja (363—8). GÁLDI LÁSZLÓ és J. SOLTÉSZ KATALIN Petőfi nyelvével foglalkozik; GÁLDI a *bús* jelentéskörét (107—14), J. SOLTÉSZ KATALIN Petőfi szimbólumait (330—8) vizsgálja. BENCÉDY JÓZSEF Radnóti Hetedik eclogáját elemzi (43—9). — Itt említem meg FÁBIÁN PÁRNak sportsajtónk nyelvéről írt cikkét (78—84).

6. Szorosabb értelemben vett nyelvtörténeti tanulmány kevés van a kötetben. KÁROLY SÁNDOR (166—73) és PAPP LÁSZLÓ (296—301) cikke módszertani jellegű; KÁROLY az adat és a probléma nyelvtörténetbeli és nyelvleírásbeli szerepéről ír, PAPP pedig a XI—XII. századi magyar nyelv tanulmányozásának lehetőségeiről. — SZABÓ DÉNES az Apor-kódex zsolttartóredékeit vizsgálva megállapítja, hogy a kódex (CodHung. II, 1—42) töredékeinek nemcsak a helyesírása, hanem a nyelve is különbözik az épségben ránk maradt zsolttartókétól; a különbség főleg hangtani természetű (339—44).

PAPP ISTVÁN (Voltak-e sorvadó magánhangzók nyelvünkben?: 288—95) a magyar hangtörténetnek egy igen lényeges kérdését vizsgálja, s arra az eredményre jut, hogy „sorvadó” magánhangzók sem az élő köznyelv, sem nyelvjárássaink hangszerkeztetésében nem helyezhetők el; hogy ez a múltban másképpen lett volna, arra nézve semmi bizonyítékunk nincs.

Részben nyelvtörténeti, részben leíró szempontú grammatikai kérdéseket vizsgál több tanulmány. — A tárgyias igeragozás problémáit tárgyalja E. ABAFFY ERZSÉBET (A tárgyias igeragozás XVI. századi használatáról: 16—21) és D. BARTHA KATALIN („Sajnálalom szegény!” A határozott tárgy névelőtlen használatához: 34—8). BALÁZS JÁNOS belviszonyragjaink eredetéről (28—33), RÁCZ ENDRE a *tehát* (*tahát*) köztiszóvá fejlődésének kezdeteiről (307—10), SEBESTYÉN ÁRPÁD egy névutótipusról (314—9) ír. SZÉPE GYÖRGY az egyeztetés kérdésével foglalkozik (355—9) és megállapítja, hogy a morfematika csupán korlátozottan képes felderíteni és leírni egy nyelv szerkezetét, illetőleg hogy a grammatika számára csupán olyan elmélet tekinthető elegendőnek, amely a szintaxisból indul ki és a nyelv minden szintjét rendezett szabályok formájában kívánja leírni, magyarázni.

7. Fonetikai tárgyú FÓNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA közös tanulmánya a kérdő mondatok dallamáról (89—106) és MOLNÁR JÓZSEFÉ a magyar affrikátákról (256—9).

A magyar és nem magyar dialektológia is kisebb arányban szerepel a kötetben, mint a hazai dialektológiai munkálatok alapján várhatnók. — DEME LÁSZLÓ a magyar nyelvatlasz anyagának helyszíni ellenőrzése közben felmerülő kérdésekről számol be színesen (66—72). HUTTERER MIKLÓS a cigány nyelvjárások magyar elemeiről ír (139—47) s azt vizsgálja, milyen szerkesztési szabályok szerint válnak az idegen elemek a cigány nyelv szervezésévé. IMRE SAMU a felsőőri nyelvjárás német jövevényszavaiban mutatkozó *w > b* megfelelésről közöl rövid tanulmányt (148—9). KIRÁLY PÉTER a magyarországi szlovák nyelvjárások atlaszának jelentőségét méltatja (187—92). B. LŐRINCZY ÉVA az új magyar tájszótár szerkesztési problémáiból mutat be egyet, a tájszók közös, illetőleg külön szócikkbe sorolásának kérdését (244—8). VÉGH JÓZSEF az őrségi és hetési diftongusrendszert és a vele kapcsolatos kérdéseket vizsgálja (369—74).

8. Kifejezetten finnugor nyelvészeti tárgyú tanulmány is kevés van a kötetben. Hiszen finnugor nyelvészeink is inkább olyan tanulmánnyal tisztelték meg az ünnepeltet, amelynek szorosabb kapcsolata van a magyar nyelvvel, a magyar nyelvtudománnyal. Így a fentebb már említett — finnugor vagy ugor etimológiálat tárgyaló — tanulmá-

nyokon kívül szoros magyar vonatkozása van FABRICIUS-KOVÁCS FERENCÉNEK (211—4) és A. KÖVESI MAGDÁÉNAK (218—25). KOVÁCS FERENC ugyanis megállapítja, hogy a md. E. *komš*, M. *komš*, *komš*, *komš* 'húsz' elkülönítendő az azonos jelentésű ugor és permi szavaktól, viszont elvileg egyeztethető a magyar *hím* szóval és annak megfelelőivel. KÖVESI MAGDA pedig a *balog*-ban is előforduló *-g* képző vizsgálata alapján az egykori közvetlen és szoros, de nem minden részletében feltárt magyar—permi kapcsolatok kérdését tárgyalja.

ERDŐDI JÓZSEF cseremisiz és finn példák alapján a középfok jelének egy különös funkciójáról ír (73—7). GULYA JÁNOS egy sajátos déli vogul hangjelölés kapcsán arra mutat rá, hogy az eredeti szókezdő *p* hangnak a megváltozása minden bizonnyal újabb kori, kétségtelenül belső vogul nyelvi fejlemény ugyan, de magyar szempontból is figyelmet érdemel az a tény, hogy e változás a magyarhoz viszonylag legközelebb álló déli vogul nyelvjárásterületen következett be (121—3).

HÁJDÚ PÉTER (Hol volt az uráli őshaza?: 128—32) tanulmányának célja, hogy az őshaza megállapításának bonyolult kérdésében az állatnevekkel kapcsolatos nehézségekre rámutasson, és ezzel is kiemelve a fanevek és az erdőttörténet elsődleges fontosságát az őstörténet-kutatásban. Szerinte az uráli őshazát a tajgának azon a területén kell keresnünk, ahol a *Pinus sibirica* és az *Abies* is megtalálható, tehát a középholocén korban valahol Nyugat-Szibériában, az Ob alsó folyása és a Pecsora forrásvidéke között.

9. Talán ezzel a vázlatos ismertetéssel is sikerült rámutatnom a Bárczi-émlékkönyv gazdag és változatos tartalmára. Az ismertetést tartottam feladatomnak, a kritika legyen azoknak a cikkeknek, tanulmányoknak a feladata, amelyek a kötetben közölték hatására születnek meg. Számos gondolat van ebben a tanulmánygyűjteményben elhíntve, olyan gondolatok, amelyek részletes kifejtésre, olyanok, amelyek alapos vizsgálatra, olyanok, amelyek tüzetes kritikára várnak. Ezek a körülmények pedig azt jelentik, hogy nemcsak egy külsőleg is szép kiadvánnyal gazdagodott nyelvtudományi irodalmunk, hanem olyan kiadvánnyal, amelyet nagyon sokan és nagyon sokszor fognak idézni nyelvészeink a jövőben.

PAPP LÁSZLÓ

Kovács Ferenc: A magyar jogi terminológia kialakulása

Budapest, 1964. Akadémiai Kiadó. 206 l. Nyelvészeti tanulmányok 6.

Könyvének „Bevezetés”-ében célkitűzéséről maga a szerző így ír: „... elsősorban és alapvetően a magyar társadalom gazdasági és osztályviszonyainak a nyelvi tükröződését vizsgáltam. Azokat az alapvető nyelvi elemeket fogtam vallatóra, amelyek a legpregnánsabb módon érzékeltetik az államalapítás előtti és az azt közvetlenül követő kor magyar társadalmának differenciált állapotát, osztály-erőviszonyait, osztályszerkezetét” (10); „A latin- és a magyarnyelvűség harcában is elsősorban azokat az osztályszempontokat vizsgáltam, amelyek a hivatalos latin nyelvű írásbeliség hosszú évszázadokig tartó egyeduralmának az igazi okait jelentették olyan korban, amikor a társadalmi szükségletek és a terminológiai feltételek már régés-rég indokolták és lehetővé tették volna az írásbeliségben is a magyarnyelvűséget” (uo.). A mű olvasása arról győz meg, hogy a kifejtett koncepciónak KOVÁCS FERENC igyekezett a lehető legnagyobb mértékben eleget tenni. Figyelemre méltó az a következtetés, ahogyan a magyar jogi terminológia és a magyar közélet szókincse néhány legrégebbi elemének kialakulását a törzsi társadalom felbomlásával és a hűbéri államforma létrehozásával párhuzamban vizsgálja. Így a tanulmány túllépi a nyelvtudomány szűkebb határait és társadalomtörténeti érdekűvé szélesedik, azonban, ahogy a matematikai nyelvészet csak a módszert veszi át a matematikától és a nyelvet vizsgálja, ugyanúgy a szerző célkitűzése is lényegében nyelvészeti volt, s eredményei is nyelvtudományunkat gazdagítják.

KOVÁCS FERENC könyve lényegében két részből áll. Az első rész, amely három fejezetre tagolódik, három jogi alapfogalom (*úr* ~ *ország*, *igazság* ~ *törvény* ~ *jog*, *bíró*) kifejezésének példamutatóan alapos monografikus feldolgozása, a második rész pedig annak a meggyőző igazolása, hogy az állami és a jogi élet hivatalos latin írásbeliségével párhuzamosan már az első Werbőczy-fordítás (1565) létrejötte előtt magyarnyelvű szó- és kifejezésanyag is kialakult, illetve használatos volt az állami és a jogi életben. Sajnáljuk, hogy a szerző nagyszámú jogi kifejezés (pl. *tanú*, *per*, *bűn*) részletes elemzésétől tartózkodott. Ugy gondoljuk, hogy a kifejtett etimológiákhoz hasonlóan ezeknek a tárgyalása is sok tanulsággal járt volna. Bizonyos azonban, hogy az elmaradottakért sokban kárpótolt a széles alapon kifejtett három etimológia.

A szerző igen jó úton jár, amikor az állami és az jogi felépítmény szavait, ezeknek a jelentésfejlődését magára a társadalmi fejlődésre vezeti vissza. A kutatásban alkalmazott komplex módszer a feladat sikeres megoldásához nemcsak hogy célravezető, hanem egyenesen nélkülözhetetlen. A tanulmány értékét nagymértékben emeli, hogy a kutatás során elért következtetéseit, amelyeket a hazai társadalmi és nyelvi fejlődésre alapozott, a szerző más nyelvek megfelelő adataival is összevetette és e révén eredményeit még szilárdabban megalapozta. Az *úr* → *uruzság* < *ország* etimológiai kapcsolatát eddig sem vonták kétségbe, mégis igen tanulságosak azok az idegen nyelvekből vett példák, amelyek számos nyelvben a két tárgyalt fogalom hasonló nyelvi motivációját mutatják be (*Herr* ~ *Herrschaft*, *pán* ~ *pánstwo*, *signor* ~ *signoria*), valamint a *jog* szó tárgyalásánál felsorolt idegen nyelvi adatok, amelyek az *egyenes* > *igaz* ~ *jó* > (*jobb* >) *jog* jelentésfejlődés általános voltát bizonyítják. Szinte önmagától kínálkozik hasonló analog jelentésfejlődés a harmadik részletesen elemzett szónál, a *bíró*-nál is. Teljesen meggyőző Kovács fejtegetése, amikor a bírói hatalmat a fizikai erőből vezeti le. Érvelésének támogatására hadd emlékeztessék arra, hogy az elvont értelmű latin *potestas* a fizikai képességet jelölő *posse* származéka. Az ilyen példák számát, sőt a hivatkozott nyelvek sorát is nyilván meg lehetne még toldani, és bizonyos általános jelentéstani következtetések határozottabb levonása is lehetséges lenne. Nem tudok azonban egyetérteni a szerzővel, aki ezt a jelenséget *calque*-nak minősíti (65). Nézetem szerint ugyanis az említett Két szó jelentésének alakulásában gyökerében a társadalom azonos fejlődéséből eredő belső logikai hatóerőről van szó: a jelentés alakulása az egyes nyelvekben egymástól függetlenül megy vége, az egyik nem mintája a másiknak, míg a *calque* esetében éppen erről van szó.

Az *úr* jelentéskörét Kovács FERENC behatóan elemzi. Megemlíti azt a felfogást is, amely szerint ez a szó a fejedelem, a király címe lett volna, mivel azonban az ilyen használatra írásos adatokkal nem rendelkezünk, ezt elveti (27). Kétségtelenül igaz az, hogy „az *úr* címet a vizsgált korszakban mások is viselték” (uo), ez azonban önmagában nem perdöntő jelentőségű, hiszen a méltóságnevek értékesökkenése igen gyors folyamat. Semmi sem zárja ki annak a feltevésnek a jogosságát, hogy egy megelőző korszakban az *úr* a legfőbb hatalom birtokosát jelölte. Ha ez volt a hét vezér, törzsfő címe — mint a szerző is írja (28) —, milyen bizonyítékok alapján lehetséges kizárni, hogy egy olyan időpontban, amelyre vonatkozóan semmiféle adatunk sincs, a fővezér, majd a király címe ne az *úr* lett volna? A középkori franciában a *sire* 'úr' bizonyos szókapcsolatban (*sire borgois* 'polgár úr') már a XII. században polgároknak is kijár, ennek ellenére a francia uralkodó megszólítása még Napoleon idején is *Sire* — volt. Az említett ófrancia udvariassági formula mintája kétségtelenül az első francia hősenekében gyakori *sire emperere* 'császár úr', *sire reis* 'király úr' volt, mint ahogy a magyarban is megvan ez a méltóságnevekhez tett értelmező jelzőkénti használata. Szélesebb társadalmi körhöz tartozók *úr* megjelölése semmit sem von le az *uram király* megszólítás magas társadalmi értékéből. Végül pedig ha mindehhez hozzátesszük, hogy az archaikus formákat szándékolatlan őrző vallásos szóhasználatban az isten említése, illetőleg megszólítása mind a mai napig az *Úr*, azaz *Uram*, Kovács FERENC álláspontját a magunk részéről nem érezzük meggyőzőnek. Az *úr* és a *király* bizonyos szinonimájára (de távolról sem azonos értékűségükre) utal az is, hogy az *úr* ~ *ország* pár mellett mind a magyarban, mind egyes idegen nyelvekben megvan a *király* ~ *királyság*, illetve a *roi* ~ *royaume*, *König* ~ *Königreich* stb. pár is. *Úr* szavunk polyszémiaját én tehát kissé tágabb történeti szemszögből vizsgáltnám. Ez azonban nem érinti az *ország* szó értelmezésének jogosultságát: az ország az urak országa volt, nemcsak az első úré, a királyé, hanem valamennyi úré, a birtokos osztályé.

Kovács FERENC meggyőzően mutatja ki, hogy bár igen csekély számú magyar nyelvű jogi szöveggel rendelkezünk e korból, már a XVI. század előtt magyar nyelven is folyt a törvénykezés, és használatos volt egyes közigazgatási eljárások során is. Érvelésére a koronát társadalomtörténeti fejtegetései teszik rá: az esketési eljárás tárgyalásakor joggal emeli ki, hogy a latinul nem tudók nyilvánvalóan magyarul mondták el az eskü szövegét. Bár az okfejtés valóban meggyőző, végleges bizonyosságot a későbbiekben esetleg előkerülő nyelvi dokumentumok tudnának szolgáltatni. A szerző nem vonja kétségbe, hogy ilyen írott szövegek lehettek. A magunk részéről azonban ezeknek a hiányát annak is tulajdonítjuk, hogy a latin nyelvhez mint a hatalom egyik szimbólumához görcsösen ragaszkodó birtokososztály a magyar nyelvű jogi formulákat valószínűleg nem igen engedte leírni. Azokat a hivatalos személyek megtanulták és az eljárások során a feleknek előmondták; a jegyzőkönyvezés, írásbafoglalás pedig eleve csak latinul folytatható. A városok sajátos viszonyai mások voltak. A magyar nyelvnek a városi törvényhozásban való jogát a magyar polgár — amint ezt Kovács FERENC kimutatja — harcral vívták ki (120 kk.). Hogy ennek ellenére sem maradtak fenn a magyar nyelvű iratok, ezt inkább a városi irattárak nagymérvű pusztulásának tulajdoníthatjuk.

A magyar nyelvű terminológia korai meglétének igazolására irányuló törekvés egy nem lebecsülendő „melléktermékként” is járt: egy műben összegyűjtve kapjuk mindazokat az összefüggő jogi vagy az államéletre vonatkozó magyar nyelvű szövegeket, amelyek a XVI. század végét megelőző időkből ránk maradtak (94, 100—114, 118—119). A kötetet az 1565 előtti iratokban előforduló jogi kifejezések thesaurus-szerű összeállítása zárja le (137—174). Ennek az összeállításnak az értékét nagymértékben növeli, hogy a kutatók számára eddig különféle forrásokban elszórt, csak fáradságosan hozzáférhető anyagot tárt fel, ami így összegyűjtve a további vizsgálódásokat lényegesen megkönnyíti. Nem hallgathatjuk el azonban ezzel kapcsolatban néhány megjegyzésünket. Bár megértjük a szerző álláspontját, hogy egyes, tőle fontosabbnak vélt szavakat részletesebben tárgyal (*bíró* és fogalomköre; *törvény*; *bűn*, *bűnös*, *büntetés*, *büntetésnemek* 137—156), az anyag könnyebben kezelhető lenne, ha ezeket is beillesztette volna az ábécérendben felsorolt egyéb anyagba. Megtehetette volna ezt annál is inkább, mert a *bíró*-val és a *törvény*-nyel könyve első részében már úgylát foglalkozott, és a külön tárgyalást kívánó anyag jó része odacsatolható lett volna. Érthető a szerző azon törekvése, hogy helykímélés végett csak a legszükségesebb esetben folyamodik a NySz. és az OklSz. adatainak saját gyűjtésű anyagába való beiktatásához. De vajon a kérdéskör későbbi kutatói számára nem jelentett volna-e könnyebbséget, ha az 1565 előtti teljes szótörténeti anyagot egy helyen kapták volna összegyűjtve? A mű adattárának értékét növeli, hogy az összeállítás a korszerű lexicográfia elveit is figyelembe vette. A szerző nem elégedett meg a pusztá adatfelsorolással, hanem arra törekedett, hogy a szó eleven használatát is bemutassa, ezért nagy bőségben közöl szókapcsolatokat és összetételeket. Különösen jól sikerült ez a *törvény* szintagmáinak és összetételeinek felsorolásában (148—51). Néha azonban úgy tetszik, mintha eljárása túl részletező lenne. Így a *bíró* címszónál külön-külön csoportosítva kapjuk a birtokos személyragos és egyéb toldalékos alakokat (138—9). Egyetértünk azzal a megoldással is, hogy a szinonimákat az egyik címszó alá csoportosítja (*hit* az *eskü* családjánál, a *szer* és családja a *frigy* címszóval közös helyen). Kár azonban, hogy ilyen esetekben az ábécérendből kiemelt szavakról nem történik utalás arra a szóra, ahol az adatok megtalálhatók. Azt is sajnáljuk, hogy az egymás mellé helyezésem kívül nem került sor részletesebb szinonimikai megjegyzésekre.

KOVÁCS FERENC könyve fontos lépés a magyar jogi terminológia történetének marxista megalapozású, rendszeres tanulmányozásában. A mű első részében elemzettekhez hasonló szótörténeti monográfiák megírása a jövő feladata. Reméljük, hogy a szerző folytatja idevágó kutatásait, mivel ezen a bonyolult területen a végzett munka alapján ó tud a legjobban eligazodni.

BAKOS FERENC

C. F. and F. M. Voegelin: Languages of the World. African Fascicle One

Anthropological Linguistics, Vol. 6, Number 5, May 1964.

A Publication of the Archives of Languages of the World. Anthropology Department.
Indiana University. 339 sokszorosított lap

A kiadvány a világ nyelveiről szóló sorozat része, és az afrikai nyelveket tárgyaló kötet első füzeté. A tulajdonképpeni anyagot ez a füzet tartalmazza, a másodikban az afrikai nyelvek betűrendes jegyzékét közlik majd a szerzők, mégpedig számszerint 1140 nyelvet. Ez a szám természetesen nem feltétlenül azonos az afrikai nyelvek tényleges számával, amely csak akkor derülhet ki, ha majd sikerül a nyelvi egységek fogalmát megbízhatóan rendezni és a beszélt nyelveket feltérképezni e kontinensen. Az afrikai nyelvek száma mindenesetre több annál, mint amennyit GREENBERG (The Languages of Africa, Bloomington 1963) közöl. Ez egyébként természetes, hiszen GREENBERG a bantu nyelveket az adamau-keleti csoport egy tagjának tekintve, nem tárgyalta őket részletesen. A második füzet remélhetőleg pontos irodalmi jegyzékét is közölni fog, amelynek a hiányát az olvasó jelenleg erősen érzi. Egyébként is sok hivatkozás csak a mű címét közli, lapszám nélkül, még az idézetek és adatok esetében is, sőt előfordul idézet a szövegben (pl. 50) minden irodalmi utalás, még a szerző neve nélkül is.

A szerzői program szerint a munka összeállítása az alábbi fő szempontok szerint történt:

1. Melyek a fontosabb afrikai nyelvek, a fontosság bármely kritériumát szem előtt tartva?

2. Mennyi az afrikai nyelvek száma?
3. Milyen genetikus kapcsolatban állanak egymással?
4. Milyen társadalmi problémák merülnek fel a nyelvi helyzet által, beleértve az új államok kialakításának problémáit, más szóval, hogyan tükröződik vissza Afrika kultúrája a nyelveiben?

Az anyag azonban túlnyomóan a 2. és 3. pontban kifejtett szempontokra épül fel. Olvashatunk az afrikai nyelvek csoportosításáról bizonyos genetikai rendbe állítva, azon belül tételesen megtaláljuk az eddig ismert afrikai nyelveket vagy azok nagy részét (a bíráló természetesen nem ellenőrizte, de nem is lett volna képes rá, hogy valamely nyelv kimaradt-e a felsorolásból), továbbá, hogy nagyjából vagy csak hozzávetőlegesen mennyien beszélnek a szóban forgó nyelveket (néhány esetben azt is megemlíti, hogy a szóban forgó nyelvet mennyire beszélnek más népek). Megtáljuk a nyelvek elhelyezkedési területének leírását vagy az erre utaló adatokat is, továbbá — főleg a könyv elején — a Niger-Kongó család tagjainak leírásában (de a bantu nyelvek kivételével) a kölcsönös érthetőség eseteinek felsorolását. Igaz, a pidzsin és a közvetítő nyelvek szerepéről is olvasunk ott, ahol ezek a nyelvek felsorolásra kerülnek, de ezen kívül az afro-ázsiai nyelvek (szemito-hamita nyelvcsalád) esetét kivéve egyetlen szó sem esik arról, hogy melyik nyelven alakult ki írásbeliség, és ezen túlmenően irodalom, melyik nyelvet választották ki állami és hivatalos nyelvvül. Jellemző, hogy még a két vitathatatlanul legfontosabb afrikai nyelv, a szuahéli és a hausza leírásában is hiányzanak ezek az adatok, sőt pl. a szuahélinél még a Kongóban beszélt fontos nyelvjárásáról, a kingwana-ról sincs említés. Pedig még a vai és a barnum írásról is meg kellett volna emlékezni a maga helyén. Ezzel szemben az afro-ázsiai nyelvek fejezetében az írásbeliségről találunk megjegyzéseket (a hauszát kivéve), tehát a szerzők látták, hogy erről egy ilyen munkában szólni kell. Az 1. és a 4. szempont tehát vagy egyáltalában nincs kidolgozva, vagy csak helyenként, következetlenül.

Ami a genetikus kapcsolatok kérdését illeti, az afrikai nyelvek GREENBERG (i. m.) hipotézise szerint vannak csoportosítva, főképpen a nagy nyelvcsaládokat (makro-phylum és phylum) illetően; tehát az afro-ázsiai szemita és hamita nyelvek elnevezése és tagolása is erre megy vissza. A csoportosítás azonban nem mindig követi GREENBERGET, ez elsősorban a Benue-Kongó család tagolására vonatkozik, ahol a szemito-bantu és bantoid nyelvek inkább WESTERMANN—BRYAN (The Languages of West Africa, London—New York—Toronto 1952) és mások beosztását követik. A bantu nyelvek leírásában természetesen GREENBERG osztályozását nem lehetett követni, hiszen e nyelveket ő külön nem is tárgyalja, hanem itt M. GUTHRIE (The Classification of the Bantu Languages, London—New York—Toronto 1948) övezetekbe való beosztása szerint haladnak a szerzők.

Ez a beosztás azonban inkább csak praktikum, a munka egyáltalán nem tekinti GUTHRIE és még kevésbé GREENBERG osztályozását végérvényesnek, sőt éppen az utóbbi esetben mindenütt feltárja az ellentmondásokat és a vitákat, amelyek GREENBERG és más kutatók közt fennállanak. A munka tárgyilagosságát dicséri és más szempontból is érdeme, hogy kiütözik belőle az, hogy GREENBERG adatai és nyelvi csoportosításai mennyire eltérnek más kutatók megállapításaitól, és hogy az ő felsorolásaiban egyes nyelvek azonosítása mennyire kevésbé megbízható. Bő összefoglalást találunk különösen a nilusi és a nilusi-hamita nyelvek, továbbá a khoisan (busman-hottentotta) nyelvek genetikai osztályozásának vitáira vonatkozóan. A tárgyalt nyelvek, illetve nyelvcsoporthok főbb jellemvonásairól következtetlően részletezett adatokat kapunk. Sok helyen egy szó említés sincs róluk, másutt csak néhány elejtett megjegyzést, az afro-ázsiai nyelveknél már bővebb jellemzést találunk. Ezzel szemben a berber silh nyelv esetében az összes affixum fel van sorolva (!).

A legkövetkezetesebben a nyelvek elhelyezkedését dolgozták ki és ezenkívül a beszélők számáról kapunk számszerű adatokat. Amint az előszó megemlíti, az anyaggyűjtés során nemcsak az írott forrásokra, hanem számos kutatóval folytatott személyes, sőt telefoni konzultációkra is támaszkodtak, és így igyekeztek a hiányt és az egyenetlenségeket pótolni, továbbá az adatokat ellenőriztetni. Természetesen az anyag lényegéből folyik, hogy hatalmas méretű egyenetlenség mutatkozik benne, de az is igaz, hogy ebben olykor a szerzők is ludasak, hiszen pl. egyes közvetítő nyelvek kulturális jelentőségéről a saját programban meghirdetett elveknek megfelelően is többet mondhattak volna. Erre vonatkozóan adathiány egyáltalán nem áll fent. A legnagyobb egyenetlenség azonban ott mutatkozik, hogy amíg az afrikai nyelvek tanulmányozása fiatal diszciplína, addig a szerzők által idevett afro-ázsiai vagy — eredeti és még most sem elavult néven — szemito-hamita nyelveké pedig évszázados hagyományokra megy vissza. Amit ezekről a nyelvekről olvashatunk, az egyrészt a szemitológus és hamitológus szemszögéből nézve

szegényes, másrészt elrendeződését tekintve nincs összhangban a tulajdonképpeni afrikai anyaggal. Ezek a nyelvek azért szerepelnek ebben az anyagban mert a csádi nyelveket (haüsza és mások) GREENBERG még MEINHOF, M. COHEN és mások nyomán közéjük sorolta. Persze ennek a nyelvcsoporthoz a leírása már a többi afrikai nyelvéhez hasonló a tárgyalás mélységét és adattárát illetően.

Ami azt a képet illeti, amit a munka az afrikai nyelvek genetikai kapcsolatáról fest, az lényegében visszatükrözi a felhasznált irodalmi forrásokat. A legkevésbé sem kifogásolható, hogy GREENBERG rendszerét veszi alapul az anyag elrendezésében, hiszen ez végeredményben a legmodernebb — még ha nincsenek is végérvényesen bebizonyítva GREENBERG főbb tételei —, s amellet valamilyen rendszert feltétlenül kellett kiindulópontnak venni. Kifogások az osztályozás egyes részletkérdéseinek ismertetésére vonatkozóan sem emelhetők, ha csak arra korlátozzuk az értékelést, ameddig a szerzők a vita anyagát megvonták. De éppen itt jelentkezik egy elég komoly hiba, nevezetesen az, hogy nem a teljes vitaanyag szerepel az ismertetésben, és általában a forrásmunkák is erősen és bizonyos tekintetben egyoldalúan vannak szelektálva. A francia afrikanisták munkájának, működésének, nézeteinek semmi nyomát nem találjuk az összefoglalásokban, márpedig sem DELAFOSSE, sem HOMBURGER, sem a belga afrikanisták (VAN BULCK, MEEUSSEN, BURSSENS) egy ilyen kompilációból nem maradhatnak ki. De a német afrikanisták sem kapták meg azt a helyet, amelyet méltán megérdemelt volna. Nem MEINHOF és WESTERMANN munkáira gondolok itt, akik nélkül afrikai nyelvekről beszélni nem lehet, hanem az újabb nemzedékről, pl. KÖHLERŐL, akinek éppen a nilusi és nilusi hamita nyelvek kutatásában és az osztályozásuk körüli vitában jelentős szerepe van (OSWIN KÖHLER, *Geschichte der Erforschung der nilotischen Sprachen*. Berlin, 1955). Az ismertetett műnek ez a lényegében angol-amerikai jellegű szemlélete, ha az adattár hitelességére vonatkozóan nem jelent is hátrányt, helyenként, főleg az elméleti fejezetekben és a bevezetőekben, az olvasóban joggal kelt hiányérzetet, még akkor is, ha a hiányolt szerzők részletadatai végeredményben bele vannak dolgozva a munkába azzal, hogy WESTERMANN—BRYAN (i. m.) és mások saját műveikben támaszkodtak rájuk.

Az adattár hitelességével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy helyes lett volna minden egyes nyelvcsoport leírásakor feltüntetni, hogy melyik szerző adatait vették át, ha a mű a jelenlegi formájában kitűnő általános tájékozódást ad is, a nyelvészeti és az ezen túlmenő szociológiai felhasználhatóságát a tudományos apparátus beillesztése növelte volna. Kérdés, vajon DE LAVERGNE DE TRESSSEN adatait (*Inventaire linguistique de l'Afrique Occidentale Française et du Togo, Dakar 1953*) számos nyugatafrikai nyelvre vonatkozóan figyelembe vették-e. Már ebben a vonatkozásban sem ártott volna, ha a túlnyomórészt angolul író szerzők mellett pl. a franciákat sem hanyagolták volna el a mű összeállítói.

Felmerül a kérdés, hogy vajon többet adott-e az ismertetett kötet, mint az eddig megjelent hasonló összeállítások, a *Handbook of African Languages* (Oxford University Press) sorozat tagjai, mint pl. WESTERMANN—BRYAN műve.

Afrika nyelveinek egyetlen módszertani szempontból végrehajtott leírása a modern követelményeknek megfelelően még nem történt meg, s ez a kötet még akkor is a szerzők érdeméül szolgál, ha meg kell szorítani azzal a korábbi megjegyzéssel, hogy a leírás módszernek és az adatszolgáltatásnak a következetessége sokszor törést szenved. Feltétlen érdemük, hogy az egyes nyelvcsoportokon belül a kölcsönös érthetőség eseteit igyekeztek számba venni. Viszont az egyes nyelvi csoportokról írt részletmunkák általában alaposabbak ennél, tehát WESTERMANN—BRYAN idézett munkája is, legfeljebb a kölcsönös érthetőségre vonatkozó adatok vannak ott még kevésbé következetesen megemlítve. A most ismertetett műben a nyelvek, illetőleg a beszélő népek nevei ömlesztve vannak felsorolva a különféle írásváltozatokkal és fonetikai átírásukkal együtt, míg WESTERMANN—BRYAN művében megtaláljuk a saját és az idegen elnevezés különbségét, és az utóbbiak közt azt is, hogy melyik néptől származnak. Az egyes nyelvcsoportok nyelvtani jellemzése is következetesebb, jobb az utóbb említett munkában.

A szerzőknek állást kellett foglalni a nyelv és nyelvjárás különbsége tekintetében (6): „A nyelvjárás egy nyelv töredéke, viszont egy külön nyelv (akár vannak, akár nincsenek nyelvjárásai tudomásunk szerint) olyan egyszerűen lokalizált nyelvközösség vagy egy bonyolultabban lokalizálható nyelvközösség (szétszóródva más nyelvek közé), amelyre vonatkozóan a kutató megállapítja, hogy nyelvi határ áll fent a beszélők és a különböző szomszéd nyelvek között”. A szerzők ehhez még hozzátézik, hogy Afrika egyes részeiben a művelődési tényezők is szerepet játszanak egy külön nyelvi egység megállapításában. Ez a meghatározás, ha jól értelmezzük, akkor a kölcsönös érthetőséget teszi meg a nyelv kritériumának alapjául külső tényezők által való megszorítással. Kérdés azonban, hogy a nyelv és nyelvjárás közti elkülönülést hogyan hajtották végre.

a szerzők abban a számos esetben, ahol fel sem tűntették a kölcsönös érthetőség tényezőjét.

A szerzők egy helyen (193) a fő (standard) és mellékes (subsidiary) nyelvjárás kifejezést is használják, de nem derül ki, hogyan értik. Különösen nehéz e fogalmak értelmezése, mivel az írásbeliség nélküli laro nyelvről van szó.

Még két megjegyzéssel foglalkozom röviden. Az egyik (322–325) a kopt nyelvre vonatkozik. A szerzők úgy vélik, hogy a kopt nem tekinthető kihalt nyelvnek, mert az erre vonatkozó 17. századi feljegyzés csak annyit ír, hogy az egykori utazó Luxor közelében csupán egyetlen élő emberre akadt, aki még koptul tudott. Helytelen tehát ebből arra következtetni, hogy a nyelv kihalt, legfeljebb az irodalmi formája halt ki, de még az élőbeszédben használhatják.

A szerzőknek ez a kijelentése azonban túlságosan logikai természetű megdömlásokból fakad, és nem számol az empirikus tényekkel, illetve helyzettel. Egyiptom nyelvi viszonyait túlságosan jól ismerjük, s feltétlenül felfedezték volna a kutatók a 17. század óta, ha még az élőbeszédben használnák ezt a nyelvet. A ma is élő kopt nyelv ugyanis az egyiptológia számára rendkívül fontos adatokat szolgáltatna.

Egyébként aligha lehet igaza abban a szerzőknek, hogy a XVII. századi egykorú utazó feljegyzései az egyetlen adat a kopt kihalására vonatkozóan. M. COHEN (MELLETT — COHEN: *Les langues du monde*, Paris 1952, 156) szerint a XIX. században is volt egy falu, ahol még beszéltek koptul, és nemrég voltak olyan kezdeményezések a koptkeresztyének köreiből, amelyek a nyelv feltámasztását tűzték ki célul. WALTER C. TILL (Koptische Grammatik, Leipzig 1955, 39 l.) pedig határozottan azt állítja, hogy jelenleg a kopt csak mint liturgikus nyelv használatos, de azért e tekintetben is gyakran felcserelelik az arabbal.

Nem kétséges tehát mindebből, hogy a koptot joggal tartják kihalt nyelvnek.

Az előszóban (7–8) arról olvasunk, hogy Afrika nagyszámú közvetítő nyelveihez (szuahéli, hausza, bambara, tvi, zulu-kaffer stb.) képest elenyésző a pidzsin nyelvek száma. Ez a megállapítás érdekesnek látszik, bár akkor lehetne nyugodt lelkiismerettel elfogadni, ha számszerű összehasonlítást tehetnénk a többi világrész pidzsin nyelveiről. Amennyire ismerem az adatokat, a pidzsin és a kreol nyelvek száma sehohsem túl sok, legfeljebb a közvetítő nyelvek száma kevesebb más világrészekeken Afrikához képest (ha igaz): Az azonban érdekes, hogy Afrikában nemcsak az európai és a bennszülött nyelvek keverékéből, hanem csak bennszülött nyelvek keveredéséből is létrejöttek pidzsin-nyelvek, mint a Kitchen-Kafir.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy Voegelinék próbálkozása nem volt haszontalan, mert fontos adatokkal teli kézikönyvet ad az afrikanisták és nem afrikanisták kezébe, de azért sokkal közelebb sem viszi ismereteinket az eddigi hasonló jellegű kézikönyvekhez képest. Ilyen munka elkészítése persze csak a nyelvi helyzet korszerű, gyűjtésekre támaszkodó feltérképezése után várható, és ez még a jövő feladata.

FODOR ISTVÁN

L. S. Vygotsky: Thought and Language

Edited and translated by Eugenia Hanfmann and Gertrude Vakar. *Studies in Communication*. Editors Leo L. Beranek, Roman Jakobson and William N. Locke. M. I. T. Press, Massachusetts Institute of Technology and John Wiley and Sons, Inc. New York—London, 1962. XXI + 168 l.

Ez a könyv régi adósságot törleszt, amellyel a kiadók vagy általában a tudományos élet szervezői tartoztak a tudomány művelőinek. A kiváló szovjet pszichológus művének kiadása lehetővé teszi, hogy az oroszul nem tudó szakemberek is megismerkedjenek a szerző gondolataival. A Szovjetunióban VYGOTSKY elnévének már két kiadása jelent meg (Л. С. ВYGOTCKИЙ: Мышление и речь, Москва—Ленинград) 1934-ben és 1956-ban. Ez a fordítás a későbbi kiadásból készült. De még az oroszul tudó külföldiek számára is csak nehezen volt hozzáférhető a két szovjet kiadás, és erre a tényre jellemző, hogy egyetlen példányuk sem található magyarországi könyvtárakban, így e sorok írója szintén csak az angol fordítást olvashatta. Nem menti ezt a helyzetet az a körülmény sem, hogy számos külföldi pszichológus, pl. ПЛАГЕТ, VYGOTSKY egykori munkatársának, LURIA professzornak személyes elbeszéléséből már korábban tudomást szerzett VYGOTSKY főbb tételeiről, vagy olvashatta néhány kisebb cikkét nemzetközi folyóiratokban.

VYGOTSKY főbb nézeteiről nemrégén tájékoztatást kapott a magyar olvasó (S. MOLNÁR EDIT: A tudat pszichológiai vizsgálatának történeti és logikai módszere L. Sz. Vygotszkij munkáiban, Pszichológiai Tanulmányok, III. (főszerk. Dr. Gegesi Kiss Pál), Budapest 1961, 15—25 l.). A most ismertetett munka a szerző életművének szintén egyes fontosabb eredményeit tartalmazza. Az 1934-es első kiadás a szerző fiatalon bekövetkezett halála után jelent meg. Tudomásom szerint a közeljövőben megjelenik a munka magyar fordítása.

VYGOTSKY munkássága, illetve e mű tételeinek megfogalmazása óta kerek három évtized telt el. Ez nagy idő, és elavulással fenyegeti a nem túlságosan maradandó gondolatokat még a lélektan terén is. VYGOTSKY könyve sem mentes a már túlhaladott vagy legalábbis azóta közismertté vált nézetektől, amelyekre a szerző hivatkozik, és saját fejtegetései közül sem mindegyik időálló. Nézeteinek központi magva azonban ma sem avult el, így a könyv a maga egészében frissen ható olvasmány, tele helyes vagy vitabresztő megállapításokkal.

A mű leginkább mulandó részét főképpen egyes polémikus fejezetek, így pl. a PIAGET-val (J. Piaget: Le langage et la pensée chez l'enfant, Neuchâtel—Paris 1923, illetve Le jugement et le raisonnement chez l'enfant, Neuchâtel—Paris 1924) folytatott vitája teszi. PIAGET megjegyzéseit a kiadó egy külön füzetben mellékelte a könyvhöz (Comments on Vygotsky's critical remarks concerning The Language and Thought of the Child, and Judgement and Reasoning in the Child by Jean Piaget. The M. I. T. Press 1962). Ebben a svájci gyermekpszichológus rámutat, hogy VYGOTSKY nem ismerhette az ő később megjelent munkáit, amelyekben az előzőkhöz képest jelentékeny módosításokat hajtott végre, és így végeredményben sokkal közelebb állnak egymáshoz felfogás dolgában, mint ahogy VYGOTSKY vélte. PIAGET így csak az általa elismert főbb tételekről (főleg az egocentrikus beszéd funkciójáról és a belső beszéddel való összefüggéséről), továbbá a még fennálló kisebb véleménykülönbségekről tesz említést.

A fent elmondottakból következik, hogy az ismertetés súlypontját a szerző maradandó téziseire fektettem, de azért gondot fordítottam arra, hogy az olvasó VYGOTSKY elméletének egészéről is áttekintést kapjon.

VYGOTSKY fejtegetései természetesen nem ölelik fel a gondolkodáslélektan egész problematikáját. A nyelv és gondolkodás összefüggései közül is csak az alábbi kérdésekkel foglalkozik a munka: a gyermek monologizálása és a belső beszéd funkciói és kapcsolata, a fogalomalkotás fejlődése a gyermekben, a gondolkodás fejlődésének és a tanulásnak kölcsönhatása, végül az ember és az állat (csimpánz) gondolkodása közti hasonlóság és különbség. VYGOTSKY koncepciójának erőssége az, hogy a tárgyalt témákat következetesen fejlődésükben és rendszerszerűségükben vizsgálta meg.

A 4. fejezet mindjárt a legutóbb említett kérdéssel kezdődik. Az emberszabású majmok (csimpánzok) végzett addigi megfigyelések tanulságait felhasználva VYGOTSKY az alábbiakban összegezi credo-ját (41):

- „1. A gondolkodás és a beszéd genetikailag különböző eredetű.
 2. A két funkció különböző úton egymástól függetlenül fejlődik ki.
 3. A kettő közt nincs határozott és állandó korreláció.
 4. Az emberszabású majmok bizonyos vonatkozásban (az eszközök használatához való hozzálátás tekintetében) az emberhez valamennyire hasonló értelmet tanúsítanak, és nyelvük is valamennyire hasonló az emberéhez teljesen más vonatkozásban (beszédüknek fonetikai alkata, ennek kifejező funkciója, a társadalmi funkció kezdete tekintetében).
 5. Az emberszabású majmoknál a gondolkodás és a beszéd szoros kapcsolata, ami annyira jellemző az emberre, hiányzik.
 6. A gondolkodás és a beszéd filogenézisében a gondolkodás fejlődésének beszéd előtti fázisa és a beszéd fejlődésének preintellektuális szakasza világosan kimutatható.”
- Ezt az összegezést a szerző még az alábbiakkal egészíti ki (44):
- „1. Az egyéni fejlődésben a gondolkodás és a beszéd különböző eredetű.
 2. A gyermek beszédének fejlődésében biztosan megállapíthatunk egy preintellektuális szakaszt, és gondolkodásának fejlődésében egy beszéd előtti szakaszt.
 3. Egy bizonyos ideig a kettő külön úton, egymástól függetlenül fejlődik.
 4. Egy bizonyos ponton a két vonal találkozik, s ekkor a gondolkodás verbálissá, a beszéd racionálissá válik.”

A mű egyik központi problémája a gyermek egocentrikus beszédének funkcionális értelmezése, továbbá ebből adódóan a belső beszéd (endofázia) természetének és szerkezetének leírása (2. és 7. fejezet).

Az egocentrikus beszéd PIAGET szóhasználata a még nem iskolás korú gyermekek jellegzetes monologizálására. PIAGET számos megfigyeléssel támasztotta alá és magyarázta azt az ismert jelenséget, hogy a 3—7 éves gyermekek gyakran beszélnek fennhangon

(amikor más gyermekek társaságában ugyanazzal a játékkal foglalkoznak), bár ez a beszéd csak maguknak szól. PIAGET úgy véli, hogy a beszédnek ez a sajátos típusa azzal magyarázható, hogy még nem vált kellőképpen társadalmi jellegűvé, és eltűnik (rendszerint az iskolai tanulás megkezdése utáni időkben), amikor a fejlődés kellő fokát elérve a beszéd teljesen társadalmivá válik.

VYGOTSKY ezzel szemben saját megfigyelései és kísérletei alapján úgy véli, hogy az egocentrikus beszéd éppen ellenkezőleg a még kellőképpen nem individualizált beszéd, amely a szociális beszédből származik, és az a funkciója, hogy előkészítse a belső beszédet. A kellő érettségfokán tehát azért tűnik el a monologizálás, mert a belső beszéd váltja fel.

VYGOTSKY behatóan foglalkozik az endofázia jellemvonásaival, struktúrájával. Több fontos megállapítása a nyelvészt is érdekli. Ezek közül néhány már ismeretes volt a szakirodalomban, VYGOTSKY azonban tömören foglalja össze és emeli ki őket. A belső beszéd töredékes, hiányos jellegéből folyik az első fontos nyelvi sajátosság, ti. hogy az alany és az alannyal szorosabb viszonyban levő szavak hiányzanak, hiszen a beszélő számára az alany ismert. A belső beszéd szerkezeti magva az állítmány. A második sajátosság a szavak gyakori összetétele, vagy ahogy a szerző kifejezi magát, „agglutinációja”. Szerinte a könnyen képződő ad hoc összetételek, amelyek egyébként nem mindegyik nyelvben lehetségesek, a gyermek egocentrikus beszédében megfigyelhetők. A harmadik sajátosság szemantikai jellegű (VYGOTSKY az előbbit is annak tekintette), a jelentés burjánzása (influx of sense), ahogy ő nevezi, amely abban áll, hogy a köznapi szavak jelentéstartalma nagymértékben kitágul a belső beszédben és gyakran bonyolult gondolat fejeződik ki, testesül meg egyeslen szóban.

VYGOTSKY-nak az egocentrikus és a belső beszéd összefüggésére vonatkozó tételei igen jelentősek. Egyébként ez az, amit PIAGET viszontválaszában elfogad. Ez az elmélet mind a pszichológust, mind a nyelvészt érdekli, további vizsgálatokra nyújt ösztönzést, amelyek közelebb vezethetnek a belső beszéd nyelvi és lélektani törvényszerűségeinek teljesebb feltáráshoz. Az első lépéseket VYGOTSKY tette meg, de még hosszú, kutató út van hátra. PIAGET, STERN C. és W. (Die Kindersprache, Leipzig 1922) és mások nagy gyermeknyelvi anyagot gyűjtöttek össze, de hogy VYGOTSKY néteit ellenőrizzük és tovább haladjunk, új, ebből a szempontból irányított gyűjtésre van szükség. Hogy a belső beszéd alakját, szintaxisát, szemantikáját rendszeresen feltárhassuk, az egocentrikus beszéd megfelelő adatainak egybevetése szükséges, ha VYGOTSKY feltételezése helyes, mert egyébként továbbra is csak önmegfigyelésre vagy tudományosan nem mindig felhasználható szépirodalmi analógiákra vagyunk utalva. Persze az egocentrikus beszéd és az endofázia fejlett, a felnőtt emberben jelentkező formái közt még alighanem jelentős különbség, illetőleg átmeneti fokozatok vannak, és aligha lesz módunk pontosan megismerni a 7—14 éves gyermek belső beszédének szerkezetét. A belső beszéd lehet ugyan folytatása a gyermek monologizálásának, de annak teljes foka jelentősen eltér tőle: a monologizálás még a fejlődő kisgyermek beszédmódja (és gondolkodása), az endofázia a felnőtt gondolkodása. A gyermeknyelvi adatgyűjtés tehát csak óvatossabb következtetések levonását teszi lehetővé a belső beszédre vonatkozóan. A felnőttek egyéb hisztérikus vagy patológikus állapotban jelentkező monologizálásának adatai kiegészíthetik a gyermeknyelvi gyűjtésből kapott képet, de azért ez sem azonos a belső beszéddel éppen patológiás alkata vagy a sokkal telítettebb emfázisánál fogva. Az egocentrikus beszédmód és a felnőtt monologizálás vizsgálatok az is kiderülhet, hogy a beszélő anyanyelvének rendszerszerű sajátosságai hogyan tükröződnek vissza ebben a beszédmódban, más szóval a nyelvi különbség mennyire érvényesül benne. Ekkor lehetne megvizsgálni azt is, hogy a belső beszéd és a monologizálás mennyire kedveli a szóösszetételeket a nyelv rendszerétől függően vagy tőle függetlenül. Ezek az adatok a nyelv és a gondolkodás egymásrahatásának új oldalát világíthatják meg.

Megjegyezzük azonban, hogy azért a gyermeki monologizálás funkciója körül nem minden kérdés látszik tisztázottnak. VYGOTSKY felfogása legfeljebb csak elfogadhatóbb hipotézisnek látszik, mint a PIAGET-e. Hogy vannak nyitott kérdések, ezt éppen VYGOTSKY kísérletei mutatják meg, amelyeknek eredményét ő PIAGET-val szemben bizonyítéknak véli. VYGOTSKY háromfajta kísérletsorozatot végzett el. Ezekben az volt a cél, hogy a kísérleti alanyként résztvevő gyermekeket megfosszák attól az illúziótól, hogy monologizálásukat társaik is érthetik, és hogy egyáltalán más társaságban beszéljenek, vagyis hogy monologizálásukat megfosszák minden szociális jellegtől. A szerző nézete szerint, ha igaz PIAGET tétele, akkor az egocentrikus beszédnek szabadabbnak, mennyiségben növekedőnek kell mutatkoznia, ezzel szemben a kísérleteken éppen az ellenkezője történt, vagy teljesen elmaradt a monologizálás, vagy ennek aránya az eredeti, természetes körülmények közti arányhoz viszonyítva jelentősen csökkent (132—138).

VYGOTSKY gondolatmenete több szempontból sem látszik kielégítőnek, és a kapott eredmények értékelése sem megnyugtató.

Ha VYGOTSKY teljesen eltekint PIAGET nézeteitől, és csak saját felfogásának talaján marad, tehát, hogy az egocentrikus beszéd szociális jellegéből egyre vesztítve halad az individuális funkció irányában, akkor nem lehet kétséges számára, hogy minden olyan hatás, amely a gyermek monologizálását megfosztja a szociális funkció betöltésének (csökkent mértékű) lehetőségétől, az legfeljebb éppen a beszéd individualizálását segíti elő. Ennek következtében a monologizálás aránya semmit sem mond akár növekszik, akár csökken. Egyébként VYGOTSKY helytelenül hivatkozik PIAGET-ra, amikor az egocentrikus beszédet csak gyermeki társaságban véli lehetségesnek. Ez egyrészt ellentétben áll saját értékelésével, másrészt az általános megfigyeléssel. Számos gyermek játék közben — különösen, ha az nagyon érdekli, leköti, elmerül benne — gyakran monologizáva végzi a tevékenységet, akár jelen van más gyermek vagy felnőt, akár egymaga van. PIAGET óvodában végzett megfigyelései természetesen kizárják ezt az utóbbi helyzetet, de a mindennapi életben ez mégsem ritka jelenség.

Egyébként PIAGET sem egészen azt írta idézett korábbi munkájában, hogy a gyermek a monologizálás közben úgy vélekedik, hogy beszédét más is értheti. PIAGET (Le langage et la pensée 17—181.) az egocentrikus beszédet három fajtára osztja, ismétlő monológra (echolalia), a tulajdonképpeni monológra és a kollektív monológra. Az előbbi kettőben a más számára való érthetőségnek semmi szerepe sincs, míg a kollektív monológban ha feltételezi is a gyermek, hogy más megértheti, ennek semmi fontossága sincs számára. VYGOTSKY különben nem osztja fel több fajtára az egocentrikus beszédet, az ő kategóriáját feltehetően a PIAGET-féle két utóbbi fajtával lehetne azonosítani.

VYGOTSKY kísérleteinek feltételei különben sem látszanak kedvező körülményeknek a monologizálás e funkciójának vizsgálatában. Az a körülmény, hogy a gyermekek más társaságba kerülnek, idegen anyanyelvű vagy süketnéma gyermekek közé, esetleg teljesen egyedül maradnak, egész viselkedésük, hangulatuk megváltozását okozhatja, tehát már ezért is járhat azzal az eredménnyel, hogy az addig nyugodtan, önfeledten játszó és monologizáló gyermek idegenül érzi magát, ezért szótlanabb lesz, vagy elhallgat. A harmadik kísérletsorozatban nagyobb zajt idéztek elő zenével. Ennek a természetes következménye minden fajta beszédre az, hogy a legszükségesebb szavakra korlátozza vagy teljesen abbahagyatja. VYGOTSKY nem közli a kísérletek részletes feltételeit, de kételyünk akkor is jogos, ha feltételezzük, hogy tapasztalt kísérletezőként minden körülménnyel igyekezett számolni.

S. L. RUBINSTEIN (Grundlagen der allgemeinen Psychologie, Berlin 1958, fordítás oroszból) szovjet pszichológus egyébként mind PIAGET, mind VYGOTSKY felfogását bírálta az egocentrikus beszédnek a szociális felé, illetve a szociálisból az individuális felé tartó tendenciáról vallott nézeteikért (540 l.). Ő maga hangsúlyozza velük szemben az emberi beszéd általános szociális jellegét, amely független attól, hogy az adott esetben van-e kontaktus a beszélők között vagy nincs. RUBINSTEINnek az emberi beszédre, annak ontogenezisére és filogenezisére vonatkozó megállapítása kétségtelenül igaz, de a tétel nem áll annak részfunkcióira. RUBINSTEIN (544 l.) abban sem ad igazat VYGOTSKY-nak, hogy az egocentrikus beszéd csak gondolkodás. Rámutat, hogy a monologizálás „szociális rezonanciát” teremt, ha a beszélő akkor nincs is embertársával közlési kapcsolatban. A monologizálás kifejezőmód és érzelmi megnyilatkozás mind a felnőtt, mind a gyermek részéről. RUBINSTEIN ebben a vonatkozásban helyes szempontra hívja fel a figyelmet, és nyilvánvaló, hogy ezt a beszéd típust meg kell vizsgálni az érzelmei kifejezése szempontjából.

VYGOTSKY másik jelentős teóriája a fogalomalkotás fejlődéséről szól, amelyet szintén gyermekenyelvi megfigyeléseire alapoz (5. fejezet). A kísérleteket munkatársai (SZAHAROV, KOTYLOVA és PASKOVSKAJA) segítségével több mint 300 kísérleti személyen végezte el, akik közt gyermekek, serdülők, felnőttek, köztük beszédzavarban szenvedők és egyéb szellemileg patológikus egyének voltak. A kísérletekben a fogalmak kialakítását verbális formákhoz kötötték. A különböző mesterséges tárgyak alakja, színe, nagysága és egyéb méretbeli különbözősége szerint kellett a megfelelő csoportosítást elvégezni, és a mintatárgy hátára írt mesterséges szónak egyeznie kellett az illető csoportba tartozó tárgyak hátlapjára írt azonos szóval. Amíg a normális felnőtt a csoportosítást, azaz a fogalomalkotást helyesen elvégezte, addig a gyermekek fogalomalkotása három fejlődési fokozatot mutatott, amelyeken belül még további fázisokat különböztettek meg. Az első fokozatra az egyes tárgyak rendezetlen halmaza jellemző.

A második fokozat a „komplexus” nevet kapta. Az ilyen formában kiválogatott tárgyak közt már nem csupán szubjektív jellegű kapcsolat van, hanem a csoportosítás valamilyen reálisan létező jegy alapján történik. VYGOTSKY a vezetéknevekhez hasonlítja

e kapcsolat tartalmát, amely a hozzá tartozó tárgyakat úgy gyűjti össze, mint a különböző személyeket az azonos családánév.

Az „álfogalom” a gondolkodásban az átmeneti kapocs szerepét játssza a komplexus és az igazi fogalomalkotás közt.

VYGOTSKY a nyelvi antonimiák keletkezését a komplexusgondolkodással magyarázza, és az olyan szavakat, mint pl. a latin *altus* 'magas, mély' sok gyermek szóhasználatával hasonlítja össze, amelyben az „előtt” „után”-t, a „holnap” „tegnap”-ot is jelenthet.

A szerző egy más nyelvi jelenséget is a komplexusgondolkodással magyaráz. Az ún. „participáció” jelenségét LÉVY—BRUHL adataiból idézi. A braziliai bororo indiánok pl. magukat papagájoknak nevezik. LÉVY—BRUHL ellentétben VYGOTSKY úgy véli, hogy itt nincs szó fogalmi azonosításról, hanem arról, hogy e nép magát a papagájokkal egy körbe tartozának tartja.

VYGOTSKY a nyelvtörténet tanulságára is hivatkozik a komplexusgondolkodás megértésében. Nézete szerint a jelentésváltozások lényegében komplexusok keretében mennek végbe, ezért beszélünk az sztal „lábáról”, és ezért jelentett pl. a szláv nyelvekben a „tehén” eredetileg „szarvas állat”-ot (azaz legfeljebb az indogermán alanyelvben).

A valódi fogalmak alkotják a harmadik gondolkodási fokozatot. Ezeknek szintén két csoportjuk van. A kevésbé fejlett fogalmat VYGOTSKY mások után „potenciális” fogalomnak nevezi. Ebben már megnyilvánul az absztrakció kezdetleges formája, az elvonatkoztatás azonban még csak egy jegy alapján történik.

Ez az egyre fejlettebb fejlődési fokozatot tartalmazó rendszer, amelynek hiteleségét kísérletek támasztják alá, a gondolkodáslélektan szempontjából igen jelentős hipotézis. Mint nyelvész három megjegyzést fűzők ehhez az elmélethez.

Az első a komplexusnak a családnevekkel kapcsolatos hasonlatára vonatkozik. Ha VYGOTSKY úgy értette ezt a hasonlatot, hogy a személynevek kialakulásának első stádiumában az azonos névvel ellátott személyek közt hasonló viszony jön létre, mint a komplexusba tartozó tárgyak közt, akkor a hasonlat helyes. A személynévadás (akár csak általában a névadás) kialakulásakor a név funkciója az volt, hogy a viselőjét megkülönböztesse a többitől, és ezt csak valamilyen kiválasztott jegy alapján tudta tenni. Tehát így jöttek létre a totemisztikus személynévadásban a „Sólyom”, „Turul”, „Kánya” stb. személynevek (bár a hasonlósági jegy nem reális, mert totemisztikus elképzelésen nyugodott), másféle névadási rendszerekben a „Ferenc” ('a francia', Assisi Szent Ferenc nevéként), István (Stephanos 'virágkoszorú, korona, ékesség') stb. A családnevek Európában a X. századtól kezdve hasonló elv alapján keletkeztek, tehát a Szabó, Varga, Balog, Kis, Nagy féle nevek. VYGOTSKY az orosz „Petrov” családnevet említi azonban példaként, s ezzel a hasonlat erősen sántít. Így a viszony az oroszban, akárcsak a magyar „Péterfi”-féle ritkább megfelelőik viselői közti viszony — nem tekintve a tényleges családi közösségbe tartozó Petrovokat, illetve Péterfiket — nem komplexus, hanem szinkretikus jellegű. De nemcsak a hasonlattal van baj, mert VYGOTSKY többet akar mondani nála. A névadást, azaz közelebből a személynévadást, vagy még inkább családnevadást a fogalomalkotás fejlődésével hozza kapcsolatba és a komplexusgondolkodás szintjére emeli. De a névadás kezdetekor, amikor a neveknek köznévi jelentéstartalmuk is volt (tehát nomina connotativa voltak), akkor a névadó közösségben egyféle nevet csak egy személy viselhetett, hiszen a név csak így tölthette be megkülönböztető jellegét. Világos, hogy ebben az esetben a fogalomalkotásnak a köznevek körében kialakult fajairól nem beszélhetünk. Később, amikor több személy is viselhetett ugyanazt a nevet, vagyis a kételemű személynév kialakulása kezdetén, akkor a viszony komplexus jellegű volt a név viselői közt, hisz pl. valóban minden Szabóra jellemző volt, hogy a szabók foglalkozását űzte. Ez egy további fejlődési fokon ismét megváltozott, és a mai családnévrendszer alakult ki, amelyben a Szabók és Péterfiak közt — a valóban családtagoktól eltekintve — semmilyen közös jegy sincs. A névadás és a fogalomalkotás fejlődése közt nincs szoros kapcsolat. A korábbi, a primitív népek komplexusgondolkodása idején kialakuló névadásnak nincs fogalomalkotási megfelelője, később a középkornak gondolkodás szempontjából fejlettebb társadalmában komplexus jellegű családnévek alakulnak ki, de ezek néhány évszázad alatt a korai névadás szintjére „süllyedtek vissza”.

A második megjegyzésem a jelentésváltozások komplexusjellegére vonatkozik. VYGOTSKY műtén vörös fonalként húzódik végig a korai asszociációs lélektan elleni beállítottság. Nem vitatható, hogy ennek az elméletnek a múlt században megfogalmazott formája nem ad kielégítő magyarázatot a gondolkodás fejlődésére és működésére vonatkozóan. De azért nem tagadható, hogy a képzettársítás sok nyelvi és lélektani jelenség kialakulásában szerepet játszik. A jelentésváltozások legmodernebb rendszerei ROUDET-től GOMBOCZ ZOLTÁN-on át ULLMANN-ig (The Principles of Semantics, Glasgow —

Oxford 1957²⁾ erre épülnek fel. De itt nem pusztán arról van szó, hogy a nyelvi jelentésváltozások asszociációs fajait egyszerűen a VYGOTSKY-féle komplexusokkal azonosítsuk (mint említettük, ezeknek egyik csoportját ő is „asszociáció” névvel illeti). VYGOTSKY ismét genetikum párhuzamot von a jelentésváltozási és a fogalomalkotási formák között. Ez a párhuzam kezdetleges fokon megvan ugyan, amikor a primitív népek komplexusgondolkodásának körülményei közt a szavak jelentésváltozásai szintén komplexus (vagy asszociációs) jellegűek. Megszűnik azonban a párhuzam a gondolkodás legfejlettebb fokán — és ezt VYGOTSKY elmulasztja megemlíteni — amikor a tudományos gondolkodás, vagyis a legelvontabb fogalmi gondolkodás rendszerében a jelentésváltozással kapcsolatos névadások szintén asszociációs (vagy komplexus) jellegűek. Gondoljunk csak az „atom” szóra, amelynek jelentése mennyire megváltozott a görög filozófusoktól napjainkig. De a tudományos világot nem számítva a mai fejlett fogalmakban gondolkodó társadalmunk mindennapi szavainak jelentésváltozásaira is vonatkozik e tétel, pl. a „toll” szóra, amely kezdetben lúdtoll volt, ma pedig már hegye sínes a golyóstollnak.

A harmadik észrevételem az antonimiák értékelésére vonatkozik. Ebben a tekintetben VYGOTSKY meglátása kitűnő és használható. Teljesen elfogadhatónak látszik, hogy az olyan szavak jelentésének polaritása, mint a latin *altus* a komplexusgondolkodással függ össze. Csak arra kell rámutatni, hogy az antonimiák kialakulásának egyéb módjai is vannak, pl. amikor az egyik ellentétes jelentés későbbi keletű. Ilyen a latin *sacer* esete, ahol a 'szent' jelentéssel ellentétes 'átkozott' jelentés eufemisztikus jellegű kifejezésekben tapadhatott a szóhoz.

Mindezek a megjegyzéseim végeredményben azt a VYGOTSKY által is vallott fel fogást támasztják alá, hogy a gondolkodás és a beszéd genetikailag különböző és nincs köztük állandó korreláció.

A tudományos fogalmak megismeréséről és a tanulásról szóló 6. fejezetben a szerző az alábbi fontosabb nézeteket vallja.

Az a jelenség, hogy a gyermek 7 és 12 éves kora közt állandó konfliktusba kerül a felnőtt gondolkodásával, a gondolkodás rendszerűségével magyarázható. Az újonnan tanult fogalmak nem tudnak egyszerűen beleilleszkedni a régié közé, mert azok egész rendszert alkotnak. Minden újonnan megismert fogalommal a régi rendszer egész átértékelése történik, ez pedig nehezen megy, gyakran megtorpanásokkal jár. Az írás megtanulása azért nehéz a gyermeknek, mert magasabb fokú absztrakciót kíván, tudatosan kell elemeznie a beszédet, amelynek használatát addig öntudatlanul jól megtanulta.

Több kísérlet alapján, szemben a kételkedőkkel, a szerző határozottan pozitív szerepet tulajdonít a tanításnak, és jelentős tényezőnek tartja a gondolkodás fejlődése szempontjából. Ugyancsak nagyon fontosnak tartja e szempontból a nyelvtan tanítását is.

A szerző kísérletei általában igen érdekesek. Sajnos, maga csak rövid leírást ad róluk, az eredményt általában sommásan összegezi, numerikus adatokat csak néhány helyen közöl.

VYGOTSKY munkájának sorsa nem egyedülálló. Aligha ő az egyetlen kutató, akinek gondolatai elfelejtődtek vagy a nyilvánosság elé sem kerültek főleg annak következtében, hogy nehezen hozzáférhető, kevés számú kiadásban vagy a kevésbé olvasott nyelveken jelentek meg. Hasznos lenne utólag is felkutatni az ilyen műveket. Mindjárt egy magyar kutató nevét említhetem meg századunk évtizedeiből, akinek fontosabb tételeit nem lenne érdektelen megismertetni a külfölddel: GOMBOCZ ZOLTÁNÉ, akinek éppen jelentésváltozási rendszerét lehetne pl. idegen nyelven kiadni (A magyar történeti nyelvtan vázlata. IV. Jelentés, Pécs 1926), miután már ULLMANN (i. m.) felhívta rá a külföldi nyelvészek figyelmét.

FODOR ISTVÁN

И. И. Ревзни — В. Ю. Розенцвейг: Основы общего и машинного перевода

Moszkva, 1964. Изд. «Высшая школа». 243 l.

A technika fejlődése nyilván mindig visszahatott az emberre, az ember önmegismerésére is: miután karja-lába mintájára megalkotta az emelőt, jobban megértette e szervei eredeti működését; miután feltalálta a keréket, jobban megértette, miben különbözik egy élő szervezet az életteltől és így tovább. Egész természetesnek kell tehát vennünk, hogy a gépi fordítás elmélete és gyakorlata visszahat az ember természetes, gép nélküli fordító tevékenységére. Sőt, többet mondhatunk: Természetesen lehetséges, hogy legalábbis napjainkban, a ma rendelkezésünkre álló gépekkel még nem lehet, vagy nem kellő mennyiségben, minőségben, gazdaságossággal lehet csak

fordításokat elvégeztetni. Az a haszon azonban, amelyet az ember ezzel kapcsolatosan önmaga megismerése terén elért — kétségtelen. E hasznot kívánják, többé-kevésbé világvizonylatban is úttörő módon, elsőként de nyilván nem utolsóként, levonni Fönyvükben a jól ismert moszkvai szerzők, ezúttal ilyen formában is lerögzítve az Idegen Nyelvi Főiskolán éveken keresztül e tárgykörből tartott előadásait.

Munkájuk első fejezetében a fordításelmélet tárgyával foglalkoznak, a fordításelmélet helyével a többi diszciplína között. Ennek során érintik a fordításelmélet hagyományos problematikáját, a fordítás helyét a modern kultúrában, rövid történeti áttekintést nyújtanak a gépi fordításról, párhuzamot vonnak a fordításelmélet és az idegen nyelvek tanításának problematikája között stb. A fordításelmélet tárgya „... maga a fordítás folyamata (das Übersetzen, the translating), melynek során egyik jelrendszerrel a másikra való áttérés valósul meg és amelyet szemiotikai fogalmakkal határozhatunk meg” (21). Ugyanitt hangsúlyozzák a szerzők, hogy a fordításelmélet deskriptív, és nem normatív tudomány, éppen tárgyánál fogva. IVANOV nyomán ők is azt vallják, hogy „A nyelvészetet ... úgy lehet tekinteni, mint a nyelvi viszonyokról szóló tudományt, e viszonyok részese a fordítás” (29). Ami a fejezet egyes részkérdéseit illeti, helyesen mutatnak rá arra, hogy eddig majdnem csakis a műfordítás volt a fordításelmélet tárgya, és nem a társadalmi hasznosság szémszögéből legalább olyan fontos szakfordítás (beleértve természetesen a politikai-társadalmi jellegű „tolmácsolást” stb. is), megmagyarázzák e tudománytörténeti tény. Jóknak mondhatók a gépi fordítás történetéről szóló paragrafusok is, bár ebben többet is, meg kevesebbet is várna az olvasó: kevesebbet — talán éppen csak egy mellékemondatnyit — SZMIRNOV—TROJANSZKIJ nem jelentős kísérletéről, többet a gépi fordítás tényleges történetéről. Más helyeken (l. Nyr. 1965, 2. 204. kk.; Magyar Tudomány 1965. 11. 707—109 már részletesen érintették azt a kérdést, vajon valóban külön-külön jelrendszerekről, ezek közti átmenetekről van-e szó az egyes nemzeti nyelvek, illetőleg a köztük készült fordítás esetén. Mint a fenti idézetből kiderül, a szerzők e kérdésre kétségtelenül igenlő választ adnak.

A következő, második fejezet a fordítás folyamata nyelvészeti szémszögéből történő elemzésének szentelik. Röviden közlik a metanyelvről szóló tudnivalókat, a közvetítőnyelvről szólókat, kitérnek a strukturális nyelvészet néhány alapfogalmára (főleg a „tartalom síkja” és a „kifejezés síkja” fogalmakra), az információelmélet néhány kérdésére, a fordítás és az interpretáció elhatárolására, az értelemre mint a fordítás invariánsára, a fordíthatóság és az interretálhatóság kérdéseire. A „signifiant”-„signifié” kérdést vizsgálva ismét visszatér a szerzőknek az a gondolata, hogy különböző természetes nyelvek esetén különböző jelrendszerekkel van dolgunk, olyan jelrendszerekkel, melyeknek a jelentésoldala is különbözik egymástól: „... a tartalom síkja [план содержания] tisztán nyelvi tény és két nyelvnek, mely a valóság egy és ugyanazon darabját írja le, különböző lehet a tartalmi síkja” (47), és tovább: „... a valóság megszakítatlan kontinuum, és a beszédaktus is megszakítatlan kontinuum. Velük szemben a nyelvi rendszer véges számú elemekből áll”; „A fordításelmélet számára alapvető jelentősége van annak a ténynek, hogy különböző nyelvek a valóságot különböző módon tagolhatják” (48). Ennek illusztrálására közismert példákat hoznak fel (mint a nap szakainak felosztása a különböző nyelvekben). E felfogásukkal szorosan kapcsolatos a „fordítás”—„interpretáció” felosztásuk. Az első esetben teljesen formalizálható folyamatról van szó, amelynek során a fordító nem fordul a valósághoz, csupán a forrásnyelv bizonyos elemeit teszi át a közvetítő nyelv elemeire, majd erről a célnyelvére. Az interpretálás viszont nem formalizálható ismereteink mai fokán, itt ugyanis szükség esetén a valóság forrásnyelv ábrázolása darabjához is fordulunk az átalakítás során és nem egyszerűen fordítunk, hanem elmondjuk a célnyelv eszközeivel, amit a valóság illető darabjában találunk. Ezt az elgondolásukat két blokk-sémán is ábrázolják (57., illetőleg 58. lap) — mindkét sémán kevésbé érthető, miért vezet nem csupán a valóság felől a feladó felé, hanem megfordítva: a feladó felől a valóság felé is egy-egy nyíl. Hogyan „hat vissza” a fordítás folyamán a feladó a valóságra? A két séma pozitívuma viszont, hogy szépen szemlélteti: a fordítás során a fordító teljesen független a valóságtól, az interpretáció esetén viszont kétoldali kapcsolat van a fordító és a valóság között. Igen jelentős az értelem (смысл) meghatározása is, mely érezhetően a Rozenvejg-iskola szemantika-meghatározására támaszkodik: „... valamely kifejezés értelmén a közvetítő nyelv azon elemi értelmi egységeinek összességét fogjuk érteni, amelyeket az adott kifejezésnek megfeleltettünk” (68). Megjegyzendő, a közvetítő nyelv síkjának ilyen világos kiemelése mind a kifejezés, mind a tartalom terén, a szerzők érdeme. Amikor az ember egyik nyelvről a másikra fordít, sokszor úgy tetszhet: egyenesen áttér az egyik nyelvről a másikra; a valóság mégis az, hogy a forrásnyelv elemzése grammatikai és tartalmi szempontból, ha mégoly futólagos közbeiktatott állapot is, de megvan minden fordítás

esetén és a célnyelvre az elemzés e többé-kevésbé formalizált eredményeiről — ez éppen a közvetítő nyelv — történik az áttérés.

A harmadik fejezet az analízis-szintézis kérdéseivel foglalkozik. A szerzők megindokolják e felosztás szükségességét, nagy vonalakban megismertetnek a generatív modellekkel. Rávilágítanak arra, hogy a transzformációt is fel lehet úgy fogni, mint ugyanazon nyelven belüli fordítást. Érdekesekek itt is szemantikára vonatkozó megállapításaik, melyekben a szemantika szerepét vázolják a generatív modellen belül. Ismét a moszkvai szemantika-elméletre támaszkodva rámutatnak arra, hogy egy-egy konkrét (bonyolultabb) jelentésű szó értelmét úgy lehet tekinteni, mint amit fokozatosan generáltunk egyes elemi jelentésekből (ennek sémáját l. 106). „Azt a generatív folyamatot, melynek során egyik szóról a másikra térünk át az előző alapjelentésének megtartásával, modulációnak nevezzük” (107) — mondják; a moduláció általuk bevezetett fogalmának a későbbiek során is fontos szerepet juttatnak. E részben térnek ki a szerzők arra a kérdésre is, mi a fordítás egysége — ám az olvasó az idevágó paragrafus után sem igen tudja, mi hát ez az egység (sőt, még azt sem, hogy Rozencvejkék mit tartanak annak). Úgy tetszik, a morfémától kezdődően minden bonyolultabb szerkezet kaphat ilyen szerepet: „A fordítás egységének a forrásnyelv olyan minimális szegmentumát tekintjük, amelyet a közvetítő nyelvi elemi jelentések egy a célnyelv bizonyos szegmentumával szembeállítható csoportjának feleltethetünk meg” (117). Persze a valóság is az, hogy a kérdés elég fogas: legalábbis emberi fordítás esetén világosan érezzük, hogy hol egyetlen morfémát kell külön lefordítanunk (például a magyar főnév valamely birtokos személyragos alakját, ahol a hangsúly éppen a birtokos személyragon van a nehézség szempontjából és nem a lexikális elemen), hol meg egy egész szószerkezetet (amikor az előző fordítottja áll fenn, és, mondjuk, egy birtokos névmásos szintagmát kell a magyarban visszaadnunk); sőt, ezt a folyamatot bizonyos mértékig az automatikus fordításnál is imitálni tudjuk.

A negyedik fejezet „A fordítási folyamat realizációjának típusai” címet viseli. Ezen a szerzők két, részben különböző, jelenség-csoportot értenek. A „realizációs típusok” egyrészt a hagyományos fordítás-elmélet olyan, itt egzaktabbá tett, fogalmainak felelnek meg, mint „betűszerinti fordítás”, „egyszerűsítő fordítás”, „pontos fordítás”, „advekat fordítás”. A szerzők véleménye szerint e hagyományos fogalmakat úgy lehet egzaktabbá tenni, ha figyelembe vesszük, hogy a fordítandó szegmentum két nyelv halmazelméleti metszetében van-e, vagy nem; ez utóbbi esetben mennyire bonyolult transzformációkat kell végrehajtanunk az egyik vagy a másik nyelvben (vagy mindkettőben), hogy végül is a megfeleltetést (a fordítást) végre tudjuk hajtani. Nyilván ritkább eset az, ha valami eleve megvan a metszetben (ekkor a szerzők interlineáris fordításról beszélnek; ha az ilyen fordítás egysége a szó, akkor szóról szóra való fordításról [дословный перевод]; a fentebb felsorolt fordítás-fajták viszont mind annak az esetnek a különféle realizációi, amikor a fordítandó jelenség nem esik a közös részbe. A másik jelenségcsoport, melyet e fejezet érint: a fordítás különféle formái a fordítás rendelkezésére álló idő szempontjából (írásbeli és szóbeli fordítás).

A befejező, ötödik fejezetben a fordítás és gépi fordítás néhány olyan részletkérdését érintik a szerzők, mint a szótár, a konfigurációs elemzés, az elemzés egyéb kérdései, a szintézis szemantikai és szintaktikai problémái, az analízis és a szintézis egymástól való függetlensége.

A szöveges részt több mint 200 címet felsoroló bibliográfia, jó tárgy- és névmutató egészíti ki (különösen e két utóbbi sajnálatos módon hiányozni szokott a szovjet kiadványokból, így külön örömmel kell üdvözlölnünk őket e kötetben).

Az egyes fejezetek (melyek egyébként világosan vannak tagolva paragrafusokra) az említettekén kívül is sok érdekes, hasznos apróbb-nagyobb megfigyelést, részmegállapítást tartalmaznak, például a fordító „hamis barátairól” — hasonló hangalakú, közös etimonú szavak, különböző jelentésű két nyelvben —, az idiómák fordításáról (francia—angol—orosz—német anyagon); nem hiányoznak a könyvből a szovjet strukturalisták körében oly népszerű magyar nyelvből vett példák sem.

A fordításelméletnek igen nagy jelentősége van a modern nyelvtudomány, a modern szemiotika számára. (Ezt különösen Jakobson szokta hangsúlyozni Ch. Peirce-re hivatkozva.) Revzin és Rozencvejké könyve talán nem túlközi mindenben ezt a nyelvetészet számára való kiemelkedő jelentőséget. Mégis, tekintettel a szerzők kiváló tapasztalataira a gépi fordítás elméletéből és gyakorlatából, az emberi fordítás és fordítás-oktatás gyakorlatából, sok érdekes gondolatot hoznak, még többet talán a tarsolyukban is hagytak, alkalmasint a következő kiadások számára. Mint bevezetőül is említettük: könyvükben az egyik első fecskét kell látnunk, mely egy új, korszerű, általános fordításelmélet előhírnöke lehet. Egy valóban nem normatív, hanem deskriptív elmélet;

egzakt elméleté és nem könnyed analógiákra vagy mély megérzésekre épülő; nem csupán, sőt elsősorban nem a műfordítást, hanem a köznapi, létfontosságú fordításokat figyelembe vevő. Ilyen elméletre pedig nagy szükségünk van. Talán még nagyobb, mint arra, hogy gépekkel fordíttassunk.

PAPP FERENC

O. C. Axmanova — Г. Б. Микаелян: Современные синтаксические теории

Moszkva, 1963. Изд. Московского Государственного Университета, 166 l.

A nyelvtudomány tárgykörében az utóbbi időben megjelent kritikai tanulmányok között érdeklődésre tarthat számot e kötet is, mely a szovjet egyetemi oktatók részére készült. Célja: tájékoztatni a nyelvészt különböző újabb mondattani elméletekről, amelyek főleg nyugaton alakultak ki. A szerzők azonban nem elégedtek meg az újszerű mondattani koncepciók ismertetésével, hanem hozzáfűzik kritikai megjegyzéseiket is. Bírálathoz olyan igény is társul, hogy a kutatómunkában hasznosítható mondattani elméletet alakítsanak ki. A könyvnek a Szovjetunióban is nagy fontosságot tulajdonítanak, hiszen a két neves szerzőn kívül olyan kiváló nyelvészek segítettek elkészítésében, mint. V. V. Vinogradov, R. A. Budagov, V. V. Ivanov, A. B. Sapiro és mások.

A kötet két részre tagolódik. Az első rész három tanulmánya közel 100 lapon áttekinti

- 1) a mondattan problémáit a leíró nyelvészetben, foglalkozik továbbá
- 2) a glosszematika terén felmerült különböző mondattani kérdésekkel, valamint
- 3) a Ferdinand de Saussure tanításában gyökerező mondattani elméletekkel.

A fenti tanulmányok középpontjában a nyelv és a beszéd sokat vitatott kapcsolata áll, tehát az a központi jelentőségű tétel, amely körül valamennyi mondattani koncepció kering és amely mellett nem lehet el egyetlen nyelvtudományi elmélet sem anélkül, hogy állást ne foglaljon. A kötet szerzőit az a cél vezérli, hogy ismertessék és egyben vizsgálat tárgyává tegyék az ismert nyugati strukturalisták mondattani elméleteit. Ugyanakkor a dialektikus materializmus alaptételéből kiindulva — amely szerint a nyelv a beszédben és azon keresztül létezik — rávilágítanak az elemzett mondattani koncepciók realitást és tudományos alapot nélkülöző téves következtetéseire, hibáira. A mai szélsőséges nyugati irányzatok gondolatmenetének és a szovjet mondattani elméleteknek egymással szembenálló párhuzamából végső fokon kibontakozik előttünk körvonalalaiban a modern marxista nyelvtudományi kutatási módszer.

Az első tanulmány számbaveszi BLOOMFIELD tanításának mondattani megállapításait, amelyek a közismert „meaningful arrangement of forms” alaptételből fakadnak. Sorra kerülnek a bloomfieldi elmélet legfontosabb eszközei, mint pl. a szórend, mondat-hangsúly, a szelekció (az alaki kategória kiválasztása), az exocentrikus és endocentrikus szerkezetről szóló tanítás, valamint a közvetlen összetevők elmélete. Ezt követően, a szerzők foglalkoznak R. S. WELLS: „Immediate Constituents” (Közvetlen összetevők) című könyvében közzétett fejtegetéseivel, valamint a „bővítőmény” és a „fókusz” wellsi elvével. Majd helyet kap a kritikai vizsgálatban Z. S. HARRIS koncepciójának fontos sajátossága, a mondattani leírás szigorú formalizálása, amely matematikai szimbolikával történik. Megvizsgálják Y. BAR-HILLEL mondattani leírásának matematikai módszereit is, amelyek a gépi fordítás szempontjából érdekesnek és hasznosnak bizonyultak. Megállapítják, hogy ezek a módszerek előnyeik ellenére sem szolgálhatnak tudományos mondattani analízis módszerül, mivel képtelenek megmagyarázni komplikáltabb szintaktikai szerkezeteket, még kevésbé pedig egységes, könnyen áttekinthető képet nyújtani a leíró nyelvtanról. A Szovjetunióban BAR-HILLEL kísérleténél többre értékeli G. L. TRAGER és H. L. SMITH leíró nyelvészeti módszereit. Formális mikrolingvisztikai elemzésükkel azonban nem értenek egyet a szovjet nyelvészek. Végzetes tévedésnek tekintik, hogy TRAGERék elvetik a hangtan, szótan, mondattan közötti elvi különbségeket és kizárják a mondattani elemzésből a „t a r t a l m i” részt azzal a megokolással, hogy a szintakszis „formális egységek formális elemzése”. A nyelvészetet a „spekulatív” tudományok sorából az „exakt” tudományok közé kell emelni, következőképpen meg kell szabadítani a filozófia, logika, stb. hatásától. TRAGER terminológiájában is matematikai szimbolika uralkodik, ezt tekinti a tudományos megfigyelés legprecízebb rögzítésmódjának.

TRAGER elmélete ellen szót emel SZMIRNYICKIJ és AHMANOVA a tartalom elvetése miatt. Ők a jelentést a nyelvi jelenség elválaszthatatlan részének tekintik. Hosszan

időzik a tanulmány a mondattani pozitivizmus jelenlegi formáinál, hirdetőinél. Bíráló elemzésük során cáfolatként CH. C. FRIES híres koncepcióját hívják segítségül. Ugyanakkor kritikusan boncolgatják FRIES ellenmondásait. Viszont értékeli FRIES érdemeit, hogy a leíró nyelvészetben FRIES keze nyomán kivált és továbbfejlődött a racionális mag-FRIES nem követi yakon a modern leíró nyelvészet dogmáit, hanem a hagyományos nyelvészet talaján áll és a nyelv és beszéd kapcsolatát világos következetességgel oldja meg. Ezzel olyan nyelvészeti koncepciót hoz létre, amely nemcsak a gyakorlati nyelvészti segíti, hanem az idegen nyelvek oktatásában is jó szolgálatot tesz. Végül K. L. PIKE integrációs elméletét magyarázza a tanulmány.

A glosszematika mondattani problémáit a II. fejezet mutatja be. Megismerteti a hozzáfordulót DE SAUSSURE idevonatkozó nézeteivel, majd V. BRØNDALnak, a koppenhágai iskola vezető képviselőjének univerzális logikus nyelvtanát magyarázza, amely Arisztotelész négy alapkategóriájának megfelelően a négy kategória rendszeren épül (relatum — relator — descriptum — descriptor). Ezen rendszert a szovjet iskola figyelemreméltó zártsága és következetessége ellenére sem fogadja el. BRØNDAL ugyanis tagadja a nyelv történeti fejlődésének elvét, sőt szembeszáll vele. Legbővebben LOUIS HJELMSLEVnek (DE SAUSSURE tanítványa és BRØNDAL utódja) azokat a nézeteit tárja fel a tanulmány, amelyek a glosszematika alaptételeit érintik. A nyelvtan hagyományos felosztása elleni álláspontját HJELMSLEV mesterétől, BRØNDALTól vette át. Míg DE SAUSSURE ennek a kérdésnek másodrendű fontosságot tulajdonít, a koppenhágai iskola neves képviselője a szótan-mondattan elvetésének elvét elmélete központi, kiinduló tételévé emelte. Újszerű szemlélete csakhamar követőkre talált és iskolává fejlődött. HJELMSLEV követői közül C. E. BAZELL, AAGE HANSEN és Y. OLSSON nézeteit elemzi a tanulmány. A befejező rövid összegezés párhuzamot von a glosszematika és a leíró nyelvészet — a nyelvészeti strukturalizmus és két iskolája között, felfedi azonos eredetüket (DE SAUSSURE), de eltérő, sőt ellentmondó vonásaikat is. Végső kicsengésben a tanulmány helyteleníti a glosszematika téves felfogását a nyelv és a beszéd kapcsolatáról (mely elhanyagolja a beszéd fontosságát) és nem fogadja el e tételből már alapjaiban is tévesen kibontott nézeteket, amelyekkel a glosszematika követői szegényes eredményeiket magyarázzák.

A III. fejezet a nyelv és a beszéd Saussure-i tanításából fakadó mondattani rendszerek elméletét ismerteti és bírálja. Részletesen taglalja többek között V. BRØNDAL dán, ALAN GARDINER angol, J. FIRBAS, B. TRNKA, V. SKALIČKA, E. PAULINY és H. AMMANN német, F. MIKUSZ jugoszláv, A. W. DE GROOT holland, H. GLINZ és I. ERBEN német nyelvészek idevonatkozó koncepcióit.

A könyv második részében, O. SZ. AHMANOVA tanulmánya (IV. fej.) a „Mondattan és szintagma” címet viseli. Felveti a sok vitát kiváltó kérdést: jogos és szükséges-e a szókapcsolatokról szóló elméletekből — azaz a szintagmatikából — kiemelni és a nyelvtan külön fejezeteként kezelni a hagyományos mondattant. A neves szovjet nyelvész itt foglalkozik a disztributív módszerrel, melyet a századunk első felében elterjedt modernizáló nyelvészeti irányzatok uralkodóvá akartak tenni. Univerzális és elvont matematikai módszerekkel igyekeznek helyettesíteni az eddig megszokott „konkrét” kutatási módot és a „rég” nyelvészetet nyelvészeti algebrával váltják fel. Dióhéjban jellemzi AHMANOVA a szintagmatikai strukturalizmust, amely a szintagmát általában „jel”-nek tekinti. A tanulmány bemutatja MIKUŠ, CHOMSKY, HILL, CHATMAN, HATHER és mások idevonatkozó nézeteit, majd a nyelv és beszéd közötti kapcsolatot vizsgálja. Marxista felfogásból kiindulva elemzi a langue és parole viszonyt és állást foglal a nyugati irányzatok kérdésében. Elismeri és hangsúlyozza a beszédmechanizmus láncszemrend-szerét vizsgáló újszerű kutatási módszer szükségességét, különös tekintettel a modern technika vívmányainak felhasználására. És bár a beszédmechanizmus magasabb szinten történő tanulmányozása még csak a kezdeti szakaszában van, AHMANOVA már most azt vallja, hogy a nyelv számára, amely a beszédben és azon keresztül létezik, a beszéd képezi a táptalajt, abból fejlődik és gazdagodik szókinésben, szókapcsolatokban, egész mondatokban.

AHMANOVA tanulmánya állást foglal a mellett az irányzat mellett, amely a nyelv és beszéd kapcsolatát marxista felfogásban vizsgálja és a nyelvet a reális valósághoz fűződő kapcsolata, tehát a nyelvi közelés alapján határozza meg. És éppen ezt a vizsgálati módot tekinti a szerző a legmegfelelőbb alapnak ahhoz, hogy az általános nyelvészetet tudományá emeljük, amely a nyelvészeti jelenségek — az azok kapcsolatában uralkodó törvényszerűségek lényegét — meg tudja magyarázni. Szembeszáll azokkal a felfogásokkal, amelyek szerint az elektronikus számológépekre és ezzel kapcsolatban keletkezett új nyelvtudományi területekre való hivatkozással, szükségesnek mondják az eddigi hagyományos metodológiai álláspont revideálását.

AHMANOVA szerint a fejlődő technika csak a nyelvhasználat új területeit tárja fel, ami valójában új *metodikát* kíván, új *metodológiát* azonban nem. A modern nyelvtudományak meg kell fejtenie mindazokat a folyamatokat, melyek révén létrejön a nyelvi érintkezés. Így pl. a nyelvtani, lexikai, frazeológiai stb. törvényszerűségeket, olyan formában kell elképzelni, hogy azokat közvetlenül be lehessen „táplálni” a „gépbe”. A nyelvet nem lehet irracionális rendszernek képzelni, amelyet a beszélő intuitíve használ. A matematika hivatott arra, hogy a nyelvmechanizmus és törvényszerűségeinek logikus, racionális leírásához az eddig ki nem merített lehetőségekkel alapot szolgáltatasson. Hogy ezen felfogás nem ütközik a marxista szemléletű nyelvtudomány alapkategóriáiba, ezt a tanulmány meggyőzően be is bizonyítja.

A marxista nyelvtudomány elvből nem fogadhatja el a nyelv és beszéd kapcsolatának olyan értelmezését, amely szerint a nyelv önálló, zárt egység, amely ideálisan és immanensen függetlenül létezik a beszéd előtt és a beszédben csak konkretizálódik, alakot ölt, megnyilatkozik. Ezért a nyelvet nem lehet azonosítani egy „kód”-dal, a beszédet pedig a „közléssel”. A matematika egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a nyelvtudományban is. De a matematika elvonja a nyelvi jelenségeket a konkrét beszédetől és a nyelv expresszív meg fonetikai funkciójával kapcsolatos finom árnyalatokat már képtelen visszaadni.

„A mondattani kutatás alapelvei” című tanulmány, a kötet záró fejezete. G. B. MIKAELJAN tollából származik. Gazdag példaanyagon magyarázza a mondategységek egyes fajtáinak kölcsönhatását a beszédben. Kitér a szóegységek közötti lexikai és mondattani kapcsolatokra, azok intonációjára. Külön részt szentel a szerző a mondatnak, a mondatrészeknek. A tanulmányban javasolt mondatelemző módszerek jól felhasználhatók az idegen nyelvoktatásban is. Lényeges értéke ennek a munkának, hogy a strukturalizmus eljárását bírálva nem indokolás nélkül vet el, hanem bizonyít és saját véleményét nem állítja, hanem bizonyítani igyekszik. Ugyanakkor elismeri, hogy a MIKAELJAN által javasolt mondatmeghatározás és a mondatrészek vizsgálata csak munkahipotézisnek számít és további bizonyításra szorul.

A két szerző óriási apparátussal dolgozik. Majdnem 100 szovjet és külföldi tudós felfogását vizsgálja. Ezért hasznos kalauz a jelenleg vallott mondattani elméletek sűrűjében.

NÁDOR GABRIELLA

TARTALOM

GULYA JÁNOS: Vahi osztják nyelvtanulmányok	181
VÉRTES EDIT: Keleti-osztják mondatfonetikai vizsgálatok	217
DEME LÁSZLÓ: A zsugorodás és a kiegyenlítődés törvénye a <i>parole</i> -ban	243
KÁROLY SÁNDOR: A szóképzés grammatikai jellegéről	273
SEBEOK, THOMAS A.: Hogyan érintkeznek az állatok?	291

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A. KÖVESI MAGDA: A finnugor alapnyelv affrikáta elemű képzőinek kérdéséhez....	309
KÁLMÁN BÉLA: <i>Vogulica</i>	320
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések	324
BERECZKI GÁBOR: Etimológiai megjegyzések	339
K. SAL ÉVA: Etimológiai észrevételek	341
J. SOLTÉSZ KATALIN: Nyelvtatisztikai vizsgálatok a Petőfi-szótár anyaga alapján	345
MAGDICS KLÁRA: Szintetizált anyaggal végzett magyar magánhangzó-felismerési kísérletek	355
VOIGT VILMOS: A sámánizmus mint etnológiai kutatási probléma.....	379

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

FOKOS DÁVID: V. I. Litkin hetvenedik születésnapjára	391
BERECZKI GÁBOR: Paul Ariste 60 éves	394
K. SAL ÉVA: Virittájá	396
LAKÓ GYÖRGY: <i>Décsy Gyula</i> , Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft	399
KERESZTES LÁSZLÓ: <i>Keresztes Kálmán</i> , Morphemic and Semantic Analysis of the Word Families: Finnish ETE- and Hungarian EL- 'fore'.....	404
PAPP LÁSZLÓ: <i>Detlef-Eckhard Stoebke</i> , Die alten ostseefinnischen Personennamen im Rahmen eines urfinnischen Namensystems.....	406
BAKAY KORNÉL: <i>O. H. Бадер</i> , Древнейшие металлурги Приуралья	408
PAPP LÁSZLÓ: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.....	412
BAKOS FERENC: <i>Kovács Ferenc</i> , A magyar jogi terminológia kialakulása	415
FODOR ISTVÁN: <i>C. F. and F. M. Voegelin</i> , Languages of the World. African Fascicle One	417
FODOR ISTVÁN: <i>L. S. Vygotsky</i> , Thought and Language.....	420
PAPP FERENC: <i>И. И. Резвин—В. Ю. Розенцвейг</i> , Основы общего и машинного перевода	425
NÁDOR GABRIELLA: <i>O. С. Ахманова—Г. Б. Микаелян</i> , Современные синтаксические теории	428

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett: 1965. VII. 12. — Terjedelem: 22,12 (A/5) ív. + 3 melléklet

65.61058 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ritkított (értelmi kiemelésre), = = = félkövér (alcímek betűtípusaként), ~ ~ ~ kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST